

SIGILL : COLL : HARVARD : CANTAB : NOV : ANGL : 1650
CHRISTO ECCLESIAE
The Gift
of
Mr. Joshua Bates
of
London.
Rec^d 17 Aug.
1835
N. Hurd Sc
BOSTON

C. CORNELII TACITI

OPERA OMNIA

EX EDITIONE OBERLINIANA

CUM NOTIS ET INTERPRETATIONE

IN USUM DELPHINI

VARIIS LECTIONIBUS

NOTIS VARIORUM

JUSTI LIPSII EXCURSIBUS

RECENSU CODICUM ET EDITIONUM

ET

INDICE LOCUPLETISSIMO

ACCURATE RECENSITA.

VOLUMEN SEPTIMUM.

LONDINI:
CURANTE ET IMPRIMENTE A. J. VALPY, A. M.
1821.

C. CORN. TACITUS

DE

SITU, MORIBUS, ET POPULIS

GERMANIÆ.[1]

BREVIARIUM LIBELLI.

Cap. 1. Germaniæ situs, 2. incolæ indigenæ: auctores gentis: nominis origo. Hercules. 3. Barritus: ara Ulixis. 4. Germani, gens sincera: habitus corporum. 5. Terræ natura: non aurum, non argentum, nec æstimatum. 6. Germanorum arma, equitatus, peditatus, ordo militiæ: 7. Reges, Duces, Sacerdotes: 8. fœminarum virtus et veneratio. Veleda. Aurinia. 9. Dii, sacra, simulacra nulla. 10. Auspicia, sortes: ex equis, e captivo præsagia. 11. Consultationes publicæ et conventus. 12. Accusationes, pœnæ, jus redditum. 13. Scuto frameaque ornati juvenes, Principum comites: eorum virtus et fama. 14. Gentis bellica studia. 15. In pace, venatio, otium. Collata Principibus munera. Urbes nullæ: vici, domus, specus suffugium hyemi et receptaculum frugibus. 17. Vestitus hominum, fœminarum. 18. Matrimonia se-

1 Ita Ms. Vatic. 3429. et libri editi. In Mss. Vatic. 1518. 1862. et 4498. *de origine et situ Germanorum.*

vera. Dos a marito oblata. 19. Pudicitia. Adulterii pœna. Monogamia. Liberorum numerus non finitus. 20. Liberorum educatio. Successionis leges. 21. Patris, propinqui, amicitiæ, inimicitiæque susceptæ: homicidii pretium. Hospitalitas. 22. Lotio, victus, ebriorum rixæ: consultatio in conviviis. 23. Potus, cibus. 24. Spectacula: aleæ furor. 25. Servi, libertini. 26. Fœnus ignotum. Agricultura. Anni tempora. 27. Funera, sepulcra, luctus.

28. Singularum gentium instituta. Galli, olim valida gens, in Germaniam transgressi, Helvetii, Boii. Aravisci, Osi, incertum genus. Germanicæ originis populi Treveri, Nervii, Vangiones, Triboci, Nemetes, Ubii. 29. Batavi, Cattorum proles. Mattiaci. Decumates agri. 30. 31. Cattorum regio, habitus, disciplina militaris; vota, virtutis incentiva. 32. Usipii, Tencteri, equitatu præstantes. 33. Bructerorum sedes, a Chamavis et Angrivariis occupatæ. 34. Dulgibini. Chasvari. Frisii. 35. Chauci, pacis studio, justitia, et virtute nobiles. 36. Cherusci et Fosi, a Cattis victi. 37. Cimbrorum parva civitas, gloria ingens. Romanorum clades. Germani triumphati magis quam victi. 38. Suevorum numerus, mores. 39. Semnonum religio, victimæ humanæ. 40. Longobardi. Reudigni. Aviones. Angli. Varini. Eudoses. Suardones. Nuithones. Herthæ cultus communis. 41. Hermunduri. 42. Narisci. Marcomanni. Quadi. 43. Marsigni. Gothini. Osi. Burii. Lygiorum civitates, Arii, Helvecones, Manimi, Elysii, Naharvali; horum Numen Alcis. Gothones. Rugii. Lemovii. 44. Suiones, classibus valentes. 45. Mare pigrum. Æstyi, Matris Deum cultores, succinum legunt. Sitonibus fœmina imperat. 46. Peucini, Venedi, Fenni, Germani an Sarmatæ? Eorum feritas, paupertas. Hominum monstra, Hellusii, Oxiones.

GERMANIA[a] omnis a Gallis[1 b] Rhætisque[2 c] et Pannoniis[d] Rheno[e] et Danubio[f] fluminibus, a Sarmatis[g] Dacisque[h] mu-

Germania universa dividitur a Galliis, Rhætiis, et Pannoniis, Rheno et Danubio amnibus; a Sarmatis et Dacis, mutua formidine, vel montibus. Reliqua cingit

1 Ita quatuor Mss. Vatic. et editiones veteres. Perperam eruditi viri, Gronovius, Dithmarus et Ernestus edidere, *Galliis*. Brotier.—2 Perperam libri editi, *Rhætiis*. Emendandum, *Rætis*. Hic enim de populis, non vero de regionibus agitur; ut recte vidit Cellarius, 'Notit. Geograph. Antiq.' lib. II. c. 8. Firmior adhuc in sua sententia futurus, si novisset in veteribus optimisque libris legi, *Gallis*, non *Galliis*. Ætate Taciti multo recentior Rætiæ et Pannoniæ in plures provincias divisio. *Rætiis*, non *Rhætiis*, habent

NOTÆ

[a] *Germania*] Germania Magna, regio Europæ veteris, ad oceanum Germanicum et oceanum Septentrionalem; hodie pars est imperii *Allemaniæ*, ut plurimum inter Rhenum et Danubium fluvios; his addenda regna Daniæ, *Dannemarck*, et *Norwegiæ*, pars major regni Sueciæ, *Suede*, pars occidentalis status regni *Poloniæ* circa Vistulam fluvium, et aliquid regni *Hungariæ*. Ex Germania antiqua Philippi Cluverii, et operibus Geographicis Sansonis Geographi Regis Christianissimi. *Tillemonius*.

[b] *Galliis*] Gallia, regio Europæ ad Oceanum occidentalem et ad mare Mediterraneum: hodie regnum *Franciæ* integrum, cum regionibus *Allemaniæ, &c.* circa Rhenum fluvium, et parte *Italiæ* recentioris circa Alpes montes. His addendus comitatus *Roussillon* in Catalaunia principatu Hispaniæ hodiernæ. Tacitus dixit, *Galliis;* quia Gallia divisa erat in quatuor regiones, nempe Galliam Belgicam, Galliam Lugdunensem, Galliam Narbonensem, et Galliam Aquitanicam. *Tillemonius*.

[c] *Rhætiis*] Rhætia, regio Illyrici late sumti ad occidentem: hodie partes circulorum *Sueviæ* vel *Souabe*, *Bavariæ*, et *Austriæ*, cum regione *Grisonum*, in Allemania. Tacitus dixit *Rhætiis*, quia Rhætia a Romanis fuit divisa in duas provincias, nempe Rhætiam primam, et Rhætiam secundam, seu Vindeliciam. *Tillemonius*.

[d] *Pannoniis*] Pannonia, regio Illyrici late sumti, ad Danubium, ad Dravum, atque ad Savum amnes: hodie pars orientalis circuli Austriæ, *Austriche*, pars inferioris *Hungariæ*, fere omnis *Sclavonia* proprie dicta, aliquid provinciarum *Croaciæ, Bosniæ*, et *Serviæ*. Hæ regiones seu provinciæ parent domui Austriacæ, et summo Turcarum Imperatori.

Tacitus dixit, *Pannoniis*, quia Pannonia divisa fuit a Romanis in duas provincias, nempe Pannoniam *primam* seu superiorem, et Pannoniam *secundam* vel inferiorem. *Tillemonius*.

[e] *Rheno*] Rhenus, fluvius Illyrici late sumti, Germaniæ, et Galliæ regionum, labitur in Oceanum Germanicum: hodie vocamus *Rhein*. Est in imperio Allemaniæ, &c. Nunc in arenis comitatus Hollandiæ, prope burgum *Katwyck-op-zee* deficit, et nomen amittit. *Tillemon*.

[f] *Danubio*] Danubius, fluvius Germaniæ Magnæ, Illyrici late sumti, et Sarmatiæ Europææ, in Pontum Euxinum se exonerat: hodie dicitur *Donauw* Allemannis, *Danube* Francis. Labitur per Allemaniam et Turcicum

tuo metu[i] aut montibus, separatur. Cetera Oceanus ambit,[j] latos sinus[k] et insularum[l] immensa spatia complectens, nuper cognitis[m] quibusdam gentibus ac Regibus, quos bellum

Oceanus, continens vastos sinus, et insulas magnitudine immensas, novissime compertis quibusdam nationibus et regibus, quos bellum patefecit. Rhenus, ex invio et

NOTÆ

imperium Europæum, deinde cadit in mare Nigrum seu mare Majus. *Tillemon.*

g *Sarmatis*] Id est, Germano-Sarmatis, de quibus infra dicemus, cap. 46.

h *Dacis*] Dacia, regio Germano-Sarmatiæ ad meridiem: hodie pars orientalis *Hungariæ Superioris*, et omnes principatus *Transilvaniæ*, *Moldaviæ*, et *Valaquiæ*, sub Turcico imperio Europæo, ut plurimum. *Tillemon.*

i *Mutuo metu*] Sic Thucydides, 'æqualis invicem formido sola fidem facit, qua stat societas.'

Mutuo metu aut montibus] Intelligit montes Sarmatiæ Europææ orientales: hos *Tatri*, Poloni vocant; quod ex illa parte Tartari aliquando ingruere soliti sint. *Colerus.*

j *Cetera Oceanus ambit*] Mela: 'Qua septentrionem spectat, Oceanico littore obducta est.'

Oceanus] Nempe *septentrionalis*. Vide notas infra c. 45. et *Oceanus Germanicus*, de quo statim dicemus.

k *Sinus*] Nempe mare Suevicum, vel Codanus sinus, vide notas infra c. 45. *Clylipenus sinus*, maris Suevici et Æstiorum populorum; hodie *Golfe de Riga*, inter Livoniam et Curlandiam, ad mare Balthicum, *Venedicus sinus*, maris Suevici, ad ostium Vistulæ fluvii; hodie *Golfe de Dantzick*, ad oram Prussiæ et ad mare Balthicum. *Lagnus sinus*, ad mare Suevicum, inter Ingævones et Vandalios majores: hodie *Golfe de Lubeck* ad mare Balthicum, inter ducatum Holsatiæ et ducatum Mecklenburgensem. *Tillemonius.*

l *Insularum*] Baltia, quæ et Scandia falso ab Antiquis credita *insula*: hodie certo scimus esse peninsulam, ubi Regna *Norwegiæ* et *Sueciæ*, *Suède*, in latere septentrionalis Europæ recentioris.

Latris, insula maris Suevici, et prope oram Æstiæorum populorum: hodie *Oësel*, in mari Balthico, et prope Livoniam, provinciam regni Sueciæ.

Codanonia, insula sinus Codani, et prope Cimbricam Chersonesum: hodie *Seland*, vel *Zeland*; paret regi Daniæ. *Tillemon.*

m *Nuper cognitis*] Domitiani imperio, ut opinor, cui bella cum Cattis, Suevis, Sarmatis, et ea occasione illustratæ magis vicinæ gentes. *Lipsius.*

Nuper cognitis quibusdam] Domitiani imperio, ut Lipsio placet. Mihi magis placet de Drusi Germanici bellis accipere. Strabo lib. VII. 'Non solum gentes plurimas subegit, sed et insulas, quæ in illa navigatione se offerebant.'

Huc refero et illud Plinii II. 105. 'Nam et in Germania immensas insulas non pridem compertas, cognitum habeo.'

Sed hocce libro capite 67. idem plane mecum ostendit de Germanico Tacitum intelligere, dum ait, 'auspiciis Divi Augusti Germaniam classe circumvectam, ad Cimbrorum usque promontorium.'

Nihil amplius dubito: et tamen illum Suetonii locum in Claudio illaudatum non relinquo: 'Is Drusus in quæsturæ præturæque honore, dux Rhætici, deinde Germanici belli, Oce-

aperuit. Rhenus, Rhæticarum Alpium[n] inaccesso ac præcipiti vertice ortus, modico flexu in Occidentem versus,[3] septentrionali[4] Oceano[o] miscetur. Danubius, molli et clementer edito montis Abnobæ[5] [p] jugo effusus, plures populos adit, donec in Ponticum mare[q] sex meatibus erumpit:[6] septimum enim os paludibus hauritur.

abrupto Alpium Rhæticarum jugo effusus, haud magno circuitu flexus ad occidentem, in septentrionalem Oceanum labitur. Danubius, erumpens ex montis Abnobæ vertice, acclivi et leniter assurgente, plures provincias alluit; donec sex ostiis Pontico æquori miscetur; septimum enim ostium lacubus absorbetur.

Mss. Vatic. 1518. et 4498. *Brot.*—3 Recte monuit Ernestus *versus* præpositionem esse. *Brotier.*—4 Brotierus scribit *septemtrionali:* et sic alibi.—5 Mss. Vatic. 1518. et 4498. et editiones veteres, *Arbonæ.* Mss. Vatic. 1862. et 2964. *Arnobæ.* In margine Ms. Vatic. 1862. additum, *Arbonæ.* Rhenanus, deinde ceteri omnes, Plinium secuti edidere, *Abnobæ.*—6 Brotierus habet

NOTÆ

anum septentrionalem primus Romanorum ducum navigavit.' Solet Tacitus per vocem *nuper*, mediocre temporis spatium designare. *Colerus.* Innotuerat certe aliqua pars Germaniæ jam Julii et Augusti temporibus; sed potius hic intelligi debent Tacitus et Plinius de recentioribus dominationibus. Quidni de Claudii temporibus, sub quo bella gesta sunt in Britannia et in Germania, sub quo militarunt Vespasianus et Titus in Germania ipsa, non sine magno decore? quidni et de Domitiani bellis, qui redimebat pecunia et bella et triumphos, et haud dubie vicinos reges sic pelliciebat? et τὸ *nuper* Taciti, non importat longa aut remotiora tempora. *Nuper* extenditur ad tempus quod ipse videre vivens et audire potuit, non ad centum annos, non ad sæculum Julianum, ut volunt.

[n] *Rhæticarum Alpium*] Alpes Rhæticæ, montes Rhætiæ provinciæ: hodie *Monte del Oro* et *Bernina*, in regione Grisonum et in Valtellina, partibus Helvetiæ recentioris. *Tillemon.*

[o] *Septentrionali Oceano*] Hic potius *Germanicus Oceanus;* alluit oram occidentalem Germaniæ magnæ: hodie ab Allemanis dicitur *Noort-zee* et a Francis *Mer d'Allemagne*, irrigat oram Allemaniæ recentioris, &c. *Tillemon.*

[p] *Abnobæ*] Mons Nemetum, Triboccorum, et Rauracorum, populorum Galliæ Belgicæ et Lugdunensis, atque Sedusiorum et Tulingorum, populorum Germaniæ magnæ ad meridiem et occidentem. Hodie mons est marchionatus Badæ, provinciarum *Ortnauv* et *Brisgauv*, tractus urbium Sylvaticarum, comitatus et principatus *Furstenberg*, ducatus *Wurtenberg*, et comitatus *Eberstein*, &c. in circulo Sueviæ et Austriæ. Locus unde oritur Danubius, nunc est prope villam *Thoneschingen* vel *Doneschingen*, in principatu et comitatu *Furstenberg*, et in parte meridionali et occidentali circuli Sueviæ, Ex Geographia Sansonis, &c. *Tillemonius.*

In montis *Arnobi* radicibus oriri Danubium constat, prope Hercyniam sylvam: vulgo *sylvæ nigræ* nomen servat, ex adverso Rauracorum, quorum oppidum est Basilea. *Alciatus.*

[q] *Ponticum mare*] Pontus Euxinus,

2. Ipsos Germanos indigenas[r] crediderim, minimeque aliarum gentium adventibus et hospitiis mixtos; quia nec terra olim,[s] sed classibus, advehebantur,[t] qui mutare sedes quærebant: et immensus ultra, utque sic dixerim, adversus[1 u] Oceanus raris ab orbe nostro[v] navibus aditur.

Existimaverim Germanos in ipsa sua regione ortos, et nequaquam adulteratos aliarum nationum advectu, aut hospitiis, seu coloniis; *nam qui novas terras investigabant olim, non terra, sed navibus appellebantur: atque ultra* Germaniam *infinitus* ille *Oceanus, et, ut ita dicam, oppositus, haud crebris*

erumpat. Ita Mss. Vatic. Puteolanus, *erumpit.* Infra c. 20. 'Donec ætas separet ingenuos, virtus agnoscat.' *Brotier.*

1 Nil opus est Acidalii *aversus.* Improbabile prorsus Crusii *abstrusus.*

NOTÆ

mare, alluens oras Illyrici late sumti, Sarmatiæ Europææ et Asiaticæ, Colchidis, et Asiæ minoris peninsulæ: hodie vocamus etiam *Pont Euxin, Mer Majeure,* et *Mer Noire:* est inter Turcicum imperium Europæum, Poloniam, Parvam Tartariam, Circassiam, Georgiam, et Natoliam, regiones Europæ et Asiæ recentiorum. *Tillemonius.*

r *Indigenas*] Quemadmodum Athenienses, qui se dicunt αὐτόχθονας, id est, *in eadem hac regione, quam colunt, genitos;* non autem aliunde advectos aut adventitios, non colluviem aliquam convenarum. Sic etiam infra 4. 'Germaniæ populos nullis aliarum gentium connubiis infectos, propriam et sinceram et tantum sui similem gentem extitisse.' Si qui alienigenæ Germaniam irrupissent, potuissent illi misceri cum Germanis societate connubiorum, ut Romani cum Sabinis, vel Galli cum Francis; sed Germani, nullis aliarum gentium *adventibus, hospitiis,* aut conjugiis mixti, sed *indigenæ* fuerunt.

s *Nec terra olim*] Ejusmodi navigationes Bacchi, Herculis, Jasonis, Phœnicum, et Minoïs. Sic Castores celebres apud Strabonem lib. I. apud Sen. Nat. quæst. I.

t *Sed classibus, advehebantur*] Forte sic ut plurimum, non tamen semper. Nam nostri Galli, qui inundavere Europam Asiamque, dein et Franci, non invecti navibus; neque postea Gothi, Vandali, Hunni, et cetera lues generis humani: ii terra adventabant.

u *Utque sic dixerim, adversus*] Haud male *adversum* ceperis, quasi mari Italico et Tyrrheno oppositum: eodemque sensu etiam, *diversus.* Sic in Agricola scripsit: 'Glota et Bodotria diversi maris æstu in immensum revecti, angusto terrarum spatio dirimuntur.' *Lipsius.*

Utque sic dixerim, adversus Oceanus] Quomodo *adversus Oceanus?* numquid aliter, quam *secundum* et *adversum* mare? Hist. lib. II. 'Mare quoque Etesiarum flatu in orientem navigantibus secundum, inde adversum erat.' Hinc *secundo flumine, amni secundo,* et vicissim *adverso flumine,* aut *adversa aqua per flumen,* dixere.

Sic etiam, qui ex Italia Oceanum per Germaniam proprie dictam ingreditur, *adversa aqua* videtur vehi, sive æstu contrario; præcipue versus Septemtriones: ibi enim *consurgere mundum,* qui in austros Libyæ *premeretur;* ibi *erectum Boream,* ex opposito *Notum jacentem* credebant.

Quis porro, præter periculum horridi et ignoti maris, Asia aut Africa aut Italia relicta, Germaniam peteret? informem[v] terris, asperam cœlo, tristem cultu aspectuque, nisi si[2] patria sit. Celebrant carminibus antiquis[x] (quod unum apud illos[y] memoriæ et annalium genus est) 'Tuisconem[3] [z] Deum,

navigiis e nostro continente egressis *perlustratur. Quis demum, præter discrimen sævi et incogniti pelagi, omissa Asia, vel Africa, vel Italia, adiret Germaniam? squallidam arvis, atrocem cœlo, fœdam cultu et intuitu, nisi sit* ipsa *natale solum. Extollunt priscis carminibus (quæ una species est apud illos historiæ et annalium)* Tuistonem Deum, terra procreatum, et filium Mannum, *ut*

Oberl.—2 Ms. Turic. *nisi sibi patr.*—3 Ita edidi e Ms. Turic. cod. Kapp. ed. Rhag. *Oberl.* [Brotier. cum ceteris habet *Tuistonem:* et] ita Ms. Vatic. 1518. et vulgo libri editi præter Ernestum, qui e Ms. Turic. Cod. Kapp. et ed. Rhag. edidit *Tuisconem.* Ms. Vatic. 1862. *Tristonem:* in margine, *Tuisaqu.* Ms. Vatic. 1498. *Bistonem.* Utrum autem Tuistonis nomine lateat Dei, rerum omnium conditoris, memoria; Mannusque referat vel Adam, ejusque

NOTÆ

Plinius libro II. capite 70. 'Navigantium hæc maxime cursus deprehendunt, in alia adverso, in alia prono mari, subitoque conspicuis, atque ut e freto emergentibus, quæ in anfractu pilæ latuere, sideribus.' *Gronovius.*

Adversus Oceanus] Quid sit, possit forte intelligi ex hoc loco Solin. cap. 26. 'Atlanticus æstus in nostrum mare dissidium orbis immittit. Nam ὠκεανὸς, quem Græci sic nominant a celeritate, ab occasu solis irrumpens lævo latere Europam radit, &c. quodam ostio aperit limitem interni æquoris, mistus mediterraneis sinibus, quos usque ad Orientem propellit.'

[t] *Orbe nostro*] Intelligit imperium Romanum extensum per Europam, Asiam, et Africam. Vide notas ad Annales l. xv. c. 13. *Tillemon.*

[v] *Informem*] Sic Mela lib. III. 3. 'Terra ipsa multis impedita fluminibus, multis montibus aspera, et magna ex parte sylvis ac paludibus invia.'

[x] *Celebrant carminibus antiquis*] Plut. lib. Cur Pythia non reddat oracula carmine: 'Fuit sane tempus, cum, pro nomismate sermonis, homines uterentur metris, carminibus, cantilenis; omnem historiam, omnem philosophiam, omnes denique eventus, et res graviorem requirentes orationem, ad poëticam et musicam applicantes. Nunc enim vix tantum pauci intelligunt, quæ tunc omnes percipiebant, gaudebantque, ea cum cantarentur, opiliones, aratores, et aucupes, ut Pindarus ait: sed ob illius ætatis ad poësim facilitatem, plerique lyra et carmine castigabant aliorum mores, libere loquebantur, hortabantur, fabulis et proverbiis utebantur. Quin et laudes Deorum, vota, pæanes, versibus et carmini includebant, alii ob vim ingenii, alii propter consuetudinem.'

[y] *Quod unum apud illos*] Uti apud Barbaros fere omnes, et rudes litera-

terra editum, et filium Mannum, originem gentis conditoresque. Manno tres filios'[a] assignant, 'e quorum nominibus proximi Oceano Ingævones,[b] medii Hermiones,[4c] ceteri Istævones[d] vocentur.' Quidam autem,[5] licentia vetusta-

initia gentis auctoresque. *Tribuunt* Manno tres filios, e quorum vocabulis, vicini Oceano appellentur Ingævones, mediterranei Herminones, reliqui Istævones. *Nonnulli vero, licentia antiquitatis, asseverant* plures Deo natos

tres filios Cain, Abel et Seth, vel Noe et ejus liberos Sem, Cham et Japheth: an Tuisto, ut sensit Cl. Leibnitius, sit ipse Tent aut Teutates, Gallorum Hispanorumque cultu et fama celeberrimus, id est, rex herosve Celto-Scytha, qui magnam Asiæ et Europæ partem armis occupaverit, hominumque mores formaverit, variis agitatur disputationibus, quas non est instituti nostri fusius persequi. Monuerim tantum eruditum Scheidium in præfatione ad librum Joh. Georgii Eccardi 'de Origine Germanorum,' p. 23. pro *Tuistonem* tentare *Thiudans*; totumque hunc locum, quem depravatum putat, ita emendare: *Celebrant carminibus antiquis Thiudans* (id est, *Deum*), *et terra editum filium Mannum, originem gentis conditoresque.* At id a veterum librorum scriptura nimis recedit. *Brotier.*—4 Ita Mss. Vatic. et Plinius, iv. 14. In libris editis, *Herminones;* et sic Ryckius et Gronov. Forte emendandum, *Hermivones*, ut Ingævones, Istævones: quos ita nuncupatos vult Conringius a tribus Manni filiis *Ingäff, Istäf et Hermin.* Idem.—5 Mss. Vatic. 1862. et 2964.

NOTÆ

rum. Eginartus in vita Caroli Magni: 'Barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus et bella canebantur, scripsit, memoriæque mandavit.' Julianus in Antiochico: vocat 'agrestia carmina, similia clangoribus avium aspere clamantium.' *Lipsius.*

[z] *Tuistonem Deum*] Forte *Tuisconem*, ut populari modo dictus *Tuiske:* inde sane rectius formaveris generale illud nomen, *Tuisken.* Conringius.

[a] *Tres filios*] Nempe Ingævonem, Hermionem, et Istævonem; a quibus totidem populi Germaniæ nomen sumsere.

[b] *Ingævones*] Has voces interpretantur *Inwoner* et *Westwoner*, quasi a situ incolentium vocabula illa sint nata. Sed ex sententia Taciti dixeris rectius: tres fuisse Manno filios vulgo nuncupatos, *Ingaef*, *Istaef* (quod forte idem cum *Iustaef*, vel ut passim scribitur, *Gustaf*) et *Hermin*. Conring.

Ingævones] Genus Germanorum ad Oceanum Septentrionalem, Oceanum Germanicum, et ad mare Suevicum: hodie regna Daniæ, *Dannemarck*, *Norwegiæ*, et regni *Sueciæ*, *Suède*, major pars, atque pars septentrionalis circulorum *Westphaliæ* et *Saxoniæ inferioris.* Ex Cluverio et Sansone. *Tillemon.*

[c] *Hermiones*] Hermiones, genus Germanorum in parte media, meridionali et orientali: hodie partes circulorum *Sueviæ*, *Franconiæ*, *Rheni superioris*, *Saxoniæ superioris et inferioris*, *Bavariæ* et *Austriæ*, regnum *Bohemiæ* late sumtum fere omne, pars occidentalis status regni *Poloniæ*, et aliquid regni *Hungariæ.* Ex Germania Cluverii l. iii. c. 46. et Sansone. *Tillemonius.*

[d] *Istævones*] Genus Germanorum ad Rhenum et Mœnum fluvios, et ad Oceanum Germanicum: hodie partes circulorum *Austriæ*, *Rheni superioris*, et *Burgundiæ*, in parte occidentali et

tis,[e] 'plures Deo[6] ortos pluresque gentis appellationes, Marsos,[f] Gambrivios,[7g] Suevos, Vandalios'[8h] affirmant: 'eaque vera et antiqua nomina.[i] Ceterum Germaniæ vocabulum recens[j] et nuper additum;[9] quoniam, qui primi

fuisse, et plura nationis vocabula, Marsos, Gambrivios, Suevos, Vandalios; et has *esse* sinceras, et priscas appellationes. Ceterum nomen Germaniæ nuperum *est*, et novissime adjectum; quandoquidem, qui primi Rhenum

quidam, ut in licentia.—6 Pro *Deo ortos* mallent Bipont. *de eo ortos.*—7 Iidemne sunt, qui dicuntur a Strabone, VII. p. 291. *Gamabriuni*, Γαμαβριούνοι? *Brotier.*—8 Cod. Kapp. s. Norimb. ed. *Vandilios.* Sic et ed. Rom. Ms. Arund. edd. Rhag. Ber. *Vandalos.*—9 Frustra tentat Lipsius, *nuper auditum.* Optimi enim scriptores *nomen addere* pro *nomen dare, imponere*, sæpissime usurpaverunt. Vocabulum autem Germaniæ recens et nuper additum, si vetustissima Manni, Marsorumque, et Gambriviorum, &c. nomina spectaveris. Nec negotium facessat, *nuper additum.* Non modo de paucis mensibus

NOTÆ

septentrionali imperii Allemaniæ. *Tillemon.*

[e] *Licentia vetustatis*] Id sibi arrogat vetustas, ut multa falsa atque inania fingat et ementiatur, quibus tamen pro suo jure, aut potius licentia, religionem famamque sanctitatis circumdat: sic res plurimas sibi commissas, quoquomodo, tamen consecrat vetustas.

[f] *Marsos*] Marsi, populi Germaniæ, magnæ ad Luppiam amnem, et versus Rhenum fluvium: hodie comitatus *la Marc* et *Recklinghausen*, &c. n Circulo *Westphaliæ*, &c. *Tillemonius.*

[g] *Gambrivios*] Claram quondam fuisse nationem, ex vetustate colligere datur: quo situ fuerint, plane incertum. In clientela fuisse, Strabonis ævo, vel Chattorum vel Cheruscorum ex ejus verbis lib. VII. conjicio. Cluverius l. III. c. 19. p. 80. Germaniæ antiquæ.

[h] *Vandalios*] Vandalii, aut Vindeli, genus Germanorum ad mare Suevicum: hodie partes circulorum *Saxoniæ superioris* et *inferioris*, aliquid status regni *Poloniæ*, &c. ad mare Balthicum. Ex Germania Cluverii l. III. c. 46. p. 204. et Geographia Sansonis. *Tillemon.*

[i] *Vera et antiqua nomina*] Ita ut Marsi, Gambrivii, &c. de veritate et antiquitate nominum contendant cum istis aliis supra, *Ingævones*, &c.

[j] *Germaniæ vocabulum recens*] Quod Tacitus ait, *Germaniæ vocabulum recens*, omnes illum accusant, cum ignorare minime potuerit, etiam ab ævo Julii Cæsaris Germanos Galliam irrupisse.

Censeo Tacitum non de suo ævo loqui, sed sermonem referre ad veteres scriptores Germanos, de quibus tradidit: pendent enim hæc a superiori verbo, *affirmant.* Pichena.

Germaniæ vocabulum] Nullum antiquitus fuit vocabulum commune omnibus populis Germaniæ; sed vel Ingævones, Hermiones, et Istævones vocabantur, vel certe Marsi, Gambrivii, Suevi, &c. At cum transissent in Gallias ii populi, qui nunc Tungri vocantur; id est, qui colebant eas terras, quas nunc Tungri, nec tamen tum id nomen habebant; ii *Germani* dicti sunt, et nomen illud victorum ita evaluit, ut in totam gentem transiret, et quod inceperat a metu Gallorum et victore populo nomen, hoc dein ultro omnes populi Germa-

Rhenum transgressi Gallos expulerint, ac, nunc Tungri,[10] tunc[11] Germani[k] vocati sint:[12] ita nationis nomen[l] in nomen[13] gentis evaluisse paulatim, ut omnes, primum a

trajicientes, Gallos ejecerunt, et, *qui* nunc Tungri *vocantur*, tunc Germani appellati sunt: et ita nationis *unius* vocabulum, non gentis, adolevisse sensim, ut omnes *nationes Germanicæ* primum nomen sumerent a victore *populo*, *nempe*

annisve, sed etiam sæculis *nuper* dicitur. *Brotier.*—10 Sic bene Lipsius e Ms. Bamberg. Ita quoque editiones veteres. *Idem.*—11 Male in multis editionibus veteribus, *nunc Germani*. Bene in aliis et in Mss. Bamberg. Turic. *tunc*. Brotier.—12 Ita Ms. Vatic. 4498. et ferme libri omnes editi. In aliis Mss. Vatic. et in editionibus Rhag. et Rhen. anno 1519. *vocati sunt.*—13 Olim legebatur *non* pro *in nomen:* et sic Gronov. et Ryckius et Brotier. Malebat Acidalius *in nomen;* quod et Ernesto placebat. Recipio cum Bipont.

NOTÆ

niæ sibi vindicarunt.

Vocabulum recens] *Recens*, nempe, præcipue si respiciatur ad vetera illa nomina, quæ ad Deos usque referuntur.

Germaniæ vocabulum recens] Qui nunc Tungri vocantur, primi transgressi Rhenum, et tunc Germani dicti, forte ob societatem, vel, cum Gallis, vel, cum ipsis Germanis, qui in patria remanserant: sic nomen, quod tunc erat unius civitatis, nempe Tungrorum, transivit ad totam gentem Germanicam; ita ut initio per metum ceteri Germaniæ populi appellarentur Germani, a nomine victorum, nempe Tungrorum qui primi Rhenum transmiserant; deinde metu demto, etiam ultro uterentur eodem nomine iidem Germaniæ populi, quod scil. sibi ipsi invenissent, vel a metu, vel a victoria; nam victores eodem vocabulo appellabantur.

Et nuper additum] *Additum*, pro inditum, seu impositum. Virgilius Æneid. I. 'Puer Ascanius, cui nunc cognomen Iulo Additur.'

Seneca Herc. Fur. 'Quis nomen unquam sceleris errori addidit?' *Gronovius.*

Attamen potuit *addi* illud nomen, quasi genericum omnibus singulisque nationibus, quæ antea speciali tantum et proprio nomine appellabantur. Sic olim Suevi, et Vandali, v. g. vocabantur, qui mox universim, simul et Germani dicti sunt.

[k] *Nunc Tungri, nunc Germani*] Valde amplector Bambergensem scripturam, quam et Pichena reperit in veteri editione Bononiensi: *ac nunc Tungri, tunc Germani*.

Sententiam hanc reor: eos, qui transgressi primitus Rhenum sint, esse eum ipsum populum qui nunc *Tungri* appellentur, ac *tunc Germani:* quod tamen unius nationis peculiare nomen, paulatim transfusum ad omnes. *Lipsius.*

Tungri] Populi Germaniæ inferioris, in Belgica regione Galliæ: hodie diœceses Episcopatuum Leodiensis, *Lyege*, et Namurcensis, *Namur*. Vel, secundum divisiones temporales, comitatus *Namur*, ducatus *Limbourg*, pars dominii temporalis Episcopatus *Lyege*, pars comitatus *Haynaut*, et pars ducatus *Luxembourg*. Ex Geographia Sansonis. *Tillemon.*

[l] *Ita nationis nomen*] Nempe civita-

victore[14] ob[15] metum,[m] mox a[16] seipsis[n] invento nomine, *Germani*[17] vocarentur.'

a *Tungris*, ob formidinem, dein *ultro* a seipsis reperto vocabulo, *Germani* dicerentur.

Oberl.—14 Frustra Gronovius tentat, *a victrice*, ut ad nationem referatur. Cl. Leibnitius, *a victo*, quasi Germanorum nomen a Gallis victis, et timore perculsis fuerit inditum. *Brotier.*—15 Emendat Cl. de la Bleterie, *ad metum.* At nec male, *ob metum.* Idem.—16 Ita Ms. Vatic. 2064. et libri editi. In Mss. Vatic. 1518. et 4498. *mox et a seipsis.* Ms. Vatic. 1862. *mox etiam a seipsis.* Male emendat Lipsius, *a re ipsa.* Brotier.—17 Perperam Lipsius approbat Ms. Bamberg. a quo abest, *Germani;* locumque ita interpretatur, ut omnes, qui Rhenum accolerent, nomen ab ista victrice natione invenirent, ob metum scilicet recentem Gallorum: deinde isti proprie Germani, novum nomen invenirent a scipsis, discriminandi nimirum causa, et dicerent se Tungros. Aliter Dithmarus, auctore Perizonio, duceque Leibnitio, locum ita emendat et distingnit: ' Germaniæ vocabulum recens et nuper additum, quoniam, qui primi Rhenum transgressi, Gallos expulerint, nunc Tungri, tunc Germani vocati sint; ita nationis nomen in nomen gentis evaluisse paulatim, ut omnes primum a victis ob metum, mox a seipsis, invento nomine, Germani dicerentur.' Minime audiendi sunt, qui volunt, Marii tempore, Cimbricoque bello, Germanos a Romanis nuncupatos fuisse, quod se fratres dicerent, ut videre est apud Plutarchum in Mario, p. 419. Vide et Strabonem, VII. p. 290. *Idem.*

NOTÆ

tis Tungrorum. Distingue igitur hic inter *nationem* et *gentem*. *Natio* est veluti species, aut pars; *gens*, vero, veluti genus et universitas.

[m] *A victore ob metum*] Vox, *Germani*, eidem Bamberg. recte abest. Censeo eum hoc dicere: Factum ut omnes, qui Rhenum accolerent, nomen ab ista victrice natione invenirent, ob metum scilicet recentem Gallorum: qui quoties de transgressis, vel adventu Transrhenanæ nationis audirent, aiebant trepidi, adventare Germanos.

At isti proprie Germani, novum nomen invenirent a se ipsis, discriminandi nimirum causa, et dicerent se *Tungros*. Possim vulgatam tueri et explicare. Sed cur nuger? hæc mera veritas. *Lipsius.*

[n] *Mox a seipsis*] Similia Persæ, licet alia de causa. Sallust. Jugur. ' Hi paulatim per connubia Gætulos sibi miscuere: et quia sæpe tentantes agros, alia deinde atque alia loca petiverant, semet ipsi Numidas appellavere.' *Salinerius.*

Ita crediderim sane a se ipsis inventum fuisse nomen, sed non impositum. Nam se invicem *fratres* appellabant, suo quodam more, et ut opinor, militari. Hoc Romani audientes, vertebant *Germanos.*

Strabo quoque recte a fraternitate Germanos dictos censet, sed non recte, quod propter Gallos fratres. Quæ enim causa idonea Romanis, propterea fratres nominandi Germanos, quia ipsi et Galli fratres se invicem nominarent? Sarmata Bohemum, et Bohemus Sarmatam fratrem indigitat; sed non ideo, vel hæc vel illa gens, fratres dicuntur.

Ad meam assertionem redeo, quam et Plutarchus confirmat in Mario: ' At, interrogante Mario legatos de fratribus, et illis appellantibus eos Teutonos.'

NOTÆ

En fratres hic diserte appellantur Germani. Et postea: 'sinite, omittite igitur fratres.' Fallor, an ille mos e Scythia, ut plures alii ritus Germanorum. Nicolaus de Γαλακτοφάγοις: 'Ita ut seniores ipsorum, patres appellent, juniores vero, filios, et coætaneos, fratres.' *Colerus.*

Tungri pulsis Gallis, ob hanc virtutem videntur dicti Germani, id est, *bellatores*, vulgo *guerriers.*

Hoc peculiare tum Tungris tributum nomen, et cum omnibus Alemannis deinde communicatum; quod illis imposuerant primum victi, metu armorum felicium, a quibus erant subjugati; postea idem, quasi ab re ipsa et fortuna datum assumsit gens tota, per partem sui victrix. *Harlæus.*

Locus integerrimus est, si modo sic distinguas: *primo a victore ob metum, mox a se ipsis, invento nomine, Germani vocarentur.* Nomen *Germanorum* olim non totius gentis fuit, sed unius modo nationis, ejus nempe, quæ postea dicta est, *Tungrorum.*

Neque extiterat vocabulum inter Germanos, quo omnes in universum appellarentur. Notæ tantum erant plures diversarum gentium appellationes, *Marsi*, *Gambrivii*, *Suevi*, *Vandalii*, *Batavi*, *Catti*, *&c.*

At vero cum *Tungri*, soli olim *Germani* appellati, primi Rhenum transgressi Gallos expulissent, et feliciter gestis rebus, nominis sui terrorem ac celebritatem longe lateque auxissent, Galli, atque aliæ proximæ nationes, omnes Transrhenanos istos populos *Germanorum* nomine insignivere: hoc est illud quod dicit: *primo a victore ob metum Germanos omnes esse vocatos.*

Alii, exteri nimirum, ut Galli, a victore populo, tunc Germanorum, postea Tungrorum nomine insigni, omnibus Transrhenanis *Germanorum* vocabulum indidere.

Transrhenani autem, cum illud generale, quo omnes designarentur, nomen, jam ab aliis, ut Gallis, esset inventum, haud gravatim ipsi quoque inter se illud admisere.

Quod neque inconveniens esset, unum aliquod extare, quod commune esset omnibus, nomen; neque dedecorum, id nomen ab omnium fortissima celebratissimaque postea Tungrorum dicta gente mutuari. Hoc vult Tacitus, cum addit, 'mox a se ipsis, invento nomine, Germani vocarentur.' *Boxhornius.*

Sensus hic fuerit: Galli, aut potius in Gallia commorantes Romani, Tungros Rhenum transgressos appellavere Germanorum nomine. Tungri hi, Gallorum victores, ad omnes Transrhenanos nomen hoc suum transtulerunt, quo metum incuterent, venditantes, scilicet, omnes illos fraterno quasi vinculo, sibi junctos esse. Placuit inde nomen illud recens tum inventum ipsis Transrhenanis. *Conringius.*

Sensus: ut Transrhenanæ gentes, inter Gallos, et ab his ad Romanos Græcosque, potissimum per Massilienses propagata communi appellatione, a victrice natione, metu dictante, omnes *Germani* dicerentur, quia primis experimentis virtutis sic appellabantur, qui postea *Tungri* dici maluere; et mox, postquam non metus, sed ratio valuit, et interius eæ Transrhenanæ gentes sunt cognitæ, proprio et a se ipsis, invento nomine, velut Suevi, Catti, Sicambri, Cherusci, Usipetes, &c. vocarentur. *Gronovius.*

Populi, qui tum Tungri erant, seu regionem habitabant, quam nunc Tungri incolunt, primum transgressi in Gallias, *Germani* appellati sunt, vel a virtute bellica, vel quia fratres se

3. 'Fuisse apud eos et Herculem' memorant,[o] primumque omnium virorum fortium ituri[1 p] in prælia canunt. Sunt

Extitisse etiam apud eos Herculem *tradunt, primumque omnium heroum inituri pugnas carmine celebrant. Sunt illis hæc etiam carmina, quorum cantu,*

1 Sic bene veteres editiones, Pichena et recentiores. Male distinxit Lipsius, *virorum fortium. Ituri in prælia canunt.* Brotier.—2 [Gronovius

NOTÆ

invicem vocarent, aut sic vocarentur a Gallis, et ab iis omnes Transrhenani dicti *Germani*. Ita nomen unius nationis evaluit in totam gentem. Haud verisimile est nationes singulas non habuisse nomen proprium antiquitus; immo vero propius est, habuisse vocabula propria singulas civitates, sed in communi nullum generale nomen habuisse, quod scil. conveniret universæ genti: sicque Tungri, jam tum distincti suo nomine ab aliis populis, sive Tungri jam tum, aut alio nomine proprio insignirentur. Itaque non se mox distinxerunt eo nomine, postquam attributum *Germanorum* nomen universæ genti. Forte tamen, qui primi transiere in Gallias, ex multis gentibus Transrhenanis coadunati; ideoque *Germani* generice dicti, qui mox *Tungri* dicti sunt; forte, quia major numerus ex ea natione confluxerat, aut ob duces eximios. Potior sensus est, ut nomen hoc illustre *Germanorum* ex victoria, dein, ex communi consensu gentium, admiserint, Transrhenani, quam ut mox maluerint distingui propriis nominibus, ut scil. *Suevi, Catti, Cherusci, &c.* appellari mallent. Nam certe antiquiora illa nomina propria, quam vocabulum *Germanorum*. Forte et ipsorum *Tungrorum* nomen vetustius. Si sine nomine speciali fuerunt, qui tunc transgressi, nunc Tungri vocantur, et ex eo cœpto *Germani* statim dicti sunt, nihil refert, tale nomen ad alios Germanos transmisere.

o *Herculem memorant*] Witigindus libro I. 'Secundum errorem paternum, sacra sua propria veneratione venerati sunt, nimirum Martem, effigie columnarum, imitantes Herculem.' De sylva Germanorum Herculi sacra Tacitus Annal. II. *Colerus.*

Herculem memorant] Tacitus infra 34. ubi de Angrivariis: 'Quin etiam Oceanum illa tentavimus, et superesse adhuc Herculis columnas fama vulgavit: sive adiit Hercules, seu quicquid ubique magnificum est, in claritatem ejus referre consuevimus.'

p *Virorum fortium ituri*] Tacitus Hist. l. II. 'temere subeuntes cohortes Germanorum, cantu truci, et more patrio nudis corporibus.' Libro IV. 'ut virorum cantu, fœminarum ululatu sonuit acies.' Noto autem etiam Hispanos præliis præcinuisse, ex Silio: 'Ritu jam moris Iberi Carmina pulsata fundentem barbara cetra.' Diodorus Siculus de Lusitanis: 'In bellis ad numerum incedunt, et carmina canunt, cum aggrediuntur hostem.' Simile in Thracibus aliisque barbaris fuisse, notavi ad Annal. IV. *Lipsius.*

illis hæc quoque carmina,[q] quorum relatu, quem *barritum*[2] vocant,[r] accendunt animos, futuræque pugnæ fortunam ipso cantu augurantur: terrent enim trepidantve, prout

quem Barritum *appellant, incendunt animos, et ineundi prælii eventum ex ipso clamore interpretantur: quippe terrent* illi, *aut pavent, prout exercitus in clamorem*

cum Ryckio et Brotiero legit] *barditum;* et ita Mss. Vatic. Farnes. Arundel. Lipsius et recentiores. Male in veteribus editionibus, *baritum.* Frustra tentat Althamerus, *blaritum.* Apud Festum, 'Bardus Gallice cantor appellatur, qui virorum fortium laudes canit:' et in Dosithei glossis, 'BARDVS, carminum conditor.' De barritu et barditu multa habet Cl. Fréret, 'Mémoires de l'Académie Royale des Inscriptions,' Vol. XXIII. p. 164. et seq. *Idem.* Ammianus *barritum* XXVI. 7. et XXXI. 7. et Veget. III. 18. habent. Verosimilius etiam apud Tacitum sic fuisse scriptum. Etymon incertum. Car. Gottl. Anton notis ad vers. Germ. Taciti libelli ducat ex *War-lied*, quod belli cantum significat. Perizonius legit *baritum,* quasi, a *baer, baar,* ursorum

NOTÆ

[q] *Sunt illis hæc quoque carmina*] Aliud scilicet genus carminum, præter id, quo annales memorabant. Canebant itaque fortes viros, primumque inter eos Herculem, illorum scilicet laudes et res gestas, ituri in prælia, ut etiam in annalibus. Nam Tacitus Annal. II. in fine de Arminio dixit: 'caniturque adhuc barbaras apud gentes.' *Pichena.*

Forte tamen hic sunt eadem carmina, aut pars quædam carminum, quæ annalibus canebantur; pars, scil. acrior et magis propria belli; qua fortius, scil. accenderentur animi ad prælia capessenda. Distinguit certe carmina, quibus canebant *fortium virorum* eximia facinora, a carminibus, quorum cantu seu relatu *accendunt animos.* Sed utraque tamen referebant in procinctu, sed sonore diverso.

[r] *Barditum vocant*] Ita Farnes. et scio Bardos Gallos dictos cantores sive poëtas. Placet tamen nunc magis, *Baritum:* quæ mera vox nostras, quibus *Beren* aut *Baeren,* clamare, vocem tollere. Errabit enim, qui ab elephantis barritu deducet, Germanis tunc ignoti. Althamerus *Blaritum* vellet, Germanico item verbo. *Lipsius.*

Barritum vocant] Barritus istius post Tacitum meminit Ammianus Marcellinus libro XVI. 'Cornuti et Braccati usu præliorum diuturno firmati, eos jam gestu terrentes, Barritum civere vel maximum: qui clamor ipso fervore certaminum a tenui susurro exoriens paulatimque adolescens, ritu extollitur fluctuum cautibus illisorum.' Artolphi liber habebat *Barditum,* veluti sit a verbis, quæ Germani *Wort* appellant, tractum vocabulum. *Rhenanus.*

Quamvis *Bardus* Nonio et Festo sit, *ingenio tardus;* nihilominus *Bardi* inter Gallos, homines fuere, qui fortia illustrium virorum facta, heroicis composita versibus, cum dulcibus lyræ modulis cantitarent. Harpa usi Bardi, quæ lyræ fere similis, teste Diod. Sicul.

Cæsar Gall. VII. 'Hostes committunt prælium, [utrimque] clamore sublato; excipitur rursus ex vallo, atque omnibus munitionibus clamor.' Hirtius de Bello Hispano: 'Hic etsi

sonuit acies. Nec tam vocis ille,[3][s] quam virtutis,[4] concentus videntur. Affectatur præcipue asperitas soni et fractum murmur,[t] objectis ad os scutis, quo plenior et gravior vox

erupit. Nec tam clamor ille, quam fortitudinis concentus videtur. Appetitur maxime vehementia sonoris, et strepitus repercussus, oppositis ad os clypeis, quo

murmur. *Oberl.*—3 Brotierus habet *non tam voces illæ.* Ita Mss. editiones veteres, Pichena et recentiores, cum Gronov. et Ryckio. Rhenanus emendavit, *vocis ille;* et sic Bipont.—4 Mss. Bamberg. et Arundel. *quam mentis.*

NOTÆ

virtute nostri antecedebant, adversarii loco superiori defendebantur acerrime, et vehemens fiebat ab utrisque clamor.'

Et Polybius libro xv. 'Romanos more patrio in prælio simul vociferari, et gladiis ad scuta allisis strepitum edere.' *Marc. Donatus.* Legunt *baritum* et *barditum.*

Utraque lectio suis nititur rationibus; præferenda tamen Mss. Et omnibus omnino gentibus id usurpatum, ut accenderent animos, metumque suis demerent. Sic et Persæ ex impari clamore eventum minus faustum augurabantur. Ut et Romani ipsi alacriter vociferantes, sic, spe et animo victoriam quasi præcipiebant. De Bardis Lucan. I. 'Vos quoque, qui fortes animas, belloque peremtas Laudibus in longum vates demittitis ævum, Plurima securi fudistis carmina Bardi.' Et Athenæus lib. VI. 'Celtas, etiam cum bellum gerunt, secum ducere victus socios, quos parasitos nominant, ab iisque laudes ipsorum prædicari et in frequentibus hominum circulis ac conventibus, et apud singulos privatim, qui audire velint, earumque cantionum Bardos poëtas esse, laudes [illustrium] hominum et patronorum cum cantu celebrantes.'

[s] *Nec tam vocis ille*] Vulg. *voces illæ:* id est, quasi dixisset: Nec tam vocum aut musicæ concentus ille, quam virtutis.

Nec tam voces illæ, quam virtutis, concentus] 'Alexander Macedo delectatus Homero, illum cervicali supposuit, illum vocabat summum virtutis præconem, et interdum poëtam βασιλικὸν, cujus carmina censebat, non ad cytharam, ut aliorum, sed ad tubam potius esse canenda.' Plut. apophth.

Virtutis concentus] Plut. lib. de Musica: 'Juvenum animos molles ac teneros ad modestiam musica componi et temperari oportere existimabant; quippe quam ad omnes occasiones actionesque utilem et necessariam esse putarent, atque inprimis ad bellicos terrores. Sic Lacedæmones, tibiis canentibus Castorium dictum modum, instructa ornataque acie, cum hoste conserturi manus, promovebantur.'

Infra: 'Homerus existimavit decere, animos Herois acui severis et decoris cantibus; ut, revocatis ad memoriam fortibus factis clarorum hominum, instructus ad dimicandum cum hostibus foret. Talis namque erat musica vetus, et ad id apta. Audimus quoque ipsum Herculem fuisse musica usum, et Achillem, multosque alios; quorum eruditor sapientissimus ille Chiron fuisse traditur, musicæ simul et justitiæ atque medecinæ doctor.'

[t] *Fractum murmur*] Nempe per re-

repercussu intumescat. Ceterum et 'Ulixem,' quidam[u] opinantur, 'longo illo et fabuloso errore in hunc Oceanum delatum, adisse[5] Germaniæ terras, Asciburgiumque,[v] quod in ripa Rheni situm hodieque[6] incolitur, ab illo constitutum nominatumque.[7][w] Aram quin etiam Ulixi consecratam, ad-

major et asperior sonus refractione invalescat. Ceterum nonnulli etiam credunt, Ulixem devectum in hunc Oceanum, immenso illo et commentitio errore, perlustrasse Germaniæ oras, et ab illo exstructum, appellatumque Asciburgium, quod etiam nunc in Rheni littore positum habitatur. Quin etiam altare

5 Gronovius habet *adiisse.*—6 *Que* abest a Ms. Turic. et editionibus Puteolani ac Beroaldi.—7 [Brotierus post *nominatumque* ponit] ΑΣΚΙΠΥΡΓΙΟΝ: et ita Mss. Vatic. 1518. et 1862. In Ms. Vatic. 2964. corrupte quidem ACRIIΠΥΡΓΙΟΝ, quod librarii ignorantiam prodit, aperta tamen primævæ scripturæ vestigia retinet. In Ms. Vatic. 4498. post *nominatumque* lacuna est cum nota, *addendum erit verbum Græcum.* Eadem lacuna reperitur in veteribus editionibus, quæ ex Ms. Vatic. 4498. sunt expressæ. Inde autem patet non omittendum fuisse, ut in recentioribus editionibus, ΑΣΚΙΠΥΡΓΙΟΝ: frustra emendasse Rhenanus, ἀστυπύργιον: denique mendose ex Ms. Vatic. 2964. legi in quibusdam libris ἀκρινίπριον, vel ἀκρινίρετον. Male Ms. Arundel. ἀστυτεάγιον. *Brotier.* Expungunt iteratum nomen Pichena, Colerus, alii. Contra, servandum altero loco et Græce scribendum 'Ασκιπύργιον, Altmannus judicat. Hagenbuchius inde exsculpsit 'Ασκινίπυργον, quasi Ascanii arcem, in quo sibi mire placet. Bipontini spatium vacuum reliquere. Ceterum hoc loco Rhenanus in notis abusu vocum turbat lectorem. In exemplari, quocum a. 1519. contulerat codicem suum, asserit scriptum fuisse *acriniprion:* ubi per *exemplar,* intelligit codicem, quem vocare solet, Artolphi sive editionem Noribergensem; contra *codex* hic ei est editio Beroaldina, in qua, ut in editione Romana, lacuna est

NOTÆ

percussionem vocis, seu clamoris, ad scuta, ut asperior vehementiorque esset sonus.

[u] *Ulixem, quidam*] Sic Strabo l. III. qui affirmat *Ulysseam* Lusitaniæ (*Ulyssiponem* aliter dicimus) Homerici Ulyssis monumentum esse. Sed et in Britanniam eum venisse, ex ara Græcis literis inscripta collegit Solinus c. 25. itemque Mela. *Lipsius.* Falso: quippe Oceano nunquam navigavit Ulysses.

[v] *Asciburgium*] Oppidum Gugernorum populorum, prope Rhenum fluvium, in Germania inferiore, provincia Belgicæ regionis: hodie *Asburg* villa comitatus Meursii, in circulo Westphaliæ, prope Rhenum fluvium, Ex Germania Cluverii, et Sansone. *Tillemonius.*

[w] *Ab illo constitutum nominatumque*] Lego, 'Αστυπύργιον, hoc est, *Astypyrgion;* ut *Asciburgion* inde sit deductum, una tantum syllaba mutata, ceu vulgo facere mos est in non intellectis. Urbem Græcis ἄστυ significat, et πύργος *turrim* sive *propugnaculum.*

Porro non dubito, quin *Burgum* illud Germanis tam frequens in appellationibus oppidorum et arcium, παρὰ τὸ πύργος desumtum sit: quando majores nostri multa vocabula sunt a Græcis mutuati, ut et nonnulla a Romanis, ac ab Hebræis paucula. Nam omnes hodie linguæ mixtæ sunt. *Rhenanus.*

Nominatumque ἀσκιπύργιον] Vel, ut Rhenanus, ἀστυπύργιον· etsi abesse

jecto Laërtæ patris nomine, eodem loco olim repertam, monumentaque et tumulos quosdam,[x] Græcis literis[y] inscriptos, in confinio Germaniæ Rhætiæque adhuc extare:' quæ neque confirmare[8] argumentis, neque refellere in animo est: ex ingenio suo quisque demat, vel addat fidem.[z]

4. Ipse eorum opinionibus accedo, qui 'Germaniæ popu-

dicatum *fuisse* Ulixi, addito vocabulo parentis Laërtæ, eodem pago olim inventum, et etiam tum existere in locis finitimis Germaniæ Rhætiæque monumenta ac sepulcra quædam Græcis literis incisa et insculpta: *quæ neque probare rationibus, neque* etiam *refutare statui:* his *pro arbitrio suo detrahet quisque, vel adhibeat fidem.*

Ipse eorum sententiæ subscribo, qui existimant, Germaniæ nationes, nullis

....

relicta. *Oberl.*—8 Gronovius e Ms. Arundel. mallet, *affirmare.* Quod non probat tantum Ernestus, sed omissum etiam vellet, *argumentis.* Hæc enim ei videntur sumta e Livio: 'Ea nec affirmare, nec refellere in animo est.' At nihil peccat in vulgata scriptura. Quemdam autem literarum Græcarum usum apud Germanos diu mansisse conjici potest ex Chilperico, qui literas literis Gallorum addidit, et *sicut Græci habent omega, æ, the, uui,* ita subscriptos literarum characteres vulgavit, ω ψ Z Δ: *et misit epistolas in universas civitates regni, ut sic pueri docerentur.* Gregorius Turonensis, Hist. v. 45. Ex Latinis literis a Gregorio expressis conjecerim pro Z emendandum Θ, et Υ pro Δ. *Brotier.*

NOTÆ

vox ea potest, incolumi sensu; præcessit enim.

At libri quidam magis hic diversi, qui ἀκρωίτριον referunt: ex quo placet quibusdam ἀκρωνήριτον, a Nerito, ut volunt, Ithacæ monte.

Locus quidem hic ipse, quem indicari putamus, clivosus est, haud procul *Veteribus,* vicus, *Aschelburg* nunc dictus. *Lipsius.*

[x] *Monumentaque et tumulos quosdam*] Ne forte juniores credant synonyma hæc esse, sciant sepulcra antiquorum, in tumuli, hoc est, in monticuli formam facta fuisse: unde sepulcrum ipsum appellabatur tumulus; qui deinde circumdabatur sepimento quodam, aut cespite, aut lapide, aut marmore, pro cujusque fortuna; idque *monumentum* dictum Macer JC. in l. xxxvii. D. de relig. et sumtu fund. 'Monumentum autem sepulcri id esse Divus Adrianus rescribit, quod monumenti, id est, causa muniendi ejus loci, factum sit, in quo corpus impositum sit.' Idem Tacitus infra ait: 'Sepulcrum cespes erigit: monumentorum arduum et operosum honorem, ut gravem defunctis, aspernantur.' *Pichena.*

[y] *Græcis literis*] *Literis* fortasse, seu characteribus, non *lingua.* Quid autem mirum de illis, cum etiam Helvetii et Galli literatura Græca usi sint, Romanis characteribus juxta cum imperio ignotis? *Lipsius.*

[z] *Addat fidem*] Seneca Nat. Quæst. iv. 5. 'Aut quod historici faciunt, et ipse faciam. Illi cum multa mentiti sunt ad arbitrium suum, unam aliquam rem nolunt spondere: sed adjiciunt, penes auctores fides erit.'

Plinius xxviii. 1. 'Quinimmo externa quoque et barbaros etiam ritus indagabimus: fides tantum auctores appellet.'

los nullis aliis[1][a] aliarum nationum connubiis infectos, propriam[2] et sinceram[b] et tantum sui similem gentem extitisse, arbitrantur: unde habitus quoque corporum, quanquam in tanto hominum numero, idem omnibus: truces et cœrulei[c] oculi, rutilæ comæ,[d] magna corpora et tantum ad impetum[3]

aliorum populorum conjugiis temeratas aut inquinatas, propriam, puramque ac genuinam, et tantum sui similem gentem extitisse: *quare forma etiam corporum, licet in tanta hominum multitudine, eadem* inest *omnibus: truculenti et cæsii oculi, flavi crines, ingentia corpora, et solum ad impetum strenua; laboris et operum*

1 *Aliis* redundare videtur, ut jam monuit Lipsius, omisitque Cluverius. Pichena tentabat, *nullis alienigenarum.*—2 Ms. Bamberg. *perpetuam:* Bipont. edidere *propterea.*—3 Male Mss. Bamberg. et Arundel. *corpora tantum impetu valida.* Acidalius frustra emendat, *sed* pro *et.* Eo sensu *et* sæpissime usurpatur. *Brotier.*

NOTÆ

[a] *Aliis*] Vox illa rejicienda, orta perperam ex sequenti, *aliarum.*

[b] *Propriam et sinceram*] Bamberg. *perpetuam et sinceram.* Lipsius.

Propriam] *Proprium* et perpetuum fere unum et idem est; sic Ovidius: 'propriamque locabo.' Virg. 'propria hæc si dona fuissent.' Sed hoc loco præcise *propriam*, id est, se ipsa distinctam ab aliis gentibus: id est, genuinam, germanamque, et velut a natura ipsa sua sic constitutam, ut nulli similis sit, nulli genti confusa aut permixta; et *sinceram*, id est, intaminatam et incorruptam, nulloque commercio, aut colluvie aliorum mortalium adulteratam.

Propriam] Id est, specialem et particularem, seu quasi specie et natura distinctam gentem a ceteris nationibus, puramque et nulla colluvie neque convenis immixtam aut confusam; et ita *propriam*, discretamque ab omni alia gente, ut sui tantum similis existat, quemadmodum et per se ipsam a ceteris differt: unde eadem forma singulis hominibus, qua scil. omnes et singuli Germani inter se similes sint.

[c] *Truces et cœrulei*] Quales plerisque omnibus Arctois. Causas indagat et invenit Aristoteles Problemat. Ait, Septentrionalium populorum oculos, ideo cæsios esse, quia internus calor cohibeatur a frigore externo, ne effluat. *Colerus.*

[d] *Rutilæ comæ*] Sive flavæ, et colore auri. Ideo *Auricomi* Batavi Silio: 'At puer auricomo jam formidate Batavo.' Wandali χρυσοειδεῖς, Procopio dicti.

Rufum Seneca dixit, de ira III. 'Non est Æthiopis inter suos insignitus color, nec rufus crinis et coactus in nodum apud Germanos.'

Calpurnius Flaccus Declamat. 2. de hoc Germanorum connato habitu: 'Miramur hanc legem esse naturæ, ut in sobolem transeant formæ; quas quasi descriptas species custodiunt. Sua cuique genti etiam facies manet. Rutuli sunt Germaniæ vultus, et flava proceritas. Hispaniæ num eodem omnes colore tinguntur? Diversa sunt mortalium genera, nemo tamen est suo generi dissimilis.'

Nec a natura solum rutilus hic crinis, etiam ab arte. Lavabant enim

valida;* laboris atque operum non eadem patientia: mini-

NOTÆ

crebro, et medicamento rutilabant. Ammianus: 'videbat [Germanos] lavantes alios; quosdam comas rutilantes ex more.' Medicamentum fuit sapo. Martialis: 'Caustica Teutonicos accendit spuma capillos.'

Plinius: 'Prodest et sapo. Galliarum hoc inventum rutilandis capillis, ex sevo et cinere.'

Ita Caligula procerissimum quemque e Gallis ad Germanicum triumpham legit: 'coëgitque rutilare et submittere comam:' ut Germani scilicet germani viderentur. Suetonius narrat c. 47.

Herodianus de Antonino Germanos æmulante: 'Comas etiam flavas capiti circumposuit, et ad tonsuram Germanicam factas.'

Causam huic coloris studio assignat Clemens (l. III.) terrorem. 'Inter gentes,' inquit, 'præcipue coma gloriantur Celtæ atque Scythæ, quamvis non ornentur. Habet aliquid terribile magnitudo crinium in Barbaris, et flavus color ipsorum quasi bellum minatur, qui color cognatus est sanguini.' Romanæ etiam matronæ veteres amavere hunc colorem; 'et summa diligentia capillos cinere rutilabant,' ait Valerius l. II. c. 1. Posteriores magis avide, quæ capillitium ipsum emebant a Germanis, et pro comis suis supponebant. Ovid. ad puellam: 'Jam tibi captivos mittet Germania crines; Culta triumphatæ munere gentis eris.' Quanquam Servium notare video in Æn. IV. 'matronis nigram comam, meretricibus flavam probatam esse.' Quo videatur Satyricus respexisse de Messallina, matronam sedulo dissimulante: 'Et nigrum flavo crinem abscondente galero.' *Lipsius.*

Rutilæ comæ] Plin. II. 18. 'Namque Æthiopas vicini sideris vapore torreri, adustisque similes gigni, barba et capillo vibrato, non est dubium. Et adversa plaga mundi, atque glaciali, candida cute esse gentes, flavis promissas crinibus, truces vero ex cœli rigore, &c. Corporum autem proceritatem utrobique, illic ignium nisu, hic humoris alimento.'

* *Et tantum ad impetum valida*] Quod de Germanis hic Tacitus, id etiam Gallis Florus II. 4. et Livius XXXVIII. 17. tanquam similis sit utriusque gentis habitus, tribuunt. Sic etiam l. XXXIV. 47. et XXXV. 5. *Rhenanus.* Idem et de Parthis tradunt auctores.

Idem Tac. Annal. l. II. de iisdem Germanis: 'Jam corpus, ut visu torvum, et ad brevem impetum validum.' Columella l. III. 'Germaniam decoravit altissimorum hominum exercitibus.'

Tantum ad impetum valida] Idem fere de Parthis Justin. XLI. 2. 'Nec pugnare diu possunt: ceterum intolerandi forent, si quantus his impetus est, vis tanta et perseverantia esset. Plerumque in ipso ardore certaminis prælia deserunt.'

Ad impetum valida] Senec. l. I. de ira c. 11. 'Quid Cimbrorum Teutonorumque tot millia superfusa Alpibus ita sustulit, ut tantæ cladis notitiam ad suos non nuntius, sed fama pertulerit, nisi quod erat illis ira pro virtute? quæ ut aliquando fudit stravitque obvia, ita sæpius sibi exitio est. Germanisque quid est animosius? quid ad incursum acrius? quid armorum cupidius? quibus innascuntur innutriunturque: quorum unica illis cura est, in alia negligentibus.'

neque sitim æstumque[f] tolerare, frigora atque inediam[g] cœlo solove assueverunt.[h]

5. Terra, etsi aliquanto specie differt, in universum tamen aut sylvis horrida, aut paludibus fœda: humidior,[1] qua Gallias; ventosior,[1] qua Noricum[i] ac Pannoniam aspi-

haud similis tolerantia: et cum ferre sitim et calorem nequeant, tolerare *frigus ac famem* eo *cælo soloque consueverunt.*

Regio, quamvis aliquatenus forma diversa sit, in commune tamen, aut saltibus squalida, vel stagnis mæsta: humentior, qua spectat Gallias; vento magis obnoxia,

1 Lipsius, Cluverius et Kirchmaierus emendant *humilior .... verticosior.* Quod minime probaverim, cum adhuc humidissima sit hæc Germaniæ pars, humidiorque fuerit, quando informis terris, cultu aspectuque tristis erat. Quanto autem altior versus Noricum ac Pannoniam, tanto fuit ventosior. Altiorem esse patet ex ipsis legibus libramenti aquarum. Præterea *vertico-*

NOTÆ

[f] *Sitim æstumque*] Infra 22. 'Diem noctemque continuare potando nulli probrum.' Et 23. 'Adversus sitim non eadem temperantia; si indulseris ebrietati, suggerendo quantum concupiscunt, haud minus facile vitiis quam armis vincentur.'

[g] *Frigora atque inediam*] Non video qui illa conveniant simul: nam ubi urget frigus, ibi et summa voracitas. Et infra 14. 'Epulæ, et quanquam incomti, largi tamen apparatus pro stipendio cedunt.' Per *inediam*, intellige cibos obvios, tenues, agrestes et incomtos, et ab elegantia Rom. vel Persica longe diversos. Hor. 'Persicos odi, puer, apparatus.' Sic infra 23. 'Cibi simplices, agrestia poma, recens fera, aut lac concretum: sine apparatu, sine blandimentis, expellunt famem;' ubi *recens* fera, id est, recenter occisa.

Frigora] Mela l. III. 3. 'Immanes sunt animis atque corporibus, et ad insitam feritatem vaste utraque exercent, bellando animos, corpora ad consuetudines laborum: maximo frigore nudi agunt, antequam puberes sint, et longissima apud eos pueritia est. Viri sagis velantur, aut libris arborum, quamvis sæva hyeme. Nandi non patientia tantum illis, studium etiam est: bella cum finitimis gerunt; causas eorum ex libidine accersunt, neque imperitandi prolatandique quæ possident, (nam ne illa quidem enixe colunt) sed, ut circa ipsos quæ jacent, vasta sint.'

[h] *Cœlo solove assueverunt*] Tacitus l. II. Hist. 'Germanos, quod genus militum apud hostes atrocissimum sit, tracto in æstatem bello, fluxis corporibus mutationem soli cœlique haud toleraturos.'

Ac videmus Italos, Hispanos, ac etiam hodie Gallos, in alienis terris commode habere; nostrates contra ad omnem plerumque externum cœli afflatum languescere. *Rhenanus.*

[i] *Ventosior, qua Noricum*] Vix fides. Loca certe, quæ humida et ad mare, magis obnoxia ventis, quam sicca et mediterranea: quod utique verissimum experimur in omni Germaniæ isto tractu, qui ad septemtrionem.

Sed nec ventorum proprie hic res est: de humore agitur, aut siccitate: et ventosam hic accipi, pro sicca at-

cit: satis ferax:[j] frugiferarum arborum impatiens: pecorum fœcunda,[k] sed plerumque[2] improcera:[l] ne armentis quidem suus honor, aut gloria frontis:[m] numero gau-

qua in Noricum et Pannoniam patescit: *segetibus fœcunda; intolerans arborum pomiferarum; armentorum ferax, sed* ea *sæpius improcera:* et *ne bobus quidem suum decus, aut honor frontis: multitudine delectantur; illæque una et jucundissima*

sior ne Latine quidem dicitur hoc sensu. *Brotier.*—2 Mallet Lipsius, *pleraque.*

NOTÆ

que aërea, simplicius et verius sit. *Lipsius.*

Ventosum vocat Noricum et Pannonias, non tantum quia sicca illa loca, sed etiam quia ibi sylvarum ac montium copia, omnisque regio excelsior.

Strabo de illa ipsa Germaniæ parte: 'Regio quippe montosa illa ad septemtrionem, et continuum habet veluti jugum seu dorsum montium, quod ad orientem patescit, quasi sit pars Alpium.' *Colerus.* Mela: 'Terra multis impedita fluminibus; multis montibus aspera,' &c.

Noricum] Regio Illyrici late sumti versus occidentem: hodie pars ducatus *Bavariæ* cum Archiepiscopatu *Saltzburg* in circulo Bavariæ, necnon pars Archiducatus *Austriæ*, et ducatuum *Stiriæ*, *Carinthiæ*, et *Carniolæ*, parsque comitatus *Cilley* et episcopatus *Brixen* in circulo Austriæ. *Tillemonius.*

[j] *Satis ferax*] *Sata* accipit pro omnibus quæ seruntur. De Africa Sallustius in Jug. 'Ager frugum sterilis, bonus pecori, arbori infœcundus.'

[k] *Pecorum fœcunda*] Et pascuis minime destituta est. Plinius XVII. 4. 'Nam quid laudatius Germaniæ pabulis? Et tamen statim arena subest.'

[l] *Plerumque improcera*] Malo, *pleraque*. At hodie contra est; ita ut armenta Bataviæ aut Frisiæ palmam poscere audeant contra omnia Europæ. *Lipsius.*

[m] *Ne armentis quidem suus honor, aut gloria frontis*] Innuit Germaniæ boves parva habuisse cornua, quæ *honorem frontis* appellat. Horatius de cauda pavonis I. Sat. 2. 'Coctove num adest honor idem?' Plinius Paneg. ad Trajanum: 'Jam firmitas, jam proceritas corporis, jam honor capitis, et dignitas oris, nonne longe lateque principem ostentant?' ubi *honorem capitis* vocat decoram et ornatam Trajani cæsariem.

Scribit tamen Cassiodorus Var. III. ep. 50. 'Ideo præsentibus decernimus institutis, ut Alemannorum boves, qui videntur pretiosiores propter corporis granditatem, sed itineris longinquitate defecti sunt, commutari vobiscum [Noricis, scilicet] liceat, minores quidem membris, sed idoneos ad laborem: ut et illorum profectio sanioribus animalibus adjuvetur, et vestri agri armentis grandioribus instruantur.' *Pichena.*

Honor nitorem et pinguedinem significat. Sic 'honesti tori' apud Virgil. *Colerus.*

Hic *honor* et *gloria frontis*, unum et idem est. Et certe, quidni esset *nitor* et *pinguedo* pecoribus armentisque Germanicis, et præsertim improceris? Hic *honos frontis* vere *cornua* sunt. Plinius, ubi de Trajano, intelligit per *honorem capitis*, albam et canescentem jam comam.

Suus honor] Nihil mirum. Plin. VI.

dent;[n] eæque solæ et gratissimæ opes sunt. Argentum et aurum propitii[3] an irati Dii negaverint,[o] dubito. Nec

sunt divitiæ. Dubitaverim, an æqui, an infesti Dii recusaverint ipsis *argentum au-*

—3 Ita Mss. Vatic. 1518. et 4498. ac libri omnes editi. In Mss. Vatic. 1862.

NOTÆ

30. 'Sambri, apud quos quadrupedes omnes sine auribus, etiam Elephanti.' Referunt, qui nuper peregrinati sunt in Moscovia, se vidisse boves fœminas, et quidem greges integros sine cornibus; ita ut putem, vaccas veteris Germaniæ non tantum modica, sed etiam nulla habuisse cornua: et huc ducit Tacitus, si verba ponderas: ne quidem *suus honor aut gloria frontis.*

Aut gloria] Sic in Æthiopia, teste Diodoro Siculo l. IV. oves lanam non habent, quod mireris: 'Sunt qui subligaculis, quæ ex capillis contexunt, usque ad medium corpus cooperiantur; non enim oves eorum (ita fert regio) lanam habent.' Et quod maxime ad rem, ibidem c. 3., ubi de Sabæis: 'pecora in eis omnino alba, cornua fœminis natura desunt.'

Honor ... frontis] Plin. l. VII. 'Magno Pompeio Vibius quidam e plebe, et Publicius etiam servitute liberatus, indiscreta prope specie, fuere similes, illud os probum reddentes, ipsumque honorem eximiæ frontis.'

[n] *Numero gaudent*] Id est, non perinde magnitudine aut proceritate pecorum oblectantur, ac multitudine, quæ supplet defectum proceritatis.

[o] *Argentum et aurum propitii an irati Dii negaverint*] Tacitus negat inventam auri aut argenti venam in Germania suo tempore. Idem tamen Ann. XI. scribit Curtium Rufum in Germania, in agro nimirum Mattiaco reclusisse specus, quærendis venis argenti: quod longe ante quam Tacitus hæc scripsit, factum esse constat.

Conciliat controversiam sæculi nostri decus, et unius harumce litium literatarum arbiter Justus Lipsius Saturnal. II. 1.

Addo autem nec æs fodi solitum apud illos Germanos, nisi quod Plinius scribit l. XXXIV. 1. 'Feruntque nuper in Germania etiam provincia repertum.' *Colerus.*

Propitii an irati Dii] Quia si appenderentur, et exæquarentur commoda pecuniæ cum malis ac sceleribus, quæ ex hoc malo fonte emergunt, potius dixeris Numen iratum id genus opum mortalibus invexisse.

An irati] Diodor. Sicul. Hist. l. IV. 2. 'Sane ipsa nos palam docet natura, aurum inventione laboriosum, custodia difficile, quæstu anxium esse, et usu inter voluptatem ac dolorem constitutum.'

Propitii an irati Dii] Cic. pro M. Cælio: 'Si quem forte inveneritis, qui aspernetur oculis pulchritudinem rerum, non odore ullo, non tactu, non sapore capiatur, excludat auribus omnem suavitatem; huic homini ego fortasse, et pauci, Deos propitios, plerique autem iratos putabunt.'

Aurum et argentum] Plinius certe in Germania venam argenti nullam, ambigue æris commemorat: et multis sæculis post, inventionem hanc assignant medii temporis scriptores. Ditmarus l. II. Chronic. 'Temporibus Othonis aureum illuxit sæculum; apud nos inventa primum vena ar-

tamen affirmaverim, nullam Germaniæ venam argentum aurumve gignere: quis enim scrutatus est? possessione et usu haud perinde[4] afficiuntur.[p] Est videre apud illos argentea vasa, legatis[q] et Principibus eorum muneri data, non in alia vilitate,[5][r] quam quæ humo finguntur: quanquam proximi,[s] ob usum commerciorum, aurum et argentum in pretio habent, formasque quasdam nostræ pecuniæ agnoscunt atque eligunt: interiores simplicius et antiquius[t] permutatione mercium utuntur. Pecuniam probant

runque. Nec tamen asseveraverim, nullum esse in Germania specum quo producatur argentum aut aurum: quis enim investigavit? non admodum flagrant illi *amore possidendi utendive. Animadvertas apud illos vasa argentea, dono data legatis et proceribus eorum, pari contemtu habita, ac si vasa fictilia forent: quamvis propiores* ripæ *æstimant aurum et argentum ob necessitatem commercii, et species quasdam nostræ monetæ approbant, ac seligunt: qui ulterius habitant, simplicius et sanctius* adhuc *permutant merces. Nummos agnoscunt priscos et diu compertos,*

et 2964. *propitiine an irati.*—4 Puteol. cum quibusdam aliis *proinde.*—5 Sic bene veteres et recentiores editiones. Rhenanus et Lipsius, *utilitate.* Brotier.

NOTÆ

genti.' Widichindus Monachus, qui vixit ante annos 600. l. III. 'Ergo qualiter Otho Romanos duobus præliis vicerit, terra Saxonia venas argenti aperuit, imperiumque cum filio quam magnifice dilataverit, nostræ tenuitatis non est dicere.' Lips. II. Satur. 1.

Forte Curtius, ne segnes legiones attineret, inquisivit aurum; sed forte infra laborem et sumtum fuit, quod invenit. Et triumphalia tum ipsi concessa, non quia invenisset aurum, sed quia fodisset specus, et inquisiisset continuissetque legiones.

[p] *Possessione et usu haud perinde afficiuntur*] Subaudienda particula, quasi esset: *sed possessione. Haud perinde*, puta ac nos Romani, et omnes fere aliæ nationes. *Gronov.* Immo id intelligendum in genere, ita ut Germani absolute aurum et argentum parvi pendant, non comparate: *haud perinde*, id est, non admodum cupiunt; ut jam alibi ostendimus.

[q] *Legatis*] Intellige, non duces, sed oratores, qui ad alias civitates, vel principes, reipublicæ causa mittebantur, et sæpe ut opem implorarent in bellis. Infra 13. 'Expetuntur enim legationibus, et muneribus ornantur, et ipsa plerumque fama bella profligant.'

[r] *Non in alia vilitate*] Senec. epist. 5. 'Magnus ille est, qui fictilibus sic utitur, quemadmodum argento; nec ille minor est, qui sic argento utitur, quemadmodum fictilibus. Infirmi animi est, pati non posse divitias.'

[s] *Proximi*] Nempe propinqui ripæ et castris legionum, et finibus imperii Romani.

[t] *Simplicius et antiquius*] Id est, justius. Maxima enim flagitia 'circa contractus et divitiarum acquisitionem' committi, Strabo quoque testatur.

Sic et Mela de Sarmatis: 'Sarma-

veterem et diu notam,[u] serratos, bigatosque.[v] Argentum

NOTÆ

tæ auri et argenti maximarum pestium ignari, vice rerum commercia exercent.' Ubi *vice* est *permutatione*. Coler.

Permutatione mercium] Quod moribus apud Germanos valebat, lege Lycurgus instituit apud Lacedæmonios. Justinus l. III. 'Emi singula, non pecunia, sed compensatione mercium jussit: auri argentique usum, velut omnium scelerum materiam, sustulit.'

Interiores simplicius et antiquius permutatione] Apud Herodot. l. I. Cyrus Lacedæmoniorum legato respondet, se nunquam pertimuisse homines illos, quibus locus erat in media urbe publicus; quo convenientes, mutuo sese invicem jurejurando fallerent. Quæ verba, ut ille ait, 'jecit in Græcos omnes, qui in foro vendunt emuntque multa; cum apud Persas nullus esset fori usus.'

Permutatione] Homerus VII. Iliados. 'Affuit ex Lemno ratibus tunc copia vini; Cæsarie insignes redimunt hinc vina Pelasgi: Pars dedit æs nitidum; ferrum pars altera; bubus Tergora diripiens hic protulit; ille agit ipsos Ad naves tauros; hic bello corpora capta.' Et Plin. lib. XXXIII. 'Utinam posset e vita in totum abdicari aurum, sacra fames, ut celeberrimi auctores dixere, proscissum conviciis ab optimis quibusque, et ad perniciem vitæ repertum. Quantum feliciore ævo, cum res ipsæ permutabantur inter se, sicut Trojanis temporibus factitatum Homero credi convenit! Ita enim (ut opinor) commercia victus gratia inventa. Alios coriis boum, alios ferro, captivisque rebus emtitasse tradit,' &c.

[u] *Diu notam*] Quæ diu obtinuit et in usu fuit, per commercia inter populos. Forte intelligendum est, illam pecuniam jampridem notam esse Germanis.

[v] *Serratos, Bigatosque*] *Serrati*, inquiunt, nummi, quibus *serræ* forma impressa sive incusa; ut *Bigati* quibus *bigarum* imago, et de his quidem clarum est; oculi me docent quotidie. At de *Serratis*, quis protulit nummum sic impressum? Non vidi, non legi.

Serratos capiam, quorum ambitus dentatus atque asper sit, in modum serræ; quæ proba nota, et nihil perisse longo usu aut resectione. Nummos ego quosdam argenteos ita formatos usurpasse his oculis sum certus.

Spectasse autem id eos in nummis vulgo, ratio et Tertullianus addocent: 'Qui venditant, prius nummum, quo paciscantur, examinant, ne scalptus, neve rasus, ne adulter sit.' *Lipsius.*

Serratos, Bigatosque] 'Nota argenti,' inquit Plinius XXXIII. 3. 'fuere bigæ atque quadrigæ, et deinde bigati quadrigatique dicti.' Porro argenti *bigati* ex Gallis Boiis, item ex Liguribus Romam allati sæpe fit mentio Livio. *Rhenanus.*

Hodieque videntur in Bibliotheca sancti Victoris Lutetiæ Parisiorum *serrati* nummi, quorum nempe orbis dentatus est in modum serræ: sic simplicitas prisca nummos cuderat, ne minueretur pondus. Sic et nunc Angli et Galli literas accudunt orbi, seu exteriori nummorum circulo, non sine decore in præsens et cautione in futurum.

Bigatosque] Ser. Cepione, et Cn. Sempronio consulibus, post Attilium Regulum, argenteo nummo primum figurato Romæ, altera parte Janus bifrons, altera, navis prora incussa fuit: tametsi quinque annis ante primum Punicum bellum, argenteum

quoque magis quam aurum sequuntur, nulla affectione[6] animi, sed quia numerus argenteorum facilior[7] usui est promiscua[w] ac vilia mercantibus.

6. Ne ferrum quidem[x] superest, sicut ex genere telorum colligitur. Rari gladiis,[y] aut majoribus lanceis[z] utuntur:

Serratos, et Bigatos. Argentum etiam magis appetunt quam aurum, nulla inclinatione animi, sed quia copia argenteorum facilior commercio est barbaris *communes et tenuis pretii merces ementibus.*

Ne ferrum quidem abundat, ut ex specie armorum intelligitur. Pauci enses ha-

—6 Ita Mss. Vatic. 1518. et 4498. veteres et recentiores editiones. Mss. Vatic. 1862. et 4498. ac Rhenanus, *affectatione*.—7 Ita libri omnes præter Lipsii, qui edidit, *faciliori*.

NOTÆ

nummum Romæ signatum nonnulli credant: demum post annos duos et sexaginta, aurei apud Romanos eadem nota incussi fuerunt. Deinde bigæ et quadrigæ, ac victoria: quare Victoriati, Bigati, et Quadrigati dicti.

Bigatosque] Plin. XVIII. 3. 'Servius Rex ovium boumque effigie primus æs signavit:' qui boves bini aratrum ferebant, eodem jugo devincti; unde bigati dicti hi nummi.

[w] *Promiscua*] Nempe faciliores usui et commercio sunt argentei nummi, merces communes et minimi pretii emtitantibus aut vendentibus.

[x] *Ne ferrum quidem*] Cum tela corneis aut osseis etiam cuspidibus nonnulli acuerent. Plinius II. 37. 'Urorum cornibus barbari septentrionales potant, urnasque binas capitis unius cornua implent. Alii præfixa his pila cuspidant.'

Sed potarunt etiam onychinis illi patres nostri. Idem Plinius XXXVI. 7. 'Sed in Germania potoriis vasis inde factis primum, dein pedibus lectorum sellisque.' *Colerus.*

[y] *Rari gladiis*] Iisque grandibus, et oblongis. Plutarchus de Cimbris: 'Magnis et gravibus gladiis utebantur.' Scribit Widichindus: 'Erat illis diebus Saxonibus longorum cultellorum usus, quibus usque hodie Angli utuntur, morem gentis antiquæ sectantes. Cultelli autem nostra lingua *Sahs* dicuntur: ideoque aiunt quidam Saxones nuncupatos.' Scio falces oblongas et grandes frumentarias eo nomine etiam hodie nobis dici. *Lipsius.*

[z] *Majoribus lanceis*] Mirum, quod hic rarum id telum facit: at in Annalibus vulgat. ut lib. I. de Cheruscis: 'hastæ ingentes, ad vulnera quamvis procul facienda.'

Et l. II. universe de Germanis: 'Immensa Barbarorum scuta, enormes hastæ.' Iterumque: 'arctis locis prælongas hastas non protendere, non colligere.' Nusquam de istis brevibus quas *frameas* vocat. *Lipsius.*

Majoribus lanceis] Cur ingentes lanceæ requisitæ, si ferrum non superesset? Homines ad arma geniti, et promti inter ancipitia clarescere, eo forte avidiores ferri, quo magis deerat; eo majores hastæ illæ *cruentæ*, sed non omnibus aderant. Sic infra 15. 'Gaudent finitimarum gentium donis, &c. mittuntur ... magna arma,' ad speciem nempe, terrorem et decus, et quia rarum ferrum.

hastas, vel ipsorum vocabulo *frameas*,[a] gerunt, angusto et brevi ferro, sed ita acri, et ad usum habili, ut eodem telo, prout ratio poscit, vel cominus vel eminus[b] pugnent: et eques quidem scuto[c] frameaque contentus est: pedites et missilia spargunt, plura[1] singuli, atque in immensum vibrant,[2] nudi[d] aut sagulo leves. Nulla cultus jactatio: scuta

bent, aut longiores lanceas: hastas, vel ipsorum nomine frameas *gestant, arcto et tenui ferro, sed ita acuto, et ad usum accommodato, ut eadem hasta, prout necessitas exigit, vel cominus vel eminus dimicent: et sane eques clypeum et hastam tantum gerit: pedes etiam tela effundit, et plura quisque, ac longissime jaculantur, intecti, aut sago expediti. Nulla vestis, aut armorum ostentatio: scuta solummodo pulcher-*

1 *Pluraque* Ryckius et Gronov. et sic Norimb.—2 Heinsius malebat *li-*

NOTÆ

[a] *Hastas, vel ipsorum vocabulo frameas*] Quod genus teli fuerit, quæro. Isidorus vult gladium fuisse: 'Framea,' inquit, 'gladius ex utraque parte acutus, quam vulgo *Spatham* vocant: ipsa est et romphæa.' Ille valde a Tacito abit, qui clare appellat *hastam*: et addit, eodem telo *cominus eminusque* pugnasse: non ergo et gladius. Numquid romphæa? nam et hoc addidit; pariterque glossæ veteres, *framea*, ῥομφαῖα.

Ambigo, nec facile inducor credere, si Valerii quidem descriptio hæc proba, Argonaut. l. 6. 'Æquaque, nec ferro brevior, nec romphia ligno.' Facit enim genus teli, in quo hastile et mucro pari fuerint longitudinis modo.

Tacitus autem aliud fuisse in sua framea docet, quam statuit, *brevi et angusto ferro*. Itaque magis est ut ad exemplum hastæ sive *spiesse* nostræ fuerit, breviore tamen ligno. *Lipsius.*

Frameas] Diodorus Siculus lib. VI. 'Enses haud minores sunt, quam apud ceteros venabula: ac venabula mucrone sunt, quam sit ensibus, majore. Hos tum rectos habent, tum incurvos, non solum ad cædendum corpora, sed et ad perforandum aptos.' Nisi forte framea sit jaculum de quo ibid. Diodorus: 'Jaculis insuper bellant, quæ illi lanceas vocant, ferro cubiti aut amplius longitudinis, paulo minus duobus palmis lato.'

[b] *Vel cominus vel eminus*] Saxo Grammaticus huc videtur respexisse l. I. 'Framea torta necem geminabit.'

Describit et Diodorus Siculus, et nescio an etiam Plutarchus in Mario, ubi de equitibus Cimbrorum: 'Ακόντισμα δὲ ἦν ἑκάστῳ διβολία.

Sed aliud hoc videtur fuisse telum nimirum bipennis illa, quam postea creberrime Franci usitavere: unde et apud Gregorium Turonensem *Franciscæ* dictæ.

Talem Sidonius intellexit: 'Excussisse citas vastum per inane bipennes, Et plagæ præscisse locum.' *Colerus.*

[c] *Eques quidem scuto*] Et est illud dotale munus, quod uxori maritus offert, nempe 'boves et frænatum equum, et scutum cum framea gladioque.'

[d] *Nudi*] Sic infra 17. 'Tegumen

tantum[e] lectissimis coloribus distinguunt: paucis loricæ: vix uni alterive cassis, aut galea.[3] Equi non forma, non velocitate[f] conspicui: sed nec variare gyros,[g] in morem nostrum, docentur. In rectum,[h] aut uno flexu dextros agunt, ita conjuncto orbe, ut nemo posterior sit.[i] In universum æstimanti, plus penes peditem roboris: eoque mixti præliantur,[j] apta et congruente ad equestrem pugnam velo-

rimis coloribus exornant: pauci loricas habent; *vix unus alterve cassidem, vel galeam* gestat. *Equi non specie, non pernicitate insignes: sed nec hos flectere in orbem, more nostro, didicere.* Illos *ducunt in rectum, aut simplici flexu ad dextram, ita connexo globo, ut nemo ultimus sit. In summa reputanti, plus in pedite virium; ideoque mixti* cum equitatu *pugnant, pernicitate peditum habili et con-*

brant.—3 Sic bene Ms. Turic. Rhenanus et recentiores. In Mss. Vatic. et edd.

NOTÆ

omnibus sagum, fibula, aut, si desit, spina consertum; cetera intecti.' Attamen etiam usi sagis versicoloribus, forte opulentiores. Sic enim supra Hist. v. 23. 'Captæ lintres sagulis versicoloribus haud indecore pro velis juvabantur.' Idque commune habuere cum Gallis, ut describit Virgil.

[e] *Scuta tantum*] Alibi idem Tacitus: 'Non loricam Germano, non galeam; ne scuta quidem ferro nervoque firmata; sed viminum textus, vel tenues et fucatas colore tabulas.' Plutar. equitibus Germanorum etiam galeas assignat, ferarum rictibus et cristis insignes. *Coler.* Luc. I. 'Pugnaces pictis cohibebant Lingones armis.'

[f] *Non velocitate*] Labore tantum boni. Cæsar l. IV. 'Germani importatis jumentis non utuntur; sed quæ sunt apud eos nata, prava atque deformia, hæc quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt.'

[g] *Nec variare gyros*] Qui mos Romanorum, nec laude nec fructu suo caruit: tangit eum Virgilius III. Georgic. 'Ubi quarta accesserit ætas, Carpere mox gyrum incipiat, gradibusque sonare Compositis, sinuetque alterna volumina crurum.'

[h] *In rectum*] Equestria prælia, ac loca sylvestria et aspera aversati Germani: directo autem impetu hastatos ingruere solitos, scribit Leo Imp. capite 28. Nam quæ ibi de Longobardis loquitur, de Germanis accipio. *Colerus.*

[i] *Ita conjuncto orbe, ut nemo posterior sit*] Puto, ita simul et æquali motu flectebant gyrum, ut omnes pari ordine et agmine post flexum dispositi reperirentur, quo erant, priusquam flexissent. Nam, ita conjuncto globo incedebant, ut nemo etiam posterior esset in incessu. Interp. Gall. *Leurs chevaux ne savent que tourner à droit, et aller en avant, les tenans serrés en rond, afin qu'il n'y en ait point qui soit le dernier.*

[j] *Eoque mixti præliantur*] Id pugnæ genus affabre describitur a Cæsare l. I. Gall. et 8. Ea forma pugnæ, quasi exercitio et meditatione quadam bellica, etiam extra prælia utebantur Germani.

An non ipse quoque Cæsar exemplo Germanorum usurpavit? Scribit sane alicubi de se: 'Equitatum omnem,

citate peditum; quos ex omni juventute delectos ante aciem locant. Definitur et numerus: *centeni*[4] ex singulis pagis[k] sunt:[5] idque ipsum inter suos vocantur:[l] et quod primo numerus fuit, jam nomen et honor est. Acies per cuneos componitur. Cedere loco, dummodo rursus instes,[m] consilii

veniente ad equestre prælium, quos ex omni pube ascitos in primis ordinibus statuunt. Præscribitur etiam numerus: centeni *ex singulis pagis assistunt: sicque et inter suos appellantur: et quod initio numerus erat, jam vocabulum et dignitas est. Instruitur acies per cuneos. Referre pedem, dummodo rursus capessas præ-*

veteribus *galeæ*.—4 Cod. Artolph. Kapp. *centum*.—5 *Sunt* omissum vellet Er-

NOTÆ

Germanosque pedites summæ velocitatis omnes ad castra hostium præmittit.' Ejusmodi pedites in prælio equitibus miscuisse, et velitum loco eos habuisse, ipse fatetur.

Alia Gallorum ratio fuit equestris militiæ, hodiernam nostram nonnihil referens. De ea belle sic narrat Pausanias Phocic. 'Singulis equitibus additi famuli duo, equites et ipsi, equestrisque disciplinæ pergnari. Hi dominis laborantibus in exteriori acie præstolantes ei usui serviebant, ut, si forte ille equum amisisset, suum subderent: si ipse cecidisset, illi succederent: si uterque periisset, tertius sufficiebatur in cæsorum locum. Enimvero si vulnere primus ille saucius esset, ex Optionibus illis alter eum subducebat, alter ejus vicem præstabat. Hæc, ut opinor, apud Gallos ad imitationem Persarum instituta sunt. Nam et ipsi delectos habebant ex omni numero, militum videlicet dena millia, quos immortales dicebant. Illud discrimen est, quod facto demum prælio, illi succenturiant: Galli in ipso prælio cæsis vel sauciis succedunt, vel suppeditant. Hanc equidem equestris pugnæ institutionem voce vernacula Trimarcisiam vocant: equum enim Marcam indigitant.'

Gallicana etiam vox erat *Marescalcus*, quæ equorum custodem, aut servum cui equorum cura, significabat. Plinius etiam *Marcam*, Celtarum lingua, equum macilentum interpretatur. Majoribus nostris *Scalcum* servum fuisse appellatum, docent priscæ linguæ nostræ fragmenta.

Sic *Marescalcus* et *Marquardus* idem fuerit: nam *Marcuardus* est, qui curat equos proprie. *Colerus.*

[k] *Pagis*] Pagi apud Cæsarem l. I. bell. Gall. sunt regiones universæ et populi alicujus partes, ut tota regio Helvetiorum, quæ ab eo appellatur civitas, in quatuor partes erat distributa, quas Cæsar appellat *pagos*, non quod tantum pagatim incoleretur; nam et habitabatur oppidatim, cum scribat oppida in ea fuisse, et pagos ad quadringentos; sed quod universus eorum ager in quatuor partes, et tanquam præfecturas esset divisus. Eodem modo scribit Suevorum centum pagos fuisse, in quos distributa erat universa illorum regio, &c. *Turnebus.*

[l] *Idque ipsum inter suos vocantur*] Nempe *centeni*, ita ut τὸ *centeni*, qui tantum numerus olim erat, evaluerit in nomen et dignitatem.

[m] *Cedere loco, dummodo rursus instes*]

quam formidinis arbitrantur. Corpora suorum etiam in dubiis prœliis referunt. Scutum reliquisse, præcipuum flagitium:[n] nec aut sacris[o] adesse, aut concilium[6] inire, ignominioso fas: multique superstites bellorum infamiam laqueo finierunt.

7. Reges ex nobilitate;[p] Duces ex virtute sumunt. Nec Regibus infinita aut[1] libera potestas: et Duces exemplo[q]

lium, prudentiæ magis quam trepidationi assignant. Cadavera suorum reportant, etiam in ambiguis certaminibus. Summa infamia est, *abjecisse clypeum: nec infami licet, vel templa adire, vel cœtibus publicis interesse: et plerique, qui e prœliis incolumes* evaserant, *ignominiam suspendio terminarunt.*

Accipiunt Reges ex claritudine stirpis, *ductores ex* propria *strenuitate. Nec regibus illimitata aut absoluta potentia: et duces, exemplo potius* ipsos, *quam auc-*

nestus.—6 Male Cod. Kapp. *consilium*. Brotier.

1 Sic bene Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus, *ac libera.*

NOTÆ

Sic Justin. XLI. 2. de Parthis: 'Plerumque in ipso ardore certaminis prælia deserunt; ac paulo post pugnam ex fuga repetunt, ut cum maxime vicisse te putes, tunc tibi discrimen subeundum sit.'

[n] *Scutum reliquisse, præcipuum flagitium*] Magis enim illis curæ erat, ut milites corpora defenderent, quam ut hostes offenderent.

Ammianus Marcellinus l. XXV. 'Epaminondas dux ille inclytus, letaliter apud Mantineam saucius, et reversus ex acie, conquirebat solicite scutum: quod cum vidisset propius, lætior, vi vulneris interiit: et qui animam intrepidus amittebat, jacturam clypei formidavit.' Sic illi ad instar Lacedæmoniorum. Hinc illa moribundi Epaminondæ vox olorina, 'an scutum salvum esset?' Et Lacænarum matrum admonitiones: ἢ τὰν, ἢ ἐπὶ τάν: *vel cum illo, vel in illo: vel clypeum refer, vel super illum referter.* Saucii scil. aut mortui in clypeo referebantur e pugna.

[o] *Nec aut sacris*] Cercetæ quidem apud Nicolaum, 'eos qui injuste egerint, sacris prohibent.'

Fuere autem *Cercetæ* illi Scythæ, quibus cum Germanis communia sexcenta. *Colerus.* Nempe, *ignominioso*, qui scutum reliquisset, nefas adesse sacris, aut concilio publico interesse.

Sacris adesse] Ex more antiquo Euripides: Τοὺς μὲν γὰρ ἀδίκους βωμὸν οὐχ ἵζειν ἐχρῆν, Ἀλλ' ἐξελαύνειν: *Scelerosos enim ad aras sedere non oportet, sed abigi. Neque enim nocentem manum decet contrectare Deos, sed innocuam.*

[p] *Reges ex nobilitate*] Intellige ex nobilitate stirpis seu originis; at duces alios ex virtute seu propria claritudine, non ex meritis majorum eligebant.

[q] *Exemplo*] Panegyrista vetus: 'Dux consilio esse, miles exemplo.' Livianus ille Imperator: 'Facta, non dicta, vos milites sequi volo: nec disciplinam modo, sed exemplum etiam a me petere.'

potius, quam imperio: si promti, si conspicui, si ante aciem agant, admiratione præsunt. Ceterum, neque animadvertere,[r] neque vincire, ne[s] verberare quidem, nisi Sacerdotibus permissum:[s] non[3] quasi in pœnam,[t] nec Ducis jussu,[4]

toritate regunt; *si strenui, si insignes, si in prima acie certent, miraculo imperant. Ceterum, neque punire, neque vincla indere, neque fusti cædere quidem fas* est, *nisi sacerdotibus: non velut in supplicium, nec ducis imperio, sed veluti Numine ju-*

Brotier.—2 Sic bene Gronovius et Ernestus. Ita quoque Ms. Arundel. In veteribus editionibus, *neque verberare quidem*. Idem.—3 Ms. Vatic. 2964. *nec quasi*.—4 Illustr. Huetius emendabat, *jussus*, ut suppleretur *valeat*. Sed nihil

NOTÆ

[r] *Neque animadvertere*] Repugnare Cæsar videtur l. VI. 'Cum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert, magistratus, qui ei bello præsint, ut vitæ necisque habeant potestatem, deliguntur.' Sed Cæsar de belli tempore tantum: noster in pace intellexit. *Lipsius*.

De bello hic agit Tacitus, quippe, 'si ante aciem agant,' &c. statimque addit: 'nec ducis jussu, sed velut Deo imperante, quem adesse bellantibus credunt, effigiesque . . . in prælium ferunt.' Quid mirum dissentire auctores? At longe magis noti et familiares Tacito Germani, quam Cæsari.

[s] *Ne verberare quidem, nisi Sacerdotibus permissum*] Sic infra c. 11. ubi de concilio et conventu Germanorum: 'Silentium per sacerdotes, quibus tum et coërcendi jus est, imperatur.' Sic et apud Persas in summo honore Magi, teste Eustathio in commentariis Dionysii de situ orbis. Etiam et Agathias l. II. sua quoque ætate Magos inclaruisse, eorum consilio et vaticiniis omnia publica negotia gesta: de consilii eorum sententia, bene de rep. meritis præmia decreta: nocentibus contra pœnas irrogatas scribit, proindeque cognitionibus principum ac magistratuum interfuisse; nec quicquam justum, licitum, aut legitimum habitum, quod non esset eorum sententiis comprobatum.

Nota tamen sacerdotes Germanos animadvertisse, non per modum supplicii, sed tanquam 'Deo jubente:' sic et Magi apud Persas nullius animantis cæde se polluebant, præter ea duntaxat quæ Diis immolabant. Ita et illi sacerdotes Germani, ne cæde hominis suas manus polluere viderentur, Deum prætexebant.

[t] *Non quasi in pœnam*] Cur ita? quia nefas quoddam videbatur, puras sacerdotum manus rerum capitalium damnatione pollui. Vide Plutar. in quæst. Rom. *Colerus*.

Non quasi in pœnam] Quia nempe sic læsa foret Germanica libertas; et sic quasi violata virtus, pollutumque decus bellantium videretur. Ideoque non imperio mortalium, sed velut inspirante Deo, quem afflare et admonere bellantes credunt, pœna, si quando necesse fuit, infligebatur; nec sine summo consilio is affectus inditus bellicosæ genti. Sic et hodie Turcæ accipiunt imperium mortis indictæ a principe, quasi *imperante Deo;* et id veluti summam præsentemque felicitatem amplectuntur.

sed velut Deo imperante,[5 u] quem adesse bellantibus credunt: effigiesque et signa quædam,[v] detracta lucis, in prælium

bente, quod assistere bellum gerentibus putant: imaginesque et signa seu vexilla

hic mutandum. *Bretier.*—5 Ms. Arundel. *Deo inspirante.*

NOTÆ

[u] *Velut Deo imperante*] Mirum quod narrat Diodor. Sicul. Hist. IV. 1. 'Qui in Meroë sunt circa Deorum sacra cultumque dediti sacerdotes, et hi quidem maxima apud omnes pollent auctoritate: cum eis visum fuerit, regi nuntiant, ut mortem oppetat. Ita enim Deorum jubere responsa, neque fas esse immortalium voluntatem a mortali homine contemni. Et sane omnes antea reges sacerdotibus, non armis, neque vi coacti, sed ipsa victi superstitione, sponte paruerunt.'

Velut Deo imperante] Serium hoc et pium Germanorum institutum: usi eo Romani quoque aliquando, sed astute et per fucum, et auctoritatis, non quasi supplicii causa. Hinc Ægeria Numæ, Cella Capitolina Scipionis, Syllæ imaguncula Delphica, Sertorii cerva. Nec obscurum quid apud Græcos Minos, Pisistratus, Lycurgus, Zaleucus sapienter factitarint. Græci enim potestati regiæ sacerdotium exæquarunt.

Apud Romanos Flamini Diali jus vinciendi et coërcendi non quidem fuit; insignia tamen potestatis et honoris usurpavit; id est, *lictorem* et *sellam curulem* habuit.

Helmoldus de Rugianis scribit: 'Flaminem suum non minus, quam regem venerantur.' Et de Sclavis: 'Rex apud eos modicæ æstimationis est, comparatione Flaminis.' *Colerus.*

Deo imperante] Forte ne ipsi sacerdotes cæde polluere manus viderentur. Sic apud Suet. 9. Titus 'pontificatum maximum ideo se professus accipere, ut puras servaret manus: fidem præstitit; nec auctor posthac cujuspiam necis,' &c.

Velut Deo imperante] Tali prætextu debuit Germanica libertas coërceri; alioqui vix potuisset cohiberi licentia ferocissimæ gentis.

[v] *Effigiesque et signa quædam*] Subintelligendum, effigies ferarum fuisse *signa* seu vexilla, quod clarius expressit Hist. IV. 'Hinc veteranarum cohortium signa, inde depromtæ sylvis lucisque ferarum imagines, ut cuique genti inire prælium mos est.'

Signa quædam] Diod. Sic. II. 4. 'Ferunt Ægyptios veteres, apud quos nulla esset militaris disciplina, cum a vicinis sæpius bello superarentur, excogitasse ferre aliquod insigne, quod milites sequerentur. Figuras igitur animalium, quæ nunc colunt, in tabernaculis pictas, duces eorum in bello tulisse: eaque ex re, cognito servatoque, sub quo quisque militaret, ordine, victoriam consecutos. Igitur visum esse, gratiam his animalibus, tanquam victoriæ auctoribus reddi; statutumque nefas esse, quodpiam eorum, quorum imago dilata bello fuerit, occidi, sed coli potius debere, honoreque affici.'

Effigies] Pro eodem sunt *effigies* et *signa*; ita ut effigies, seu imagines ferarum pro *signis*, seu vexillis essent, catervis Germanorum ad bellum exeuntibus.

Effigiesque et signa quædam detracta lucis] Forte effigies illæ Dei, *quem adesse bellantibus credunt*. Attamen valde

ferunt. Quodque præcipuum fortitudinis incitamentum est, non casus, nec fortuita conglobatio turmam aut cuneum[w] facit, sed familiæ[6] et propinquitates,[x] et in proximo pignora, unde fœminarum ululatus[y] audiri, unde vagitus infantium: hi cuique sanctissimi testes, hi maximi laudatores. Ad matres,[z] ad conjuges vulnera ferunt: nec illæ numerare,[7] aut exigere[8] plagas,[a] pavent: cibosque et hortamina[9][b] pugnantibus gestant.

quædam, dempta sylvis, seu templis, *in pugnam deferunt. Quodque maximum virtutis hortamentum est, non fortuna, nec promiscua commixtio, turmam aut cuneum efficit, sed gentes et cognationes, et in propinquo liberi, unde uxorum planctus, unde clamor puerorum audiri* possit: *hi cuilibet sacerrimi testes, hi præcipui hortatores. Ferunt plagas ad matres, ad uxores; nec illæ metuunt lustrare, aut exsugere vulnera: alimentaque et incitamenta dimicantibus exhibent.*

6 Ms. Vatic. 2964. *sed familia.*—7 Ms. Arundel. *mirari.*—8 Ita Mss. Vatic. 2964. et 1862. et recentes edd. Male Rhenan. emendavit *exsugere*, quem secutus est Gronov. et Ryckius. Et id defendit Cl. de la Bleterie, quod quid Mss. et veteres edd. haberent, eum lateret. In Mss. Vatic. 1518. et 4498. *et exigere*. Ms. Turic. et veteres edd. *nec exigere*. Plusquam muliebris ac Germanicæ fuit fortitudinis plagas *numerare*, eas *exigere*, id est, an decoræ an inhonestæ forent, probare, nec pavere. *Brotier.*—9 Optime dictum, *ges-*

NOTÆ

incertum ex ipso Tacito; et puto, refert et advertit ad alium locum c. 45. 'Matrem Deum venerantur; insigne superstitionis formas aprorum gestant: id pro armis omniumque tutela.' Unde colligo, eas effigies detractas lucis, non esse imagines Martis, sed tantum formas ferarum, quas ferebant bello et prœliis, ad speciem et terrorem. Et certe apud Germanos nullæ imagines Deorum in oris humani similitudinem expressæ.

w *Turmam aut cuneum*] Intellige *turmam* de equitatu, *cuneum* de pedestri agmine.

x *Familiæ et propinquitates*] Gorgias Thebanus animadvertens, quanta, etiam in bello, esset vis amoris, cohortem ex trecentis delectis viris inter se amantibus instituit, quam *sacram cohortem* appellavit. Hujus sacræ cohortis Thebanæ invicta fortitudo ad prælium usque Chæronense duravit. Plutar. in Pelopida.

y *In proximo pignora, unde fœminarum ululatus*] Britannis quoque mos, conjuges ad bellum ducere. Tacitus Agric. 'Nullæ Romanos conjuges accendunt.' Et Annal. xv. 'Animo adeo fero, ut conjuges quoque testes victoriæ secum traherent, plaustrisque imponerent.' Idem de Thracibus l. iv. 'Illis extrema jam salus, et assistentes plerisque matres et conjuges, earumque lamenta, addunt animos.' *Pichena.*

Pignora] Intelligit matres, conjuges, liberos: sunt enim ea pignora carissima, pro quibus arma capiuntur.

z *Ad matres*] Plutar. Coriolano: 'Erat vero aliis virtutis scopus et finis gloria; illi vero gloriæ famæque finis præcipuus fuit matris lætitia,

8. Memoriæ proditur, quasdam acies, inclinatas jam et

Tradunt, quosdam exercitus, prælio impulsos jam nutantesque, a mulieribus inci-

tant cibos et hortamina. Ridicule finxit Colerus hortaminibus vinum designari: ridicule magis et absurde ille qui emendabat, *et hordei vina.* Idem.

NOTÆ

cum ea videret laudatum et coronatum filium, et sic oscularetur mater eum, præ gaudio in lacrymas effusa. Sic se longe clarissimum atque felicissimum arbitrabatur Coriolanus.'

[a] *Nec illæ numerare, aut exsugere plagas pavent*] Spectat *suctus* ille ad medicinam, Homero etiam non ignotam: qui de Machaone Iliad. Δ. versu 218. *Αἷμ' ἐκμυζήσας ἐπ' ἄρ' ἤπια φάρμακα εἰδὼς Πάσσε.* Farnes. tamen codex et Rom. *exigere:* quod robur fœmineum magis exprimere videtur, tanquam illæ non numeraverint solum plagas, sed et exegerint; expostularintque cum suis, si illæ sic rediissent, tanquam ignavi et vitæ suæ parci. *Lipsius.*

Nec exigere plagas] Magis placet lectio: *exsugere plagas.* Verisimile est, mulieres Teutonicas, non tam avide a suis vulnera exegisse, quippe quorum sciebant impatientissimos esse, quam ea diligenter curasse. Germanicus apud Tacitum de Germanis: 'Corpus ut visu torvum et ad brevem impetum validum, sic nulla vulnerum patientia.' *Colerus.*

Forte hic *numerare* et *exigere* unum et idem sit: nam si *numerant* matres generosæ vulnera filiorum, simul ea *exigunt;* et si *exigunt* gloriosa vulnera, simul et numerant. Avidi certe præliorum Germani, licet vulnera minus patienter ferrent, ut barbari.

Sic fere nos impatienter ferimus febrim et alios morbos; et tamen sæpe valetudinem et corpora nostra curamus, aut potius ea spernimus, quasi extranea, quasi non nostra essent. Hæc est hominis indoles: cum ægri, aut saucii sumus, tum tantum sapimus. Vetus lectio fuit, *exigere,* quæ a Rhenano mutata est in *exsugere,* et ea vetus lectio præferenda videtur. Idque magis redolet ostentatque virtutem Germanicam, et propius ad constantiam Lacænarum matronarum accedit, quorum ingenium æmulantur sæpe fœminæ veteres illæ Germanicæ hic apud Tacitum. Sic enim Spartanæ matres apud Valer. l. II. 'Quæ exituros (filios) ad præliandum monebant, ut aut vivi cum armis in conspectum earum venirent, aut mortui in armis referrentur.'

Attamen illa vox *pavent,* huc ducit, ut non solum *exigant* matres, sed et *exsugant* filiorum vulnera. Non enim præcise *pavor* in exigendo vulnera, sed tantum constantia est gloriæ Spartiatarum similis. At istæ non, ut muliercularum vulgus, *pavent,* aut exhorrent *exsugere* letalia suorum vulnera: nam et maritos et fratres et propinquitatem sauciam comprehendi hoc generoso affectu matrum, putem.

Et si sedulo attendas Taciti verbis, 'Ad matres et conjuges vulnera ferunt;' si afferunt vulnera matribus et uxoribus, cur illæ *exigant* vulnera, quorum certe ultro avidi Germani? Nam licet impatientes sint vulnerum, cum præter spem sauciati sunt, attamen in pericula cæco impetu proruunt ut barbari; ergo ultro afferunt *vulnera* ad matres et conjuges, et illis

labantes, a fœminis restitutas, constantia precum et objectu pectorum,[c] et monstrata cominus captivitate,[d] quam longe

tatos esse, instauratamque fortunam, *vi obtestationum et oppositu pectorum, et*

NOTÆ

gloriantur: itaque a talibus viris *exigere* plagas non opus fuit.

Et si edidisset Tacitus, *exigere*, non sic scripsisset: *nec illæ numerare, aut exigere plagas, &c.* sed potius sic, *nec illæ numerare et exigere plagas pavent*, quasi de eadem re intelligens; et illa disjunctio *aut*, denotat, intellexisse de re dissimili et fortiore, nempe quod non solum numerarent matres, sed et *exsugerent* plagas: eaque causa scripsit disjunctive, *nec illæ numerare, aut exsugere plagas pavent*.

Exsugere plagas] Non *exigere*, ut volunt; cur enim vulnera exigerent matres, quibus filii ultro ipsi periculorum avidi vulnera afferunt? satis est exigere virtutem. An illæ exigerent vulnera a patribus, a maritis? non putem, eoque minus a filiis suis: et dixisset Tacitus, *exigere*, dein *numerare*; at prius illæ hic numerant, dein exsugunt.

[b] *Cibosque et hortamina*] Ibi afferunt multa de vino et aliis potionibus calidis, quibus accenderentur animi ad prælium; sed non vident Tacitum ludere in verbo *gestare*, quod aliter accipitur cum refertur ad *cibos*, aliter cum ad *hortamina*: quippe sic *gestantur hortamina*, ut *fertur salus*, ut *portatur ave*. Plautus Pœn. 'Salutamus te, Lyce, quanquam hanc salutem ferimus inviti tibi.' Martialis: 'Et matutinum portat ineptus ave.' Et cibos eis ministrant uxores, inquit, et verbis stimulos ad virtutem addunt. *Gronovius*.

Cibi allati militi, non sunt sine aliquo hortamine. Sed tamen et cibos afferendo, potuerunt simul et hortari ad virtutem, ad gloriam, ad libertatem tuendam, pignora, scil. et carissima quæque velut oculis exhibendo; suaque præsentia, et suamet ferocia, eos etiam accendere poterant: præter *cibos*, etiam et *hortamina* addebant constantissimæ fœminæ. Et solet Tacitus idem verbum referre ad plura, quamvis disparata: sic ibi fœminæ gestant *cibos* et *hortamina;* quæ sunt res disparatæ et dissimiles, et quæ diverso modo *gestantur*, una gestantur tamen.

[c] *Objectu pectorum*] Puto, alludit ad eas mulieres, quæ fugientibus suis se nudas ostentavere, interrogantes filios, an redire rursus in uterum vellent. Quasi dicerent: Illa, quæ te aluerunt, ubera seu pectora, perrumpe potius; illa via, si audes, fuge hostem. Vertunt, quasi se offerrent mulieres gladiis et ictibus; at forte illæ, non tam hostium telis, quam virorum receptui aut fugæ occurrebant, ut prohiberent.

Objectu pectorum] Plutar. de instit. Laconicis: 'Alia Lacæna, cum filii e prælio fugissent, et ad ipsam venirent: Quo, inquit, perfugere voluistis, mala mancipia; an huc, (simul veste sublata ventrem nudatum eis ostendebat,) huc unde existis, iterum redituri?'

[d] *Captivitate*] Quam morte etiam graviorem longe ducebant Germani. Xiphilinus in Caracalla de mulieribus illorum: 'Horum mulieres captæ a Romanis, interrogatæque ab Antonino, venire an occidi mallent, morti annuere. Postea cum venditæ essent, omnes sibi ipsæ manum attulere; quædam etiam liberos una mactavere.'

impatientius fœminarum suarum nomine[e] timent: adeo, ut efficacius obligentur animi civitatum, quibus inter obsides puellæ quoque[f] nobiles[1] imperantur. Inesse quin etiam sanctum aliquid[g] et providum putant: nec aut consilia ea-

ostensa e propinquo servitute, quam longe vehementius metuunt conjugum suarum amore: in tantum, ut certius strictiusque devinciantur animi populorum, quibus præscribuntur inter obsides virgines etiam claritate insignes. Quin etiam inesse

1 Mallet Illustr. Huetius, *nubiles*. Sed et nobiles esse potuere. Mox infra

NOTÆ

[e] *Fœminarum suarum nomine*] Sic infra 20. 'Quidam sanctiorem arctioremque hunc nexum sanguinis arbitrantur, et in accipiendis obsidibus magis exigunt.'

[f] *Inter obsides puellæ quoque*] Igitur ad Germanos referam, quod generatim a Suetonio scriptum in Augusto, c. 21. 'A quibusdam, novum genus obsidum, fœminas, exigere tentavit.' Etsi cur id Tranquillo novum? Romani ipsi virgines obsides Porsennæ olim dederunt, interque eas Clæliam.

Athenæus id primum inventum Cleonymo Spartano vult, parum vere, l. XIII. c. 28. 'Mihi juxta naturam fecisse Cleonymus Spartanus videtur, qui primus mortalium [magis recte, si *primus Græcorum* dixisset] obsides a Metapontinis fœminas virgines accepit nobilissimas et pulcherrimas ducentas.' Ubi discis Metapontinos, immo credo, ceteros Italiæ populos, habuisse antiquitus hunc morem. *Lipsius.*

Aliorum populorum historias, aut ignorabant fere, aut spernebant Græculi; ideoque cum dicit Athenæus hic, *primus mortalium*, ad Græcos restringendus est, qui suæ tantum gloriæ satagebant. Usque adeo vani, ut sua tantum mirarentur, inquit Tacitus. Sic Dio, qui condit historiam Rom. diserte profitetur, se nihil curare bella Germanica. O vanum Græculum! nihil humani a nobis alienum esse debet.

Quasi vero! Quæ bella gessere præstantissimi duces et imperatores Cæsar, ipse Augustus, Drusus, Tiberius, Germanicus! et Germaniæ, quæ triumphatæ sæpe, nunquam victæ sunt, et quæ bella ipsa scripsere honestissimi et mortalium doctissimi, Plinius, Tacitus, et alii, hæc nihil pertinent ad Græculum, hæc nihil curat Bithynus! quasi vero! Sic autem Tac. Ann. l. II. de Arminio: 'Caniturque adhuc apud barbaras gentes Græcorum annalibus ignotus, qui sua tantum mirantur,' &c.

[g] *Inesse quin etiam sanctum aliquid*] Hoc etiam Romanis visum. Nam auctor est Suetonius, 'A. Vitellium Cattæ mulieri, velut oraculo, acquiescere solitum. Proinde cum illa vaticinata fuisset, ita demum firmiter ac diutissime imperaturum, si superstes parenti extitisset, creditur Vitellius matri cibum dari prohibuisse.'

Fieri potest, ut *Aurinia* fuerit, quam ille, Romanarum legionum in inferiori Germania præfectum agens, aliquando consuluerit; aut certe jam potitus rerum, postea consulendam curarit: nam *Veleda* Bructera fuit. *Rhenanus.*

Non *Aurinia* consulta Vitellio.

rum[h] aspernantur, aut responsa negligunt.[i] Vidimus, sub

illis *credunt quippiam divinum, et præscium ; nec aut spernunt earum consilia, aut*

NOTÆ

Quippe non id siluisset Suetonius, aut Tacitus, qui infra non siluit, cum fama Virginis innotuisset tempore belli quod Civilis Batavus movit.

Neque certe debuit sileri nomen *Auriniæ* in re tanti momenti, qualis fuit translatio imperii ad Vitellium, quæ et facta in ipsa Germania inferiori; unde prope aberat fœmina, quæcumque illa fuerit.

Adde, quod Aurinia illa simul prædixisset et imperium Vitellii, et opes ac victoriam Germanorum adversus legiones Romanas sub Civili Batavo. Sed prædictio hæc facta Vitellio levis momenti, et forte vana et falsa, quam et ideo neglexit Tacitus.

Et nota verba Taciti: 'olim Auriniam .... venerati sunt.' Ergo non floruit ea tempore Vitellii: nam potius *Veleda* foret, quæ tum late imperitabat fama sanctitatis. Nec refert, *Caftam* ipsam vocari Suetonio, quæ Tacito *Bructera* est: nam sic sæpe dissentiunt auctores in circumstantia loci et personæ.

[h] *Nec aut consilia earum*] Plutar. lib. de Mulierum virtutibus. 'Celtæ, antequam Alpes transgressi Italiæ eam obtinerent partem quam nunc incolunt, e gravi et implacabili discordia in bellum inciderant civile. Mulieres autem inter media arma progressæ, cognitis controversiis, tam dextre eas et inculpate dijudicaverunt, ut admirabilis, earum ex arbitrio, amicitia omnium cum omnibus per urbes singulasque familias extiterit. Itaque in posterum a Celtis mos servatus, ut consultationibus de bello et pace mulieres suas adhiberent, et lites cum sociis ortas earum opera disceptarent. Quare in suo etiam fœdere, quod cum Annibale inierunt, scripserunt, si Celtæ haberent, quo nomine Carthaginenses accusarent, judicium fore Carthaginensium ducum ac præfectorum in Hispania; si vero Carthaginenses aliquid objicerent, causæ cognitionem futuram penes Celtarum mulieres.'

Consilia earum] Aristoteles Politic. secundo libro sic habet: 'Et quid referre putamus, mulieresne magistratus gerant, an magistratus gerentes mulieribus pareant?' Idem enim utrobique accidit. Ideoque Lacedæmoniorum politiam improbandam esse tradidit, quod magna ex parte muliebri imperio regeretur. Idem etiam multas gentes bellatrices, et militariter vitam traducentes, ultra Celtas, in γυναικοκρατίᾳ vivere tradit. Itaque, inquit, scitum illud fabulamentum videtur ejus, qui Martem cum Venere illaqueasse primus dicitur. Hujusmodi enim viri in venerem maxime proni, muliebri imperio regi fere nati sunt. *Budæus* in Pandect.

[i] *Aut responsa negligunt*] Mela l. III. c. 6. ubi de Insulis septentrionis: 'Sena in Britannico mari, Osismicis adversa littoribus, Gallici numinis oraculo insignis est, cujus antistites perpetua virginitate sanctæ, numero novem esse traduntur. Gallicenas vocant, putantque ingeniis singularibus præditas; maria, ac ventos concitare carminibus, seque in quæ velint animalia vertere; sanare quæ apud alios insanabilia sunt, scire ventura, et prædicere, sed non nisi dedita navigantibus, et in id tantum, ut se consulerent, profectis.'

Divo Vespasiano, Veledam,[2 j] diu apud plerosque Numinis loco habitam.[3] Sed et olim Auriniam[4 k] et complures alias venerati sunt, non adulatione, nec tanquam facerent Deas.[l]

oracula fastidiunt. Spectavimus, imperante Divo Vespasiano, Veledam, diu apud multos pro Dea æstimatam. Sed olim etiam coluere Auriniam, et plerasque alias, non assentatione, nec tanquam inter Deas ascriberent.

c. 13. de nobilitate Germanorum agitur. *Brotier.*—2 Ita Mss. Vatic. 1862. et 4498. ac recentes editiones. In veteribus editionibus, *Velledam*, et sic Gronov. Male Ms. Vatic. 2964. *Voledam*. Ms. Vatic. 1518. *Valedam*. Gannam, quæ Veledæ successit, memorat Dio, LXVII. p. 761. *Γάννα παρθένος, ἣν δὲ μετὰ τὴν Βελήδαν ἐν Κελτικῇ θειάτουσα. Idem.*—3 Verba illa, *habitam. Sed et olim Auriniam, et complures,* desunt in Ms. Vatic. 2964.—4 Ita Ms. Vatic. 1518. et libri editi. In Ms. Vatic. 1862. *Alberniam*. Ms. Vatic. 4498. *Albriniam*. Lipsius ait scriptum fuisse in Ms. Farnes. *Fluriniam:* unde conjiciebat, *Aluriniam*.

NOTÆ

[j] *Veledam*] De qua multa noster Hist. IV. quam captivam et in triumpho postea ductam colligas ex Statio: 'Non vacat Arctoas acies Rhenumque rebellem, Captivæque preces Veledæ.' Qui nomen tamen id corripit: cujus Germanam scripturam fuisse censeo *Weldam:* huic successit in dignatione *Ganna*, sub Domitiano celebris. Dio in Frag. 49. 'Ganna virgo post Veledam in Germania divina et vates.' Addit, ad Domitianum venisse, et præmiis ab eo affectam. *Lipsius.*

Puto, per *captivam Veledam*, intelligit Statius, ipsam *Germaniam*, quemadmodum et per *Rhenum rebellem*. Cave igitur hinc inferas fuisse ductam Veledam in triumphum. Et triumphata quidem Germania ipsa in speciem tantum et ostentui: at certe nunquam debellata est.

[k] *Auriniam*] Forte *Aluriniam;* quod nomen commune omnium sagarum fuit. Sic Jornandes: 'Reperit in populo quasdam magas mulieres, quas patrio sermone Aliorunas ipse cognominat.' *Lipsius.*

Auriniam] Leg. forte, *Alterunas;* quasi dicas, vetulas runas, sive sagas. Sic *Guthruna* bona saga fuerit. *Colerus.*

[l] *Nec tanquam facerent Deas*] Id est, vere, non adulatorie, pro Deabus habebantur virgines: *τὸ facere* enim de iis dictum qui non vere Dii creduntur vel ipsis cultoribus. Sic Tacitus oblique perstringit eos qui se Deos dici voluerunt. Sic vocabantur ab adulatoribus, et simul spernebantur tales Dii.

Suet. 13. Domitianus enim, 'cum procuratorum suorum nomine formalem dictaret epistolam, sic cœpit: Dominus et Deus noster.'

Perstringit hic Tacitus Romanum ritum, quo Deos facerent, ac cœlo dicarent Cæsares post fata, per adulationem, quos tamen Deos esse nullatenus credebant. At magis sinceri Germani, qui virgines sanctas *loco Numinis habuere*, non quia *facerent Deas* per adulationem, sed quia vere crederent. Romanis tales Deos consecrantibus responderi potuit, quod olim Agesilaus Thasiis, templum et divinitatem ipsi asserentibus: 'Agite,' inquit, 'animus induci potest,

9. Deorum maxime Mercurium colunt,[m] cui certis diebus humanis quoque hostiis[n] litare fas habent.[o] Herculem

Deorum præcipue Mercurium venerantur, cui statis diebus humanas etiam victimas mactare fas putant. Legitimis hostiis exorant Herculem et Martem: pars

NOTÆ

rem ita esse, si quod mihi datis, id ipsi vobis præstiteritis.' Sic Plut. Apoph. Et Alexander Mag. cum Deus appellaretur, 'Metuo potius,' inquit, 'ne Diis invisi simus.' Et tales Dii pellendi e templis, et aqua aspergendi, qui exirent.

[m] *Deorum maxime Mercurium colunt*] Sic et Gotefridus Viterbiensis in Chronico: 'Votam quidam Gotam adjecta litera dixerunt. Ipse est, qui apud Romanos dicitur Mercurius, et nunc ab universis Germanis, ut Deus adorabatur. Unde usque hodie *Got* Teutonica lingua dicitur *Deus*.' *Got* ergo a Vandalis et Longobardis vocabatur Mercurius, qui Saxonibus *Irmin*.

Ejus templum cum columna evertit Carolus Magnus, ut in vetustis Annalibus Francicis scriptum. *Irminsaul*, id est, statua Irminis, appellabatur. *Irmin* et *Herman*, idem apud illos fuit. Græcum autem id nomen plane est Mercurii. *Colerus*.

Mercurium colunt] Plura igitur ac certiora de religione Germanorum Tacito nota, quam Cæsari, qui contra scribit lib. VI. 'Deorum numero eos solos ducunt, quos vident, et quorum opibus aperte juvantur; Solem, Vulcanum, et Lunam; reliquos ne fama quidem acceperunt.' Falso. Nam noster etiam in Annal. XIII. scriptum reliquit: 'ab Hermunduris diversam aciem Marti ac Mercurio sacratam.'

Paulus Diaconus l. I. notat Longobardis (ii autem Germani) *Wodam* Mercurium appellari. Ego legerim, *Wendam*, vel *Wenstam*: lucro scilicet, cui præest. Majoribus quidem nostris ita dictum, claret, vel ex Mercurii die, qui veteri et gentili appellatione nobis *Wonstdach*. Lipsius.

In ea sententia Cæsaris, coluissent Germani tantum *naturales* Deos, ut et Persæ veteres; id est, naturam, seu partes naturæ; sicque nullos Deos *animales*, id est, animas hominum consecratas novissent; ut v. g. Mercurii et Herculis, qui homines olim, post mortem Dii facti sunt. Sed hæc pugnant aperte cum Tacito. Forte olim ante commercia Græcorum Istri accolarum, et Romanorum ex Galliis imminentium, non nisi *naturales* Deos colebant Germani. Sicque conciliaretur Cæsar cum Tacito nostro.

[n] *Humanis quoque hostiis*] Quod Gallis Germanisque commune; et mansit ea diritas etiam inferiori ævo. Procopius l. II. de bello Goth. ait Francos, etsi Christum jam colerent, humanis tamen ad suum ævum hostiis usos. Ditmarus l. I. Normannos et Danos quotannis mense Januario Diis suis immolasse XCIX. homines, totidem equos, cum canibus et gallis: ab eaque barbarie Henricum Aucupem primum eos abduxisse. *Lipsius*.

[o] *Litare fas habent*] Sic de Judæis Hist. v. 13. 'Evenerant prodigia, quæ neque hostiis neque votis piare fas habet gens.' *Fas* igitur hic, idem est ac concessum, ritu ac legibus religionum licitum et legitimum. Forte sit: Justum sanctumque id reputant.

ac Martem concessis animalibus[p] placant: pars Suevorum et Isidi sacrificat.[q] Unde causa et origo peregrino sacro,

Suevorum etiam Isidem sacrificiis colit. Non satis mihi constat, unde causa et

NOTÆ

[p] *Martem concessis animalibus*] Non certe Gothi: de quibus Jornandes: 'Martem semper asperrima placavere cultura; nam victimæ ejus mortes fuere captorum.'

Concessis animalibus] Omnibus scilicet victimis, præter humanas. *Pichena.*

Herculem et Martem] Quia hi Dii belli: et supra Hist. lib. v. vocavit Martem maximum Deorum Germaniæ; quippe natio illa ad virtutem et bellum genita.

[q] *Pars Suevorum et Isidi sacrificat*] Quod si est, Numen hoc fuerit a Græcis Istri accolis; his vero ab Ægyptiis, qui Isidem in Deas retulere, quia, cum triticum et hordeum sponte antea cresceret inter herbas, nec usus eorum esset cognitus, prima Isis eum monstravit Ægyptiis. Unde apud Apuleium xi. Met. Eleusinia Ceres et Ægyptia Isis, eadem Dea prædicatur. Difficulter possum in animum meum inducere, Germanos vetus Isidis nomen, cujus sera adeo fuit notitia Græcis et Romanis, accepisse ab Ægyptiis. Potius dixero, Germanis fuisse reliquias primævæ traditionis de Adamo et Eva; quorum ille *Mannus* sit, hæc *Isis.* Nam quomodo Adam, qui *hominem* notat, ac per excellentiam *marem*, commodius reddidissent Germani sua lingua, quam *Mannum?* A *Man* autem mulier dici potuit *Manna;* sed id non in usu Germanis. Ac forte ex veteri traditione retinuerunt Hebræum nomen *Ischa*, quod apud Mosem, et veteri lingua Latina, *virum* sonat: unde apud Festum, *viræ Querquetulanæ:* et Romani, cum audirent Germanicæ genti cultos *Man* et *Ischa*, ut ex illo *Mannum*, ita ex hoc *Isidem* forte fecerunt, quia non viderent, quod Numen *Ischa*, quam *Isis* esse posset. *Vossius* l. I. de Idololatria.

Tacitus sive Romani, neque Germani ipsi, potuerunt intelligere tali signo liburnæ seu simulacro, Evam seu primam fœminam. Nam quæ similitudo Evæ cum 'signo in modum liburnæ figurato?' Forte nec nomen ipsum *Isidis* usurpatum a Germanis, sed aliud fuit Numinis hujus vocabulum. At cum viderent Romani effigiem *liburnæ*, interpretati sunt *Isidem;* et id nomen huic numini affinxere ipsi, quod nomen erat in usu et cultu, jam et Romæ, forte et in aliis regionibus imperii, etiam extra Ægyptum. Sic infra de simili Numine Tacitus: 'Deos interpretatione Romani Castorem Pollucemque memorant.' Ubi nota τὸ *interpretatione.* Scil. cum non satis nossent Romani, quodnam esset illud Numen Naharvalorum, et cui ritui suo conveniret, et accepissent, duos juvenes, *ut fratres*, adorari in lucis, statim Numen suo more, rituque Rom. *Castorem Pollucemque* interpretati sunt; quamvis revera Germanis ignoti essent Castor et Pollux, qui neque vel nomine cogniti huic genti. Et certe istud Numen apud ipsos Germanos habuit aliud vocabulum: nam 'ejus Numinis nomen Alcis,' inquit Tac. c. 43. *et nulla simulacra* fuere juvenum seu fratrum in luco illo, quamvis *ut fratres, ut juvenes* colerentur a Germanis: (nam in oris humani similitudinem non expressere Deos Germani:) quare ipsis sua interpreta-

parum comperi, nisi quod signum ipsum, in modum libur-

initium fuerit *extraneæ religioni, nisi quod simulacrum ipsum, in speciem liburnæ*

NOTÆ

tione Romani nomen Castorum Numenque affinxere, licet apud Germanos hoc nomen Numenque esset revera incognitum. Nam tantum similitudo aliqua cultus et venerationis fuit, quia fratres colebantur. Ita forte et de Iside dici hoc loco possit, non habuisse eam Deam id nomen apud Germanos, neque revera hic cultam Isidem Deam nomine aut re; sed simile aliquod Numen, quod ex suo more et ingenio Romani interpretabantur Isidem, scil. ex effigie seu navigio illo, non autem ex effigie muliebri. Quippe nulla apud Germanos *in humani oris speciem* assimilata Numina. Neque ipse Tacitus dicit, fuisse cultam *Isidem Pelagiam*, aut *navigium Isidis* celebrari. Sed tantum ex figura liburnæ interpretatur, et conjicit fuisse *advectam* et peregrinam eam *religionem*. Et forte colebatur hoc Numen Germanicum alio vocabulo, alio cultu, et votis in aliud tendentibus, quam Isis ab Ægyptiis aut Romanis. Attamen Tacitus aperte dicit, fuisse *peregrinum sacrum*, et quærit *unde causa et origo illius* apud Germanos. Itaque vel ipsa Isis Dea eo nomine culta apud illos, vel certe simile aliquod Numen, simileque forte aliquatenus Ægyptiis et Græcis ritibus sacrum illud fuit.

Isidi] Diodor. Sicul. Hist. lib. I. 'Omnis ferme orbis hanc Deam [Isidem, nempe] colit, propter manifestas ejus morborum curas. Etenim in somnis illam dicunt non recte valentium morbis auxilia præbere. Et qui ejus monitis obtemperent, præter opinionem curari, etiam quorum medici salutem desperarint. Visu quoque aut alia quapiam corporis parte debiles, ejus Deæ numen implorantes, in pristinam valetudinem restituuntur.' Ejus tutelæ etiam commissi erant navigantes, ut scribit Lucianus. Etiam et medicamen dabat ad immortalitatem adipiscendam. Sic vitæ restituit filium Orum mortuum, et immortalitate donavit, Diodoro teste.

Diodor. Sicul. Hist. l. I. 'Isidem, alii Cererem, quidam Thesmophoram, alii Lunam, nonnulli Junonem, alii alio nomine appellant.' Nec mirum de multis Deæ nominibus, cum per Osiridem intelligerent Solem, et per Isidem, terram seu naturam universam, ut videbimus infra.

Plutarch. lib. de Iside: 'Templum, quod Sai est Minervæ, quam eandem cum Iside arbitramur, hanc habuit inscriptionem: Ego sum omne quod extitit, est, et erit: meumque peplum, seu velum, nemo adhuc mortalium detexit.' Sais urbs fuit Ægypti.

Isidi] Plutarch. eodem lib. 'Hanc Deam Ægyptiis celebre Numen fuisse asseverant, cujus simulacrum sinistra scyphum tenet, dextra sistrum, hoc est æneum crepitaculum, quod non spiritu, sed motu concussum personat: ab illisque Isis dicta; Dea, cui pervigilia excubiæque nocturnæ a puellis peraguntur. Cujus sacerdotes linea amicti stola, per urbem lugentes vagabantur. Mox læti sacra perficiunt: in cujus festo, qui ex collegio sunt sacerdotes, diversas facies induunt, ornatu vario: nam alius incinctus balteo, militem agit: alius venabulo venator incedit: alius longa stola fœminam mentitur: nonnulli cum fascibus procedunt, velut magistratus. Post quæ mulieres candidis

næ[r] figuratum, docet, advectam[1] religionem. Ceterum, nec cohibere parietibus Deos,[s] neque in ullam[t] humani oris spe-

efformatum, arguit, adventitiam esse *superstitionem. Ceterum, nec claudere muris Deos, neque in ullam mortalis vultus imaginem effingere, ex amplitudine Deorum*

1 Perperam veteres Edd. *adjectam*. Emendandum *advectam* optime vide-

NOTÆ

amiculis serta ferentes, cum speculis et pectine, ante simulacrum Deæ famulantur, ipsamque comentes, cum lucernis et lampade sequuntur. Et quia Saturni et Vulcani uxor dicitur, ideo Flamen Vulcanalis Kalendis Maiis illi rem divinam facit.'

Isidi, si ipsa sit eadem cum Minerva, quæ Sai apud Ægyptum colebatur, faces lampadesque accendebantur per certos dies, toto orbe terrarum, non solum in templo, et circa ambitum templi, sed in omni loco, etiam cum in Nilo navigarent. Etiam et intra domos privatas ardebant lychni cerei ac faculæ; testes Herodotus et Themistius.

[r] *In modum liburnæ*] Non absurda conjectura: fuit sane talis forma Isidis, quam *Pelagiam* dixere. Pausanias Corinthiacis: 'Sunt diversa Isidis templa; quorum hæc quidem Pelagiam, ista vero Ægyptiam appellant.' Lactantius l. I. 'Quod certus dies habetur in Fastis, quo Isidis navigium celebratur: quæ res docet, non tranasse illam, sed navigasse.'

Non temere suspicere hujus Pelagiæ Isidis sacra suscepisse Suevos ab ipsis Græcis; eos dico Suevos, qui ad Istri ripas habitantes, sæpe cum Sarmatis ad Pontum usque Euxinum excurrere. *Colerus*.

Isidi quotannis mense Martio navigium dicari, onustumque muneribus pelago committi solebat. In Kalendario rustico festum legimus mensis Martii, quod *navigium Isidis* appellatur. *Scioppius*.

[s] *Nec cohibere parietibus Deos*] Id est, neque templis, neque domibus. Cicero de legibus l. II. 'Nec sequor Magos Persarum; quibus auctoribus, Xerxes inflammasse templa Græciæ dicitur, quod parietibus includerent Deos; quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus.'

Idem Herodotus, Clio, de Persis: 'statuas, templa, aras statuere non solitos.'

Puto sic egisse Persas, quia scil. adorabant Mitram seu Solem, Deum unicum, et idcirco, neque statuas Dei erigebant. Nam ubique ingens imago Solis: ubique templum magnificum ac splendens in oculis mortalium habet, ostentatque. Remque ideo divinam faciebant excelsis locis, quibus Sol primum affulget, et mundum ceu templum Deo dignum vere latius exhibet.

Ideo adorabant Persæ Parthique in montibus, et ibi sacris operabantur. Ejus sacrificii ritum exhibui in notis ad Annales Taciti, ubi de Bardane rege, quia hæc loca prius radiis suis Sol perlustrat: tamen quandoque mons erat simul et templum ac symbolum Dei et Deus ipse in Oriente, ut Carmelus Tacito et Suetonio descriptus.

Nec cohibere...neque in ullam] Sic et egisse veteres Romanos, ex Varrone probat Augustinus l. IV. de Civitate

ciem assimulare,[2] ex magnitudine cœlestium arbitrantur:

rat Muretus. *Brotier.*—2 Omnes libri habent *assimilare.* Ego *assimulare* rescripsi: cum hodie certum sit, *assimilare* esse verbum nihili, quod inscitiæ librariorum imperitorum debeatur. Et illa vera scriptura jam est in vulgatis Annal. XV. 39. XVI. 17. et ex h. l. quoque proditur in Indice Bern. Adde dicta ad Agric. 10. *Ernest.* Index Bernegg. habet *assimilare.* Oberlin.

NOTÆ

Dei. 'Dicit etiam [Varro nempe] antiquos Romanos plusquam annos centum et septuaginta Deos sine simulacro coluisse: quod si adhuc, inquit, mansisset, castius Dii observarentur. Cujus sententiæ suæ testem adhibet, inter cetera, etiam gentem Judæam: nec dubitat eum locum ita concludere, ut dicat: qui primi simulacra Deorum populis posuerunt, eos civitatibus et metum demsisse, et errorem addidisse: prudenter existimans, Deos facile posse in simulacrorum soliditate contemni.'

[1] *Neque in ullam*] Sic supra de Judæis: 'Judæi mente sola unum Numen intelligunt, &c. Igitur nulla simulacra urbibus suis, nedum templis sunt.'

Neque in ullam humani oris speciem] Sic etiam supra: 'Profanos, qui Deum imagines mortalibus materiis in species hominum effingant.' Sed tamen alia simulacra dare Diis videbantur Germani, licet in hominis speciem non assimilarent. Sic et Lycurgo seu Lacedæmoniis usurpatum olim, nullaque ficta apud eos vel picta imago fuit: quippe hominum aut animalium species Diis tribui vetuit. Templum vero, in quo colebatur, desuper patens foramen habuit, quia nefas duxerunt, Terminum Deum pacis et justitiæ custodem sub tecto conspici. Sic Jovi, Soli, Lunæ et Deo Fidio, in aperto mundo templa hypæthra et sub dio veteres exstruxere, &c. Apud Persas nulla dicabantur templa Diis: quia cum Solem præcipuum Numen et Deorum maximum colant, mundum universum illi templum esse dixerunt.

Neque in ullam . . . speciem] Sic et Plutar. de veteribus Romanis in Numa: 'Quæ de simulacris sunt præscripta, ea prorsus cognata et similia præceptis Pythagoræ; neque enim ille quod primum et summum est, sensibile, aut passibile censebat, immo id invisibile et intellectuale prorsus, ac nullis templis includi posse existimavit. Et vero Numa vetuit Dei imaginem putari a Romanis similem esse hominis, aut cujuspiam animalium. Neque certe fuit olim apud illos ulla numinis effigies picta, aut sculpta, vel ficta quocumque modo, sed per primos centum et septuaginta annos, qui ædificabant templa, aut sacraria struebant, in his nullum simulacrum in formam quamcumque adumbrabant: tanquam, scil. nefas et impium esset assimilare meliora ac potentiora pejoribus infirmioribusque: tanquam impossibile foret concipere, exprimere, aut comprehendere Numen aliter, quam sola mente, soloque intellectu.'

In ullam . . . speciem] Lactant. l. II. 'Dei, cujus spiritus ac Numen ubique diffusum, abesse nunquam potest, semper ubique imago supervacua est.'

lucos ac nemora consecrant,[u] Deorumque nominibus appellant secretum illud,[v] quod sola reverentia vident.

existimant: saltus ac sylvas ipsis *dicant, Deorumque vocabulis insigniunt arcanum illud, quod sola reverentia intuentur.*

NOTÆ

[u] *Lucos ac nemora consecrant*] Quod Claudianus iis exprobrat, de laudibus Stilic. l. I. 'Ut procul Hercyniæ per vasta silentia sylvæ Venari tuto liceat, lucosque vetusta Religione truces, et robora Numinis instar Barbarici, nostræ feriant impune secures.' Sed et Lucanus in obsid. Massiliæ. 'Lucus erat, longo nunquam violatus ab ævo. ... Hic barbara ritu Sacra Deum, structæ diris altaribus aræ, Omnisque humanis lustrata cruoribus arbos.'

Bene ergo et merito *religione truces* eos fecit Claudianus: quoniam victimæ, immo et homines, ad arbores has (e Lucano hauries) immolatæ. Ait etiam, 'robora Numinis instar.' Illustrabit Tyrius Maximus, qui 'Celtas excelsam quercum coluisse' ait, 'et Jovis nomine solenniter appellasse.'

Atque adeo posteriori etiam ævo mansit hic cultus. Luitprandi regis Longobardorum lex est: 'Qui ad arborem, quam rustici Sanctivum vocant, adoraverit, vel incantationes fecerit, componat medietatem pretii sui in sacro palatio.' Hæc in Germanis merito nos ridemus. Sed cur Romani? Illi in eadem navi.

Plinius de arboribus: 'Hæc fuere Numinum templa; priscoque ritu etiam nunc simplicia rura Deo præcellentem arborem dicant.' *Lipsius.*

Lucos ac nemora] Helmoldus etiam scribit Sclavos quercus coluisse, quas ambiverit atrium et sepes accuratior lignis constructa. *Colerus.*

Lucos ac nemora] Rationem affert Tacitus, scil. quia primis temporibus invaluerat opinio, Deos non debere includi parietibus, sed sub dio adorandos esse. Quare, ut ait Olaus Wormius lib. I. Monum. Danic. 8. 'Idola sua, *Sturgudur* dicta, primitus mapaliis et tuguriolis tegebant veteres; præter decorem esse existimantes, Deos tectis claudi; inprimis ubi cultibus debitis placari, et majestatem suam exerere debebant.' Ubi per *tuguriola*, non intelligit clausas ædiculas, sed qualiacumque operimenta statuarum, ne in eas sordes mitterent volucres, aut pluviæ arcendæ causa. Nec solum lucos aut sylvas, sed in iis arbores quasdam eximias Diis dicabant, et in iis arboribus statuas eorum locabant. De Prussis Erasmus Stella: 'Præcellentes arbores, ut robora et quercus, Deos inhabitare dixerunt; ex quibus sciscitantibus responsa reddi audiebantur; ob id, nec hujuscemodi arbores cædebant, sed religiose, ut numinum Deos, colebant.' Sic extitere celeberrimæ quædam quercus apud veteres Prussos, sed inprimis conspicua fuit, et inauditæ magnitudinis, quercus ad oppidum *Wolau* et pagum *Oppen.* Hæc tanta fuit, ut cum excavata esset, eam eques ingredi, ibique equum suum in gyrum potuerit circumagere. Habuit truncus in circumferentia 27. ulnas. Nec solum quercus, sed etiam *Tilia* Diis sacrata. Sub *Sambuco* etiam Deos habitare credidit cœca illa gens. Etiam totæ sylvæ Diis sacræ, et arborem in illis exscindere piaculum fuit. Forte mactatis hominibus dicabantur hæ sylvæ. Nam sic de Gothis tradit

10. Auspicia sortesque, ut qui maxime, observant.

Auguria et sortes quam religiosissime explorant. Sortium ritus facilis: virgam,

NOTÆ

Adam. Bremensis sec. XI. scriptor. 'Corpora immolatorum suspenduntur in lucum, qui proximus est templo. Is enim lucus tam sacer est gentibus, ut singulæ arbores ejus ex morte et tabo immolatorum divinæ credantur.' Nec solum arbores ipsæ, sed et singuli *rami* sacri. Etiam *lacus* et *fontes* quibusdam Diis sacri. Sic Helmoldus de Prussis vett. 'Usque hodie profecto inter illos, cum cetera omnia communia sint cum nostris, solus prohibetur accessus lucorum et fontium; quos autumant pollui Christianorum accessu.' Sacrificia etiam ad fontes celebrata. Sic Cranzius præfat. ad hist. Suedicam de Gothis: 'Fons scaturivit ad locum sacrificiorum. Sacrificaturi, hominem hic immersere vivum, qui si facile mergeretur, faustum renuntiavere votum.' Et notant hosce fontes fuisse profundissimos. Erant et Dii in ædibus privatis, quasi Lares et Penates, sub *fornace* vel in *angulo vaporarii* dicti; et alii in occultis ædium locis, et in *congerie lignorum*: sic Joan. Meletius. Prussi colebant Deos *Solem*, *Lunam*, *Stellas* (alii *Tonitrua*, *Fulgetrasque* addunt): hos tres Deos appellarunt *Percunnum*, *Picollum*, *Potrimpum*. Sicque coluerunt naturam et partes ejus, seu affectus, non Deos animales. Ita ut *Percunnus* et alii Dii, licet hominum facie picti seu sculpti, essent symbolum solis, lunæ, et planetarum. In hoc tamen degeneres Prussi a veteribus Germanis nostris, quod Deos suos in similitudinem oris humani exprimerent. Quem tamen morem, aut fictum a scriptoribus nuperis, aut certe novum fuisse verisimile est. Nam antiquitus adorarunt Deos, seu naturam ipsam in lucis, sed sine effigie, ut nostri Germani. Itaque trium Deorum istorum (ut scribunt) tres erant statuæ in quercu illa immensa dicta Romoveana collocatæ. Ita ut imago Percunni, seu solis, ut majoris, in medio aliarum sedem haberet. Quercus autem illa tripartita habuit tres majores ramos, ex uno caudice excrescentes, qui in suprema parte arboris coalescebant: quare et dicta quercus illa *Romove*, seu *coalita*, a voce Prussica, *Ruomot*, id est, coalescere. Et ita fuerant collocati hi Dii in quercu, et inter istos tres ramos, scil. ne a variis cœli tempestatibus corrumperentur. Excrescebant enim ex tribus illis majoribus ramis alii ramuli quamplurimi, qui idola hæc ab externis cœli injuriis defendebant. Apud Gothos colebantur pariter tres Dii, non in arbore tamen; sed in templo magnifice exstructo. At neque templum neque statuas in lucis aut arboribus observamus hic apud Germanos veteres, quamvis alioqui vicinis gentibus in multis similes videantur.

Lucos] Plut. in Mario: 'Nam dictæ Maricæ nemus est, quod colunt et observant; ita ut nihil inde asportari liceat eorum, quæ illata huc et dicata sunt.'

Lucos] Senec. epist. 41. ('*Quis Deus, incertum est;*) *habitat Deus.* Si tibi occurrit vetustis arboribus, et solitam altitudinem egressis frequens lucus, et conspectum cœli densitate ramorum, aliorum alios protegentium, submovens; illa proceritas sylvæ, et secretum loci, et admiratio umbræ, in aperto tam densæ atque continuæ, fidem tibi Numinis facit. Et, si quis

Sortium consuetudo simplex: virgam, frugiferæ[w] arbori decisam, in surculos amputant,[x] eosque, notis quibusdam[y] discretos, super candidam vestem[z] temere ac fortuito[1] spargunt:[a] mox, si publice consuletur,[2] Sacerdos civitatis, sin

pomiferæ arbori detractam, in surculos abscindunt, eosque, signis nonnullis distinctos, effundunt promiscue, et ut fors obtulit, super vestem albam: dein, si publice fiat interrogatio, sacerdos nationis, si vero privato nomine consulantur sortes,

1 In Cod. Kapp. *fortuitu:* sic sæpe Cicero, ac maxime in libro de Officiis, I. 29. 'Ne quid temere ac fortuitu, inconsiderate negligenterque agamus.' *Brotier.*—2 Ita veteres editiones et recentiores. Rhenanus emendaverat, *consulatur;* et sic edidere Ryckius et Gronov. Ed. Rom. *consoletur.* Muretus, probante Brotiero, conjiciebat *consultatur.*

NOTÆ

specus saxis penitus exesis montem suspenderit, non manu factus, sed naturalibus causis in tantam laxitatem excavatus; animum tuum quadam religionis suspicione percutiet.'

[v] *Secretum illud*] Erat igitur in illis lucis locus aliquis arcanus et eximia sanctitate augustus et sacer, velut adytum quoddam aut penetrale templi, quod solus sacerdos intrabat, et alii sola reverentia cernebant. Et id etiam innuere videtur infra 40. 'Est in insula Oceani castum nemus, dicatumque in eo vehiculum veste contectum, attingere uni sacerdoti concessum: is adesse penetrali Deam intelligit.' Attamen, puto, hic per *penetrale* intelligit vehiculum, quod scil. huic Deæ dicatum erat. Haud dubie erat locus aliquis sanctior; ex quo, vel saltem e proximo, detraherent illas effigies ferarum, et signa, quæ in bello ferebant. Intellige hic intimum penetrale horum lucorum, seu arcanum Numinis, quod adire non licuit, nisi mente et reverentia. Ideo supra Annal. invocat Arminius 'penetrales Germaniæ Deos.'

[w] *Virgam, frugiferæ*] Sic de Medis Dio et Nicander in Theriacis; de Scythis Herodotus libro IV. Convenit et quod de Alanis Ammianus libro XXXI. 'Futura miro præsagiunt modo: nam rectiores virgas fœminæ colligentes, easque cum incantamentis quibusdam secretis, præstituto tempore, discernentes, aperte, quid portendatur, norunt.' De Rugianis Saxo Grammaticus libro XIV. in legibus Frisiæ titulo XIV. *Kirchm.*

[x] *In surculos amputant*] Idem est, ac in frustra scindens, sed longiuscula.

[y] *Notis quibusdam*] Quarum scil. nonnullæ felices sint, aliæ sinistræ, seu mali ominis.

[z] *Super candidam vestem*] Quare candidam? An quia felicioris auspicii color is? an quia Diis gratior et lætitiæ proximus? Certe color albus est Deo carus et decorus, et fertilitatis ac felicitatis index, simul et fidei. Theseo ad Minotaurum eunti pater prædixit, apud Catull. in Argon. ut rediens victor: 'Funestam antennæ deponant undique vestem, Candidaque intorti sustollant vela rudentes.' Et cum M. Crasso, 'ducturo a Carris adversus Parthos exercitum, pullum traditum esset paludamentum, cum in prælium exeuntibus album, aut purpureum dari soleret, infeliciter rem gessit.' Dialis solus habuit galerum album, vel quia maximus erat, vel quia Jovi opt. max. immolare hostiam albatum decuit.

privatim, ipse paterfamiliæ, precatus Deos, cœlumque suspiciens, ter singulos tollit, sublatos, secundum impressam ante notam, interpretatur. Si prohibuerunt,[b] nulla de eadem re in eundem diem consultatio; sin permissum,[c] auspiciorum adhuc fides exigitur. Et illud quidem etiam hic notum,[d] avium voces volatusque[e] interrogare: proprium

ipse pater familiæ, rogans Deos, et sidera intuens, ter quemque surculum *assumit*, et *assumtos explicat, juxta incisam prius notam. Si vetuerunt* sortes, *nulla* fit *interrogatio de ipsa re in eam diem; quod si addicunt auspicia, adhuc augurii certitudo exploratur. Et illud etiam* genus auspicii *hic invaluit, ut volucrum gar-*

NOTÆ

[a] *Temere ac fortuito spargunt*] Ut etiam temere ac fortuito mox colligant, et eos sic fortuito collectos secundum impressam ipsis notam interpretentur; et eventum hinc, prout fortuna monstraverit, conjiciant.

[b] *Si prohibuerunt*] Nempe rem aggredi quam animo agitant; tunc non ultra consulitur de illa eadem re, quamvis forte in aliud tempus differant, et de eadem re iterum consulant.

[c] *Sin permissum*] Id est, Si sortes permiserint rem aggredi, tamen adhuc iterumque consulunt eadem auspicia, ut certior fides sit, eadem die, ac forte eodem tempore; ut melius explorent sortem, an certo bonum faustumque rei exitum demonstret.

[d] *Etiam hic notum*] Etiam nota esse Germanis auspicia, nil mirum; cum Cicero libro II. de Divinatione diserte scribat: 'Omnes reges, populi, nationes utuntur auspiciis.' Excelluisse tamen hac divinandi arte Pisidas, Cilices, Phrygas, idem scribit: et de postremis etiam Clemens Alexandrinus testatum facit.

Justinus libro XXIV. de exercitu Brenni, quem e Gallis et Germanis constitisse constat: 'Ex his portio in Italia consedit, quæ et urbem Romam captam incendit; et portio Illyricos sinus, ducibus avibus, (nam augurandi studio Galli præter ceteros valent,) per strages barbarorum penetravit.' Diodorum adde v. 9. *Colerus.*

Frustra reponit Interpres, *hic natum*, pro *notum:* nam quasi miratur Tacitus, quod ibi etiam *nota* sit ejusmodi divinatio.

Notum] Scil. miratur, quod etiam apud Germanos id genus auspiciorum notum sit: et quamvis Brennus, seu Bellovesus, habuerit aves suæ expeditionis duces, non hinc sequitur, *nata* esse apud Gallos aut Germanos ejusmodi auspicia: et distingue ibi inter τὸ *notum* de avibus, et *proprium* de equis: quod *proprium* gentis fuit, ibi nasci potuit; at non item quod *notum*.

[e] *Avium voces volatusque*] Longius derivant hunc ritum a corvo et columbis Noëmi, quas emiserat arca, ut de aquis certior fieret. Potius id sumserant Germani ab Italis vicinis et Etruscis, si tamen ab aliis talia mutuavere. Nam certe tales superstitiones divinationesque potius ex ingenio hominis nascuntur ultro, quam aliunde invehuntur. Sua cuique genti indoles, pravitas, et superstitio velut innata: atque hominibus insita est a natura, obscura sciendi maligna cupiditas, et credendi.

Avium voces] Plut. de Indust. animalium: 'Neque parva aut ignobilis,

gentis,[f] equorum quoque præsagia[g] ac monitus experiri: publice aluntur[h] iisdem nemoribus ac lucis candidi,[i] et nullo

ritum, velatumque observent: proprium gentis est, *explorare equorum etiam auspicia, atque omina: publice nutriuntur iisdem sylvis ac saltibus, albentes, et nullo*

NOTÆ

sed ingens ac pervetusta divinandi pars augurium est. Illa quippe naturæ volucrum celeritas et ingenii promtitudo, tum repentina conversio ad incidentem quamlibet phantasiam expedita, utendam se Diis, velut organum, et in motus, voces, sonosque et habitus quoscumque se flectendam præbens, seu remorari, seu promovere quicquam opus est, negotia et conatus hominum, sic ut ventus navigia, nunc quidem interpellat, nunc accelerat, et ad finem perducit. Itaque in universum omnes quidem aves Deorum caduceatores, ait Euripides. Cygnorum vero privatum conservum se Socrates vocabat, ut et ipsi reges; Pyrrhus quidem aquila, Antiochus autem accipiter appellari gaudebat.'

Avium voces] Cic. lib. I. de Divin. 'Jovis altisoni pennata satelles.' Callimach. hymn. III. 'Posuisti vero avem, præstantissimam tuorum prodigiorum.' Sic et aliæ alites et oscines, ut passeres Homerici, pulli, corvi Apollinis, columbæ Ægyptiæ et Acarnanum; illa apud Matienam vaticinari solita, priscorum Aboriginum avis illa θεότρεπτος, lævus picus, 'vaga raucaque cornix.'

f *Proprium gentis*] Illud genus auspicii ita *proprium* Germanicæ gentis, ut nulli alii populi tale genus augurii observent aut usurpent.

g *Equorum quoque præsagia*] Ditmarus Luizicis hoc idem præsagium equinum attribuit: sed diversa paulum forma.

'Equum,' inquit, 'qui maximus inter alios habetur, et ut sacer ab his veneratur, super fixas in terram duorum cuspides hastilium inter se transmissorum, supplici obsequio, ducunt: et præmissis sortibus, quibus id exploravere prius, per hunc quasi divinum denuo augurantur.' *Lipsius.*

Præsagia] Solinus 35. 'Ægyptium limitem, qua ad Deltæ cacumen tendit, incolunt populi, qui momentum, quo reparari mundum ad motus ferunt annuos, hoc studio deprehendunt. Eligitur sacer lucus, in quem compellunt animalia diversissimi generis. Ea, ubi ad statum modum cœlestis vertigo provecta est, sensus suos significationis produnt, quibus possunt. Alia ululant, alia mugiunt, quædam strident, quædam rugiunt, nonnulla simul confugiunt ad volutabra. Hoc argumentum illis est magisterium, ad judicium temporis deprehendendi.'

Equorum] Plut. lib. Cur nunc *Pythia* non reddat oracula carmine: 'Sed nos Deum credimus erodiis, trochilis, et corvis uti, ut earum avium voce aliquid significet; hoc postulamus, ut quia Deorum nuntii et præcones sunt, diserto omnia sermone enarrent: Pythiæ vocem et loquelam, tanquam e scena volumus, non inconditam, non simplicem, sed cum numero, fastu, figmentis, nominum translationibus, et tibiæ cantu, nobis offerri.'

h *Publice aluntur*] Id est, nomine et sumtu reipublicæ. Nec consuluntur privatim; sed sacerdos ac rex, vel princeps civitatis, hinnitus observant, eosque interpretantur. Erant etiam albi equi sacri apud Persas, qui et haud dubie publice alebantur,

mortali opere contacti: quos pressos[3] sacro curru[j] Sacerdos, ac Rex, vel Princeps civitatis, comitantur, hinnitusque ac fremitus observant. Nec ulli auspicio major fides, non solum apud plebem, sed apud proceres, apud Sacerdotes. Se enim ministros Deorum, illos conscios putant.[k] Est et

humano labore violati equi; *quos domitos subactosque sacro jugo sacerdos, ac rex, vel princeps nationis, prosequuntur, et ex hinnitu ac fremitu* illorum *augurantur. Nec ulli augurio certius credunt, non modo vulgus, sed etiam principes, et sacerdotes. Se quippe famulos Numinum, illos* cœlestium arcanorum *gnaros putant.*

3 Male tentat Gronovius, et Markland. ad Stat. 18. *prensos*. Bene Ernestus laudat Ovidium, Metam. I. 124. 'Pressique jugo gemuere juvenci.' *Brotier.*

NOTÆ

licet in alium usum, teste Xenoph. 'Quando rex aggrediebatur ad rem divinam faciendam, primum ducebantur tauri eximii quaterni, Jovi et aliis Diis mactandi. Dein ducebantur equi, Soli grata hostia. Postea veniebat currus albis equis junctus, aureum habens jugum, coronis redimitus, Jovi sacer. Postea Solis currus, albis etiam equis vectus, pariter coronatus.'

[i] *Candidi*] Opinor eam circa equos etiam Persarum religionem fuisse. Pervulgatum est de equo Darii regnum auspicantis.

In expeditione Cyri scimus equos fuisse candidos, summæ apud eum regem æstimationis, et sacros appellatos.

Eorum meminit Herodotus libro I. et VII. hoc modo: 'Postea vero equi sacri et currus sacer.' Et ita Tacitus: 'pressos sacro curru.'

Ejusmodi equos Persæ a Cilicibus quotannis tributi nomine exigebant trecentos sexaginta. Eo fere pacto, centum equos niveos Saxones, Danorum regum initio, dedicasse, refert Saxo l. VIII. *Colerus.*

Candidi] Forte eadem ratione ad divinationem adhibiti equi albi, qua candida illa vestis, super quam surculos spargunt supra: quia sic Deo cariores ac jucundiores illi equi.

[j] *Quos pressos sacro curru*] Quisnam ille currus sacer? De illo enim altius insinuare debuit. Sic infra cap. 40. ubi de vehiculo agit, sed quod bobus, non equis trahitur. Sacerdos nempe, 'adesse penetrali Deam intelligit, vectamque bobus fœminis, multa cum veneratione, prosequitur.' Possit hinc colligi forte, hunc sacrum currum fuisse etiam adytum aut penetrale Numinis alicujus, quod inter talia auspicia venerarentur.

[k] *Illos conscios putant*] Equis sacris putant propius communicare Deos sua consilia; non quod crederent ipsis inesse numen aut divinitatem aliquam, sed quia illos quasi divinitus instinctos, aut potius vi naturali aliqua insigni afflatos, putabant, ut sic hinnirent aut infremerent. Hoc sensu illos *conscios* Deorum, futuri præscios, atque Numinis internuntios æstimabant. Male vertunt, *comites aut socios Deorum.*

Illos conscios putant] Sic quia naturam, seu naturæ vim et instinctum acriorem habent ipsæ animantes in quibusdam rebus, quam ipse rex et

alia observatio auspiciorum, qua gravium bellorum eventus explorant. Ejus gentis, cum qua bellum est, captivum, quoquo modo interceptum, cum electo popularium suorum, patriis quemque armis, committunt: victoria hujus vel illius pro præjudicio[4] accipitur.

11. De minoribus rebus Principes consultant; de majoribus omnes: ita tamen, ut ea quoque, quorum penes plebem arbitrium est,[1] apud Principes pertractentur.[1] [m] Coëunt,

Est etiam aliud genus auguriorum, quo difficilium bellorum casus experiuntur. Ejus nationis, cum qua bellum habent, captivum, quacunque arte circumventus in manus venerit, componunt cum uno, quem ex suis delegere, et propriis quemque telis invicem decertare cogunt: victoriam alterutrius, ut signum ac *præjudicium* futuri eventus *interpretantur.*

Proceres de modicis rebus deliberant; de gravioribus universi: ita tamen, ut ea etiam negotia, *quorum penes vulgus potestas est, apud proceres consulentur. Con-*

4 In Ms. Vatic. 4498. *pro judicio.*

1 Grotius, Acidalius, et Boxhornius mallent, *prætractentur;* atque ita edendum censet Cl. de la Bleterie. At *prætractare* Latinum non est. Veteres scriptores dixere, *ante tractare.* Sic Suetonius in August. xxxv. 'Sibique instituit consilia sortiri semestria, cum quibus de negotiis ad frequentem senatum referendis ante tractaret.' Præterea *prætractentur* frigidum foret, et a Taciti mente alienum. Paulo melius Illustr. Huetius, *pertractentur,* ex-

NOTÆ

dominator animantium homo, qui sæpe vanitate sua deluditur. Sic apud Plut. de Indust. animal. 'Sacerdotes Ægyptii nulla aqua lustrantur, quam unde hauserit Ibis; quia medicatam aut alioqui insalubrem hæc avis non attingat:' et alia similia multa.

[1] *Quorum penes plebem arbitrium est*] *Plebs* et *populus,* quomodo differant, notum est. Ex præsente loco collige, quid per *τὸ omnes* significarit ante Tacitus, scil. non modo principum, ducum, comitumque ac similium, sed plebis etiam conventum; certe etiam consensum: quod est contra Grotium pariter atque Pontanum. *Kirchm.*

[m] *Ea quoque, quorum penes plebem, &c. apud Principes pertractentur*] Forte, *prætractentur,* ut fiebat Athenis; nisi forte sic distinguere voluit: De minoribus rebus principes consultant, de majoribus omnes, nempe plebs, ita tamen ut simul cum plebe etiam principes ea majora negotia pertractent. Nam quæ sunt illa, quorum penes plebem arbitrium est, nisi res majores? At res illas majores omnes simul pertractant, nempe principes plebesque. Possit tamen ita intelligi: Plebs ita res majores regit ac disceptat, ut etiam a principibus pertractentur, priusquam plebi proponantur. Facilius enim coëunt principes pauci et otio abundantes, quam tota multitudo variis locis dispersa, et de quotidiano victu sollicita. Et reipublicæ interest, res examinari, priusquam ad plebeculam referantur: scil. examinandum, an referenda sint

nisi quid fortuitum et subitum inciderit,[2] certis diebus, cum aut inchoatur luna,[n] aut impletur: nam agendis rebus hoc

veniunt, nisi quid fortuitum et repentinum occurrerit, stato tempore, vel cum nova est luna, vel cum plena est: quippe rebus gerendis id felicissimum principium putant.

plicat, *quasi populi decretis principes intercedere possint.* Brotier.—2 In Mss.

NOTÆ

ea negotia, an tanti momenti sint, ut multitudo convocari debeat, et an id sit e Repub. et prius consultari et agitari res difficiles debent, quam ad populum referantur, ne diutius plebs detineatur.

Apud Principes pertractentur] Contradicit sibi Tacitus. Quomodo enim, si apud principes pertractantur negotia, eorum arbitrium penes plebem dici potest? aut si arbitrium plebis est, quomodo apud principes demum pertractantur?

Emendo, *prætractentur*. Nam hoc saltem dicit; minora negotia principes, majora populus pertractant: sed quæ populis, eadem tamen ante et principes tractant. *Acidal.* Scribendum, *prætractentur*. Hoc est, quod apud Athenienses dicebatur, προβουλεύεσθαι.

Nam et ibi, ut Romæ, in senatu prius consultabatur, quam res ferretur ad populum. *Grotius.*

Pertractentur] Livius: 'Controversia cum esset, utrum populi jussu indiceretur bellum, an satis esset senatusconsultum, pervicere tribuni, denuntiando, impedituros se delectum, ut Quintius consul de bello ad populum ferret.' Sicque de bello inferendo prius consultabat senatus, dein et ad populum ferebat, vellet juberetne bellum.

Pertractentur] Sic et Romanis actum sæpe. Livius l. XXXVI. 'Patres rogationem ad populum ferri jusserunt, vellent juberentne, cum Antiocho rege, quique sectam ejus secuti essent, bellum iniri: si ea rogatio perlata esset, tum, si ita videretur consulibus, rem integram ad senatum referrent. P. Cornelius eam rogationem pertulit; tum senatus decrevit, ut consules Italiam et Græciam provincias sortirentur,' &c. Sic de bello ad populum ferebatur, antequam ad senatum, aut vice versa; belli autem expediendi ratio a senatu præscribebatur. Sic quæ populus voluerat et jusserat, quoad rei substantiam, adhuc a senatu pertractabantur, quoad circumstantias. Idem Livius l. XLV. 'Prætor novo maloque exemplo rem ingressus erat, quod ante non consulto senatu, non consulibus certioribus factis, de sua unius sententia rogationem ferret, vellent juberentne Rhodiis bellum indici; cum antea semper prius senatus de bello consultus esset, deinde ad populum latum; et tribuni plebis, cum ita traditum esset, ne quis prius intercederet legi, quam privatis suadendi dissuadendique legem potestas facta esset, eoque persæpe evenisset, ut qui non professi essent se intercessuros, animadversis vitiis legis ex ratione dissuadentium, intercederent.'

[n] *Inchoatur luna*] Ideoque fœminæ Germanorum vetant Ariovistum ne pugnam conferat ante lunam novam. Cæsar lib. I. 'Non esse fas Germanos superare, si ante lunam novam prælio contendissent.' Idem moris apud Lacedæmonios, teste Pausania,

auspicatissimum[3] initium credunt. Nec dierum[o] numerum, ut nos, sed noctium[p] computant. Sic constituunt, sic con-

Nec ineunt numerum dierum, ut Romani, sed noctium. Sic condicunt, sic tempus

Vatic. et editionibus veteribus, *incidit*.—3 Sic bene Beroaldus. In veteribus

NOTÆ

Cum aut inchoatur luna] Sic et olim Spartani: sic et omnes populi suas quisque observationes habent, aut superstitiones opinionesque dierum felicium aut infelicium. Frontin. II. 1. 'C. Cæsar in Gallia, quia compererat Ariovisto Germanorum Regi institutum, et quasi legem militibus, non pugnandi decrescente luna, tum potissimum acie commissa, impeditos religione hostes vicit.'

[o] *Nec dierum*] More Hebræorum; qui inde dies etiam *lunas* appellabant: ut in Esdra, 'Josias immolavit Phase quartadecima luna primi mensis.' Nicolaus Damascenus de Numidis: 'Non diebus sed noctibus ipsi tempora computant.' Ea causa festa quoque noctibus celebrabant. Tacitus Annal. l. 1.

[p] *Sed noctium*] Prior et antiquior nox visa est priscis mortalibus. Ovid. l. Metamorph. 1. 'Nullus adhuc mundo præbebat lumina Titan, Nec nova crescendo reparabat cornua Phœbe.' Hesiod. in Theogonia: 'Ex Chao Erebusque et nigra nox geniti sunt: Ex nocte porro ætherque et dies procreati sunt.' A nocte igitur, ut quæ tempore, tanquam habitu privato, prior sit, numerandi temporis initium sumere Germani voluerunt. Aliam causam affert Cæsar l. VI. de bello Gall. c. 18. quod scil. a Dite oriundos Germanos simul atque Gallos, a Druidibus memoriæ proditum sit: quanquam id vitii inest in hac asseveratione, quod Germani non, ut Cæsar existimat, ab illo Dite, qui Pluto est, Erebi noctisque Deus, sed a Tuiscone, sive Teutone, qui mortalium antiquissimus appellatur *Theut*, *Tit*, vel *Tuit*, originem traxerunt. Sed nec Germanis modo, sed etiam Gallis hæc ratio computandi in usu fuit. Idemque affirmant auctores de Atheniensibus, et de Numidis. Isque mos adhuc durat apud Anglos, teste Cambdeno in Britan. pag. 12. *Berneggerus*.

Sed noctium] Forte is mos ortus ex festis ac celebritatibus et epulis, quas noctu sæpe celebravere in sylvis antiqui Germani: vel id ortum ex ipsa natura rerum, et ex modo cogitandi. Nam certe si quis attentius id consideret, et modum quo res concipimus, orta lux, nata dies videtur ex Chao et tenebris, et velut ex nocte. Sic reputamus initium rerum, sic cogitamus, sic se res objicit captui et animis nostris, quamvis non possit dici vera nox, nisi cum præcessit lux aut dies: quippe neque potest cogitari, aut proprie appellari nox, nisi ante cognita lux sit. Nam quis concipiat veram noctem, nisi conceperit ante, et jam cognoverit lucem? Ideoque sacra scriptura expressit humanum cogitandi et concipiendi modum his verbis: 'Factumque est vespere et mane, dies unus.' Nam quis proprie concipiat *mane*, nisi præcesserit nox seu vespera?

Sed certe ea nox, quæ præcessit primum *mane*, non fuit vera nox, ut concipimus noctem, sed merum Chaos, confusio, nihil: ex quo nihilo tamen educta lux concipitur, et cetera na-

NOTÆ

turæ nata intelliguntur. Nec tam vana aut insulsa, ut putant, responsio, quam unus ex Gymnosophistis dedit Alex. Magno, cum, teste Plut. interroganti, an *dies* an *nox* prior exitisset, *dies*, inquit, *uno die prior fuit*. Quippe certe diem præcesserat *nox* æterna illa ingensque et immensa, quam lux nova et recens creata discussit. Et dies proprie certe, seu lux, prior fuit uno die, quam vera nox, ut concipimus noctem, et ut revera in se est. Nam ea vera nox, quæ privatio diei et lucis est, vera nox, quæ concipitur comparate cum luce, quæ habet suum luminare minus, et quæ absentem solem supponit; quod non reperias in illa nocte immensa, quæ lucem et creationem orbis naturamque rerum præcessit. Quæ nox fuit tantum pura negatio lucis; non privatio, quæ proprie opposita luci dici aut cogitari potuit, et quæ non nox, nostro modo concipiendi, sed nihil fuit. Jam post creatas res, aut etiam indefinite, cum non concipiamus diem aut lucem, nisi quia præcesserit nox, nisi quia orta lux aut sol, quasi ex tenebris et e profundo noctis, velut ex utero, ex quo effunderetur, hinc est, quod supputando tempora, concipimus noctem præcessisse; ideoque hinc tempora veteribus Gallis, Germanis, et aliis gentibus sic constituta, indicta, et designata per *noctes* videntur: quod confirmavere mores ritusque, forte et religio patrum. Quintil. decl. 4. 'Deus hæc, Deus fabricator operis universi, ex illa rudi primaque caligine protractum, posuit in vultum, digessit in partes,' &c.

Sed noctium] Id a Francis nostris et aliis populis Septentrionalibus observatum testatur lex Salica tit. 37. Charta Caroli Magni pro Monasterio S. Dionysii apud Doubletum pag. 709. 'Si quis vero contra præcepta anteriorum regum, vel nostra, aliquid facere vel contraire voluerit, tunc Missus noster, vel Comitis, super noctes viginti una ante nos per bannum nostrum venire faciat in rationes contra Missos sancti Dionysii et Foleradi Abbatis.' Nox, oneris aut servitii species. Tabularium sancti Vitoni Virdunensis: 'Census de aliis mansis et de sedilibus, quæ sunt in monte sancti Vitoni et Virduni, pullos et ova ad Pascha, et festivitatem sancti Vitoni, et ad nativitatem Domini, de integro manso carrum dimidium, de carropera 20. den. noctes 15. in Maio homo de capite suo tenens terram,' &c. Abraham Ecchellensis in historia Arabum c. 11. vetustissimum esse Arabum institutum scribit, in ratione temporum, non *dies*, sed *noctes* putare; cujus, inquit, ratio est, quod a neomenia suas supputationes exordiantur, et lunam noctis dominam sequantur, ac ducem in hoc habent. Creationis opus etiam a vespere incepisse, ex his sacrarum literarum verbis colligunt: 'Factum est vespere et mane, dies unus.' Ab hora septima vespertina incipiebant Judæi diem sequentem. Et hæc ratio Arabum, fuit eadem, quæ Germanorum. Hi quippe inprimis lunam novam affectabant, quæ noctis regina et splendor est. Idem obtinuisse in Anglia sub regibus Anglo-Saxonibus, docet conciliabulum Cloveshoënse an. 824. 'Et ibi finita et proscripta illa contentione coram Episcopo post 30. noctes juramentum to Westmynstre deductum est.' Sub Normannis vero, leges Henrici I. c. 66. 76. Sed et etiamnum *Sennight*, *Fortnight*, i. e. septem noctes, quatuordecim noctes, magis usitate dicunt, quam septem dies, &c.

dicunt: nox ducere diem[q] videtur. Illud ex libertate vitium, quod non simul, nec ut[4] jussi conveniunt, sed et alter et tertius dies cunctatione coëuntium[5] absumitur. Ut turbæ[6] placuit,[r] considunt armati. Silentium per Sacerdotes, quibus tum[7] et coërcendi jus est, imperatur. Mox Rex, vel Princeps, prout ætas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, prout facundia est, audiuntur, auctoritate suadendi magis, quam jubendi potestate. Si displicuit sententia, fremitu aspernantur; sin placuit, frameas concutiunt.[s] Honoratissimum assensus genus est, armis laudare.

statuunt: noctem sequi dies existimatur. Ea ex libertate licentia, quod non eodem tempore coëunt, nec ut præscriptum est, sed duo tresve dies mora convenientium præterlabuntur. Ut multitudini libitum est, sedent in armis. Silentium indicitur per sacerdotes, quibus tum etiam cohibendi potestas est. Dein rex vel princeps concionantur, prout ætas singulis, prout claritudo, prout fama præliorum, prout eloquentia est, cum potestate adhortandi potius, quam imperandi auctoritate. Si consilium improbant, fremitu contemnunt; sin arrisit, lanceas quatiunt. Gloriosissimum assentiendi genus est, armis approbare.

editionibus, *auspicacissimum*. Brotier.—4 Ita Mss. Vatic. 1862. et 1518. Quod merito probaverant Lipsius et Ernestus. In Ms. Vatic. 4498. et veteribus editionibus, *nec jussi*. Ms. Vatic. 2964. *nec injussi*. Ms. Arundel. *nec ut jussu*. Idem. Ryckius et Gronov. omisere *ut*.—5 Ms. Longolii *coetium* plane ut cod. Kappii s. ed. Norimb. ad quod Longolius: 'quid si pro *coetuum*?' Ed. Rom. habet *coetuum*. Put. *coeuntium*. Oberl.—6 Melius, *ut turba placuit*, id est, satis numerosa visa est. Sic quoque volebat Gronovius, atque ita edidit Cl. Lallemand. Verum cum ceteri omnes libri habeant, *ut turbæ placuit*, atque id quoque Latinum sit, nihil mutavi. *Brotier*.—7 Male Mss. Vatic. 1862. et 2964. *quibus tamen*. Idem.

NOTÆ

[q] *Nox ducere diem*] Gallorum etiam consuetudine id usurpatum est. Cæsar lib. VI. 'Galli se omnes ab Dite patre prognatos prædicant, idque a Druidibus proditum dicunt: ob eam causam spatia omnis temporis, non numero dierum, sed noctium finiunt: et dies natales, et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur.'

Nox ducere diem] Plutar. quæst. v. 4. Sympos. ubi de Mygale, id est, de araneo mure: 'Quem,' inquit, 'Ægyptii venerabantur, quia cæcus sit: hi quippe tenebras luce priores et antiquiores existimabant.'

[r] *Ut turbæ placuit*] Alii legunt, *ut turba placuit*, id est, postquam numerus satis frequens visus est. *Ut turbæ placuit*, id est, quo tempore, quo loco, quo ordine, multitudini visum est, sedent in concilio: nec de gradu aut primis ordinibus contendunt; quod libertati Germanicæ et antiquæ simplicitati satis convenit.

[s] *Sin placuit, frameas concutiunt*] Sic supra Tacitus Hist. v. 17. 'Ubi,' inquit, 'sono armorum tripudiisque, ita illis mos, approbata sunt dicta.' Fiebat autem, strepitus ille, scuta hastis seu gladiis feriendo. Idemque mos etiam Romanis. Vide Lipsium de mil. Rom. 49. et 11.

12. Licet apud concilium accusare quoque et discrimen capitis intendere. Distinctio pœnarum ex delicto: proditores et transfugas arboribus suspendunt: ignavos et imbelles[t] et corpore[1] infames[u] cœno ac palude, injecta insuper crate,[v] mergunt. Diversitas supplicii illuc respicit, tanquam

Fas est et reos *deferre apud conventum, et periculum capitis intentare. Discrimen suppliciorum* petitur *ex facinore: perfidos et desertores patibulis affigunt: inertes, et belli expertes, et libidinum flagitiis ignominiosos obruunt luto ac lacu, immissa super eos crate. Differentia pœnæ huc spectat, tanquam crimina monstrari*

1 Male tentat Lipsius *torpore infames.* Brotier.

NOTÆ

[t] *Ignavos et imbelles*] Intellige flagitia militiæ, de quibus sup. c. 6. 'Scutum reliquisse præcipuum flagitium, nec aut sacris adesse, aut concilium inire ignominioso fas.' Intellige desertores, seu transfugas, qui prodiderint civitatem, patriam, libertatem Germanicam, exercitum, et similia flagitia belli: nec ita intelligendum, ut iidem sint ignavi et imbelles ac corpore infames. Certe potest unus, et idem homo cunctis iis simul infici flagitiis, at non punietur illo supplicio ignavus, nisi cum turpissimum scelus illicitæ veneris simul occurrerit.

[u] *Corpore infames*] Detestabilis patientiæ vitia 'nescimus ista,' Deo gratias, 'et sanctius vivitur ad Oceanum;' non quod nunquam contigerint contingantve, sed quod raro, raroque sint impunita.

Sic Ælianus Var. II. 31. disputat: 'Quod nullus Barbarorum impius sit.' Id est, raro hoc contingit. Idque satis ad Fabium cum Tacito conciliandum. *Gronovius.*

Perperam reponit Lipsius, *torpore infames.* Nam quis auctor sic scribat? Certe nemo præcise *torpore* aut otio *infamis,* sed malo facinore tantum, ut v. g. abjecto clypeo fugisse e pugna. Si quis sic fugerit, jam ille crimine isto probrosus et infamis est, non *torpore* præcise. Nunquamne otio et inertia torpent ipsi Germani fortiores apud Tac. quasi vero! Certe 'sanctius vivitur ad Oceanum,' quia raro portenta ejusmodi reperiuntur. Sed reperiuntur tamen aliquando et puniuntur. Tales sunt, non genio cœli solive, sed male mente abrepti, aut commercio seu prava consuetudine extraneorum et perditissimorum hominum. Naturam eo trahunt, quo non vult; et male corrumpunt bonam naturam, non autem corrumpuntur ab ipsa. Quintil. decl. 3. 'Sanctius vivitur ad Oceanum,' hoc verum est de temperamento et moribus Germanorum. Et genius loci cœlique talia flagitia non admittit. Verum est: 'nihil tale novere Germani.' Attamen hæc declamatio est, et declamatorem hic agit Quintilianus. Monstra rara et statim exstinguuntur. Attamen monstra quandoque existunt quibuscumque terris.

Corpore infames] Quod et usurpatum adhuc inferiori ævo in ipsas fœminas, quæ pudorem prostituerent; idque cœnum cœno mergebatur. Sic flagitium illud abscondebatur simul et exstinguebatur, ut videbimus infra.

[v] *Injecta insuper crate*] Quo pacto perfidiam Romani vindicarunt olim

scelera ostendi[w] oporteat, dum puniuntur, flagitia abscondi.[x] Sed et levioribus delictis, pro modo, pœna:[2 y] equorum pecorumque numero convicti mulctantur: pars mulctæ Regi,[z]

expediat, dum castigantur, et *pudenda vitii monstra occultari* debeant. *Sed etiam ob minora peccata, pro portione mulctarum, culpæ manifesti damnantur* certo *numero equorum armentorumque: pars mulctæ regi, vel populo, pars ipsi, cujus ultio*

2 Sic bene Acidalius et Ernestus: male veteres Edd. *pro modo pœnarum*. Brotier. *pœnarum* Gronov. et Ryckius.

NOTÆ

Livius: 'Injectæque Turno catenæ, et confestim Latinorum consilium magno cum tumultu advocatur. Ibi tam atrox invidia orta, gladiis in medio positis, ut indicta causa, novo genere leti, dejectus ad caput aquæ Ferentinæ, crate superne injecta, saxisque congestis, mergeretur.'

w *Tanquam scelera ostendi*] Παραδειγματίζονται, in exemplum scil. et ostentui proponuntur flagitia et facinora, cum ostenduntur supplicia. Certe flagitia, quæ naturæ verecundiam ac dedecus et pudorem, seu potius naturam ipsam, aut Rempub. et patriam evertunt ac dehonestant, obruenda et sepelienda potius, quam ostendenda sunt. Ipsam naturam sic imitari decet, quæ ipsa sua monstra profligat et exstinguit tum cum nascuntur, ne vel nata videantur.

x *Flagitia abscondi*] Duo ibi distinguit Tacitus genera scelerum, aut flagitiorum, nempe perfidiam et transfugia, quæ ut periculosiora in Rempub. ostenduntur, cum puniuntur: ideoque tales homines 'arboribus suspendunt;' at 'ignavos et imbelles, et corpore infames,' quæ sunt flagitia fœdiora et quæ latere vulgo debent, palude mergunt, opprimunt, et abscondunt: quia scil. hæc videntur potius crimina infaustæ aut corruptæ naturæ, quam scelera pravo consilio meditata; ideoque ea non ostendunt, cum puniunt. Alludit hic Tacitus respicitque ad militiam Rom. et ad flagitia hujus militiæ. Infames autem in castris Romanis non solum 'imbelles et ignavi,' sed etiam qui corpus prostituerent, vulgarent, et muliebria paterentur; et cujuscumque nobilitatis aut ordinis essent illi, jam nullius auctoritatis erant apud vulgus militum; uno verbo, *infames* erant. Et talia flagitia solus imperator seu princeps suo judicio damnabat, ut et adulteria ac stupra commissa in castris Rom.

y *Pro modo, pœna*] Vulgo, *pro modo pœnarum:* et idem est, ac pro modo delicti. Nam pœna adæquare delictum debet. Ut sunt delicta, ita et pœna; et pro modo pœnæ, seu pœnarum lege sancitarum, ita et pari mulcta equorum pecorumve, rei facinorum damnantur: prout est modus pœnarum, ita et numerus pecorum, quo mulctantur.

Pro modo] Idque scil. pro antiquo et simplici more, quo omnes opes ex pecoribus et armentis, nec aliam pecuniam noverant. Supra c. 5. 'Armentorum numero gaudent, eæque solæ et gratissimæ opes sunt.'

z *Pars mulctæ regi*] Hinc vox sequentis ævi *Murdrum*, scil. *pecunia, quæ solet dari* pro *murdro*. Hinc *quietum esse a Murdro*, in lege Henrici I. Regis Angl. c. 2. hoc est, a mulctis pecu-

vel civitati, pars ipsi, qui vindicatur, vel propinquis ejus[a] exsolvitur. Eliguntur in iisdem conciliis et Principes, qui

est, vel proximis ejus expenditur. Assumuntur in iisdem comitiis etiam principes,

NOTÆ

niariis, quæ villanis locorum, in quibus *murdrum* perpetratum fuerat, irrogabatur. 'Si quispiam' enim, ut habent leges Edwardi confessoris c. 15. 'murdratus alicubi reperiebatur, quærebatur apud villam ubi inveniebatur interfector illius. Qui si inveniri poterat, tradebatur justitiæ regis, intra ipsos 8. dies interfectionis. Si vero inveniri non poterat, mensis et unius diei respectum habebant ad eum perquirendum. Quod si intra terminum non inveniebatur, colligebantur in villa 46. marcæ,' &c. Hinc *Angildum*, simplex *Gildum*, aut *Weregildum:* seu simplex valor hominis vel rei alicujus: compensatio pro simplice rei vel hominis æstimatione: ex Saxonico *an*, una, et *gild*, solutio, pretium, compensatio, ut *twigildum*, compensatio duplex: *trigildum*, compensatio triplex, &c. Hinc et Agild, hoc est Saxonico idiomate *qui est insolutus, inultus, sine compensatione*, qui talis, et tam sceleratus, ut ob ejus interfectionem, pretium quod *Weregildum* vocant, non exigatur. Leges Alfredi c. 6. 'Si Utlaga efficiat, ut occidatur, pro eo quod contra Dei rectum, et Regis imperium stet, ... jaceat Agild.'

[a] *Vel propinquis ejus*] Nempe, si is, cui pœna seu mulcta solvebatur, abesset, aut mortem obiisset. Neque, puto, ibi loquitur de cæde: nam dicit, *levioribus delictis, &c.* Sed tamen idem fiebat etiam pro homicidio. Nam infra c. 21. 'Luitur etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero, recipitque satisfactionem universa domus.'

Vel propinquis ejus] Sed simul videtur ea lex posita, ut si quis de cæde propinqui partem pretii acciperet, teneretur etiam et solvere pro sua portione necis alienæ pretium, si quis propinquorum suorum alienum virum occideret. Ita vices erant. Quare parentelæ et familiæ quandoque renuntiabant, ne cædibus aut ultionibus domesticis se immiscerent: tum de parentela se tollere dicebantur, qui eam solenni et recepto ritu ejurabant: qui ritus pluribus describitur in pacto legis Salicæ tit. 63. Cur autem quis se *de parentela* tolleret, ea potissimum causa erat, ut a bellis familiaribus sese subduceret: quo quidem pacto 'se de juramento et de hæreditate, et de tota ratione parentum et agnatorum tollebat:' ita ut, 'si aliquis de suis parentibus aut moreretur, aut occideretur, nulla ad illum compositio hæreditatis perveniret: simili modo si ille moreretur, ad suos parentes non pertineret causa nec hæreditas ejus.'

Atque etiam id longe post obtinuit, ut ex legibus Henrici I. Regis Angliæ colligitur, c. 88. 'Si quis propter faidam vel causam aliquam de parentela se velit tollere, et eam foris juraverit, et de societate et hæreditate et tota illius ratione se separet; si postea aliquis de parentibus abjuratis moriatur, vel occidatur, nihil ad eum de hæreditate, vel compositione pertineat. Si autem ipse moriatur aut occidatur, hæreditas vel compositio filiis suis, vel dominis justis proveniat.'

jura per pagos vicosque[b] reddant.[3] Centeni singulis[c] ex plebe comites, consilium simul et auctoritas, adsunt.

qui jus reddant per pagos vicosque. Centeni cuilibet principi *ex populo socii* seu assessores *dati*, eum *consilio simul et auctoritate juvant*.

3 Brotierus cum ceteris Edd. *reddunt*. Bipont. bene, *reddant*. Sequor. *Oberl.*

NOTÆ

[b] *Pagos vicosque*] Distingue igitur inter pagos et vicos: pagi sunt velut ipsæ civitates, seu una natio aut certe pars nationis alicujus seu civitatis, quæ in plures pagos distributa, ut supra vidimus. At *vici* sunt, quos *burgos* nunc vocamus, quamvis apud Germanos nulla se contingerent ædificia. Attamen quæ non procul invicem distabant, unum vicum effecere, et ex pluribus vicis *pagi* existebant: nunc vulgo *cantons*.

[c] *Centeni singulis*] Hoc est, quod in lege Alemannorum prisca lego: 'Conventus autem, secundum consuetudinem aliquam, fiat in omni centena, coram Comite aut suo Misso, et coram Comite aut suo Misso, et coram Centenario ipsum placitum fiat.' *Lipsius.*

Centeni singulis ex plebe] Sunt in quibusdam locis Germaniæ, veluti Palatinatu, Franconia, &c. judicia criminalia, quæ appellantur *Zentgericht*: eorumque præsides *Zentgraffen*, sive *Zentgreven*: et assessores *Zentschopfen* sive *Zentscheppen*: causæ vel casus ad ea pertinentes *Zentfelle*, vel *Zentbarefelle*.

Id antiquissimum Germanorum institutum fuit, et a numero assessorum sive comitum centenario sic dictum *Zentgericht;* quale centumvirale judicium Romanis.

Zentgraffen comites centenarii, præsides et principes ejus judicii, qui et *centenarii* in antiquis Germanorum legibus dicuntur: ut centumviris præsidebant Romæ Decemviri. *Zentschopfen*, ut Romanis centeni judices, et quod primo numerus fuit, deinceps nomen et honor. Ipsum vocabulum *Zent* territorium sive districtum cujusque judicis centumviralis significare videtur, *centena* in legibus Alemannorum.

Nec obstat numeri Judicum sive Scabinorum discrepantia. Nam et Romani non præcise centum, sed centum et quinque, terni scilicet ex singulis tribubus fuerunt: et cum postea is numerus ad 180. auctus esset, *Centum virorum* tamen appellatio mansit. *Berneggerus.* Alii velint, *certi*. Sed vocem *centeni*, firmat quod sequitur, *consilium simul et auctoritas;* et unde *auctoritas* plebis, nisi ex numero?

Centeni singulis] Ita ut adirent pagos vicosque, ut lites componerent, judicarent; illudque maximi ponderis et auctoritatis. Nihilque adhuc in nostra Gallia ea re utilius aut salubrius ad continendos ipsos primores provinciarum. Sic olim senatus ambulatorius fuit: nunc ad tempus selecti a rege judices provincias perlustrant et facinorosos potentiores puniunt. Vulgo appellant, *les grands jours*, ou *chambre ardente*. Sic apud Persas erant selecti judices regii dicti, quorum erat perpetuus magistratus; hi jus postulantibus reddebant. De rebus et controversiis omnibus judices istos adiri statuit Cyrus, ut

vel civitati, pars ipsi, qui vindicatur, vel propinquis ejus* exsolvitur. Eliguntur in iisdem conciliis et Principes, qui

est, vel proximis ejus expenditur. Assumuntur in iisdem comitiis etiam principes,

NOTÆ

niariis, quæ villanis locorum, in quibus *murdrum* perpetratum fuerat, irrogabatur. ‘Si quispiam’ enim, ut habent leges Edwardi confessoris c. 15. ‘murdratus alicubi reperiebatur, quærebatur apud villam ubi inveniebatur interfector illius. Qui si inveniri poterat, tradebatur justitiæ regis, intra ipsos 8. dies interfectionis. Si vero inveniri non poterat, mensis et unius diei respectum habebant ad eum perquirendum. Quod si intra terminum non inveniebatur, colligebantur in villa 46. marcæ,’ &c. Hinc *Angildum*, simplex *Gildum*, aut *Weregildum*: seu simplex valor hominis vel rei alicujus: compensatio pro simplice rei vel hominis æstimatione: ex Saxonico *an*, una, et *gild*, solutio, pretium, compensatio, ut *twigildum*, compensatio duplex: *trigildum*, compensatio triplex, &c. Hinc et Agild, hoc est Saxonico idiomate *qui est insolutus, inultus, sine compensatione*, qui talis, et tam sceleratus, ut ob ejus interfectionem, pretium quod *Weregildum* vocant, non exigatur. Leges Alfredi c. 6. ‘Si Utlaga efficiat, ut occidatur, pro eo quod contra Dei rectum, et Regis imperium stet, ... jaceat Agild.’

* *Vel propinquis ejus*] Nempe, si is, cui pœna seu mulcta solvebatur, abesset, aut mortem obiisset. Neque, puto, ibi loquitur de cæde: nam dicit, *levioribus delictis*, &c. Sed tamen idem fiebat etiam pro homicidio. Nam infra c. 21. ‘Luitur etiam homicidium certo armentorum ac pecoru[m] numero, recipitque satisfacti[onem] universa domus.’

Vel propinquis ejus] Sed simul videtur ea lex posita, ut si quis de cæde propinqui partem pretii acciperet, teneretur etiam et solvere pro sua portione necis alienæ pretium, si quis propinquorum suorum alicnum virum occideret. Ita vices erant. Quare parentelæ et familiæ quandoque renuntiabant, ne cædibus aut ultionibus domesticis se immiscerent: tum de parentela se tollere dicebantur, qui eam solenni et recepto ritu ejurabant: qui ritus pluribus describitur in pacto legis Salicæ tit. 63. Cur autem quis se *de parentela* tolleret, ea potissimum causa erat, ut a bellis familiaribus sese subduceret: quo quidem pacto ‘se de juramento et de hæreditate, et de tota ratione parentum et agnatorum tollebat:’ ita ut, ‘si aliquis de suis parentibus aut moreretur, aut occideretur, nulla ad illum compositio hæreditatis perveniret: simili modo si ille moreretur, ad suos parentes non pertineret causa nec hæreditas ejus.’

Atque etiam id longe post obtinuit, ut ex legibus Henrici I. Regis Angliæ colligitur, c. 88. ‘Si quis propter faidam vel cau[illegible] [a]liquam de parentela se velit [illegible] [e]am fo[illegible] juraverit, et [illegible] tate et to[illegible] si pos[illegible] rat[illegible]

jura per pagos vicosque[b] reddant.[3] Centeni singulis[c] ex plebe comites, consilium simul et auctoritas, adsunt.

qui jus reddant per pagos vicosque. Centeni cuilibet principi ex populo socii sunt assessores dati, eum consilio simul et auctoritate juvant.

3 Brotierus cum ceteris Edd. reddunt. [illegible] *Oberl.*

NOTÆ

[b] *Pagos vicosque*] Distingue igitur inter pagos et vicos: pagi sunt velut ipsæ civitates, seu una natio aut certe pars nationis alicujus seu civitatis, quæ in plures pagos distributa, ut supra vidimus. At *vici* sunt, quos *burgos* nunc vocamus, quamvis apud Germanos nulla se contingerent ædificia. Attamen quæ non procul invicem distabant, unum vicum effecere, et ex pluribus vicis *pagi* existebant: nunc vulgo *cantons.*

[c] *Centeni singulis*] Hoc est, quod in lege Alemannorum prisca lego: 'Conventus autem, secundum consuetudinem aliquam, fiat in omni centena, coram Comite aut suo Misso, et coram Comite aut suo Misso, et coram Centenario ipsum placitum fiat.' *Lipsius.*

Centeni singulis ex plebe] Sunt in quibusdam locis Germaniæ, veluti Palatinatu, Franconia, &c. judicia criminalia, quæ appellantur *Zentgericht:* eorumque præsides *Zentgrafen,* sive [illegible] *Zentsch*[illegible] et assessores vel [illegible] *scheppen* [illegible] vel [illegible]

[illegible]

sidebant Romæ Decemviri. *Zentschöpfen,* ut Romanis centum judices, et quod primo numerus fuit, deinceps nomen et honor. Ipsum vocabulum *Zent* territorium sive districtum cujusque judicis centumviralis significare videtur, *centena* in legibus Alamannorum.

Nec obstat numeri Judicum sive Scabinorum discrepantia. Nam et Romani non præcise centum, sed centum et quinque, terni scilicet ex singulis tribubus fuerunt: et cum postea is numerus ad 180. auctus esset, Centum virorum tamen appellatio mansit. *Berneggerus.* Alii volunt, *certi.* Sed vocem unde [illegible] quod sequitur, *consilium simul et auctoritas;* et unde auctoritas [illegible] ex numero?

Centeni singulis] Ita et olim per pagos vicosque, ut lites componerent, judicarent; [illegible] et auctoritatis. [illegible] nostra Gallia [illegible] brium ad [illegible] provinciarum [illegible]

[illegible]

13. Nihil autem neque publicæ neque privatæ rei, nisi armati agunt.[d] Sed arma sumere non ante cuiquam moris, quam civitas suffecturum[1] [e] probaverit. Tum[2] in ipso concilio,[3] vel Principum aliquis, vel pater, vel propinquus, scuto frameaque[f] juvenem ornant: hæc[4] apud illos toga,[g] hic

Nullum autem, neque publicum, neque privatum negotium gerunt, nisi in armis. Sed arma induere non prius cuiquam licet, quam populus parem futurum elegerit. Tum in ipsa concione, vel procerum aliquis, vel parens, vel cognatus, clypeo lanceaque adolescentem accingunt: hæc apud illos virilis *toga,*

1 Locus hic Ernesto vix sanus videtur. Conjicit, *quam civitati se maturum probaverit*. Nolim veterem scripturam damnare. Et si quid mutandum foret, emendarem potius, *quam civitati se suffecturum probaverit*. Brotier. Nil mutandum. Subaudi *armis gestandis suffecturum*. Sic et Longolius. *Oberl.*—2 Male Ms. Arundel. et veteres editiones, *tum cum*. Brotier.—3 Sic bene in veteribus et recentioribus editionibus. Perperam in mediis, *consilio*. Idem. —4 *Nec* pro *hæc* Ms. Longol.

NOTÆ

et alii reges, et hi provincias obibant, regemque, quoquo iret, comitabantur.

[d] *Nisi armati agunt*] Quem eundem morem Græcis priscis fuisse, eosque solitos *σιδηροφορεῖσθαι*, Thucydides notavit. Idemque de Gallis Livius lib. XXI. 'In his nova terribilisque species visa est, quod armati (ita mos gentis) in concilium venerunt.'

Quin convivia etiam Germani adibant in armis. Tacitus hoc ipso libro: 'Tum ad negotia, nec minus sæpe ad convivia procedunt armati.'

Athenæus l. IV. famulos astitisse vel assedisse convivantibus iis vult, cum scuto, lancea, et justis armis. 'Et hi quidem,' inquit, 'scuta præferentes a tergo dominis astant; custodes vero e regione sedentes in orbem, quemadmodum et domini epulantur.' Denique templa ipsa adiere armati. Panegyristes: 'Nec majores vestri templa ingrediebantur, nisi armati.' *Lipsius.*

Nisi armati] Sic etiam Galli, qui non minus feroces olim, quam ipsi Germani. Sic etiam Parthi semper in equis, quicquid agerent. Justinus XLI. 3. 'Equis omni tempore vectantur: illis bella, illis convivia, illis publica et privata officia obeunt, super illos ire, consistere, mercari, colloqui.'

[e] *Suffecturum*] Id est, capacem, idoneum, aptum ad arma, per ætatem, aut alias, corpore, robore, ac valetudine.

[f] *Scuto frameaque*] Originem moris vides, equites creandi. Forte ad id respicit Diaconus in Longobardicis, I. 15. 'Scitis non esse apud nos consuetudinem, ut regis filius cum patre prandeat, nisi prius a rege gentis exteræ arma susceperit.' *Lipsius.*

Frameaque] An eadem illa *framea cruenta*, quam sectatores principum infra exigunt liberalitate principis? Forte dabant principes ornatiorem *frameam* cum bellatore equo, acrioribus et nobilioribus comitibus.

Scuto frameaque juvenem ornant] Quod diu celebratum est in nobilibus. Vita Ludovici Pii an. 791. 'Patri Regi Rex Ludovicus *Ingelheim* occurrit; indeque *Renesburg*

primus juventæ honos: ante hoc domus pars videntur, mox Reipublicæ. Insignis[x] nobilitas, aut magna patrum merita, Principis dignationem etiam adolescentulis assignant: cete-

hæc prima juventutis dignitas: ante illud pars familiæ censentur, postea civitatis. Eximia claritudo stirpis, aut præcipua parentum merita, dignitatem principis etiam

NOTÆ

cum eo abiit; ibique ense, jam appetens adolescentiæ tempora, accinctus est.' Et an. 817. 'Dominus Imperator filium suum Carolum armis virilibus, id est, ense, cinxit, corona regali caput insignivit,' &c. Willelmus Malmesb. l. II. de Gest. Angl. cap. 2. de Æthelstano Rege: 'Nam et avus Alfredus prosperum ei regnum imprecatus fuerat, videns et gratiose complexus speciei spectatæ puerum, et gestuum elegantium: quem etiam præmature militem fecerat, donatum chlamyde coccinea, gemmato balteo, ense Saxonico cum vagina aurea.'

Frameaque] Forte ea hasta Francorum. Sic porro Francicas hastas describit Albertus Aq. IV. 6. 'Hastæ fraxineæ in manibus eorum ferro acutissimo præfixæ sunt, quasi grandes perticæ. Et Will. Brit. l. II. Philippid. 'Mox hastas hastata manus configit in illum: Quarum cuspis erat longa, et subulæ instar acuta, Et nonnulla velut verubus dentata recurvis, Cuspidis in medio uncos emittit acutos.'

[w] *Hæc apud illos toga*] Eo honore deponebant pueritiam et inter viros assumebantur; quemadmodum apud Romanos, deposita prætexta puerili, togam virilem induebant: qui primus honor, seu primum insigne fuit virtutis aut decoris in juvene.

[x] *Insignis, &c.*] Ambiguus locus: *Insignis nobilitas, &c. principis dignationem etiam adolescentulis assignant*, nempe illi, licet *adolescentuli*, quia nobiles, *ceteris robustioribus, ac jam pridem probatis* juvenibus *aggregantur, nec rubor* nobilibus illis, *inter comites aspici*. Et cur esset *rubor* aliis minus nobilibus et robustioribus *inter comites aspici?* qui ideo *probati*, quia jamdiu in comitatu principum fuerant. Attamen etiam potest is sensus esse: *Insignis nobilitas, &c. principis dignationem etiam adolescentulis assignant. Ceteri* vero juvenes minus nobiles *robustioribus, ac jam pridem probatis aggregantur. Nec rubor inter comites aspici.* At quomodo *inter comites*, qui *principis dignationem* jam assecuti sunt? Quomodo non *rubor* principibus, licet junioribus, *inter comites aspici*, forte aliorum scil. principum, qui tantum ætate eos superarent, et aliquando inferiores nobilitate ac stirpe essent?

Attamen si sedulo attendis, standum in prima sententia. Nam quare *rubor* hic ceteris ignobilioribus? quod immo decus fuit. Et cur aggregentur *ceteri*? Immo gregem et agmen constituerent ipsi. Aggregantur scil. quia juniores et nobiliores; aggregantur scil. robustioribus et pridem probatis, donec sensim adolescant, donec robur et artem habeant. Adverte ad seriem Taciti: *Nec rubor*, quasi diceret: quamvis nobilibus *nullus rubor est inter* comites aspici, quia scil. gradus suos et ipse *comitatus habet, judicio ejus, quem sectantur.* Ita ut sit distinctio comitum hic, ut et apud Romanos; ita ut etiam locus sit nobilioribus in comitatu principis, qui locus non rubori sit, *quibus* scil. *primus apud principem suum locus, &c.* Lege, *aggregant*, vel *aggregantur*: nihil refert in nostra hac sententia.

ris[5] robustioribus[h] ac jam pridem probatis aggregantur:[6] nec rubor,[7] inter comites aspici. Gradus quin etiam et ipse comitatus habet, judicio ejus,[i] quem sectantur: magnaque

juvenibus attribuunt: ceteris validioribus, et qui jam pridem militiæ tirocinium posuere, adjunguntur: nec pudor, inter socios spectari. Quinetiam et ipse comitatus habet certos *gradus* loci, seu dignationis, *arbitrio ejus, quem sequuntur: ingens*

5 Sic Mss. et libri editi. Contra vero Lipsius, Freinshemius, Conringius et Ernestus, vitio librariorum locum luxatum putant, et corrigunt, *ceteri*, quod et probat Brotier. Sed in loco hoc Taciti malim cum Bipont. restituere *ceteris*, quod et codices et editiones veteres omnes exhibent. Dignatio Principis non ipsos statim adolescentulos faciebat Principes, sed Principes pridem probatos sequebantur ad munia bellica, *Oberl.*—6 In vetere libro apud Lipsium, *aggregant.*—7 Mallet Ernestus,

NOTÆ

[h] *Ceteris robustioribus*] Pendent hæc a superioribus, ac ejusmodi sententiam postulant: quod nobilitas illa et magna patrum merita illos adolescentulos ceteris probatis aggregent. De principibus adhuc loqui Tacitum, illa verba palam arguunt: 'Nec rubor inter comites aspici.' *Colerus.*

Ceteris] Alii legunt, *ceteri;* sicque id discrimen foret inter juniores principes et juvenes plebeios, quod hi in principes asciti nuper, quamvis juvenes, haberent tamen statim suum comitatum ab aliis distinctum, nec inter comites ipsi censerentur; at alii e vulgo juvenes comitibus robustioribus aggregarentur, ut disciplinam ab illis ceteraque officia acciperent. Sed certe verisimilius est, etiam illos adolescentulos, quamvis principis dignationem habeant, etiam aggregari *robustioribus* comitibus, ut militiæ et aliis muniis sub talibus magistris imbuantur et assuefiant, ut qui recenter induerint arma. Et cur Tacitus diceret, 'nec rubor inter comites aspici,' nisi intelligeret de nobilioribus hisce et novis principibus? Nam nullus *rubor* aliis, qui ignobiliores, inter comites *merere;* immo decus et æmulatio fuit. Et quid incommodi est, juvenes, licet nobiles, tegere latus, vel parentis, vel principis, donec bellicam penitus artem didicerint? immo utile et honestum fuit in contubernio præstantiorum ducum assiduos esse, quod Romanis feliciter ac sapienter usurpatum. Potest intelligi de universis juvenibus, quod ceteris robustioribus aggregarentur; sed in illo juvenum numero etiam ipsi nobiliores seu novi principes censeri possunt, quibus *nec rubor* etiam *inter comites aspici,* donec rudimenta belli deposuissent.

Ceteris robustioribus] Id intellige universim de juvenibus recens probatis, et nuper in militiam ascriptis, qui juvenes novi et tirones aggregantur aliis robustioribus et diu probatis, *nec rubor*, non autem de principibus jam electis, qui non aggregarentur aliis, immo alii ipsis comites adjiciuntur: quibus juvenibus, licet nobilibus, nullus rubor, inter comites principis aspici. Tamen ita vertunt, quasi illi juvenes in principes electi aggregarentur ceteris robustioribus et diu probatis, quibus *nec rubor, &c.* quod verius puto.

[i] *Gradus .... habet, judicio ejus*]

et comitum æmulatio,[j] quibus[8] primus apud Principem suum locus: et Principum, cui plurimi et acerrimi comites. Hæc dignitas, hæ vires, magno semper electorum[9] juvenum globo circumdari, in pace decus, in bello præsidium. Nec solum in sua gente cuique,[10] sed apud finitimas quoque civitates id nomen, ea gloria est, si numero ac virtute comitatus emineat: expetuntur enim legationibus et muneribus ornantur et ipsa plerumque fama [k] bella profligant.

etiam et sectantium certamen, quibus prior apud principem suum gradus: et procerum inter se, *cui plurimi et promtissimi comites. Hæc amplitudo, hoc robur et opes, magna semper validissimorum juvenum caterva stipari, in pace honor, in bello subsidium. Nec tantum in sua civitate cuique, sed apud vicinas etiam nationes ea laus, id decus est, si numero ac strenuitate comites præcellant: ambiuntur enim per legatos, et donis augentur, et ipsa plerumque existimatione bella perpetrant.*

ruberi. At utrumque Latine dicitur, ut ipse fatetur. *Brotier.*—8 Acidalius mallet, *cui*. At nec male, *quibus*. Plures sane fuere principibus comitum classes. *Idem.*—9 Ms. Arundel. et Cod. Kapp. *et electorum*. Unde tentat Ernestus, *et lectorum*. Eleganter quidem, sed non necessario. *Brotier.*—10 *Cuique* abest a Ms. Vatic. 2964.

NOTÆ

Nempe honoris, nobilitatis, gratiæ, auctoritatis, non forte pro merito, sed solo judicio ejus principis quem comitabantur. Sic Xerxes apud Xenoph. l. VIII. 'Non tamen perpetuum gradum aut officium constituit; immo justum censuit, ut egregiis facinoribus promoverentur ephebi ad honoratiorem dignitatem; aut si male se gererent, in inferiorem gradum rejicerentur.'

[j] *Magna ..... æmulatio*] Magna æmulatio inter comites principis, non modo, ut primum gradum seu summum locum gratiæ assequantur; sed etiam cum hunc attigerint, magnopere contendunt, ut eum teneant præ aliis sibi æqualibus. Vel intellige tantum inter pariter nobiles, et quibus statim primus locus apud principem; hi magnopere contendunt de virtute et fama, et de gratia ista apud principem retinenda.

[k] *Ipsa plerumque fama*] Etiam Germanos attingit, quod Justinus de Gallis, hoc est, Celtogallis, scribit: 'Denique neque reges Orientis sine mercenario Gallorum exercitu ulla bella gesserint, neque pulsi regno, ad alios, quam ad Gallos, confugerint.' *Colerus.*'

Ipsa fama] Ipsa fama bella discutiunt; faciunt ut fœdere et pace componantur, quod scripsit Xenophon de rege Spartanorum Agesilao. Tradit scil. hunc regem legationes obeuntem, imperatoris egregii munere fungi solitum. Affert exempla, primum Autophratis, qui cum ad Assum Ariobarzanem obsideret, fuga hinc se proripuit. Dein Cotyis, qui cum Sestum et ipsam urbem Ariobarzanis obsedisset, protinus incessu Agesilai solvit obsidium. Ob quas res gestas statutum ei ex legatione trophæum.

14. Cum ventum in aciem, turpe Principi, virtute vinci, turpe comitatui, virtutem Principis non adæquare.[1] Jam vero infame in omnem vitam ac probrosum, superstitem Principi[l] suo ex acie recessisse. Illum defendere, tueri,[m] sua quoque fortia facta gloriæ ejus assignare,[n] præcipuum[2] sacramentum[o] est. Principes pro victoria pugnant; comites pro Principe. Si civitas, in qua orti sunt, longa pace et otio torpeat, plerique nobilium adolescentium[p] petunt

Cum iniere certamen, indecorum principi, fortitudine superari, probrosum comitatui, strenuitatem ducis non exæquasse. Jam vero turpe in omne ævum atque ignominiosum, principi suo superstitem e prælio discessisse. Illum tueri, protegere, sua etiam egregia facinora laudi ejus attribuere, summum fidei auctoramentum est. Principes pro vincendi gloria dimicant; sectatores pro principe. Si natio, apud quam geniti sunt, diuturna quiete et pace langueat, permulti illustrium juvenum se

1 In veteribus editionibus, *non æquare*.—2 In veteribus editionibus, et

NOTÆ

[l] *Superstitem Principi*] Celtiberi etiam nefas esse ducebant prælio superesse, cum is occidisset, pro cujus salute spiritum devoverant. Val. Max. II. 1. Plutarchus in Sertorio.

Similis fere devotio Solduriorum apud Gallos fuit, de qua Cæsar: 'Neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto cujus se amicitiæ devovisset, mori recusarit.'

Nicolaus Damascenus apud Athenæum magis etiam istos devotos laudat, appellatque Σιλοδούνους, Græcis scilicet Εὐχωλιμαίους dictos. Sed ibi scribendum, *Soloduνos*. Celtæ appellabant, reor, *Soldurier*, quasi *stipendiarios*. Coler.

Superstitem Principi] Curtius: 'Utrumque regem delecti tuebantur, sui immemores. Quippe, amisso rege, nec volebant salvi esse, nec poterant. Ante oculos sui quisque regis mortem occumbere ducebat egregium.'

[m] *Illum defendere, tueri*] Quintil. dec. 13. de Apibus: 'Illas majorum pectorum totis pro rege castris procurrere, et inire bella, mortemque honestam pro duce oppetere.'

[n] *Fortia facta gloriæ ejus assignare*] Id etiam apud Persas obtinuit, nec fas fuit occupare gloriam regis. Cum regem Artaxerxem inter venandum leo adortus esset, et periculi a rege amoliendi gratia Megabizus jaculo bestiam occidisset, indignatus rex, quod occupasset feram interficere, antequam in eam telum misisset, eum decollari jussit: scil. sola obsequii gloria subditis relicta est.

[o] *Præcipuum sacramentum*] Id præcipuum fidei specimen documentumque sanctissimum: maximum id amoris, fidei, et obsequii vinculum.

[p] *Plerique nobilium adolescentium*] Apud Livium XXXII. 34. Philippus Macedonum rex objicit Ætolorum principi Alexandro, in colloquio, 'quod Ætoli pro lege hunc morem antiquitus servent, ut adversus socios ipsi suos, publica tantum auctoritate demta, juventutem suam militare sinant.'

ultro eas nationes,[q] quæ tum bellum aliquod gerunt; quia et ingrata genti quies, et facilius inter ancipitia clarescant,[3] magnumque comitatum non nisi vi belloque tueantur:[4] [r] exigunt enim Principis sui liberalitate illud bellatorem equum,[s] illam cruentam victricemque frameam.[t] Nam epu-

ultro conferunt ad eas gentes, quæ tum aliquod bellum inferunt; quia et invisum huic nationi otium, et promtius inter discrimina nobilitantur, splendidumque comitatum, non nisi vi et armis alas, aut sustineas: efflagitant enim ex munificentia sui principis hunc bellicosum equum, illam sanguineam profligatricemque lanceam.

Ms. apud Lipsium, *principum sacramentum.*—3 Cum Gronov. et Ryckio Brotierus legit *clarescunt.* In Spirensi et Poggiana editionibus, *clarescunt.* Bipont. bene Spirens. sequuntur: sequor et ego. *Oberl.* Puteolanus emendaverat, *et ut .... clarescant.*—4 Brotierus et Ryckius cum Gronov. habent *tueare:* et ita Mss. Vatic. 1518 et 4498. veteres quoque et recentes editiones. In Ms. Vatic. 2964. et mediis editionibus, *tueantur.* Ms. Vatic. 1862. *tuentur.*

NOTÆ

[q] *Petunt ultro eas nationes*] Sic et hodie Galli Germanique: sic discitur bellum sub magistris ducibusque peritissimis. Sic gentes extraneas, itinera, loca, oppida, fluvios, sylvas, et castrorum metationes observant sæpe sumtu alieno, nec sine decore; nam et muneribus ornantur et honoribus.

[r] *Tueantur*] Id est, sustineant, alantque. 'Exigunt enim .... bellatorem equum,' &c. et epulas largosque apparatus, velut in stipendium.

[s] *Illum bellatorem equum*] Hæc dona principum, erant privatis insignia virtutis simul et nobilitatis: quæ, ut puto, eadem tradebant per manus posteris; quæ scil. juvenes in dotem afferebant sponsis, quæ et ipsæ matres factæ, mox tradebant nuribus suis; et erat illa framea cruenta et victrix inter monumenta majorum. Sic apud Persas eximius honor fuit, ex regis munere aureum torquem collo gestare, armillis aureis et acinaci aureo uti, teste Xenoph. Sic et de Mardochæo Amanus censuit: 'Vir, quem vult rex honorare, veste regia indui debet, torque donari, et equo imponi quo rex vehi solet, et circumduci per vicos urbis.' Donabant etiam aurea vasa et aureos frænos.

[t] *Victricemque frameam*] Scythæ et alii barbari jurabant per tale Numen. Virgil. 'Nunc, o nunquam frustrata vocatus, Hasta, meos.' Sic apud Æschylum in Septem ad Thebas, Parthenopæus per hastam jurat, et eam colit pro Deo. Sic *juramentum super arma,* ab omnibus ferme, præsertim Septentrionalibus populis receptum legitur, etsi forma illius interdum diversa fuerit. Formula 119. ex Lindenbrogianis: 'Veniens jam dictus ille, apprehensa manu prædicti judicis, vel armis, sicut mos est apud omnes, 12. manu sua tertia decima dextratus, vel conjuratus dixit.' Hujuscemodi juramento usi sunt Saxones. Fredegarius cap. 74. et Gesta Dagoberti regis c. 31. 'Saxones autem sacramentis, ut eorum mos erat, super arma patratis, pactum pro universis Saxonibus firmant.' Annales Francorum Fuldenses ann. 873. de iisdem: 'Jurabant etiam juxta ritum

læ, et, quanquam[5] incomti, largi tamen apparatus pro stipendio cedunt: materia munificentiæ per bella et raptus. Nec arare terram,[u] aut expectare annum,[v] tam facile persuaseris, quam vocare hostes et vulnera mereri. Pigrum quinimmo et iners videtur, sudore acquirere, quod possis sanguine parare.

15. Quotiens bella non ineunt, multum venatibus,[w] plus

Quippe convivia et apparatus, licet inconditi, ingentes tamen et lauti, loco stipendii exhibentur: materia liberalitatis quæritur *per prælia populationesque. Nec perinde suadeas* ipsis *colere terram, aut opperiri æstatem, quam lacessere hostes, et vulnera excipere. Quin etiam segne et ignarum putant, labore comparare, quod cruore adipisci queas.*

Quandocumque non gerunt bella, non admodum venationi incumbunt, plus per

Ed. Norib. *tueantur;* quod recte restituere Bipont. *Oberl.*—5 Sic bene Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus, *nam epulæ et convictus, &c.*

NOTÆ

gentis suæ, per arma sua, quod nullus deinceps de regno dominorum suorum regnum Regis inquietare deberet.' 'Jurare in manu armata,' in lege Saxon. c. 1. §. 8. Adde Aimon. IV. 26. De *Francis* Fortunatus l. VI. Poëm. 7. 'Utque fidelis ei sit gens armata per arma Jurat, jure suo se quoque jure ligat.'

[u] *Nec arare terram*] Nam *fortissimus quisque ac bellicosissimus* Germanorum nihil agit.

[v] *Expectare annum*] *Annus* apud Latinos segetis tempus dicebatur. Quod quia exoptatum desideratumque, eo longius videbatur. Proverbii loco est *Annus*, pro longo tempore.

Annum hic, id est, messem, quæ post arationis et continui annuique laboris orbem colligitur: quæ spes longior gentibus avidis belli ac periculorum. Malunt prædam ex vulneribus et sanguine, quam opes ex laboribus et sudore longo.

[w] *Non multum venatibus*] Pugnam cum Cæsare hic video, immo cum usu et ratione. Cæsar ait: 'Vita Germanorum omnis in venationibus, atque in studiis rei militaris consumitur.' Iterum de Suevis: 'Multum sunt in venationibus.'

Usus etiam et ratio suadent, gentes acres, feras, ubi sylvarum copia, venatui addictas esse. Nec aliter in hac ipsa gente hodie. *Lipsius.*

Ait Cæsar, Germanis omnem vitam in venationibus et studio rei militaris esse. Nihil autem de isto torpore ac comissationibus. Sed Tacitus de omnibus Germanis: Cæsar tantum de Suevis et Rhenanis populis loqui videtur.

Jam versus Septentrionem plures alii Tacito innotuerant, quorum regiones, ob paludes et flumina, minus venationibus aptæ. Et reor illos ipsos maxime ista ignaviæ infamia insignitos. Similis Sclavorum olim et Sarmatarum inertia describitur. *Colerus.*

Frustra correctores hoc loco, et frustra etiam forte conciliant auctores. Scripsit Tac. *non multum venatibus, &c.* Indistincte de Germanis, et in universum loquitur. Certe longe magis cognita Germania, Taciti seu

per otium transigunt,[x] dediti somno ciboque. Fortissimus quisque ac bellicosissimus nihil agens, delegata domus et Penatium et agrorum cura fœminis senibusque et infirmissimo cuique ex familia: ipsi hebent:[1] mira diversitate naturæ,[y] cum iidem homines sic ament inertiam[z] et oderint quietem.[a]

desidiam agunt, addicti somno et epulis. Ferocissimus quisque ac præliorum avidissimus segnis et iners hebet, mandata familiæ et domus et prædiorum cura mulieribus senibusque, et invalidissimo cuique ex penatibus. Ipsi inertia torpent; mira dissimilitudine ingenii, cum eadem gens sic appetat desidiam, et aversetur otium.

1 Sic optime Lipsius e Ms. Farnes. Male in Spirensi editione, *ipsi habent mira, &c.* Unde Puteolanus emendavit, *ipsi habent miram diversitatem.* Brotier.

NOTÆ

Trajani ævo, quam Cæsaris: cognita jam penitus pace, belloque, et commerciis Romanorum erat. Et cohærenter loquitur Tacitus de indole veterum Germanorum. Adverte quæ sequuntur: 'ipsi hebent; mira diversitate naturæ, cum iidem homines sic ament inertiam et oderint quietem.' Amant inertiam extra arma, et oderunt quietem seu pacem, quia periculorum et belli avidi; vel contra, quia scil. ex bello quies, et ex quiete amor belli et bella, ne diutius otio torpeant feroces populi.

x *Per otium transigunt*] Benignior hujus otii apud Ælianum est interpretatio 10. Var. 4. 'Socrates dicebat inertiam sororem esse libertatis; et argumentum afferebat, fortissimos simul et liberrimos esse Indos et Persas, et utrosque in speciem inertissimos esse; at vero Phryges et Lydos labori magis deditos esse, et tamen servire.' Plutarchus Lycurgo: 'Hoc certe unum præclarissimum et felicissimum fuit, quod civibus suis comparavit Lycurgus copiam otii.' Quibus scilicet interdixerat artibus sordidis; et pecuniæ quærendæ nulla erat cura, et agrum colebant Helotes. Itaque Laco quidam Athenis: 'Cum audisset aliquem in judicium vocari, ob inertiæ flagitium, rogavit proximos, ut ostenderent sibi, quisnam ille esset, qui sub judice damnaretur propter libertatem.'

Cicero lib. II. de Orat. 'Mihi liber non videtur, qui non aliquando nihil agit: in qua permaneo sententia, meque, cum huc veni, hoc ipsum nihil agere, et plane cessare delectat.'

y *Mira diversitate naturæ*] Ipsi etiam actuosi principes, postquam magno labore ingentia bella patrarunt, ut imperium adipiscerentur, rursus amant otia et oderunt bella, mira diversitate ingenii humani. Seneca de brevitate vitæ c. 4. 'Potentissimis, et in altum sublatis hominibus excidere voces videbis, quibus otium optent, laudent, omnibus bonis suis præferant, cupiunt interim ex illo fastigio suo, si tuto liceat, descendere. Nam ut nihil extra lacessat aut quatiat, in se ipsa fortuna ruit.'

z *Ament inertiam*] Non abs re proditum est, 'otium esse fratrem libertatis;' quod de Ætolis quoque traditur, qui nullius imperio paruerunt. Hi enim, cum perpetuo liberi sint, in otio degunt. Plutar. lib. de Convivio septem Sapientum, eo loci, quo Septem illi consultant, quæ melior domus sit: 'Tum Solon: Ea, inquit,

Mos est civitatibus, ultro ac viritim[2] conferre[b] Principibus, vel armentorum, vel frugum, quod pro honore acceptum,[c] etiam necessitatibus subvenit. Gaudent præcipue finitimarum gentium donis, quæ, non modo a singulis, sed[3] publice mittuntur:[d] electi equi, magna arma,[e] phaleræ, torquesque. Jam et pecuniam accipere docuimus.[f]

Consuetudo est populis, sponte et viritim contribuere principibus, vel pecorum, vel frumenti, quod pro decore oblatum, etiam usui præsto est. Delectantur potissimum vicinarum nationum muneribus, quæ non modo viritim *a privatis, sed* etiam *publice* et nomine civitatum *exhibentur: insignes equi, prægrandes lanceæ, phaleræ, torquesque. Jam et nummos accipere a nobis didicerunt.*

2 Locum hunc imminutum esse existimat Lipsius; et conjicit olim scriptum fuisse, *ultro ac viritim X. conferre vel armentorum, &c.* ut intelligatur Germanos decimas armentorum et frugum contulisse. At in vulgata scriptura nihil peccat: immo multum elegantiæ: intellige, *id.* His genitivis gaudent scriptores Romani. Perperam Rhenanus e vestigiis Cod. Kapp. emendabat, *ultro equitium conferre.* In illo codice scriptum corrupte, *ac jurium* pro *ac viritim*, ut recte observat Ernestus. *Brotier.* Et inde Bipont. fecere *auctarium.*—3 In Ms. Arundel. et Cod. Kapp. *sed et publice.*

NOTÆ

mihi optima videtur domus, ubi res est, neque injuste parta, &c. Thales, In qua plurimum otii domino conceditur,' &c.

[a] *Oderint quietem*] Ex nimia inertia et segnitia, qua reversi a bello torpent, jam rursus ipsam quietem aversantur, maluntque arma. In armis omnia agunt, bibunt, epulantur, consultant: ita ut in ea gente ametur, vel summus motus, vel summa quies; ut nihil modicum, nil medium sit. Armis longe magis excellit atque inclarescit pax seu otium liberrimæ ferocissimæque gentis: par belli otiique amor.

[b] *Viritim conferre*] Brevitas Taciti haud quaquam solicitanda. Talia sunt Varronis lib. III. de re Rust. 16. extremo: 'Si ex alvo minus frequenter evadunt ac subsidit aliqua pars, suffumigandum et prope apponendum bene olentium herbarum [supple, *quippiam*] maxime apiastrum et thymum.'

Apuleius Met. lib. v. 'Sic ille novæ nuptæ precibus veniam tribuit, et insuper quibuscumque vellet, eas auri vel monilium donare concessit.' Supple, *parte aliqua* auri, vel monilium.

Ipse Tacitus Annalium XV. 'Tribuni et centuriones et ceterorum, ut quisque audentiæ habuisset, accurrerent, trucidarentque.' *Gronovius.*

Vanæ hoc loco correctiones. Τὸ *quod* ibi, æquivalet istis: *armentorum vel frugum quippiam, quod pro honore acceptum, etiam necessitatibus subvenit.*

[c] *Quod pro honore acceptum*] Sic Athenis de rep. bene meriti, vel etiam filii summorum ducum in bello cæsorum, in Prytaneo, seu Hospitio publico, alebantur: quod ipsis decorum, et reip. salubre.

[d] *Sed publice mittuntur*] Id est, non a privatis tantum, sed etiam nomine civitatum et principum.

16. Nullas Germanorum populis urbes[g] habitari, satis notum est: ne pati quidem inter se junctas sedes. Colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit.[h]

Satis compertum est, nulla oppida incoli a nationibus Germaniæ: et *ne quidem tolerare domos invicem contiguas. Habitant separati ac divisi, ut fons, ut ager, ut*

NOTÆ

[e] *Magna arma*] Et hæc non tam avaritiæ, quam honoris causa, appetebant. Philosophus: 'Etenim munus est boni alicujus donatio, simul et honoris signum.'

Magna arma] Puto, intelligit *majores* illas *lanceas*, de quibus supra: quas forte mittebant civitates, quibus supererat ferrum.

[f] *Pecuniam accipere docuimus*] Nempe sub Neronibus, Domitianis, aliisque ignavis principibus; qui stipendia, seu potius tributa solvebant Germanis, Dacis, et Sarmatis, ne irrumperent, aut ut irrumpentes limite imperii arcerent.

[g] *Nullas Germanorum populis urbes*] Sic et Athenienses pagatim olim habitasse, priusquam in unam urbem contribuerentur, Livius auctor est; et ex Trogo refert Justinus, Gallos a Massiliensibus Græcis, usum vitæ cultioris, deposita et mansuefacta barbarie, et agrorum cultus, et urbes mœnibus cingere didicisse. XLIII. 4.

Verum Germanis nihil tale contigit, quia mediterranei sunt, et Oceanus ille Germanicus navigatu periculosus ac ignotus, raris ab Italia Græciaque navibus aditur.

Et Galliæ quidem, posteaquam in numerum Romanarum provinciarum venerunt, cultiores factæ sunt: at de Germania in provinciam redigenda cogitavit quidem Augustus, et tentavit aliquid Drusus Germanicus, et mox alii; sed res successu caruit.

Deinde post ingentem illam cladem apud Tolbiacum vicum Ubiorum acceptam, ita pressere nos Franci, ut respirare non licuerit, donec, exoleta stirpe veterum Francorum, auspiciis primum Othonis Saxoniæ ducis et Chuonradi Ostrofranci, atque Henrici Saxonis, mox Magni illius Othonis, qui inter Imperatores Germanicos primum obtinet locum, in pristinam libertatem nos ipsi vindicavimus.

Tum urbes in provinciis, cum ad Rhenum tum ad Danubium jam olim occupatis sitæ, amplificari paulatim; et vici veteris Germaniæ, de quibus Tacitus loquitur, mœnibus cingi cœperunt. *Rhenanus.*

Nullus auctor rerum Rom. urbis ullius per Germaniam, usque ad sæculum a nato Servatore quintum, meminit. Sexto demum sæculo a Caroli M. temporibus, postquam cum religione Christiana, paulatim ad mansuetiora reducti essent, ad urbes vel novas exstruendas, vel a Romanis ante ad Rhenum inprimis conditas, temporum injuria destructas, iterum ædificandas animum adjecere. *Kirchmaier.*

Sic olim etiam nullæ urbes in Africa. Mela, c. 8. 'Proximis nullæ quidem urbes stant; tamen domicilia sunt, quæ Mapalia appellantur.'

[h] *Ut fons, ut campus, ut nemus placuit*] Ideoque crebræ locorum appellationes a *bach*, *feld*, et *holtz*. Rhenan. Et ab illis tribus urbes, oppida, vici, castella nominata pleraque apud Germanos, *Bron*, *Feld*, *Wald*; et familiæ quoque nobiliores. *Colerus.*

Vicos locant, non in nostrum morem,[1] connexis et cohærentibus ædificiis: suam quisque domum spatio circumdat, sive adversus casus ignis remedium,[i] sive inscitia ædificandi. Ne cæmentorum[j] quidem apud illos aut tegularum usus:[k]

lucus arrisit. Statuunt vicos, non ad instar Romanorum, conjunctis et continuis ædibus: suos quisque penates spatio ambit, sive adversus fortuita incendiorum subsidium, sive imperitia construendi. Ne cæmentis quidem aut tegulis utuntur: om-

1 Ms. Arundel. *nostro more.*

NOTÆ

[i] *Adversus casus ignis remedium*] Id dicit, quasi more Romano. Quippe post incendium Neronianum, insulas inter singulas domos disposuerant, et hoc spatio separabant, ne ardens domus vicinas ædes in eandem ruinam traheret. Hic mos apud Germ. non forte prorsus *inscitia ædificandi*, ut dicit Tacitus, immo consilio et opportunitate summa habitandi. Quid enim opportunius, quam procul disjungi a grege et vulgo, maligne semper bonis honestisque infesto, sive homini ipsi, sive animalibus? Et re ipsa etiam hodieque nostri principes et locupletiores sic habitant in opulentissimis prædiis, procul a rusticis ceterisque paganis; et sic vitant sordidam importunamque et invidam plebeculam.

[j] *Cæmentorum*] Structuræ tria genera sunt. Quidam enim lapides quadrati vocantur, id est orthogoni, et ad normam respondentes, quos vulgo *Cæsos* vocamus. Sunt alterius generis lapides rudes et informes, quæ *Cæmenta* vocantur, quibus ad farcturas operum utuntur, inter pilares, vel quadratas eductiones, quas artifices, *Gambas* appellant; utuntur et his lapidibus ad parietes villaticos exstruendos. Hoc genus structuræ incertum est, et sine venustate, quasi lapide temere invento constructum, &c. *Budæus.*

Cæmentorum] Cæmentum, non calcem et arenam commixta significat, ut Accursius putavit, sed lapides. Livius: 'Cæmenta non calce durata erant, sed interlita luto.' Cæmenta sunt lapides temere cæsi, atque etiam rudes: id est, vulgares, non quadrati aut ordinarii, quales sunt, quibus farcturæ inter pilares ductus fiunt. *Budæus* in Pandect. Hinc infra Tacit. 'Materia ad omnia utuntur informi,' &c.

Cæmenta sunt vulgares lapides, ut temere e terra effodiuntur: cum igitur talium cæmentorum, usum non habuerint illi, hinc colligi possit, nullos lapides fodisse prorsus, neque his usos esse Germanos. Et per *materiam* illam *informem*, forte intelligit Tacitus arbores seu trabes, nulla arte cæsas aut compositas, sed fere ut natura daret. Quare et addit: 'Quædam loca diligentius illinunt terra, ita pura ac splendente,' &c. ut distinguat ea loca ab ædificiis communibus, quæ ex *materia* aut *terra* vulgari. Forte Germani ædificia construebant terrea, ut erant turres Annibalis in Hispania, quæ durabant adhuc ævo Plinii, ut ipse narrat: quod et nunc in nostris provinciis factitatur, cum de-

materia ad omnia utuntur informi et citra speciem aut delectationem. Quædam loca diligentius illinunt terra, ita pura ac splendente,[l] ut picturam ac lineamenta[2] colorum imitetur.[3] Solent, et subterraneos specus aperire,[m] eosque

nibus ædificiis *adhibent indigestam rudemque materiam, et sine pulchritudine vel amœnitate. Nonnulla loca impensius inducunt luto, tam diluto et micante, ut tabellam et ductus colorum referat. Moris est, etiam subterraneas speluncas effodere,*

2 In veteribus editionibus, *liniamenta*.—3 Ita libri omnes, præter Gryphianam editionem, in qua, *invitet:* sane operarum vitio.

NOTÆ

sunt lapides. Jam de his Hist. lib. IV. diximus.

[k] *Aut tegularum usus*] Seneca de Provid. Dei: 'Perpetua illos [Germanos] hyems, triste cœlum premit, maligne solum sterile sustentat, imbrem culmo aut fronde defendunt.' Puto et multos libris arborum, vice tegularum usos; ut videmus etiamnum factitare quosdam.

Hirtius, an Oppius, de bello Afric. 'Quibus rebus attenuati illi, oppido perquam pauci sub pellibus acquiescebant; reliqui ex vestimentis tentoriolis factis, atque arundinibus corticibusque contecti.'

Fuere etiam vestitui cortices non paucis gentibus. Plinius lib. XII. 'Hinc primum alimentum; harum fronde mollior specus, libro vestis. Etiamnum gentes sic degunt.' *Colerus.*

[l] *Terra, ita pura ac splendente*] Forte instar bituminis, aut gypsi, nitebat terra, qua illinebantur parietes aut materia: sic natura seu colos terræ se habuit, ut splenderet.

[m] *Subterraneos specus aperire*] Idem Pomponius Mela de Sarmatis: 'Atque ob sæva hyemis assiduæ, demersis in humum sedibus, specus aut suffossa habitant.' Xenophon de frigida Armeniorum regione, lib. IV. Expedit. Cyri. 'Domus autem erant subterraneæ, et ostium erat, quemadmodum putei; infra vero lati descensus jumentis arte perfossi erant; homines vero per scalas descendebant. Intra has domos simul erant capræ, oves, aves, et pulli ipsarum.' Frustra autem originem Stubarum, vulgo *les Estuves*, (ita Ditmarus et illa ætas appellant) petunt istinc. Quid enim simile? quæ tamen antiquæ, et, nisi fallor, Juliano intellectæ in Antiochico, ubi de Lutetia urbe: 'Nullo modo calefiebat cubiculum in quo dormiebam, ut solebant ibi calefieri pleræque domus sub caminis.' Nescio quid tale Seneca describit; effectu quidem pari cum Stubis, non prorsus forma. De Providentia, c. 4. 'Quem specularia semper a flatu vindicant, cujus cœnationes subditus et parietibus circumfusus calor temperavit:' quod fieri solitum, per ambientes quosdam tubos.

Idem epistola 91. 'Quædam nostra demum prodisse memoria scimus, ut speculariorum usum, ut suspensuras balneorum, et impressos parietibus tubos, per quos circumfunderetur calor; qui ima simul et summa foveret æqualiter.' *Lipsius.*

Verisimilius est *tubos*, nondum eo ævo Germanis cognitos fuisse, sed

multo insuper fimo onerant,[4] suffugium hyemi[n] et receptaculum frugibus:[o] quia rigorem frigorum ejusmodi locis molliunt: et, si quando hostis advenit, aperta populatur,[5] abdita

easque plurimo insuper stercore operiunt, subsidium hyemi, et receptaculum annonæ: quia sævitiam frigoris ejusmodi specubus leniunt: et, si quando hostis invadit,

4 In Mss. Bamberg. et Arundel. *Fimo operiunt.* Non ita bene; cum supra usurpatum sit, *aperire.* Brotier.—5 In Ms. Vatic. 2964. et Cod. Kapp. *apertæ populatio.*

NOTÆ

caminos tantum, ut apud Gallos et Lutetiæ erant. Tum caminus nihil aliud fuit, quam foramen ingens in medio tecti, per quod exhalaret fumus; quales hodieque videntur. Et nullum prorsus arsisse ignem, in cubiculo Juliani, apud Lutetiam, clare patet legenti eam narrationem Imperatoris. Si tubi, aut qualiscumque calor aspirasset Juliani cubiculo, non muri, non parietes maligno gelidoque humore obriguissent, quo fere periit Julianus nocte illa apud Lutetiam Parisiorum; scil. in ea insula, quam nunc Delphinicam vocamus; ita ut vomere cogeretur, invitus et præter morem.

n *Suffugium hyemi*] An illud effugium sit hominibus? An vero tantum suffugium et receptaculum frugibus? Puto, utrisque. Nam homines 'rigorem frigorum ejusmodi locis molliunt;' et fruges ibi abditæ et defossæ ignorantur, 'si quando hostis advenit,' &c. Itaque specus illi sunt suffugium hominibus adversus hyemem, et receptaculum frugibus adversus hostem; forte et alia, quæ corrumpere possint.

Licet illis specubus et fimo frigora mollirent, non obstat, quin et ignem illis locis accenderent. Nam statim habes, 'totos dies juxta focum atque ignem agunt.' Nec forte fimo onerabant specus, ubi fruges abdebant; quod forte illas corrupisset. Locis quippe siccis subterraneis abduntur fruges duplici causa, scil. ne corrumpantur aëre aut curculionibus, et ne abripiantur ab hostibus.

o *Receptaculum frugibus*] Plin. lib. XVIII. 30. 'Utilissime tamen servantur in scrobibus, quos siros vocant, ut in Cappadocia et in Thracia, in Hispania et Africa: ante omnia ut sicco solo fiant, curant; mox ut palea substernatur. Præterea cum spica sua conduntur. Ita frumenta, si nullus spiritus penetret, certum est nihil maleficum nasci. Varro auctor est sic conditum triticum durare annis quinquaginta, milium vero centum.' Quod etiamnum usurpatur in quibusdam regionibus Galliæ, sitis præcipue ad meridiem, et ad verbum, ut describit hic Plinius, excepta spica. Nam purgata frumenta conduntur, palea tamen circum involuta et cooperta, ut nullus spiritus noxii aëris pervadat. Sicque fruges defodiuntur in specubus.

Sic Curtius lib. VII. 'Tritici nihil, aut admodum exiguum reperiebatur. Siros vocabant barbari, quos ita solerter abscondunt, ut nisi qui defoderunt, invenire non possint. In iis conditæ fruges erant,' &c.

Receptaculum frugibus] Fodiunt Galli nostri etiamnum quasdam foveas, seu antra subterranea, in quibus in-

autem et defossa aut ignorantur,[p] aut eo ipso fallunt,[q] quod quærenda sunt.

17. Tegumen omnibus sagum,[r] fibula,[s] aut, si desit, spina[1] consertum:[t] cetera intecti[u] totos dies juxta focum[v] atque ignem agunt. Locupletissimi veste distinguuntur, non flui-

obvia promtaque diripit, occulta autem et humo obruta vel incognita sunt, vel eo ipso latent, quia investiganda sunt.

Vestis Germanorum sagum, fibula connexum, vel, si fibula careant, spina: cetera nudi integris diebus sedent ad larem et ignem. Opulentissimi discernuntur toga,

1 Frustra tentat Lipsius, *pinna*. Brotier.

NOTÆ

cludunt conduntque annonam suam; ita ut nullus aquæ, aëri, vel humori pateat aditus, paleam tantum interponentes inter terram et frumentum, modo specus non sit humidus, et nullum aërem aut spiritum admittat. Sed id non adversus rigorem hyemis; immo potius adversus ardorem æstatis, et ne invadat insectorum lues infensa frugibus.

[p] *Aut ignorantur*] Aut nescitur, ubi sint defossæ illæ fruges; vel, si sciatur, tamen eo ipso latent et tutæ sunt, quod quærendæ sint; non enim extranei statim hos specus subterraneos ingredi audent, metu insidiarum; aut omnino ignorant, quo loco sint defossi specus.

[q] *Aut eo ipso fallunt*] Aut eo ipso latent, et effugiunt manus hostium; quia non nisi tempore et labore investigari, aperirique, aut extrahi fruges ex illis fossis possunt.

[r] *Omnibus sagum*] *Virgatis sagulis* usi Celtæ, hyeme quidem crassis, æstate subtilioribus, teste Diodoro Siculo v. 9. *Colerus.*

Sagum fuisse ex lana confectum, quadrum, densum, villosum exteriore sui parte, communiter Celtis usitatum, Varronis, Strabonis, Hesychii, Juvenalis, Martialis, Persii, et Isidori auctoritate probat Cluverius. *Kirchm.*

[s] *Fibula*] Sic Carolum Magnum, 'festis diebus usum fibula aurea sagum astringente,' tradit Eginhardus. Idque more prisco Germanico. *Rhenan.*

[t] *Spina consertum*] Cur *spina* proprie et quæsite? Annon aptius *pinna?* sive e pisce, sive e ligno, aut alia materie fuit. Certe hodieque ita a tenuibus aut sordidis factitatur. *Lipsius.*

Magis ad manum et in promtu *spina*, quæ nec seritur, nec colitur, aut incude fabricatur; et morem vulgi et inornati populi hic fere describit Tacitus.

[u] *Cetera intecti*] Sine pileo, sine braccis, sine calceamentis: certe nudis sic foco assidere facile per otium; at in bello tota ferocia opus fuit, qua corpora tegerent tuerenturque, adversus sæva elementa missiliaque.

[v] *Juxta focum*] Similis Scytharum vita apud Virgilium Georgicon III. 'Ipsi in defossis specubus secura sub alta Otia agunt terra, congestaque robora, totasque Admovere focis ulmos, ignique dedere.'

tante,[w] sicut Sarmatæ ac Parthi, sed stricta et singulos artus exprimente.[x] Gerunt et ferarum pelles,[y] proximi ripæ

non sinuosa et diffluente, velut Sarmatæ aut Parthi, sed arcta, et quæ singula membra referat atque adumbret. Gestant etiam pelles ferarum, vicini Rheno incu-

NOTÆ

[w] *Non fluitante*] Proprium hoc verbum vestitus laxi, sinuosi, atque undantis, Tibull. 'Effluit effuso cui toga laxa sinu.' Virgil. 'Fluentes sinus.'

Non fluitante] Omnes quadrati et fluitantes amictus, velorum nomine appellabantur, ut paludamenta, chlamydes, pallia, &c. Contra rotunda vestimenta dicebantur, quæ in imo clausa, strictius corpori applicabantur, ut erant togæ Rom. quæ et ipsæ rotundæ et ad corpus magis pressæ, et coactæ circa imam oram, non undabant, neque humeris involitabant, ut chlamydes ac paludamenta, &c. Vela ferme omnia quadrata, ut et pallia, unde et muliebria pallia sive vela, ricæ, ricinia, flammea, et alia hujusmodi quadrata. *Salmasius.*

Non fluitante, sicut Sarmatæ ac Parthi] Constat vestem Persarum priscorum fuisse usque ad talos demissam: eam historici *Medicam* vocant, seu *Persicam stolam;* Curtius, *vestem Persicam*, seu *pallam*. De qua Xenoph. lib. VIII. 'Habuit stolam Medicam Cyrus ipse, et sociis persuasit, ut eandem vestem induerent. Hoc enim vestis genus ipsi videbatur recte occultare, si quis in corpore indecorum quippiam haberet, et pulcherrimos ac grandiores ostendere illos qui eam stolam gestarent.'

Et putant originem hujus vestis repetendam a Semiramide. Sic Diodorus: 'Talis ipsi gratia inerat, ut postea Medi, imperantes Asiæ, ferrent vestem Semiramidis; et post illos Persæ similiter.' Et Justinus lib. I. de Semiramide: 'Igitur brachia et crura velamentis, caput tiara tegit, et ne novo habitu aliquid occultare videretur, eodem ornatu et populum vestiri jubet; quem morem vestis exinde gens universa tenet.' Erat vero illa longa vestis, saltem regum, pretiosissima multo auro multisque gemmis, distincta purpura et variis animalium figuris. Sic Curtius de Xerxe: 'Pallam auro distinctam, aurei accipitres, velut rostris inter se corruerent, adornabant.' Fuit autem palla Persica figuræ quadrangulæ. Sic Dionys. Halycarn. lib. III. quo referente, Hetrusci legati, inter alia 'insignia principatus,' afferunt Tarquinio, 'Tunicam purpuream auro insignem, et pallium purpureum varie distinctum, qualia gestabant Lydorum et Persarum reges; attamen non fuit figuræ quadratæ, quemadmodum illa regum, sed semirotundum.' *Tetragonum* autem est quadratum constans quatuor lateribus æqualibus, et quatuor rectis angulis, quæ etiam forma fuit pallii Græcorum.

De veste Parthorum sic Justinus XLI. 2. 'Vestis olim sui moris, posteaquam accessere opes, ut Medis, perlucida ac fluida.'

[x] *Sed stricta et singulos artus exprimente*] Sic et Sidonius eleganter in Panegyrico: 'Strictius assutæ vestes, procera coërcent Membra virum: patet iis arctato tegmine poples.' Pars tamen etiam quædam Germaniæ, olim in laxis vestibus, Sarmatico ritu, sive braccis. Lucanus Batavis et Vangionibus hoc tribuit: 'Et te laxis imitantur, Sarmata, braccis Vangiones, Batavique truces.' Quanquam de plebe id tantum cepe-

negligenter,[a] ulteriores exquisitius, ut quibus nullus per commercia cultus. Eligunt feras,[a] et detracta velamina

riose, interiores studiosius, ut quibus nullus ex commercio sit *ornatus. Feras deli-*

NOTÆ

rim. Ceterum ad *astrictas*, et Sidonii verbo, *assutas* Germanorum vestes, facit Dionis locus l. XL. me quidem interprete: ubi Pannonios dictos affirmat, 'quod tunicas manuleatas ex centonibus quibusdam et Pannis (ita appellant) patrio more conscindunt et coaptant.' Sic describit nostram tunicam, quam etiam nunc ab istis Pannis, *Pantrock* vocamus. *Lipsius.*

Fallit Græcus auctor, qui *Pannonios* a voce Latina, *Pannis* scil. appellatos fabuletur. Quasi vero non habuerint vocabulum Pannonii ante arma Romana; et priusquam Latinus sermo innotesceret barbaris, et nomina daret. Quod tunica illa vetus Germanica ex diversis pannis fuerit assuta, prout membra erant, non arguo. Attamen ex centonibus variis compactam, mendicantium instar, non putem; sed ex eodem panno cum decore scisse in diversas partes, pro ratione et magnitudine artuum; ut etiam nunc fit apud nos.

[y] *Ferarum pelles*] Mela de Scythis et Sarmatis, 'totum braccati corpus, et nisi qua vident, etiam ora vestiti.' Et Ovidius: 'Pellibus et sutis arcent mala frigora braccis.' Pelles hæ, scil. ursorum, taurorum, cervorum, luporum, lyncium, aprorum, &c. Et hoc genus tegumenti omnium antiquissimum, quod Deus ipse Protoplastis adaptavit. Genes. 3.

Patriarchas etiam circumiisse patet, 'in pellibus ovium et caprarum,' Epist. ad Hebr. capite 11. Sic et Apollonii Scholiastes, 'pro more Heroës pellibus induebantur.' *Kirchm.*

[z] *Proximi ripæ negligenter*] Hoc vult Tac. *proximi ripæ* Romanæ (Rheno scil. Danubioque) negligenter pellibus se tegunt. Quare? quia cultum et meliores jam vestes habent a Romanis aut provincialibus, commerciorum beneficio.

Ulteriores autem, sive interiores ac septentrionales Germani, majore in pretio pelliceas vestes habent, iisque vestiuntur exquisitius et elegantius. Quare? causa simili: quia carent aliis vestimentorum generibus, nec ea importantur aliunde, nullo cum exteris intercedente commerciorum usu. Sic etiamnum hodie; et ulteriores Sarmatæ omnesque adeo populi Aquilonares exquisitius, et cum delectu pelliti sunt. *Bernegger.*

[a] *Eligunt feras*] Fuisse arbitror pelles *vulpium, castorum*, aliorumque animalium, quæ uno ac generali nomine *mures* appellabantur.

Seneca epist. 91. 'Nonne hodieque magna Scytharum pars tergis vulpium induitur ac murium, quæ tactu mollia et impenetrabilia ventis sunt?' Mures autem erant castores, luttæ, 'et aliæ belluæ quadratam oris formam habentes,' Herodoto teste.

Qui mos duravit. Nam Eginhardus in vita Caroli: 'Ex pellibus lutrinis vel murinis thorace confecto, humeros ac pectus hyeme muniebat.'

Apud posterius ævum fuisse etiam principibus honorarias vestes ex ejusmodi pellibus confectas, argumento sunt, præter alia, septem Electorum prisci operis picturæ.

Helmoldus initio suæ historiæ de Borussis: 'Aurum et argentum pro minimo ducunt: pellibus abundant peregrinis, quarum odor letiferum nostro orbi superbiæ venenum propi-

spargunt maculis[a] pellibusque[b] belluarum, quas exterior

gunt, et dempta spolia distinguunt maculis, et pellibus animalium, quas ulterior

2 Perperam Lipsius vitium quærit in *maculis*, ut de mastrucis commentetur. *Mastruca* autem, teste Isidoro, Origin. XIX. 23. est 'vestis Germanica ex pelliculis ferarum.' *Brotier.*

NOTÆ

navit. Et illi quidem, ut stercora hæc habent, ad nostram, credo, damnationem, qui ad marturinam vestem anhelamus, quasi ad summam beatitudinem.' Hæc mulierculararum nostrarum hodie etiam pompa. *Coler.*

[b] *Spargunt maculis pellibusque*] *Maculæ* vox non placet; de *Mastrucis* suspicor locutum Isidorus: 'Mastruca, vestis Germanica ex pelliculis ferarum.' Prudentius: 'Mastrucis proceres vestire togatos.'

Ceterum non dubium, quin duplici ornatu eos usos Tacitus velit, sive e feris, sive e piscibus. Justinus clarius paulo idem tradidit de Scythis: 'Lanæ iis usus ac vestium ignotus: pellibus tantum ferinis aut marinis vestiuntur.' *Lipsius.*

Diodorus scribit ἐνδύματα illa horrida fuisse, et ποικιλόχροα. Unde suspicor, vestimenta illa, instar pellium ac macularum belluinarum picta fuisse. Plinius similiter XVI. 41. 'In eadem esse fruticem baculis tantum idoneæ crassitudinis, varium tigrium maculis.'

Sed quid sibi docti viri volunt de istis pellibus piscium? Et quæ sparsio tantum fit ex pellibus? *Coler.*

Pilos Germanicarum pellicearum antiquitus non introrsum, ut nobis, sed extrorsum fuisse conversos, conjicio etiam hinc; quia maculis eos sparserunt, seu frustulis aliarum pellium versicoloribus distinxerunt, conciliandæ pulchritudini; quæ nulla, si introrsum versa esset.

Deinde quia *renones*, pelliceæ vestis genus, quod Germanis Cæsar Gal. VI. 21. et Isidorus Originum XIX. 23. tribuunt, Isidorus ait, intortis villis adeo fuisse hispidos, ut imbres respuerent. Ergo pili foras conversi. *Berneggerus.*

Spargunt maculis pellibusque belluarum] Ita ut illæ maculæ et pelles belluarum, aut certe particulæ pellium, unum et idem sint. Maculæ sunt, quia diversi coloris; sed tamen haud dubie longe pretiosiores ipsis pellibus Germanorum. Ad quid enim assuerentur ipsis, nisi quia pretiosiores et pulchriores? nisi ut pretium et novum ornatum adderent? ad quid ex longinquo et exteriori Oceano adveherentur? Et id genus pellium magno commercio usuque celebratur etiamnum apud Polonos et Moscovitas. Intellige non pelles ferarum seu belluarum, quæ in mari nascantur aut vivant; sed quæ sunt in illa regione, quæ Balthico mari obtenditur; vel sic loquitur Tacitus, quia ex illo mari per commercium advectæ illæ pelles belluarum.

Pellibusque belluarum] Ichthyophagi Germanis dissimiles in vestitu. Nostri Germani, relictis illis belluarum membranis, quæ nuda spolia erant, pilosum quiddam requirebant, quod pellendo frigori esset. *Colerus.*

Quod certe frigus pelleret, aut saltem novam pulchritudinem ferinis pellibus adderet. Et quidni, ut vult Lipsius, apud Justinum *marinis* legatur? Num sic convenit cum his Taciti, 'Pellibusque belluarum, quas

Oceanus[c] atque ignotum mare gignit. Nec alius fœminis quam viris habitus, nisi quod fœminæ sæpius lineis[d] amic-

Oceanus, atque incognitum æquor generat. Nec alius cultus mulieribus quam viris,

NOTÆ

exterior Oceanus, &c. gignit?' Et τὸ *murinis*, forte non perinde opponitur *ferinis*, ac τὸ *marinis;* quasi sic per *ferinas*, intelligat pelles ferarum sylvestrium; et per *marinas*, earum belluarum pelles, quas gignit Oceanus et ignotum mare. Nihil tamen mutandum putem. Nam sic Justinus recte convenit cum eo, quod habet Seneca epist. 91. 'Tergis vulpium induitur, ac murium,' &c. ubi terga vulpium sunt *pelles ferinæ;* ut et terga murium, sunt *murinæ* pelles Justini. Ambo loquuntur de iisdem populis, Scythis nempe; 'Pellibus tantum ferinis ac murinis vestiuntur,' inquit Justinus. *Mures* autem sunt feræ sylvestres minoris formæ, pelle commendabiles: quo in genere sunt *Martes*, et Hermelini, quibus nobiles hyberno tempore pellitas gerunt pænulas. Tales autem feras seu pelles non gignit mare ignotum seu Balticum, sed ora maris Balthici; et hæ dein eodem mari nobis advehuntur. Vanum est, quod hic afferunt de Ichthyophagis, qui piscium voratorum membranas in vestem contexebant. Quasi vero pelles piscium, lupi, seu vituli marini, aut hippopotami assuerentur ferinis pellibus, ut pretiosiores et elegantiores! quis hoc credat?

[c] *Exterior Oceanus*] Id est, septentrionalis Oceanus, vel mare pigrum et ignotum. Vide notas c. 45. infra. *Tillemon.*

[d] *Fœminæ sæpius lineis*] Linigeræ igitur fœminæ, nec tamen solæ. Bene ait, *sæpius.*

Diaconus in viris agnoscit, l. IV. c. 7. 'Vestimenta eis [de priscis Longobardis ait, indubie Germanis] erant laxa et maxime linea, qualia Anglo-Saxones habere solent, ornata institis latioribus, vario colore contextis.'

Sed profecto, quæ hic de variegatis latisque institis dicit, nos, qui vidimus, scimus etiam nunc proprium amictum esse Germanicarum. *Lips.*

Lineis] Plinius: 'In Germania autem defossi et sub terra id opus agunt.'

Fœminæ sæpius lineis amictibus] Per amictum illum intelligunt indusium; vulgo *camisiam* vocamus, minus recte, ut puto. Neque enim eos amictus interiores variarent aut purpura distinguerent.

Lineis] Plin. XIX. 1. 'Cadurci, Caleti, Ruteni, Bituriges, ultimique hominum existimati Morini, immo vero Galliæ universæ vela texunt. Jam quidem et Transrhenani hostes: nec pulchriorem aliam vestem eorum fœminæ novere.'

Lineis amictibus] De lino sic Plutarch. lib. de Iside et Osiride. Sacerdotes Isiaci 'linum gestant, ob colorem, quem flos lini habet, similem nitori ætheris mundum ambientis ... Ex excrementis nascuntur lana, villi, &c. At linum e terra nascitur immortali, et fructum fert esui aptum; vestem exhibet tenuem ac puram, quæ gerentes non gravat, et est apta omnibus anni temporibus, minimeque pediculos gignit, ut aiunt; sacerdotes autem ita abhorrent, ab excrementorum natura,' &c. Sic et Apuleius Apolog. 1. 'Purissimum est rebus divinis velamentum. Quippe lana segnissimi corporis excrementum pecori detracta, jam inde Orphei et Pythagoræ scitis profanus vestitus est: sed enim mundissima lini seges, inter optimas fruges terra exorta,' &c.

tibus velantur,[e] eosque purpura variant,[f] partemque vestitus superioris in manicas non extendunt, nudæ brachia[g] ac lacertos:[h] sed et proxima pars pectoris patet.[i]

nisi quod mulieres sæpius induuntur vestibus lineis, easque ornant miscentque purpura, nec porrigunt in manicas partem superioris amictus, intectæ brachia et lacertos: sed etiam propinqua pars pectoris aperta est.

NOTÆ

Quod linum tamen non fuit ejusdem speciei cum nostro. Nam fructum quendam, in quo lanugo fuit, ferebat, et colore præcelluit, ut et mollitia. Sic autem describitur: 'Superior pars Ægypti in Arabiam vergens, gignit fruticem, quem aliqui Gossipion vocant, &c. parvus est, similemque barbatæ nucis defert fructum, cujus ex interiore bombyce lanugo netur, nec ulla sunt ei candore mollitiave præferenda.' Ex eo lino aut simili texebatur vestis adeo pellucida, ut *nebula* appellaretur. Sed ab eo luxu procul abfuere veteres matronæ Germanicæ, ad pudorem a natura, ut tali solo cœloque genitæ.

Fragm. Petronii: 'Palam prostare nudam in nebula linea.' Sic leg. Vestis tenuis ac subtilis, sic dicta *nebula*, quod transpareat sub illa corpus, ut cœlum sub nebula. Hesychius: *Φάρη, ἱμάτια, νεφέλαι.* Fulgentius Mythol. l. I. 'Astiterant itaque Syrmate nebuloso lucidæ ternæ viragines.' Ammian. l. XIV. 'Sudant sub ponderibus lacernarum, quas collis insertas singulis ipsis annectunt, nimia subteminum subtilitate perflabiles.'

[e] *Velantur*] Forte non aliud habuere indusium seu camisiam interiorem fœminæ, et partem istius indusii superiorem non extendebant in manicas, quæ tegerent *brachia et lacertos;* neque etiam pectus lino illo velabant. Forte quia moris fuit, aut quia sic magis decebat sexum formæ curiosum, licet castum et sanctum.

[f] *Eosque purpura variant*] Linum nasci potuit in ipso Germaniæ solo. At unde purpura apud Germanos? quo commercio? Quippe Persis, aut Romanis Phœnicum ora maritima suppeditavit: ibi enim imperabant, et illic purpuræ baphia imperatores Romanos, Constantinopolitanosque habuisse constat. An suo Oceano ipsis advecta? An ex Indis? nam posterioribus sæculis invaluit apud Persas quoddam purpuræ genus ex Sandice Indica; ad quam, teste Vopisco, ceteræ Romanorum purpuræ comparatæ, 'cineris specie decolorari videbantur, divini comparatione fulgoris.' An a mercatoribus Romanis? qui spe lucri interiora Germaniæ penetrabant, ut testis est Tacitus hic, et alibi. Omnibus omnino fœminis Germanis tale genus vestis, non autem solis vicinis ripæ tribuit. Hæ autem vestes Germanarum mulierum lineæ, haud dubiæ albæ fuerunt, quæ distinctæ purpura, miram pulchritudinis speciem ac varietatem amœnissimam exhibebant, præsertim apud gentes nondum luxu perditas.

Eosque purpura variant] Intelligunt limbos, seu instita serica, sed coloris vegetioris.

[g] *Partemque vestitus superioris in manicas non extendunt, nudæ brachia*] In manicas non extendunt vestes, scil. more Rom. quem morem a Persis desumserant, qui ferebant Candyn seu amiculum Chirodotum suspensum ex humeris, utebanturque tunicis prolixis ultra brachia, et usque in primores manus, ac prope in digitos.

18. Quanquam severa illic matrimonia; nec ullam morum partem[j] magis laudaveris: nam prope soli barbarorum singulis uxoribus contenti sunt, exceptis admodum paucis, qui non libidine, sed ob nobilitatem, plurimis nuptiis ambiun-

Licet sancta et casta illic conjugia sint; *nec ullam institutorum partem magis celebraveris: nam fere soli exterorum singulas uxores ducunt, demtis paucissimis, qui non ob voluptatem, sed ob claritudinem multis matrimoniis prensantur. Dotem*

NOTÆ

Istiusmodi tunicas Græci vocabant χειριδωτοὺς, id est, *manicatas:* quod nomen vestemque assumsere mox Romani, sed molliores, quod probro vertebat. Severioribus Romanis istiusmodi tunicæ substrictæ, et circa humerum desinentes; ut et fere ibi loquitur Tacitus de fœminis Germanis.

[h] *Nudæ brachia ac lacertos*] Sic coërcebatur luxuria et inertia. Sic indutæ et magis expeditæ ad opus, et ministeria penatum suorum fœminæ: his enim bellicosissimi viri omnem familiæ curam remittebant, dum ipsi torperent ad focum, aut inter epulas: nec ulli famuli per ministeria descripti in penatibus, sed alibi domum propriam regebant servuli, et domino quotannis certam mensuram tritici exsolvebant, ut et vestis, quæ haud dubie partim linea, partim ex lana, unde illa sua saga: et forte illa hæc saga multis coloribus varia, et fuerunt distincta ad instar amictus fœminei, non sine specie ac decore. Forte fœminea vestis sic aptata, et ea pars pectoris patebat, ut ubera præbere infantibus facile possent: nam ut ait infra 20. 'Sua quemque mater uberibus alit, nec ancillis aut nutricibus delegantur.'

[i] *Proxima pars pectoris patet*] Pars pectoris patet, quamvis 'severa illic matrimonia.' Sic addit, quia scil. peccatur in sanctitatem pudicitiæ, cum pars aliqua corporis consulto publicatur. Tacitus de Poppæa Neronis: 'Modestiam præferre et lascivia uti: rarus in publicum egressus, idque velata parte oris, ne satiaret aspectum, vel quia sic decebat.' Ubi simplicitas fuit ingenii et morum et *septa pudicitia*, debuit patere *pectus* innoxie et potuit; ut patebat simpliciter animus ac virtus, ita et cetera. At in nostris nunc vulgatur pectus, sunt exertæ mamillæ, aperta omnia in libidinem; cum interim ingenium ac cerebellum nulli apertum est, aut certe soli amasio, nusquam viro. Nec mirum si per pectus tam castum purumque jurare sanctissimis his olim fœminis concessum erat, quod diu observatum erga Germanas matronas.

Leges Alaman. tit. 56. § 2. 'Tunc liceat illi mulieri jurare per pectus suum, et dicat,' &c. An manu pectori apposita, quomodo apud nos Presbyteri? Ovidius Amor. III. de nuptiis fluvii Amonis: 'Supposuisse manus ad pectora lubricus amnis Dicitur, et socii jura dedisse tori.'

Patet] Sic et Romanæ olim fœminæ. Varro de Vita populi Rom. 'Neque id ab orbita matrum familias instituti, quod eæ pectore ac lacertis apertis, nec capitia habebant.'

[j] *Nec ullam morum partem*] Horatii vera et seria vox Od. III. 6. 'Fœcunda culpæ sæcula, nuptias Primum inquinavere, et genus et domos: Hoc fonte derivata clades In patriam populumque fluxit.'

tur.[k] Dotem non uxor marito,[1 l] sed uxori maritus, offert. Intersunt parentes et propinqui, ac munera probant: munera non ad delicias muliebres quæsita, nec quibus nova nupta comatur; sed[2] boves[m] et frænatum equum[n] et scutum

non affert sponsa viro, sed vir sponsæ. Adsunt parentes et cognati, ac dona spectant æstimantque: dona non ad luxum fœmineum comparata, nec quibus nova conjux ornetur; sed boves et phaleratum equum, et scutum cum lancea et ense. In hæc

1 A Mss. Bamberg. et Arundel. abest, *marito.*—2 Mallet Pichena, *sed binos boves;* quod mox sequatur, *hoc juncti boves, &c.*

NOTÆ

[k] *Plurimis nuptiis ambiuntur*] Sic Ariovistus rex, memorante Cæsare, uxores duas, *Suevam* unam, alteram *Noricam* habuit.

[l] *Dotem non uxor marito*] Solonis etiam lex in eam rem promulgata fuit: quia nolebat, 'mercede conductum aut emtitium esse matrimonium.' Similis lex Lycurgi apud Plutarchum, in alium certe finem. Sed eadem mens, quæ Soloni, procis illis Teutonis fuit haud dubie. *Colerus.*

Dotem non uxor marito, sed uxori maritus] Hinc barbara vox, *Morganegiba, Morgingab;* id est, dos a marito profecta, seu *donum matutinale: dotis* vero nomine donabatur, licet revera aliud esset a dote. Glossarium Saxonicum Ælfrici: *Dos, morgen giba,* vox formata ex Saxonico et Germanico *morgen,* aut *morghen mane,* et *gibe:* id est, *donum, munus;* quod ita, scil. appellarent donum illud, quod maritus uxori offerebat in die nuptiarum ante *nuptiale convivium,* ut est apud Kilianum: seu ut est in Speculo Saxonico l. I. art. 20. § 1. 'Quod unusquisque militaris ordinis suæ uxori, sine hæredum assensu, nomine dotis erogare valet, antequam cum ea ad prandium discubuerit.'

Verum Libellus dotis, qui ex tabulario Casauriensi descriptus est a Gallandio in tractatu de Franco Alodio p. 323. prorsus indicat, donum istud matutinale factum *mane,* post primam noctem nuptialem, quasi ob pretium virginitatis; cujus spólia vir proxime præterita nocte retulerat; uti fuere apud Græcos διαπαρθένια.

[m] *Boves*] Intelligit *junctos boves,* seu duos boves eodem jugo devinctos, quo conjugium et par concordia viri et fœminæ in jugo nuptiali ferendo designari potuit. *Boves* etiam opes pacis, quibus liberi et carissima pignora domi juvantur, aluntur. Equus vero et arma sunt opes, quibus imperii fines defenduntur, quibus hostes arceantur terris procul ac repelluntur. Potuerunt dari uxori plura paria boum; sed in ritum matrimonii, forte sufficiebat unum par boum sic vinctorum, quemadmodum et unus frænatus equus.

Sed boves] Binos intelligunt *boves,* quia *juncti* illi: sed certe juncti esse boves poterant, et tamen plures, quam bini afferri in dotem. Opulentæ puellæ, plures forte in dotem marito boves offerebant, seu plura paria boum.

Boves] Similia dona Scytharum apud Curtium Alexandro Magno oblata: 'Dona a nobis data sunt, ne Scytharum gentem ignores; jugum boum, aratrum, et sagitta, et patera. His utimur cum amicis, et adversus

cum framea gladioque.[o] In hæc munera uxor accipitur; atque invicem ipsa armorum aliquid viro affert:[p] hoc maximum vinculum, hæc arcana sacra, hos conjugales Deos[q] arbitrantur. Ne se mulier extra virtutum cogitationes extraque bellorum casus putet, ipsis incipientis matrimonii auspiciis admonetur, venire se laborum periculorumque sociam, idem in pace, idem in prælio passuram ausuram-

dona conjux assumitur; et vicissim ipsa aliqua arma marito offert: hoc præcipuum sacramentum, hæc sanctissima mysteria, hos nuptiarum Deos esse *credunt. Ne se fœmina existimet extra curas et meditamenta fortitudinis, extraque præliorum accidentia, ipsis cœptantis conjugii auspiciis docetur, adventare se laborum discriminumque comitem ac participem, idem toleraturam in pace, idem in certamine*

NOTÆ

inimicos: fruges amicis damus, boum labore quæsitas. Patera cum his vinum Diis libamus. Inimicos sagitta eminus, hasta cominus petimus.'

[n] *Frænatum equum*] Id est, instructum omni ornatu necessario ad bellum. Diceremus *phaleratum*: nam infra habet: ' paratus equus.'

[o] *Cum framea gladioque*] Plutarch. Problem. Roman. ' Cur eorum, qui uxores ducunt, comam hastæ cuspide discernunt ac discriminant? An signum est, prima connubia violenta fuisse? An statim discunt uxores viris fortibus et bellicosis conjunctæ, severum et minime effœminatum et tenuem cultum ac virilem ornatum approbare?' &c. An divortium ea re significatur, quod solo ferro nuptiæ dirimendæ sint? An illud magis, quod pleraque ad connubium pertinentia Junoni attribuant? Nam et hastam Junoni consecratam esse existimant, et ejus statuæ ut plurimum hastæ innixæ cernuntur, quippe quam Curim appellabant veteres. Hinc et Curim Martem nominatum esse dicunt.'

Forte sic admonebatur sponsa, in eo statu debere se stare, quasi in procinctu ad bellum, quasi Junonem armatam, quasi Minervam alteram; et de virili virtute, et quasi, desolata viro forte deberet, utriusque pondus et curas armaque et bella sustinere, quasi viram aut viraginem fortissimam. Sic forte et admonebatur de bello intestino et graviori. Nec inscite dixit Montanus noster, ' gravius difficiliusque ferri puellis pudicitiam ac sanctitatem, quam militi galeam aut loricam.' Forte sic admonebatur puella, nuptam habere suas mundities, elegantiam, delicias, at certe non puras, non sinceras, sed præliis adversisque mixtas; quod et hic voluit Tacitus.

Framea] Frameæ forte fuerunt *Angones*, lingua Francica, tela, seu hastæ, quibus Franci utebantur. De quibus Agathias lib. I. ' Brevia,' inquit, ' tela, quæ ipsi angones vocant; cujus pars major ferro obducta est, ita ut ex ligno aliquid præter membrum vix extet; in superiori ferro tanquam hami utrimque sunt, et deorsum vergunt.'

[p] *Affert*] *Affert*, et *offert*, pro eodem sunt apud Tacitum.

[q] *Hos conjugales Deos*] Hæ res sunt ipsis auspicia, sacra, arcana, Dii, omnia: aut si vis, sunt hæc dona Germanarum matrimoniis, quæ sunt arcana, et Dii conjugales Romanis. Neque enim puto Germanos pro Diis isthæc coluisse, quamvis, ut scribit Justinus XLIII. 3. ' Per ea adhuc tempora reges, hastas pro diademate

que: hoc juncti boves, hoc paratus equus,[r] hoc data arma denuntiant.[3] Sic vivendum, sic pereundum:[4] accipere se, quæ liberis inviolata ac digna reddat,[s] quæ nurus accipiant, rursusque[5] ad nepotes referant.[6 t]

ausuram: id jugo pressi boves, id ornatus equus, id oblata arma declarant. Sic vivendum, sic moriendum esse: *assumere se* dona, *quæ soboli intemerata ac digna referat, quæ nurus recipiant, vicissimque ad posteros transmittant.*

3 Cod. Kapp. et quidam edd. *renunciant.*—4 Sic bene Mss. Vatic. 1518. et 4498. In Ms. Vatic. 2964. *sic viventes, sic parientes.* Ms. Vatic. 1862. *sic pariendum.* Brotier.—5 Ita bene Rhenanus. Perperam in veteribus editionibus, *rursus quæ.* Idem.—6 In Mss. Vatic. et editionibus veteribus, *referuntur.*

NOTÆ

habebant, quas Græci sceptra dixere: nam et ab origine rerum, pro Diis immortalibus veteres hastas coluere.'

Conjugales Deos] Sic Dionysius lib. I. refert, 'Chrysen Palantis filiam, cum Dardano nuberet, ei attulisse in dotem munera Minervæ, et effigies ipsius Palladis, et sacra magnorum Deorum, quorum cærimonias edocta erat.' Dos uxoris optima hæc, labor, sanctitas, Deus.

r *Paratus equus*] Qui alacritatem et promtitudinem quandam non obscure significabat: quamvis, inferiori ævo, hoc etiam honorarium munus principum ac nobilium fuerit. *Coler.*

Paratus ac frænatus equus dos gratissima bellatori viro, læta et uxori, quæ adjutorem talem viro parasset, qui illum servaret in periculis, et quo gloriose sederet inter nobiles ac pares duces spectandus: quo etiam insignis et conspicuus foret suisque et hostibus, et quo præcipue elegantior et pulchrior puellæ amanti videretur.

s *Quæ liberis inviolata ac digna reddat*] Sensus est: Quæ salva et honesta liberis, atque iisdem digna (generosæ scilicet matris donum dignumque magna indole ac spe filiorum munus) olim restituat: quæque dona eadem nurus olim ab his filiis ipsis, sponsis suis, rursus in dotem accipiant; et dein suis filiis, illius nepotibus, pari cura sarta tecta præstent exhibeantque. *Gronovius.*

Ac digna reddat, quæ nurus accipiant] Quid tantopere refert, an legas, *inviolata ac digna reddat, quæ nurus accipiant*; an sic: *inviolata reddat dignaque quæ nurus accipiant?* Num eadem verba? num idem sensus est?

Ac digna] Sic intellige: *quæ liberis inviolata reddat, ac digna quæ nurus accipiant.* Non quod ea dona præcise reddant fœminæ aut efficiant *digna*, sed quod ea dona conservent inviolata, dignaque quæ nurus accipiant olim, et sic ea reddant transferantque ad alias nurus nepotesque; nempe, cum pristina dignitate ac sanctitate matrum, seu prisco suo pretio, quomodo et ipsæ acceperant antea a parentibus. Quod forte magis intelligitur de virtute ac decore matrum reddentium ea dona, quam præcise de pretio donorum ipsorum.

Inviolata ac digna reddat, quæ nurus accipiant] Illa inviolabilitas, seu sanctitas ac dignitas donorum repeti certe videtur ex sanctitate et castimonia harumce matrum, hæc munera reddentium nuribus, velut in exemplum paris virtutis ac sanctitatis. Nam statim addit Tacitus: 'Ergo

19. Ergo septæ[1] pudicitia agunt,[n] nullis spectaculorum illecebris, nullis conviviorum irritationibus corruptæ. Li-

Igitur stricta severaque castimonia agitant, nullis ludorum voluptatibus, nullis epularum irritamentis convulsæ aut labefactæ. Literarum arcana viris perinde ac

1 Brotier. cum Gronov. et Ryckio *septa:* et sic Ed. Rom. et Norimb. In

NOTÆ

septæ pudicitia agunt, nullis spectaculorum illecebris, &c. corruptæ.' Sed inquiunt, quomodo ea dona reddant nepotibus? Nam boves et equi non durant ad tres ætates. Sed arma tamen et phaleræ durant. Et boves et equi novo fœtu renovantur, ita ut sic eadem dici dona possint. Sed dignitas non repetitur præcise ex donis ipsis, sed ex donantium virtute. 'Te potius, quam tua dona sequor,' ait apud Ovid. Helena Paridi.

[t] *Ad nepotes referant*] 'Equum' tamen 'et arma patrum senioribus suis dare' tenebantur majorum Valvasorum filii, qui in eorum beneficia succedebant; ut est in constitutione Conradi et Henrici II. Imp. lib. III. legis Longob. tit. 8. §. 4. et lib. III. Feudor. Sed id inferiori ævo.

[n] *Ergo septæ pudicitia agunt*] De *custodibus* nihil ibi cogites, quibus hic minus opus fuit, quam apud Persas: attamen reginis Spartiatarum aut Persarum nulli custodes appositi, et citra ullam custodiam, solo pudore, in fide retinebantur; et tamen nulla unquam suspicio orta, ex alio quam ex rege esse susceptos liberos, qui reginarum partu nascebantur. Sic Plato in Alcibiade: 'Rex vero Persarum tantopere præcellit, ut nullam unquam suspicionem habeat, ex alio posse nasci regem, quam ex se ipso: quare nullatenus custoditur uxor Regis, nisi metu et pudore.'

Septa pudicitia agunt] Livium imitatur libro III. 'Postquam omnia pudore septa animadverterat.' Est autem *septa pudicitia*, tuta et inexpugnabilis, sive custodiis, sive moribus gentis, sive ingeniis ipsarum. *Gronovius.*

Septa pudicitia] Hinc apud Valer. Max. lib. I. 'Teutonorum conjuges Marium victorem orarunt, ut ab eo virginibus Vestalibus dono mitterentur; affirmantes, æque se atque illas virilis concubitus expertes futuras. Eaque re non impetrata, laqueis sibi, nocte proxima, spiritum eripuerant.'

Impudicitia odiosa semper, et præcipue in statu populari et libero, qualis fuit Germanorum gens vetus. Sic olim Romæ propter Lucretiam violatam et Verginiam abductam, statim immutata Respublica Rom. pulsi Reges, abdicati et occisi Decemviri. Et talem gentem inimicam libidinum comparare liceat cum apum pariter huic vitio infestarum Republica: de quibus sic Plutar. lib. de Causis Nat. Cur apes citius pungunt eos qui stuprum dudum fecerunt? 'An quod animal est munditiæ et elegantiæ studiosum? Præterea olfactus sensu valet plurimum: quare libidinosos et impuros, ut immundos odio persequuntur.' Infra, 'et Pindarus: Parvula favorum fabricatrix, quæ Rhœcum pupugisti aculeo, Domans illius perfidiam. Et apud Theocritum Venus remittitur ad Anchisem, ut aculeis apum ipsa pungatur, propter adulterium commissum.'

terarum secreta[v] viri pariter ac fœminæ ignorant. Paucissi-

mulieribus incognita. Paucissima perpetrantur *stupra*, ut *in tanta multitudine*

NOTÆ

[v] *Literarum secreta*] Quare hoc matrimoniis, aut *pudicitiæ* interserit? quia scil. et literis occulte missis corrumpi fœminæ solent, sicut de ludis et conviviis præivit. *Lipsius.*

Literarum secreta] Prussi veteres Deorum instar coluerunt, quos legendi et scribendi peritos videbant, testis Hennegebert. lib. de vet. Pruss. et hoc arcanum *miraculum* dictum est, ab antiquis etiam Latinis. quod miraculum eos primus docuit Evander.

Literarum secreta] Nulla scripta historia: narrabant patres filiis, hi patrum nepotibus. C. Fannii fragmentum est apud Nonium, quod de illo Annalium genere possit intelligi: 'Si quid a parentibus acceptum, protinus antiqui memoriæ tradiderunt.'

Carmina illa, quæ passim historiæ suæ interseruit Saxo, ex ejusmodi saxosis rupibus desumta esse ac versa ipse fatetur.

Sero apud Germanos Latinæ etiam literæ receptæ sunt sub Frederico II. ut scribit Aventinus. Nam et ipsi Annales suos filo quodam poëtico contexebant. *Colerus.*

Non de studiis, sed literis ipsis et earum scriptura accipiendum. Nec obstat vocabulum *secreta*. Nam etiam absque studiis consideratas literas aliquid mysterii et secreti præ se ferre, patet ex eleganti narratione historica Petri Ciezæ to. II. hist. Peru. capite 34.

Raras et vix ullas literas Germanicas elegantiores inveniri ante tempora Cæsaris Rudolphi, easque majorem partem Latinis literis scriptas; qui querelis Germanicæ nationis permotus, quod cogerentur veluti sub jugo exterorum scribarum, qui linguæ Latinæ notionem habebant, magna cum jactura rerum suarum servire, comitia habuit Norimbergæ, anno 1272. ubi omnium ordinum imperii unanimi consensu decretum est, ut deinceps in cancellariis et contractibus Germanicum idioma reciperetur, observavit Camerarius subsec. cent. 3. capite 65. *Berneggerus.*

Secreta] Quibus usæ in lasciviam fœminæ Romanæ. Suetonius de Nicia: 'Cum codicillos Memmii ad Pompeii uxorem de stupro pertulisset,' &c. Notus, 'libellus parvus aliunde allatus in senatum' altercanti cum Catone Cæsari, quem ille cum poposcisset, quærens inde adversario invidiam, 'agnovit esse epistolam impudicam, quam scribebat Servilia soror Catonis ad Cæsarem, amans illum, et ab ipso ad stuprum pellecta;' testis Plutar. Martialis: 'Cum se venturam scribet amica tibi.' *Gronovius.*

Literas et studia, sed præcipue forensia, summo odio habuere Germani; et maxime sæviere in advocatos et rabulas Rom. cum Varianas legiones profligarunt, teste Floro. Utinam rabulas omnes uno illo prælio confecissent boni Barbari!

Literarum secreta] Sic vocat, quia per literas commeant arcana, quæ haud dubie hic posuit Tacitus, inter irritamenta, seu occasiones stuprorum et adulteriorum. Cur enim *secreta?* cur post illecebras et irritamenta epularum statim illa hæc adjungit. Et certe potuit hic repetere quæ supra dixit de auro et argento: literas 'propitii an irati dii negaverint, dubito:' quis enim non remittat beneficium arti et inventori suo, si adverterit ad tot lites æternas et exitiales, tot domestica bella, tot re-

ma in tam numerosa gente adulteria;[o] quorum pœna præsens,[2 w] et maritis permissa.[x] Accisis crinibus,[y] nudatam,

mortalium; horum flagitiorum supplicium præsens, et viris concessum. Abrasis

Ms. Turic. *septæ*. In Arund. *separatæ*. Bipont. recepere *septæ*.—2 Mss. Bamberg. et Arundel. *pœna parentibus et maritis*. Prætulere Bipont. *parentibus*. Sed librorum consensus est in *præsens*; et noster eo verbo uti amat.

NOTÆ

ligionum sectas, tot adulteria, tot falsa instrumenta, et ad ceteram flagitiorum colluviem, quam mortalibus invexit hoc literarum secretum?

[o] *Paucissima . . . . adulteria*] Tacite dicit: Non advocantur ibi stupra in subsidium curiositati sciendi arcana eorum Reipub. non hac arte irrumpitur ad secreta virorum altius certiusque rimanda, quod mire agebat Augustus florente Triumviratu, forte et postea.

Paucissima . . . . adulteria] Causam pudicitiæ tuendæ tribuit Tacitus ignorantiæ literarum. Duo famosissimi in historia illustres Grammatici, de quibus Suet. lib. de illust. Grammaticis, cap. 13. 'Q. Cæcilius Epirota, Tusculi natus, libertus Attici Satrii, equitis Rom. ad quem sunt Ciceronis epistolæ, cum filiam patroni nuptam M. Agrippa doceret, suspectus in ea, et ob hoc remotus,' &c. Et c. 15. 'Curtius Nitia hæsit Cn. Pompeio et C. Memmio; sed cum codicillos Memmii ad Pompeii uxorem de stupro pertulisset, proditus ab ea Pompeium offendit, domoque ei interdictum est.' Sed duorum Grammaticorum luxuria, etsi certa foret, nihil literis, nihil decori artis officere debuit. Non ex Grammaticis, aut literis causa præcise adulterorum, sed ex libidine adulterorum, et mala fide pravoque ingenio fœminarum, quæ utilissimum secretum in arcana cupidinum abutuntur.

[w] *Adulteria; quorum pœna præsens*] Fere omnibus legislatorum institutis pœna præsenti vindicata adulteria. In sorore, filia, uxore, adulterum occidi licuit lege Solonis. Apud Ægyptios paulo mitius actum. Diodor. Sicul. Hist. lib. II. 'Ei, qui mulierem liberam violasset, virilia exsecabantur, quoniam uno crimine tria haud parva scelera complexus esset; injuriam, corruptelam, et liberorum confusionem.'

Idem Diodorus: 'In adulterio spontaneo deprehensus virgis cædebatur ad mille plagas; mulier naso mutilabatur. Quo dedecore vultus incontinentia maculatus, ea mulctaretur parte, qua maxime facies exornatur:' de Ægyptiis loquitur.

Quorum pœna præsens] Ad jus et Romanos mores propius in cod. Bamberg. scriptum, *quorum pœna parentibus et maritis*. Nam maritos solos hic esse arbitros, satis crudum. Tamen e Tacito non aliter apparet. *Lips.*

De *maritis* tantum scripsisse videtur Tacitus; ita tamen ut maritus puniret, aut pœnam sanciret coram parentibus, qui forte et arbitri simul cum marito. Nam statim addit: 'Nudatam coram propinquis expellit domo maritus,' &c.

[x] *Maritis permissa*] Nescio an etiam in adulteros, ut apud quosdam. Lex Frothonis Daniæ regis apud Saxonem Grammaticum libro v. 'Adulteros, a veris conjugibus, corporum parte spoliandos constituit, quominus continentia flagitiis elideretur.' *Colerus.*

[y] *Accisis crinibus*] Pœna duplex;

coram propinquis,[2] expellit domo maritus, ac per omnem vicum verbere[3] agit:[a] publicatæ enim[4] [b] pudicitiæ[5] nulla

comis, spoliatamque, in conspectu proximorum, vir e penatibus ejicit, ac per totum vicum fuste abigit: prostitutæ enim pudicitiæ nulla gratia: non pulchritudine, non

Oberl.—3 Ms. Arundel. *verberans agit.*—4 Lipsius mallet *etiam.*—5 Ms. Vatic. 2964. *impudicitiæ.* Mallet Lipsius, *publicatæ etiam pudicitiæ.* Et bene quidem. Id de innuptis, non de adulteris dicitur. Nec ita indiligens Tacitus, ut scripserit, *publicatæ enim, &c.* et mox, *nemo enim, &c.* Brotier.—

NOTÆ

crines accisi, et fustigatio, quam reperio etiam alias usurpatam Germanis in hoc sexu.

In legibus Luitprandi Regis Longobardorum hæc est in fœminas violentas, et quæ sæviunt aut feriunt. 'Publicus, in quo loco factum fuerit, comprehendat ipsas mulieres, et faciat eas decalvare et fustare per vicos vicinantes ipsius loci.' *Lipsius.*

[a] *Coram propinquis*] Scil. ut privata animadversione averteretur dedecus a nobilissimis familiis, ne noxia capita multitudini ludibria fierent, et posteritati exempla, aut labes. Datur enim virtuti meritisque majorum, ne vulgentur supplicia probrosæ posteritatis. Etiam ut celeritate pœnæ quandoque obviam iretur periculo publico et privato.

Sic P. Attilius Philiscus filiam suam, eo quod se stupri crimine commaculasset, interemit. Cæs. lib. VI. bell. Gall. Teste Æschine in Tim. 'Quidam deprehenso filiæ suæ stupro, . . . eam una cum equo in desertam domum inclusit; a quo, in illo carcere, haud dubie fame efferato, discerpi debuit. Solum illius domus adhuc in vestra urbe extat. Et locus ille ad equum et puellam vocatur.'

Idemque etiam Romæ sexus verecundiæ datum, ut intra domum animadverteretur. Attamen 'si nemo erat idoneus supplicii exactor, in publico animadvertebatur.' Sic Tac. At Ann. lib. II. 'Tiberius Apuleiam lege majestatis liberatam, postquam ei adulterii graviorem pœnam deprecatus est; ut exemplo majorum, propinquis suis, ultra ducentesimum lapidem removeretur, suasit.'

Sic imperante Tiberio, Livilla, uxor Drusi, quæ maritum ipsum veneno necarat, reaque connexa adulterii cum Sejano, permissa est Antoniæ minori aviæ suæ, ut intra domum eam morti adigeret. At hæc potestas obliterata nunc et legibus prohibita. Credo, cum tantum a priscorum virtute recesserimus, indignum visum est rerum publicarum rectoribus, et legum conditoribus, ea licere nobis, quæ sæculo virtutum feracissimo concedebantur. Tunc ut erant pauca delicta; ita et paucæ leges. Nam ut emergunt crimina, ita et leges: sicque longe feliciora ea sæcula, quibus nullæ vel paucissimæ leges erant, quibus pauciores literæ, pauciora vitia. Tum magis observatæ leges, quia vetita ignorabantur: nam quasi irritatur in vitium mens humana, quia legibus prohibitum est, cum vetant leges mala, simul et docent, aut irritant.

[a] *Per omnem vicum verbere agit*] Apud Saxones adulterii pœna qualis fuerit, docet his verbis Bonifacius Moguntin. Archiep. in Epist. ad Athelbaldum Regem: 'In antiqua Saxonia [id est, Germania] si mulier maritata, fracto fœdere matrimonii, adulterium perpetraverit, aliquando

NOTÆ

cogunt eam propria manu per laqueum suspensam, vitam finire: et super bustum illius incensæ et concrematæ, corruptorem ejus suspendunt. Aliquando congregato fœmineo exercitu, flagellatam eam mulieres per pagos circumquaque ducunt, virgis cædentes, et pungentes minutis vulneribus, cruentatam et laceratam de villa ad villam mittunt; et occurrunt semper novæ flagellatrices, zelo pudicitiæ adductæ, usque quo, aut eam mortuam, aut vix vivam derelinquant.' Et *trotari* dicebantur adulteri, qui per urbem nudi traducebantur. Ea enim fuit apud Francos nostros recepta in adulteros et adulteras pœna: quemadmodum olim apud Pisidas, ut auctor est Nicolaus Damascenus apud Stobæum ser. 42. p. 292. Charta Aymonis de Sabaudia D. Baugiaci pro villa de Sagiaco. an. 1266. apud Perardum: 'Pro adulterio 6. sol. tam in adultero quam in adultera nobis.... retinemus; aut trotabuntur nudi per villam, si dictam pœnam pecuniariam voluerint evitare.' Consuetudo Valentiæ in Aginnensi provincia ab Edwardo I. Rege Angliæ indulta quæ habetur in Regesto Constabulariæ Burdegal. fol. 142. 'Adulter et adultera, si in adulterio reperiuntur, et clamor factus fuerit; vel videbitur per homines fide dignos, vel in judicio ostensum fuerit, in 100. sol., quilibet pro justitia, puniatur; vel nudi currant villam, et sit optio eorundem.'

Aliquando etiam cœno mergebant, sepeliebantque tale cœnum. Hinc barbara vox *necare*, *negare;* id est, submergere, ut Italis *annegare*. Lex Burgund. tit. 34. §. 1. 'Si qua mulier maritum suum, cui legitime juncta est, dimiserit, necetur in luto.' Gesta Regum Francor. cap. 11. 'Uxoremque ejus ligato saxo ad collum, in aqua necare præcepit.' Alii codd. habent, *negare*.

Hodieque etiam Tholosæ, in Gallia nostra, hasce publicarum libidinum victimas hac pœna afficiunt: erigunt, scilicet, caveam ferream, quæ corpus mulieris magnitudine adæquat, eamque movent machinamento quodam (Tollenonem vocant,) suspenduntque in littore Garumnæ fluminis. Damnata prostitutæ pudicitiæ fœmina, auctoritate et jussu Octovirorum, seu Capitolinorum procerum, qui nobis *Scabini* sunt, includitur ea cavea, manu tortoris, et ter immergitur profundo amne, terque attollitur: dein dimissam stillantibus vestimentis passim per vicos derident, convitiisque, ut madidam gallinam, incessunt.

Per... *vicum verbere agit*] Plutarch. Problem. Græc. 'Quamnam Onobatim apud Cumæos fuisse dicemus? Si qua in adulterio mulier deprehensa fuisset, hanc in forum deductam, et saxo impositam spectandam omnibus proponebant. Inde super asino collocatam, et circum urbem pervectam, in eundem locum restitui oportebat. Ex illo infamia notatam Onobatim appellandam censuerunt; et ab eo tempore lapidem, tanquam impurum ac detestabilem vitabant.'

[b] *Publicatæ enim*] Scribam, *publicatæ etiam*. Non enim hoc ad adulteras refero: sed ad eas, quæ adhuc injuges, vulgo tamen se vulgabant. *Lipsius*.

Pudicitiæ] Id possit indistincte accipi, et de fœminis quæ injuges, et de iis quæ collocatæ viro erant; ita ut nuptæ fœminæ, publicata pudicitia, et ob id matrimonio depulsæ, nullo modo, ut neque etiam injuges, semel prostituto pudore, virum reperiant.

Publicatæ enim pudicitiæ] Referenda hæc sunt ad maritas, quæ secutæ compressus alienos, a viris crinium sectione et fustibus domo expelluntur: has enim nemo Germanorum,

venia:[c] non forma, non ætate, non opibus maritum invenerit.[6] Nemo enim illic vitia ridet:[d] nec, corrumpere et[7] corrumpi, sæculum vocatur.[8] Melius quidem adhuc eæ civitates,[e] in quibus tantum virgines nubunt, et cum spe

juventa, non divitiis virum reperiat. Nemo quippe illic flagitia joco spernit: nec depravare aut depravari, sæculum appellatur. Sanctius quidem etiam eæ nationes, in quibus solummodo virgines ducuntur; et cum spe desiderioque matrimonii semel initur

6 Sic Edd. et Codd. At Puteolanus *invenit.*—7 Ms. Vatic. 2964. *nec corrumpi.*

NOTÆ

quascumque divitias speret, uxores ducat: 'quod apud eos plus boni mores valent, quam alibi bonæ leges.'

At lex Julia Romæ illos quoque ulciscebatur, qui adulterii damnatas in matrimonium accipiebant. 'Damnatam adulterii si quis duxerit uxorem, ea lege tenetur.' *Salinerius.*

Recte, *enim:* et indistincte intelligendum de quibuscumque fœminis, quæ *pudicitia publicata* infames sint, quibus *nulla venia.* Nam et ipsæ nuptæ ob culpam expulsæ et repudiatæ a viro, poterant aliis maritis absolute denubere; quamvis forte repudium rarum esset eo solo cœloque, ut et Romæ olim. Itaque potuissent absolute alios invenire maritos. Sed Germanicis moribus, *publicatæ* semel *pudicitiæ nulla venia* quibuscumque mulieribus, sive nuptæ, sive innuptæ forent.

[c] *Nulla venia*] Potuit de his dici quod habet Horatius: 'Nec dotata regit virum Conjux, nec nitido fidit adultero. Dos est magna parentium Virtus, et metuens alterius viri Certo fœdere castitas: Et peccare nefas, aut pretium est mori.'

[d] *Nemo enim illic vitia ridet*] Ut Romæ; quod vitium egregie ridet magna ex parte Petronius: 'Quædam enim fœminæ sordibus calent, nec libidinem concitant, nisi aut servos viderint, aut statores altius cinctos. Harenarius aliquas accendit, aut perfusus pulvere multo, aut histrio scenæ ostentatione traductus. Ex hac nota domina est mea, usque ab orchestra quatuordecim transilit, et in extrema plebe quærit, quod diligat. Itaque oratione blandissima, plenus, Rogo, inquam, numquid illa, quæ me amat, tu es? Multum risit ancilla post tam frigidum scema, et Nolo, inquit, tibi tam valde placeas; ego adhuc servo nunquam succubui, nec hoc Dii sinant, ut amplexus meos in crucem mittam. Viderint matronæ, quæ flagellorum vestigia obosculantur; ego etiam si ancilla sum, nunquam tamen nisi in equestribus sedeo. Mirari equidem tam discordem libidinem cœpi, atque inter monstra numerare, quod ancilla haberet matronæ superbiam, et matrona ancillæ humilitatem.'

Vitia ridet] Seneca: 'Desinit esse remedio locus, ubi, quæ fuerant vitia, mores sunt.' Certe vitia non sæculo, sed moribus hominum tribuenda sunt. Martialis in Cæcilianum: 'Non nostri faciunt, tua quod tibi tempora sordent, Sed faciunt mores, Cæciliane, tui.' Sed quid sæculum hic, nisi mores sæculi, quo scil. sic vivitur? sunt tamen sæpe vitiosi sine more, sine sæculi sui exemplo. Quidam sunt sibi vitii et exitii auctores, ut sunt monstra et prodigia sui sæculi, forte et sequentium ætatum.

votoque uxoris semel[f] transigitur. Sic unum accipiunt maritum, quo modo unum corpus unamque vitam, ne[9] ulla cogitatio ultra, ne longior cupiditas, ne tanquam maritum,[10 g] sed tanquam matrimonium, ament. Numerum libero-

fœdus. Sic unum assumunt virum, quo modo unum corpus, unumque spiritum, ne ullum ultra votum sit, *ne longius* divagetur *cupido* fœminarum, *ne* virum *diligant,*

—8 Cod. Kapp. *vocantur.*—9 Mallet Groslotius, *nec ulla* .... ac mox, *nec longior* .... *nec tanquam.* Quod primo quidem loco probat Ernestus, non reliquis: nisi etiam corrigatur, *amant.*—10 Frustra quidem emendant, *meritum.* Nec bene Grotius sententiam ita invertit, *ne tanquam matrimonium, sed tanquam maritum ament;* ut discerent, inquit, mulieres conjugium amare conjugis

NOTÆ

[e] *Melius quidem adhuc eæ civitates*] Inter quas civitates fuisse *Erulos* reperio: apud quos adeo secundo matrimonio non locus fuit, ut uxor marito mortuo laqueo sese statim juxta sepulcrum indueret: nisi invisa vivere mallet et infamis. Procopius tradit libro II. de bello Gothorum. *Lipsius.*

Romanorum matrimonia lacessit eleganter Quintil. decl. 2. 'Nullas ego facilius perire crediderim, quam corporum caritates. Et licet matrimoniis paulatim reverentia gravitatis accedat, possunt tamen distrahi facilitate, qua coëunt. Uxor est, quam jungit, quam diducit utilitas, cujus hæc sola reverentia est, quod videtur inventa causa liberorum. Aspicimus matrimoniorum singula momenta rixantia; mutant quotidie domos, et per amplexus lectulosque discurrunt.' Et Tacitus hic, toto libro, dum mores Germanorum describit, mores Romanos carpit arguitque perpetuo.

[f] *Cum spe votoque uxoris semel*] Id est, Cum spe votoque unius mariti uniusque scil. matrimonii, semel transigitur: eæ *civitates* haud dubie Germanicæ gentis.

[g] *Ne tanquam maritum*] Sensus est; Uxores matrimonium, potius quam maritum amare. *Pichena.*

Melius hoc modo legas: *ne tanquam matrimonium, sed tanquam maritum ament.* Interdictæ erant apud quosdam Germanos regulos secundæ nuptiæ; ut discerent mulieres conjugium amare conjugis causa, non conjugem, conjugii causa; sive ut personæ, non rei, affectus manciparetur. *Grotius.*

Ne tanquam maritum] Sic, scil. quia maritus potest ipsis auferri mille casibus, possunt fœminæ maritum non admodum diligere, præcipue si mutare possint. At diligunt matrimonium, nec certe possunt non amare matrimonium indefinite: ergo ideo *nulla cogitatio* ultra primum nuptiarum votum, *ne* scil. *tanquam maritum,* qui mutari et odio haberi præcise potest, *ament, sed tanquam matrimonium,* quod unum et individuum, quod fœminæ non amare non possunt ex natura rei et ex necessitate mutua conjugum. Quæ affectio aut necessitas reciproca, sed major in sexu, qui semel nuberet.

Ne tanquam maritum] Id est, Ne tanquam virum, a quo separari aliis nuptiis possint, ut Romanæ fœminæ; sed tanquam matrimonium suum, quod unum tantum posse contrahi, ipsæ penitus animo hauserant.

rum finire,[h] aut quenquam ex agnatis[11] necare,[i] flagitium habetur: plusque ibi boni mores valent, quam alibi bonæ leges.

20. In omni domo nudi ac sordidi, in hos artus, in hæc corpora, quæ miramur, excrescunt. Sua quemque mater

velut conjugem, sed velut conjugium. Scelus reputatur, definire numerum sobolis, vel aliquem ex filiis interficere: et magis ibi pollent boni mores, quam alibi bonæ leges.

In omnibus penatibus intecti et squalidi, evalescunt in hæc membra, in hanc pro-

causa, non conjugem conjugii causa. *Brotier.*—11 Frustra tentat Lipsius *ex gnatis.* Brotier.

NOTÆ

Plut. in Erotico: 'Par est Cammæ Galaticæ mulieris facinus referre. Hæc cum esset forma venustissima, uxor Sinati Galatiæ Reguli, adamata fuit a Synorige Galatarum potentissimo, qui cum, marito vivente, neque persuasurum se mulieri adulterium, neque vim inferre posse videret, Sinatum interfecit. Erat Cammæ refugium, et solamen calamitatis sacerdotium Dianæ avitum, in cujus æde plerumque commorabatur,' &c. ubi, epoto veneno, simul eadem potione interfecit interfectorem mariti, qui nuptias ipsius ambierat, in ipso ritu nuptiarum, primum maritum desiderans et invocans.

[h] *Numerum liberorum finire*] Quod poterat fieri, vel impediendo conceptionem, vel abigendo fœtum, vel præcipue post ortum necando, vel etiam exponendo, more Græcorum et veterum Latinorum.

[i] *Ex agnatis necare*] *Agnati* hic, id est, liberi, qui adnascuntur. Miror Tacitum omittere insignitum illum ritum et peculiarem Germanis, de exploratione liberorum; prolem enim natam ad Rhenum ferebant, clypeoque imponebant. Si undis abriperetur, notham censebant: si innataret, vere suam. Claudianus in Rufinum: 'Et quos nascentes explorat gurgite Rhenus.'

Julianus in epistola ad Maximum: 'Prorsus neque Rhenus fallit Celtas, qui spurios filios submergit et vorticibus abripit, velut impudici tori vindex eximius. At quoscumque agnovit ex puro semine procreatos, supra aquas eos erigit, et paventi matri in manus restituit; quasi sic ipsi reddens incorruptum testimonium puri et irreprehensibilis matrimonii, nempe prolis ipsius salutem.'

Addo, Valerium Flaccum, ad Scythas et ad Phasim hunc ritum (nescio an ex vero) transferre: ita enim ibi quispiam; 'subitam sævi duravimus amne Progeniem natosque rudes?' *Lipsius.*

Omisit Tacitus veterem hanc fabulam, quæ Græcorum commentum fuit, ut cetera: cujus haud dubie nullum vestigium reperiebat suo ævo apud Germanos. Et scribebat Tacitus historiam ex vero, non autem res in fabulam et miraculum compositas, quæ Græculos et poëtas magis decent.

Ex agnatis] Id est, liberis procreatis; ea vis est vocis, *agnatio.* Edictum Theodorici Regis §. 65. 'Quoties se ancillæ ingenuus, aut originarius, aut servus forte miscuerit, necesse

uberibus alit, nec ancillis ac nutricibus delegantur. Dominum ac servum[j] nullis educationis deliciis dignoscas.[1] Inter eadem pecora, in eadem humo degunt:[k] donec ætas separet ingenuos, virtus agnoscat.[l] Sera juvenum Venus; eoque inexhausta pubertas: nec virgines festinantur;[m] eadem juventa,

ceritatem, quæ admirationi est. Sua quemque parens proprio lacte filios *nutrit, nec famulis aut altricibus mandantur. Nullo nutritionis blandimento discernas dominum a servo. Vivunt inter eadem armenta, humique et eodem loco: donec ætas distinguat liberos, et fortitudo approbet. Seræ juvenum nuptiæ; ideoque haud ef-*

1 Antiquissimi libri *dinoscas:* et cod. Kapp. et ed. Spir. *Ernest.* Ed. Norimb.

NOTÆ

est, ut omnis matrem sequatur agnatio; id est, filii omnes ad dominum ancillæ pertineant.'

Quenquam ex agnatis] Cicero de Orat. 'Num quis eo testamento, quod paterfamilias ante fecit, quam ei filius natus est, hæreditatem petit? nemo. Quia constat adnascendo rumpi testamentum.'

Necare, flagitium habetur] Sic de veteribus Romanis Dionys. l. II. 'Romulus necessitatem colonis imposuit educandi quicquid esset masculum, et, e filiabus primogenitas. Nullam autem prolem necari permisit minorem triennio; nisi, si quid mutilum, aut alioqui monstrosum in ipso partu esset editum: tales enim fœtus exponi a parentibus non vetuit, sed ostensos prius quinque viris e vicinia proximis, si illi quoque exponendos esse censuissent,' &c.

j *Ac servum*] Id est, servi filium; nam statim, *donec ætas separet*, &c. Nullos, aut certe paucissimos fuisse servos in domo domini docet aperte Tacitus. Domini, ac servi filius forte non in eadem domo, sed tamen similiter educabantur, 'inter eadem pecora, in eadem humo,' &c.

k *In eadem humo degunt*] Mela de populis Africæ, c. 8. 'Humi quies epulæque capiuntur.'

l *Donec ætas separet ingenuos, virtus agnoscat*] Sic Plinius l. v. epist. 17. 'Mireque cupio, ne nobiles nostri nihil in domibus suis pulchrum, nisi imagines habeant: quæ nunc mihi hos adolescentes tacite laudare, adhortari, et, quod amborum gloriæ satis magnum est, agnoscere videntur.' Seneca epist. 120. 'Effice, ut possis laudari; sin minus, ut agnosci.' *Agnoscat*, id est, approbet: cum, scil. ex virtute agnoscuntur ingenui.

m *Virgines festinantur*] Propiores, puto, trigesimo, quam vigesimo anno. Cur autem ita? 'Longum quippe marium robur et diutius permanet: Fœminea vero pubes citius transit puellamque deserit,' ut Euripides dixit. Horrida illa ac bellicosa terra pari robore atque vi mentis fœminas ac viros producebat.

Varro de re Rust. II. 1. 'Necnon etiam hoc, quas virgines ibi appellant nonnunquam annorum viginti quibus mos eorum non denegavit, ante nuptias, ut succumberent quibus vellent, et incomitatis vagari ut liceret et filios habere.' Loquitur de virginibus Illyricis.

Sed quid miri aut novi in illo numero deprehendit? Nonne videtur scripsisse potius, *annorum triginta?* Lipsius. Seneca, 'Septimus quisque

similis proceritas: pares validæque[2] miscentur; ac robora parentum liberi referunt. Sororum filiis[n] idem apud avunculum, qui apud[3] patrem honor. Quidam sanctiorem arctioremque hunc nexum sanguinis[o] arbitrantur, et in accipiendis obsidibus[4] [p] magis[5] exigunt; tanquam ii et animum firmius,[q] et domum latius, teneant.[r] Hæredes tamen successoresque sui cuique liberi: et nullum testamentum. Si

fœta juventus: nec puellæ maturantur; eadem ætas, par statura: æquales robustique junguntur, et robur parentum soboles exhibet. Filiis sororum eadem apud avunculum dignatio, quæ apud patrem. Nonnulli existimant sanctius esse *strictiusque hoc vinculum necessitudinis, et magis exposcunt in sumendis obsidibus; tanquam illi, et affectum constantius, et familiam latius, extendant. Hæredes tamen et successores sua cuilibet soboles: et nullæ supremæ tabulæ. Si proles desit, proximus*

omnino *dinoscas:* contra ed. Rom. *noscas.* Puteol. *dignoscas.* Oberl.—2 Ita veteres et recentiores edd. Lipsius *validi:* et ita scribunt Ryckius et Gronovius.—3 Cod. Kapp. s. ed. Nor. item Rom. et ed. Rhagii *ad patr.*—4 Ms. Longol. *obsidiis.*—5 Ms. Arundel. *maxime.*

NOTÆ

annus ætati notam imprimit:' intellige, ætati marium. Nam sextus quisque annus in fœminis mutationem facit. Duodecimo anno sunt maturæ viro: at mares quarto decimo tantum anno puberes sunt.

Virgines festinantur] Macrob. l. I. 6. 'Post annos autem bis septem ipsa ætas necessitate pubescit. Tunc enim moveri incipit vis generationis in masculis, et purgatio fœminarum. Ideo et tutela pueris, quasi virile jam robur absolvitur: de qua tamen fœminæ propter votorum festinationem, maturius biennio legibus liberantur.'

[n] *Sororum filiis*] Lex singularis atque æternus honor sequioris sexus apud Xarthios; apud quos filii, matrum, non patrum nomina sortiuntur.

[o] *Sanctiorem arctioremque hunc nexum sanguinis*] An quia fœminis Germanis inest aliquid divinum et providum, ut supra dixit, nec consilia aut responsa illarum spernunt? an quia ob discrimen sexus cariores sorores, dilectioresque filii sororum? an quia ex ipsis geniti magis referunt patres fratresque; magisque ex alvo ingenium naturæ hauriunt; eoque sensu 'animum firmius, et domum latius' tenent? per *animum*, intelligam naturam, ingenium et mores: per *domum*, sanguinem, stirpem, genus, progeniem: per *animum* tamen et affectus parentum intelligi possit, qui et ideo strictius obligantur.

[p] *In accipiendis obsidibus*] Athen. 13. 'Cleonymum Spartiatam, ego quidem sentio, hominum primum fecisse, quod natura suadet, qui obsides a Metapontinis acceperit ducentas virgines, genere nobilissimas, et eximia specie; ut scribit Duris Samius l. III. historiarum Agathoclis.' Sic et Etrusci Romam obsidentes, puellas deditionis pignus accepere.

[q] *Animum firmius*] Ingenium, indolem, forte virtutem animi ac fortitudinem gentis aut familiæ, insitam a natura.

[r] *Domum latius, teneant*] Apud Arabes lege cavetur, ut fratres, gentilium

liberi non sunt,[s] proximus gradus in possessione fratres, patrui, avunculi. Quanto plus propinquorum, quo major affinium numerus,[t] tanto gratiosior[6] senectus, nec ulla orbitatis pretia.[u]

gradus hæreditatem adit, fratres nempe, et *patrui, et avunculi. Quanto plures propinqui, quo amplior consanguineorum numerus, tanto majori dignatione et gratia senectus, nec ulla orbitatis præmia.*

6 Ita Ms. Vatic. 1518. et recentiores editiones. In Mss. Vatic. 2964. et 4498. veteribusque editionibus, *tanto gratior.*

NOTÆ

hæreditatum successores, antecedant filios, qui natu grandiores sunt. Lycii populi filias, non filios, hæredes nuncupant, et a matribus cognomenta ferunt: qui etiam apud Cantabros vetus erat mos, ut, maribus omissis, filias ex asse instituerent.

[s] *Si liberi non sunt*] Nullum itaque testamentum, nulla his adoptio. Itaque de Germanis non est intelligendum quod habet Diodor. Sicul. Hist. v. 2. 'Juno, [ut adoptaret Herculem consilio Jovis,] cum in lectum ascendisset, sumtum juxta corpus Herculem, per vestes inferius in terram demisit, verum partum imitata; sicut et nunc usque in filiorum adoptatione observant barbari.'

[t] *Quo major affinium numerus*] Eo gratiosior senectus, quo pluribus munimentis præsidiisque nititur. Pater numerosæ familiæ eo majus præsidium habet in bello, decus in pace: tanto plures habet vindices, si privatæ inimicitiæ vindicandæ; plures comites, quos ipse ducat, vel principi offerat, si prælia ineunda sint; eo major globus seu cuneus cognatorum ac propinquorum, cum pugnandum erit. Quippe 'id nomen, ea gloria est, si numero ac virtute comitatus emineat: expetuntur enim legationibus,' &c.

[u] *Nec ulla orbitatis pretia*] Apud Germanos non erant, qui senes *orbos* captarent, quales multi Romæ. Ammianus Marcellinus l. xiv. refert: 'Suo sæculo vile existimatum quicquid extra urbis pomœrium natum fuisset, præter orbos et cœlibes: nec credi posse, qua obsequiorum diversitate colantur homines sine liberis Romæ; ut his, qui patres sunt, tanquam in capita mendicorum acerbius cœlibes dominentur.'

Captatorem notat in Paradoxis Cicero: 'Quem nutum locupletis orbi senis non observat? loquitur ad voluntatem; quicquid denuntiatum sit, facit, assentatur, assidet, miratur.'

Tacitus Annal. xiv. de Pompeio Silvano; 'valuitque pecuniosa orbitate et senecta, quam ultra eorum vitam produxit quorum ambitu evaserat.' *Rhenanus.* Sic Tac. xiv. 18. de Seneca: 'Romæ testamenta et orbos velut indagine ejus capi.' Plinius iv, epist. 15. 'Plerisque etiam singulos filios orbitatis præmia graves faciunt.'

De his facete Petronius: 'Quoscumque in hac urbe videritis, scitote in duas partes esse divisos: nam aut captantur, aut captant.' Et paulo post: 'videbitis oppidum, tanquam in pestilentia campos, in quibus nihil aliud est, nisi cadavera quæ lacerantur, aut corvi qui lacerant.'

21. Suscipere tam inimicitias, seu patris, seu propinqui, quam amicitias, necesse est: nec implacabiles[v] durant. Luitur[w] enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero,[x] recipitque satisfactionem[y] universa domus: utiliter[1] in publicum;[z] quia periculosiores sunt inimicitiæ

Subire ac sustinere perinde oportet odia, seu parentis, seu proximi, atque amicitias: nec inexorabiles manent. Exsolvitur quippe etiam cædes hominis certa copia jumentorum ac pecorum, et tota familia satisfactionem admittit: non sine utilitate

1 Cod. Kapp. *utilitate.*

NOTÆ

Seneca ipse Consolat. ad Martiam: 'Ut minime probabili, sed vero solatio utar: in civitate nostra plus gratiæ orbitas confert, quam eripit. Adeoque senectutem solitudo, quæ solebat destruere, ad potentiam ducit; ut quidam odia filiorum simulent, et liberos ejurent et orbitatem manu faciant.'

[v] *Nec implacabiles*] Quintil. declam. 9. 'Decuerat quidem simultates, quas maxime omnium mortales esse voluere sapientes, in his desinere, in quibus nascerentur. Nam sic quoque immodicas serit discordiarum fortuna causas, etiam si non hæreditaria subeamus odia, nec diutius inimicitiæ maneant, quam inimici.'

[w] *Luitur*] Luebatur homicidium apud Germanos mulcta pecuniaria. Ita receptum apud Cimbros fuit, usque ad Christianum III. regem, qui *Capital* serio introduxit. *Colerus.*

Luitur ... certo armentorum] Sic lex XII. Tab. 'Si quis hominem sine dolo malo occiderit, pro capite occisi et natis ejus in concione arietem substituto.'

[x] *Certo armentorum ... numero*] Qui mos olim Romæ. Plin. XVIII. 3. 'Mulctatio quoque non nisi ovium boumque impendio dicebatur: non omittenda priscarum legum benevolentia; cautum quippe est, ne bovem, priusquam ovem, nominaret, qui indiceret mulctam.'

[y] *Recipitque satisfactionem*] Malè vertit Interpres Gall. quasi tota familia reciperet illa armenta, quæ exsolverentur pro homicidio propinqui. Puto, recipiebat satisfactionem tota familia, id est, approbabat illa pecora seu pretium homicidii, et sic reconciliabatur; attamen armenta erant liberorum et fratrum occisi aut violati, velut jure successionis; non autem totius familiæ, quæ aliquando in immensum pateret.

Forte tamen tota familia recipiebat et participabat pretium cædis, ut et ferebat exsolvebatque partem damni, si aliquis suorum patraret cædem: si tamen excipis eos qui se separabant a parentela, ita ut hi neque pretium neque damnum communicarent; quod tamen jus sic se separandi forte repertum est post Taciti ævum.

Recipitque satisfactionem universa domus] Et etiam solvit similiter pretium cædis familia omnis, cum aliquis propinquorum homicidium patravit. Et inde disces, quid sit apud Tac. c. 21. 'Suscipere tam inimicitias, seu patris, seu propinqui, quam amicitias necesse est.'

[z] *Utiliter in publicum*] Debent re-

juxta libertatem.[a] Convictibus et hospitiis[b] non alia gens effusius indulget. Quemcumque mortalium arcere tecto,[c] nefas habetur: pro fortuna quisque apparatis epulis excipit.[2] Cum defecere,[3] qui modo hospes fuerat,[d] monstrator hospitii et comes, proximam domum non invitati adeunt: nec interest; pari humanitate accipiuntur. Notum igno-

in remp. quia perniciosiores sunt offensiones et iræ proportione libertatis. Convivia et hospitia non alia natio largius lautiusque celebrat. Quemcumque mortalium prohibere penatibus, illicitum existimatur: pro opibus et facultate quisque convivia parat atque exhibet. Cum exhaustæ sunt opes, epulæ, *qui jam hospes fuerat, ostensor hospitii et comes; propinquas ædes non vocati adeunt: nec refert; simili*

2 Ita vulgo Mss. et libri editi. In Ms. Vatic. 2964. *recipit.*—3 Sic veteres et recentiores editiones. Lipsius, *defecerit.*

NOTÆ

mitti inimicitiæ Reipub. causa. Plutarch. Apophth. de Phocione: 'Cum cicutæ calix jam allatus esset, interrogatus, num quid ad filium diceret: Ego tibi, inquit, mando rogoque, ne quid Atheniensibus harum rerum memoria irascaris.'

[a] *Periculosiores sunt inimicitiæ juxta libertatem*] Id est, quo acrius libertatem tuentur æmulanturque Germani, eo *periculosiores inimicitiæ;* ideoque utiliter in publicum non sunt implacabiles, luunturque tandem certo pretio, quod approbat tota familia, ne in ultionem ultra prorumpant. Tota domus recipit satisfactionem, ne singuli ulcisci velint injuriam, et ut cesset in omnibus odium.

Juxta libertatem] In liberis populis inimicitiæ periculosæ, quibus vis et unio civium dissolvitur; qua concussa semel et sublata, externi hostes repelli vix possunt.

[b] *Hospitiis*] Nonne et reliquæ gentes Arctoæ? De Scythis ac Sarmatis, nulli ignotum: de Sclavis, testatur Leo Imperator, et Helmoldus. Salvianus l. VII. 'Franci mendaces, sed hospitales. Saxones crudelitate efferi, sed castitate mirandi.' Vindicant sibi hodieque laudem priscam Franci mei Orientales. Illud mirere quod Nicolaus scribit de Celtis, id est, Gallo-Germanis: 'Major decernitur pœna adversus eum qui peregrinum, quam qui civem occiderit. Cædes extranei morte punitur, civis, exilio tantum.'

[c] *Arcere tecto*] Propterea 'fores domorum nunquam claudunt,' ut idem Nicolaus narrat. Lex Salica, tit. 43. §. 46. 'Si quis Romanum hominem convivam Regis occiderit.' Lex Burgund. tit. 38. 'Quicumque hospiti venienti tectum aut focum negaverit 3. solidorum illatione mulctetur: si conviva Regis est, 6. solid. mulctæ nomine solvat.'

[d] *Cum defecit, qui modo hospes fuerat*] Certe rectus sensus sic efficitur; nam qui alias hospes fuerat, si forte abiit, aut vita concessit, tunc *monstrator hospitii et comes,* simul proximam domum adeunt, &c. Sed verbum *defecit* non placet, et alia usus dictione foret hoc loco Tacitus: præterea ad quid iste *monstrator hospitii?* si scriptum fuit, *defecit,* aut *defecerit,* posset forte sic intelligi, cum *defecit fortuna,* et unde epulentur.

tumque, quantum ad jus hospitii, nemo discernit. Abeunti, si quid poposcerit,[4] concedere moris: et poscendi invicem eadem facilitas. Gaudent muneribus: sed nec data imputant, nec acceptis obligantur.[e]

22. Victus inter hospites comis.[1] Statim e somno, quem plerumque in diem[f] extrahunt, lavantur, sæpius calida,[g] ut apud quos plurimum hyems occupat. Lauti cibum capiunt: separatæ singulis sedes[h] et sua cuique mensa:[i] tum ad ne-

comitate excipiuntur. Nemo distinguit notum ab ignoto, quod ad sanctitatem hospitii pertinet. *Discedenti, si quid postulaveris, largiri solent: et postulandi mutuo eadem* est *facultas. Lætantur donis: sed nec datis* te *obligatum putant, nec iis quæ acceperint* ipsi *devinciuntur.*

Vivendi ratio inter hospites plena humanitatis. Confestim a somno, quem sæpius in diem producunt, lavantur aqua, *plerumque tepida, ut apud quos diu multumque sævit hyems. Lavati convivium ineunt: divisæ singulis sellæ, et sua cuilibet mensa:*

4 Sic bene Mss. Arundel. Vatic. 1518. 2964. et 4498. et veteres ac recentiores editiones. Rhenanus emendaverat, *poposceris*, quod et edunt Ryckius et Gronov. In Ms. Vatic. 1862. *poposcerunt*. Brotier.

1 Hæc, *victus inter hospites comis*, omnino spuria censet Cl. de la Bleterie: ideoque ea in sua interpretatione omisit. Nihil tamen mutaverim in tanto

NOTÆ

Cum defecere] Epulæ nempe: tum qui domi exceperat, et *modo hospes* erat, monstrator *novi* hospitii et *comes, proximam domum non invitati* simul *adeunt.*

Cum defecerit, qui modo hospes] Sive legas, *defecerit*, vel *defecerint*, supple, *opes, epulæ*, idem sensus est. Sic infra 24. 'Tanta lucrandi perdendive temeritate, ut cum omnia defecerunt, extremo jactu de corpore contendant.'

[e] *Nec acceptis obligantur*] Carpit mores Romanorum, qui muneribus et pecunia corrupti prodebant Rempub. Sic olim notatus fuit M. Scaurus, qui ab senatu missus in Syriam, manus suas coinquinavit acceptis 400. talentis; quod munus erat Aristobuli et Hircani Regum Judææ. Et ea occasione dicere fas sit, quod Martialis: 'Odi dolosas munerum et malas artes; Imitantur hamos dona.'

[f] *Plerumque in diem*] Somniculosum genus Germani, Sarmatæ etiam et alii septentrionales, opinione Italorum veterum. Causa in natura magis, quam consuetudine. Nescio quid Aristoteles de locis palustribus et frigidis, Problem. ὅσα περὶ κράσεως. *Colerus.*

[g] *Sæpius calida*] Res ea ipsis exitio fuit apud aquas Sextias. Plutarchus Mario: 'Adversus eos primum pauci hostium pugnabant. Multi quippe tum prandebant post balneum, alii vero adhuc lavabantur. Hoc quippe loco erumpunt calidarum aquarum fontes.'

[h] *Separatæ singulis sedes*] Quæ sedes e gramine aut frondibus, et proprie tori. Strabo suggerit, qui de Gallis: 'sedentes cibum capiunt in toris gramineis.'

Posidonius apud Athen. fœnum eos sibi substravisse scribit: 'Celtæ,'

gotia, nec minus sæpe ad convivia, procedunt armati. Diem noctemque[j] continuare potando, nulli probrum. Crebræ, ut inter vinolentos,[2] rixæ,[k] raro conviciis, sæpius cæde et vulneribus transiguntur. Sed et de reconciliandis[3] invicem inimicis[l] et jungendis affinitatibus et asciscendis Principibus, de pace denique ac bello, plerumque in conviviis[m] consultant: tanquam nullo magis tempore aut ad simplices cogitationes pateat animus, aut ad magnas incales-

tum ad res obeundas *contendunt armati, et sic etiam plerumque* adeunt *epulas. Diem noctemque absumere bibendo, nulli flagitio* vertitur. *Frequentes, ut inter temulentos, altercationes, raro contumeliis, sæpius nece et vulneribus dirimuntur. Sed sæpe et inter epulas deliberant de reconciliandis mutuo inimicis, et contrahendis necessitudinibus, et eligendis principibus, et de pace tandem belloque* agitant: *tanquam nulla* alia *magis occasione mens, vel ad sinceras meditationes aperiatur, vel ad*

librorum consensu; neque ea absona crediderim. *Brotier.*—2 Male tentat Rhenanus, *violentos.* Licet ulterioribus Germanis vinum non fuerit, alius erat potus, qui ebrietatem faceret. *Idem.*—3 Sic bene Mss. Vatic. Turic. et Rhenanus. In Ms. Arundel. et veteribus editionibus, *sed de reconciliatis.* Brotier.

NOTÆ

inquit, 'pateras et libamina exhibent, fœnum subjicientes ac substernentes, et super mensas ligneas paulum e terra sublimes.' *Lipsius.*

i *Sua cuique mensa*] Igitur et sua cuique vasa ac fercula, et sibi quisque minister. Hoc de vulgo dictum putem. Sic tamen etiam hodie obtinet apud Sinas.

j *Diem noctemque*] Uti et de Persis Xenophon scribit in Pædia, l. VIII. extremo; qui, mirum, quam in pleraque omni ratione vitæ, immo et lingua, consentiant cum Germanis. *Lipsius.*

k *Crebræ, ut inter vinolentos, rixæ*] Hoc de Germanis, qui Rheno propiores sunt, accipiendum. Sic Annal. I. de Marsis, 'ac ne pax quidem, nisi languida et soluta, inter temulentos.' *Rhenanus.*

l *Reconciliandis invicem inimicis*] Sic ad duo valde diversa vino utebantur; nam ex vino rixæ et cædes, dein vino et epulis etiam ipsa hæc odia reconciliabantur.

m *De pace denique ac bello plerumque in conviviis*] Hæc eadem fere Persæ. Herod. l. I. 'De summa rerum inter pocula deliberant. Quod autem sibi consiliantibus placuit, id domus dominus, ubi convenerunt, iisdem sobriis postridie proponit: et si sobriis etiam placuerit, utuntur; sin minus, missum faciunt; postera die retractatur:' irritando scilicet, etanciendo.

In conviviis] Plut. l. I. Sympos. 'Fuit vero Græcus, qui dixit: Consilium melius capiatur ventre repleto. Antiquissimi vero ipsum Bacchum, tanquam nil Mercurii egentem, Eubulem, hoc est, bonum consiliarium, et ejus gratia noctem Euphronem, quasi prudentiæ aptam appellaverunt.'

cat.[n] Gens non astuta,[o] nec[4] callida, aperit adhuc[5] secreta[p] pectoris licentia joci.[6 q] Ergo detecta et nuda omnium mens postera die retractatur,[r] et salva[7] utriusque temporis ratio

magnas accendatur. Gens non vafra, nec subtilis, detegit etiam animi sui arcana, libertate loci. Igitur simplex et aperta omnium consultatio postridie rursus agita-

—4 Vet. cod. apud Groslotium *aut callida*.—5 Ms. Arundel. cod. Kapp. *ad hoc*. Vet. ed. apud Jac. Gronov. *ad hæc*.—6 Sic bene Mss. Vatic. editiones veteres et recentiores. Male Lipsius, *loci*. Brot.—7 Frustra tentat Lipsius, *et sua utriusque temporis*. Idem.

NOTÆ

[n] *Ad magnas incalescunt*] Hor. Od. I. 18. 'Siccis omnia nam dura Deus proposuit, &c. Quis post vina gravem militiam aut pauperiem crepat?' Legatus Scytharum apud Plin. l. XIV. 22. 'Quanto plus biberint, tanto magis sitire Parthos.' Sic firmius deliberant.

[o] *Gens non astuta*] Prisca illa virtus Europæ jam diu infracta est, ingenuitas simplicitasque detrita. Nunc enim quantum vitiorum cujusque gentis proprium fuit, id ubique dispalatum, et ita cum aliis communicatum est, ut jam omnes fere gentes vivant moribus permixtis. Venit hæc flagitiorum servitus ab astutissimarum gentium moribus, quos admiramur, cupide sectamur et affectamus, dum nostros fastidimus et dediscimus. Sic dum exotica vituperia captamus, proprias laudes amittimus, dum vitiorum venena haurimus, germen virtutis propriæ exstinguimus. Experimur, quanta sit æquitas in judiciis, fides in negotiis, virtus in bellis, quæ verius latrocinia dixeris. Certe frequentium legationum commercia, gentium simplicitatem mutarunt in versutiam, dum vitia externa effundunt, virtutes sibi proprias relinquunt. *Paschalius in Legato*.

[p] *Aperit adhuc secreta*] Recte, *adhuc:* Quamvis, inquit, a se apertus Germanus, magis tamen *adhuc* mentem labiis gestat, hilaratus poculis. *Adhuc* notat, amplius, præterea, et insuper. *Gruterus*.

[q] *Licentia loci*] Non dicit cujus loci. An ipsius convivii, quo solos amicos vocari putabant? Forte potius, quia tales epulæ, quæ veluti concilia seu conventus nationis erant, celebrabantur in aliqua sylva sacra, ubi *licentia loci* fuit; et quia sacer locus ille et arcanus, ideo secreta pectoris facilius aperiebant. Sic enim supra Hist. IV. 14. 'Civilis primores gentis, et promtissimos vulgi, specie epularum, sacrum in nemus vocatos, ubi nocte ac lætitia incaluisse videt, a laude gloriaque gentis orsus,' &c. Vertunt tamen, licentia ac libertate, in ea regione, id est, Germania, usurpari solita; non pravo sensu, sed qui tamen non est Taciti, ut puto. Ad mentem aperiendam confert ingenium hominum seu gentis simplicitas, sed non *locus* præcise aut regio, et aliter mentem suam declarasset Tacitus. Igitur dicit *licentia loci:* vel quia soli compotores et amici aderant, vel quia in specubus subterraneis epulabantur, vel quia in sacris sylvis et arcanis, ut diximus. Licentia loci, id est forte convivii: quasi sacra mensæ defendant contra dolum et insidias malamque fidem.

[r] *Postera die retractatur*] *Retractari* hic, non est *refutari*, aut *repudiari*,

est.[x] Deliberant, dum fingere nesciunt: constituunt, dum errare non possunt.

23. Potui humor ex hordeo aut frumento,[a] in quandam similitudinem vini corruptus.[1] Proximi ripæ et vinum mer-

tur, et constat ratio utriusque temporis. Consultant, dum dissimulare nesciunt; decernunt, dum errare nequeunt.

Potui suppetit *liquor ex hordeo vel tritico, in speciem quandam vini maceratus.*

1 Ms. Arundel. *corrupti.*

NOTÆ

sed denuo sive diligentius tractari, in manum resumi, recognosci.

Sic Plinius lib. IX. epist. 10. 'Oratiunculam unam et alteram retractavi.' Sueton. Aug. 34. 'Leges retractavit et quasdam ex integro sanxit.' *Berneggerus.*

[x] *Et salva utriusque temporis ratio est*] Ego scribo, *et sua utriusque temporis.* Interpretor: Germani in conviviis et compotationibus deliberant quidem agitantque res graves: sed easdem sobrii recoquunt et retractant.

Utrique rei *sua* quædam *ratio est.* Rationem autem addit, 'deliberant, dum fingere nesciunt: constituunt, dum errare non possunt.' Ex quo discimus, Germanos in convivii illa licentia proposuisse quidem seria: sed eadem conclusisse et finisse, non nisi matutinos et serios. Idemque mos fuit Persarum; testis Strabo: 'In vino,' inquit, 'de rebus gravissimis deliberant; et hæc firmiora putant, quam quæ jejuni statuerunt.' Fuit et mos Cretensium, et Græcorum omnium veterum. *Lips.*

Salva utriusque temporis] Recte, *salva.* Ita Plinius in Paneg. cap. 92. 'Salva diligentiæ tuæ ratione,' id est, Ut tibi ratio diligentiæ tuæ constet, ut nihil tibi videaris contra consuetam diligentiam tuam fecisse. Romani et Græci convivantes *in crastinum res serias* proferunt, ita ut eis alterius temporis ratio non constet, nec salva sit, quippe quod tantum per lusum et lasciviam trahatur.

At boni Germani temperant suas ferias utili negotio deliberandi, atque adeo non tantummodo, cum retractant consulta sobrii, sed etiam dum consultant, uvidi ac saucii, temporis salvam rationem habent. *Gronov.*

[a] *Potui humor ex hordeo aut frumento*] Cervisiam intelligit, quæ etiam hodie in usu frequenti apud Germanos, Sarmatas, Belgas, et Anglos. Dio Cassius l. XLIX. de Pannoniis ait: 'Hordeum et milium edunt, et potum ex eis conficiunt.' Plinius l. II. capite ultimo in fine: 'Ex iisdem [frugibus] fiunt et potus, Zythum in Ægypto, Cælia et Ceria in Hispania, Cervisia et plura genera in Gallia aliisque provinciis.'

Ulpianus in l. IX. D. de tritico, vino vel oleo legato: 'Si quis vinum legaverit, Zythum, quod in quibusdam provinciis ex tritico, vel ex hordeo, vel ex pane conficitur, non continebitur. Simili modo nec carnum, nec cervisia continebitur.'

Ammian. Marcel. l. XXVI. hujusmodi potum, *Sabaiam* vocat, his verbis: 'Est autem Sabaia ex hordeo vel frumento, in liquorem conversus, paupertinus in Illyrico potus.' *Pichen.*

Ex hordeo] Diodor. Sicul. Hist.

cantur.[t] Cibi simplices:[u] agrestia poma, recens fera,[v] aut lac concretum. Sine apparatu, sine blandimentis, expellunt famem. Adversus sitim non eadem temperantia. Si indulseris ebrietati,[w] suggerendo quantum concupiscunt, haud minus facile vitiis,[z] quam armis, vincentur.[x]

24. Genus spectaculorum[y] unum atque in omni cœtu

Vicini Rheno etiam *et vinum emunt. Cibi faciles paratu: sylvestres fructus, recenter occisa bellua, aut lac coagulatum. Sine luxu, sine delinimentis abigunt famem: contra sitim non eadem abstinentia. Si concesseris temulentiæ, suppeditando quantum cupiunt, perinde facile intemperantia, atque bello superabuntur.*

Species oblectumentorum una atque eadem est in omni conventu. Intecti ado-

—2 Ms. Bamberg. *vino, quam armis.* Quod nonnulli probant, sed immerito. Frigidum enim est. Hic agitur de ebrietatis vitiis. *Brotier.*

NOTÆ

l. I. 'Si qua regio vitibus inepta esset, docuit [Osiris] ex hordeo potum fieri, haud multum virtute gustuque vino inferiorem.'

[t] *Vinum mercantur*] Diodorus Sic. l. VI. 'Vino præter modum adeo delectantur, ut a mercatoribus importatum purum bibant: nimioque potu ebrii, aut in somnum incidant, aut insaniam. Quo fit ut mercatores Italici plures, quæstu ducti, vinum tum navibus, tum per terram curribus deferentes, pincernam puerum mercentur pro vini amphora.'

[u] *Cibi simplices*] Pultiphagos etiam fuisse constat. Plinius XVIII. 17. 'Primum omnium frumenti vitium avena est, et hordeum in eam degenerat, sicut ipsa frumenti fit instar: quippe cum Germaniæ populi edant eam, neque alia pulte vivant.'

[v] *Recens fera*] Puto, quia nondum carnes sale condiebant, nec forte assabant aut igni coquebant; idcirco *recenti fera* vescebantur. Sic apud Melam c. 8. de populis Africæ: 'Cibus est caro plurimum ferina. Nam gregibus (quia id solum optimum est), quoad potest, parcitur.' *Recens*, id est, a cæde rubens. Mela l. III. 3. de Germanis: 'Victu ita asperi incultique, ut cruda etiam carne vescantur, aut recenti, aut cum rigentem in ipsis pecudum ferarumque coriis, manibus pedibusque subigendo, renovarunt.'

[w] *Si indulseris ebrietati*] Attamen est aliqua vis cerebri et mentis. Sic exploratur bibendo merum, an valida, an cauta, an firma satis sit mens hominis. Apud Xenoph. Cyrus junior inter alias dotes prædicat se vinum bibere egregie, et ferre fortius quam fratrem: et Strabo l. XV. dicit inscriptum fuisse monumento Darii Histaspis filii hunc titulum: 'Potui large vinum bibere, idque egregie sustinere.'

[x] *Vitiis, quam armis, vincentur*] Frustra vox, *vino*. Nam *vitiis*, id est, nimio vino, et τὴν οἰνοφλυγίαν seu ebrietatem consequentibus malis.

Vinci autem suis eos *vitiis* dicit; ut apud Justinum Scythæ, 'prius ebrietate, quam bello vincuntur.' *Gronov.*

[y] *Genus spectaculorum*] Julian. Misopog. de se loquitur, et de Gallis Germanisque: 'Vixi inter ferocissimos et bellicosissimos populos, qui Venerem, nuptiarum Deam, conjugii prolisque gratia, et Bacchum lætitiæ datorem, vini, quantum cuique suffi-

idem. Nudi juvenes, quibus id ludicrum est, inter gladios[a] se atque infestas frameas saltu jaciunt. Exercitatio artem paravit,[1] ars decorem: non in quæstum tamen, aut mercedem; quamvis audacis lasciviæ pretium est, voluptas spectantium. Aleam (quod mirere)[2] sobrii inter seria exercent, tanta lucrandi perdendive temeritate, ut, cum omnia defecerunt,[3] extremo ac novissimo jactu de libertate et de corpore[a]

lescentes, qui tale spectaculum exhibent, saltu se immittunt per enses, et infensas lanceas. Exercitium artem fecit, dexteritas speciem et elegantiam: non in lucrum tamen aut pretium; licet audacis petulantiæ præmium est, oblectatio intuentium. Ludi *aleam (quod stupeas) sicci, velut rem* gravem et *seriam usurpant, tanta lucrandi aut perdendi, audacia, ut, cum omnia amiserunt, ultima ac suprema fortuna,*

1 Ita bene Rhenanus e Cod. Kapp. In veteribus editionibus, *parat*. Brotier. *parat* placet Bipont.—2 Sic bene Ms. Vatic. 4498. et libri omnes editi. In Ms. Vatic. 1518. *miretur*. Ms. Vatic. 2964. *Aleam quidem, quod mirere*. Brotier.—3 Ms. Turic. *defecerint*.

NOTÆ

ciat, potandi causa, tantum norunt. Petulantia vero nulla est in theatris, neque insolentia, neque in scenam cordax admittitur.' Et infra, cum saltatores inducti essent in aulam cujusdam regis Celtarum, sic addit: 'Saltatores cum artem suam exhibuissent in aula, statim illos deseruerunt spreveruntque viri fortissimi, quod furentibus et fanaticis similes viderentur. Et mihi similiter hic visum est theatrum perridiculum,' &c.

[a] *Inter gladios*] Sic fere, qui Cybisteteres a Græcis, quasi urinatores, dicti sunt saltatores quidam, qui in caput convolvi, manibus pedibusque adductis, didicerunt. Quod genus saltationis aut exercitii Cybistema dicitur a Luciano in capite de Gymnasiis. Factitari id hodie a Petauristis videmus, cum corpore in spiram contracto in caput provolvuntur: Trinabola lingua populari dicitur. A cubo, id est, tessera, verbum id deductum; qui, cum in alveolum jacitur, hoc modo convolvitur. *Budæus*. Sic saliunt per transversos enses.

[a] *De libertate et de corpore*] Hoc aleæ studium pertinax Hunnis attribuit D. Ambrosius de Tobia cap. 11: 'Ferunt Hunnos, cum sine legibus vivant, aleæ solius legibus obedire, in procinctu ludere; tesseras simul et arma portare, et plures suis, quam hostilibus ictibus, interire. In victoria sua captivos fieri, et spolia suorum perpeti, quæ pati ab hoste nequiverint.'

Et statim: 'Frequenter autem tanto ardore rapi, ut cum ea quæ sola magna æstimant, arma victus tradiderit, ad unum aleæ jactum vitam suam potestati, vel victoris, vel fœneratoris, addicat. Denique constat, quod quidam et Imperatori Romano cognitus, in fide pretium servitutis, quod sibi tali sorte superatus intulerat, suppliciis imperatæ mortis exsolverit.' *Lipsius*.

De libertate et de corpore] Fere unum et idem est, et vix distinguas inter libertatem amittere, et corporis sui

contendant. Victus voluntariam servitutem adit: quamvis juvenior,[4] quamvis robustior, alligari se ac venire patitur: ea est in re prava pervicacia: ipsi fidem vocant.[b] Servos conditionis hujus per commercia tradunt, ut se quoque pudore victoriæ exsolvant.[c]

25. Ceteris servis,[d] non in nostrum morem, descriptis per

de libertate et de persona certent. Superatus spontaneum servitium subit: licet junior, licet validior, vinciri se ac venundari sinit: tanta est in re mala pertinacia; ipsi constantiam seu *fidem appellant. Hujus sortis mancipia mercatoribus vendunt, ut se etiam rubore* talis *victoriæ liberent.*

Ceteris famulis, non pro ritu nostro, utuntur, ad præscripta per domum munia.

4 Sic Mss. Vatic. et Cod. Kapp. Libri editi cum Brotier. Gronov. et Ryck. dant *junior.*

NOTÆ

dominium perdere. Quamdiu durat servitus, tamdiu corpus alteri mancipatur. Vita, corpus, vires, opes, omnia sunt possidentis.

De libertate] Sic et Romani vitam ludebant. Athen. IV. scribit 'apud Romanos, iis qui se percuti securi velint, ut ad hæredes merces ea perveniat, minas quinque promitti, ac sæpiuscule complures, perscriptis nominibus apud judices, litigare, unoquoque disceptante, æquissimum esse, sic se cruciari et ad supplicium trahi.'

Idem Athen. 24. 'Seleucus ex Thracibus quosdam in conviviis scribit suspendium ludere, tereti laqueo altiori cuidam loco adoptato, subjectoque ad perpendiculum saxo volubili, si quis ascendisset. Illos ergo sortiri, et cui sors evenisset, falcem eum manu tenentem insistere lapidi, ac collo restim innectere, aliumque tum accedentem, saxum pellere; quo fugiente, nisi mox falce laqueum abscindat, qui pendet, strangulatur; aliis ridentibus, qui mortem ejus pro joco haberent.'

[b] *Ipsi fidem vocant*] In re dissimili jactarunt Frisii: 'Nullos mortalium armis aut fide ante Germanos esse.' Tac. Ann. XVI. Suet. Claudio.

[c] *Ut se quoque pudore victoriæ exsolvant*] Quasi diceret, Ut non solum victum captivumque pudore talis servitutis exsolvant, sed etiam seipsos, qui vicerunt, probro talis victoriæ liberent; vel etiam ut se pudore et verecundia victi viventis videntisque exonerent. Nam qui sine pudore vicinum forte et amicum, cum quo modo ex æquo luserint, sorte iniqua sibi servientem videant? Ideoque illos extraneis vendunt.

[d] *Ceteris servis*] Non utuntur ceteris servis Germani, ut nos, ad ministeria diversa intra domum cuilibet præscripta. Quilibet servus Germanorum suam propriam domum regit, nec se immiscet domini penatibus. Domestica ministeria, seu officia, uxor et liberi exequuntur. Intelligit, non habuisse Germanos domi eam multitudinem servorum, quales habuere Romani per nationes, colores, et ætates descriptos. Sed quidni nobiles et ditiores habuere aliquos etiam servos ad ministeria penatum? Describit vulgus et morem gentis in universum, non principes, aut potentiores, ut plurimum.

familiam ministeriis,[1] utuntur. Suam quisque sedem, suos Penates regit. Frumenti modum dominus, aut pecoris, aut vestis, ut colono, injungit: et servus hactenus paret. Cetera domus officia uxor ac liberi exequuntur. Verberare servum ac vinculis et opere coërcere, rarum.[2] Occidere solent, non disciplina et severitate,[e] sed impetu et ira,[f] ut inimicum, nisi quod impune.[3] Libertini[4] non multum supra servos sunt, raro aliquod[5] momentum in domo, nunquam in civitate; exceptis duntaxat iis gentibus, quæ regnantur.[6] Ibi enim et super ingenuos et super nobiles ascendunt: apud ceteros impares libertini[g] libertatis argumentum sunt.

26. Fœnus agitare et in usuras extendere, ignotum: ideoque magis servatur,[1 h] quam si vetitum esset. Agri, pro

Suum quisque prædium, suam domum gubernat. Frumenti mensuram dominus imperat, vel numerum *pecorum, aut vestis, tanquam agricolæ, præscribit: et servus huc usque obedit. Reliqua ministeria, conjux et liberi exhibent. Raro plagas infligunt servo, aut catenis et labore cohibent. Necare solent, non lege et disciplina, sed impetu et iracundia, ut hostem, nisi quod sine pœnæ metu. Liberti non admodum servis præeminent, raro aliquam auctoritatem habent in familia, nunquam in rep. demtis tantum iis nationibus, quæ reges habent. Illic enim etiam liberos et illustres antecellunt: apud reliquos inferiores liberti libertatis specimen ostendunt.*

Usuram exercere et fœnore opes augere inusitatum est; *ideoque magis observatur,*

1 Ms. Vatic. 1862. *ministris.* Ms. Vatic. 2964. *ministeriis suis.*—2 Cod. Kapp. sic: *verberant servum, ac vinculis et opere coercere, rarum occidere solent.* Ernest.—3 Mss. Vatic. et Turic. *impune est.*—4 Libri omnes ante Ernestum, *liberti.* Recte emendavit, *libertini:* sic enim mox infra legebatur, *impares libertini.* Atque hic non de singularum domorum libertis, sed de ipso hominum ordine, qui *libertini* vocantur, ut videre est apud Ciceronem, Verr. I. 47. *Brotier.*—5 Ms. Arundel. *aliquid momenti.*—6 Ita bene Mss. Vatic. 1518. et 4498. libri quoque omnes editi. In Ms. Vatic. 2964. *regnant.* Brotier.

1 Frustra tentat Lipsius, *spernitur* aut *spernatur.* Emendat Salmasius, *aversantur.* Ferri potest vulgata scriptura. Nempe non agitare fœnus, in

NOTÆ

e *Non disciplina et severitate*] Quemadmodum Romani, qui habuere olim jus vitæ et necis in servos, et quos in exemplum occidebant, ut ceteram familiam tali severitate continerent.

f *Impetu et ira*] Hoc ita in Septentrionis tractu, ut Holsatia, atque alibi; etiam hodie Germani: et per mores licet. *Lipsius.*

g *Impares libertini*] Apud ceteras nationes liberti seu orti ex libertis, impares liberis et ingenuis. Et sic quid libertas sit, aut valeat, ostendunt. At non ita in 'gentibus, quæ regnantur;' ubi libertini magni *momenti* sunt, et se efferunt supra ingenuos.

h *Ideoque magis servatur*] Capien-

numero cultorum, ab universis in vices[2] occupantur,[i] quos mox inter se, secundum dignationem, partiuntur:[j] facilita-

quam si prohibitum esset. Arva, pro multitudine colonorum, ab omnibus vicissim occupantur, quæ deinde dividunt inter se, juxta cujusque *dignitatem: agrorum am-*

usuras non extendere, id, cum sit ignotum, magis servatur, quam si vetitum esset. Sic supra c. 19. 'Plus ibi boni mores valent, quam alibi bonæ leges.' *Brotier.*—2 Brotierus cum Gronov. et Ryck. *per vices;* et ita Puteolanus, ac deinde ceteri omnes. Mss. Vatic. 1862. et 2964. et Cod. Kapp. *in vices;* et sic Bipont. Ms. Vatic. 1518. et edit. Spir. *universis vices.* Ms. Vatic.

NOTÆ

dum, quasi de interdicto præivisset. *Lipsius.*

Ideoque magis servatur] Respicit ad vocem, *ignotum.* Illa, inquit, ignorantia magis *servatur,* id est, minus facit peccare, quam legum auctoritas. Fit enim, nescio quo humani ingenii vitio, ut magis vetita legibus persequamur vitia. *Colerus.*

Lege: *ideoque magis aversantur.* Salmasius.

Quomodo *aversantur,* si sibi est *ignotum?* Loquendi ratio elliptica est. Magis servatur mos ille non *agitandi fœnoris* et *in usuras extendendi,* quam si vetitum esset. Quare magis *servatur?* quia iis est *ignotum.* Heraldus.

Ideoque magis] Magis valent boni mores, quam multæ leges. Plus valet non nosse vitia, quam didicisse leges, quæ vetant.

[i] *In vices occupantur*] Vulgo *per vices occupantur.* Quomodo id factum sit, Cæsarem declarare existimo l. IV. ubi de Suevis: 'Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula millia armatorum, bellandi causa, suis ex finibus educunt. Reliqui domi manent, pro se atque illis colunt: hi, rursus invicem, anno post, in armis sunt.'

An enim hoc non est agros per vices occupari a pagis seu *vicis?* Colerus.

Satis placet *per vices.* Cæsar l. VI. Gall. 'Agriculturæ non student: neque quisquam agri modum certum ac fines proprios habet: sed magistratus in annos singulos gentibus nationibusque hominum, qui una coierunt, quantum eis, et quo loco visum est, attribuunt agri, atque anno post alio transire cogunt.'

Ergo, quia nulla perpetua possessio est, et quotannis alia tribus paterve familias in alterius tribus arationem succedit, ideo *vices* dicuntur. Idem de veteribus Ægyptiis tradit Herodotus l. II. Simile et de Dalmatis narrant: sed *vices* istorum tantum post octo annos redibant. *Gronovius.*

[j] *Inter se, &c. partiuntur*] Quod intelligo intra eundem pagum, vel ad summum intra eandem nationem: nam si vicissim gentes omnes illæ Germanicæ sedes et agros permutarent, quæ turba? Et cur gentes hæ invicem decertarent, ita ut sexaginta millia perierint uno prælio, teste Tacito? Quæ causa belli, si terræ invicem permutarentur? Puto, intra eundem pagum aut certe civitatem unam, sistendæ illæ permutationes, quæ fiebant auctoritate Magistratuum. Rationem reddit Tacitus, cur id facile possent; scil. quia immensa camporum spatia; quia seges tantum terræ mandabatur, nec pomaria serebant, neque prata aut hortos rigabant. Difficultas tantum foret de

-tem partiendi camporum spatia præstant.[3] Arva per annos mutant:[k] et superest ager; nec enim cum ubertate[l] et amplitudine soli labore[4] contendunt,[m] ut pomaria conserant et prata separent[5] [n] et hortos rigent: sola terræ seges impera-

plitudo exhibet copiam et facilitatem distribuendi. Terras singulis annis permutant: et solum abunde sufficit; nec enim cum fertilitate et spatio agri opera aut *labore certant, ut viridaria conserant, et prata dividant, hortosque irrigent: solæ*

4498. *vice.* Ms. Bamberg. *ab universis vicis occupantur.*—3 Mss. Vatic. 2964. et 4498. *præbent.* In Ms. Vatic. 1518. *præstant:* at scriptum quoque supra, *præbent.*—4 Ms. Vatic. 2964. et editiones veteres, *laborare.* Bene Mss. Vatic. 1518. et 4498. ac Rhenanus, *labore.* Brotier.—5 Rhenanus et Lipsius, *sepiant.* Mallet Cluverius, *prata rigent, et hortos sepiant.*

NOTÆ

tectis et receptaculis armentorum, quæ forte non mutabant. Si intra eundem pagum terræ sibi assignarentur, permutabant forte terras, non domos, non pecora, aut servos.

Per vices, et *per vicos*, fere in eundem sensum recidit. *Per vices* designat tempus; *per vicos*, loca et agros: at scripsit Tacitus *per vices*, et sic aliis populis etiam usurpatum; quod forte statim explicat: 'arva per annos mutant.'

[k] *Arva per annos mutant*] Mutatio ista jussu magistratuum fiebat, ut colligitur ex Cæsare l. vi. 'Atque anno post alio transire cogunt:' ne scilicet agriculturæ studio homines caperentur. *Pichena.*

Mutant arva ... superest ager] Quod describit Seneca epist. 90. 'Statum quidem generis humani, non alium quisquam suspexerit magis, nec si cui permittat Deus terrena formare, et dare gentibus mores, aliud probaverit, quam quod apud illos fuisse memoratur, apud quos nulla subigebant arva coloni: 'Nec signare quidem, aut partiri limite campum Fas erat: in medium quærebant; ipsaque tellus Omnia liberius, nullo poscente, ferebat.' Quid hominum illo genere felicius? in commune rerum natura fruebantur: sufficiebat illa, ut parens, in tutelam omnium.'

Per annos] Hoc a Scythis habuere Germani Hor. Od. III. 24. 'Campestres melius Scythæ, Quorum plaustra vagos rite trahunt domos, Vivunt, et rigidi Getæ; Immetata quibus jugera liberas Fruges, et Cererem ferunt; Nec cultura placet longior annua; Defunctumque laboribus Æquali recreat sorte vicarius.'

[l] *Cum ubertate*] Ubertatem et amplitudinem soli sequi, æmulari, aut suo labore et opera adæquare non contendunt.

[m] *Amplitudine soli labore contendunt*] Columella, de re Rust. I. 3. 'Acutissimam gentem Pœnos dixisse convenit, imbecilliorem agrum quam agricolam esse debere: quoniam, cum sit colluctandum cum eo, si fundus prævaleat, allidi dominum.'

[n] *Prata separent*] Frustra *sepiant.* Recte *separent.* Sensus est: Populos illos, in magna soli ubertate atque amplitudine, solitos non fuisse pomaria conserere, hortos rigare, et prata a reliquis agris separare animi causa; sed segeti tantum operam insumere: ideoque semper supererat ager. *Pichena.*

Non tantum animi causa separan-

tur.[o] Unde annum quoque ipsum non in totidem digerunt species: hyems et ver et æstas intellectum ac vocabula habent: autumni perinde nomen ac bona ignorantur.

27. Funerum nulla ambitio; id solum observatur, ut corpora clarorum virorum certis lignis[p] crementur. Struem rogi nec vestibus,[q] nec odoribus,[r] cumulant: sua cuique arma,[s] quorundam igni et equus adjicitur. Sepulcrum ces-

terris fruges mandantur. Quare annum etiam ipsum non in totidem distinguunt tempestates: hyems et ver, et æstas, quid sint, *re et nomine cognoscuntur: autumni vocabulum et opes perinde nesciuntur.*

Exequiarum nulla ostentatio; id unum ex more *celebratur, ut cadavera illustrium virorum certis lignis comburantur. Molem,* seu congeriem *busti nec pannis, nec aromatis, complent; sua cuique arma, nonnullorum rogo* etiam *et equus subjicitur.*

NOTÆ

tur prata, sed ne grassentur pecora, et ut gramen servetur ipsis in hybernum tempus, quo sæviunt nives et hybernæ glacies. Sicque separantur prata, fructus et emolumenti causa.

Prata separent] Alii volunt, *prata rigent, hortos sepiant;* sed ea simul sumi debent et intelligi; ita ut prata et hortos separent, simul et rigent: nam eadem ratio est prata separandi et rigandi, sicut et hortos. Sic supra Tac. 'Donec ætas separet ingenuos, virtus agnoscat.' At virtus debet et separare simul et agnoscere ingenuos, et ætas item separare et agnoscere; quia sine illa virtus existere aut enitere nequit.

[o] *Sola terræ seges imperatur*] Virg. 'Ut quamvis avido parerent arva colono.' Mandat agricola et imperat, paret ager.

[p] *Certis lignis*] Idem Saxo: 'Deinde rogum exstruit, Danis inauratam Regis sui puppim in flammæ fomentum conjicere jussis.'

[q] *Struem rogi nec vestibus*] Sic enim Romani vestes odoresque congerebant, et una cum corpore per honorem cremabant; et Persæ, suo luxu et opulentia, talia multa in sepulcrum simul cum mortuo rege inferebant; a quibus suam magnificentiam mox Romani sumsere et ignem, totamque imperii gloriam. Refert Arrianus ubi de Cyri monumento: 'Lectum fuisse ad tumulum regis, cujus pedes auro solido conflati erant, et tapetem Babylonio ritu contextum, et hypostromata purpurea, et stragulas inesse et candys, et alias tunicas operis Babylonii et braccas Medicas, et vestes hyacinthinas; quarum aliæ essent purpureæ et aliæ variorum colorum intextorum: ibi esse et torques et armillas et acinaces; et inaures auri, et lapillorum, et mensam auream.' Quæ, scil. omnia, sic disposita, ut exornarent corpus et sepulcrum regis, non autem, ut igni urerentur: nam mortuos non cremarunt Persæ, ne ignem, quem Numinis loco habebant, polluere viderentur.

Struem rogi] Obrui cadavera, non ostentari, neque onerosa pompa proponi debent. Horat. Od. l. II. 20. 'Compesce clamorem, ac sepulcri Mitte supervacuos honores.'

[r] *Nec odoribus*] Respicit hic simulque carpit luxum Romanorum, qui vestes odoresque et aromata varii generis in rogum et ambitiose cumulabant, officio in mortuos sumtuoso et inani.

[s] *Sua cuique arma*] Saxo Gramma-

pes erigit.[t] Monumentorum arduum[u] et operosum[1] hono-

Cespite seu aggere *tumulus exstruitur.* *Sepulcrorum excelsam et laboriosam glo-*

1 Ita bene Rhenanus e Cod. Kapp. In veteribus editionibus, *peroperosum.*

NOTÆ

ticus l. VIII. 'Cumque superjectum ignis cadaver absumeret, mœrentes circuire proceres, impensiusque hortari cunctos cœpit, uti arma, aurum et quodcumque optimum esset, liberaliter in nutrimentum rogi sub tanti taliterque apud omnes meriti regis corpore transmitterent.'

Sua cuique arma] Usurpatum simile decus olim in fœminis. Plut. lib. de Socratis Dæmonio, ubi de sepulcro Alcmenæ: 'Inventa est cum reliquiis corporis armilla ænea, non magna: et duæ fictiles amphoræ, terram intus habentes,' &c.

Sua cuique arma] Quintilianus Declam. 369. 'Quidam arma de sepulcro viri fortis, suis consumtis, sustulit, victor reposuit, reus est violati sepulcri.' Notum illud Virg. VI. Æneid. 'At pius Æneas ingenti mole sepulcrum Imposuit, suaque arma viro,' &c. De armis et equis mos duravit. Leges Henrici I. c. 83. 'Ipsum corpus solito defunctorum more componat: . . . super clypeum, si habeat, et lanceam suam figat, et arma circummittat, et equum adregniet.' Nec solum ad sepulcra virorum illustrium, sed etiam in delubris Deorum dicata sunt. Messalla Corvinus lib. de progenie Augusti: 'In templis arma et insigne armorum suspendit: nam post exactam militiam, laboresque militiæ, mos fuit suspendere arma. Ideo arma fixit Troja; Troja fuit inter arma templis affixa, armorum insigne,' id est, *sus.* Livius: 'Samnites præter ceteros apparatus, ut acies sua fulgeret novis armorum insignibus fecerunt. Duo exercitus erant; scuta alterius auro, alterius argento cœlaverunt,' &c. ubi *insignia armorum* sunt scutorum et clypeorum picturæ, ac cœlaturæ. Olim in clypeis eorum, quorum essent, vel etiam avorum imagines effingi solitas, colligitur passim ex veteribus scriptoribus. Tito Livio l. v. Hist. Plinio l. XXXV. c. 2. Silio Italico l. XVII. et aliis: qui pridem clypei, si quidem in templis appenderentur, aurei ut plurimum erant; quod de Lucii et Caii Cæsaris clypeis observat Xiphilinus ex Dione, et auctor Panegyrici Constantino dicti, de ipsiusmet Augusti scuto, sub finem: 'Merito, igitur tibi, Constantine, ut nuper senatus signum Dei dedit, et paulo ante Italia scutum et coronam, cuncta aurea, dedicarunt, ut conscientiæ debitum aliqua ex parte relevarent. Debetur enim et divinitati simulacrum aureum, et virtuti scutum, et corona pietati.'

Atque in clypeorum ejusmodi dedicationibus epulas datas civibus docent inscriptiones aliquot veteres. Ex quibus colligitur, scuta virorum nobilium tumulis jam olim appensa, ac proinde eorum, quibus illa decorari solebant, armorum insignia; quod etiamnum passim fieri novimus. Idque olim pariter in usu fuisse, ut arma mortui sepulcro imponerentur.

[t] *Sepulcrum cespes erigit*] Quod non duravit. Nam postea ponticulum seu porticulum in tumulis, forte nobilium, exstruxere. Pactus legis Salicæ tit. 58. 'Si quis aristatonem super mortuum missum capulaverit, aut man-

rem, ut[s] gravem defunctis, aspernantur. Lamenta ac lacrymas cito,[v] dolorem et tristitiam tarde, ponunt.[3] Fœminis lugere honestum est;[w] viris meminisse.[x] Hæc in commune

riam, tanquam importunam mortuis, contemnunt. Luctum fletumque statim omittunt, desiderium et mæstitiam sero. Mulieribus flere decorum est; viris recordari.

Brotier.—2 Male Beroaldus, *et gravem*. Idem.—3 Ms. Arund. *deponunt*; quod e repetitione præcedentis syllabæ ortum. *Ernest.*

NOTÆ

dualem, quod est structura, sive sclave, qui est ponticulus [alii leg. *porticulus*] sicut more antiquorum faciendum fuit.'

[s] *Monumentorum arduum*] Contra sepulcra magnifica exstruebant populi Orientis. Diod. Siculus l. II. 'Ægyptii sane omnino parvi faciendum præsentis vitæ tempus esse putant: futuræ vero gloriam, quæ virtute comparatur, magni æstimandam. Domos nostras diversoria appellant, tanquam brevi tempore a nobis inhabitandas. Defunctorum sepulcra sempiternas domos, quoniam apud inferos infinitum sit tempus, vocant. Ideo domuus ædificandæ curam contemnunt. Circa sepulcrorum magnificentiam summum studium operamque impendunt.' Alibi: 'Domos ex arundinibus conficiebant: cujus rei vestigia penes pastores permansere, cum huc usque nulla alia nisi ex calamis facta habitacula probent.'

[v] *Lacrymas cito*] Plut. libello de Consolatione ad Apollonium. 'Eum, qui Lyciis leges posuit, aiunt mandasse civibus, ut, in luctu, veste uterentur muliebri. Significare volebat rem eam muliebrem esse, neque convenire viris moderatis, et liberali doctrinæ deditis. Est enim revera muliebre, imbecillisque et degeneris animi luctus, et ut ad eum mulieres viris, ita Barbari Græcis, ac deteriores præstantioribus sunt propensiores. Ac de ipsis Barbaris, si qui luctum exercent, non animosissimi, non Celtæ, non Galli, aut qui alii generoso sunt pleni spiritu, id faciunt, sed Ægyptii, Syrii, Lydi, aliique horum similes.'

[w] *Fœminis lugere honestum est*] Seneca epistola 64. 'Annum fœminis ad lugendum constituere majores, non ut tamdiu lugerent, sed ne diutius. Viris nullum legitimum tempus est, quia nullum honestum.'

Nihil Tacitus hic de opinione Germanorum circa animæ statum: quod miror. Credebant enim cum Gallis animas esse immortales, ob quam causam fortissime dimicabant. Appianus de illis: 'Per ferociam audacissimi sunt, et mortem spernunt, propter spem, quam habent, reciperandæ vitæ.' Mela de Druidis III. 2. 'Unum ex iis, quæ præcipiunt in vulgus, effluit; videlicet, ut forent ad bella meliores, æternos esse animos, vitamque alteram apud manes.' *Colerus.*

Fœminis lugere] Seneca lib. de consol. ad Helviam, c. 15. 'Non ex intacto corpore tuo sanguis hic fluxit. Non est, quod utaris excusatione nominis muliebris, cui pæne concessum est immoderatum in lacrymas jus, non immensum tamen: et ideo majores decem mensium spatium lugentibus viros dederunt; ut cum pertinacia muliebris mœroris, publica constitutione deciderent: non prohibuerunt

de omnium Germanorum origine ac moribus accepimus: nunc singularum gentium instituta ritusque, quatenus differant, quæ nationes e Germania in Gallias commigraverint, expediam.

28. Validiores[y] olim Gallorum res fuisse, summus auctorum D. Julius tradit:[z] eoque credibile est, etiam Gallos in Germaniam transgressos.[a] Quantulum enim amnis obsta-

Hæc in genere de universæ Germanicæ gentis initiis atque institutis comperimus: nunc persequar cujuslibet nationis mores cærimoniasque, quatenus discrepent, et qui populi e Germania transierint in Gallias, ibique consederint.

Potentiores firmioresque olim Gallorum res extitisse, præcipuus scriptorum D. Julius memorat: ideoque verisimile est, Galloe quoque in Germaniam transvectos

NOTÆ

luctus, sed finierunt. Nam et infinito dolore, cum aliquem ex carissimis amiseris, affici, stulta indulgentia est, et inhumana duritia. Optimum inter pietatem et rationem temperamentum est, et sentire desiderium, et opprimere.'

[x] *Viris meminisse*] Senec. epist. 99. 'Sic aves, sic feræ fœtus suos diligunt. Quarum concitatus est amor, et pæne rabidus; sed cum amissis totus exstinguitur. Hoc prudentem virum non decet: meminisse perseveret; lugere desinat.'

[y] *Validiores*] Virtutis Gallorum testis illa pecunia, tamdiu asservata in sanctiore ærario Romæ, in templo scil. Saturni, si forte bellum Gallicum ingrueret; quod ærarium tandem perfregit Cæsar, cum jactaret nihil amplius metuendum esse a Gallis, quos ipse devicisset. Testis illa vox Romanorum, qua fatentur, se cum aliis gentibus pugnavisse *pro gloria*, cum Gallis *pro salute*.

[z] *Divus Julius tradit*] Ejus verba sunt Comm. VI. 'Ac fuit antea tempus cum Germanos Galli virtute superarent, et ultro bella inferrent; ac propter hominum multitudinem, agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent.'

Et paulo post: 'Nunc quod in eadem inopia, egestate, patientiaque Germani permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur; Gallis autem, propinquitas, et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur; paulatim assuefacti superari, multisque victi præliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.' *Rhenanus.*

[a] *Gallos in Germaniam transgressos*] Sane tradit Livius l. v. 34. cum Ambigatus Biturix, rex Celtarum, magno natu ipse, regnum, prægravante multitudine, exonerare cupiens, quæ jam vix regi videbatur posse, Bellovesum ac Sigovesum sororis filios, impigros juvenes, missurum se esse, in quas Dii dedissent auguriis sedes, ostendisset, Sigoveso sortibus datos Hercynios saltus.

Ceterum quos Gallorum populos secum eduxerit, non commemorat nominatim, propter institutam de primum transcensis Alpibus narrationem; id quod a Belloveso factum.

At mihi fit probabile e Celtis Sigovesum habuisse et Andegavos, quando horum nomen hodieque extat in Hercynio saltu, qua Galliam aspectat.

Siquidem amœnissimam vallem eam

bat, quo minus, ut quæque gens evaluerat, occuparet permutaretque sedes, promiscuas adhuc[b] et nulla regnorum potentia divisas?[1] [c] Igitur inter Hercyniam sylvam[d] Rhenum-

esse. *Quantulum enim Rhenus arcebat, quominus, ut quælibet natio increverat, invaderet mutaretque terras, communes adhuc, et nullo regum imperio discretas? Ergo Helvetii occupavere* agros sitos *inter Hercynium saltum, Rhenumque et Ma-*

1 Ita Rhenanus e Cod. Kapp. ac deinde ceteri omnes. In Ms. Bamberg.

NOTÆ

illam, quæ est oppidulo Noppenaugiæ vicina, subjecta Cniebiso monasteriolo Benedictinæ factionis, vernacula Germanorum lingua *Andegast* appellat: in cujus extremo thermæ repertæ sunt ætate patrum nostrorum, recentibus vulneribus sanandis mirum in modum conducibiles.

Quod si liqueret Belovacos quoque e Belgis una cum illo transisse Rhenum, tribueremus illis vicinam vallem, quam vulgus *Volvacensem* vocat, quasi dicas Belvacensem, a Volvaco, seu fluvio, seu oppidulo, hoc est, Belovaco: ut Senonibus Gallis proximam Hercynii saltus partem, quam hæc ætas *Simonis nemus* cognominat.

Porro de *Tectosagibus Gallis*, qui trans Rhenum coloniam miserint, testatur Cæsar comment. VI. 'Itaque ea, quæ fertilissima sunt Germaniæ loca, circum Hercyniam sylvam (quam Eratostheni et quibusdam Græcis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant) Volcæ Tectosages occuparunt, atque ibi consederunt.'

Ceterum penitioribus illos cultioribusque locis habitasse ad Nicrum fluvium, argumento Decensis arcis, in nostris rerum Germanicarum libris annotavimus.

Atque hic observandum ab idoneis esse relatum auctoribus, inde nomen Alpium ortum, quod sua lingua montes Galli vocent *Albas*.

Itaque montis, qui Nicro fluvio vicinus est, et haud procul Rutelinga ascenditur, illa longe lateque patens planities, tritici inprimis ferax, indubie etiamnum *Albæ* nomen a cultoribus olim Gallis retinet, &c.

Igitur de numero fertilissimorum Germaniæ locorum circum Hercynium saltum, in quibus Tectosages, seu ceteri Galli consederunt, ista *Alba* est, pars postea *Martianarum sylvarum.* Sic enim plurative Marcellinus appellat, indicans per has Julianum Aug. transisse, cum Danubium ex Rauracis adiret, navigaturus in Illyricum. *Rhenanus.*

[b] *Sedes, promiscuas adhuc*] Seneca lib. consol. ad Helviam c. 6. 'Videbis gentes populosque mutasse sedem. Quid sibi volunt in mediis barbarorum regionibus Græcæ urbes? quid inter Indos Persasque Macedonicus sermo? Scythia, et totus ille ferarum indomitarumque gentium tractus, civitates Achaiæ Ponticis impositas littoribus ostentat. Non perpetuæ hyemis sævitia, non hominum ingenia, ad similitudinem cœli sui horrentia, transferentibus domus suas obstiterunt. Atheniensis in Asia turba est: Miletus LXXV. urbium populum in diversa effudit. Totum Italiæ latus quod infero mari alluitur, major Græcia fuit. Tuscos Asia sibi vindicat. Tyrii Africam incolunt, Hispaniam Pœni, Græci se in Galliam immiserunt, in Græciam Galli.

que et Mœnum[2] amnes[x] Helvetii,[e] ulteriora Boii,[f] Gallica utraque gens, tenuere. Manet adhuc *Boihemi*[3] nomen,[g]

num *fluvios; ulteriora Boii, utraque natio Gallica*, insedere. *Durat etiam nunc*

et editionibus veteribus, *diversas*, quod probat Lipsius.—2 In Lipsiensibus Actis Eruditorum, anno 1711. p. 27. Cl. Schwartz emendat, *Œnum*. Ms. Arund. *Mœnim*.—3 Sic Mss. Vatic. 1862. et 2964. Ms. Vatic. 1518. et libri editi *Boiemi:* et sic scribunt Brotier. Gronov. et Ryck. Ms. Vatic. 4498. *Bohemi*. Corrupte Ms. Bamberg. *Boiis e munere nomen*. Unde ten-

NOTÆ

Pyrenæus Germanorum transitus non inhibuit; per invia, per incognita, versavit se humana levitas. Liberos conjugesque, et graves senio parentes traxerunt.'

[c] *Nulla regnorum potentia divisas*] Quia nempe dum incerta possessio agrorum remanet inter gentes, quæ quotannis permutant sedes, tum occupare terras facile fuit; at cum stabilita semel est potentia regum, qui terras populis diviserint, pacis et obsequii causa, tum ii suos fines vi et armis tuentur, ne quis irrumpere audeat.

[d] *Hercyniam sylvam*] Germanicum vocabulum *Hirtzenwald*, in saltum *Hercynium* corrupere. Significat autem *cervorum sylvam*. Colerus.

[x] *Hercyniam*] Hercynia, sylva Germaniæ magnæ ad meridiem circa Albim fluvium, &c. hodie multis in locis excisa est, major pars regnum Bohemiæ circumdat, et ab incolis vocatur *Bohemer waldt*, id est, sylva Bohemiæ. *Tillemonius*.

[x] *Mœnumque amnes*] Guntherus, Regino, aliique posteriores *Moganum* vocant: hinc *Moguntiaci* nomen, quamvis veteres maluerint *Maguntiacum*. Colerus.

Mœnus] Fluvius Hermundurorum et Marcomannorum Germaniæ populorum, atque Vangionum, qui Galliæ populi, in Rhenum fluvium se exonerat: hodie *Mein:* labitur per circulos Franconiæ, Rheni superioris et inferioris, in imperio Allemaniæ. *Tillemonius*.

[e] *Helvetii*] Populi provinciæ Lugdunensis: hodie diœcesis Episcopatus *Lausanne*, et pars diœceseos Episcopatus *Constance*. Vel, secundum divisionem temporalem, regio *Suisse* fere omnis, et pars dominii temporalis Episcopatus *Constance*. Ex Geographia Sansonis. *Tillemonius*.

[f] *Ulteriora Boii*] Hæc *Boiemia* est, quæ ultra Mœni fontes continuo incipiebat, Hercyniæque sylvæ late insinuabatur. Strabo lib. VII. ex Posidonio: 'dicit autem Boios Hercyniam sylvam habitasse olim.' Eo autem commigraverant Boii, cum a Camillo pulsi, Pannoniam et vicinas regiones occupavissent. *Colerus*.

Boii] Populi, aliquando pars Arvernorum, Biturigum, Cuborum, et Æduorum, in Aquitania prima et Lugdunensi prima, Galliæ provinciis: hodie pars diœceseos Archiepiscopatus *Bourges*, et pars Episcopatuum *Clermont* et *Autun*. Vel, secundum divisiones temporales, hic nunc est provincia *Bourbonnois*, et pars septentrionalis provinciæ *Auvergne*. Tillemon.

[g] *Manet adhuc Boihemi nomen*] Scribo, *manet adhuc Boiiasmi e re nomen:* vel, *Boyasmum e re*. Strabo quidem clare Βοΐασμον regiam Marobodui nominat: quam dictam a Boiis, vult

significatque loci veterem[4] memoriam, quamvis mutatis cultoribus. Sed utrum Aravisci[5] [h] in Pannoniam ab Osis,[6] [i] Germanorum natione, an Osi ab Araviscis in Germaniam, commigraverint, cum eodem adhuc sermone, institutis, moribus utantur, incertum est: quia, pari olim inopia ac libertate,[j] eadem utriusque ripæ[k] bona[l] malaque erant. Tre-

vocabulum Boihemi, *designatque antiquam loci memoriam, licet mutatis incolis. Sed dubium est, an transierint Aravisci ab Osis, populo Germanico, in Pannoniam, an Osi ab Araviscis in Germaniam* transmiserint, *cum eadem adhuc lingua, moribus, et ritibus utantur:* ambigitur, *quia, simili olim egestate ac licentia, eadem utriusque littoris commoda et incommoda erant. Treveri et Nervii multa ambitione*

tabat Lipsius, *Boiiasmi e re nomen*, vel *Boyasmum e re nomen*.—4 Male adhuc Ms. Bamberg. *veterem viæ memoriam*. Inde tamen Colerus conjiciebat, *viciniæ*. Brotier.—5 Veteres editiones, *Aranisci;* ac mox, *Araniscis*.—6 Male

NOTÆ

nunc noster. Possis et *Boyaimum* scribere, verius propiusque ad etymon, quasi Boiorum domum. *Lipsius.*

Boihemi nomen] Vell. Paterculus *Bojohemum* vocat: *heimum* sive *heim*, Germanica vox, *patriam* significat et *domicilium;* unde nusquam non obviæ locorum appellationes in Germania.

Depravatum puto Pauli Diaconi codicem, in quo sic legitur historiæ Langob. I. 13. 'Dicuntur post hæc Anthaib et Banthaib pari modó Nurgundaib per annos aliquot possedisse.'

Tu sic emenda: *Dicuntur post hæc Anthaim et Banthaim, pari modo Burgundhaim*, et hoc est, *Antarum, Vandilorum*, (ut sit *Banthaim* pro *Vandhaim*) atque Burgundiorum regiones. Loquitur de Langobardis e Scandinavia progressis.

Quemadmodum enim Tacitus hic *Boihemum* dixit, sic possemus juxta Latinam inflexionem, *Anthemum* et *Burgundhemum* usurpare. Sunt autem hæ veteres Burgundiorum sedes, priusquam per Germaniam in Sequanos commigrarent. *Rhenanus.*

Boihemi] Boiohæmum, ubi Boii, tum Marcomanni et tandem Bomi, regio et populi Germaniæ magnæ versus medium et meridiem: hodie regnum *Bohème* proprie dictum. *Tillemonius.*

[h] *Aravisci*] Populi Pannoniæ inferioris: hodie pars *Hungariæ* inferioris inter Danubium fluvium et amnem *Sarwize*, circa Budam urbem, sub Turcico imperio Europæo. Ex Geographia Sansonis. *Tillemonius.*

[i] *Osis*] Osi, populi Germaniæ ad Viadrum fluvium: hodie pars ducatus *Silesiæ* versus meridiem, in regno Bohemiæ late sumto. *Tillemonius.*

[j] *Pari olim inopia ac libertate*] Legunt, *inopia ac ubertate*. Sed qui hæc simul conveniant? inopia et libertas maxime impellunt ad permutandas sedes: et potest fieri, ut neque Aravisci ab Osis in Pannoniam, neque Osi ab Araviscis in Germaniam transierint; nam sufficit vicinitas, ut eodem sermone et iisdem moribus uterentur; idque propter frequens commercium, eadem connubia, eosdemque ritus: quæ utrimque facile commeant inter finitimos.

veri[m] et Nervii[7 n] circa affectationem[8] Germanicæ originis ultro ambitiosi sunt, tanquam, per hanc gloriam sanguinis, a similitudine et inertia Gallorum[o] separentur. Ipsam Rheni ripam haud dubie Germanorum populi colunt, Vangiones,[p] Triboci,[9 q] Nemetes.[r] Ne Ubii[10 s] quidem quan-

ultro Germanicam originem sibi vindicant, tanquam, per illud decus stirpis, distinguantur a similitudine et ignavia Gallorum. Ipsum Rheni littus procul dubio habitant Germanorum nationes, Vangiones, Triboci, Nemetes. Ne Ubii quidem,

Mss. Vatic. *a Boiis.* Nam mox Ms. Vatic. 4498. *Osi;* et Ms. Vatic. 1518. *Osci.* Brotier.—7 Veteres editiones, *Nervii.*—8 Codd. Kapp. *affectionem.*—9 In veteribus editionibus, *Treboci.* In veteri Inscriptione apud Cl. Schoepflin, 'Alsatia illustrata,' Vol. I. 550. memoratur CIV. TRIBOCORUM, id est, civitas Tribocorum. *Brotier.*—10 Mss. Vatic. Turic. Cod. Kapp. et Edd. veteres, *Nubii.* Male emendaverat Puteolanus *Ubii.* Bene Gruterus, *ne Ubii*

NOTÆ

Quia pari olim inopia ac libertate] Hæc duo fere se comitantur invicem; et ex inopia præcipue oritur libertas et audacia. Quod patet infra c. 29. 'Levissimus quisque Gallorum et inopia audax, dubiæ possessionis solum occupavere.'

[k] *Utriusque ripæ*] Puta, Danubii.

[l] *Bona*] Inter bona emicat præcipue *libertas,* et inter mala, extremum est *inopia;* sic eadem utriusque ripæ bona malaque erant.

[m] *Treveri*] Populi provinciæ Belgicæ primæ, ad Mosellam et Rhenum fluvios, in Gallia: hodie diœcesis Archiepiscopatus Treverensis, *Treves.*

Vel, secundum divisiones temporales, pars est ducatus *Luxembourg,* aliquid Archiepiscopatus et Electoratus *Cologne,* pars Archiepiscopatus et Electoratus *Treves,* pars *Palatinatus Rheni,* aliquid status Lotharingiæ, *Lorraine, &c.* in circulis Burgundiæ, Rheni superioris et inferioris. Ex Geographia Sansonis. *Tillemon.*

[n] *Nervii*] Populi provinciæ Belgicæ secundæ, in Gallia: hodie diœcesis Archiepiscopatus Cameracensis, *Cambray.* Vel, secundum divisionem temporalem, pars est comitatus Hannoniæ, *Haynaut,* et omnis tractus Cameracensis, *le Cambresis,* in Belgica Regia. *Tillemonius.*

[o] *Inertia Gallorum*] Tac. in Agric. 'Nam Gallos quoque floruisse in bellis accepimus; mox segnitia cum otio intravit, amissa virtute pariter ac libertate.'

A similitudine et inertia Gallorum] Quæ *similitudo* non pertinet ad eundem oris aut corporis habitum cum Gallis, sed ad similitudinem ingenii morumque: quod explicat ipse Tacitus his verbis, 'et inertia Gallorum.' Carpit Gallos, ut jam longa pace, centum scil. annorum et amplius, fractos et emollitos, qui cum cetero orbe serviebant, ignavumque stipendium conferebant, jam tributis contemti et attriti: quod non ita factum olim. Infra 43. 'Coarguit non esse Germanos, et quod tributa patiuntur.'

[p] *Vangiones*] Cæsar alio ordine *Triboces, Vangiones, Nemetes.* Appellatio populi Germanica, quasi *captores hostium* denotat *Vanger,* sive *Fanger.*

Gaudebant majores illi nostri nominibus a militari aliquo facinore sumtis et ad terrorem factis.

In illum finem *Angrivarii* et *Usipe-*

quam Romana colonia esse meruerint, ac libentius *Agrippinenses*,[t] conditoris sui[11] nomine,[u] vocentur, origine erubes-

licet coloniæ Romanæ jus adepti sint, et libentius Agrippinenses *appellentur, vocabulo fundatoris sui*, hanc *originem spernunt, transmissi olim, et spectata proba-*

quidem. Ryckius et Gronovius omisere *ne*.—11 Frustra tentat Lipsius *suæ*.

NOTÆ

tes composita sunt vocabula, quorum illos *Angrifer*, hoc est, excursores, et in principiis consistentes, hos *Uspieter*, id est, prælii aut certaminis postulatores, interpretari non verear.

Vangionum urbs Βορβητόμαγος Ptolemæo est. In veteri Itinerario *Borbitomagum:* quod imperite quidam confuderunt cum Brotomago, inter Tres Tabernas et Argentoratum sito; ut in Itinerario videre est, et apud Ammianum.

Hodie est *Vormatia*, detritis et detortis literulis, ut fit. *Colerus.*

Vangiones] Populi Germaniæ superioris, in Belgica regione Galliæ: hodie diœceses Archiepiscopatus *Mayence* et Episcopatus *Wormbs*. Vel, secundum divisiones temporales, pars est major dominii temporalis Archiepiscopatus et Electoratus *Mayence*, omne dominium temporale Episcopatus *Wormbs*, pars *Palatinatus Rheni* late sumti, pars provinciarum *Hassiæ* et *Vetteraviæ*, in circulis Rheni superioris et inferioris. *Tillemonius.*

[q] *Tribocci*] Sunt inferioris Alsatiæ populi, a tribus forsan pagis, quos habitant, ita dicti. Terminatio erat frequens *Bach* locorum et civitatum.

Inde Triboci sonant, quasi *Tribachi*. Fallor, an illis ipsis Tribus Tabernis ab eadem causa nomen? In Tribocis enim sitæ fuerunt. *Colerus.*

Tribocci] Populi Germaniæ superioris, in Belgica: hodie diœcesis Episcopatus Argentoratensis *Strasbourg*, in provincia *Alsatia*, ad utramque ripam Rheni fluvii. *Tillemon.*

[r] *Nemetes*] Ita dicti populi inter Vangiones et Tribocos positi, quasi dicas, raptores hostium. Minus notum est, *Nemetum* etiam *Noviomagum* dictum fuisse. Sic vetus Itinerarium.

In eo iter a Mediolano Moguntiacum usque hoc urbium ordine distinguitur et continuatur; *Argentoratum, Saletionem, Tabernas, Noviomagum, Bauconicum, Maguntiacum.* Et contraria via a Treveris Argentoratum: *Maguntiacum, Brotomagum, Noviomagum, Argentoratum.* Colerus.

Nemetes] Populi Germaniæ superioris, in Belgica: hodie diœcesis Episcopatus *Spiræ*. Vel, secundum divisiones temporales, pars *Palatinatus Rheni* et Lotharingiæ, *Lorraine*, omne dominium temporale Episcopatus *Spiræ*, et Marchionatus *Badæ*, in circulis Rheni superioris, inferioris, et Sueviæ. *Tillemonius.*

[s] *Ubii*] Uvii dicti apparent, quasi *Ripenses* dicas, vel a *transitu Rheni*, *Uber* quippe Germanis *transitum* significat. *Colerus.*

Ubii] Populi provinciæ Germaniæ inferioris, in Belgica regione: hodie pars diœceseos Archiepiscopatus Coloniensis, *Cologne*. Vel, secundum divisionem temporalem, dominium Archiepiscopatus et Electoratus *Cologne*, cum urbe *Cologne*, atque ducatus *Juliers, &c.* in circulis Rheni inferioris et Westphaliæ. *Tillemonius.*

[t] *Agrippinenses*] Colonia Agrippi-

cunt,[v] transgressi olim et experimento fidei super ipsam Rheni ripam collocati, ut arcerent, non ut custodirentur.[12]

29. Omnium harum gentium virtute præcipui Batavi,[w] non multum ex ripa,[x] sed insulam Rheni[y] amnis, colunt,

taque fide, super ipsum Rheni littus constituti, ut prohiberent Barbaros, *non ut* ipsi *custodirentur.*

Omnium horum populorum fortitudine præstantissimi Batavi, non multum ex littore obtinent, sed insulam habent *Rheni fluminis,* ipsi *olim natio Cattorum, et*

Id enim ad Agrippam refertur. *Brotier.*—12 Ms. Turic. *custodirent.*

NOTÆ

na, urbs Ubiorum populorum ad Rhenum fluvium, in Germania inferiore, &c. Hodie *Coln* incolis, *Cologne* Francis, urbs imperialis circuli Westphaliæ, sed tamen sita in Archiepiscopatu Coloniensi. *Tillemonius.*

[u] *Conditoris sui nomine*] Agrippam intelligit, qui Rhenum eos primus traduxit, et in iis sedibus collocavit. Ille tamen non est Coloniæ conditor, neque auctor nominis: sed ab Agrippina id habent, ejus nepte, ut Tacitus clare in Annal. XII. scripsit. *Lipsius.*

Fuit quasi duplex conditor Coloniæ, Agrippa et ejus neptis Agrippina. Forte ideo nobiliori genere expressit denominavitque hoc loco conditorem. Vel etiam sic intellexit Agrippinam matrem Neronis. Nam sic Ovidius de Venere: 'Sponsor conjugii stat Dea picta sui.'

[v] *Origine erubescunt*] Quamvis, inquit, *Ubii* nomen mutarint, et colonico jam jure, libentius *Agrippinenses* dicantur, a conditore, tamen nec Germanicæ originis eos pudet, libenterque se iis inserunt. *Lipsius.*

Cum restet in editionum prima, *Nubii quidem;* dictio illa resolvenda est in duas; nempe, *Ne Ubii quidem,* optime.

Neque obstat quod sequitur; 'transgressi olim et experimento fidei super ipsam ripam collocati, ut arcerent, non ut custodirentur.'

Referendum quippe id non ad causam, cur erubescant, sed cur facta fuerit colonia Romana: scitur enim plerasque colonias tali titulo donatas, ut custodirentur, non ut arcerent: in pœnam, non in præmium. *Gruterus.*

Sic capio: *Ne Ubii quidem,* inquit, patriam ejurant, aut Germanum sanguinem, sedemque veterem diffitentur: etsi ad id nobilitatis evecti sint, ut jus coloniæ, meritis suis et beneficiis erga populum Romanum impetraverint, placeantque sibi magis, cum *Agrippinenses,* quam cum *Ubii* salutantur. *Gronovius.*

[w] *Batavi*] Populi provinciæ Germaniæ inferioris, in Belgica, &c. Hodie major pars Archiepiscopatus *Utrecht,* et forsan pars Episcopatuum *Bos-le-Duc* et *Ruremonde.* Vel, secundum divisiones temporales, pars est comitatus *Hollandiæ* et ducatus *Gueldriæ,* omne dominium *Utrecht,* in regione dicta, *les pays-Bas.* Tillemonius.

[x] *Non multum ex ripa*] Tacitus lib. Hist. 'Extrema Gallicæ oræ vacua cultoribus, simulque insulam inter vada sitam occupavere.'

Varii illic libri veteres: sed infra sic et locutus est Tac. de Æstyis: 'Succinum inter vada, atque in ipso

Cattorum[z] quondam populus et seditione domestica in eas sedes transgressus, in quibus pars Romani Imperii fierent. Manet honos et antiquæ societatis insigne: nam nec tributis contemnuntur,[1 a] nec publicanus atterit: exemti oneribus et collationibus, et tantum in usum præliorum[b] sepositi, velut tela atque arma,[c] bellis reservantur. Est in eodem obsequio et Mattiacorum gens.[d] Protulit enim mag-

discordia civili in eas terras transvecti, in quibus portio Romanæ Reip. fierent. Durat decus, et prisci fœderis specimen: quippe nec vectigalibus spernuntur, nec publicanus eos *exhaurit aut premit: immunes tributis et portoriis, et tantum in ministerium bellorum selecti, velut tela atque arma, præliis destinantur. Est in eadem fide etiam Mattiacorum natio. Quippe amplitudo populi Rom. prolatavit*

1 In Ms. Turic. *conteruntur*. Mallet Pighius *contemuantur*. At minime

NOTÆ

littore legunt.' *Colerus.*

[y] *Insulam Rheni*] Insula hæc Batavorum populorum, in Germania inferiore, &c. Hodie pars tractus *Betuve* in ducatu Gueldriæ, partesque dominii *Utrecht* et comitatus *Hollandiæ*, omnia in provinciis Unitis seu Belgio Fœderato. *Tillemonius.*

[z] *Cattorum*] Catti, vel Chatti, populi Germaniæ magnæ, ad Visurgim fluvium: hodie comitatus *Waldeck*, pars Landgraviatus *Hassiæ*, Abbatia *Hirschfeld*, et Abbatia *Fuld*, in circulo Rheni superioris. Ex Geographia Sansonis. *Tillemonius.*

[a] *Nec tributis contemnuntur*] Recte sic. Nam quibus tributa imponuntur, hoc ipso, ut victi, pro *contemtis* habentur et despretis.

Tributis contemnere, est tributa imponere, quod est insultantium victis et pro vilibus ignavisque eos habentium et contemnentium.

Velleius II. 39. de Galliis: 'Quippe ejus ductu auspiciisque infractæ pæne, idem quod totus orbis, ignavum conferunt stipendium.' *Gronov.*

Nec tributis contemnuntur] Ubi recte, *contemnuntur*: quod explicat ipse Tacitus statim, *nec publicanus atterit. Atteri* quippe, et contemni pro eodem est. Sic in Agric. vita: 'Procul a contentione adversus procuratores: et vincere ingloriosum, et atteri sordidum.' Id rarum in dominis rerum, quod, 'ut superiores agant, non per injurias assequantur.'

[b] *In usum præliorum*] Sic libro IV. Hist. 'Nec opibus Romanis, societate validiorum attriti, viros tantum armaque imperio ministrant.' Et alibi gloriantur; 'sibi non tributa sed virtutem et viros indici.'

[c] *Velut tela atque arma*] Sæpe *tela* et *arma* pro eodem: at proprie *telis* ferimus, *armis* tegimur. Sallust. in Jug. 'Neque his, secus atque aliis armis, adversus tela hostium muniti.' Livius libro I. 'Arma his imperata, galea, clypeum, ocreæ, lorica, omnia ex ære; hæc, ut tegumenta corporis essent; tela in hostem, hastaque et gladius.' *Pichena.*

[d] *Mattiacorum gens*] In Zelandia quidam Geographi historicique hos reposuerunt. Sed primum, non ratione situs, sed reverentiæ in Romanos et obsequii, jungit Batavis Mat-

nitudo Populi Romani ultra Rhenum, ultraque veteres terminos, Imperii reverentiam.[e] Ita sede finibusque[f] in sua ripa, mente animoque nobiscum, agunt, cetera similes Batavis, nisi quod ipso adhuc terræ suæ solo et cœlo acrius animantur.[g] Non numeraverim[2] inter Germaniæ populos,

extra Rhenum, atque extra priscos limites majestatem et decus imperii. Sic agitant, sic sedem et terras obtinent in suo littore, ut tamen *mente, animoque nobiscum* sentiant, *ceteroqui similes Batavis, nisi quod ipso adhuc patriæ suæ solo cæloque ferocius incitantur. Non recensuerim inter Germaniæ gentes, hos*

displicet vulgata scriptura. *Brotier.*—2 Sic bene Rhenanus e Cod. Kapp. Sic quoque Ms. Vatic. 4498. In Ms. Vatic. 1518. *numeravimus.* Veteres

NOTÆ

tiacos Tacitus. Deinde non modo citra medium Rheni alveum, sed et citra Mosam sita Zelandia est. Tertium non tam *solo suo*, quam salo potius, Oceanoque circumfusos undique Zelandos *acrius animari*, dicere debuisset noster.

Adde quod Plinius libro XXXI. 2. calidas trans Rhenum partes in Germania Mattiacis assignet: quod ad Zelandos trahere attributum nequeas. Erunt igitur Mattiaci quærendi trans Rhenum, ex adverso Moguntiaci. Plura Pontan. Orig. I. 6. Cluver. III. 7. *Kirchmaier.*

Mattiacorum] Mattiaci, populi Germaniæ magnæ, inter Rhenum et Visurgim fluvios: hodie pars Landgraviatus *Hassiæ*, et pars regionum *Westerwaldiæ* et *Wetteraviæ*, in circulis Rheni superioris et inferioris. *Tillemonius.*

[e] *Imperii reverentiam*] Scil. ex quo tempore Drusus Germanicus illos Transrhenanos populos debellaverat. Strabo libro VII. 'Est vero et Salas fluvius, inter quem et Rhenum, bellum gerens, vincensque, Drusus fato concessit.' Nam falsus ille Domitiani triumphus, ut infamia victoria: et illa limitis et imperii Romani amplificatio Trajani, ad Orientem potius et rubrum mare, quam ad Germanos spectat.

Orosius libro VII. de Trajano: 'Mox Germaniam trans Rhenum in pristinum statum reduxit.' Ita est: non limitem promovit, sed præsidia nova imposuit. *Colerus.*

[f] *Ita sede finibusque*] Ita sedes suas, finesque, seu terras habent in sua ripa, et hic vivunt; at mente et animo nobiscum concordes agunt: ita sunt fines dispositi, ut inter barbaros hostesque nostros habitent, attamen 'mente animoque nobiscum agant.'

[g] *Acrius animantur*] Quia mari et frigori propiores. Neque opinor equidem, vel ex hoc Taciti loco, hos Zelandos esse, sed *ultra Rhenum*, et Septentrionem versus populos: qui nunc in Frisiis, aut *Northollandis* censentur. At mare multa abrasit. *Lips.*

Acrius animantur] Id est, ferociores sunt, ex soli cœlique natura. Althamerus recte ait: Ut solum ipsum frigidius, et aër crassior est, ita homines crassiores, duriores, ac tolerantiores gignere. Plinius Paneg. 'Cum feræ gentes, non telis magis, quam suo sidere armantur.' *Pichena.*

quanquam trans Rhenum Danubiumque consederint, eos, qui Decumates agros[h] exercent. Levissimus quisque Gallorum,[i] et inopia audax, dubiæ possessionis[j] solum occupa-

populos, *qui Decumanos campos colunt, licet migraverint trans Rhenum et Danubium. Audacissimus quisque Gallorum, et egestate promtus, incerti dominii*

NOTÆ

[h] *Qui Decumates agros*] Ego communiter *Decumates* agros interpreter, qui decumas solvunt. Cicero *Decumanos* dixit: 'Omnis,' inquit, 'ager Siciliæ decumanus est.' Nam hi agri non aliud sunt, quam trans limitem capti ab hoste, et militibus dati, si qui ex iis fructus: qui haud multi, nec uberes, quoniam hostibus expositi; et ut Tacitus ait, *dubiæ possessionis* id *solum*. Tacitum de his ipsis loqui ego sentio Annal. XIII. 'Frisii imbellem ætatem admovere ripæ, agrosque vacuos et militum usui sepositos insedere.'

Hos ipsos agros non fructu tantum, sed mancipio militum esse jussit imperator Alexander: de quo Lampridius; 'Sola quæ de hostibus capta sunt, limitaneis ducibus et militibus donavit; ita ut hæredum essent, si hæredes militarent, nec unquam ad privatos pertinerent. Addidit sane his animalia et servos, ut possent colere, quod acceperant.'

Videntur autem id securitatis causa fecisse Romani, et ne hostes aut suspecti prope colerent. Itaque vacua loca, ad multa milliaria, sæpe relinquebant. In fragm. Dionis 74. Commodus imperator Buris populis Germaniæ ea lege, inter alias, pacem dat: 'Ne incolerent unquam, neve pascerent, in quadraginta stadiis terræ, quæ Daciæ proxima esset.' De Germanis priscis Cæsar simile quid libro VI. *Lipsius.*

Decumates agros] Non id nomen regionis. Sed Galli inopia audaces occupabant hos agros, ut vastos ab omni cultu et desertos, ut *dubiæ possessionis solum*, inter Romanos Germanosque. Et *decumas* exsolvebant, forte militibus præsidiisque Romanis, seu limitaneis ducibus. Unde puto dictos fuisse *decumates agros*. At 'limite acto promotisque præsidiis,' jam intra fines Rom. clauduntur, et pars imperii facti sunt tum agri cum populi isti. De his agris Tac. Annal. l. XIII. 'Quotam partem campi jacere, in quam pecora et armenta militum aliquando transmitterentur?' Ubi *jacere* est, manere incultos, et suis colonis destitutos.

[i] *Levissimus quisque Gallorum*] Inconstantissimus quisque, cui nullæ propriæ sedes fixæ, inopia promti, audaces facile et expediti, paratique ad commigrandum.

[j] *Dubiæ possessionis*] Ferax et fœcundus inter Danubium Rhenumque ac Mœnum amnes ager, audaciores levitate et inopia, Gallos ad occupationem sui ἀλλοπροσάλλους illexit.

Jam enim Sequani, jam Rauraci, jam Helvetii aliique incursionem fecerant in *dubiæ possessionis solum*; quod ita dicitur, non quasi ad Germaniam non spectasset liquido, (continebatur enim intra Germanorum limites Danubium Rhenumque,) sed quod a compluribus Galliæ nationibus, alias superantibus identidem aliis, aliquamdiu teneretur. *Kirchmaier.*

Dubiæ possessionis] Puto, dubia fuit ea possessio inter Romanos Germanosque, ac forte etiam sæpe *vacui* illi agri, *mutuo metu*, et Galli inopia audaces aliquando occupabant, et solvebant tributum seu decimas Romanis, vel forte etiam interdum Ger-

vere. Mox limite acto,[3] promotisque præsidiis,[k] sinus Imperii[l] et pars provinciæ habentur.

terras insedere. Dein prolatis terminis, et promotis castellis legionum, sinus imperii, et pars provinciæ censentur.

editiones, *numeramus.* Brotier.—3 Ita Mss. Vatic. et libri editi. Frustra emendat Lipsius, *aucto,* [quod tamen edunt Ryckius et Gronovius.] *Idem.*

NOTÆ

manis, prout hi vel isti præpollerent, aut victoriam promovissent.

[k] *Mox limite acto, promotisque præsidiis*] Emendavit Lipsius, *aucto.* Male vulgo, *acto:* ostendit enim Tacitus, Trajani tempore, quo ipse hunc libellum scripsit, *auctos* imperii limites ad Danubium, et ulterius quam antea Romana præsidia promota.

Sic Ann. l. II. 'Exin ventum Elephantinem ac Syenem, claustra olim Romani imperii, quod nunc rubrum ad mare patescit.' Huc refertur etiam quod dixit Ann. l. IV. 'Qui socii reges, quanto sit angustius imperitatum:' scilicet, præ quam hoc ævo Trajani. *Pichena.*

Certe *promotis præsidiis,* dixit Tacitus; et tamen, *limite acto,* non *aucto:* proprium enim verbum, *acto,* nec potest sine culpa mutari. Agrimensores p. 3. 'Sabinorum ager, qui dicitur quæstorius, eum limitibus actis diviserunt:' p. 19. 'Itaque, limitibus actis, cum centuriæ eximerentur.'

Frontinus Strateg. I. 3. 'Limitibus per 120,000. passuum actis;' et c. 5. 'Ab altera limitem agere cœpit, tanquam per eum erupturus.'

Hoc ergo significat, extra præsidia Romana, quippe trans Rhenum Danubiumque, jacuisse spatium campi diu incultum, dum et Romani omittunt, neque barbari (quippe nimis vicinum castellis Rom. et præsidiis ripensibus) vindicare audent: donec ab hominibus quibusdam temerariis, et inopia audacibus occuparetur, concessu quodam et conniventia, hinc Romanorum, inde Germanorum.

Et innuit tandem transgressos esse utrumque amnem Romanos, nec contentos naturalibus terminis, vindicasse alteram ripam, et quatenus ipsis visum fuit, *limitem* egisse manu, qui Barbaricum a Romano discerneret; intra quem *limitem,* intra quæ *præsidia promota,* recepti *decumates* isti agri, cultoresque, et hi jam pars provinciæ Germaniæ, quæ parebat Romanis, et *sinus imperii,* hoc est, extremum et quasi reconditum aliquid habebantur. *Gronovius.*

Certe proprium in ea materia nomen *acto.* Sed nonne jam *actus* limes ante Trajanum? Certe jam imperante Augusto *actus* ea parte limes imperii. Igitur hic, apud Tacitum, non *actus* sit limes ille, sed *auctus.* Nisi forte cum dicit, *acto,* simul innuat ulterius esse *actum;* ita ut *acto* hic indistincte significet, simul esse *actum,* et *auctum:* quod clare explicat per *promota præsidia, &c.* Certe *actus* limes imperii antea per Nerones et Germanicos, et ante ipsum Trajanum. Sed forte non omnino *actus,* non perfectus: quod difficile et arduum, ut inter gentes feroces et periculorum avidas. Tacit. lib. Ann. de Germanico: 'Cœptum a Tiberio limitem scindit,' nempe, cum bellum inferret Germanis. Ergo cœptus adhuc tantum limes, qui forte perfectus per Germanicum et alios qui successere duces; quod voluit Tacitus his verbis, *limite*

30. Ultra hos Catti initium sedis ab Hercynio saltu inchoant, non ita effusis[m] ac palustribus locis ut ceteræ civitates, in quas Germania patescit: durant siquidem colles, paulatimque[1] rarescunt:[n] et Cattos suos saltus Hercynius prosequitur simul atque deponit.[o] Duriora[p] genti corpora,

Ultra hos Catti principium regionis capiunt a sylva Hercynia, non perinde vastis et humentibus terris, ac ceteræ provinciæ, in quas extenditur Germania: quippe perseverant montes, sensimque vanescunt: et sylva Hercynia Cattis suis adhæret, simul et relinquit ac finitur. Robustiora nationi huic *corpora, pressi firmique artus,*

1 Sic bene Rhenanus et recentiores. In Cod. Kapp. et veteribus editionibus, *in quas Germania patescit, durant. Siquidem colles paulatim rarescunt.* Brot.

NOTÆ

acto, &c. et per hæc quæ sequuntur, *promotisque præsidiis*, satis innuit, esse omnino *actum*, seu perfectum auctumque limitem imperii. Forte, *limite acto*, id est, constituto forte et fixo; ita ut in posterum et in perpetuum, seu pace seu bello, arceret barbaros, adeo ut limes ille scindendus esset, si quis erumpere aut irrumpere vellet.

[l] *Sinus Imperii*] *Sinus* hoc loco est pars ultima, et extrema velut lacinia. Sic in vita Agricolæ noster: 'Nos terrarum et libertatis extremos, recessus ipse ac sinus famæ [id est, recessus oræ habitabilis] defendit:' ubi *sinus*, partem secretam et locum maxime remotum notat. *Kirchmaier.*

Sinus ibi est pars remotior in finibus imperii. Sic Agric. 'Longinquitas ac secretum ipsum (en *sinus*, en recessus) quo tutius, eo suspectius.' Et idem hic intelligit, quod supra, de Batavis: 'in eas sedes transgressi, in quibus pars Rom. imperii fierent.'

[m] *Non ita effusis*] Id est, non tam late patentibus ac aliæ civitates seu regiones Germaniæ.

Non ita effusis] Vertit Interpres Gallicus, *non perinde planis*: sed potius est, non perinde vastis, non tam late patentibus ac ceteræ nationes: quod statim explicat his verbis, *in quas Germania patescit.* Et hæc verba, *durant siquidem colles*, non tam evincunt fuisse plana illa loca, quam non esse palustria, quamvis *colles* etiam propius finirent terras Cattorum: sicque colles illi efficiebant, ut non essent perinde *effusa* loca, et simul non æque *palustria.*

[n] *Paulatimque rarescunt*] Aut humiliores fiunt, aut non amplius apparent, et paulatim desinunt in plana, sensimque vanescunt.

[o] *Prosequitur simul atque deponit*] Nempe, ut regio Cattorum, ita et porrigitur Hercynius saltus, continuaturque simul cum Cattis suis, simulque cum ipsis finem invenit.

[p] *Duriora*] Id est, robustiora et validiora. Et *stricti* illi *artus* sunt, veluti causa majoris roboris et virium corporis, simulque et majoris vigoris animi; et consequenter vividioris istius *rationis ac solertiæ*, qua ceteras nationes Germanicas præcellunt: quia, scil. pressa illa et stricta membra non excrescunt in eam altitudinem et proceritatem, qua laxetur, et veluti resolvatur vigor hominis: hinc majus robur, hinc acrior vis ingenii.

stricti artus,[q] minax vultus et major animi vigor. Multum (ut inter Germanos[r]) rationis ac solertiæ: præponere electos, audire præpositos, nosse ordines, intelligere occasiones, differre impetus,[s] disponere diem,[t] vallare noctem, fortunam inter dubia, virtutem inter certa numerare: quodque rarissimum, nec nisi ratione disciplinæ[2] [u] concessum, plus repo-

truæ ac torva facies, et majus animi robur. Multum, ut inter Germanos, prudentiæ atque industriæ: præficere electos, obsequi præfectis, scire ordines, nosse opportunitates, non sequi impetum, ordinare diem, munire castra per noctem, reputare fortunam inter ambigua, fortitudinem inter certa et explorata: *quodque raro admodum contingit, nec nisi ordini et disciplinæ tribuitur, plus fidere duci, quam agmini. Tota*

—2 In Mss. Bamberg. et Arundel. *nec nisi Romanæ disciplinæ concessum.*

NOTÆ

[q] *Stricti artus*] Ideoque, firmi, validi, nervosi. Gall. *le corps plus fort et plus ramassé.*

[r] *Ut inter Germanos*] Sic supra 22. 'Gens non astuta, nec callida:' et Hist. IV. 'Civilis, ultra quam barbaris solitum, ingenio solers.'

[s] *Differre impetus*] Non sequebantur inconsultum ardorem aut cæcum impetum, sed prudentiam et rationem belli: et plus reponebant in consiliis et disciplina, quam in viribus aut ferocia; plus in duce, quam in exercitu.

[t] *Disponere diem*] Suetonius in Tib. 11. 'Forte quodam in disponendo die, mane prædixerat, quicquid ægrorum in civitate esset, visitare se velle.' Seneca de Consol. ad Polybium 25. 'Non licet tibi tuo arbitrio diem disponere.'

Disponere diem] Scil. ordinare negotia et imperia diurna, disponere de die stationes et excubias, et per noctem vigilias, ceteraque vallandis castris necessaria.

Disponere diem, vallare noctem] Sic dictum, *vallare noctem*, ut supra Ann. l. VI. 'Qualem diem Tiberius induisset, pari habitu;' de Caligula: et Hist. II. sic Vespasianus: 'Quis ille dies foret, quo LX. ætatis annos ... bello permitteret,' &c.

[u] *Nec nisi ratione disciplinæ*] Bamberg. *Romanæ disciplinæ*, quod retineo: *concessum*, est a fatis datum: ut l. XIII. 'Otho sibi concessam dictitans nobilitatem, pulchritudinem, vota omnium et gaudia felicium.'

Nec mirum, Romanos scriptores fatorum erga se indulgentiam prædicare. Livius in persona Asdrubalis: 'Raro simul hominibus bonam fortunam bonamque mentem dari: populum Romanum invictum esse, quod in secundis rebus sapere et consulere didicisset.'

Ita ergo ait etiam, *Romanæ disciplinæ* a fatis maximum telum ad res gerendas datum; prudentiam scil. ducum, et obsequium militum. Livius l. II. 'Ut facile appareret ducibus validiorem quam exercitu rem Romanam esse.' *Gronovius.*

Quæ hic afferunt de disciplina Rom. et de prudentia, quasi a Diis concessa, mera figmenta sunt, de quibus ne quidem per somnium cogitavit Tacitus. Et vero, quis dicat militarem disciplinam concedi a Diis, aut fatis? An a fatis præcise ratio, ordo, virtus, et aliæ bonæ artes? An a for-

NOTÆ

tuna virtus? quid magis opponitur? Singulæ suas partes habent foventque. Quandoque domina rerum fortuna virtuti imperat; quandoque et virtus trahit ad se fortunam, licet invitam et renitentem; sic et fors sæpe virtutem deserit, et prudentiam profligat. Num et eandem hanc disciplinam didicere mox Germani ipsi continuis bellis, et magistra rerum omnium experientia? Sæpe et Romani centuriones, ipsos barbaros instituere *in usum præliorum;* et ipsi Romani hanc belli prudentiam acceperant a Pyrrho rege. Potius disciplina militaris inciperet ab ingenio et a natura, dein consummaretur ab arte; quam daretur a fortuna seu fatis, proprie et præcise. An hoc soli *Romanæ disciplinæ concessum* a fatis? quid Pyrrhus? quid Philippus? quid Alexander et phalanx Macedonum? quid Annibal et Pœni, qui disciplinam Rom. sæpe in exitium ipsorum et ludibrium vertere? quid Græci? quid Spartani antiquiores et doctiores olim in re militari? Quid Persæ, aut Parthi? qui sæpe legiones Romanas profligarunt, qui magna imperia, et magnos exercitus habuere, priusquam bellaret populus Rom. Intelligit hic Tacitus in genere et indefinite de disciplina militari.

Non male igitur habet: *quod non nisi ratione disciplinæ concessum.* Bona fortuna a Diis certe et fatis conceditur: sed *bona mens,* sed sapere, ac recte et prudenter consulere, hæcne a fatis præcise, aut a fortuna dantur homini? nisi forte remote, et quatenus in universum omnia bona malave sunt a Diis fatisque seu providentia. Certe Assyriorum, Medorum, imperiumque Cyri, Alexandri, et mox Romanorum, ipsis a Numine, a fatis concessum, et opus (si sic loqui fas est) id fortunæ fuit, ut fatetur ipse Tacitus, non uno loco. Sed certe simul conspirabat et virtus ac disciplina, suasque partes certatim sustinebat; sine qua fortuna nihil nisi temere ausa foret, et statim, mole sua, in se ipsa ruisset. At illa virtus etiam a fatis data et ex providentia fuit: hoc fatemur. Attamen distingui virtus debet a forte et a fatis præcise: et certe suas partes agit seorsim virtus, ut rem concipimus, et experientia sæpe comprobat. Nec satis recto sensu dici potest, virtutem prudentiamque belli dari a fatis, nisi remote; et quatenus a fatis et providentia est, quod populi tali cœlo soloque nati aut educati sint: quod videtur fortuitum respectu virtutis, quæ certe præcise nullius ætatis aut sexus, nullius cœli aut soli est, quæ nullis terris aut regionibus definitur, aut includitur. Omnis quippe regio virtutum virorumque ferax. Certe dedit Hispania principes imperio, ut ipsa Italia, dedit et Gallia, Thracia, dedit et Africa: et sic de ceteris. Attamen aliæ aliis terræ uberiores et feliciores, nec tanta perinde copia virtutum promiscue et passim exuberat. Sunt gentes, quæ a natura insitam virtutem sæpius et generosius exerant: et hinc provinciis quibusdam arma, viros, virtutemque pro tributo imperabant Romani. Sæpe rebus in humanis ludit dominaturque fortuna; at sæpius et certius virtus: ex utraque victoria et imperium est. Optimumque illud et felicissimum commercium, quo simul conveniunt seseque osculantur invicem, providentia Numinum, et ratio virtusque mortalium. Forte tamen verior lectio, *nec nisi Romanæ disciplinæ concessum,* non quidem a fatis, ut volunt, sed indefinite id *concessum,* id est, permissum: quasi diceret, Hoc soli disciplinæ Rom. licet et datum est, non Germanis, non ceteris barbaris, qui cæco impetu ruunt in prælia,

nere in Duce, quam in exercitu. Omne robur in pedite, quem, super arma, ferramentis[v] quoque et copiis onerant.[3] [w]

vis in pedite posita, *quem, præter arma, instrumentis etiam et commeatibus onerant.*

Quod quidem ferri potest. *Romanæ* tamen rectius omittitur. *Brotier.*—3 Ita bene Mss. Vatic. 1862. 2964. et 4498. ac cod. Kapp. Lipsius et recentiores. Male in veteribus editionibus, *coonerant*, [quod tamen edunt Gronov. et Ryck.] *Idem.*

NOTÆ

nulla ratione, aut ordine; *ad prælium ire videas* barbaros, *ad bellum* Romanos.

Nec nisi ratione disciplinæ] Sæpe caligamus, dum quorundam vitia vocamus mores, et aliorum mores perstringimus ut vitia. Graphice sciteque Sulpicius Severus dial. I. c. 4. scripsit edacitatem in Græcis gulam esse, in Gallis naturam. Ita quædam gentes verius dicuntur feroces, quam fortes. Nescio quid duritiæ habent magis ab ingenio, quam ab educatione et labore. Sic Appianus in Celticis negat Germanos proprie esse *φερεπόνους* in præliis; aut uti ulla disciplina, quæ a virtute sit, sed impetu ferri ritu ferarum. *Paschalius* in Legato.

Ubi tamen est ferocia seu violentia insita, sic incipere certe natura videtur, et velut ingenerare fortitudinem bellicam. Et feliciter incipit natura, quæ ars, industria, aut disciplina tandem perficit; quod brevi didicere Germani ab ipsis Romanis; et violentiæ suæ artem, excubias, ordinem statim addiderunt. Ita ut, postea, Batavorum ac Germanorum cohortes seu alæ, disciplina Rom. institutæ, fuerint robora exercituum Rom. quod ex multis Taciti locis clare patet: ita ut *solo et cælo* suo acriter animati, jam disciplina Rom. addita, bello et præliis excellerent; fortuna tantum et opes deerant. Et tamen gloriantur Batavi se ademisse Italiam Neroni; et consequenter imperium eidem abstulerant.

Rom. disciplina] De qua disciplina sic Quintil. decl. 3. 'Si vere æstimemus imperium populi Rom. ad hanc diem militari disciplina stetit. Non enim nobis aut multitudo major est, quam ceteris gentibus, aut vehementiora corpora, quam vel his ecce Cimbris; aut majores opes, quam locupletissimis regnis; aut mortis contemtus facilior, quam plerisque barbaris, causam vitæ non habentibus. Principes nos facit severitas institutorum, ordo militiæ, amor quidam laboris, et quotidiana exercitatione assidua belli meditatio.'

[v] *Ferramentis*] Nempe ad cædendum lignum, cespitemque ad struendum vallum, fossam et castra, et forte ad oppugnandum exscindendumque vallum hostium, si res postularet.

[w] *Copiis onerant*] Certe per *copias* intelligit et cibaria, et quæ salubris in castris cura corporis desiderat; et, si necesse sit, vallum ad munimenta. Id onus barbaræ nationes detrectabant.

Cur enim potissimum Virgilius: 'Non secus ac patriis acer Romanus in armis Injusto sub fasce viam dum carpit.' Cur potissimum *acer* Romanus sub injusto fasce, si nihil hoc apud quasvis gentes novi? *Gronov.*

Et copiis] Nempe cibariis, annona, commeatu, ut et Romanis mos fuit.

Alios ad prælium[x] ire videas, Cattos ad bellum. Rari excursus[y] et fortuita pugna. Equestrium sane virium id proprium, cito parare victoriam, cito cedere. Velocitas juxta formidinem,[z] cunctatio propior constantiæ est.

31. Et aliis[a] Germanorum populis usurpatum rara[1] et privata[b] cujusque audentia, apud Cattos in consensum[2] vertit, ut primum adoleverint, crinem barbamque submittere,[c]

Alios ad certamen pergere videas, Cattos ad bellum. Rari incursus, ut *et fortuitum prælium. Equestri certe agmini id convenit, statim rapere victoriam,* et *statim relinquere. Celeritas propior* est *pavori,* gravitas seu *cunctandi ratio similior fortitudini.*

Et quod aliæ Germanorum gentes facere solent, rara et singulorum privatorumque audacia, promiscue et *consensu ab* omnibus *Cattis usurpatur, statim atque pueritiam egressi sint, comam barbamque demittere, nec, nisi hoste inter-*

1 Ita Ms. Vatic. 4498. et libri editi. In Ms. Vatic. 1518. 2964. et Turic. *raro.*—2 Groslotius e vetere cod. laudat *conventum.*—3 Hoc teneo præ eo

NOTÆ

[x] *Ad prælium*] Quia nempe ad pugnam alacritas, robur, et impetus requiritur; ad bellum vero necessaria est disciplina, prudentia, cunctatio, et ceteræ imperatoriæ artes: ita *bellum* proprie ducis et consilii est, *pugna* militis.

[y] *Rari excursus*] Quia pedestri agmine præpollent, quod grave est; cum miles ferat arma, ferramenta, copias, &c.

[z] *Velocitas juxta formidinem*] Incursus seu excursus similis est formidini furtoque; rapiunt enim equites cito victoriam, vel relinquunt.

[a] *Et aliis*] Et quod inter alios Germaniæ populos raro, et a privatis tantum usurpatur, id publice et vulgo apud Cattos obtinet, nempe 'crinem barbamque submittere.'

[b] *Rara et privata*] Hæc clausula sic recte distinguitur; attamen capiendum, *rara et privata audentia,* septimo casu dictum esse, id est, per raram et privatam audentiam; nam *vertit,* hic absolute protulit, ut Ann. XI. 'Verterat pernicies in accusatorem.' Sic Hist. IV. scribit: 'Civilis barbaro voto, post cœpta adversus Romanos arma propexum rutilatumque crinem, patrata demum cæde legionum, deposuit.' Erat autem Civilis ille natione Batavus: et Cattorum pars quondam *Batavi* fuere. *Rhenan.*

[c] *Crinem barbamque submittere, &c.*] Ergo virtutis argumentum apud Germanos fuere tonsi capilli et barba rasa. Tondebantur non totum caput, sed sinciput tantum. Reliqui capilli promissiores a plerisque in nodum constringebantur obliquati, ut præ ceteris usurpasse Cattos refert Tacitus.

Tondendi sincipitis antiquissimus est mos, et aliis gentibus usurpatus, ne crines obessent in præliis. Plutarchus in Theseo: 'Verum cum pugnacissimi essent Germani, et cominus certare cum hoste præcipue didicissent, &c. igitur ne ex crinibus occasionem adversariis se invadendi præberent, eos tondebant.' Sic intelligimus, Germanos etiam, crines quos in fronte alebant, constrictos, in posteriorem partem rejicere solitos, ne in prælio obessent.

nec, nisi[3] hoste cæso, exuere votivum[d] obligatumque virtuti oris habitum.[e] Super sanguinem et spolia revelant frontem,[4] seque 'tum demum pretia nascendi retulisse, dignosque patria ac parentibus' ferunt. Ignavis et imbellibus[f] manet[5] squalor. Fortissimus quisque ferreum insuper annulum[g] (ignominiosum[h] id genti) velut vinculum gestat, donec se

fecto, deponere dicatam votis obstrictamque virtuti oris speciem. Retegunt vultum super cruorem et spolia, seque jactant tum tandem præmia nascendi reportasse, jam haud degeneres a patria parentibusque. *Segnibus et præliorum ignaris durat pædor atque illuvies. Promtissimus quisque præterea gerit annulum ferreum, quod probrosum nationi, tanquam vinculum, donec* eo *se nece hostis eximat. Ple-*

quod in scriptis *nec non hoste.* Lipsius.—4 Puteol. Rhenan. 1519. *frontes;* sed in margine *frontem.*—5 Ms. Vatic. 2964. *remanet.*

NOTÆ

Sed Francos in fronte sparsisse legimus apicem illum, credo, ut terribiliores viderentur. Cum enim vultu truci a se essent, hoc etiam ferociam augere videbatur, ut vere apud Plutarchum Lysander dixerit: 'Prolixa coma formosos viros facit pulchriores; deformes vero facit terribiliores.' Sidonius: 'Hic quoque monstra domat, rutili quibus arce cerebri Ad frontem coma tracta jacet, nudataque cervix Setarum per damna nitet.' *Colerus.*

[d] *Votivum*] Quia barbaro ritu se tali voto obligant statim atque adoleverunt; scil. non deposituros crinem illum propexum prolixumque, nisi interfecto hoste.

[e] *Obligatumque virtuti oris habitum*] Obligatum, nempe *voto*, virtuti: quia summa virtus hæc bellica censebatur, vulnera mereri pro patria, pro parentibus, et aliquem Germanicæ libertatis hostem occidere; ideo sacratam tali virtuti frontem faciemque gerunt. Sic supra clamorem bellicum vocavit *concentum virtutis.*

[f] *Ignavis et imbellibus*] Intellige apud Cattos solos: namque apud alios populos, id votum privati quidam tantum audent.

Ignavis et imbellibus manet squalor] Ipsi per totam vitam propexum ac prolixum crinem gestant, nec unquam exuunt illum squalorem: quod loco summæ ignominiæ est, apud liberam bellicosamque gentem.

Ignavis et imbellibus manet squalor] Nam id flagitium fuit, aut certe instar flagitii et probri apud avidas bellorum gentes. Quod explicuit supra c. 12. 'Ignavos et imbelles ... cœno ac palude mergunt:' mos scil. illuc respicit, 'scelera ostendi [debere,] flagitia abscondi.'

[g] *Ferreum insuper annulum*] Veluti duplici pœna in se ipsi sæviunt; nempe mœstitia ac squalore vultus, et ignominia vinculi ferrei, 'donec se cæde hostis absolvant.'

Ferreum insuper annulum] Quia id ignominiosum et indignum bellicosa gente, ac libertate Germanica.

[h] *Ignominiosum*] Hoc ideo fecere Catti, quia oculis auribusve acceperant, gestamen id servorum peculiare esse apud Romanos. Igitur servili quoque insigni in cædem hostilem,

cæde hostis absolvat. Plurimis Cattorum hic placet habitus.[i] Jamque canent insignes,[j] et[6] hostibus simul suisque

risque Cattorum ejusmodi cultus arridet. Et jam canescunt eximii, et hostibus si-

6 Mallet Gronovius, *jamque canent insignibus his hostibus*. Ernestus, *itaque canent insignes, &c.* Heinsius, *jamque cani, ut insignes, &c.* Quod licet probaverit Grævius, nihil mutaverim. Si quid mutandum, potius legerem *namque canent, &c.* Brotier.

NOTÆ

caput obligabatur. *Colerus.*

Morem a se ipsis, et præcipue in bello ostentandi ferociam, non ab externis, non ex hoste acceperant Catti. Quasi vero mores suos gentique insignes, ab externis populis mutuentur! Num statim ex se *ignominiosum* videtur viris militaribus, qui præcipue nobilitatem sibi arrogant, ferre annulum ferreum, quasi vinculum et servitii argumentum? quasi libertate Germanica adhuc parum digni forent, nisi se hostili cæde liberassent, et votum exsolvissent.

[i] *Plurimis Cattorum hic placet habitus*] An iis, qui nulla occasione belli, hostem occidere non potuerunt, habitumque illum libenter gerebant, quasi se præliorum cupidos ostenderent, ut se voto exuere citius possent? Crediderim verius intelligi de iis, qui etiam si hostem occidissent, tamen, ut sæpius voto se obligarent, crinem barbamque iterum submittebant: sed culte nitideque, ad differentiam ignavorum, et imbellium, quibus manebat squalor. *Pichena.*

Distinguendum: *Plurimis Cattorum hic placet habitus: jamque canent insignes.* Scil. de habitu plurium dixit, nunc et de paucorum insigniumque subjicit.

Conjiciebam: *jamque canent, insignibus his, hostibus simul suisque monstrati.* Et sunt, inquit, jam cruda senectute quidam canescentes, *his insignibus*, nempe squalore crinium et annulo ferreo ex voto tali sumtis, conspecti ac notabiles, tam suis quam hostibus. *Gronovius.*

Plurimis, seu plurimæ maximæque parti Cattorum *placet hic habitus*. Et inter eos jam nonnulli *canent insignes* tali habitu seu squalore; sic *hostibus simul* et *suis* conspicui ac *monstrati*. Non tantum juvenes hoc habitu insignes; sed et senes, et quibus viridis adhuc et cruda senectus. *Penes hos*, id est, omnes, qui tali habitu insignes sunt, *initia pugnarum, &c.* Et lectio hæc recte habet: *jamque canent, &c.* eo habitu *insignes, donec exsanguis senectus tantæ virtuti impares faciat.*

[j] *Jamque canent insignes*] Sic legendum, et de vera *canitie* id intelligendum: nam illo voto, crine scil. et canitie sunt insignes, suisque simul et hostibus ostentui: ut et infra, sunt 'prodigi alieni, contemtores sui; donec exsanguis senectus tam duræ virtuti impares faciat.'

Et par ratio de Cattis, quantum ad canitiem spectat, ac de Suevis, infra, c. 38. 'In aliis gentibus, seu cognatione aliqua Suevorum, seu, (quod accidit,) imitatione, rarum, et intra juventæ spatium; apud Suevos, usque ad canitiem, horrentem capillum retro sequuntur, ac sæpe in solo vertice religant.'

Et patet c. 31. ubi de Cattis, istiusmodi bellatores per totam vitam, nullam aliam artem exercuisse, 'prout

monstrati.[k] Omnium penes hos initia pugnarum: hæc prima semper acies, visu torva:7 [l] nam8 ne in pace quidem

mul, et suis conspicui. Principia omnium prœliorum hi aggrediuntur: hi semper in prima acie, quæ *aspectu nova et insolita: quippe ne in pace quidem cultu mol-*

7 Brotierus cum Ryckio et Gronovio legunt *visu nova:* sed hic emendat, *visu non nova.* Freinshemius, *visu nota.* Berneggerus, *visu torva*, quod et recepere Bipont. *nova* defendit Conringius.—8 *Nam* redundare videtur, ut

NOTÆ

ad quemque venere aluntur,' &c. nempe bellandi causa. Nam vel multoties in vita tali voto se exsolvebant, vel nondum exsolutos se videri malebant. Idque ostentui virtutis, ac famæ bellorum dabant. Igitur canitie *insignes* illi, et usque in crudam senectam, *votivum* virtuti *oris habitum* non deponebant.

Jamque canent] Hinc nonnulli colligunt, Cattos istos non semel, sed pluries in vita se obligasse tali voto. Nam qui fieri posset, inquiunt, ut fortes viri avidi periculorum præliorumque, non occiderent hostem per tot annos? Et qui ante senectam non exuerent illum votivum *virtuti oris habitum?* Per hæc, *cæso hoste*, puto intelligendum esse certum numerum hostium, quos omnes statim occidere justo prælio, non licet omnibus, nec occasio belli suppeditat: aut ita *placet* hic habitus *plurimis Cattorum*, ut licet *cæso hoste*, contenti sint egregii facti gloria, nondum tamen revelent frontem, nondum exuant *obligatum virtuti oris habitum*, sed perseverent ultro in squalore jam canescentes, et eo veluti decore insignes sint hostibus suisque ostentui. Et hinc major gloria, quam si, cæso aliquo hoste, statim votum illud exuerent: placet hic habitus, placet militia hæc et gloria. Forte tantum de annulo illo ferreo intelligit Tacitus, ita ut ille habitus plurimis Cattorum etiam jam canescentibus adhuc placeat.

Jamque canent insignes] Quam lectionem explicat et confirmat infra c. 38. 'Apud Suevos, usque ad canitiem, horrentem capillum retro sequuntur.' Jam ergo caput rutilum et canum habuere: nam a natura flava gens illa. Tale apud Sueton. 20. Domitianus 'cujusdam caput varietate capilli subrutilum et incanum, perfusam nivem mulso, dixit:' non inscite.

[k] *Monstrati*] Id est, insignes et conspicui suis simulque et hostibus. Quia, scil. eo habitu novo et terribili semper ante aciem agunt. Sicque, quasi miraculo, præsunt præeuntque in præliis et periculis.

[l] *Acies, visu nova*] Volebam, *nota;* Berneggerus, *torva.* Pro voce *nota*, facit hæc ratio: 'Nam ne in pace quidem vultu mitiore mansuescunt.' Et etiam, 'prout ad quemque venere aluntur:' et idcirco *noti.* Freinshemius.

Recte, *nova:* et hic idem est, ac terribilis. Non ideo terribilis acies, quia *visu nova* præcise, sed ideo *nova*, quia terribilis. Forte tamen ea sint reciproca: ideo *visu nova* acies, quia horrida et terribilis, et ideo terribilis, quia *visu nova:* 'Nam primi in omnibus præliis oculi vincuntur.' *Nova* certe illa acies faciesque aliis gentibus hostibusque, ut infra de Ariis habet c. 43. 'Nullo sustinente novum ac velut infernum aspectum.'

Sententia est: habitum ejusmodi

vultu[9] mitiore mansuescunt. Nulli domus, aut ager, aut aliqua[10] cura: prout ad quemque venere, aluntur: prodigi alieni, contemtores sui: donec exsanguis senectus tam duræ virtuti impares faciat.

32. Proximi Cattis certum jam alveo Rhenum,[m] quique terminus esse sufficiat, Usipii ac Tencteri, colunt.[n] Tenc-

liore mitescunt. Nulli penates, aut prædium, aut aliquis labor: prout ad quemque se contulere, nutriuntur: profundentes aliena, spernentes sua: donec fessa et exhausta senectus, eos *impares reddat tam rigidæ strictæque militiæ.*

Vicini Cattis Usipii ac Tencteri habitant, juxta Rhenum jam firmum constanti *alveo, quique limes esse possit. Tencteri, præter suetam præliorum gloriam, eques-*

supra Annal. xvi. 18. 'Nam illi dies.' *Brotier.*—9 Ms. Arundel. *cultu.* Mallet Ernestus, *in vultum mitiorem.*—10 Heinsius volebat *aut alia:* Herelius, *aut thalami.*

NOTÆ

visu novum, hoc est, mirum esse; præsertim cum *ne in pace quidem, mitiore* cultu emollescant. *Conringius.*

Hæc prima semper acies, visu nova] Ea acies visu nova etiam suis, cum simul prælio instructi, scil. compositique omnes, ea specie terribili conspiciuntur; nam in pace aspiciuntur singuli et seorsim; quod minus formidolosum. Sed longe magis visu novi ac formidolosi hostibus; nam ad terrorem hostium adituri bella sic comuntur, scil. tanquam *hostium oculis.*

[m] *Certum jam alveo Rhenum*] Qui jam satis multas volveret undas ad faciendum implendumque alveum, ita ut jam certus amnis dici possit. Supra, ubi de Antonio Primo pugnante adversus Vitellianos, *incertum alveum* rivi dicit, cujus nempe incondita est ripa et instabilis cursus; qui modo apparet et ostendit aquas, mox vanescit; nec satis dignoscitur, an sit amnis, an rivulus, an locus palustris: aut etiam, qui ripas ambiguas et sæpe abruptas habuit.

[n] *Quique terminus esse sufficiat, Usipii ac Tencteri, colunt*] Hæ nationes omnes in ditionem postea ac nomen Francorum concessere, ut Græcorum provincias hodie *Turciam* vocamus. Sub inclinationem enim Romani imperii regnarunt in Germania potenter Saxones cum Toringis, Franci, ac Alemanni; qui et Suevi, propriis adhuc subjectarum aut fœderatarum nationum appellationibus discreti. Nam Francorum quibus *Ansibariis* nomen fuerit, quibus item *Saliis* meminit Ammianus Marcellinus. *Rhenanus.*

Quique terminus] Rhenus enim, a suis fontibus, usque ad illas gentes, incertus est alveo et nomine, pluresque efficit lacus. Et quod initio dixit, Germaniam Rheno terminari, verus non censetur terminus, nisi ultra Usipios ac Tencteros. *Pichena.*

Usipii] Usipetes, populi Germaniæ magnæ ad Rhenum fluvium: hodie pars septemtrionalis ducatus *Gueldriæ*, cum *Zutphaniæ* comitatu, in provinciis Unitis, seu Belgio Fœderato. *Tillemon.*

Tencteri] Populi Germaniæ magnæ ad Rhenum fluvium: hodie ducatus *Berg* seu *Mons*, et comitatus *Sigen* et *Dillenbourg*, in circulo Westphaliæ. *Tillemon.*

teri, super solitum bellorum decus,[o] equestris disciplinæ arte præcellunt. Nec major apud Cattos peditum laus, quam Tencteris equitum. Sic instituere majores, posteri imitantur. Hi lusus infantium, hæc juvenum æmulatio, perseverant senes: inter familiam et Penates[p] et jura successionum equi traduntur: excipit filius, non, ut cetera,[1] maximus natu, sed prout ferox bello[q] et melior.[2]

33. Juxta Tencteros Bructeri[r] olim occurrebant: nunc Chamavos[s] et Angrivarios[t] immigrasse narratur, pulsis Bruc-

tris militiæ solertia præeminent. Nec majus apud Cattos pedestris agminis decus, quam apud Tencteros equestris. Sic patres usurpavere, et posteri æmulantur. Hi ludi puerorum, hæc adolescentum imitatio, in ea *perstant seniores: inter familiam, domumque, et hæreditatum jura donantur equi: excipit filius, non, ut reliqua, vetustissimus, sed prout promtus armis et fortior* est.

Prope Tencteros Bructeri olim consederant: nunc Chamavos et Angrivarios illuc *transiisse ferunt, ejectis Bructeris, ac funditus eversis deletisque, consensu proxi-*

1 Ms. Turic. *non ut extat;* quod probat Ernestus. Editiones veteres, *non, ut extera.* Melior vulgata scriptura. *Brotier.*—2 Melius, *ferox et bello melior;* ut vult Acidalius. *Idem.*

NOTÆ

[o] *Super solitum bellorum decus*] Id est, super suetam insitamque et ingenitam ceteris Germanis belli gloriam, id quoque præcipuum, insigne, et proprium isti habent, ut equitatu præcellant ac præpolleant. Vertunt, præter gloriam quam bellis ante compararunt: non satis ad rem.

Super solitum bellorum decus] Habent, scil. illi, præferuntque eandem in bellis fortitudinem gloriamque, quam ceteri Germani. Et præter solitum illud, et commune decus Germanicæ gentis, etiam equitandi arte præcellunt aliis populis.

[p] *Et Penates*] Ne intelligas Deos Lares aut Penates. Neque enim ulli tales Dii Germanis. Intellige potius: Inter opes et pretiosa quæque domus ornamenta, et velut inter dotales cultus, equi traduntur filio qui præliis ferocior est: quod clare explicat statim Tac. cum addit, 'et jura successionum.' In penatibus seu familia, pretiosiores opes apud barbaros fuere equi, frameæ, arma magna, quæ fortiores et meliores bello filii, quasi *jura successionum*, excipere pro suo jure debuerunt.

[q] *Prout ferox bello*] Ceteras opes verecundia ætatis et naturæ, seu nascendi privilegio, vetustissimus liberorum excipit; at equus, quia ad bella natus, quia deliciæ gentis, ideo cedit ferociori, ut meliori et fortiori, quasi nobiliori.

[r] *Bructeri*] Populi Germaniæ magnæ ad Amisiam fluvium, dividuntur in *majores* et *minores:* hodie Episcopatus Monasteriensis, *Munster*, nonnullique minores status in eo inserti, et in circulo Westphaliæ. *Tillemon.*

[s] *Chamavos*] Chamavi, populi Germaniæ magnæ ad Visurgim fluvium: hodie ducatus *Ferden*, seu *Werden*, comitatus *Hoye* et *Diepholt*, principa-

teris ac penitus excisis, vicinarum consensu nationum: seu superbiæ odio, seu prædæ dulcedine, seu favore quodam erga nos Deorum: nam ne spectaculo quidem prælii[u] invidere; super LX. millia, non armis telisque Romanis, sed, quod magnificentius est, oblectationi oculisque ceciderunt. Maneat, quæso, duretque gentibus, si non amor nostri, at certe odium sui: quando, urgentibus[1] Imperii fatis,[v] nihil

morum populorum: seu invidia et ira ob impotentiam, seu prædæ blandimento illecti, *seu gratia quadam Numinum erga nos: nam ne oblectamentum quidem spectaculi et certaminis nobis ademere: plusquam sexaginta millia perierunt, non vi aut armis Rom. sed,* (*quod amplitudine* Rom. *dignius est*) *voluptati aspectuique confecti sunt. Perstet, oro, maneatque barbaris, si non amor nostri, at saltem odium*

1 Ita Mss. Vatic. 1518. et 4498. In Mss. Vatic. 1862. et 2964. *jam urgentibus.* Ms. Turic. et veteres editiones, *in urgentibus.* Ms. Arundel. *in vergentibus.* Illustr. Huetius mallet, *vigentibus imperii fatis;* quod hæc scriberet Tacitus, cum imperium Romanum, Trajano Principe, vigebat. Forte tamen Tacitus dixit *urgentibus,* quod mole sua diuturnioreque fortuna jam labaret imperium. Sic ferme Livius, v. 36. 'Jam urgentibus Romanam urbem fatis.' *Brotier.*

NOTÆ

tus *Minden,* et comitatus *Schaumburg,* in circulo Westphaliæ. *Tillemon.*

Chamavos] *Chamavi* sicut *Brisigavi.* Chamavorum cohortem XI. agentem Pearni, sub duce Thebaidos militasse, liber indicat de præfecturis Romanis. Ausonius in Mosella: 'Accedent vires, quas Francia, quasque Chamaves, Germanique tremant.' *Rhenanus.*

[t] *Angrivarios*] Angrivarii, populi Germaniæ magnæ, inter Amisiam et Visurgim amnes: hodie Episcopatus *Osnabrug,* et comitatus *Teckelenbourg,* in circulo Westphaliæ. *Tillemon.*

[u] *Ne spectaculo quidem prælii*] Nam fere in oculis Romanorum commissum illud prælium. Neque certe procul a castris legionum, quæ in utraque Germania et ultra Rheni ripam disposita, quod turpe barbaris, ut quibus immineret hostis infensissimus, cui opponere illas vires et opes salubre et gloriosum fuerat.

[v] *Urgentibus Imperii fatis*] Scriptus liber non male, *vergentibus.* Lipsius.

Discrimen est inter *urgentia fata* et *vergentia.* Certe ævo Taciti *urgebant* fata, instabant, imminebant, ut semper quocumque fere loco et tempore urgent; nondum tamen *vergebant.* Immo imperium Rom. tum *movebat lacertos,* teste Floro: et promovit Trajanus fines imperii longe ultra Danubium et Euphratem; qua gloria omnes ante se principes Rom. antecelluit. Continuo urgent fata, etiam in prosperis: et tum præcipue vigilandum fortibus viris, ne quem ludum insolentem ludat fortuna, cujus ut amoris acerbæ sagittæ, sæpe et sævus jocus esse possit.

Urgentibus Imperii fatis] Cic. pro Sextio: 'Duo Reipub. turbines, qui non modo præcipitanti patriæ non subveniebant, sed etiam nimium tarde concidere mœrerent.' Sic et dixit Petronius: 'Fatis properantibus.'

Urgentibus Imperii fatis] Ea *fata* seu rerum *vices* apte describit Justinus XI. 5. ubi de Alexandro: 'Prius-

jam præstare fortuna majus[w] potest, quam hostium discordiam.[x]

34. Angrivarios et Chamavos a tergo Dulgibini[1][y] et Chasuari[2][z] cludunt aliæque gentes, haud perinde memoratæ.[a] A fronte Frisii[b] excipiunt. *Majoribus[c] minoribusque[d] Frisiis*

sui: quandoquidem, instantibus imperii fatis, nihil jam efficere fortuna grandius potest, quam hostium dissensionem.

Angrivarios et Chamavos cingunt a tergo Dulgibini, et Chasuari, aliæque nationes non æque celebres. Occurrunt a fronte Frisii. Hi *vocantur* Frisii majores et

1 Ms. Vatic. 2964. *Dulgicubini.*—2 Ms. Vatic. 4498. *Chasaurii.* Ms. Va-

NOTÆ

quam ulla navis littore excederet, hostias cædit: petens victoriam bello, quo toties a Persis petitæ Græciæ ultor electus sit, quibus longa jam satis et matura imperia contigisse; quorumque tempus esse, vices excipere melius acturos.'

[w] *Nihil jam præstare fortuna majus*] Sic fere Livius de duobus Italiæ populis l. II. 'Hinc ex certamine, Volsci Æguine imperatorem conjuncto exercitui darent, seditio; deinde atrox prælium ortum. Ibi fortuna populi Rom. duos hostium exercitus, haud minus pernicioso quam pertinaci certamine confecit.'

[x] *Quam hostium discordiam*] Et in id etiam potissimum incubuere postea imperatores; Tiberius, magnus talium dolorum artifex; et Drusus filius, senili consilio patris usus; et alii, partim arte et fraude, partim pecunia et stipendiis, quæ illis nationibus aut regibus exsolvebant. Non tamen hos milite aut copiis Rom. juvere; non enim barbarorum bellis se immiscebant, sive id infra majestatem Romanam crederent, seu prudentia, ne feras gentes irritarent, et novos hostes incitarent, et vincere extraneos externis armis mallent, sive aliis causis.

[y] *Dulgibini*] Populi Germaniæ magnæ, inter Amisiam et Visurgim amnes: hodie pars comitatus *Lippe*, et integri comitatus *Ravensperg* et *Ritberg*, in circulo Westphaliæ ad Orientem. *Tillemon.*

[z] *Chasuarii*] Chasuarii, populi Germaniæ magnæ, inter Rhenum et Visurgim fluvios: hodie Episcopatus *Paderbonensis*, in parte orientali circuli Westphaliæ. *Tillemon.*

[a] *Aliæque gentes, haud perinde memoratæ*] Hujusmodi gentium, haud perinde memoratarum, una fuere Franci, qui circumjectarum nationum aucti primum imperio; deinde, una cum Alemannis, superiorem tenentibus Rheni ripam, cum ipsi inferiorem possiderent, transgressi in Gallias, ut nulla fides regni sociis, ad Tolbiacum memorabili prælio, quo de summa rerum decernebatur, copias Alemannorum deleverunt, duce Ludovico, quem vulgus *Clodoveum* appellat.

Tandem ita devictis Saxonibus, nullo usquam resistente populo, totius prope occidentis potiti sunt ditione. *Rhenanus.*

[b] *Frisii*] Populi Germaniæ magnæ ad Oceanum Germanicum: hodie pars septemtrionalis comitatus *Hollandiæ*, et dominia *Ouest-Frise*, et

vocabulum est ex modo virium: utræque nationes[3] usque ad Oceanum Rheno prætexuntur, ambiuntque immensos insuper lacus[e] et Romanis classibus[f] navigatos. Ipsum quin etiam Oceanum illa[4] tentavimus: et superesse adhuc Herculis columnas[g] fama vulgavit: sive adiit Hercules,[h]

minores *pro portione opum: utrique populi prætenduntur Rheno usque ad mare, et circumeunt ingentes præterea paludes, et Romanis navibus perlustratas. Quin etiam ipsum Oceanum illa* parte *exploravimus: et stare etiam nunc columnas Her-*

tic. 1518. *Occasuarii.* Mss. Vatic. 1862. et 2964. *Tasuari.*—3 Ms. Turic. *jureque nationis.*—4 Ms. Turic. *illac.*

NOTÆ

Groningue, in provinciis Unitis seu Belgio Fœderato. *Tillemon.*

c *Majoribus*] Frisii majores, populi Germaniæ, &c. Hodie dominia *Owest-Frise* et *Groningue*, in provinciis Unitis. *Tillemon.*

d *Minoribus*] Frisii minores, populi Germaniæ, &c. Hodie pars septemtrionalis comitatus *Hollandiæ*, in provinciis Unitis. *Tillemon.*

e *Lacus*] Flevo, lacus Frisiorum, Satiorum, et Usipetum populorum Germaniæ: hodie *Zuyder-Zee*, sinus maris Allemaniæ in provinciis Unitis. *Tillemon.*

f *Romanis classibus*] A Germanico, ut Tac. refert Annal. II. Dio ait ipsum *per paludem seu lacum* ad Chauces tantum pervenisse. *Colerus.*

g *Superesse adhuc Herculis columnas*] Nempe manere columnas adhuc, stareque incolumes, post tam longam ætatum sæculorumque seriem.

Herculis columnas] Nempe aliæ columnæ istæ a columnis, quæ ad fretum Gaditanum: et istæ sitæ forent ad fretum, quod nunc indigitant vulgo *le destroit de Sund.*

h *Sive adiit Hercules*] Nempe Oceanum illum, et ibi columnas exstruxerit.

Sive adiit Hercules] Diodorus Sicul. Hist. v. 2. Hercules 'cum exercitu in Celticam Galliam profectus est, omnique peragrata provincia, infandum interficiendorum hospitum morem sustulit. Cum ingens ex omnibus gentibus eum exercitus sequeretur, urbem condidit amplam, quam appellavit Alexiam,' &c. Sed hæc fabulosa.

Adiit Hercules] Forte hic sit Hercules Gallicus seu Celticus, de quo sic Lucianus: 'Hercules apud Celtas Ohmios lingua vernacula vocitatur. Ejus autem speciem multum ab Hercule Græcorum abhorrentem monstrificamque pingunt. Senex est illis Hercules admodum confectus, inculto capite, glabroque, atque extrema canitie, obrugata cute, vietus, retorridus, cujusmodi fere maritimos artifices videmus ad ultimam senectutem pervectos. Omnia denique magis eum, quam Herculem, esse crederes. Atque is hujusmodi cum sit, habet nihilominus Herculis cultum et gestamina. Amictus est enim leonino tergore; dextra clavam tenet, arcumque sinistra protendens; pharetram ex humero pendulam habet; et, ut semel dicam, Hercules est usquequaque. Hunc autem eo habitu cum vidissem, confestim arbitratus sum commentum esse illud Gallicum, ludibriumque quoddam hominum, Herculis Græci divinitatem suggillare

NOTÆ

maxime volentium. Verum (id quod inprimis in ea tabula admirandum esse duxi) senex ille Hercules confertissimam quandam hominum multitudinem trahit, omnes auribus vinctos. Vincula illi sunt habenulæ prætenues, auro electroque fabrifactæ, spiralis collaribus honestissimis persimiles. Atque ii tam exilibus vinculis ducti (quod mireris) ne fugam quidem circumspectare videntur, tametsi nullo prope negotio explicare se possint. Nec omnino restitantes, aut in diversum renitentes resupinatosque videas. Hilares vero illi, lætitiaque perfusi, sequuntur ducentem se Deum laudibus efferentes, trahenti se ultro eo usque obsecundantes, ut præveniendi studio vincula etiam laxa incontentaque relinquant. Diceres eos tristes futuros, si ejusmodi vinculis eximi se sentiant. Age, quod absurdissimum mihi visum est, id vero addere non verebor. Cum enim pictori reliquum jam nihil esset, unde catenularum extrema innecteret; quippe dextera quidem clava gestanda, sinistra vero arcu tenendo occupata, pertusa Dei lingua alligatos eos homines ductitari ab ejus summo finxit, identidem duce ridibundo ad eos se convertente. Hæc ego diutule cum considerassem admirabundus et hæsitans, atque adeo indignatione plenus, ibi Gallus quidam, qui tum forte aderat, haud ignarus ipse rerum nostrarum, ut qui linguam Græcam exacte doctus esset, ut postea patuit, Græce eo loquente, philosophiæ quoque, more gentis, studens, Quantum conjicere licet, tibi, inquit ad me, mi hospes, picturæ hujus sacramentum interpretari volo: videris enim nonnihil hac de re conturbari. Nos igitur Celtæ sermonem, non, quemadmodum vos Græci, Mercurium esse dictitamus, sed Herculi similem sermonem effingimus, quod viribus admodum prævalere eum Mercurio credimus. Quod autem senex fingitur, ne id tu magnopere admireris: solet enim sermo in senectute demum vim suam justam plenamque exhibere: siquidem poëtæ vestri vere id censuerunt, juniorum hominum mentem volucrem instabilemque esse, senectutem autem scite dicere posse, et commodius juventute. Sic tibi apud Homerum ex Nestoris senis lingua profluere mel creditur, et Trojanorum oratores floridam ore vocem emittere dicuntur. Proinde si auribus homines ad linguam illigatos senex hic Hercules, idem et sermo, trahit, ne hoc quidem est cur mireris, utique qui linguæ auriumque cognationem noris,' &c. Sic Hercules ille Gallicus non fuit symbolum veri Herculis seu antiquioris, neque forte Solis, aut Dei alius cujuscumque, sed eloquentiæ. Heros fuit ille Celticus diversus omnino ab aliis ejusdem appellationis, nullamque similitudinem habens cum Hercule Tyrio, Ægyptio, aut Thebano, nisi virtutis invictæ et similis vocabuli. Et quidni fuerit etiam Heros inclytus virtutis et gloriæ fama apud Celtas, apud Gallos et Germanos viros fortissimos, in Occidente, quemadmodum in Oriente apud Phœnices et Græcos extitit? vel ex re sic creditus vulgo, vel sic fictus antiquis annalibus; aut certe sic descriptus facundia ac licentia Græca, ex fama tamen.

Putat Vossius confundi Josuam cum Hercule: nam, inquit, quid tum animi Phœnicibus, vel aliis gentibus finitimis fuisse existimemus? Facile enim videbant non sine divino Numine tot bella gessisse Josuam, quorum memoria propagata per traditionem in posteros, fabulis admixtis. Ac facile creditum a Phœnicibus, cum Herculea vi nihil majus nossent, Jo-

seu, quicquid ubique magnificum[5] est,[1] in claritatem ejus

culis fama tradidit: sive huc *advectus sit Hercules, seu, quicquid ubique egregium*

5 Cod. Kapp. *magnum est.*—6 Ita omnes Mss. Vatic. Frustra Pichena e

NOTÆ

suam esse Herculem quendam. Sic paulatim Hercules Phœnicius seu Tyrius, et Israëliticus, Josua scil. ut vicinæ erant gentes, confundi cœperunt. Quod ut clarius pateat, spectandum, a quibus, quomodo, et ubi, et quando pugnatum sit a Jove adversus gigantes. Refert Apollodorus in primo Bibliothecæ, ex parte una fuisse Typhœum et gigantes alios; ex parte altera Jovem cum Diis ceteris, et Herculem, quem Jupiter 'socium ad se consilio Palladis advocaverat.' Ubi intelligendus Hercules ille Orientis, aliquot sæculis vetustior Thebano; qui ob eximiam fortitudinem Hercules vocatus, vero autem nomine Josua dicebatur. Huic certe bellum cum gigantibus, et tales fuere Cananæi, &c. Vide Num. XIII. 29. 34. &c. Tum Josua strenue agente, Deus lapidibus pluit, quibus magnam gigantum partem obtrivit. Sic Josuæ XI. 11. de pugna Josuæ contra quinque Reges: 'Cum fugerent filios Israël, et essent in descensu Bethhoron, Dominus misit super eos lapides magnos de cœlo, usque ad Azeca: et mortui sunt multo plures lapidibus grandinis, quam quos gladio percusserant filii Israël.' Hujus rei historia duravit etiam apud gentiles, et vulgo fuit persuasum, Jovem Herculi, id est, Deum Josuæ, imbre lapideo in prælio succurrisse. Et illud prælium commissum est, non, ut volunt gentiles, in Galliis inter Massiliam et Rhodani ostia, ubi conferti lapides; neque in Italia prope Vesevum montem; neque Phlegræis campis, qui in Macedonia aut Thracia apud Pallenem; neque juxta Olympiadem Arcadiæ fontem; sed ubi jacet Typhœus; scil. in Syria, quæ et *Aramæa;* uti Syris *terra Aram*, unde Syri Ἄριμοι et Ἀριμαῖοι dicti. Strabo l. XVI. 'Nominat etiam Arimos Homerus, quos Posidonius docet esse accipiendos, non locum aliquem Syriæ, vel Ciliciæ, vel alius terræ: sed Syriam ipsam. Aramæi enim sunt, qui in ea habitant, et fortasse Græci eos Aramæos vel Arimos vocabant.' Et sic Homerus ipse Iliad. B. 'Terra autem resonabat, Jove velut fit fulmine-gaudenti Irato, quando circa Typhoëam terram verberat In Arimis, ubi dicunt Typhoëi esse cubilia.' Igitur ab Hercule contra gigantes et Typhoëa commissum est prælium in Arabia et Syria; quibus locis contra Cananæos et Og regem Basam arma esse suscepta Moses docet. Nec ætas Herculis et Josuæ discrepat: modo ne intelligatur Thebanus ille Hercules, sed alter Orientis, quem tum *Ægyptium* vocare possumus, quia in Ægypto natus; tum *Indicum*, hoc est, Arabicum, quia hic tantas res gessit; tum Tyrium, sive Phœnicium, quia res ab eo gestas Tyrii Herculi suo ascripsere. Eum Thebano esse vetustiorem, clare docet Lucianus de Dea Syria: 'Herculis quidem templum illud quod est Tyri, non hujus Herculis, quem Græci decantant: sed quem ego dico, multo vetustior est, et Tyrius Heros.' Et eodem tempore vixit quo Josua: nam apud Eusebium, Chronicis num. 142. legis: 'Moses in Sina monte divino fruitur

referre consensimus.[6] Nec defuit audentia Druso[7] Germanico:[j] sed obstitit Oceanus[k] in se simul atque in Herculem

et amplissimum est, in gloriam ejus refundere solemus. Nec defuit audacia Druso Germanico: sed prohibuit Oceanus se perinde atque Herculem investigari. Postea

scripto libro, quem laudat Lipsius, emendavit, *consuevimus*. Brotier. *consuevimus* Gronovius et Ryckius.—7 Mallet Freinshemius, *Druso et Germanico;* quod non probat Ernestus, cum Germanicus Oceanum, non curiositate, sed

NOTÆ

aspectu.' At quinquennio ante, scil. num. 42. 'Hercules, cognomento Desanaus, in Phœnice clarus habetur,' &c. Sic fere Ger. Jo. Vossius.

[i] *Quicquid ubique magnificum est*] Certe plures hoc nomine extiterunt clarissimi. Cic. 3. de Nat. Deor. 'Quem potissimum Herculem colamus, scire sane velim: plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas literas: antiquissimum Jove natum, sed antiquissimo item Jove. Nam Joves quoque plures in priscis Græcorum literis invenimus. Ex eo igitur et Lisyto est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditur Nilo natus, Ægyptius: quem aiunt Phrygias literas conscripsisse. Tertius est ex Idæis Dactylis: cui inferias afferunt. Quartus Jovis est, Asteriæ, Latonæ sororis, quem Tyrii maxime colunt, cujus Carthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alcmena, quem Jupiter genuit: sed tertius Jupiter.' Sic et Macrob. 11. Sat. 20. 'Nec existimes Alcmena apud Thebas Bœotias natum solum vel primum Herculem nuncupatum: immo post multos, atque postremus ille hac appellatione dignatus est, honoratusque hoc nomine: quia nimia fortitudine meruit nomen Dei virtutem regentis. Ceterum Deus Hercules religiose quidem et apud Tyron colitur. Verum sacratissima et augustissima Ægyptii cum religione venerantur: ultraque memoriam, quæ apud illos retro longissima est, ut carentem initio colunt, &c. Præterea sacrorum administrationes apud Ægyptios multiplici actu multiplicem Dei asserunt potestatem, significantes Herculem hunc esse τὸν ἐν πᾶσι καὶ διὰ πάντων ἥλιον, id est, 'in omnibus et per omnia solem.'

[j] *Druso Germanico*] Lego, *Druso et Germanico*. Haud enim omisisset auctor Germanici expeditionem ingenti clade insignitam, cum Drusianam, absque successu quidem illam, sed clade non infamem, non reticuisset. *Freinshem.*

Malunt, *Druso et Germanico.* Sed dubito num Germanicus columnarum Herculis quærendarum causa quicquam fuerit conatus: nam de alia expeditione hic non agit Tacitus. *Conringius.*

Hic tantum agitur de Druso, patre Germanici, qui *Germanicus* a senatu appellatus est post mortem; quod decus nulli mortalium contigit. Et Germanicus, Drusi filius, non tam investigabat maria, quam hostes seu Germanos, ut vindicaret cædem Vari et legionum Rom.

[k] *Sed obstitit Oceanus*] Qui obstitit? non enim legimus, vexatam procellis Drusi classem, quemadmodum Germanici filii. *Obstitit* ob immensitatem pelagi, et quia suopte ingenio investigabilis Oceanus classibus et arti ho-

inquiri.[81] Mox nemo tentavit: sanctiusque ac reverentius visum, de actis Deorum credere,[m] quam scire.[9]

35. Hactenus in[1] Occidentem Germaniam novimus.[1] In Septentrionem ingenti flexu redit.[n] Ac[2] primo statim Chau-

nemo ausus est: sanctiusque et reverentius visum, de factis Deorum credere, quam ea noscere.

Huc usque Germaniam ad Occidentem lustravimus. In Septentrionem magno circuitu revertitur. Ac primo statim natio Chaucorum, licet initium capiat a Fri-

victoriæ spe, tentaverit.—8 Olim scriptum fuisse, *inquirenti*, putat Cl. Ernestus.—9 Mirandulanus, *scire velle;* minus recte, ut bene monuit Cl. Menage. *Brotier.*

1 Illustr. Huetius vel delebat præpositionem, *in;* vel emendabat, *movimus.* Ferri potest vulgata scriptura. *Brotier.*—2 Ms. Long. *a primo.*—3 Copula

NOTÆ

minum, ut tunc res erant. Nondum comperta ratio tute navigandi vastis his et audentioribus spatiis; aut etiam, jubente Dea, retrocessit Drusus.

Obstitit Oceanus] Scil. *adversus* furensque procellis, quasi indignabundus, quod in se curiosius inquirerent miseri mortales.

[l] *In Herculem inquiri*] Arrianus Periplum maris Rubri sic finit: 'Quæ ultra sunt loca, propter vehementiam procellarum, et glaciem impervii maris, dein et fatali quadam potentia Deorum, inaccessa et investigabilia sunt.'

[m] *Sanctiusque .... de actis Deorum credere*] Macrob. I. 2. 'De Diis autem, ut dixi, ceteris, et de anima, non frustra se, nec ut oblectent, ad fabulosa convertunt: sed quia sciunt inimicam esse naturæ apertam nudamque expositionem sui: quæ sicut vulgaribus hominum sensibus intellectum sui vario rerum tegmine operimentoque subtraxit, ita a prudentibus arcana sua voluit per fabulosa tractari. Sic ipsa mysteria figurarum cuniculis operiuntur, ne vel his ademtis, nudam rerum talium se natura præbeat: sed summatibus tantum viris sapientia interprete veri arcani consciis, contenti sint reliqui ad venerationem, figuris defendentibus a vilitate secretum. Numenio denique inter philosophos occultorum curiosiori, offensam Numinum, quod Eleusina sacra interpretando vulgaverit, somnia prodiderunt: viso sibi ipsas Eleusinas Deas habitu meretricio ante apertum lupanar videre prostantes, admirantique, et causas non convenientis Numinibus turpitudinis consulenti, respondisse iratas, ab ipso se adyto pudicitiæ suæ vi abstractas, et passim adeuntibus prostitutas. Adeo semper ita se et sciri et coli Numina maluerunt, qualiter in vulgus antiquitas ipsa fabulata est: quæ et imagines et simulacra formarum, [Diis] talium prorsus alienis, et ætates tam incrementi quam diminutionis ignaris, et amictus ornatusque varios corpus non habentibus assignavit.'

Credere, quam scire] Præceptum idem Philetæ: 'Deum cole atque crede, noli quærere.'

[n] *Hactenus in Occidentem, &c. In Septentrionem ingenti flexu redit*] Germaniam intelligit, qua prætenditur Oceano, inter ostia fluminum Amisiæ et Albis, ac prout per ripam Visurgis extenditur usque ad civitatem quam vocant hodie *Minden.*

corum[o] gens, quanquam incipiat a Frisiis, ac partem littoris occupet, omnium, quas exposui, gentium lateribus obtenditur,[p] donec in Cattos usque sinuetur. Tam immensum terrarum spatium non tenent tantum Chauci, sed et implent: populus inter Germanos nobilissimus, quique magnitudinem suam malit justitia tueri: sine cupiditate, sine impotentia,[q] quieti secretique,[r] nulla provocant bella, nullis raptibus aut latrociniis populantur. Idque præcipuum virtutis ac virium[3] argumentum est, quod, ut superiores agant, non per injurias assequuntur. Promta tamen omnibus arma, ac, si res poscat, exercitus; plurimum[4] virorum equorumque: et quiescentibus eadem fama.

siis, ac partem oræ teneat, omnium, quos memoravi, populorum lateribus prætexitur, donec in Cattos usque flectatur. Tam ingens agrorum spatium non obtinent solum Chauci, verum etiam replent: gens inter Germanos clarissima, quæque amplitudinem suam malit jure defendere: sine avaritia, sine ambitione, pacati secretique, neminem bello lacessunt, nullis rapinis aut incursionibus grassantur. Idque summum fortitudinis et opum documentum est, quod non vi aut *per iniquitates obtinent, ut superiores agnoscantur. Parata tamen cunctis arma, et, si res postulet, exercitus; magna vis equorum virorumque: et pacem agitantibus idem decus* est.

que abest a Mss. Vatic. et editionibus veteribus. In Ms. Vatic. 1518. *id pretium virtutis ac virium præcipuum argumentum.*—4 Ms. Turiç. *exercitus plurimus virorum.*

NOTÆ

[o] *Chaucorum*] Chauci, vel Cauchi, populi Germaniæ magnæ ad Oceanum Germanicum: hodie ducatus *Bremen*, et comitatus *Embden* sive *Oldenbourg*, in circulis Saxoniæ inferioris et Westphaliæ. *Tillemonius.*

[p] *Lateribus obtenditur*] Nempe Chauci positi sunt retro et a tergo omnium harumce nationum: ita ipsarum *lateribus* adhærent.

[q] *Sine cupiditate, sine impotentia*] Id est, sine ambitione et libidine dominandi. Posset tamen infra credi, eam pacem jucundiorem fuisse, quam tutiorem Cheruscis; quia, scil. falso quiescebant inter impotentes seu invalidos Fosos, et Cattos validos. Sed is sensus non Taciti est, qui per *impotentes*, invalidos nusquam intellexit: nec forte ullus auctor, qui Latine sciat aut scribat; quod clarum ex hoc loco: *sine impotentia.*

[r] *Quieti secretique*] Tacitus magis hic suum tempus quam præterita consideravit. Dixerat enim Annal. II. 'Per idem tempus Chauci, nulla dissensione domi et morte Sanquinii alacres, inferiorem Germaniam incursavere.'

Sic libro IV. 'Narrantur Ansibarii quoque a Chaucis sedibus deturbati.' *Colerus.*

Quieti secretique] Quod fere unum et idem; hoc est, pacifici et sepositi, remotique ab omni tumultu aut bello. Sic quietis ac secretis agere licuit, quia promta arma et plurimum virorum equorumque: quibus adversus pacem turbantes lacessentesque hostes statim uti potuerunt.

36. In latere Chaucorum Cattorumque Cherusci[s] nimiam ac marcentem diu pacem illacessiti nutrierunt:[t] idque jucundius,[1] quam tutius, fuit: quia inter impotentes[2 u] et validos

Cherusci in latere Chaucorum Cattorumque, haud provocati aluerunt nimiam ac diu torpentem pacem: idque lætius, quam prudentius fuit: nam inter ambitiosos et

1 Gronov. et Ryckius scribunt *jocundius.*—2 Ms. Turic. *impetentes.* Melius *impotentes.* Solita enim Barbarorum vitia, audacia, cupiditas, impotentia, id

NOTÆ

[s] *Cherusci*] Populi Germaniæ magnæ, inter Visurgim et Salam fluvios: hodie ducatus *Brunswick*, Episcopatus *Hildesheim* et pars ducatus *Magdebourg*, in circulo Saxoniæ inferioris. *Tillem.*

[t] *Marcentem diu pacem .... nutrierunt*] Forte post Arminium, quo duce floruerant, legionesque Rom. deleverant, et Maroboduum ipsum; aut certe postquam Germanicus ejectus a Tiberio in Orientem, abstractusque est suetis legionibus, prætextu componendi Orientis. Ex fama belli sic *illacessiti* diu nimiam pacem aluerunt Cherusci. Unde clades. Post Tiberium, Drusum, et Germanicum usque ad secundum Trajani consulatum, lacessiti tantum videntur minis Caligulæ: quod tradit diserte Tac. infra c. 37. 'Drusus ac Nero [Tiberius] et Germanicus in suis eos sedibus perculerunt. Mox ingentes C. Cæsaris minæ in ludibrium versæ. Inde otium,' nempe usque ad Vitellium et Vespasianum. Tunc enim Civilis Batavus et Germani, 'occasione discordiæ nostræ et civilium armorum, expugnatis legionum hybernis, etiam Gallias affectavere: ac rursus pulsi inde,' a Ceriali scil. Vespasiani principis legato, 'proximis temporibus,' scil. imperante Domitiano, 'triumphati magis quam victi sunt.' Ubi nota, *otium* illud fuisse 80. annorum: quod perniciosum ut cum maxime, *inter* vicinos *validos*, et dominationis aut prædæ *impotentes*.

[u] *Inter impotentes*] Rationem auctor exhibet, cur non adeo securi, ob vicinos *impotentes*, hoc est, affectibus suis et ambitioni non imperantes Cattos, vivere Cherusci debuissent. Male inter lupos ovibus, male consultum inter vulpes et aquilas columbis est. *Kirchmaier.*

Inter impotentes et validos] Id est, inter ambitiosos, et alieni imperii vel opum et prædæ cupidos: nec enim de tertio aliquo populo hic intelligit, qui sit socius alterutrius, nempe impotentis, vel validi. Hic tantum agitur de Cattis et Cheruscis inter se pugnantibus. Cattos autem *impotentes et validos* vocat, Cheruscos autem modestos et bonos; et nondum agit de Fosis, qui socii Cheruscorum, et qui eorum ruina tracti sunt. De quibus si loqueretur hic, certe posset concipi, quasi per *impotentes* hic intelligantur infirmi et invalidi; sed loquitur tantum hoc loco de Cattis et Cheruscis. Et supra eandem phrasin usurpat ubi de Chaucis.

Inter impotentes] Populus Rom. qui secesserat in montem sacrum sic queritur de proceribus seu potentioribus, apud Dionysium Halic. 'Cui credemus? an dignitati legatorum suam fidem interponentium? atqui per hos antea nos deceperunt. An Diis testibus jurejurando firmata fide? At

falso quiescas; ubi manu agitur,[v] modestia ac probitas[w] nomina superioris[3] sunt.[x] Ita, qui olim 'boni æquique Cherusci,'[y] nunc 'inertes ac stulti'[z] vocantur: Cattis victoribus

præpollentes falso pacem habeas; ubi vi et armis agitur, moderatio ac bonitas vocabula superioris seu victoris *sunt. Sic, qui olim* probi justique Cherusci, *nunc* ignavi ac stolidi *appellantur: Cattis victoribus fortuna in sapientiam vertit. Tracti*

****

est, effræna libido. *Brotier.*—3 Ita Beroaldus et recentiores. Ac bene quidem, ut patet ex sequentibus. Victores enim Cherusci boni æquique olim dicebantur; at victi nunc inertes ac stulti vocantur. Modestia ergo ac probitas nomina superioris sunt. In Mss. Vatic. Cod. Kapp. et editionibus veteribus, *nomine.* Ms. Turic. *nomine superiores.* Frustra emendat Tanaquil Faber, *nomina sequioris.* Heinsius, *nomina superiori sunt*, id est, a potentiore,

NOTÆ

hæc mihi magis quam humana suspecta est, quando eam a potestatibus sperni video. Et societates, quæ inter imperandi avidos et inter libertatis tenaces non sponte coëunt, sæpe jam didici tantisper durare, quamdiu eas continet necessitas.'

[v] *Ubi manu agitur*] Sic Ennius apud A. Gellium, xx. 9. 'Pellitur e medio sapientia, vi geritur res; Spernitur orator bonus, horridus miles amatur. Haud doctis dictis certantes, sed maledictis, Miscent inter se inimicitias agitantes. Non ex jure manu consertum; sed mage ferro Rem repetunt, regnumque petunt, vadunt solida vi.'

[w] *Modestia ac probitas*] Solet, cum victoria, bona fama victorem sequi, armisque superior, etiam causa melior videri. Contra in victo *modestia ac probitas* spernuntur. Et illa ignaviæ, hæc simplicitatis vocabulo eluditur. *Color.*

[x] *Nomina superioris sunt*] Solius imperantis, seu victoris est, res quaslibet nomine suo vere appellare. Omnia ornat fortuna vel dehonestat pro suo libito. Crimen ipsum virtus est, vel ipsa virtus flagitium, siquidem fortunæ placuit. Victores nomina præscribunt, ut et imperia: quæ virtus erit modestia in imperitante, hæc erit simplicitas et stultitia in inferiori, in victo. Fortuna prudentiam, virtutem, decus, gloriam, famam, omnia largitur aut rapit.

Nomina superioris sunt] Scribe, *nomina superiori sunt.* Illi, inquit, qui superior evadit in bello, *probitas et modestia* inane nomen sunt, et contemnuntur. *Heinsius. Modestia et probitas* nomina *superioris* sunt, quia potest illis uti pro nutu et arbitrio, quemadmodum et pace ac bello: at victo et inferiori hæc jam non sunt probitas et modestia, sed simplicitas, facilitas, et plena stultitiæ εὐήθεια.

Nomina superioris sunt] Hæc certe *nomina* melior seu victor pro nutu et jure suo sibi arrogat ultro, aut aliis attribuit pari libito, vel ex suo vel ex fortunæ arbitrio. Hoc solus victor potest, jus est in armis: in his vera æquitas, vera pax: sine armis justitia, probitas, modestia, virtus, verba mera, et hæc irrisui sunt. Probitas in mucrone gladii vera probitas est: quousque pertingit telum, eo usque jus, æquitas, probitas, &c. Recte admonebat olim Parthos Pompeius M. finiri debere imperia, non Euphrate, sed jure: nam jus in armis, et eo usque jus, potentia, et pax Romana, quousque arma.

[y] *Qui olim boni æquique Cherusci*]

fortuna in sapientiam cessit. Tracti[4] ruina[a] Cheruscorum et Fosi,[5 b] contermina gens, adversarum rerum ex æquo socii,[c] cum in secundis minores fuissent.

simul *exitio Cheruscorum etiam Fosi, finitima natio, calamitatum ex æquo participes, cum in* rebus *prosperis impares fuissent.*

ut inania nomina, spernuntur. *Brotier.*—4 Ita bene Pichena et recentiores. In veteribus editionibus, *tacti;* quod tamen defendit Gruterus. *Idem.*—5 Ms. Vatic. 1862. *et Fusi.*

NOTÆ

Nempe dum armati victoresque, prœliis et gloria belli florerent, æqui et probi Cherusci; nunc otio et inertia sua, aut adversa fortuna victi, *inertes ac stulti* vocantur. Dicant boni victi, quod Brutus olim pro libertate ac virtute occumbens, apud Plut. et quod repetit ipse Plutar. lib. de Superstit. 'O misera virtus, verbane tantummodo eras! At ego colebam te, velut facturus aliquod operæ Pretium, relinquens injustitiam auctorem opum,' &c.

[z] *Inertes ac stulti*] Cheruscos ait, pace longa et a nemine turbata in torporem segnitiamque solutos, armorum curam intermisisse imprudenter. Certe, florente pace, tum bonitas videbatur et modestia, eos contentos suis opibus et nemini graves esse. Et mansisset illis ea fama, si post diuturnum illud otium, tandem lacessiti fortiter restitissent, et statum tenuissent.

At postquam victi armis succubuerunt, tum non amore pacis aut justitiæ, sed pravitate consilii, et tædio belli laborum, et ignavia quiesse censentur. Etenim ubi res vi tractantur, non qui quiescunt, aut pace fruuntur, licet juste et innocenter alieno abstineant, hi *probi* et *modesti* appellantur; sed qui cum plus valeant et superiores sint, sibi temperant, quia id volunt, et id velle possunt.

Ita factum, ut *qui olim boni æquique* *Cherusci* (dum rebus secundis et alta pace fruuntur) vocabantur, *nunc*, postquam prosperis corrupti aut emolliti pace, tandem victi sunt, et Cattis cesserunt, *inertes ac stulti* vocantur. *Gronovius.*

[a] *Tracti ruina*] *Tracti*, pro *abstracti*, ut alibi Tacitus.

[b] *Et Fosi*] Mirum, cur *Fosorum*, qui ceteris scriptoribus ignoti sunt, fecerit mentionem Tacitus, nullam vero Saxonum! qui nihilominus a Ptolemæo inter claros appositi Cauchos (quorum et partem eos fecit Zozimus l. III.) super cervicem Cimbricæ peninsulæ siti olim referuntur.

Hic enim ille Germaniæ sinus, Oceano proximus, quem juxta Cimbros omnium consensu paludosi quondam Saxones incoluerunt, et hoc lib. intellexit Tacitus. Credendum est videlicet nomen *Saxonum*, ut et *Francorum*, nondum floruisse adeo, ut sequenti ævo invalescere cœperit. *Kirchm.*

Fosi] Populi Germaniæ magnæ inter Visurgim et Salam fluvios: hodie ducatus *Luneburg*, et pars ducatus *Holsatiæ*, in circulo Saxoniæ inferioris. *Tillemonius.*

[c] *Adversarum rerum ex æquo socii*] In pace societas potentiorum invalidiores atterit tributis et oneribus, in bello delectibus, armis, equis, viris, copiis; idque inter imperii arcana. Sicque *rebus in secundis* semper *minores* socii. Tacitus supra: 'societate

37. Eundem Germaniæ sinum[1][d] proximi Oceano Cimbri[e] tenent, parva nunc civitas, sed gloria ingens; veterisque famæ lata[2] vestigia manent, utraque ripa castra ac spatia,[f] quorum ambitu nunc quoque metiaris molem[g] manusque gentis, et tam magni exitus[3] fidem. Sexcentesimum et quadragesimum annum urbs nostra agebat, cum primum Cimbrorum audita sunt arma, Cæcilio Metello ac Papirio Carbone Coss. Ex quo si ad alterum Imperatoris Trajani Consulatum computemus, ducenti ferme et decem anni colliguntur. Tamdiu Germania vincitur. Medio tam longi ævi spatio, multa invicem damna: non Samnis,[4][h] non Pœni, non

Eandem Germaniæ oram occupant contermini Oceano Cimbri, modica nunc natio, sed fama ingens; priscique decoris late monumenta durant, utroque littore munimenta et spatia, quorum circuitu nunc etiam æstimes multitudinem manusque populi, et tam ingentis agminis fidem. Sexcentesimo et quadragesimo anno a condita urbe nostra, primum fama bellorum inclaruere Cimbri, Cæcilio Metello ac Papirio Carbone Coss. A quo tempore si ad secundum principis Trajani consulatum numeremus, ducenti fere et decem anni reperiuntur. Tamdiu Germania superatur. Medio tam diuturni temporis intervallo, plurimæ invicem illatæ *clades: non Samnites, non*

1 Brotierus et Ryckius edidere *situm*: et ita Mss. Vatic. Arundel. Cod. Kapp. et Ernestus. Placebat quoque Gronovio. Puteolanus, aliique libri editi, *sinum*: quod et recepere Bipont.—2 Sic ob consensum Ms. Vatic. Long. Humm. et ed. Nor. Rom. Put. etsi non inficier mihi *late* elegantius multo videri. *Oberl.* *Late* scribunt Brotier. et Ryck. et Gronov. *Lata* Bipont.—3 Sic constanter Mss. et edd. veteres. Lipsius e conjectura correxit, *exercitus*, quem secutus est Brotierus cum Ryckio et Gronovio. Reposuere *exitus* Bipont.—4 Ms. Turic. *Samnites*.

NOTÆ

potentiorum attriti:' et si fortuna contra dat, cladem ex æquo participant; sicque sunt 'adversarum rerum ex æquo socii.'

d *Eandem Germaniæ sinum*] *Eandem* intellige cum Chaucis: et quia supra dixit, 'in Septentrionem ingenti flexu redit:' et mox, 'utraque ripa castra ac spatia.' *Rhenanus.*

e *Cimbri*] Populi Cimbricæ Chersonesi in Germania magna, ad Oceanum Germanicum, et ad sinum Codanum: hodie *Jutlandia* peninsula, et major pars regni Daniæ, sive *Dannemarck*. Tillemonius.

f *Utraque ripa castra ac spatia*] Hic pro utraque ripa intelligit littora Oceani Orientalis et Occidentalis ad Cimbricam Chersonesum, quæ angusta quidem, sed plurimum in longitudinem extenditur, Boream versus; et in ejus utroque littore, vestigia castrorum, quæ Cimbri complexi fuerant, adhuc apparebant. *Pickena.*

g *Quorum ambitu nunc quoque metiaris molem*] Intelligit molem, seu magnitudinem castrorum, ipso ambitu dignosci adhuc posse; seu potius *molem*, seu numerum ac manus tantæ multitudinis, et, ut dicit, *tam magni exercitus fidem*. Olim in libris, *exitus*. Sed vere ad rem, *exercitus*.

h *Samnis*] Fuit quarta regio Italiæ: hodie sunt *Sabina* provincia, pars Om-

Hispaniæ Galliæve, ne Parthi quidem sæpius admonuere:[5] [i] quippe Regno Arsacis[j] acrior est Germanorum libertas.[k] Quid enim aliud nobis, quam cædem Crassi, amisso et ipso[6]

Carthaginenses, non Hispani, aut Galli, ac ne *Parthi quidem sæpius* minis aut armis excitavere. [illegible] *Arsacis flagrantior est libertas Germanorum.* Quid enim aliud [illegible] *exprobraverit Oriens*, quam cladem Crassi, *qui et ipse amisit*

5 Ms. [illegible] admonuere: Rhenanus conjicit intellecto *exercitum*.—6 Ita Ms. [illegible] In Mss. Vatic. 1518. et 2964. ut et [illegible] et editiones quam plurimæ. [illegible] *et ipso et ipse Pacoro*. Rhenanus [illegible] Ernestus fatetur [illegible] esse; edidit tamen *ipso* ob [illegible]

NOTÆ

[illegible]

[illegible] admonuere] [illegible] admonebant Parthi [illegible] arma quæ inferen[illegible]

[illegible] Recte: nam [illegible] audita sunt arma, [illegible] virtutis [illegible] qui, scil. ab ipsis [illegible] extra fines suos [illegible]

[illegible] admonuere] [illegible] provoca[illegible] Sic fere Jus[illegible] Parthis: 'Postmodum [illegible] et vicinalibus [illegible] variis periculis [illegible] augescunt' [illegible] admonere.

[illegible] Arsacis] Civilis ad Gallos: '[illegible] atque, et motus [illegible] regibus Oriens.'

[k] *Acrior est Germanorum libertas*] Acrimoniam illam seu ferociam Germanorum expendit, attollitque in immensum Plutarchus: 'Vix sustinebatur impetus illorum et audacia: et ipsi manus, vim, ardoremque dimicandi, inter pugnas, ferocia, violentia, et immanitate, quasi erumpenti igni similes, acriter incitabant, ac velut incendebant.'

Idem Civilis: 'Nuper certe cæso Quintilio Varo, pulsam e Germania servitutem.'

Acrior est Germanorum libertas] Ne vertas cum interprete Gallico, *fortiores esse Germanos quam Parthos:* non enim id præcise vult Tacitus, quamvis inclinet in Germanos. Vult penitius insitam animis Germanorum pervicaciam libertatis, quam Parthis dominationem Arsacis; seu acriores vindices suæ libertatis esse Germanos, quam Parthos imperii: et id a natura, ut diximus; quia libertas indita insitaque penitus animis gentium septentrionalium; ambitio autem et imperandi libido ascititia est, et velut aliunde invecta, quibuscumque populis qui regnantur. Et re ipsa quidem Parthi equestri acie [illegible] luere, ac Germani [illegible] et id habuere supra [illegible] Parthi, quod magnum [illegible]

Pacoro,[l] infra Ventidium[m] dejectus Oriens objecerit?[7] At

Pacorum, infra Ventidium deturbatus? At Germani, pulsis vel captis Carbone et

copulam *et*. At plus vis et elegantiæ est, si legeris, *et ipse*. Brotier.—7 Ms.

NOTÆ

Persarum seu Macedonum, cum antea ignoti et abjectissimi essent, sibi vindicaverint, quemadmodum mox et Romani, et illud imperium defenderint adversus vim Macedonum primo, dein et Romanorum; et eo decore Parthi Romanis æquales, Germani vero suos tantum fines et libertatem defendere. Imperium autem multis postea sæculis illi, vel potius Galli, habuere in Carolo Magno; at, si vel hominum tum vel fatorum invidia Drusos et præcipue Germanicum suis legionibus et victoriæ suæ non abripuissent, cedebat certe armis Rom. universa Germania, quemadmodum et Gallia.

Sic Justin. l. XLI. 1. de Parthis: 'Postremo Macedonibus triumphato Oriente servierunt; ut cuivis mirum videatur, ad tantam eos felicitatem per virtutem provectos, ut imperent gentibus, sub quarum imperio, veluti servile vulgus fuere. A Romanis quoque trinis bellis per maximos duces florentissimis temporibus lacessiti, soli ex omnibus gentibus, non pares solum, verum etiam victores fuere. Quanquam plus gloriæ sit, inter Assyria et Medica Persicaque memorata olim regna, et opulentissimum mille urbium Bactrianum imperium, emergere potuisse, quam longinqua bella vicisse.' Germani servarunt illibatam ab omni ævo libertatem. At Parthi etiam imperium occupavere, diuque defendere. Germani utrumque non potuerunt habere, imperium simul ac libertatem; nec vel id optarunt aut sperarunt. [illegible] fere stat ferox ea [illegible] imperio,

aut vice versa. Nimiam potestatem regum æmulatur aversaturque popularium libertas, ut jam olim compertum est in Arminio et Maroboduo, qui libertatem Germanicam pressere.

Acrior est] Longe acrius propugnant ac vindicant libertatem suam Germani, quam Parthi imperium Arsacidarum: pugnant alii pro libertate gentis; alii, Parthi scil. pro potestate regum, et servitute popularium asserenda.

[l] *Amisso et ipso Pacoro*] De quo sic Justin. XLII. 4. 'Rursum, Pacoro duce, inita cum Labieno societate, Syriam et Asiam vastavere, castraque Ventidii, qui post Cassium, absente Pacoro, exercitum Parthicum fuderat, magna mole aggrediuntur. Sed ille simulato timore, diu continuit se, et insultare Parthos aliquantisper passus est. Ad postremum in securos lætosque partem legionum emisit: quarum impetu fusi Parthi in diversa abiere. Pacorus, cum fugientes suos abduxisse secum legiones Romanas putaret, castra Ventidii, veluti sine defensoribus aggreditur. Tum Ventidius reliqua parte legionum emissa, universam Parthorum manum cum rege ipso Pacoro interfecit: nec ullo bello Parthi unquam majus vulnus acceperunt.'

[m] *Infra Ventidium* [illegible] dio Antonii [illegible] bellatus Oriens [illegible] Parthorum [illegible] gis, quasi [illegible] totus Oriens [illegible] *Ventidium* [illegible] 13. [illegible]

Hispaniæ Galliæve, ne Parthi quidem sæpius admonuere:[5] [i] quippe Regno Arsacis[j] acrior est Germanorum libertas.[k] Quid enim aliud nobis, quam cædem Crassi, amisso et ipso[6]

Carthaginenses, non Hispani, aut Galli, ac ne Parthi quidem sæpius minis aut armis *excitavere: etenim imperio Arsacis flagrantior est libertas Germanorum. Quid enim aliud nobis exprobraverit Oriens, quam cladem Crassi, qui et ipse amisit*

5 Ms. Turic. *admovere:* Rhenanus conjicit intellecto *exercitum.*—6 Ita Ms. Vatic. 4498. et editiones quam plurimæ. In Mss. Vatic. 1518. et 2964. ut et in Cod. Kapp. et editionibus veteribus, *amisso et ipso et ipse Pacoro.* Rhenanus omisit, *et ipso.* Ernestus fatetur *ipse* elegantissimum esse; edidit tamen *ipso* ob

NOTÆ

briæ vel ducatus *Spoleti*, et pars *Campaniæ Romanæ* in ditione Pontificia; atque comitatus *Molise* fere omnis, *Abruzzo Citra* et *Ultra*, provinciæ fere integræ, parsque septentrionalior *Capitanatæ*, in regno Neapolitano. *Tillemonius.*

[i] *Sæpius admonuere*] Non *admonebant* Parthi præcise sortis humanæ, aut adversorum, sed periculi, laborumque belli, modestiæ, officii, continendique imperii Romani intra limites, nec invadendi aliena; et finem imperii proprie non esse Euphratem, sed justitiam, quod olim dicebat Pompeius legatis Parthorum. Hujus juris et æquitatis admonebant Parthi Romanos, bella et arma ipsis inferendo, nisi se ultro continerent.

Sæpius admonuere] Recte: nam supra 'Cimbrorum audita sunt arma,' et admonuere tantum suæ virtutis Romanos barbari, qui, scil. ab ipsis profligati nec postea extra fines suos exire ausi sunt.

Admonuere] Lacessivere, provocavere, bello exercuere. Sic fere Justin. l. XLI. 1. de Parthis: 'Præterea cum gravibus Scythicis et vicinalibus bellis assidue vexati, variis periculorum certaminibus arguerentur:' ubi *arguere*, idem est ac *admonere.*

[j] *Regno Arsacis*] Civilis ad Gallos: 'Servirent Syria Asiaque, et suetus regibus Oriens.'

[k] *Acrior est Germanorum libertas*] Acrimoniam illam seu ferociam Germanorum expendit, attollitque in immensum Plutarchus: 'Vix sustinebatur impetus illorum et audacia: et ipsi manus, vim, ardoremque dimicandi, inter pugnas, ferocia, violentia, et immanitate, quasi erumpenti igni similes, acriter incitabant, ac velut incendebant.'

Idem Civilis: 'Nuper certe cæso Quintilio Varo, pulsam e Germania servitutem.'

Acrior est Germanorum libertas] Ne vertas cum interprete Gallico, *fortiores esse Germanos quam Parthos:* non enim id præcise vult Tacitus, quamvis inclinet in Germanos. Vult penitius insitam animis Germanorum pervicaciam libertatis, quam Parthis dominationem Arsacis; seu acriores vindices suæ libertatis esse Germanos, quam Parthos imperii: et id a natura, ut diximus; quia libertas indita insitaque penitus animis gentium septentrionalium; ambitio autem et imperandi libido ascititia est, et velut aliunde invecta, quibuscumque populis qui regnantur. Et re ipsa quidem Parthi equestri acie perinde præpolluere, ac Germani pedestri agmine; et id habuere supra Germanos saltem Parthi, quod magnam partem imperii

Pacoro,[l] infra Ventidium[m] dejectus Oriens objecerit?[7] At

Pacorum, infra Ventidium deturbatus? At Germani, pulsis vel captis Carbone et

copulam *et*. At plus vis et elegantiæ est, si legeris, *et ipse*. Brotier.—7 Ms.

NOTÆ

Persarum seu Macedonum, cum antea ignoti et abjectissimi essent, sibi vindicaverint, quemadmodum mox et Romani, et illud imperium defenderint adversus vim Macedonum primo, dein et Romanorum; et eo decore Parthi Romanis æquales, Germani vero suos tantum fines et libertatem defendere. Imperium autem multis postea sæculis illi, vel potius Galli, habuere in Carolo Magno; at, si vel hominum tum vel fatorum invidia Drusos et præcipue Germanicum suis legionibus et victoriæ suæ non abripuissent, cedebat certe armis Rom. universa Germania, quemadmodum et Gallia.

Sic Justin. l. XLI. 1. de Parthis: 'Postremo Macedonibus triumphato Oriente servierunt; ut cuivis mirum videatur, ad tantam eos felicitatem per virtutem provectos, ut imperent gentibus, sub quarum imperio, veluti servile vulgus fuere. A Romanis quoque trinis bellis per maximos duces florentissimis temporibus lacessiti, soli ex omnibus gentibus, non pares solum, verum etiam victores fuere. Quanquam plus gloriæ sit, inter Assyria et Medica Persicaque memorata olim regna, et opulentissimum mille urbium Bactrianum imperium, emergere potuisse, quam longinqua bella vicisse.' Germani servarunt illibatam ab omni ævo libertatem. At Parthi etiam imperium occupavere, diuque defendere. Germani utrumque non potuerunt habere, imperium simul ac libertatem; nec vel id optarunt aut sperarunt. Nec enim fere stat ferox ea libertas cum imperio, aut vice versa. Nimiam potestatem regum æmulatur aversaturque popularium libertas, ut jam olim compertum est in Arminio et Maroboduo, qui libertatem Germanicam pressere.

Acrior est] Longe acrius propugnant ac vindicant libertatem suam Germani, quam Parthi imperium Arsacidarum: pugnant alii pro libertate gentis; alii, Parthi scil. pro potestate regum, et servitute popularium asserenda.

[l] *Amisso et ipso Pacoro*] De quo sic Justin. XLII. 4. 'Rursum, Pacoro duce, inita cum Labieno societate, Syriam et Asiam vastavere, castraque Ventidii, qui post Cassium, absente Pacoro, exercitum Parthicum fuderat, magna mole aggrediuntur. Sed ille simulato timore, diu continuit se, et insultare Parthos aliquantisper passus est. Ad postremum in securos lætosque partem legionum emisit: quarum impetu fusi Parthi in diversa abiere. Pacorus, cum fugientes suos abduxisse secum legiones Romanas putaret, castra Ventidii, veluti sine defensoribus aggreditur. Tum Ventidius reliqua parte legionum emissa, universam Parthorum manum cum rege ipso Pacoro interfecit: nec ullo bello Parthi unquam majus vulnus acceperunt.'

[m] *Infra Ventidium*] Id est, a Ventidio Antonii legato prostratus et debellatus Oriens: clade ea, nempe Parthorum, et internecione tanti regis, quasi proculcatus et profligatus totus Oriens.

Ventidium] De quo Plinius l. VII. 43. 'Triumphare de Parthis P. Ven-

Germani, Carbone[n] et Cassio et Scauro[o] Aurelio et Servilio Cæpione, Cn.[8] quoque Manlio[p] fusis, vel captis, quinque

Cassio, et Scauro Aurelio, et Servilio Cæpione, et M. etiam Manlio, quinque simul

Vatic. 2964. *objecerunt.* Ms. Vatic. 4498. *objecit.* Ms. Vatic. 1518. *objicitur.*—8 Sic bene Ernestus. Antea in libris editis, *M. quoque Manlio;* et sic Gronov. et Ryck. Immo in Mss. Vatic. 1862. et 2964. *Marco quoque Manlio.* Cneii prænomen habent optimæ Ciceronis et Titi Livii editiones. Sic et vetus

NOTÆ

tidium fortuna voluit quidem solum, sed eundem in triumpho Asculano Cn. Pompeii Strabonis duxit puerum. Quanquam Massurius auctor est, bis in triumpho ductum. Cicero mulionem castrensem suffaraneum fuisse, plurimi, juventam inopem in caliga militari tolerasse.'

Ventidium] De quo Gellius l. xv. 4. 'Eum Picentem fuisse, genere et loco humili: et matrem ejus a Pompeio Strabone, Pompeii Magni patre, bello sociali, quo Asculanos subegit, captam cum ipso esse. Mox triumphante Pompeio Strabone eum quoque puerum inter ceteros ante currum imperatoris sinu matris vectum esse. Post, cum adolevisset, victum sibi ægre quæsisse, eumque sordide invenisse, comparandis mulis et vehiculis, quæ magistratibus, qui sortiti provincias forent, præbenda publice conduxisset. In isto quæstu notum esse cœpisse C. Cæsari, et cum eo profectum esse in Gallias. Tum quia in ea provincia satis naviter versatus esset, et deinceps civili bello mandata sibi pleraque impigre et strenue fecisset, non modo in amicitiam Cæsaris, sed ex ea in amplissimum quoque ordinem pervenisse. Mox tribunum quoque plebis, ac deinde prætorem creatum: atque in eo tempore judicatum esse a senatu hostem cum M. Antonio. Post vero conjunctis partibus, non pristinam tantum dignitatem recuperasse, sed pontificatum, ac deinde quoque consulatum adeptum esse. Eamque rem tam intoleranter tulisse pop. Rom. qui Ventidium Bassum meminerat curandis mulis victitasse, ut vulgo per vias urbis versiculi proscriberentur: 'Concurrite omnes augures, aruspices; Portentum inusitatum conflatum est recens: Nam mulos qui fricabat, consul factus est.' Eundem Bassum Suetonius Tranquillus, præpositum esse a M. Antonio provinciis orientalibus, Parthosque in Syriam irrumpentes, tribus ab eo præliis fusos, scribit, eumque primum omnium de Parthis triumphasse, et morte obita, publico funere sepultum esse.'

Ventidium] Ventidius duobus præliis Parthos vicit, altero confecit Labienum, altero Pacorum Orodis regis filium, et eadem die, qua Crassus a Parthis deletus erat. Cæsis Pansa et Hirtio Coss. Pansæ Octavius Cæsar, Hirtio P. Pedius, tum Cæsari Triumviro C. Carinas, et Pedio mortuo Ventidius suffectus est. Sic Dio.

[n] *Carbone*] Velleius II. 12. 'Effusa, ut prædiximus, immanis vis Germanarum gentium, quibus nomen Cimbris ac Teutonis erat, cum Cæpionem Manliumque consulem, et ante Carbonem Silanumque fudissent fugassentque in Galliis, et exuissent exercitu, Scaurumque Aurelium Cos. et alios celeberrimi nominis viros trucidassent, populus Rom. non alium repellendis tantis hostibus magis ido-

simul Consulares exercitus Populo Romano,[9] Varum, tresque cum eo legiones, etiam Cæsari abstulerunt: nec impune[q] C. Marius in Italia, D. Julius in Gallia, Drusus ac

consulares exercitus ademerunt populo Rom. et Varum, tresque cum illo legiones, etiam Augusto rapuere : *nec sine cæde et sanguine C. Marius in Italia, D. Julius*

lapis apud Gruterum, p. 207. *Brotier.*—9 Male Mss. Vatic. et Cod. Kapp. *populi Romani.* Idem.

NOTÆ

neum. Imperatorem quam Marium est ratus.'

[o] *Cassio et Scauro*] Quintil. decl. 3. 'Strage nostrorum campi latent. Jam fugatorum Carbonis atque Silani sub comparatione felix militia est. Jacet post amissum Scaurus exercitum. Servilii Manliique bina cum tot legionibus castra perdidimus. Gens majorem terrarum partem victoriis pervagata, tantum in Mario stetit.'

[p] *M. quoque Manlio*] Potius Epitomæ Livianæ LXVII. crediderim, prænomen isti Manlio fuisse *Caio;* cum *Marci* prænomen isti familiæ ob Capitolini casum profanum fuerit. Vide Livium VI. 20. *Freinshemius.*

Licet posteris prohibitum fuerit usurpare nomen *Marci*, tempora post multa tamen, et post assertam diu Manliæ gentis gloriam, sperni potuit tale decretum, connivente senatu, et gentilitium vocabulum rursus assumi. Quis talia vindicet, præsertim in proceribus? et cum honoribus opibusque rursus efflorescit nobilis familia? Forte habuit utrumque nomen: nihil certe affirmare licet; tutius tamen est stare veteribus Mss. quam correctionibus.

[q] *Nec impune*] Potuit dici de Romanis, cum bello lacesserent Græcos et Asiaticos, et mox verterent arma adversus Gallos et Germanos, quod Molossus Rex de se et Alexandro Magno protulit, apud Gellium l. XVII. 21. Simul tempore duo Alexandri bellum inferebant, Molossus scil. Romanis, et Macedo Persis. 'Eum Molossum,' inquit Gellius, 'cum in Italiam transiret, [dixisse accepimus,] se quidem ad Romanos ire, quasi in ἀνδρωνῖτιν, [id est, quasi ad *arcem virorum* expugnandam,] Macedonem isse ad Persas, quasi in γυναικωνῖτιν,' id est, *in gynæceum* seu domicilium fœminarum.' Panegyr. Constantini de Germ. 'Perire festinant, seseque letalibus vulneribus et mortibus offerunt. Ex quo ipso apparet quam magnum sit, vicisse tam prodigos sui. Facile est vincere timidos et imbelles, quales amœna Græcia et deliciæ Orientis educunt: vix leve pallium et sericos sinus vitando sole tolerantes, et si quando in periculum venerint, libertatis immemores, ut servire liceat, orantes .... Trucem Francum, ferina sola carne distentum, qui vitam pro victus sui vilitate contemnat, quantæ molis sit, superare, vel capere,' &c.

Nec impune C. Marius] Plutarch. Parall. ubi de Mario et Calpurnia filia: 'Marius Cimbrico bello profligatus, in somnio præmonitus est victoriam se consecuturum, si prius Diis victimam filiam, Calpurniam nomine, faceret. Patriæ igitur caritati natura postposita, eo facto victoriam comparavit.' Sed hæc mera Dorothei Græculi fabella, cui et aliam super-

Nero et Germanicus in suis eos sedibus perculerunt. Mox ingentes C. Cæsaris minæ in ludibrium versæ. Inde otium, donec occasione discordiæ nostræ et civilium armorum, expugnatis legionum hybernis,[r] etiam Gallias affectavere: ac rursus pulsi inde, proximis temporibus triumphati magis[s] quam victi sunt.

38. Nunc de Suevis[t] dicendum est, quorum non una, ut

in Gallia, Drusus ac Tiberius et Germanicus in suis eos finibus exterruerunt. Dein magnæ comminationes Caligulæ in irrisum vertere. Postea pax, donec occasione dissensionis nostræ et bellorum civilium, captis legionum castris, etiam Gallias occupare voluerunt: ac, rursus hinc dejecti, ultimi hisce *temporibus triumphati magis quam superati sunt.*

Nunc de Suevis scribendum est, quorum non una natio, quemadmodum Cattorum

NOTÆ

addit magis ridiculam, de tubis quæ hanc victoriam tempore victoriæ spontaneo clangore celebrant in ipsa Germania.

[r] *Expugnatis legionum hybernis*] Sic in Agric. 'Tot militares viri cum tot cohortibus expugnati et capti: nec jam de limite imperii et ripa, sed de hybernis legionum et possessione dubitatum.'

Expugnatis] Spectat huc, quod habetur in Agric. quoad verba tantum; nam quoad sensum, Tacitus respicit hic Civilem qui Hist. l. IV. et V. legiones Rom. et ipsa castra legionum expugnavit, affectavitque imperium Galliarum.

[s] *Triumphati magis*] Nempe a Domitiano, de quo in Agric. 39. 'Inerat conscientia, derisui fuisse nuper falsum e Germania triumphum, [de Cattis scil.] emtis per commercia, quorum habitus et crines in captivorum speciem formarentur.'

Plin. Paneg. 'Accipiet ergo aliquando Capitolium non inanes currus, nec falsæ simulacra victoriæ: sed imperatore veram ac solidam gloriam reportante, tranquillitatem, et tamen confessa hostium obsequia, ut vincendus nemo fuerit. Pulchrius hoc omnibus triumphis; neque enim unquam, nisi ex contemtu imperii nostri factum est, ut vinceremus.'

[t] *Suevis*] Quæ gens majorem partem Germaniæ obtinuit, circa Oceanum Septentrionalem et Germanicum, mare Suevicum, et fluvios Albim, Suevum, aut Viadrum, et Vistulam.

Antiquarum vero gentium nationumque nomina in hac Suevia a Tacito áliisque auctoribus numerantur: cis mare Suevicum, *Hermunduri*, *Narisci*, *Marcomanni*, *Quadi*, *Marsingi*, *Burii*, *Semnones*, *Lygii*, *Burgundiones*, *Gothones*, *Lemovii sive Heruli*, *Rugii*, *Carini*, *Langobardi*, *Deuringi* vel *Teuringi*, *Caviones*, *Angli* vel *Angili*, *Eudoses*, *Suardones*, et *Nuithones*: quibus accedunt alienigenæ, *Osi* atque *Gothini*. Trans mare Suevicum *Sitones* atque *Suiones*, magnæ gentes, et pluribus nationibus distinctæ. Æthicus Suevorum gentes in universum tradit fuisse quinquaginta quatuor.

Hodie in eo tractu sunt partes circulorum *Saxoniæ* superioris et inferioris, *Franconiæ*, *Bavariæ*, et *Austriæ*, *&c.* Regnum *Bohemiæ*, *&c.* in imperio Allemaniæ, atque pars status *Poloniæ*, circa Vistulam fluvium. His etiam

Cattorum Tencterorumve, gens: majorem enim Germaniæ partem obtinent, propriis adhuc nationibus nominibusque discreti, quanquam in commune[1] *Suevi* vocentur. Insigne gentis obliquare[2] crinem[u] nodoque substringere.[v] Sic Suevi

aut Tencterorum: ampliorem enim Germaniæ partem occupant, propriis adhuc populis vocabulisque distincti, quamvis promiscue Suevi *appellentur. Proprium gentis* discrimen est, *torquere capillos, et in nodum religare. Sic Suevi discernuntur*

1 *Communi* Gronov.—2 Ms. Humm. *obligare.*

NOTÆ

adduntur regnum *Norwegiæ*, et major pars regni Sueciæ, *Suède*. Ex Germania antiqua Cluverii l. III. c. 24. p. 97. et Geographia Sansonis. *Tillemonius.*

[u] *Obliquare crinem*] Perperam capiunt de crine calamistris vibrato. Nec altera melior interpretatio, ut crinem non in rectum passi sint descendere, sed reduxerint in posteriorem verticem, et obliquaverint. Nugæ.

Obliquare crinem, et nodo substringere; quia nodo substringere aliter nequeunt, nisi obliquatum ac tortum. Ideo *obliquandi* crinis meminit, ut ostenderet, ex ipso crine nodum eos facere solitos, non alio vinculo nodare. Nam vinculo aut tænia potest nodari ac religari crinis etiam rectus et in rectum descendens. At ex ipso crine nodum facere non datur, nisi obliquato et torto.

Nodo substringendi crinis morem, (non etiam flectendi, aut ferro calido rotandi,) Germanis auctores passim tribuunt. Seneca de ira III. 26. et epistola 126. Juvenalis, Martialis, Tertullianus de virginibus velandis. *Salmasius.*

[v] *Nodoque substringere*] Quod Suevis proprie tribuit noster, alii Germanis vulgo. Seneca de ira: ' Non est Æthiopis insignitus inter suos color; nec crinis rufus et in nodum coactus apud Germanos.'

Idem epistola 126. ' Quid capillum ingenti diligentia comis? cum illum vel effuderis more Parthorum, vel nodo Germanorum vinxeris, vel ut Scythæ solent, sparseris.' Martialis etiam Sigambris: ' Crinibus in nodum tortis venere Sigambri.' *Lipsius.* Martialis: ' Rhenique nodos, aureamque nitelam.' Vocarunt veteres Latini *nitelam*, quem Græci σκίουρον καὶ ἐλειὸν μῦν. Servius Georg. I. 181. ' Nitela, mus agrestis robeus,' &c. Martialis hic rutilos ac rufos puellæ crines comparat Bætico velleri, Germanorum capillis, et *nitelæ* pilo. *Salmasius.*

Substringere] Nempe retro crinem substringunt, aut in vertice religant. Nam infra, ' usque ad canitiem, horrentem capillum retro sequuntur, ac sæpe in ipso solo vertice religant.'

Nodoque] Senec. epist. 124. ' Quid excolis formam? cum omnia feceris, a multis animalibus decore vinceris. Quid capillum ingenti diligentia comis? Cum illum vel effuderis more Parthorum, vel Germanorum nodo vinxeris, vel, ut Scythæ solent, sparseris; in quolibet equo densior jactabitur juba; horrebit in leonum cervice formosior.'

a ceteris Germanis, sic Suevorum ingenui a servis, separantur.[3] In aliis gentibus,[w] seu cognatione[x] aliqua Suevorum, seu (quod sæpe[4] accidit) imitatione, rarum, et intra juventæ spatium; apud Suevos, usque ad canitiem, horrentem capillum[y] retro[5] sequuntur,[z] ac sæpe in solo vertice religant.[6] Principes[a] et ornatiorem[b] habent: ea cura formæ,

a reliquis Germanis, sic liberi seu *ingenui Suevorum a servis* differunt. *Apud alias gentes, sive aliqua propinquitate Suevorum, sive, quod contingit, æmulatione,* quod *non frequens, et* tantum *intra juvenilis ætatis tempus* usurpatur; *inter Suevos, usque ad senectam, horridam comam retro ducunt ac pertrahunt, et sæpe in* ipso *solo fastigio* capitis *astringunt. Primores etiam comtiorem et elegantiorem*

3 Male *sic* repetitur post *separantur* in Ed. Rhenan. 1519. *Ernest.*—4 *Sæpe* abest a Ms. Vatic. 1518.—5 Ingeniose emendabat Josephus Scaliger, *retrosecus.* Ferri tamen potest et vulgata scriptura. *Brotier.*—6 Mss. Vatic. 1518. et 4498. ac veteres editiones, *ligant.* Rhenanus et recentiores, *religant.* In Ms. Vatic. 2964. *in ipso vertice religatur.* Ms. Vatic. 1862. et Cod. Kapp. *in solo vertice religatur.* Unde forte vel *ipso*, vel *solo*, redundat. *Idem.* Ante *Principes* interpungunt editiones veteres. Freinshemius punctum tollit, legitque *religant Principes et ornatorem habent.* Id cum prisca simplicitate non

NOTÆ

[w] *In aliis gentibus*] Quod apud alias gentes raro et intra juventam usurpatur, seu cognatione aliqua cum Suevis, sive illorum imitatione, apud omnes Suevos obtinet, et usque ad canitiem.

[x] *Seu cognatione*] Seu societate et amicitia, aut propinquitate cum Suevis devincti, sic agunt.

[y] *Horrentem capillum*] Quia horribilem speciem exhibet talis crinis, in ipso vertice capitis nodo religatus, fere instar cornuum sublimis, et feroces suopte ingenio gentes ferociores adhuc et terribiliores ostendit. Sic enim, ut ait Tac. 'In altitudinem quandam et terrorem adituri bella comti,' ut terrorem scil. hostibus imprimant.

[z] *Retro sequuntur*] Marcilius emendabat: 'Apud Suevos usque ad canitiem horrentem capillum, retrorsum ac sæpe in solo vertice ligant.'

Duplicem Tacitus capillitii ligaturam describit, relicinam et nodatam. Ea etiam apud veteres Gallos usurpata, ut videre est apud Diodorum Siculum. *Colerus.*

Scaligeri correctio vera: *Capillum retrosecus, ac sæpe in ipso solo vertice religant.* Alii scilicet Suevorum, unico nodo in solo vertice, alii pluribus nodis retrosecus flexum crinem substrinxerunt; qui sunt illi *cirri* et *cornua* Germanorum, priscis scriptoribus memorata. *Conringius.*

Discrimen non est in numero nodorum, sed in loco ubi firmantur nodi; nempe aliis *retrosecus*, sive circa occiput, aliis *in vertice ipso:* et in vertice et retrosecus collecti et renodati, vel religati capilli, *cirri* sunt, non autem solummodo ii nodi crinium, qui in vertice religantur. *Cornua* autem nihil aliud sunt, quam *nodi* capillorum et implicationes. Vide Salmasium ad Solinum p. 762. *Gronov.*

[a] *In ipso solo vertice religant. Prin-*

sed innoxia.[7] Neque enim ut ament amenturve; in altitu-

habent: is cultus, *ea cura venustatis, sed innocentiæ. Neque enim ut diligant aut*

convenire judicat Conringius. *Oberl.*—7 Sic bene emendant Muretus et Acidalius. *Brotier.* Ryckius et Gronovius et veteres edd. *innoxiæ.*—

NOTÆ

cipes] Duplex ibi lectio et interpretatio: nempe, ita ut principes crinem religent in vertice, sicque ornatiores se putent: vel, ita ut omnes universim religent in vertice; principes vero ibidem, sed cultiori modo, ita ut sic etiam magis exornent.

[b] *Principes et ornatiorem*] Hoc ad cirros spectare arbitror, quos Juvenalis *cornua* appellat Sat. XIII. 'Madido torquentem cornua cirro.' Nec clarissimo Lipsio assentior, qui ad intortionem nodorum cirros refert. *Principum*, inquam, tantum *cirros* fuisse credo, et nobilissimorum, more gentium, apud quas eminentiores capillitii insigni a vulgo discernebantur.

Tertullianus de virginibus velandis: 'Debebunt et ipsi aliqua sibi insignia defendere, aut pennas Garamantum, &c. aut cirros Germanorum.' Juvat quod Tacitus etiam *ornandi* verbo utitur, quo veteres in omni illa capitis cura frequenter utuntur. Unde ancillæ, quibus capillorum herilium curatio, *ornatrices* dictæ. *Colerus.*

Sic Cluverius distinguit hunc locum: *Apud Suevos, usque ad canitiem, horrentem capillum retro sequuntur, ac sæpe in ipso solo vertice religant principes, et ornatiorem habent.* Sed hoc modo maneret adhuc istud, *retro sequuntur*, quod vix tolero. Leg. *ornatorem.* Freinshem.

Sane ornatum aliquem principibus accessisse certum est; num vero in id singulares illi habuerint *ornatores*, dubitare me facit prisca simplicitas. *Conringius.*

Frustra affingunt *ornatores* priscis Germanis; et jam pudet tot vanarum correctionum. Perperam reponunt, *ornatorem*, pro *ornatiorem:* nam antea: 'Usque ad canitiem horrentem capillum retro sequuntur...Principes et ornatiorem habent:' et recte hæc sequuntur.

Distinctio Cluverii etiam falsa: nam τὸ *ac*, omnino connectit de plebe, hoc sensu: Suevi vulgo *usque ad canitiem, horrentem capillum retro sequuntur, ac sæpe in solo vertice religant;* at *principes et ornatiorem* capillum *habent:* nec solum forte religant illi, sed et cirris ornant, &c.

Nec mihi displicet vox, *retro sequuntur*, nam quos colligunt et restringunt capillos, sequuntur eos ipsos *retro*, ac deducunt; scil. usque in eum locum capitis in quo religant. Alioqui quomodo religarent? *sequuntur*, id est, comitantur, ducunt, tractantque manu: dein stipant, et stringunt nodo, ex ipso crine facto.

Et ornatiorem] Sensus est: Homines e vulgo horrentem capillum retro sequuntur, ac sæpe in solo vertice capitis religant, nulla alia cura nisi ut terreant; at proceres excellentiori cultu comunt crines, quamvis etiam ipsi *in altitudinem* et pavorem eos retro sequantur ac religent, sed ornatius scil. et elegantius, quam plebeii; ita ut ornent se simul et in speciem et in terrorem. Sic in armis auratis pulchritudo fuerit simul et pavor.

dinem quandam et terrorem, adituri bella, comti,[8] ut hostium oculis, ornantur.[9] [c]

39. 'Vetustissimos' se 'nobilissimosque Suevorum' Semnones[d] memorant. Fides antiquitatis religione firmatur. Stato[1] tempore in sylvam, auguriis patrum et prisca formidine sacram,[2] [e] omnes ejusdem[3] sanguinis populi[f] legatio-

diligantur; in celsitudinem quandam et pavorem, inituri prælia, ornati, ut hostium aspectui, comuntur.

Semnones celebrant se, ut antiquissimos clarissimosque Suevorum. *Vetustatis argumentum e ritu et cærimoniis colligitur. Certo tempore in nemus, auspiciis veterum et antiqua religione sacrum, conveniunt omnes ejusdem originis nationes per*

8 *Comti* omissum vellet Ernestus. Et certe recte abesset. *Brotier.*—9 Ms. Bamberg. *armentur.* Ms. Vatic. 1862. et Cod. Kapp. *armantur;* quod immerito probabat Cl. Menage. *Idem.*

1 Sic bene Rhenanus e Cod. Kapp. Puteolanus, *statuto.* Brotier.—2 Versum illum, 'Auguriis patrum et prisca formidine sacram,' insititium esse, et e margine irrepsisse, putat Cl. Ernestus. Forte tamen id poëtice dictum voluit Tacitus; ut infra in vita Agric. c. 29. 'cruda ac viridis senectus.' Virgiliana imitatione. *Idem.* Cod. Kapp. *patrium;* et deinde *sacrum.*—3 Mss. Vatic. 1862. et 2964. *ejusdemque sanguinis.*

NOTÆ

[c] *Ut hostium oculis, ornantur*] Hæc sententia est: Hoc unum formæ adhibent lenocinium, sed innocens; haudquaquam enim, ut vel suam eo pudicitiam prostituant, vel alienæ insidias struant: sed ut staturæ aliquid adjiciant et terrorem sui augeant, hostiumque oculis formidabiliores occurrant, et tum maxime comuntur et ornantur, cum in aciem ituri sunt. *Ut hostium oculis ornantur*, id est, tanquam hostibus approbaturi terrificam speciem. *Gronov.*

[d] *Semnones*] Semnones late sumti, populi Suevorum gentis, in Germania magna, ad Visurgim, Salam, et Albim fluvios: hodie pars circulorum *Franconiæ, Rheni superioris, Saxoniæ superioris* et *inferioris.*

Semnones Suevi proprie dicti, populi Semnonum late sumtorum ad Salam et Albim fluvios: hodie principatus *Halberstadt* in circulo Saxoniæ inferioris, et pars meridionalis circuli *Saxoniæ superioris.* Ex Geographia Sansonis. *Tillemon.*

[e] *Auguriis patrum et prisca formidine sacram*] Legitimus versus longus est, an sponte effusus, an a veteri poëta? *Lipsius.*

Auguriis patrum] Fortuitus versus: Sic Plin. Paneg. 'Credite, si cursu quondam provectus ab illo.' Et hoc lib. Taciti, 'atras ad prælia noctes.'

Sic et alii pridem observarunt incepisse Tacitum Annales a versu: 'Urbem Romam a principio reges habuere.'

Auguriis...sacram] Sylva hæc sacra auguriis, religione, et legationibus sacris; et forte præcipue *cæso* ibi *publice homine*, hinc reverentia loci; nam addit Tac. 'Est et alia luco reverentia,' &c.

[f] *Omnes ejusdem sanguinis populi*] An Semnonum tantum, an universorum Suevorum? nam Semnones centum pagis habitantur. Hi potuerunt

nibus coëunt,[g] cæsoque publice homine[h] celebrant barbari

legatos suos, mactatoque publice homine, barbaræ superstitionis dira initia celebrant.

NOTÆ

convenire per legatos suos in sacram sylvam: sed cur legationes mitteret sibimet idem populus Semnonum? Igitur inclino, ut censeam, omnes Suevos suis *legationibus* convenisse in illam sylvam ad ritum et lucum tantæ reverentiæ, qualem hic describit.

g *Legationibus coëunt*] Hæc inter eas quas *illustres* vocant *legationes*, quæ non ad unum quempiam mittuntur, sed alicubi multæ conveniunt, ut ab omnibus simul in medium consuli super communi negotio possit. Tales fuerunt illæ, quæ ex omni Græcia diversæ convenerunt in eam civitatem, quæ *Magna* dicta post crematum ibi cœtum Pythagoreorum, postque ortas ob eam rem ubique cædes et seditiones. Polyb. II. Qui olim mittebantur a Græcis sciscitaturi oracula, θεωροὶ dicti, quibus dabatur, ut ait Lucanus, libertas cum Jove loquendi. Et certe tunc humana mens in tuto est, cum divinis consiliis innixa est inter deliberandum. Ideoque et horum legatorum consilia, cum a Diis revertissent, vera, fideliora, et certiora existimabantur. Sic etiam pax et fœdera conciliabantur. Sic et Veleda et aliæ fatidicæ, numinumque consciæ virgines consulebantur; et internuntiæ arbitræque fœderum assumtæ, teste ipso Tacito libris Hist. et hinc jura, auspicia, et conditiones pacis petebantur. Et nihil magis interest universæ nationis, aut vel totius mortalitatis, quam aliquam esse in orbe æquitatis aram, apud quam sua cujusque nationis jura disceptarentur. Ipsi Dii, teste Ammiano l. IX. sua jurgia ad Areopagitas detulisse dicuntur. Sic Philippus Amyntæ filius et Alexander, referente Pausania, quibus de rebus inter ipsos et exteros ambigeretur, ab Amphyctionibus cognosci, æquo animo ferebant. Utinam esset talis potestas eo usque sacrosancta, et cui tantum honoris et reverentiæ tribueretur, ut omnes omnium mortalium discordias controversiasque dirimere pro suo jure posset! Utinam esset oraculum ita incorruptum, ut nullas, nisi justorum hostium partes foveret! Utinam sic et civitas esset aliqua sacra et inviolata adversus omne crimen omnemque injuriam, quæ augusta, veneraudaque gentibus, et æterna esset: quod sibi promisit olim Roma, repetitis in singulos annos votis. Tum ibi asservari in perpetuum possent, velut in templo asylo et sanctissimo, sacræ illæ pretiosissimæque opes, quæ immortalitatem habent et promittunt: præcipueque sanctissima religionum, literarumque, et historiæ omnium ætatum arcana, ut tandem defectum aut mortem non sentirent decora ingenia; et scire olim posset homo, quis fuerit, est, et erit.

Legationibus coëunt] Sic commune Latinorum magis priscorum concilium fuit ad lucum Ferentinæ, sub monte scil. Albano, ubi de re communi deliberarent. Talis Amphyctionum conventus in Græcia. Id igitur ad instar feriarum Latinarum in Albano monte, quarum participes fuerunt 47. civitates. Has ferias et has immolationes ad nostram usque ætatem celebrant Romani, *Latinas* vocantes, conferuntque in eas populi sacrorum horum participes: alii *agnos*, alii *caseos*, alii certam *lactis* mensuram, quidam consimile *liborum* genus. Communis omnium victima est *taurus* unus, de quo cuilibet populo sua portio tribuitur. Sacrificant pro omni-

NOTÆ

bus, et sacrificio præsunt Romani. Sic Dionysius. Forte omnes hi populi adibant has ferias etiam per legationes. Nam qui toti populi et singuli convenirent in unum locum? Aut qui populis universis distribueretur unus taurus?

Sic olim Iones Asiatici, in suas civitates dispersi, tamen annuo conventu, de re communi toti genti, inter sacra deliberabant. Conventus ille et locus πανιώνιον appellabatur. Sic et Græci Europæi habuere statis diebus conventum in Pylaico. Eo etiam destinata Olympia, Nemea, Isthmia spectacula. Locus feriarum Latinarum electus Albæ, in antiquo templo hæc reverentia, in medio gentium, ut templum Delphorum in medio Græciæ situm erat. Apud Romanos celebratæ legationes liberæ, etiam voti causa. Cicero ad Att. lib. II. epist. 7. 'A Cæsare valde liberaliter invitor in legationem illam, sibi ut sim legatus. Atque etiam libera legatio voti causa datur;' scil. privatis et privatam rem agentibus. *Voti causa*, id est, ad adeunda fana et sacra loca. Cic. ibid. l. IV. epist. 2. 'Ego me a Pompeio legari ita sum passus, ut nulla re impedirer, quin, si vellem, mihi esset integrum; aut si comitia censorum proximi consules haberent, petere posse, aut votivam legationem suscipere prope omnium fanorum ac sacrorum locorum.' Cum concessa esset alicui legatio *libera*, potuit et *votiva* uti: patet ex Cic. ad Att. l. XV. ep. 3.

[b] *Cæsoque publice homine*] Plutarch. Problem. Rom. 'Quid est quod cum Romani barbaros quosdam Diis immortalibus hominem immolasse accepissent, magistratus eorum accersendos ac puniendos putaverunt, quos postea, cum id consuetudine quadam ac lege fecisse accepissent, dimiserunt, et alias id facere prohibuerunt, cum ipsi, non multis annis ante, duos viros et duas mulieres in foro Boario vivos obruerunt? Non enim videtur convenire ipsos hæc facere, et barbaros qui talia commisissent, reprehendere. An Diis immortalibus hominem immolare impium ducebatur, dæmonibus autem necessarium? An eos, qui more et lege id agerent, peccare arbitrabantur, se vero libris Sibyllinis jussos, eodem teneri scelere non putabant? Ferunt autem Elbiam quandam virginem, cum equo veheretur, fulmine ictam fuisse: inde nudum equum ac jacentem inventam esse, nudam et ipsam, veste quasi de industria a pudendis subtracta, calceis, annulo, et reticulo passim disjectis, et ore lingua projecta. At re ad divinatores delata, cum sacris virginibus maximum dedecus impendere, et ejus rei ignominiam ad equites redundaturam prædixissent, barbari cujusdam equitis servus indicium fecit, tres vestales Æmyliam, Liciniam, Martiam sub idem tempus corruptas, diutissime cum viris rem habuisse, quorum unus esset Veturius Barbarus, ejus, qui indicium fecisset, dominus. Vestales igitur redargutæ, supplicio sunt affectæ. Sed cum res atrocior visa esset, decreverunt, ut sacerdotes, Sibyllinos libros inspicerent; in quibus inventum fuisse dicunt, hæc magno Reip. malo futura; et jubere, ut absurdis quibusdam Deis et externis, avertendæ rei causa, Græcos duos, ac totidem Gallos immolarent, et in loco eodem defoderent.'

Cæsoque publice homine] In tales invehitur Plutar. lib. de Superstitione: 'Quid? an non fuisset tolerabilius, si Galatæ et Scythæ nullam unquam Deorum notitiam, nullam opinionem aut historiam habuissent, quam tales

NOTÆ

eos facere, qui cæsorum hominum sanguine delectentur, eamque solum immolationem perfectam suisque numeris omnibus absolutam cærimoniam putare? Carthaginensibus vero nonne fuisset melius, Critiam aut Diagoram atheos et velut impietatis auctores arcessere, atque juxta eorum placita, nullum Deorum aut dæmonum statim ab initio admittere, quam talibus sacrificiis uti, qualia Saturno faciebant? Non autem, ut ait Empedocles, eos qui animalia mactant, reprehendens, 'Sublatum sub forma alia pater, ante precatus, Næ stolidus carum natum enecat;' sed scientes et prudentes ipsi suos liberos, devotos sacrificiis mactabant. Et qui liberos non haberent, a pauperibus puerulos, velut agnos aut pullos, ad immolandum retinebant. Astabat porro immitis et dura mater sine gemitu. Nam si illacrymasset aut ingemuisset, sine honore vitam degere, nihiloque minus filium ejus immolari oportebat. Quin étiam ante statuam, tibiis canentium sono, et tympana pulsantium strepitu, personabant omnia, ne puerorum, qui mactabantur, ejulatus exaudiri possent.' Sic et Phœnices mactabant filios Saturno, unde et sumserant Pœni. Porphyrius de abstin. Animalium lib. II. 'Phœnices magnis in cladibus, vel bellorum, vel æstus, vel pestilentiæ, sacrificabant carissimorum aliquem Saturno, communibus ad hoc suffragiis addictum.' Sic et Eusebius orat. in Constantini laudem: 'Phœnices Saturno quotannis sacrificabant dilectissimos, ac filios unicos.'

Liberos scil. vivos comburebant: sic lib. Reg. IV. Ii autem qui erant de 'Sepharvaim comburebant filios suos igni,' &c. In imagine Dei Molech, qui idem cum Sole, erant septem conclavia, quorum in primo offerebant *similam*, in altero, *turturem*, in tertio, *ovem*, in quarto, *arietem*, in quinto, *vitulum*, in sexto, *bovem*, in septimo, *filium*. Septem erant conclavia pro numero Solis et Lunæ et quinque planetarum. Ex quibus postremum proprie erat Solis, ut excellentissimi Numinis. Unde et honos redibat ad Solem, in quocumque conclavi offerretur: sed proprius ille honos Solis, cum homo immolaretur. Summo enim Deo summa convenit victima. At Sol Deorum summus fuit: nec quicquam in mundo excellentius homine; nihil parentibus carius, quam filii. Sic igitur judicarunt, non posse se melius Deum demereri, quam si immolarent liberos suos etiam in maximam divitiarum ac potentiæ spem natos. Hæc vera ratio et falsum commentum Græcorum, ideo Saturno mactasse, ut significarent, se Saturni, seu temporis, naturam imitari, quod, scil. omnia nata consumeret. Nec vera ratio D. Augustini lib. VII. de Civit. Dei c. 19. quasi respexerint, quod semina cooperiantur terra, atque ita eo redeant unde venerunt. Nec ista Minucii Felicis in Oct. 'Quia,' inquit, 'Saturnus filios suos exposuit, non voravit; merito ei in nonnullis Africæ partibus infantes immolabantur.' *Ger. Vossius.*

Certe hic templum, 'nemo nisi vinculo ligatus ingreditur;' et coram Deo, usque ad vinculorum ignominiam sese abjiciunt Germani. Forte et eadem hac causa mactabant homines, ut tali sacrificio *regnatorem omnium Deum* agnoscerent, cui *omnia subjecta* et *parentia*. Nec solum se subjiciebant usque ad vinculi humilitatem, sed et usque ad mortem, ut eum sic arbitrum initii rerum et finis, ut arbitrum vitæ et necis mortaliumque omnium palam confiterentur.

NOTÆ

Non præcise forte, quia esset ea optima et pretiosissima victima, et quia in rerum natura nihil homine melius aut sanctius; licet ex parte etiam admitti ea causa possit: sed non hæc sola et præcipua ratio. Forte et hæc addi possit, quia scil. summum decus et summa gloria fuit mortalium, vitam, quam a Numine traxerant, abjicere et profundere in decus ejusdem Numinis id quod dedit, et cui debentur omnia. Sic itaque fere omnes populi mactabant tales hostias, Scythæ, Thraces, Phœnices, Galli, Itali, Germani, Britanni, Carthaginenses, et ipsi etiam Persæ, licet hunc ritum publice aversarentur, et legationem propriam in id miserint Carthaginensibus, ut eos a talibus sacrificiis absterrerent, teste Justino. Nam Plutar. lib. de Superstitione sic habet: 'Amestris, uxor Xerxis regis, vivos duodecim pro se Plutoni homines defossos, multaque terra obrutos necavit.' Quamvis id forte novum et insolitum fuerit apud Persas, et forte semel usurpatum sit a fœmina impotente et votis privatis, ut nempe sic vitam suam vicaria horum hominum anima redimeret. Sic forte semel id usurpatum etiam a Romanis, cum Gallum et Gallam, Græcum et Græcam mactarunt in foro, teste Tullio, ut malum publicum, scil. tali sacrificio averruncarent. Simile tamen et usurparunt etiam mox sub principibus, qui tamen talia strictissime in publicum vetabant. Nam quid illi vesani adulatores, qui se pro C. Cæsaris principis salute devoverant, cum adversa valetudine conflictaretur, et quos ad mortem adegit ipse, cum convaluisset? Quid pulcherrimus ille Antinous Adriani delicatus? nonne simili causa occisus? et mox inter Deos ascriptus, cum ne vir quidem nec homo esset? Sic vicaria anima redimere ad tempus salutem suam putabant; quod et forte in sacris magicis ab aliis dominantibus misere usurpatum. Quod spectat ad illos homines vivos defossos ab Amestri regina, id instar supplicii fuit Persarum, quod *Scaphismum* appellabant: scil. effodiebant terram, et proditorem injiciebant, et scapham illi superinduebant, postea totus terra tegebatur, supereminente tantum capite: sicque miser a vermibus corrodebatur. Quod et nunc usurpatur in Belgio. Hoc forte reservarunt Belgæ ex more antiquo Germanorum, qui imbelles et sceleroses alio cœno obruebant. Sed cur Gallum et Gallam, Græcum et Græcam mactarunt Romani? Cur potius earum nationum homines elegere ad inhumanum ritum? An quia infesti illi Reipub. et imminentes hostes? Forsan, pro omni ratione sit jussus Sibyllæ, et voluntas Deorum. Quicquid sit de genere aut natione hominum immolatorum, certe *humanum ritum* vocabant, quoties *pecudes* et cetera id genus animalia Diis mactarent. At cum eo casu, horrendi criminis, incesti nempe, convictæ essent sacræ Vestæ virgines, idcirco communibus, *concessisque* hostiis, tale scelus expiare fas non habebant; ideoque insolitis *humanisque* victimis operari Diis necesse visum est. Quare addit Plutar. Sibyllam 'jubere, ut absurdis seu immanibus quibusdam Deis et externis, quos dæmones vocat, avertendi mali causa duos homines immolarent.' Patet ex Plut. defossas fuisse vivas virgines Vestæ: et etiam similiter vivi defossi sunt illi quatuor homines in foro Boario. Sic fulgur illud, et prodigium virginis Elbiæ e cœlo tactæ expiarunt; ut, scil. malum publicum averterent: sic superstitiose incestum quodcumque procurabant,

ritus[i] horrenda[4] primordia.[j] Est et alia luco reverentia.[k]

Est etiam alius nemori honos. Nemo, nisi catenis vinctus, pedem infert, ut infe-

....

4 Ms. Vatic. 2961. et Cod. Kapp. *horrentia.*

NOTÆ

quasi monstrum et portentum. Et hinc intelligi possit quod habet Tac. Ann. lib. XII. ubi de Agrippinæ et et Claudii nuptiis illicitis: 'Quin et incestum, ac si sperneretur, ne in malum publicum erumperet, metuebatur.' Attamen semel et coacti, tale sacrificium fecisse videntur Romani, cum alii populi plerique id agerent ex more et lege, quod inhumanum. At quod immane et inhumanum est, statui lege in Repub. recte constituta non debuit: quare et id vetabant stricte Romani toto imperio. Forte utriusque sexus homines tum mactati Romæ, ut piaretur scelus et equitum Rom. incesti reorum, simul et connexarum stupro virginum. Nam et qui incestu polluisset has Vestæ sacerdotes, cædebatur virgis usque ad necem; quod vocabant, *necari more majorum.* Et supplicium illud, licet publice sumtum de utrisque incesti reis, nondum tamen ad piaculum publicum exsolvendum sufficere videbatur. Itaque procurandum adhuc fuit, sive monstrum criminis, ne *in publicum malum erumperet*, ut inquit Tacitus, et ad avertendam luem, quæ hinc Reipub. impendebat, vel saltem monstrum seu fortunæ seu naturæ, quod mali ominis in publicum fuit, et quod, scil. contigerat in Elbia virgine, sic fulmine icta, ut pudenda jacentis et occisæ nudata, visaque palam essent. Quæ *virgo* certe non Vestæ sacra, sed tamen quia *virgo*, et nudata erat, sic fuit prodigium et omen dedecoris et infamiæ ingentis, quæ Vestæ virginibus imminebat. Talia autem monstra, quæ fortuita aut naturalia erant, antiquitus procurata. Apud Livium hoc sacrificium factum post cladem Cannensem.

[i] *Barbari ritus*] Sic constat de origine Senonum Gallicana. Galli enim *Esum* atque *Teutatem* humano cruore placabant, teste Lactantio. Etiam affirmarim, Gallos Mercurii cultum ac honores in Germaniam invexisse, cum hunc Deum præcipue coluerint. *Coler.*

[j] *Primordia*] Vertunt, quasi ab illo sacrificio, humanæ scil. hostiæ, celebrare inciperent barbarum suum ritum, suaque mysteria in illo loco: sed Tacitus aperte dicit, 'celebrant: cæsoque,' inquit, 'publice homine celebrant,' &c. Ergo hinc non incipiunt tantum ritum; immo sic eum celebrant ac perficiunt. Ritus *primordia*, hic sunt initia, seu mysteria, vel auspicia religionis barbaræ: nec certe habuerunt majorem, digrioremque aut pretiosiorem hostiam, quam Diis suis mactarent. Et fuit hæc summa et præcipua ratio immolandi hominis, quasi scil. Deo carior esset ea victima: quia nihil dignius homine in rerum natura cogitari aut offerri potuit. 'Est et alia luco reverentia,' quæ scil. respicit cultum Numinis, et obsequium profundum; sed quæ nihil ad sacrificium pertinet.

[k] *Alia luco reverentia*] Lucus ille in regione Semnonum, et illi veluti magistri religionis istius ac cærimoniarum, non sine magno decore, quod ceteri ejusdem nationis et nominis gentes apud eos coirent per legatos suos.

Nemo nisi vinculo ligatus[l] ingreditur, ut minor, et potestatem Numinis præ se ferens. Si forte prolapsus est,[5] attolli et insurgere haud licitum: per humum evolvuntur:[m] eoque omnis superstitio respicit, tanquam inde initia gen-

rior, et in se potentiam divinitatis ostendens. Si forte cecidit, erigi et assurgere nefas: per terram prorepunt: eoque tota religio spectat, tanquam inde primordia

5 *Est* omittitur in Ms. Turic. et editionibus veteribus.

NOTÆ

[l] *Nemo nisi vinculo ligatus*] Jam dixit supra vinculum fuisse ignominiosum apud illas gentes: qua scil. pœna sponte se afficiunt, et cui se ipsi coram Deo subjiciunt, et sua servitute sic dominium illius supremum agnoscunt. Quod ipse Tacitus innuit: 'ibi regnator omnium Deus, cetera subjecta atque parentia.'

Vinculo ligatus] Puto, illud vinculum manibus pedibusque gestabant, ut sic se prorsus Deo subjectos atque mancipatos ostenderent. Videtur innuere Tacitus de pedibus, cum dicit, *si forte prolapsus est, &c.* nam *vinculum* illud in pedibus, fuit forte in causa, cur aliquando caderent in luco seu templo; et præ reverentia loci, malebant illi arrepere per humum, quam attolli coram Deo, cui subjici omnia, servire, et parere ut minora debent.

Nemo nisi vinculo ligatus] Sic usque ad vinculorum ignominiam sese submittunt boni barbari, et forte manus pedesque vincti. Nam si caderent, (et forte non cadebant, nisi quia pedibus vincti, quod Taciti brevitas haud satis declarat,) tum repebant et evolvebantur per lucum; neque licebat assurgere, nisi cum abiissent extra penetrale sacrum. Tali humilitate catenarum confitebantur, regnare Deum, esse unum Dominum honoris, vitæ necisque. Talis submissio corporis fuit specimen argumentumque insigne hujus humilitatis, quæ penitus insideret eorum animis, qua se interius asserebant Numini ac persuasioni; et qua, scil. se obstringebant firmius et sincerius, religione scil. interna mentis, quam ipsis vinculis corporeis: et vincula ista religiosæ mentis certius penitiusque devinciebant animum Numini, quam catenæ istæ, pedes aut manus. Hoc scil. habitu corporis se minores Numine, seque mortales et reos, agnoscebant, simul et captivitatem mentis palam ostentabant.

[m] *Per humum evolvuntur*] Nempe donec exierint extra sylvam sacram, aut saltem extra intimum penetrale nemoris, cui tanta reverentia. Sic et in templis Romani repebant. Tibullus lib. I. eleg. 2. 'Num feret incestus, sedes adiisse Deorum, Sertaque de sanctis deripuisse focis? Non ego, si merui, dubitem procumbere templis, Et dare sacratis oscula liminibus. Non ego Tellurem genibus perrepere supplex, Et miserum sancto tundere posse caput.'

Per humum evolvuntur] Plut. lib. de Superst. 'O Græcia superstitione obstricta! quam absurda et barbara invenisti mala! Lutationes, volutationes in cœno, sabbatismos, turpes in faciem jactationes, abjectiones totius corporis, prostrationes et monstrosas adorationes? Qui musicam olim legitimam retinebant, citharœdos jubebant justo ore canere: sic nos erecto

tis,[n] ibi regnator[o] omnium Deus, cetera subjecta[p] atque paren-

gentis, ibi præsit *dominator omnium Deus, reliqua* sint *submissa atque obedientia.*

NOTÆ

et justo ore Deos implorandos et precandos esse censemus,' &c.

Per humum] Sic et Romani. Livius lib. v. 'Convertentem se inter hanc venerationem traditur memoriæ, prolapsum cecidisse.' Circumvertebant se et mox procumbebant, ac terram basiabant. Mart. lib. x. epig. 72. 'Attritis miserabilis labellis.' Apul. lib. II. 'Exosculatis vestigiis Deæ, quæ gradibus hærebant, argento formata, ad suos discedunt.'

[n] *Inde initia gentis*] Per *initia* quid intelligit? an mysteria? an ut supra habet, *ritus primordia?* sed dicit, *initia gentis.* Puto, intelligere originem nationis Suevorum, quæ, nempe, ex Deo orta: scil. 'ibi regnator omnium Deus.' Et supra cap. 2. 'Celebrant . . . . Tuistonem Deum terra editum, et filium Mannum originem gentis conditoresque.' Igitur *initia gentis,* Deus est ipse, qui ibi colitur: huc omnis superstitio respicit, hinc summa reverentia; quia, scil. ex ipso Deo origo *gentis:* quia ibi Deus omnium moderator et conservator, et quia coram Deo subjecta omnia, parentiaque, et servientium instar exhibere debent. At *primordia ritus* sunt initia religionis; sunt sacra arcana seu mysteria.

Hinc initia gentis] Hæc silentio prætermisit Interpres Gall. quia, inquit, nihil de his *initiis,* nihil de origine gentis præmisit antea Tacitus. Sed certe cum nihil compertum satis esset de origine Suevorum, nisi forte ex opinione et superstitione gentis; ideo nihil de tali origine præmiserat Tacitus; et debuit tantum rem enarrare, cum de religione et superstitione hujus gentis scriberet. Quod et fecit hoc loco. Præterea respicere debuit Interpres ad brevitatem gravitatemque Taciti, quam ille præcipue in rebus antiquis, fabulosis, et incertis affectat: nec abs re.

Tanquam inde initia gentis] An *initia gentis* ex luco et ex sylva? an orta gens ex arboribus, ex quercu, ex robore? rideret Homerus. Num potius *initia gentis* ex Deo, qui ibi colitur? Num *initia* hic sunt arcana et mysteria gentis? An se ex ipsa terra hac ortos putant? Videtur hæc persuasio impressa animis Barbarorum.

Supra: 'Germanos indigenas crediderim:' et infra: 'celebrant . . . Tuistonem Deum terra editum et filium Mannum originem gentis,' &c.

Itaque eo tota *superstitio respicit, tanquam inde initia* et origo *gentis,* sive ex terra hac, sive ex ipso Deo, qui, *regnator omnium,* ibi præcipue agnoscitur et adoratur, procreati sint. Puto, et huc respicit etiam dira superstitio immolandi hominis, quasi omnia sint *minora* Deo, et cariora quæque huic offerri immolarique debeant, et præcipua victima sit homo: nempe, quasi sit regnator et dominus omnium Deus. Sicque arbiter libertatis, vitæque et necis hominum agnoscatur: ideoque usque ad vincula, usque ad ignominiam sese coram Deo regnatore submittunt.

[o] *Ibi regnator*] Quia in eo adyto, seu sacro penetrali, Deus præcipue habitat, et summa veneratione colitur.

[p] *Cetera subjecta*] Plut. de particula EI, inscripta templo Delphico: 'Est hæc absoluta peculiarisque Dei salutatio et appellatio, quæ dum verbo pronuntiatur, facit ut de potentia ejus

tia. Adjicit[6] [q] auctoritatem fortuna Semnonum, centum pagis habitantium:[7] [r] magnoque corpore[8] [s] efficitur, ut se Suevorum caput credant.

Adjungit auctoritatem opulentia Semnonum; centum pagos incolunt: et ingenti numero populorum *fit, ut se Suevorum principes existiment.*

6 Ms. Turic. et veteres editiones, *adducit*. Male in iisdem editionibus, *auctorem*. Brotier.—7 Brotierus habet *habitantur*. Ita veteres et recentiores editiones, cum Gronov. et Ryckio. Rhenanus emendaverat, *habitatur*. Emendabat Illustr. Huetius, ut et Ernestus, *habitant*. Forte scripserat Tacitus, *centum pagi iis habitantur*. Sic dictum supra c. 16. 'Nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est.' *Idem*. Bipont. emendavere *habitantium*.—8 Ita bene Mss. Vatic. 1518. et 1862. ac libri editi. In Mss. Vatic. 2964. et 4498. *tempore*.

NOTÆ

cogitemus. Is enim unumquemque nostrum ad se venientem, quasi salutans, ita compellat: Nosce te ipsum; quod minoris momenti non est, quam Aveto: nos Εἶ contra respondentes, Es, inquimus; nempe salutationem nomenque Deo tribuentes, essendi scil. et subsistendi semper in natura; quia nempe, ei soli salutatio appellatioque hæc vere et certe convenit ac congruit. Nobis enim nihil cum ista essendi subsistendique perfectione commune est, immo quævis natura præter Deum mortalis et cadura, in medio ortus et interitus agitatur, inani tantum specie perstringens oculos, et vana incertaque opinione animum deludens.' Et infra: 'Ergo quis tandem est revera solummodo? illa, scil. sempiterna, immortalis, et nunquam genita natura, cui nullum tempus affert mutationem . . . unus cum sit Deus, uno momento æternitatem complet; in eumque solum cadet hæc proprietas, revera esse sine ortu; non habita ratione futuri temporis, et absque primordio, vacans interitu.' Ideoque recte vocatur hic regnator omnium *Deus*, quo cetera omnia inferiora, minora, &c.

Subjecta atque parentia] Julianus Imperator ad Arsanum: 'Duces, seu prætores, haud frequenter invises. Cum domi, sæpius ad ipsos scribes. Cum ingredientur urbem, nulli sacerdotes ipsis procedant obviam; sed cum in templa Deorum venerint, intra vestibulum ipsis occurrant. Ipsos vero nemo militarium præcedat intra delubra; sed sequatur quicumque voluerit. Nam statim atque dux aut imperator venit ad limen templi, simul ipse privatus factus est: præsides enim, ut ipse nosti, iis qui sunt intus.'

Atque parentia] Senec. epist. 94. 'Pythagoras ait, alium animum fieri intrantibus templum, Deorumque simulacra ex vicino cernentibus et ... cujus oraculi ... &c.

[q] *Adjicit* ... sitni, seu ...

Adji... cunt ... opes ...

40. Contra Langobardos[1] [t] paucitas nobilitat:[2] [u] plurimis ac valentissimis nationibus cincti, non per obsequium, sed prœliis et periclitando tuti sunt. Reudigni[3] [v] deinde et Avio-

Contra Langobardi eo ipso *illustres, quia pauci*; quippe *multis ac validissimis gentibus circumdati, sese ipsi tuentur, non per obedientiam, sed bellis, et adeundo*

1 Mss. Vatic. 1862. et 2964. *Largobardos.* Mss. Vatic. 1518. et 4498. *Longobardos.*—2 Perperam veteres editiones, *Longobardis* vel *Langobardis paucitas nobilitasque plurimis, &c.* Male Rhenanus, *quod plurimis.* Brotier. Rhenanum sequuntur Gronovius et Ryckius.—3 Ita Mss. Vatic. 1518. et 4498. ac libri editi. In Ms. Vatic. 2964. *Veudigni.* In Ms. Vatic. 1862.

NOTÆ

hoc idem de Suevis tradit, sed ex fama, non ex vero: plus Tacito credimus, qui ipse viderat, aut denique apud Plinium, qui pleraque illa loca oculis usurpaverat, legere potuit.

Si illos Plinii viginti libros de bellis Germanicis superstites haberemus, non esset opus his animadversiunculis ad Tacitum. Livius quoque in posterioribus libris non leviter de Germania scripserat, ut ostendit Sidonius IV. epist. 18. *Colerus.*

[s] *Magnoque corpore*] Per *corpus*, intelligitur multitudo ingens pagorum et plebis, ut per *caput*, principatus: sic Hist. IV. 64. 'Redisse [illegible] Germaniæ [illegible]

[illegible]

Tacitum miror tacuisse. *Colerus.*

Falsum est, *a longitudine barbæ* sic appellatos esse. Germani illi non ex Latino sermone vocati. Jam Christiani erant tempore Procopii, nec rudimenta fidei recepere in Italia, ut volunt.

[t] *Langobardos*] Langobardi populi Suevorum gentis, ad Albim fluvium, in Germania magna: hodie pars occidentalis marchionatus Brandeburgici, *Brandebourg*, in circulo Saxoniæ superioris. *Tillemonius.*

[u] *Paucitas nobilitat*] Non præcise *paucitas nobilitat*, sed illustrantur, quia licet pauci, illi tamen multis et potentissimis nationibus finitimis sua [illegible]

[illegible] Nomen in variis exem[illegible] scriptum reperitur, [illegible] *Redigni.* Prima [illegible] Germana. Sed inte[illegible] vitiatum censet [illegible] c. 27. p. 104. Ger[illegible], *Deuringi*: quæ [illegible] posteriores scriptores, Ve[illegible], Jornandem, Æ[illegible], Suidam, Dia[illegible] pro multiplici [illegible] legitur. *T*[illegible], et *Thur*[illegible]

[illegible] igitur si[illegible]

tia. Adjicit[6] [q] auctoritatem fortuna Semnonum, centum pagis habitantium:[7] [r] magnoque corpore[8] [s] efficitur, ut se Suevorum caput credant.

Adjungit auctoritatem opulentia Semnonum; centum pagos incolunt: et ingenti numero populorum *fit, ut se Suevorum principes existiment.*

6 Ms. Turic. et veteres editiones, *adducit.* Male in iisdem editionibus, *auctorem.* Brotier.—7 Brotierus habet *habitantur.* Ita veteres et recentiores editiones, cum Gronov. et Ryckio. Rhenanus emendaverat, *habitatur.* Emendabat Illustr. Huetius, ut et Ernestus, *habitant.* Forte scripserat Tacitus, *centum pagi iis habitantur.* Sic dictum supra c. 16. 'Nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est.' *Idem.* Bipont. emendavere *habitantium.*—8 Ita bene Mss. Vatic. 1518. et 1862. ac libri editi. In Mss. Vatic. 2964. et 4498. *tempore.*

NOTÆ

cogitemus. Is enim unumquemque nostrum ad se venientem, quasi salutans, ita compellat: Nosce te ipsum; quod minoris momenti non est, quam Aveto: nos Εἶ contra respondentes, Es, inquimus; nempe salutationem nomenque Deo tribuentes, essendi scil. et subsistendi semper in natura; quia nempe, ei soli salutatio appellatioque hæc vere et certe convenit ac congruit. Nobis enim nihil cum ista essendi subsistendique perfectione commune est, immo quævis natura præter Deum mortalis et caduca, in medio ortus et interitus agitatur, inani tantum specie perstringens oculos, et vana incertaque opinione animum deludens.' Et infra: 'Ergo quis tandem est revera solummodo? illa, scil. sempiterna, immortalis, et nunquam genita natura, cui nullum tempus affert mutationem... unus cum sit Deus, uno momento æternitatem complet; in eumque solum cadet hæc proprietas, revera esse sine ortu; non habita ratione futuri temporis, et absque primordio, vacans interitu.' Ideoque recte vocatur hic *regnator omnium Deus,* quo cetera omnia inferiora, *minora, &c.*

Subjecta atque parentia] Julianus Imperator ad Arsanum: 'Duces, seu prætores, haud frequenter invises domi, sæpius ad ipsos scribes. Cum ingredientur urbem, nulli sacerdotes ipsis procedant obviam; sed cum in templa Deorum venerint, intra vestibulum ipsis occurrant. Ipsos vero nemo militarium præcedat intra delubra; sed sequatur quicumque voluerit. Nam statim atque dux aut imperator venit ad limen templi, simul ipse privatus factus est: præsides enim, ut ipse nosti, iis qui sunt intus.'

Atque parentia] Senec. epist. 94. 'Pythagoras ait, alium animum fieri intrantibus templum, Deorumque simulacra ex vicino cernentibus et alicujus oraculi opperientibus vocem,' &c.

[q] *Adjicit*] Auctoritatem nempe tali ritui, seu religioni.

Adjicit auctoritatem] Nempe adjiciunt auctoritatem huic superstitioni opes Semnonum, forte et ipsis Semnonibus. Nunquam non Deus adesse putatur, et Numen est, ubicumque aspirat fortuna. Sed 'Nos, te, nos, fortuna, Deam facimus, cæloque locamus.' Juv.

[r] *Centum pagis habitantium*] Cæsar

40. Contra Langobardos[1] [t] paucitas nobilitat:[2] [u] plurimis ac valentissimis nationibus cincti, non per obsequium, sed prœliis et periclitando tuti sunt. Reudigni[3] [v] deinde et Avio-

Contra Langobardi eo ipso *illustres, quia pauci;* quippe *multis ac validissimis gentibus circumdati, sese ipsi tuentur, non per obedientiam, sed bellis, et adeundo*

1 Mss. Vatic. 1862. et 2964. *Largobardos.* Mss. Vatic. 1518. et 4498. *Longobardos.*—2 Perperam veteres editiones, *Longobardis* vel *Langobardis paucitas nobilitasque plurimis, &c.* Male Rhenanus, *quod plurimis.* Brotier. Rhenanum sequuntur Gronovius et Ryckius.—3 Ita Mss. Vatic. 1518. et 4498. ac libri editi. In Ms. Vatic. 2964. *Veudigni.* In Ms. Vatic. 1862.

NOTÆ

hoc idem de Suevis tradit, sed ex fama, non ex vero: plus Tacito credimus, qui ipse viderat, aut denique apud Plinium, qui pleraque illa loca oculis usurpaverat, legere potuit.

Si illos Plinii viginti libros de bellis Germanicis superstites haberemus, non esset opus his animadversiunculis ad Tacitum. Livius quoque in posterioribus libris non leviter de Germania scripserat, ut ostendit Sidonius IV. epist. 18. *Colerus.*

[s] *Magnoque corpore*] Per *corpus*, intelligitur multitudo ingens pagorum et plebis, ut per *caput*, principatus: sic Hist. IV. 64. ‘Redisse vos in corpus nomenque Germaniæ, communibus Deis, . . . grates agimus.’

[t] *Contra Langobardos*] Suevicum genus etiam Ptolemæo II. 2. Strabo eorum sedem ultra Albim locat. ‘Nunc,’ inquit, ‘tandem in ulteriorem regionem fuga dilapsi sunt.’ Fuga illa facta, Tiberii et ipsius Strabonis tempore, cum circa Albim magna vastaque strage arma Romanorum grassarentur. Vell. Paterc. ‘Fracti Langobardi, gens etiam Germana feritate ferocior.’

Falsi hinc illi videntur, qui priscos Langobardos ripis Suevicis Rheni admovent. Strabo sane longe etiam ultra Albim aufugisse testatur; quod Tacitum miror tacuisse. *Colerus.*

Falsum est, *a longitudine barbæ* sic appellatos esse. Germani illi non ex Latino sermone vocati. Jam Christiani erant tempore Procopii, nec rudimenta fidei recepere in Italia, ut volunt.

Langobardos] Langobardi populi Suevorum gentis, ad Albim fluvium, in Germania magna: hodie pars occidentalis marchionatus Brandeburgici, *Brandebourg*, in circulo Saxoniæ superioris. *Tillemonius.*

[u] *Paucitas nobilitat*] Non præcise *paucitas nobilitat*, sed illustrantur, quia licet pauci; illi tamen multis et potentissimis nationibus finitimis sua virtute resistunt.

[v] *Reudigni*] Nomen in variis exemplaribus varie scriptum reperitur, *Reudingi*, *Reudigni*, *Redigni*. Prima scriptio magis Germana. Sed integrum hoc vocabulum vitiatum censet Cluverius l. III. c. 27. p. 104. German. scribendumque, *Deuringi:* quæ gens apud posteriores scriptores, Vegetium, Procopium, Jornandem, Æthicum, Sidonium, Suidam, Diaconum et alios, varie pro multiplici dialectorum variatione legitur, *Toringi*, *Theringi*, *Turingi*, et *Thuringi*. Sanson legit *Teuringi*.

Reudigni igitur sive Teuringi, po-

nes[w] et Angli[4 x] et Varini[y] et Eudoses[z] et Suardones[5 a] et Nuithones[6 b] fluminibus aut sylvis muniuntur: nec quicquam

pericula. Postea Reudigni, et Aviones, et Angli, et Varini, et Eudoses, et Suardones, et Nuithones amnibus aut saltibus clauduntur: nec quicquam insigne in qua-

Veudigni.—4 Mss. Vatic. 1518. et 4498. ac veteres editiones, *Anglii.*—5 Nomen illud abest a Ms. Vatic. 2964. In Mss. Vatic. 1518. 1862. 4498. ac Cod. Kapp. *Suarines.* Puteolanus et alii, *Suardones.*—6 Ms. Vatic. 1862. *Niuthones.* Frustra Jo. Petrus Anchersen tentat, *Tuithones,* quos Teutonos esse existimat. Nec multo felicior Cl. Elsnerus, qui *Gutthones* conjicit, 'Mémoires de l'Académie Royale de Berlin,' an. 1746. p. 459. *Brotier.*—

NOTÆ

puli Suevorum gentis, ad Albim fluvium: hodie pars major ducatus *Lauenbourg,* in circulo Saxoniæ inferioris, et ad fluvium *Elbe.* Ex Geographia Sansonis. *Tillemonius.*

[w] *Aviones*] Rescribendum apud Tacitum videatur, *Chaivones,* sive *Chaibones.* Illustravere postea hos populos Maximiniani et Diocletiani victoriæ. Mamertinus in Genethliaco: 'Cum omnes barbaræ nationes excidium universæ Galliæ minarentur, neque solum Burgundiones et Alemanni, sed etiam Chaibones Erulique, viribus primi Barbarorum, locis ultimi.' *Colerus.*

Aviones] Lego *Caviones;* sunt populi Suevorum gentis ad Albim fluvium, in Germania magna: hodie comitatus *Danneberg,* atque pars tractus *Wendische,* et comitatus *Swerin,* in ducatu Meckleburgensi, omnia in circulo Saxoniæ inferioris. *Tillemon.*

[x] *Angli*] Populus hic fuit Saxonum maritimorum: de quibus illud Marciani Heracleotæ accipio: 'In ea parte sitæ sunt insulæ, quæ vocantur Saxonum.' Hi postea, occupata insula, nomen Britanniæ novum classe advexerunt. *Colerus.*

Angli] Angili, populi Suevorum gentis ad mare Suevicum, in Germania: hodie pars major tractus *Meckleburgische, &c.* In ducatu Meckleburgensi ad Septentrionem et Occidentem, in circulo Saxoniæ inferioris. *Tillemon.*

[y] *Varini*] Populi Suevorum gentis, inter Albim et Viadrum fluvios, in Germania magna: hodie dominium *Stargard,* et pars tractus *Wandaliæ,* in ducatu Meckleburgensi, et in circulo Saxoniæ inferioris. *Tillemon.*

[z] *Eudoses*] Populi Suevorum gentis, ad Lagnum sinum, in Germania magna: hodie dominium *Rostock,* et Episcopatus *Swerin,* parsque tractuum *Wandaliæ* et *Mecklenburg,* in ducatu Meckleburgensi, et in circulo Saxoniæ inferioris. *Tillemonius.*

[a] *Suardones*] Propius est, ut scripserit historicus, *Suarines:* manet hodieque nomen. Memorat Saxo etiam quendam Suarinum Gothiæ præfectum. *Colerus.*

Num rectius, *Suartones et Vithones?* populari lingua, Albi et Nigri. Utriusque sane populi vestigia hodieque dixeris superesse iis locis, quæ ab utroque illo colore, per omnem Germaniam, nomen acceperunt. *Conringius.*

Suardones] Populi Suevorum gentis, ad mare Suevicum in Germania magna: hodie ducatus *Bardt,* et comitatus *Gutzkour,* in parte occidentali et septentrionali ducatus Pomeraniæ, et in circulo Saxoniæ superioris. *Tillemonius.*

[b] *Nuithones*] Mihi nominis ratio non

notabile in singulis, nisi quod in commune Hertham,[7] [*] id

libet gente, nisi quod omnes communi consensu venerantur Herthum, id est, Terram

7 Mss. omnes Vatic. et veteres editiones, *Nerthum*. Rhenanus et recentiores, *Herthum*. Cl. Elsnerus, 'Mémoires de l'Académie Royale de Berlin,' an. 1747. existimat Tacitum hic scripsisse Germanicum Deæ nomen *Erdamm*, ab *Erd* terra, et *amme* mater. Cui opinioni adversatur Cl. Ernestus, quod ex linguæ Germanicæ analogia *Erdamm* non significaret *terram matrem*, sed *terræ matrem;* quodque Tacitus *terram matrem* interpretetur more Romano, non

NOTÆ

aliter constat, quam ut *Nuithones*, quasi *Nuithaimer* dictos existimem. Sicut *Nuitherdus*, *Nuithiger*, et *Nuitestuius*: non ignota familia. *Colerus.*

Nuithones] Populi Suevorum gentis, ad mare Suevicum, et ad ostia Suevi fluvii, in Germania magna: hodie pars septentrionalis ducatus *Stetin*, cum insulis *Usedom* et *Vollin*, ad ostia fluvii *Oder*, in Pomeraniæ ducatu, et in circulo Saxoniæ superioris. *Tillemon.*

* *In commune Herthum*] Libri alii, *Nerthum*, aut *Verthum*. Ego veram vocem censeo *Aërthum*. Ita enim nostrates eam vocem efferimus scribimusque. Cum aspiratione focum nobis signet, non terram. *Lipsius.*

In commune] Id est, omnes illi populi, eodem modo simul, et pari ritu aut superstitione colunt Herthum, et communi civitatum concilio, ac consensu.

Herthum] Ad priscæ linguæ Teutonicæ terminationem scripserim: *Erthun*, vel *Erdun*. Vetus versiculus ille est Germanicus: *Toungino nupeihsene gekurti ze erdun*. Colerus. Certe *Hertum*, scripserunt veteres Germani. Antiquissimæ illæ glossæ nostræ, *solum*, *herda*, *herdi*. Itaque nihil mutandum. *Boxhornius.*

Herthum] Confundunt hanc Deam cum Luna, cum Iside, cum ipsa natura rerum, cum matre Deorum Cybele, cum Adonide, cum Vesta, cum Cerere, aut Tellure, cum Venere. Etiam et Barbari cum suis Diis æquiparant. Prussi cum Potrimpo suo, qui idem cum Sole, aut certe symbolum Solis fuit; Gothi cum Frigga Dea sua, quam et Venerem esse putarunt. Quæ Numina vel eadem fuere, vel certe multa similia habere, sibi finxerunt antiqui. Itaque et multis nominibus hæc appellata, *Dea*, *Tellus*, *rerum omnium mater*, *nutrix alma*, *diei noctisque custos et effectrix*. Quæ omnia patebunt ex notis infra. Macrob. l. I. Saturn. c. 21. 'Idem sub diversis nominibus religionis effectus est apud Ægyptios, cum Isis Osirim luget: nec in occulto est, neque aliud esse Osirim quam Solem, nec Isim aliud esse quam terram, naturamve rerum: eademque ratio, quæ circa Adonin et Attinem vertitur, in Ægyptia quoque religione luctum, et lætitiam, vicibus annuæ administrationis alternat.' Quamobrem sic censeo, eandem esse Phrygibus matrem Deum, Ægyptiis Isidem, Assyriis et Phœnicibus Adonidem, puta Solem, quo signa autumnalia permeante, lux et calor decrescunt, usque dum ad brumam deventum sit; unde luctus; et eodem per verna signa ad solstitium currente æstivum, cum luce crescit calor; unde gaudium. Sic et Dea *Herthum*, per vices anni et tempestatum conversabatur in terris: et clare colligitur similitudo ritus ex tota hac

est, Terram matrem,[d] colunt, eamque intervenire rebus

matrem, eamque conversari inter mortales, et *perlustrare terras ac nationes existi-*

....

vero ex subtilitate Grammatica, et etymologiam secutus. Quidquid est,

NOTÆ

narratione Taciti.

Plut. lib. de primo frigido: 'Terram ... nonnunquam in Deorum domicilio manentem, prisci *ἑστίαν*, id est, Vestam appellaverunt, ex statu scil. et concretione.'

Diodor. Sicul. l. I. 'Terram .... matrem appellarunt. A Græcis similiter terra mater, mutato deinde paulum verbo, Δημήτηρ est dicta, sicut et Orpheus testis est, qui terram omnium matrem dixit divitias largientem.'

Cic. de Natura Deorum l. III. 'Si est Ceres a gerendo (ita enim dicebas) terra ipsa Dea est, et ita habetur: quæ est enim alia Tellus?'

Plut. de ore orbis Lunæ: 'Ignis quidem apud Medos et Assyrios habet honores barbaricos, &c. Terræ vero nomen omnibus omnino Græcis est carum, pretiosum, ac institutum nobis patrium est, eam, ut quemvis alium Deum, venerari.'

Herthum] Scriptores Prussici confundunt Deam istam cum *Potrimpo* Deo Prussorum, qui imberbis, ac lætantium ridentiumque in morem, liberaliter exporrecta fronte, referebat juvenem, caput viridante e spicis corona præcinctum, quem alii putabant esse Solem, et frugum etiam, ac bellorum Deum; alii in terra et aqua imperium exercuisse; alii, fuisse unum ex Diis Penatibus. Confundunt etiam cum *Frigga* Gothorum Dea, quæ etiam imberbis, quippe fœmina: et eam censebant esse voluptatum omniumque deliciarum Deam, frugibus etiam præpositam; sic Ericus Sued. 'Friggam pro fertilitate et abundantia frugum et fructuum terræ, hominum, jumentorumque honorabant, et assidue venerabantur.' Frigga Dea præfuit etiam bellis, non quidem, ut ea moveret, sed ut averteret, pacemque reduceret: in quo recte convenit cum Hertha Dea. Alii dicunt fuisse *Venerem*, quæ Freja (a Suedis Frigga) dicebatur, a voce Germanica *Fregen*. Igitur et Venus fuerit et eadem cum Dea Hertha, id est, *Dis Erda, mater omnium rerum:* et etiam aliquando *Venus*, non alia quam *Bellona*. Ideoque Cytheræi habitu bellico coluisse Venerem dicuntur, et Cyprii Venerem *ἔγχειον*, id est, *hastatam*, finxerunt. Lacedæmonii armatam etiam coluere Venerem, teste Pausania Laconicis, et Ausonio epigram. 41. 'Armatam vidit Venerem Lacedæmone Pallas.' Putant illud Numen fuisse utriusque sexus. Sic de Frigga Adamus Bremensis: 'Tertius est Fricco pacem voluptatemque largiens mortalibus. Cujus etiam simulacrum fingunt ingenti Priapo.' Idem et de Venere probant ex Macrob. l. III. Saturn. 8. Philochorus 'eandem (Venerem) affirmat esse Lunam. Nam et ei sacrificium facere viros cum veste muliebri, mulieres cum virili; quod eadem et mas existimatur et fœmina.'

[d] *Terram matrem*] Matrem scil. mortalium et immortalium, si superstitionem et persuasionem Germanorum spectes, qui colebant 'Tuistonem Deum, terra editum,' &c. et ipsa Terra mater noctis, sicque prima terræ filia nox fuit: quare forte et noctem prætulere diei, ut quæ præces-

hominum,[e] invehi populis,[f] arbitrantur. Est in insula[g]

mant. Est in insula Oceani castum nemus, sacratusque in eo currus, veste cooper-

Herthus eadem est ac Ceres, aut Cybele, Græcis dicta Δημήτηρ quasi γῆ

NOTÆ

sisset diem origine.

[e] *Intervenire rebus hominum*] Hujusmodi Numina, 'penetrales Germaniæ Deos' appellabat Arminius supra l. I. Ann. in quorum numero censeri possit ista hæc Dea, *Herthum*, scil. seu *Terra mater*, ut et ista ipsa quæ, specie humana major, Drusum Germanicum Latino sermone, ne ignoraret, retrocedere jussit, cum vinceret ipse, et penitius irrumperet in Germaniam. De qua re sic Dio l. LV. 'Visurgim frustra trajicere conatus, trophæis constitutis, recessit. Etenim mulier quædam humana amplior forma ei obviam facta, Druse, inquit, quo tandem contendis? cur nullum tuæ ambitioni modum statuis? Hæc omnia videre te fata vetant. Quin abi hinc et recede. Nam tibi et facinorum bellique et vitæ finis imminet. Mirum ut cum maxime est, hanc vocem ei esse oblatam ab aliquo Numine. Neque tamen fidem abrogare licet huic rei, quam statim comprobavit eventus. Quippe statim retrocessit Drusus, et in itinere morbo decessit, priusquam Rhenum attingeret.'

Intervenire] Ille interventus Deæ forte verno tempore celebratus, ut de Venere statim dicetur, aut forte tempore incerto et pro nutu Deæ. Autumnum ignorabant Germani ut et ipsi Ægyptii, quibus pariter interveniebant Isis et Osiris: quod patet ex Diodoro Siculo l. I. 'Hos Deos [Osiridem et Isidem, seu Solem et Lunam] arbitrati, asserunt illos universum circumire orbem, ac nutrire et augere omnia, tribus anni temporibus, motu continuo perficientes orbem, vere, æstate ac hyeme.' Et infra ubi de Pallade: 'Eandem dictam esse tergeminam, propter tria anni tempora, ver, æstatem, hyemem.'

[f] *Invehi populis*] Sic et Venerem vere novo revisere orbem finxerunt. Athen. 9. 'Ad Erycem, Siciliæ montem, stati quidam sunt dies (ἀναγωγὰς vocant, seu discessum a portu) quibus aiunt Venerem in Libyam descendere. Nullæ tum circa eum tractum columbæ apparent, tanquam abeuntem peregre Deam comitatæ. Nono post die, quod tempus καταγώγια nominant, columba ex mari una provolat, et in Deæ templum se recipit: sequuntur mox aliæ. Tum quotquot locum eum circumhabitant divites convivantur: ceteri læti plaudunt, oletque universus is tractus butyrum, quod argumento est, Deam reverti.' Et Lucretius de rerum natura carmen pangens a Venere procreationis præside proficiscitur; quam Deam veteres, vere novo, ad rerum originem et animalium libidinem incitandam, solitam esse terras et maria revisere, et maritare quotannis credebant. Sic ille vates: 'Te, Dea, te fugiunt venti, te nubila cœli Adventumque tuum,' &c.

[g] *Insula*] Herthæ insula, Suevorum gentis in mari Suevico, et prope oram Germaniæ magnæ; hodie *Rugen* insula Pomeraniæ, et maris Balthici, in circulo Saxoniæ superioris: paret regi Sueciæ. *Tillemonius.*

Oceani castum[8] nemus,[h] dicatamque[9] in eo vehiculum,[i] veste

μήτηρ, seu *terra mater*. Brotier.—8 *Castum* insititium esse, et e margine irrepsisse putat Ernestus. Alii tentant, *sacrum*, vel *vastum* nemus. Forte Tacitus nemus illud dixit castum, quasi Terræ Deæ sacrum. Castum enim de Cybeles religionibus proprie dicebatur. Sic Tertullianus, 'de Jejuniis,' c. 16. 'Casto Isidis et Cybeles eas (nostras xerophagias) adæquas.' Male Beroaldus, *castrum nemus*. Brotier.—9 Copulam in dicatum omissum a Lipsio, restituit Pichena. Omisit Brotierus.

NOTÆ

[h] *Castum nemus*] Allusum ad Castum Cereris apud Romanos. Fuit tamen cum suspicarer, *Castum nemus*, propriam quandam appellationem Teutonicam fuisse, quæ arcani illius *vehiculi* nomen exprimeret, dictumque adeo *Castenwalt*.

Vocatur hodie sylvæ etiam Martianæ pars apud Brisiacum eo nomine. An a simili ratione? Nam de Castaneis nugæ sunt, cum sylva tota obsita sit quercubus. *Colerus*.

Legendum censebam, *vastum nemus*, etiam sensu, nisi fallor, commodiore; ea enim vastitas præcipue sit augendo terrori religionique. Tritum est, vastissimas quasque sylvas cultibus ejusmodi dicari consuevisse. *Freinshemius*.

Cluverius legit, *sacrum;* scil. non putavit esse proprium sylvæ nomen. *Castum nemus* est sanctum, religiosum, non impune violandum. Vix accommodatiori voce uti potuisset. 'Fidem servare castam,' Silius: 'flumen' propter inhabitatrices Nymphas 'castum,' Claudianus: 'sacris accedere castis,' Statius. Virgilius: 'Hac casti maneant in religione nepotes.' In insula (maris nempe Balthici) fuisse ait Tacitus, cujus nomen non exprimit. *Rugiam* vult Cluverius. Ac vide etiam Helmoldum I. 6. Chron. Slav. Sed quare infra specialem Rugiorum mentionem facit? *Kirchmaier*.

Castum nemus] Id est, cærimoniis sanctum, sacrum, et inviolatum. Lucan. 'Lucus erat, longo nunquam violatus ab ævo:—Hic barbara ritu Sacra Deum, structæ diris altaribus aræ.'

Castum nemus] Non *vastum:* nam si *nemus*, haud dubie non *vastum* et ingens. Et quia sacrum et inviolatum erat, immensum esse non debuit; immo forte limitatum fuit ad pauca quædam jugera, intra quorum ambitum, quasi templi, celebrarentur 'barbari ritus horrenda primordia' hæc. Non dicitur *castum* id nemus proprio vocabulo, sed quia sanctum et inviolatum fuit, ut nemus illud Gallorum apud Massiliam, de quo Lucanus. Vel etiam forte, quia ibi sacra Deorum arcana, casta, sancta, quæ sancto ritu, et casti sanctique sacerdotes celebrabant. Virg. 'Quippe sacerdotes casti.' Forte quia perpetuo, aut saltem eo tempore, quo sacris operarentur, a venere abstinebant, ut fœminæ illæ Atticæ, quæ dum mysteria Cereris celebrabant, a viris diremtæ. Vel quia castis tantum et sanctis, et velut Epoptis, non profanis, hoc *nemus* adire fas erat, et certe procul hinc abacti extranei: 'procul hinc, procul este, profani.'

Castum nemus] Forte quia sanctum et sacrum huic Deæ, Hertho scil. nemus illud. Sic habuere sylvam Herculi sacram, teste Tac. Ann. II. 12. 'Cognoscit delectum ab Arminio locum pugnæ, convenisse et alias na-

NOTÆ

tiones in sylvam Herculi sacram.' Aut etiam, quia cærimoniæ sacræ, et diræ hic celebrata sacrificia, 'hic barbara ritu Sacra Deum,' Lucan. Hic quippe jugulabant aut etiam comburebant humanas hostias. Sic apud Prussos barbarorum ferocissimos Quercus illa ingens Romoveana adeo conspersa et imbuta fuit cruore immolatorum hominum, ut videntibus terrorem injiceret: qui idem mos apud Gothos invaluerat; idque a Scythis sumserant, de quibus Lucanus lib. III. vs. 105. 'Omnis et humanis lustrata cruoribus arbos.' Tale sacrificium sic describit Strabo, ubi de Cimbris, lib. VII. 'Sequentibus eos in bellum uxoribus, vates quædam comitabantur, canæ, albo vestitu, carbasinis supparis, desuper fibulis affixis, cinctu æreo, pedibus nudis: eæ per castra captivis occurrebant, strictis gladiis, prostratosque ad craterem æneum adducebant, amphoras circiter viginti capientem. Super eum pulpitum erat, quo conscenso vates sublimius singulis supra lebetem elevatis guttur incidebat. E sanguine in craterem fuso, suam captabant quandam divinationem: reliquæ cadavera sic cæsorum scindebant, intestinisque spectatis, victoriam suis vaticinabantur.' Sic et apud Prussos S. Pontifex, *Crive* dictus, hosti pectus primo transfodiebat, et tum si sanguis continuo torrentis instar, ultro prorumperet, prospere feliciterque Prussi sibi rem eventuram pollicebantur, testis Henneberg. Nec solum sylvæ sacræ et arbores, sed et alites, et feræ. Sic tradit Mathias de Michovia: 'In eam caliginem mentis Prussi prolapsi fuere, quod et sylvæ illæ, et aves feræque in illis consistentes, sanctæ forent; quicquid in illas ingrederetur, ut sanctum censeri deberet; violanti quoque nemus, feras et alites, manus aut pedes dæmonum arte curvabantur.' Ita etiam fontes, et lacus non inter Deos quidem, sed Diis sacri erant.

Sic autem comburebant equites, et duces hostium captos bello. Imponebant captivum hominem in equo suo, et singulos pedes equi singulis palis alligabant; dein lignis undequaque congestis, utrumque cremabant. Igitur et ob has cærimonias diraque sacrificia, sacræ illæ sylvæ, ita ut exteri, aut alienæ religionis, non eas auderent ingredi; ita ut nemo, neque ferro arborem, neque vel ramum violare, neque vel aditu aut præsentia sua temerare præsumeret, nisi sacerdos, aut sanctus esset. Hinc vocatur *castum*, seu sanctum hoc nemus. Hinc exteri et profani omnes, et præcipue Christiani, procul arcebantur.

[1] *Dicatum in eo vehiculum*] Sic teste Macrob. Saturn. lib. I. c. 21. 'Vehitur simulacrum Dei Heliopolitani ferculo, uti vehuntur in pompa ludorum Circensium Deorum simulacra.' At ludis Circensibus Deorum imagines ferebantur sacris thensarum vehiculis: hunc morem acceperant Romani ab Asiaticis, vel Ægyptiis. Nam ut ait Strabo lib. IV. Ξόανον τοῦ 'Ομάνου πομπεύει: *Simulacrum Omani defertur in pompa.* De Ægyptiis et Æthiopibus sic Eustathius in Iliad. Δ. 'Diospoli [quæ urbs Ægypti] grande est Jovis delubrum, unde Æthiopes accipientes simulacrum Jovis et aliorum pariter Deorum, statis temporibus per Libyam circumeunt,' &c. Et Servius in illud Æn. VI. 'Errantesque Deos, agitataque mœnia Trojæ:' 'Signa ξόανα dicit, id est, simulacra brevia, quæ portabantur in lecticis,' &c. Unde illud Lucæ Act. VII. 'Et bajulastis tabernaculum Molochi:' quod dicebatur *tentorium*, vel umbraculum,

contectum:[j] attingere uni Sacerdoti concessum.[k] Is adesse

tus: quem *contingere soli sacerdoti licet. Is cognoscit intervenisse Deam adyto, trac-*

NOTÆ

quia simulacra Deorum continebantur, vel *tabulis,* quæ proprie tabernacula, vel pellibus, aut linteis tensis, quæ proprie tentoria, unde et *tensæ.* Et hæ *tensæ,* vel a bubus, aut equis, vel asinis trahebantur: unde *tensa,* in glossis vett. non solum exponitur θρόνος, sed et ἅρμα θεῶν· vel etiam ab hominibus gestabantur. Portatiles hæ lecticæ cum velis tensis, habuere delubri figuram. Philo Biblius vocat, νάον ζυγοφορούμενον. Et forma erat qualis lecticæ ejus, quam vulgo *papilionem* dicimus, a figura tentorii e pellibus aut velis tensi, quod et tentorium antiquis *papilio* vocatur, a forma insecti, prælargas alas expandentis. *Vossius libro* II. *de Idol.*

Vehiculum] Si Dea hæc eadem sit cum Venere, certe Venus ipsa *vehiculum* est, et sic appellatur apud Plut. Erotico: 'Honor vero, qui a societate mulieris quotidie nascitur, et gratia mutuaque dilectio ac fides, probat Delphos minime delirare, quod Venerem vehiculum appellent; neque Homerum, qui talem congressum, amicitiam vocat.' Venus, scil. *vehiculum* fuit honoris, amicitiæ, gratiæ et fidei inter conjuges.

j *Veste contectum*] In hisce ritibus sacris multa vela interposita et siparia, ne scil. Deam violarent oculi profani. Nam 'attingere uni sacerdoti concessum' fuit. Et potuit dici, quod habet Tertullianus de mysteriis perinde inanibus: 'Tota in adytis divinitas. Tot siparia portarum: totum signaculum linguæ, simulacrum membri virilis revelatur.' Quæ et inania Græcorum arcana oculatus testis sic describit Clemens Alexand. 'Tessera Eleusiniorum mysteriorum: Jejunavi, bibi potum mistum, accepi e cista, operatus deposui in calathum, et e calatho in cistam.' Addit idem: 'Cereris non proferenda symbola, seu ineffabilia Cereris arcana: menta, lychnus, gladius, pecten muliebris, quod est, honorata et mystica appellatione, membrum sive pudendum muliebre.' Et tamen initiati, ut putabant, in his arcanis principia vitæ cognoverunt: neque solum cum lætitia vivendi rationem cognoverunt, sed et cum spe meliore moriendi. His sacris prohibiti exteri, ut et apud barbaros nostros ita stricte arcebantur, ut si quis intravisset, non posset id expiari sine sanguine, quamvis peregrinus effugisset. Sic mos apud Prussos, et in sacrarium Quercus Romoveanæ; nemini etiam Prusso intrare licebat, præter ipsorum Pontificem *Crive,* et primarios flamines. Arcebantur etiam ex indigenis, si qui facinus aliquod patrassent, non solum a conspectu Deorum, sed et ab urbe Romove. Sic Henneberg de veter. Prussis. Et circa hanc Quercum fuerunt peripetasmata, seu vela serica octo, ulnarum in latitudinem extensa, quæ vela non removebantur per sacerdotes, nisi in celebrioribus sacris, aut si quis Prussorum extra ordinem adorandi causa advenisset.

k *Attingere uni Sacerdoti concessum*] Qui sacerdotes mysteriis arcanisque ac sacrificiis præsidebant, et qui cærimonias, religiones, et oracula ipsa procurabant, sanctitatis et pudicitiæ fama insignes et conspicui deligebantur: et præcipue fœminæ virgines ad id destinatæ, quæ sic futuri fatique præsciæ pro suo jure erant, apud Græcos, ut etiam apud barbaros; quod patet passim ex historiæ monumentis. Plutar. lib. de defectu Oraculorum sic habet: 'Hæc vis [divi-

penetrali[l] Deam intelligit, vectamque bubus fœminis[m] multa cum[10] veneratione prosequitur. Læti tunc dies, festa loca,[n]

tumque bobus fœminis Deæ *vehiculum plurimo cum honore comitatur. Tunc* agun-

10 Præpositio *cum* abest a Ms. Turic. et editionibus veteribus.

NOTÆ

nandi] in nonnullis animis, tum in somniis, tum in sacris, efflorescit et exsuscitatur, cum vel CORPUS INTEGRUM AC PURUM est,' &c.

Et eodem lib. ' Itaque stultum est, una muliere ad oracula uti, eique negotia exhibere, injungendo perpetuæ castitatis conservationem et incorruptam puritatem,' &c.

Apud Plut. ibid. de barbaro homine audivi, eum ad mare Rubrum semel quotannis cum hominibus colloquentem, reliquo tempore cum agrestibus nymphis et dæmonibus, ut ipse dicebat, commorantem, &c. Ceterum ad vaticinationem omnibus annis semel afflabatur, &c. Ille igitur divinationem ad dæmonas referebat, &c.

Apud Gellium lib. xv. 18. ubi de prælio Pharsalico. Patavii ' Cornelius quidam sacerdos et loco nobilis, et sacerdotii religionibus venerandus, et CASTITATE VITÆ SANCTUS, repente mota mente, conspicere se procul dixit pugnam acerrimam pugnari: ac deinde alios cedere, alios urgere, cædem, fugam, tela volantia, instaurationem pugnæ, impressionem, gemitus, vulnera, perinde ut si in prælio ipse versaretur, coram videre se vociferatus est: ac postea exclamavit, Cæsarem vicisse.'

Et hæc eadem ratio est, cur Rex sacrificulus Athenis uxorem virginem ducere teneretur, lege Solonis; quia scil. regina hæc quædam sacrificia curabat. Sic fere et apud barbaros institutum. Nam inter Vaidelottas, qui Prussorum sacerdotes, fuere non viri solum, sed et fœminæ viventes in cœlibatu, et quidem provectæ jam ætatis. Quod si Vaidelotta in adulterio deprehenderetur, ad ignem illico rapiebatur: auctor Henneberg. de vett. Prussis. Vaidelottæ viri, viris, fœminæ, fœminis responsa Deorum dabant. Hi etiam sacerdotes Percuno Deo perpetuum ignem alebant, subinde injectis lignis quernis; at si exstingueretur ignis, Vaidelotta, qui eo tempore curam ignis habuit, capitali supplicio afficiebatur. Quod et apud Lithuanos sic in usu fuit: ut et apud Gothos, in honorem omnium Deorum.

[l] *Adesse penetrali*] Id est, in secretiore et sanctiore, seu parte interiore templi; nam nemus hoc instar templi Germanis erat, et *vehiculum* instar penetralis: penetrale igitur Deæ, *vehiculum* est; quo, scil. invehitur populis, et inter mortales conversatur.

Adesse penetrali Deam] Per *penetrale*, non intelligit templum, ut putat Interpres Gall. sed ipsum *vehiculum* Deæ. Supra, ' dicatumque in eo vehiculum .. attingere uni sacerdoti concessum.'

[m] *Vectam bubus fœminis*] Quæ haud dubie juvenculæ nullo jugo nisi sacro pressæ, nec ullo mortali opere temeratæ, quemadmodum supra dixit de equis albis, qui sacrum etiam currum vehebant, nullo profano labore vexati.

[n] *Læti tunc dies, festa loca*] Sic legibus Solonis celebrata religio: ' Die festo Atheniensium, ne cuiquam, sive

quæcumque[11] adventu[12] [o] hospitioque dignatur. Non bella ineunt,[p] non arma[q] sumunt; clausum omne ferrum: pax et quies tunc tantum nota,[13] tunc tantum amata, donec idem Sacerdos satiatam conversatione mortalium[r] Deam templo

tur *festi dies*, *lætissima ea loca* sunt, *quæ* suo *adventu et hospitio honorat* Dea. Tunc *non prælia adeunt, non arma capessunt; ablatum omne ferrum: pax et quies tunc solum florent, tunc solum diliguntur, donec idem sacerdos in penetrale reducat Deam, consuetudine hominum satiatam. Dein currus, et vestes, et (si credere fas*

11 Cod. Kapp. *quemcumque*.—12 Rhenanus frustra conjicit *advectu*. Brotier. —13 Ita Ms. Vatic. 4498. et libri editi. Tria vero hæc verba absunt a Ms. Vatic. 2964. In Ms. Vatic. 1518. *nunc tantum nota, item tantum amata*. Veteres quoque editiones habent, *item*.

NOTÆ

privatim, sive publice, injuria fiat; neve habetor concio de aliis rebus quam quæ ad festi religionem pertinent. Nemini mysteriorum diebus manum injicito. Thesmophoriis nexi vinculis solvuntor. Nemini diebus Liberalium festis manum injicito. Deliorum festos dies, dum Delum itur et reditur, damnatorum pœnis ne funestato.'

[o] *Adventu*] Velit Rhenanus, *advectu*, quia supra: *invehi populis*. Sed frustra.

[p] *Non bella ineunt*] De religione Pompilii sic Livius: 'Multitudine omni a vi et armis conversa, et animi aliquid agendo occupati erant: et Deorum assidua insidens cura, cum interesse rebus humanis cœleste numen videretur, ea pietate omnium pectora imbuerat, ut fides ac jusjurandum, propulso legum ac pœnarum metu, civitatem regerent. Et cum ipsi se homines in regis, velut unici exempli, mores formarent, tum finitimi etiam populi, qui ante castra urbem positam in medio ad solicitandam omnium pacem crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civitatem totam in cultum versam Deorum violari ducerent nefas.' Utinam talis esset in nostro orbe civitas, quæ veluti templum supremi Numinis, esset inviolata, sacra, atque æterna, et ab omnibus populis sic coleretur: hoc datum videbatur sacris Solymis. Sed quid inausum audaciæ mortalium? Sic debuit esse Roma, aut nunquam esse.

[q] *Non arma*] Vormat. cap. 13. 'Ex eo die super 40. noctes sit bannus recisus, quod lingua Theodisca Scastlegi, id est armorum depositio, vocatur.' Sic sanctum justitium appellabatur.

[r] *Conversatione mortalium*] Sic sanctior sapientiorque antiquitas credidit, Numen intervenire rebus hominum, vel et universæ rerum naturæ: quod patet ex Plutarcho multis locis, et præcipue lib. de defectu Oraculorum, ubi sic habet: 'Ut igitur aërem lunæ terræque infusum si quis de medio tollat et subtrahat, continuationem et consociationem universitatis labefactavit, medii spatii inanitate et dissolutione; ita qui dæmonum genus non relinquunt, omnem rationem atque commercium hominum ac Deorum tollunt, cum interpretem, ut ait Plato, naturam et administram removeant, &c.

'Nos autem nec eos audiamus, qui divinationem aliquam esse censent

NOTÆ

Numinis expertem, neque qui initia aut orgia ulla a Diis negligi prædicant: neque tamen in iisdem versari, interesse, implicari censeamus, sed quibus jus fasque est Deorum ministris ea tribuentes, tanquam accensis et scribis, dæmonas credamus arbitros esse divinorum sacrorum, et initiorum auspices et auctores, alios scelerum gravium et immanium vindices terram lustrare putemus: quosdam etiam Hesiodus rite sanctos, munifices, regale hoc munus habentes appellavit, quod bene mereri regium sit.'

Etiam Plut. lib. de ore orbis lunæ: 'Non semper,' inquit, 'dæmones in luna commorantur, sed huc descendunt oracula procuratum. Ac summis intersunt cærimoniis, easque concelebrant. Iidem vindices et observatores iniquitatem circumeunt, salutaresque in bellis atque in mari allucent.'

Similiter Diodorus Siculus: 'Ferunt hos quinque Deos [Spiritum, Ignèm seu Vulcanum, Terram seu Cererem, Humiditatem seu Oceanum, Aërem seu Palladem Jovis filiam] omnem peragrare terram, apparentes hominibus in sacrorum animalium formis, quandoque autem in hominum aut aliorum specie: quod minime fabulosum videtur, si quidem isti sunt, qui omnia generant et producunt. Et Homerus, qui ad Ægyptios profectus est, multaque ab eorum sacerdotibus accepit, hæc tanquam vera in opere suo describit, Deosque sæpius in alienis formis circumire urbes, ut vitia et virtutes hominum inspiciant,' &c.

Itaque in ista veterum sententia, Genii illi orbem circumeuntes, veluti medii fuere et internuntii spiritus inter Deum et homines, et quasi ministri illius præsidebant generationi conservationique rerum, et universæ naturæ, interveniebantque rebus mortalium, sæpe et 'immortalia mortali sermone notarunt,' Lucretius. Subveniebant laborantibus quandoque in periculis, in præliis, et in ipso mari, etiam si quandoque non certarent ipsi, neque simul navigarent. Et ignorati amictique aëre, ut ait Hesiodus, et 'alatis qui curribus æthera carpunt,' perlustrabant terras, urbes, gentes, excutiebant mentes, examinabant jura, judicia, virtutesque hominum testes præsentes inspiciebant, 'subiere minores sæpe casas Superi,' Ovid. Met. v. Simul et crimina sceleraque vindicabant. Illi etiam procurabant cærimonias, vota, sacrificia, oracula, et vaticinandi spiritum afflabant. Hinc causam notam putabant hujus divini afflatus in Pythia, in Sibyllis, et aliis oraculorum sortibus. Quæ et par ratio foret de Maga Marii, aut eo, 'cui pecudum fibræ, cœli cui sidera parent.' Ut et de Druidis nostris, præcipue fœminis, et de virginibus fatidicis Germanorum, Aurinia, Veleda, &c. et forte pari ratione consultæ quædam fœminæ Britannicæ de prospero navigationis exitu; quæ et imperabant ventis, fluctibus ac procellis. Hinc et ratio colligi possit, cur virgo quædam apud Sueton. in Hispania sanctitate et fama celebris, imperium Galbæ prædixerit; cur et Catta fœmina idem Vitellio prænuntiarit, et altera mox, quæ Druida dicitur, Diocletiano. Cur et fœmina olim, quasi divino furore percita, et velut extra se posita, menteque commota, admonuerit Alexandrum de conjuratione et periculo impendente, apud Curtium. Hinc et forte Numina visa, aut credita. Hinc forte phasma illud Adrumetinum, quod specie humana longe majus, sub meridiem visum Curtio Rufo, ei prædixit Romano sermone proconsulatum A-

NOTÆ

fricæ, et ibidem interitum: quod contigit, licet tanto honori longe impar videretur. Hinc et forte illa Germaniæ penetralis Dea, quæ Drusum Germanicum, licet jam victoria ovantem retrogredi jussit, et de fato imminente, scil. adesse victoriæ vitæque finem præmonuit. Et sic multa similia. Hinc et forte Magia præcelluit, quæ, teste Plinio, floruit, devecta ab usque Oriente in Britanniam, toto licet orbe diremtam. In eo excelluerunt virgines fatidicæ Germanæ supra Vestæ virgines Rom. quod a commercio hominum prorsus amotæ, in editis turribus, velut in adytis et penetralibus habitarent, et ibi responsa et oracula ederent, internuntiis tantum fratribus et propinquis: scil. 'delectus e propinquis consulta responsaque, ut internuntius numinis, portabat.' Tac. Hist. IV. Vestales vero vota solummodo populi et sacrificia procurarent, ignemque quasi sterilem rerum custodirent; erant tamen et quandoque internuntiæ pacis, quo etiam privilegio longe præcellebant Germanæ fatidicæ. At virgines Germanæ, regna, bella, sortes et oracula regebant: simul erant et Sibyllæ, et reginæ, et Deæ, et quasi Penates Germaniæ universæ: ita ut Rempub. et fata provinciarum nationumque et exercituum velut in manu haberent, lateque imperitarent, pro nutu, et quasi pro jure suo: adeo mira perinde sanctitatis ac sapientiæ fama præcellebant!

Sed cur præcipue id fœminis datum concessumque, ut futuri fatorumque præsciæ sint? Forte sic, quia molliori delicatiorique temperamento a natura ita formatæ, ut facilius visis ac speciebus impellantur. Et quia pudicitia, cujus veluti proprium est id jus divinum, summa virtus est fœminarum: ita ut nonnulli id præmium esse virginitatis existiment. Et quia fœminæ virgines longe magis vacuæ, ac liberæ a rebus humanis, et a commercio illo impuro et profano, quod et mentem ipsam polluit ac deprimit. Forte et, ut in debiliori sexu vanitatem hominis ac superbiam confundat atteratque Deus. Sic Pythonissæ forte, sic et delectæ Pythiæ, quibus imperata omni modo virginitas ac sanctitas erat, etiam publica lege et auctoritate. His retro sæculis puella nostra Aurelianensis longe alio et vere divino pneumate afflata, prosperi fati Gallorum, et victoriæ suæ præscia, postquam Galliam armis vindicavit, sustinuitque Herculeos vere labores, pari gloria, qua Hercules, pari flamma fatoque interiit: vixit, certavit, periit, ut Alcides, novus ille Hercules Gallicus. Armis puella victrix, æternitati et cœlo dicata est, flammisque virgo sublata in cœlum, unde divinitus missa erat, revolavit.

* *Deam templo reddat*] Id est, reducat Deam in *castum nemus*, ubi *vehiculum* illud dicatum Deæ residebat; et in quo nemore haud dubie ille lacus, in quo Numen abluitur una cum vehiculo et vestibus, et quo ministri hauriuntur: qui exitus superstitionis est.

Deam templo reddat] Nullum certe apud Germanos templum nostro more. Sed *castum* illud *nemus* fuit templum Deæ, pro more gentis, quæ lucos Diis consecrabat pro delubris: itaque *vehiculum* illud fuit *penetrale* Deæ, cui adesse Deam intelligit sacerdos; et nemus illud sanctum, fuit ejus *templum*, cui ipsam reddit sacerdos vectam eo vehiculo, cum scil. *satiata est conversatione mortalium*: et postquam reddita est nemori, seu templo suo, tum vehiculum illud et vestes, quibus vehiculum contectum erat, et *Numen ipsum secreto lacu abluitur;* servique,

reddat.[s] Mox vehiculum et vestes, et, si credere velis,[t] Numen ipsum secreto lacu[u] abluitur. Servi ministrant; quos statim idem lacus haurit.[v] Arcanus hinc terror sanctaque ignorantia,[w] quid sit illud,[14] quod tantum perituri vident.[x]

est) Dea ipsa occulta palude perfunditur. Ministri adsunt; quos statim eadem palus absorbet. Secretus hinc pavor, sanctaque inscitia, quid sit illud, quod solummodo perituri cernunt.

14 Brotierus cum Ms. Toric. habet *quid sit id.* Veteres editiones, *quid si id.* In recentioribus, *quid sit illud;* et sic Ryckius et Gronov.

NOTÆ

qui ministrabant Deæ, eodem lacu hauriuntur. Unde 'sanctus et arcanus terror,' &c.

[t] *Si credere velis*] Recte sic Tacitus: nam talium *initiorum* nulla certa conclusio, teste Plutar. lib. de def. Oracul. 'Istos,' inquit, 'his de rebus explicatus diligenter audiebam; cum interim, ut in sacris et initiatione assolet, nullam certam rationis conclusionem, nullam probationem afferret.'

[u] *Secreto lacu*] Invenio lacus ejusmodi templis sive delubris conjunctos fuisse. Dithmarus de Luitzicis lib. vi. 'Duæ ejusdem portæ cunctis introëuntibus patent: tertia, quæ orientem respicit et minima est, tramitem et mare juxta positum et nimis horribile monstrat.' Sic lib. vii. 'Fana idolorum destruens incendit et mare dæmonibus cultum.' Mare appellat istos lacus. *Colerus.*

Secreto lacu abluitur] An se ipsam Dea abluit lacu? potius abluitur a servis, qui in hoc ministrant Deæ, et cujus ministerii mors præmium est, forte quasi beatitudo, aut spes novæ vitæ.

[v] *Idem lacus haurit*] An sponte Deæ id facientis et imperantis? An id ex superstitione, ut statim submergantur, ne revelent mysteria, quæ viderint? Puto, innuit tantum, illos servos, quasi vanescerent, hauriri lacu, aut saltem sic credi a populis rudibus; ideoque addit Tacitus, 'si credere velis.' Hujusmodi superstitiones totæ ex opinione populorum constant pendentque; quæ sæpe vana, futilis et specie inanium falli gaudet. Hinc fama anceps et incerta, quam nec describere auctor accurate et indubie possit, nec Interpres exponere. Non admitto tamen eorum sensum, qui vertunt, quasi statim illi servi immergerentur et obruerentur illo lacu ne arcana illa evulgarent; non enim id præcise Tacitus vult. In ejus mente tantum eos lacus haurit; at quanam ratione, quo consilio, quia incertum et ignotum fuit, nisi forte hisce ministris Deæ, qui forte ignorati degebant in his sylvarum latebris, nec se vulgabant, non explicat, nec rei causam affert Tacitus.

Idem lacus haurit] Hauriuntur lacu ministri, forte arte et jussu sacerdotum, qui in talia arcana inquiri nolunt. Sicque talia mysteria occultant in posterum.

[w] *Sanctaque ignorantia*] Sic supra 34. Sic veritatem simiæ æmulantur: scil. 'qui scrutabitur majestatem, opprimetur ab ea.'

[x] *Quod tantum perituri vident*] Falso imitatu horum: 'nemo videbit Deum et vivet:' et in ea opinione fere omnes antiqui. Videre scil. Numen ex-

41. Et hæc quidem pars Suevorum in secretiora Germaniæ porrigitur. Propior (ut, quo modo paulo ante Rhenum,[y] sic nunc Danubium sequar) Hermundurorum[z] civitas, fida Romanis, eoque[1] solis Germanorum non in ripa commercium,[a] sed penitus, atque in splendidissima Rhætiæ provinciæ colonia.[b] Passim et[2] sine custode[c] transeunt: et,

Et hæc quidem pars Suevorum extenditur in interiora Germaniæ. Nunc *ut, quo pacto paulo ante Rhenum* descripsi, *sic etiam Danubium persequar, vicinior* est *Hermundurorum natio, fidelis in Romanos, ideoque soli* ipsi *Germanorum non in littore commercium agitant, sed introrsus, atque in clarissima colonia Rhætiæ provinciæ. Undequaque et sine custode commeant: et, cum ceteris nationibus exhi-*

1 Sic bene libri omnes editi. In Ms. Turic. *eaque*. Brotier.—2 Ita Ms. Turic. et veteres ac recentiores editiones. In mediis omissa est copula, *et*.

NOTÆ

pavescebant et ipsi Ethnici: quibus sanctius, 'ac reverentius visum, de actis Deorum credere, quam scire.' Sufficit, ut habet D. Paulus ex vetere poëta, quod 'ipsius genus sumus, in ipso vivimus, movemur et sumus.' Nos tegit et protegit alma ipsius providentia; nos fovet, nos alit et regit Deus. Rex ipse et pater est, et dominus: sed se patrem nobis sæpius, quam regem, aut dominum approbat.

[y] *Paulo ante Rhenum*] Hoc de Cattis, Tencteris, Frisiis magis dictum puto, quam de Longobardis. *Colerus.*

[z] *Hermundurorum*] Hermunduri, populi Germaniæ ad meridiem et circa Danubium fluvium: hodie pars circuli *Franconiæ* ad orientem, et aliquid circuli Sueviæ, *Souabe*, ad septentrionem. *Tillemon.*

[a] *Non in ripa commercium*] Nempe in *ripa* Danubii. Interius commeabant inter Romanos; scil. castra eorum, et colonias adibant libere, et sine custode.

[b] *In splendidissima Rhætiæ provinciæ colonia*] Putatur esse *Augusta*, quam vulgo *Vindelicorum* appellant, quod Vindeliciæ sit proxima, sed tamen in Rhætia prima. Notum etiam e recentioribus chronographis Lixum amnem separare Baioarios a Suevis, postquam videlicet Germanici juris factæ sunt provinciæ, cum sub Romanis idem fluvius Rhætiam primam a secunda, quæ eadem Vindelicia fuit, indubie disterminaret. *Rhenanus.*

Vocat *splendidissimam*, coloniam, quia et aliæ in Rhætia *coloniæ* Romanorum. Una ex iis describitur in fragmento, si fides Lazio, Paterculi, insigni antiquitatis monumento, 'quam appellabant Cisara, ex nomine Deæ Cisæ, quam religiosissime colebant,' Germani scil. Cogitabam an hic legendum esset, *Cisaram*. Colerus.

[c] *Passim et sine custode*] Romani in limite imperii hoc servabant, ut externum neminem admitterent exciperentve, nisi *custode* dato, et arbitro actionum. Discis ex hoc loco, et libro Hist. IV. ubi sic queruntur apud Ubios: 'Nam ad hunc diem flumina ac terras, et quodam modo cœlum ipsum clauserant Romani, ut colloquia congressusque nostros arcerent; vel, quod contumeliosius est viris ad

cum ceteris gentibus arma modo castraque nostra ostendamus,[3] his domos villasque patefecimus, non concupiscentibus. In Hermunduris Albis oritur,[d] flumen inclytum et notum[4] olim;[e] nunc tantum auditur.[f]

beamus arma tantummodo, munimentaque nostra, his penates, et prædia aperuimus, haud desiderantibus. Apud Hermunduros Albis erumpit, clarus amnis, et amnis olim, nunc sola fama notus.

—3 Ms. Turic. *commendemus.*—4 Ms. Turic. *novum.*

NOTÆ

arma natis, inermes ac prope nudi sub custode et pretio coiremus.' Et in responso Agrippinensium: 'sint transitus incustoditi, sed diurni et inermes.'

Fuit et alia Romanorum cautio in hac re, ne conventus haberent suspecti populi, nisi certo loco, et certo numero; idque coram aliquo Romano. Fragmentum Dionis 73. Commodus pacem Marcomannis et Quadis dedit, sed cum lege, 'ne sæpe aut pluribus locis conventus haberent: sed semel in mense duntaxat, et in uno certo loco; idque centurione aliquo Romano præsente.' *Lipsius.*

Sine custode] Quod non novum: sed et jam olim usurpatum quid simile ab aliis gentibus. Nam Plutarch. Problem. Græc. 'Quis est apud Epidamnios Poletes? Epidamnii Illyricorum vicini, cives suos, qui cum Illyricis consuetudinem haberent, improbos fieri animadverterunt, et res novas veriti, ad res contrahendas ac permutandas merces, unum quotannis potissimum delegerunt, quem maxime probarent. Is ad barbaros accedens, forum civibus suis, et contrahendi rationem præscribebat; et ex eo Poletes est appellatus.'

[d] *Albis oritur*] Dio scribit Albim oriri *ex Vandalicis montibus.* Vandalicos istos montes dici, non novum: cum ipsi etiam Bohemi et Moravi nomine *Vandalorum* eo tempore censiti fuerint.

Helmoldus ita: 'Oritur in profundissimo saltu Maharorum, qui sunt ab oriente Bohemiæ, ubi et Albia sortitur principium.' *Mahari* illi sunt *Moravi* nostri, dicti et *Marvarii* in priscis Annalibus. *Colerus.*

Albis] Flumen Germaniæ magnæ, in Oceanum Germanicum se exonerat: hodie *Elbe.* Labitur per regnum Bohemiæ, et circulos Saxoniæ superioris et inferioris: in mare Allemaniæ effunditur. *Tillemon.*

[e] *Notum olim*] Vell. Paterc. 'Denique, quod nunquam antea spe conceptum, nedum opere tentatum erat, ad quadragesimum milliarium a Rheno usque ad flumen Albim.' Strabo, Albim a Rheno, circa tria millia stadiorum distare, autumat. *Colerus.*

Notum olim] Nempe sub Aug. Tiberio, Druso, Germanico: *nunc tantum auditur,* nempe sub Domitiano, cujus ignaviam hic lacessit; et forte etiam sub Trajano, qui contentus hac parte antiquis imperii terminis, ab Augusto præscriptis, adversus alias gentes strenue bellabat, ad Danubium scil. et ad Orientem.

Notum olim] Sub Augusto, ducibus scil. Tiberio, Druso, Germanico, et forte sequentibus legatis.

[f] *Nunc tantum auditur*] Post ignavos scil. principes, et præsertim post Domitianum, quo imperatorum nemo aut inertior, aut infelicior.

42. Juxta Hermunduros Narisci,[1] [g] ac deinde Marcomanni[2] et Quadi[h] agunt. Præcipua[i] Marcomannorum gloria viresque, atque ipsa etiam sedes,[j] pulsis olim Boiis,[k] virtute parta. Nec Narisci Quadive degenerant. Eaque Germaniæ velut frons est, quatenus Danubio protegitur.[3] [l] Marcomannis Quadisque[4] usque ad nostram memoriam[m]

Prope Hermunduros habitant Narisci, ac postea Marcomani et Quadi. Præcipuum decus et opes Marcomanorum, atque ipsa etiam regio fortitudine quæsita, ejectis olim Boiis. Nec Narisci Quadive animo *degeneres, aut impares. Eaque Germaniæ veluti frons est, prout* ipsa *Danubio prætenditur. Usque ad nostram*

1 Ptolemæo, II. 11. dicuntur Οὐαριστοὶ, *Varisti*. Dioni, LXXI. p. 810. Ναρισταί. At a Capitolino, in M. Antonin. cap. 22. memorantur quoque *Marcomanni, Narisci, Hermunduri et Quadi*. Brotier.—2 Ryckius et Gronov. scribunt *Marcomani*.—3 Brotierus cum Ryckio et Gronovio, *Danubio pergitur:* et ita Puteolanus, Pichena et recentiores. In Mss. Bamberg. Turic. Cod. Kapp. et editione Spirensi, *peragitur*. Lipsius emendavit, *prætexitur*. Bipont. corrigunt *protegitur*.—4 Quædam edd. *Quadisve*.

NOTÆ

g *Narisci*] Terram Advocatorum posteriores vocitarunt, horum caput fuisse *Egram* censent. Et hæc quoque priscorum Suevorum portio, immo et posteriorum.

Eo translati constitutique fuerant ab Augusto. Sueton. 'Germanosque ultra Albim fluvium summovit. Ex quibus Suevos et Sicambros dedentes se traduxit in Galliam, atque in proximis Rheno agris collocavit.' *Colerus*.

Narisci] Populi Germaniæ ad Danubium fluvium: hodie pars circulorum *Franconiæ* et *Bavariæ*. Tillemon.

h *Quadi*] Populi Germaniæ magnæ versus Danubium fluvium: hodie marchionatus *Moraviæ*, in regno Bohemiæ late sumto. *Tillemon.*

i *Præcipua*] Id est, Inter omnes illos populos præcipui et nobilissimi Marcomanni, gloria, opibus, viribus.

j *Ipsa etiam sedes*] Non de urbe, arce, aut civitate id intelligendum, sed de regione seu provincia, quam nunc habitant.

k *Pulsis olim Boiis*] Num isti iidem, de quibus supra 28. 'Ulteriora Boii, Gallica utraque gens, tenuere. Manet adhuc Boihemi nomen, significatque loci veterem memoriam, quamvis mutatis cultoribus.' Puto, per illud *mutatis cultoribus*, intelligit, Boios fuisse pulsos a Marcomannis.

l *Danubio protegitur*] Scriptus liber, *peragitur*. Male quidam, *pergitur:* nec id tam probe. *Lipsius.*

Forte, *porrigitur:* sed vera lectio est, *prætexitur*. Infra hoc libro, 'nationes usque ad Oceanum Rheno prætexuntur.'

m *Marcomannis Quadisve usque ad nostram memoriam*] Retinenda lectio hæc, *Quadisve*. Vult Marcomannis et Quadis unum fuisse regem. Vell. de Maroboduo: 'Finitimos omnes aut bello domuit, aut conditionibus juris sui fecit. Eratque eo etiam timendus, quod, cum Germaniam ad lævam et in fronte, Pannoniam ad dextram, a tergo sedium suarum haberet Noricos.' Marcomanni sic

Reges manserunt ex gente ipsorum, nobile Marobodui et Tudri[5] genus:[n] jam et externos[o] patiuntur. Sed vis et potentia Regibus ex auctoritate Romana: raro armis nostris,[p] sæpius pecunia, juvantur.

43. Nec[1] minus valent retro Marsigni,[q] Gothini,[2 r] Osi, Bu-

ætatem apud Marcomannos et Quados floruere reges ex natione ipsorum, clara Marobodui et Tudri soboles: jam etiam *et extraneos ferunt. Sed vis et potestas regibus, ex imperio Rom. raro milite nostro, sæpius opibus, sustinentur.*

Nec minus pollent a tergo Marsigni, Gothini, Osi, Burii: qui *retro Marcomanos,*

5 Ita Mss. Vatic. 1518. et 4498. In Ms. Vatic. 2964. et Cod. Kapp. *Trudi genus.* Quod placebat Rhenano, ob vulgata olim in Germania, *Trutonii, Trutomanni, Adeltrudis, Gertrudis* nomina.

1 *Nec* delendum putabat Lallemand. et in vers. Gall. omisit Bleterins.—2 Cod. Kapp. *Gotini.* A Dione, LXXI. p. 808. dicuntur Κοτινοί. A Claudiano,

NOTÆ

dicti a Marca, quam incolebant, ut inquit Helmoldus libro I. *Colerus.*

Marcomannis Quadisve] Hactenus Marcomanni habuere reges ex sua ipsorum gente, et ex nobili stirpe Marobodui et Tudri ortos; at nunc habent reges ex alia gente et *externos*, nempe vel qui hoc regnum ultro occuparunt, ope tamen Romanorum, vel a Romanis ipsis impositi sunt. ‘Nam vis et potentia regibus, ex auctoritate Rom. [qui et] inter instrumenta servitutis [habent] reges.’

Ad nostram memoriam] Usque ad nostram ætatem. Sub Augusto, et Tiberio duce, floruit Maroboduus: dein et eo misit regem Italum Claudius, qui haud dubie e stirpe Marobodui fuit. Et duravit genus horumce regum, forte usque ad Vespasianum et Domitianum. Si qui dein *externi* in regnum admissi, potentia ipsorum, auctoritate et opibus Rom. magis, quam armis nitebatur. Protegebant illos principes Romani, ut et illi ripam Danubii adversus imminentes barbaros tuerentur, viresque ipsorum et arma procul avocarent, arcerentque finibus imperii: quare et pecunia juvabantur.

[n] *Et Tudri genus*] Legebatur et *Trudi.* Proximis sane sæculis *Trutonis* et *Trutomanni* nomen apud majores nostros auditum est. Testimonio sunt veteres donationum et contractuum tabellæ. Hincque Heroinarum Germanicarum vocabula, *Adeltrudis* et *Gertrudis*, a sincero videlicet amore fideque. *Rhenan.*

[o] *Jam et externos*] Verisimile est cœpisse externos reges habere Trajani principatu. Hic enim devictis aliquot trans Danubium populis reges dedit, ut et Sarmatis. Plin. lib. x. Epist.

[p] *Raro armis nostris*] Teste Dione, Domitianus misit tantum centum equites ad gentem hujus tractus, quæ opem ejus implorabat, sed majori stipendio juvit occulte.

Raro armis nostris] Dio lib. LXVII. ‘Lygii a Suevis quibusdam in Mysia bello vexati, legatos miserunt, qui auxilium a Domitiano peterent, subsidiaque consecuti sunt, non tam numero valida, quam dignitate. Nam centum eis duntaxat equites dati sunt.’ Pecuniam accipiebant Barbari ab ignavis principibus.

[q] *Marsigni*] Marsigni, vel Marsingi,

rii:[3] [s] terga Marcomannorum Quadorumque claudunt: e quibus Marsigni, et Burii sermone cultuque Suevos referunt. Gothinos Gallica, Osos Pannonica lingua, coarguit, non esse Germanos, et quod tributa patiuntur. Partem tributorum[t] Sarmatæ,[u] partem Quadi, ut alienigenis,[v] imponunt. Gothini, quo magis pudeat, et ferrum effodiunt.[w] Omnesque

et Quados ambiunt; inter quos Marsigni, et Burii lingua et habitu Suevis similes sunt. Gallicus sermo convincit Gothinos, et Pannonica Osos, non esse Germanos; et quia vectigalia tolerant. Partem vectigalium Sarmatæ, partem Quadi, ut alienigenis, imperant. Gothini, quod majus flagitium est, etiam ferrum investigant.

Gothunni; de quibus vide eruditum Spener, 'Notitia Germaniæ antiquæ,' Vol. v. p. 107. *Brotier.*—3 Ptolemæo, II. 11. Βοῦροι. Dioni, LXVIII. p. 772. Βοῦῤῥοι. Inde forte Groslotius tentabat, *Buri: ii terga Marcomanno-*

NOTÆ

populi Germaniæ magnæ ad Viadrum fluvium: hodie pars ducatus *Silesiæ* versus septentrionem, in regno Bohemiæ late sumto. *Tillemon.*

[r] *Gothini*] Populi Germaniæ ad Viadrum fluvium: hodie pars media ducatus *Silesiæ*, et omnis comitatus *Glatz*, in regno Bohemiæ late sumto. *Tillemon.*

[s] *Burii*] Ab eadem origine sunt *Buringi* in veteri diplomate Caroli Crassi, a Frehero vulgato: dicebant enim Germani hoc *Bur*, sive *Baver*, et *Buringer*. *Etelingi*, *Frelingi*, qui vulgo *Etlen*, *Freien*. Ex Ptolemæo colligas Burios ad ripam Vistulæ habitasse, forte ubi nunc Varsavia.

De his et aliis, nec Tacito, ut puto, cognitis, Capitolinus: 'Gentes omnes Illyrici a limite usque in Galliam conspiraverant, ut Marcomanni, Narisci, Hermunduri, Quadi, Suevi, Sarmatæ, Burii. Hi aliique cum Victobalis, Sosibes, Roxalani, Bastarnæ, Alani, Beucini, Costoboci.' *Colerus.*

Burii] Populi Germaniæ ad Vistulam fluvium: hodie pars meridionalior ducatus *Silesiæ*, in statu Bohemiæ. *Tillemon.*

[t] *Partem tributorum*] Qui alienigenæ erant, obtinuere has sedes agrosque; ea conditione, ut priscis dominis aliquod tributum penderent. Nec etiam meliores agros coluere, sed *pauca campestrium*, et sylvas, et verticem montium, velut servi aliorum, et fere quasi damnati ad metalla.

[u] *Sarmatæ*] Vel potius Germano-Sarmatæ, populi inter Germaniam magnam et Sarmatiam Europæam, &c. Hodie pars maxima status regni *Poloniæ*, pars quædam regni Sueciæ, *Suède*, ad mare Balthicum, et pars imperii *Turcici Europæi*, ad septentrionem Danubii fluvii. Vide infra cap. 46. Ex Geographia Sansonis. *Tillemon.*

[v] *Ut alienigenis*] Nam si fuissent illi indigenæ, seu Sarmatæ seu Germani, neutri populares, ipsis tributa imperarent: quia tales populi tributis non contemnuntur, quippe gloriæ armorum et libertatis pervicacissimi. Sed illi alienigenæ, tributum terræ sibi concessæ ultro exsolvebant.

[w] *Ferrum effodiunt*] Metalla exercent, quia pauca ipsis arva, modica campestria, et quia sylvas et montes ipsi insederant, in quibus specus et venæ ferri.

hi populi pauca campestrium, ceterum saltus et vertices montium jugumque,[4 x] insederunt. Dirimit enim[y] scinditque Sueviam continuum montium[z] jugum, ultra quod plurimæ gentes agunt: ex quibus latissime patet Lygiorum[5 a] nomen in plures civitates diffusum. Valentissimas nominasse sufficiet, Arios,[6 b] Helveconas,[7 c] Manimos,[8 d] Elysios,[9 e] Nahar-

Omnesque hæ gentes paucos agros occupavere, ceterum sylvas, et culmina montium fastigiumque obtinent. *Separat enim dirimitque Sueviam perpetuum montium jugum, ultra quod multi populi habitant: ex quibus in immensum porrigitur Lygiorum gens, in plures nationes distributa. Potentissimas memorasse satis erit, Arios, Helveconas, Manimos, Elysios, Naharvalos. Apud Naharvalos vetustæ superstitionis*

rum, &c. Cod. Kapp. habet quoque, *Burii.* Idem.—4 Ms. Arundel. *jugaque.* A Ms. Turic. abest, *montium.*—5 Mss. Vatic. 1862. et 2964. et Puteolanus, *Legiorum.* Ms. Vatic. 1518. *Leugiorum.* Ms. Vatic. 4498. *Vegiorum.* Dioni, LXVII. p. 761. Λύγιοι. Unde Beroaldus, *Lygiorum.* Ptolemæo, II. 11. Λοῦγοι.—6 Mss. omnes Vatic. *Harios.*—7 Ms. Vatic. 1518. *Eluhceonas.* Ms. Vatic. 1862. *Helvetonas.* Ms. Vatic. 2964. *Helvectonas.* Ms. Vatic. 4498. *Helvectoras.* Ptolemæo, II. 11. Αἰλουαίωνες.—8 Ita omnes Mss. Vatic. Iidem videntur, qui Ptolemæo, II. 11. dicuntur Ὀμανοί. In Cod. Kapp. *Mammos.*—9 Mss. Vatic. *Helysios;* præter Ms. Vatic. 2964. qui habet,

NOTÆ

[x] *Jugumque*] Putant τὸ *jugumque* huc intrusum ex sequentibus.

[y] *Dirimit enim*] Id est, Perpetui montes separant scinduntque Sueviam mediam, et velut in duas partes secant illam. Sed prorsus a Suevia dividunt eos, quos describit ultra, nempe Lygios, aliosque populos, qui non sunt ejusdem nationis Suevorum.

[z] *Montium*] Asciburgius, mons Lygiorum gentis, in Germania: hodie montes Silesiæ ducatus, et regni Poloniæ proprie dicti. *Tillemon.*

[a] *Lygiorum*] Lygii, vel Lugii, gens Germaniæ magnæ, ad Vistulam fluvium: hodie *Polonia inferior* vel *major*, et pars *Poloniæ superioris* vel *minoris*, inter Vistulam fluvium et amnem Pilczam; in regno Poloniæ proprie dicto. *Tillemon.*

[b] *Arios*] Arii, quos et *Arudos* nominavere, sedibus suis, ob societatem et amicitiam Romanorum ejecti a Francis, oram maritimam Belgicæ occupavere. Nuncupati autem sunt a vicinis, corruptius etiam quam ante, *Armorici* seu *Armorichi*, pro *Ariorichi.* Colerus.

Arios] Lygii Arii, populi Lygiorum gentis ad Vistulam fluvium, in Germania: hodie palatinatus *Ploczko*, *Brzestye*, et *Inouvlocz* seu *Wladislaw*, in Polonia inferiore, ad septentrionem et orientem: ex Geographia Sansonis. *Tillemon.*

[c] *Helveconas*] Ego probem magis, *Elvingonas;* a quibus *Elvingam* nobilissimam Prussorum civitatem dictam existimare possimus. Plinius *Hillevi-ones* appellavit libro IV. *Colerus.*

Helveconas] Lygii Helvæones, populi Lygiorum gentis, inter Viadrum et Vistulam fluvios, in Germania: hodie palatinatus *Posna* et *Kalish*, in Polonia inferiore. *Tillemon.*

[d] *Manimos*] Lygii Omanimi, populi Lygiorum gentis ad Vistulam fluvium, in Germania: hodie palatinatus *Lencici* et *Sirat*, in Polonia inferiore ad meridiem. *Tillemon.*

[e] *Elysios*] In *Elysios* docti viri con-

valos.[10 f] Apud Naharvalos antiquæ religionis lucus ostenditur. Præsidet Sacerdos muliebri ornatu:[g] sed Deos, interpretatione Romana,[11 h] 'Castorem Pollucemque'[i] memorant.

nemus monstratur. Sacris *præest sacerdos fœmineo cultu, sed Deos, ut interpretantur Romani,* Castorem Pollucemque *celebrant. Id Numen vocatur* Alcis. *Nulla*

....

Aliskoskas.—10 Ita Ms. Vatic. 2964. In ceteris Mss. Vatic. *Nahanarvalos.* Sed mox in Ms. Vatic. 1518. *Nacharvalos.* Sic Cod. Kapp. et Puteolanus habent primum, *Nahanarvalos:* mox, *Naharvalos.*—11 Ita Mss. et veteres ac

NOTÆ

sentiunt, faciuntque *Silesios.* Sed hoc vocabulum recenter fictum, nec satis ad primigeniam illius gentis appellationem idoneum.

In Annalibus Fuldensibus *Sorabos* et *Siuslos* conjunctos invenias. Alibi etiam *Linones* et *Siuslos:* quæ posterior vox Taciti, *Elysios* significat. *Colerus.*

Elysios] Lygii Elysii, populi Lygiorum gentis ad Vistulam fluvium, in Germania: hodie pars septentrionalis palatinatus *Kracow,* in Polonia superiore. *Tillemon.*

[f] *Naharvalos*] *Maharvanis* ego locum hic dederim. Postea iidem varie appellati, *Maravani* in Annalibus Ludovici; *Maruhabitæ,* in Annalibus Fuldensibus. Apud nonnullos etiam recentiores, *Marahenses* et *Margenses.* Colerus.

Naharvalos] Lygii Naharvali, populi Lygiorum gentis ad Vistulam fluvium in Germania: hodie pars septentrionalis palatinatus *Sendomirie,* in Polonia superiore. *Tillemon.*

[g] *Muliebri ornatu*] Sacerdos demissa ad talos veste, et *muliebri ornatu,* non tamen mulier, sed vir fuit.

[h] *Interpretatione Rom.*] Bene *interpretatione Rom.* Nam Romani, quemadmodum et Græci, ex suo more omnia interpretari, et ad suos ritus trahere volebant; Germani forte neque audierant, si fuissent unquam Castor et Pollux; sed quia ut fratres, ut juvenes Deos ipsi colebant, statim Romani interpretantur ex suo ingenio, numen Castoris et Pollucis; quamvis aliter vocarent Germani, nempe *Alcis,* et nunquam cogitassent de Græcis illis Diis: nam 'nulla simulacra' ibi; 'nullum peregrinæ superstitionis vestigium.' Sed id sic intelligere et interpretari placuit extraneis, propter similitudinem superstitionis.

[i] *Castorem Pollucemque*] Mela libro I. 'In Heniochorum finibus Dioscurias, a Castore et Polluce Pontum cum Jasone ingressis.' Fortassis sacrum peregrinum a Sarmatis aut Scythis accepere nostri. *Colerus.* Improbare videtur Tacitus, qui nullum peregrinitatis vestigium agnoscit.

Sed Deos interpretatione Romana Castorem] Ibi non de nihilo est, quod *interpretatione* dicat. Neque enim Germani habuere nomina *Castoris* et *Pollucis.* Sed Romani, cum vellent colere quicquid Deorum esset, in cultu Numinis barbarici considerabant, cui ex Diis suis is cultus maxime conveniret: atque inde hoc Numen, *Jovem* aut *Neptunum;* illud, *Junonem* aut *Cererem,* aliud, *Herculem* aut *Martem, &c.* interpretabantur. Forte parum vere hic Dioscuros intellexerunt. Nam quid si per duo hæc Numina intellexerint Germani, principium unum boni, alterum mali?

Ea vis numini: nomen *Alcis*. Nulla simulacra, nullum peregrinæ superstitionis vestigium: ut fratres tamen, ut juvenes, venerantur. Ceterum Arii super vires, quibus enumeratos paulo ante populos antecedunt, truces, insitæ

imagines, nullum externæ religionis documentum: ut fratres tamen eos, *ut adolescentes, colunt. Ceterum Arii præter opes, quibus superant memoratas paulo antea gentes, truculenti, ingenitam* sibi *sævitiam arte et occasione temporum, quasi fuco*

recentiores editiones. Male Rhenanus, *Romani*.

NOTÆ

quæ vetustissimorum apud gentes Theologorum et Legislatorum opinio fuit, ut Plutarchus clare tradit libro de Iside et Osiride; quam sententiam amplexi erant Slavi cis Vistulam ex parte siti. Auctor Helmoldus lib. I. Chron. Slavorum cap. 53. 'Sub nomine Deorum, boni scilicet atque mali, omnem prosperam fortunam a bono Deo, adversam a malo dirigi profitentur.' Vel certe possunt capi Dii illi, qui Romanis *Cælus* et *Tellumo*; puta, Cœli et Terræ Deus. Vel quia Dioscuri isti a Diodoro Celtis maris accolis tribuuntur, quid si fuerint Romanorum *Jupiter* et *Neptunus?* fratres quippe hi et juvenes, neque enim senescit eorum natura. Vel, quid si frater sororque signentur, sive Cœlum et Terra, sive Sol et Luna? *Vossius de Idol.* Si sciremus nunc, quali honore et ritu culti sint duo *juvenes* illi, quibus votis, et ob quas res rogati et adorati sint a veteribus Germanis, penitius nosceremus, quali Numini Romano id nomen aut sacrum convenire potuit. Cum tamen auctor sit Diodorus, fuisse cultos *Dioscuros* a Celtis maris accolis, verisimile est præfuisse Numen hoc mari et navigationi, ut Castorem et Pollucem. Sed repugnare Tacitus videtur, cum dicit, hic 'nullum peregrinæ superstitionis vestigium esse;' quod tamen sacrum advectitium et peregrinum videbitur, si præsidet hoc Numen mari, exemplo Castoris et Pollucis, apud Græcos et Romanos. Innuit Tac. *peregrinum* videri ritum tantum, quia scil. 'ut fratres tamen eos, ut juvenes' venerantur; nihil addit de mari. Potius, tamen standum Diodori historiæ et Taciti interpretationi, quam novis commentis; et Tacitus interpretatur hosce Deos quasi Castores, non Jovem aut Neptunum, non Solem et Lunam, &c.

Quid si juvenes illi *Dusii* fuerunt, Dii scil. nemorum et sylvarum, de quibus Hincmarus ubi de Divortio Lotharii p. 634.? 'Quædam etiam fœminæ a Dusiis in specie virorum, quorum amore ardebant, concubitum pertulisse inventæ sunt.' Papias: 'Dusios nominant, quos Romani Faunos ficarios vocant.' Hi sunt, inquit Thomas Cantipratensis l. II. c. 57, num. 17. 'quibus Prussiæ gentiles sylvas æstimant consecratas, et eas incidere non audentes, nunquam ingrediuntur easdem, nisi cum Diis suis voluerint immolare,' &c.

Castorem Pollucemque] Aiunt Polonos habuisse Deos animales, Castorem et Pollucem: eos vocitatos *Letum* et *Poletum*: et cultus eorum superesse vestigia; hodieque in symposiis Polonicis; ubi vulgo *Letus* et *Poletus* soleat inclamari. Vellem rationem addidissent, cur *Letum* et *Pole-*

feritati arte ac tempore lenocinantur.[j] Nigra scuta,[k] tincta corpora:[l] atras ad prælia noctes[m] legunt: ipsaque formidine atque umbra feralis exercitus terrorem inferunt, nullo hostium sustinente novum ac velut infernum aspectum: nam primi in omnibus præliis oculi vincuntur. Trans Lygios

et lenocinio quodam adjuvant augentque. Atri clypei, nigro colore *illita corpora: obscuras ad certamina noctes eligunt: ipsoque pavore, atque imagine feralis agminis, formidinem incutiunt, nullo hostium ferente inusitatam ac veluti tartaream aciem: quippe primi in omnibus certaminibus oculi exterrentur. Ultra Lygios Gothones*

NOTÆ

tum interpretati sint *Dioscuros*. Num quia Dii gemini, et affinia videntur vocabula, *Poletus* et *Pollux*? Sed hæc frivola. Si tamen vere hoc numen explicuere per Castorem et Pollucem, id acceperint a Græcis Istri accolis: quomodo a Græcis istis ara Alexandri Magni ad Borysthenem, et a Romanis ibidem Augusto constituta est; teste Ammiano l. XXII. *Vossius lib.* 1. *de Idol.*

[j] *Insitæ feritati .... lenocinantur*] Non abblandiuntur, ut vertant, neque demulcent, aut leniunt, hac arte, feritatem sibi a natura insitam; immo hac arte, eoque terrore ascititio, juvant augentque magis insitam feritatem.

Arte et tempore lenocinantur] Sic Hist. l. v. 22. 'Electa nox atra nubibus ... cædes astu adjuta.'

[k] *Nigra scuta*] Id insigne ac proprium ipsis; nam alii Germani 'lectissimis coloribus distinguebant.'

Nigra scuta] Quod nihil pertinet ad id, quod supra habet: 'scuta tantum lectissimis coloribus distinguunt:' quod idem expressit Lucanus lib. I. 'Pugnaces pictis cohibebant Lingones armis.' Sic jam olim Græci arma deaurabant, et purpura ad aurum admixta variegabant: quod de Nicia notat Plutarchus.

Sicque non solum colores adpicti, sed et intexti armis erant. Forte scuta illa Germanica fuere ancipitis formæ et trigonæ, ut et veterum Gallorum ac Francorum. *Rugii* tamen et Lemovii *rotunda scuta* gestavere.

[l] *Tincta corpora*] Fusco aut nigro colore faciem illinebant, ut hæc quoque furvæ nocti æquaretur. Diodorus quoque de quibusdam Germanorum pueris scribit, eos colore candido nitere: at postquam ex ephebis excesserint, belloque habiles habeantur, patrium induere colorem: quem colorem, nisi nigricantem illum?

Sidonius: 'Hic glaucis Herulus genis vagatur, Algoso prope concolor profundo.'

Cæsar de Britannis l. v. de bell. Gall.

Plinius XXII. 1. 'Illinunt certe aliis aliæ faciem in populis Barbarorum fœminæ; maresque etiam apud Dacos Sarmatasque corpora sua inscribunt.' *Colerus.*

[m] *Ad prælia noctes*] Num hi, qui postea *Abotriti* dicti? Huc ducit ipsa nominis ratio. Germanice enim *Abentritter*, est eques vespertinus sive nocturnus. *Colerus.*

[n] *Trans Lygios Gotones regnantur*] Plinio, Saxoni, et aliis, *Guttones*: pars eorum, terras Vandalorum occupaverat, expulsis inde Francis, ut scribit Jornandes. Sed antea quoque sæpius, Danubio superato, in Romanas

Gotones regnantur,[12 n] paulo jam adductius,[13 o] quam ceteræ[14] Germanorum gentes, nondum tamen supra libertatem. Protinus deinde ab Oceano Rugii,[p] et Lemovii:[q] omniumque

regibus inserviunt, paulo jam strictius, quam alii Germanorum populi, salva tamen adhuc libertate. Postea statim ab Oceano Rugii adsunt, *et Lemovii: omniumque*

12 Ita Ms. Vatic. 4498. Rhenanus, et post eum editiones quam plurimæ. Habent quidem Mss. Vatic. 1518. 1862. et 2964. et Arund. ut et veteres editiones atque Ernestus, *regnant*. At placet magis, *regnantur*. Sic dictum supra Hist. I. 16. 'In ceteris gentibus quæ regnantur, certa dominorum domus, et ceteri servi.' *Brotier*.—13 Sic bene Mss. et veteres ac recentiores editiones. Rhenanus aliique pauci, *addictius*. Idem.—14 Ms. Turic. *exteræ*.

NOTÆ

terras impetum fecerant, puta, in Daciam, Illyricum, vel Pannonias ipsas. Et de iis, opinor, Lentuli victoria et triumphus, de quo Tacitus. *Colerus*.

Regnantur, inquit, non *regnant: adductius*, id est, adductioribus habenis, minori specie libertatis, et majore solutioreque potestate regia. *Gronovius*.

Gothones] Hi scriptoribus posteriorum sæculorum *Gothi*. *Getarum* autem proprie gens alia. De originibus Gothorum Jornandes; at certius 2. Hod. 8. exponit Cl. Olearius. *Kirchmaier*.

Gothones] Guthones, populi Germaniæ ad Vistulam fluvium, et ad sinum Venedicum: hodie pars occidentalis ducatus *Prussiæ*, ad sinum *Dantzick*, in statu Poloniæ. *Tillemonius*.

o *Paulo jam adductius*] Sic de Agrippina Claudii, *adductum imperium:* scil. *adductius*, ex parte regnantium; *addictius* ex parte subditorum regnum fuit.

p *Rugii*] Fuere hi olim strenui Milesii proximi Quadis: fuere genera eorum *Etelrugi* et *Turcilingi*. Sed hi a Theodorico, quem nostri Bernensem vocant, penitus absumti. Rex eorum erat tunc Ottocarus; hodie parvam insulam colunt Rugii, non ita pridem ad eam fortunam redacti.

Helmoldus l. I. 'Altera insula longe major est, contra Wiltzos posita, quam incolunt Rani, qui et Rugiani; gens fortissima Sclavorum, qui soli regem habent.' Vox *Rugierum* est Germanica et significat *quietos*. Nam *Ruga* quies est. Hinc Cedrenus et Zonaras emeritorum stipendia, quietæque vitæ subsidia, appellarunt 'Ρογάς. Sic et Nicetas Choniates cohortem *Rousam* vocat. *Kirchm*.

Rugii] Rugii, vel Ruticlii, populi Germaniæ magnæ ad mare Suevicum: hodie pars ducatuum *Cassubiæ* et *Wandaliæ* in Pomerania ad orientem, et in circulo Saxoniæ superioris. *Tillemon*.

q *Lemovii*] Vocabuli notio, *limosa* regio. *Lemen* enim Germani *lutum* sive *limum* vocant. Nescio tamen, an non sint *Linones* Helmoldi, vel potius *Leinones*, quod et propius Taciti scripturam.

Scribit Helmoldus: 'Porro illi Sclavi sunt dicti Livi, sive Linoges.' Annales Fuldenses: 'Carolus cum exercitu, Saxoniam ingenti populatione vastando, pervenit usque ad locum quem vocant Livni:' ubi lego: *Luini*. Et fortasse ipsum *Luineburgum* innuitur. Linonum appellatio,

harum gentium insigne, rotunda scuta, breves gladii, et erga Reges obsequium.

44. Suionum hinc civitates, ipso[1] in Oceano,[r] præter viros armaque classibus valent: forma navium eo differt, quod utrimque prora paratam semper appulsui frontem agit:[s] nec velis ministrant,[2 t] nec remos in ordinem lateribus adjungunt. Solutum,[u] ut in quibusdam fluminum, et mutabile, ut res

horum populorum notabile, et quo ab aliis differant, sunt *rotundi clypei, breves enses, et* quia *regibus parent.*

Dein nationes Sujonum, in ipso Oceano, præter viros et arma navibus pollent: species navigiorum in eo discrepat a nostris, *quod ex utraque parte proram habeant, et possint utrimque ad littus appelli: nec velis juvantur, nec remis in ordinem ad latera compositis. Liberi, ut in nonnullis amnibus, remi ac remiges, et* hi *mutabiles*

1 Sic bene Mss. Vatic. 1518. 4498. Rhenanus et recentiores. In Mss. Vatic. 1862. 2964. Cod. Kapp. *ipsæ in Oceanum.* Puteolanus, *ipsæ in Oceano.* Brotier.—2 Bipont. *ministrant.*

NOTÆ

sive Linoviorum, Latina æque ac Germanica est; et significat, illos populos præter ceteros lini culturæ deditos fuisse. *Colerus.*

Lemoviorum spatia constituunt magnam *Cassubiæ* partem, et *Pomeraniæ* portionem, juxta oppida, *Lewenburg, Stolpen, Colberg,* &c. Lemovios ipsos Herulos, perpetuos et Rugiorum asseclas fuisse, sententia Cluveriana docet. *Kirchmaier.*

Lemovii] Populi Germaniæ magnæ ad Suevicum mare: hodie dominia *Louvenborch* et *Butou*, et pars ducatus *Wandaliæ*, in Pomerania, ad orientem, et in circulo Saxoniæ superioris. *Tillemonius.*

[r] *Suionum hinc civitates, ipso in Oceano*] Forte melius legatur, *Suionum hinc civitates sitæ in Oceano.* Eginhardus, in vita Caroli Magni, *Sueones* recentiori vocabulo *Nortmannos* ostendit appellari, cum ait, 'sinus quidam ab Oceano Orientem versus porrigitur, longitudinis quidem incompertæ, latitudinis vero quæ nusquam centum millia passuum excedat, cum in multis locis contractior inveniatur: hunc multæ circumsident nationes. Dani siquidem et Sueones, quos Nortmannos vocamus, et septentrionale littus, et omnes in eo insulas tenent.' *Rhenanus.*

Suionum] *Suetos* et *Suetiam* solet appellare Saxo Grammaticus. *Coler.*

Suionum] Suiones, populi Suevorum gentis in Basilia, vel Scandia peninsula Germaniæ magnæ: hodie Suecia, *Suède*, proprie dicta, in regno Sueciæ, atque præfecturæ *Bahus* et *Aggerhus*, in regno Norwegiæ ad meridiem. *Tillemon.*

[s] *Frontem agit*] Quacumque parte appellat navis, frontem obvertit in ripam, aut in hostem: a fronte aggredi adversam aciem *utrimque*, et semper parata est.

[t] *Nec velis ministrant*] Sic melius quam *ministrantur.* Virgilianum est, 'Velisque ministrant.' *Lipsius.*

Non necesse est, talia stricte æmulari Cornelium. Utrumque recte dici potuit.

[u] *Solutum*] Remi non sunt annexi

poscit, hinc vel illinc[3] remigium.[v] Est apud illos et opibus honos:[4] eoque unus imperitat, nullis jam exceptionibus,[w] non precario jure parendi.[x] Nec arma, ut apud ceteros Germanos, in[5] promiscuo,[y] sed clausa sub custode[z] et qui-

hinc vel illinc, ut res postulat. Est apud illos etiam *et divitiis decus: ideoque unus regnat, omni jam exceptione potentior, nec precaria licentia obsequendi. Nec arma, ut ceteris Germanis, in communi* usu, *sed clausa ac mandata curæ custodis, et qui-*

3 Cod. Kapp. *Hinc vel hinc.*—4 Mallet Cl. de la Bleterie, *est et apud illos opibus honor.*—5 Sic bene recentiores. In Ms. Turic. et veteribus editionibus, *neque promiscuo.* Muretus delebat, *neque.* Brotier.

NOTÆ

aut alligati navibus, vinculo aliquo, ita ut dissolvi, et statim moveri in aliam partem non possint: hinc remi remigiumque totum statim facile mutatur, pro libito, et necessitate temporum; ita ut facile flectant nautæ brachia et remos in utramque partem, *prout res poscit*, vel ad dextram, vel ad sinistram; ita ut facile appellant, lacessantque hostem ex omni parte, immutata fere navi, remigio tantisper mutato, et fere immoto remige.

v *Mutabile, ut res poscit, hinc vel illinc remigium*] Intellige remos et remiges, qui facile transferuntur a prora ad puppim: vel, vice versa, modo huc, modo illuc transferuntur. Vel, qui facile appellunt utrimque, ut res exigit. An mutant locum remiges, an mutant tantum ordinem et modum remigandi? an ipsi immoti, aliter tantum movent remos, prout appellere volunt?

w *Nullis jam exceptionibus*] Ita princeps imperitat, et tam summa absolutaque voluntate, ut nullis limitibus seu exceptionibus restringatur regia auctoritas, ut nullus parentium subjectorumque intercessioni locus sit.

Nullis jam exceptionibus] Quo eos distinguit a ceteris Germanis, qui *precario jure parent;* et regnantur fere in quantum volunt. De quibus supra c. 7. Nec regibus 'infinita aut libera potestas; et duces exemplo potius, quam imperio ... si ante aciem agant, admiratione præsunt.'

x *Precario jure parendi*] Hæc reciproca sunt, *precarium imperium*, et precarium obsequium, seu *precarium jus parendi;* et valet consequentia ab uno ad aliud: ut imperium regum est, ita et obsequium populorum. At nihil precarium eo loci.

y *In promiscuo*] In medio, ita ut omnibus gestare arma, et habere domi liceat.

z *Clausa sub custode*] Ceteri Germaniæ populi singuli sua arma promiscue habebant. Sueones in publico armamentario condebant: quæ ratio? quia securiores adversus hostiles invasiones, ob maris munimenta. Eam causam esse puto, ut armamentaria ab iis primum instituta fuerint, qui maris imperio pollebant. Sic olim Athenienses; sic et hodie Veneti. *Colerus.*

Clausa] Quia populi isti non indigent armis, quibus repentinos hostium incursus propellant; et quia *otiosa armatorum manus facile lasciviunt;* et sic promtiores sunt ad res novas; ideoque sub servo clausa sunt arma; quia, scil. non expedit regi, nobilem

dem servo:[a] quia subitos hostium incursus prohibet Oceanus, otiosæ[6] porro armatorum manus[b] facile lasciviunt: enimvero neque nobilem, neque ingenuum, ne libertinum quidem, armis præponere Regia utilitas est.

45. Trans Suionas aliud mare, pigrum[c] ac prope immotum, quo cingi cludique terrarum orbem hinc fides; quod extremus cadentis jam solis fulgor[d] in ortus edurat[e] adeo

dem servi: quia repentinas hostium irruptiones arcet Oceanus. Ceterum otiosæ manus armatorum ultro in licentiam pronæ sunt; et neque regi expedit, præficere armorum custodiæ virum *nobilem, neque ingenuum; et ne libertinum quidem.*

Ultra Suionas est *aliud pelagus, iners, segne, ac fere immobile, quo ambiri et claudi universum orbem hinc persuasio* est; *quod ultimus occidentis jam solis splen-*

6 Male in veteribus editionibus, *otiosa.* Brotier.

NOTÆ

aliquem aut præpotentem tali curæ imponere, ac 'ne libertinum quidem armis præponere, regia utilitas est.'

Sub custode] *Armorum custos* dictus videtur non tam is, cui armamentarii, quod ὁπλοφυλάκιον appellat Joannes Cananus pag. 191. quam is, cui armorum in castris servandorum cura incumbebat. In vett. inscript. apud Gruter. 518. 5. 546. 9. 569. 7. habebant singulæ legiones suos armorum custodes. 568. 11.

[a] *Et quidem servo*] Cum apud Romanos soli militiæ gradu honoratiores id munus gererent. Ii *custodes armorum* dicebantur; ut l. XIV. ff. de Re Milit. *Coler.*

[b] *Otiosæ porro armatorum manus*] Non de copiis ordinariis militaribusque agminibus id præcise intelligendum, sed de omni *otiosa* plebe, cui permissa sint vulgo arma; cui arma sint ad manum, ut apud alios Germanos; quibus gestare arma omni tempore et loco licuit. Nam *otiosa* etiam plebecula, cujus manus armatæ sint; quæ scil. arma pro libito lateri accingit, facile in rixas et discordias lascivit, pacemque turbat, aut novatores fovet. Unde odia civium, et bella sæpe exitiabilia in principem et Rempublicam.

[c] *Mare, pigrum*] Pars Oceani septentrionalis, alluit oram Baltiæ vel Scandiæ peninsulæ: hodie pars *maris Norwegici*, vel de *Noord-zee*, irrigat littora septentrionaliora regni Norwegiæ. *Tillemonius.*

[d] *Cadentis jam solis fulgor*] Illuc usque natura: hic sol cursum sistit. Hinc fides hujus rei et persuasio, quia ibi durat fulgor solis clarus, usque dum oriatur rursus: si sol ulterius occideret, fulgor ille comes solis vanesceret ex oculis hominum hic degentium, nec semper eduraret, quod experientiæ repugnat.

[e] *In ortus edurat*] Saxo Grammaticus de Norwegia: 'In cujus parte extima, ne noctu quidem diurnum sidus occulitur, ita ut continui solis præsentia, alternos horarum dedignata successus, utrique tempori, pari luminis administratione, deserviat.' Intelligit idem cum Tacito cœli marisve spatium. *Colerus.*

In ortum (sic forte melius,) extre-

clarus, ut sidera hebetet;[f] sonum insuper[1] audiri,[g] formas-

dor usque in ortum perseverat, adeo lucidus, ut astra obscuret; adjungit fama, præ-

1 Brotierus cum Ryckio et Gronovio habent *insuper emergentis*. Ita Rhenanus e Cod. Kapp. A Ms. Turic. et editionibus veteribus abest, *emergentis*: unde forte redundat. Emendabat Lipsius, *se mergentis*. Propius ad veterum scripturam, *immergentis*: scribebant enim librarii, *imergentis*. Porro stridentem Solem passim exhibent poëtæ, cum in Oceanum immergitur, nunquam

NOTÆ

mus cadentis solis fulgor edurare clarus dicitur: quo enim propius polo clima, hoc longiores stato tempore vel dies aliquamdiu, vel noctes esse oportere, et ratio loquitur, et experientia: sic, ut directe suppolares (modo ob immane frigus degere mortales ibi possint) diem in toto anno unicum sex mensibus constantem, noctemque unicam, prout ex signis vel ascendentibus vel descendentibus versatur sol, obtineant. Non mirum igitur hoc contingere, ubi cum vix infra horizontem mersus sol est, jam mox affuturus iterum, relictis, queis sidera stringit, radiis, caliginem facile omnem arcet fugatque. *Kirchmaier*.

In Septentrionali tractu, non tantum juxta veterum hypothesim, sed etiam juxta ipsius rei veritatem, sol circuit, et lambit potius horizontem quam subit, aut infra cadit: quare recte in veteri libro: 'quod extremum radens jam solis fulgor in ortus edurat,' &c. *Vossius*. Vana et falsa ea lectio: non *radit*, sed et *cadit*, solis fulgor. Certe minus in eo tractu cadit, aut cadere videtur; quam in aliis regionibus; sed tamen *cadit*, nec aliter exprimitur solis transitus, seu extremus ille solis fulgor, donec iterum oriatur, et qui *in ortus edurat*. Igitur dum radius *cadentis solis* manet, extremus ejus fulgor edurat, adeo clarus, ut sidera noctis hebetet.

[f] *Ut sidera hebetet*] Quia, scil. solem aut fulgorem solis non abscondit, nec cœlum occupat umbra terræ. Plut. de primo Frigido: 'Poëtæ noctem e terra natam fabulantur, Mathematici, esse umbram terræ argumentantur, officientis soli. Aër enim a terra tenebris offunditur, prout a sole luce completur, ejusque qua patet opacitas, ea noctis est magnitudo, quantum umbra terræ occupat.'

[g] *Sonum insuper emergentis*] Malim, *se mergentis*. Nam hæc persuasio rudis et cascæ plebis fuit, solem, dum in Oceanum cadit, stridorem edere, non aliter quam si ignitum ferrum condatur in aquam. Strabo l. III. 'Tradit Posidonius multos referre, majorem occidere solem in regionibus ad Oceanum positis cum strepitu, et fere stridente pelago; quasi ignis extingueretur aquis, cum ille incidit in profundum.'

Florus de Decimo Bruto in Hispaniis bellante: 'Non prius signa convertit, quam cadentem in maria solem, obrutumque aquis ignem, non sine quodam sacrilegii metu et horrore, deprehendit.' Juvenalis ab illo ævo: 'Audiet Herculeo stridentem gurgite solem.' Divus Hieronymus, in Eccles. c. 1. 'Sol ipse, postquam ardentem rotam Oceano tinxerit, per incognitas nobis vias, ad locum, unde exierat, regreditur.' *Lipsius*.

Sonum insuper emergentis audiri] Legerim, *se mergentis*: aut potius, *mergentis*. Pichena.

Cum non sit in antiquitus editis

que[h] Deorum[3] et radios capitis aspici, persuasio adjicit.

terea audiri sonorem exsurgentis solis, *speciesque Deorum videri, et radios capitis.*

vero cum inde emergit. *Brotier.*—3 Male Heinsius emendabat, *formæque decorum*, aut *decorem:* et intellexit præstantiam ac dignitatem speciei, qua se sol conspiciendum præbeat in ortu. Melius, ac probabiliter, Colerus, cui astipulatur Dureau, *formasque equorum:* T. Faber, *formas equorum.* Ni forte *formas Deorum* de Diis marinis accipias. Sic ferme Juvenalis Sat. XIV. 281. 'Grande operæ pretium est .... Oceani monstra, et juvenes vidisse marinos.' *Oceani monstra* explicat vetus Scholiastes Juvenalis, *Tritones et Nereides.* Idem.

NOTÆ

vox, *emergentis*, hinc tolli debuit: nam intelligunt tam prope se occidere solem, ut strepitum currus, equorumve hinnitum exaudiant, aliaque. *Gruterus.*

Sicque non stridorem cadentis in Oceanum solis, aut mergentis se pelago, sed tantum *sonum* et strepitum currus, aut fremitum equorum intelligeret Tacitus. Sed verisimile est scripsisse *emergentis*, et allusisse ad opinionem plebeculæ, qua sibi fingebant, cadere solem in sinum Thetidis, et se mergendo excitare stridorem; perinde ut fit, si quando candens ferrum aqua exstinguitur.

Ea species ex visu, aut quasi ex visu nata. Videre sibi videbantur solem se immergentem aut emergentem Oceano, quasi globum ignibus ardentem candentemque, qui immergeretur aquis.

Stridor autem ille, quasi ignis, aut ferri candentis aquis immersi, eadem imaginatione cusus: quia, scil. globus ille igneus immergebatur, aut immergi videbatur Oceano; atque id non posse fieri sine stridore ignis et flammarum imaginabantur. Inania hæc et fabulosa veteribus condonanda.

Sive *se immergat* sol, sive *emergat* aquis, *sonus* hic auditur, et par ratio est. Si stridor fuit immergentis se globi candentis, an jam minus igneus est currus solis, cum emergit aquis? Num equi solis minus tum anhelant et efflant ignem lucemque, quam cum sol occidit? tum horæ, tum radii, et tot formæ Deorum, quasi laborantes in profundo et emergentes conspiciuntur, aut conspici videntur. Non tamen male, *mergentis.*

[h] *Formasque Deorum*] Salva lectio, et mens auctoris paulo altior videtur. Per *Deorum* enim *formas*, spectra Tacitus, et dæmonum apparitiones designavit. Semper enim ista per naturam frigoribus damnata loca, Finniæ, Lappiæ, Norwegiæ, Islandiæ, &c. exercitiis infesta magicis, et dæmoniacis illusionibus fuere. *Kirchmaier.*

Potius de sole sic Tacitus, ob amplitudinem et majestatem sideris, vel ob equos et horas, aliosque Deos Deasque, tanti Numinis comites; aut quia omnes Deos ad solem referebant veteres. Aliter formas inanes illas, et spectra seu phasmata expressisset Tacitus.

Sic habet quippe Tac. l. XIV. 35. ubi de talibus ostentis: 'Visamque speciem in æstuario, &c. dilabente æstu, humanorum corporum effigies relictæ.' Sic et Plin. IX. 5. 'Visum auditumque in quodam specu concha canentem Tritonem, qua noscitur forma.'

Formasque Deorum] Sic de Deo in

Illuc usque (et fama vera) tantum natura.[1] Ergo jam dex-

Huc usque tantum natura extenditur; *et* hæc *fama certa* est. *Igitur jam dex-*

NOTÆ

plurali veteres locuti, licet de uno intelligerent. Sic ad Germanicum Pedo Albinovanus: 'Dii revocant, rerumque vetant cognoscere finem.' Sic de Deo, sic de Principe, sic de Phœnice, sic et de Sole in plurali loquuntur, quæ tamen singularia sunt, sive ob amplitudinem et reverentiam, sive ex genio linguæ, aut more dicendi.

Formasque Deorum] Lego: *Formæque decorum, et radios capitis aspici persuasio adjicit.* Nam omnia hæc de uno dicuntur sole. Alii minus feliciter, *formas equorum:* quanquam enim soli suus assignatur currus quadrijugus a poëtis Græcis ac Romanis, non ideo sequitur, Germanos pari opinione fuisse imbutos. *Heinsius fil.* Correctiones illæ vanæ, et nihil ad rem.

Formas Deorum] Omnes Deos ad solem referebat antiquitas: nec mirum quod sic exprimatur Tacito. Macrob. lib. I. Satur. 17. 'Cave existimes, mi Aviene, poëtarum gregem, cum de Diis fabulantur, non ab adytis plerumque philosophiæ semina mutuari. Nam quod omnes pæne Deos duntaxat, qui sub cœlo sunt, ad solem referunt, non vana superstitio, sed ratio divina commendat. Si enim sol (ut veteribus placuit) dux, et moderator est reliquorum luminum, et solus stellis errantibus præstat; ipsarum vero stellarum cursus, ordinem rerum humanarum (ut quibusdam videtur) pro potestate disponunt; vel (ut Plotino constat placuisse) significant; necesse est, ut solem, qui moderatur nostra moderantes, omnium, quæ circa nos geruntur, fateamur auctorem.'

Ascribam paucis, quæ docet idem Macrobius; nempe c. 17. tradit, 'omnes Deos referri ad solem, et quod ex variis Apollinis ostendatur nominibus, ipsum eundem esse Deum, quem solem dicimus.' Et cap. 18. 'Liberum quoque patrem, eum ipsum esse Deum quem solem:' et 19. 'Ne Martis quidem aut Mercurii aliud esse numen, quam solem.' et 20. 'Quin Æsculapium quoque et Salutem, et Herculem, et cum Iside ipsum etiam Serapim, alios quam solem Deos non esse:' et 21. 'Adonim, Attinem, Osirim, et horum aliud non esse quam solem.' Præterea et 'duodecim signa Zodiaci ad naturam solis referri:' et 22. 'Quod Nemesis, Pan, seu Janus, et Saturnus aliud non sint quam sol:' et 24. 'Jovem quoque et Assyriorum Adad, eundem esse quem solem. Tum et Theologorum et Orphei auctoritate, ostendi posse, omnes Deos referri ad solem,' &c.

[1] *Illuc usque (et fama vera) tantum natura*] Vera lectio. Loquitur Tacitus, ut Physicus; sed illius ævi: censebant Oceanum finem rerum, neque ultra naturam (hanc inferam) esse. Avitus declamator: 'Ita est rerum natura: post omnia Oceanus, post Oceanum nihil.' Albutius Alexandrum Magnum compellans: 'Eundem fortuna victoriæ tuæ, quem natura finem facit:' de hoc ipso Oceano.

Fabianus ad eundem, dissuadens tentare Oceanum: 'Sine potius rerum naturam, quam fortunam tuam deficere.' Sic et alii.

Crassuli fuerunt antiqui, nec orbem hunc vere orbem esse satis sciverunt: facit, quod jam nunc de sole in Oceanum lapso dicit. *Lipsius.*

Lego: *illuc usque, si vera fama, tantum natura.* Si verum est, inquit,

tro Suevici maris[j] littore Æstyorum[3] gentes[k] alluuntur: quibus ritus habitusque Suevorum; lingua Britannicæ propior.[l] Matrem Deum[4] venerantur: insigne superstitionis,

tra Suevici Oceani ripa Æstyos populos allambit: qui cærimonias cultumque Suevorum habent; sermo eorum *ad Britannicum magis accedit. Matrem Deorum*

—3 Brotierus e Mss. Vatic. scribit *Æstiorum*. In veteribus editionibus, *Estuorum*. In recentioribus, *Æstyorum*.—4 Puteol. et Rhag. *Deam*.—

NOTÆ

illud quod aiunt de stridore radiisque solis, sane sequitur ibi deficere hoc universum, nec ultra protendi. *Grotius*.

Scribe ex eodem libro: *Illuc usque, ut fama, non tamen natura*. Ait Oceano hoc glaciali terminari quidem famam, sed non rerum naturam; illam enim etiam ulterius extendi. *Is. Vossius*. *Illuc usque et fama*, quæ vera sit, et *natura*. Neutra ulterius extenditur. Seu potius: *Illuc usque* (et *fama* hæc *vera* est) *tantum* patescit *natura*, non ultra.

Illuc usque] Nihil clarius, ut puto: sic sume et intellige: 'Trans Suionas aliud mare, pigrum ac prope immotum, quo cingi cludique terrarum orbem, hinc fides,' &c. *Cingi* et *cludi* hic idem est, ac terminari et finiri; et *fides* hic et *fama* idem est, quia *fides* ex fama, et *fama* ex fide seu persuasione et opinione hominum. Sic igitur capio: Trans Suionas aliud mare pigrum, quo cludi vel finiri terrarum orbem, hinc fides, quod, &c. Illuc usque (et fama vera est) tantum natura, supple, propagatur aut extenditur, non ultra. Nam ultra Oceanum jam nihil existere putabant. Plin. xxx. 1. 'In arte [Magica] Oceanum quoque transgressa, et ad naturæ inane pervecta.' Sic et Tac. Ann. lib. II. 24. 'Ita vasto et profundo, ut credatur novissimum ac sine terris mare.'

j *Suevici maris*] Mare Suevicum et sinus Codanus, pars Oceani occidentalis vel septentrionalis, alluit partem Germaniæ magnæ, Germano-Sarmatiæ, et Sarmatiæ Europææ: hodie vocatur *Oost-zee* ab Allemanis et *Mer Baltique* a Francis. Est inter regna Daniæ, Sueciæ, et Poloniæ, et inter imperia Allemaniæ et Moscoviæ. *Tillemonius*.

k *Æstyorum gentes*] Putaverim, *Æstyos* esse, qui Eginhardo *Aisti*, citato loco, dicuntur. Nam ipse pergens in narratione: 'At littus australe Sclavi, et Aisti, et aliæ diversæ incolunt nationes.' *Rhenanus*.

Æstyorum gentes] Nunc vulgo *la Prusse*. Similes erant Suevis ritu habituque, lingua vero Britannis similes.

Æstyorum] Æstiæi late sumti, populi Germano-Sarmatiæ regionis ad mare Suevicum: hodie pars orientalis *Prussiæ*, atque *Samogitia* et *Curlandia* provinciæ integræ, in statu regni Poloniæ. His addenda *Livonia*, provincia regni Sueciæ. Æstiæi proprie dicti sunt populi supra dictarum gentium: hodie *Prussia Ducalis*, et pars *Prussiæ Regiæ*, in statu regni Poloniæ, ad mare Balticum, ex Geographia Sansonis. *Tillemonius*.

l *Linguæ Britannicæ propior*] Fuit autem Britannica haud multum diversa a Gallica, ut Tacitus in Agricolæ vita scribit. *Colerus*.

Britanniæ] Britannia major, insularum Britannicarum maxima, in Oceano occidentali: hodie vocamus,

formas aprorum[m] gestant. Id pro armis omnique[5] tutela:[n] securum Deæ cultorem[o] etiam inter hostes præstat. Rarus ferri, frequens fustium usus.[p] Frumenta ceterosque fructus patientius, quam pro solita Germanorum inertia,[q] laborant. Sed et mare scrutantur, ac soli omnium succinum,[r] quod

colunt: insigne religionis, effigies Aprorum ferunt. Id pro armis, et loco omnium id præsidium: ea forma *adoratorem Deæ etiam protegit inter hostium tela. Raro gladiis utuntur, sæpius sudibus lignisque* præustis. *Triticum aliasque fruges laboriosius colunt, quam pro sueta Germanorum ignavia. Sed etiam pelagus investi-*

5 Sic bene Ernestus et recentiores e Ms. Turic. Sic quoque volebat Lipsius. In veteribus editionibus, *omniumque tutela*. Brotier.

NOTÆ

Grande Bretagne, in qua regna Angliæ et Scotiæ. *Tillemonius*.

m *Formas aprorum*] Sic cap. 7. 'Effigiesque et signa quædam detracta lucis in prælium ferunt.' Puto fuisse imagines aprorum, quas ferebant in signum suis, et terrorem hostibus, quemadmodum Romani, Leones et Aquilas, ac mox Dracones gestabant.

Formas aprorum] Diodorus Sic. lib. VI. 'Quidam in scutis animalium formas æreas paulum eminentes gestant, et ad ornatum, et ad corporis tutelam fabricatas. Ærea galea caput muniunt paulum eminentiore: in qua aut cornua impressa sunt, aut avium, vel quadrupedum effigies sculptæ.'

Idem Diodor. Sicul. Hist. lib. II. 'Ægyptiis mos erat regibus, aut Leonis, aut Tauri, aut Draconis priorem partem in capite ferre, insignia principatus: quandoque vero arborem, aliquando ignem, quandoque redolentia supra caput unguenta. Hæc tum ad decorem spectabant atque ornatum, tum stuporem ac superstitionem quandam aspicientibus injiciebant.'

Idem auctor lib. II. ubi de veteribus Ægyptiis: 'Figuras igitur animalium, quæ nunc colunt, in tabulis pictas, duces eorum in bello tulisse; eaque ex re cognito servatoque, sub quo, quisque militaret, ordine, victoriam consecutos. Igitur visum esse, gratiam his animalibus tanquam victoriæ auctoribus reddi, statutumque, nefas esse, quodpiam eorum, quorum imago delata fuerat, occidi, sed coli potius debere honoreque affici.'

n *Omniumque tutela*] Fortasse melius, *omnique tutela*. Lipsius.

Omniumque tutela] Intellige, pro omni tutela, non tamen sic lege: scil. id pro armis, et ea loco omnium tutela fuit.

o *Securum Deæ cultorem*] Ita vertunt, quasi tutela Numinis, aut illa effigies aprorum, eos inviolatos redderet, ita ut vulnerari ab hostibus non possent. Sed non ea mens Taciti, neque forte veterum illorum Germanorum, ut puto. Insigne illud reddidit eos audaces et strenuos ad prælia, non tamen ita sacros et inviolatos, ut nullum plane periculum adirent.

p *Fustium usus*] Nempe sudium, seu lignorum igni duratorum ac præustorum.

q *Solita Germanorum inertia*] Sic cap. 14. 'Plus per otium transigunt dediti somno ciboque; fortissimusquisque ac bellicosissimus nihil agens .... ipsi hebent,' &c.

r *Succinum*] Hic locus est, quem Cassiodorus indicatum voluit, libro V. epistola 2. 'Hoc succinum, quo-

NOTÆ

lactentis incoctum. Murrhinorum et Crystallinorum diximus gratiam: uniones, quod capite circumferuntur, gemmæ digitis; in omnibus denique aliis vitiis ostentatio aut usus placet: in succinis deliciarum tantum conscientia.' Putem quia noctu gestabantur monilia collo, quæ interdiu non ostentata, Plin. ' monilium vice succina gestantibus.' Usus aliquis in medicina, ' sed non ob hoc fœminis Rom. placet:' forte nec omnino gestata matronis splendidissimis, sed tantum inter delicias et opes secretas habita. ' Domitius Neró in ceteris vitæ suæ portentis, capillos quoque conjugis suæ Poppææ in hoc nomen adoptaverat, quodam etiam carmine succina appellando.' Solin. cap. 23. ' Rude primum nascitur, et corticosum; deinde incoctum adipe lactentis suis expolitur, ad quem videmus nitorem. Pro facie habet nomina: melleum dicitur, et falernum; utrumque de similitudine, aut vini, aut utique mellis.' In regione, quæ succinum mittit, resini fere nullæ sunt arbores; at in septentrionalium littorum tractu, bituminis certe genus flavum est, ut nigrum apud nos in Arvernis, ejusque naphtha flava, qualem e Saxonibus afferunt, et P[illegible] vocant, ut apud nos atra. [illegible] fonte suo scaturit [illegible] adhuc et liquidum [illegible] plectitur, [illegible] vero lam[illegible] [illegible] non, maris [illegible] temporisque [illegible] apud nos [illegible] succinum [illegible] littora ejus [illegible] ventis [illegible] mittimus, [illegible] Helia[illegible] deplo[illegible] illud in[illegible]

geniosum esse commentum nemo non intelligat. Philosophos certe mirari non satis possumus, qui in absurdas non raro sententias abierunt. Primum vero prorsus audiendi non sunt, qui succinum Elephantorum aut piscium semen, Lyncis urinam, vel lacrymas esse dixerunt. Non minus absurdi sunt, qui *succinum* concreti maris purgamentum, vel pinguem Oceani sudorem esse docuerunt: quam sententiam ex recentioribus quoque nonnulli fovent.

Neque fidem apud nos merentur, qui arborum succum esse putant; quanquam neque in designanda arboris specie conveniant, aliis populum, aliis cedrum, aliis alnum hic celebrantibus. Propius ad veritatem accedunt, qui in ipsis terræ visceribus succini originem quærunt. Sed et horum non una est opinio.

Quidam existimant, succinum esse bitumen subterraneum, ex terra scaturiens, in fundo vero maris frigore concretum. Quam sententiam amplectitur Joannes Wigandus Episcopus Pomeraniensis in historia Succini fol. 4. 6. ut et Johan. Aurifaber, Severinus, Goëbelius in libellis de succino Pruss. Athanasius Kircherus bitumen hoc, ex terra in aquam scaturiens, elevari ad superficiem maris; ibique fluctuum impulsu concrescere dicit, in mundo subterraneo, tomo 2. lib. VIII. sect. 3. cap. 3. Sed hanc Kircheri sententiam facile convellere possunt accolæ maris Balthici, qui nunquam id genus materiam aquis marinis supernatare viderunt.

Verissim[illegible] igitur nobis illa videtur esse sente[illegible] quæ succinum in terra gigni, [illegible] sed durum, tenet. Testant[illegible] hoc evidenter in littore S[illegible] venæ succineæ, quas et nos [illegible] tibus abruptis vidimus. Testan[illegible] hoc ipsum et alia me-

NOTÆ

dam Cornelio scribente, legitur in interioribus insulis Oceani, ex arboris succo defluens; unde et succinum dicitur, paulatim solis ardore coalescens.' Sed itane contemtim ille de nostro? potius scripsit, *quondam*. Lipsius.

Soli omnium succinum] Hodie Borussi, ubi Sambia in littoribus ad Sudaviam, cujus unum latus expositum est Zephyro versus occidentem, et huic continuo adhæret littus Gedanicum et Pomeranicum; alterum versus septentrionem Livonico contiguum. In Sudavico littore, et non ubivis, venas succini sub aquis esse, tametsi tempestatibus ad littus Pomeranicum, Gedanense, Livonicum nonnihil ejus extrudatur, loquitur experientia.

Non negandum tamen ad quædam Hispaniæ Britanniæque littora lectum fuisse, et adhuc quandoque legi succinum; sed ignobile, quodque vix nomen præ illo vero mereatur.

In littoribus Indiæ nonnullis etiam reperiri Plinius xxxvii. 3. auctor est. Adde quod in mediterraneis quibusdam locis, ubi lacus et paludes, arenosis, etiam frusta succini inventa sint, ut et in solo urbis Witebergensis. Modum succini legendi intra vada atque tempestates, descripsit Jo. Wigandus.

Ex Herodoto patet jam ante 2000. annorum constitisse Græcis fluvium in extrema Europa ad septentrionem esse, quem Eridanum barbari appellent, (*Raddune* vel *Radaune* dicere debebat) ubi succinum legatur. *Kirchmaier*.

Fluvius *Raddune* haud procul a *Vistula* oritur, et se in hunc amnem exonerat: ex *Radunæ* nomine effictum antiquis *Eridanum* putant viri docti.

Succinum] De quo sic Plin. hist. natur. xxxvii. 3. 'Certum est gigni in insulis septentrionalis Oceani, et a Germanis appellari Glessum: itaque et a nostris unam insularum ob id Glessariam appellatam, Germanico Cæsare ibi classibus rem gerente, Austraviam a barbaris dictam. Nascitur autem defluente medulla pinei generis arboribus, ut gummi in cerasis, resina pineis. Erumpit humoris abundantia: densatur rigore vel tepore autumnali. Cum intumescens æstus rapuit, ex insulis certe in littora expellitur, ita volubile, ut pendere videatur, atque considere in vado: quod arboris succum esse prisci nostri credidere, ob id succinum appellantes. Pineæ autem arboris esse, indicio est pineus ex attritu odor, et quod accensum, tædæ modo ac nidore flagret. Affertur a Germanis in Pannoniam maxime provinciam: inde Veneti primum, quos Græci Henetos vocant, rei famam fecere, proximi Pannoniæ, id accipientes circa mare Hadriaticum. 600. fere millia passuum a Carnuto Pannoniæ abest littus id Germaniæ, ex quo invehitur, percognitum nuper. Vidit enim eques Rom. missus ad id comparandum a Juliano curante gladiatorium munus Neronis principis, qui hæc commercia et littora peragravit, tanta copia invecta, ut retia arcendis feris Podium protegentia, succinis nodarentur; arma vero et libitina, totusque unius diei apparatus esset e succino, &c. Liquidum primo destillare, argumento sunt quædam intus translucentia, ut formicæ, aut culices, lacertæque; quas adhæsisse musteo non est dubium, et inclusas indurescenti, &c.

'Nasci et in India certum est. Archelaus qui regnavit in Cappadocia, illinc pineo cortice inhærente tradit advehi rude, polirique adipe suis

NOTÆ

lactentis incoctum. Murrhinorum et Crystallinorum diximus gratiam: uniones, quod capite circumferuntur, gemmæ digitis; in omnibus denique aliis vitiis ostentatio aut usus placet: in succinis deliciarum tantum conscientia.' Putem quia noctu gestabantur monilia collo, quæ interdiu non ostentata, Plin. 'monilium vice succina gestantibus.' Usus aliquis in medicina, 'sed non ob hoc fœminis Rom. placet:' forte nec omnino gestata matronis splendidissimis, sed tantum inter delicias et opes secretas habita. 'Domitius Nero in ceteris vitæ suæ portentis, capillos quoque conjugis suæ Poppææ in hoc nomen adoptaverat, quodam etiam carmine succina appellando.' Solin. cap. 23. 'Rude primum nascitur, et corticosum; deinde incoctum adipe lactentis suis expolitur, ad quem videmus nitorem. Pro facie habet nomina: melleum dicitur, et falernum; utrumque de similitudine, aut vini, aut utique mellis.' In regione, quæ succinum mittit, resini fere nullæ sunt arbores; at in septentrionalium littorum tractu, bituminis certe genus flavum est, ut nigrum apud nos in Arvernis, ejusque naphtha flava, qualem e Saxonibus afferunt, et Petroleum vocant, ut apud nos atra. Cum ergo fonte suo scaturit bitumen, id molle adhuc et liquidum obvia quæque amplectitur, retinet, includit; fluctu vero lambente, in altum provolutum, maris vertigine ac salsugine temporisque diuturnitate durescit, ut apud nos Pissaphaltum; et jam tum succinum est: sicque concretum in littora ejus scaturigini opposita adversis ventis ejicitur. *Dalecamp.*

Succinum] Poëtas hic omittimus, qui succinum lacrymas esse Heliadum, fratrem suum Phaëtonta deplorantium, prodiderunt, cum illud ingeniosum esse commentum nemo non intelligat. Philosophos certe mirari non satis possumus, qui in absurdas non raro sententias abierunt. Primum vero prorsus audiendi non sunt, qui succinum Elephantorum aut piscium semen, Lyncis urinam, vel lacrymas esse dixerunt. Non minus absurdi sunt, qui *succinum* concreti maris purgamentum, vel pinguem Oceani sudorem esse docuerunt: quam sententiam ex recentioribus quoque nonnulli fovent.

Neque fidem apud nos merentur, qui arborum succum esse putant; quanquam neque in designanda arboris specie conveniant, aliis populum, aliis cedrum, aliis alnum hic celebrantibus. Propius ad veritatem accedunt, qui in ipsis terræ visceribus succini originem quærunt. Sed et horum non una est opinio.

Quidam existimant, succinum esse bitumen subterraneum, ex terra scaturiens, in fundo vero maris frigore concretum. Quam sententiam amplectitur Joannes Wigandus Episcopus Pomeraniensis in historia Succini fol. 4. 6. ut et Johan. Aurifaber, Severinus, Goëbelius in libellis de succino Pruss. Athanasius Kircherus bitumen hoc, ex terra in aquam scaturiens, elevari ad superficiem maris; ibique fluctuum impulsu concrescere dicit, in mundo subterraneo, tomo 2. lib. VIII. sect. 3. cap. 3. Sed hanc Kircheri sententiam facile convellere possunt accolæ maris Balthici, qui nunquam id genus materiam aquis marinis supernatare viderunt.

Verissima igitur nobis illa videtur esse sententia, quæ succinum in terra gigni, non molle, sed durum, tenet. Testantur enim hoc evidenter in littore Sudavico venæ succineæ, quas et nos in montibus abruptis vidimus. Testantur item hoc ipsum et alia me-

NOTÆ

diterranea a mari longius recedentia loca, ubi succinum ex terra eruitur. Quod autem etiam ex aqua, nempe in mari Balthico hauritur, aliisque in lacubus et fluminibus aliquando colligitur, illud ita fieri existimo.

Gignitur in terræ visceribus succinum; tempestatibus autem ingentibus mare concitatum terram eluit, succinumque, quod antea terra latebat obrutum, denudat, sicque ad littus propellit. Dici etiam potest, montes in mari sub undis latentes, tempestatibus illis abrumpi, venasque eo modo aperiri.

Sed quæres ad quodnam genus corporum subterraneorum possit succinum referri? Illud breviter verbis Dn. M. Hartmanni explicabo: Subterraneum, inquit, esse succinum apud omnes in confesso est, idque ex historia satis probatur: et cum id nec duci, nec fundi possit, patet metallis non accensendum esse, neque reliquis fossilium generibus, terris, sulphuri, aut bitumini annumerandum: quod succino major insit soliditas, quam ceteris ejusmodi fossilibus. Restat igitur, ut dicamus esse lapidem, et quidem non ex saxorum, aut marmorum, sed nec ex lapidum peculiariter ita dictorum genere, sed gemmam; sicque apte responderi possit ad quæstionem quid sit, cum naturam ejus recte exprimat. Sic *Hartnochius lib.* II. *de succino Pruss. c.* 2. §. *ult.*

Forte nec proprie metallum, nec fossile, nec lapis, aut gemma dici possit. Sed potius quoddam medium est, quod distinctum specie a ceteris fossilibus et gemmis ipsis: non certe duci enim aut fundi potest ut metalla; et solidius est quam fossilia; et hoc habet etiam insigne et diversum a gemmis, quod aliter concrescat et coaguletur in ortu suo, nempe, ex pinguiori materia; sed tamen quasi fusili, et quæ tepescit, ac veluti liquefit, dum coalescit in corpus, quod solidatur sensim, aut aqua aut aëre; igitur habet aliquid distinctum et proprium, sive in ortu, sive etiam in dissolutione, quod forte non in gemma ulla reperias. Nempe ut liquescit in ortu, haud dubie ex calore interno, in visceribus terræ; ita et fere dissolvitur, igne admoto, et in vaporem suave olentem resolvitur. Ideoque reges Orientis apud aras, et præsertim inter splendidas epulas flammis adolent Soli, aut igni ipsi, quem solum agnoscunt Deum, magnam vim succini etiamnum; et facile foculis ignitis resolvitur in fumum, exhalatque. At gemmæ acres, indomitæ, et pervicaciores adversus ignem, et potius abrumpuntur, quam ardeant. Et quidni propriam speciem subterranei fossilis constituerit succinum? nam et ex terra eruitur; ita ut differat genere et specie a metallis et lapidibus et gemmis ipsis, et specie tantum discrepet a ceteris fossilibus. Nam et certe funditur, aut quasi funditur, cum tepescit igne et liquefit? nam resolvitur in odorem et 'ut in picem resinamve lentescit,' quasi funditur. Nam ex Plinio ibidem, 'Liquidum primo destillare argumento sunt quædam intus translucentia, ut formicæ, aut culices lacertæque.' Et infra, 'Rapacissimum ignium, et si juxta fuerint, celerrime ardescens.' Ergo ut primo congelatur et concrescit, ita et mox dissolvitur. Ibid. 'Ramenta quoque ejus in oleo addita, flagrant dilucidius diutiusque, quam lini [pini] medulla.' Non esse gemmæ speciem, patet etiam ex his Plinii, quia scil. gemmæ non colorem nativum mutant, neque tinguntur aut inficiuntur. Ibid. 'Genera [succini] plura. Candida odoris præstantissimi: sed nec his, nec cereis pretium; fulvis major auc-

ipsi *Glesum* vocant,[s] inter vada atque in ipso littore[t] legunt. Nec, quæ natura, quæve ratio[u] gignat, ut barbaris, quæsitum compertumve. Diu quin etiam inter cetera ejectamenta maris jacebat, donec luxuria nostra dedit nomen: ipsis in nullo usu: rude legitur, informe perfertur,[6] pretiumque mi-

gant, et soli omnium colligunt succinum, quod ipsi Glesum *appellant, inter æstuaria, atque in ipsa ripa. Quæ natura* sit illius, *aut quo pacto producatur, ut barbari, nec inquisivere, nec intellexere. Quin etiam diu* neglectum *jacuit inter cetera purgamenta Oceani, donec luxus noster conciliavit* ipsi *famam: apud ipsos nullo in usu* est: *informe colligitur, rude et incomtum affertur, pecuniamque stupentes capiunt,*

6 Ms. Vatic. 2964. *profertur;* ut et volebat Groslotius. At melius ceteri Mss. Vatic. *perfertur*. Brotier.

NOTÆ

toritas. Ex iis etiamnum amplior translucentibus, præterquam si nimio ardore flagrent: imaginemque igneam inesse, non ignem, placet. Summa laus Falernis, a vini colore dictis, molli fulgore perspicuis. Sunt et in quibus decocti mellis lenitas placeat. Verum hoc quoque notum fieri oportet, quocumque [modo] libeat tingi, hædorum sevo et anchusæ radice: quippe etiam conchylio inficiuntur. Taxatio in deliciis tanta, ut hominis quamvis parva effigies, vivorum hominum vigentiumque pretia superet.' Itaque censeam succinum esse genus bituminis pretiosioris, in visceribus terræ diu excoctum, quod per glebas, vel ultro exudat, vel aquis et fluctibus excutitur. Et potius succina accensere videatur Plinius Crystallis et Myrrhinis, quam gemmis. Nam ante succinum immediate describit crystalla, et postea gemmas: 'nunc,' inquit, 'gemmarum confessa genera dicemus.' Non forte originem succini, attamen naturam et proprietates illius optime intellexit Plinius.

s *Quod ipsi Glesum vocant*] A similitudine vitri, simplicitate quadam barbara, quod Germani *Glas* vocant. Insula etiam, in qua legebatur, *Glesaria* a Romanis circa ea loca degentibus appellata fuit. Nostri vero succinum illud *Aistein* vocant, claro gentis Aistiorum argumento.

Plinii locum lib. XXXVII. corrigam, ubi scribit Glesariam *Austraniam* quoque a barbaris dictam, cum ibi plane legendum videatur, *Austreviam*. Colerus.

Salmasius in Solinum, *Glæsum* mallit, indeque *Glæsarias insulas* denominatas, conjicit: ob vitream enim perspicuitatem, a vitro nomen traxisse creditur. A *Glebis* nihilominus K. in G. mutato, descendisse vocem, Libavius existimavit.

Alias et *Augstein*, *Agstein*, *Aydstein*, *Agesten*, *Pornstein*, vel *Bernstein*, ipsis Borussis *Geniter* vel *Gentar* dicitur. *Kirchmaier*.

t *In ipso littore*] Hoc ipso eodem loco colligitur succinum etiam nunc nostro ævo, cœli salique immutata natura.

u *Quæ natura, quæve ratio*] Quæ arbor, v. g. et qua ratione, quo pacto illa arbor gignat? an ex arbore exudet talis succus? et quæ species arboris? *quæ natura?* an mare ipsum gignat? aut etiam, quæ sit natura succini?

rantes accipiunt. Succum tamen arborum esse intelligas, quia terrena quædam[v] atque etiam volucria animalia plerumque interlucent, quæ implicata[7] humore, mox, durescente materia, cluduntur. Fœcundiora igitur nemora lucosque, sicut Orientis secretis,[w] ubi thura balsamaque[x] sudantur, ita Occidentis insulis terrisque inesse, crediderim;

Conjicias tamen humorem esse arborum, quia sæpe interfulgent terrestres quædam animantes, atque etiam volatiles, quæ involutæ succo, dum liquescit, *dein, coalescente humore, includuntur. Sicut igitur in Orientis solitudinibus* sunt *feraciores saltus lucique, ubi thura et balsama exudant effunduntur que, ita* nemora similia *inesse existimaverim in insulis, et regionibus Occidentis; quæ radiis proximi solis elicita*

7 Ita omnes Mss. Vatic. et editiones veteres. Perperam in recentioribus emendatum, *implicita.* Plinius aliique sæpe usurpavere, *implicatum.*

NOTÆ

[v] *Terrena quædam*] Plinius lacerti meminit electro inclusi; Martialis formicæ, VI. Epig. 15. et IV. Epigr. 59. viperæ. Idem XI. Epig. 9. 'Succina virginea quod regelata manu.' Effecta autem succina illa optime olentia fuisse attritu manuum, idem Martialis innuit, lib. III. 65. 'quod messor Arabs, quod succina trita.'

Gestabantur ergo succina manibus delicatiorum, sed præcipue fœminarum nobilium. *Colerus.*

[w] *Orientis secretis*] Puto, de desertis et solitudinibus Arabiæ præcipue intelligit, ubi thura exudant. Sic Plin. Natur. Hist. XII. 14. 'Thura præter Arabiam nullis, ac ne Arabiæ quidem universæ. In medio ejus fere sunt Atramitæ pagus Sabæorum, capite regni Sabota, in monte excelso, a quo octo mansionibus distat regio eorum thurifera, Saba appellata, quod significare Græci mysterium dicunt. Spectat ortus solis æstivi, undique rupibus invia, et a dextra malis scopulis inaccessa, &c. Juba Rex, iis voluminibus, quæ scripsit ad C. Cæsarem Augusti filium, ardentem fama Arabiæ, tradit, contorti esse caudicis, ramis aceris maxime Pontici. Succum amygdalæ modo emittere, talesque in Carmania apparere; et in Ægypto satas studio Ptolemæorum regnantium. Cortice lauri esse constat: quidam et folium simile dixere. Talis certe fuit arbor Sardibus: nam et Asiæ reges serendi curam habuerunt, &c. Prior atque naturalis vindemia circa canis ortum flagrantissimo æstu, incidentibus qua maxime videatur esse prægnans, tenuissimusque tendi cortex. Laxatur hic plaga, non adimitur. Inde prosilit spuma pinguis. Hæc concreta densatur, ubi loci natura poscat, tegete palmea excipiente, alibi area circumpavita. Purius illo modo, sed hoc ponderosius. Quod in arbore hæsit, ferro depectitur, ideo corticosum.'

[x] *Thura balsamaque*] Diodor. Sicul. Hist. IV. 3. ubi de Arabibus: 'Pars mediterranea sylvas continet amœnas, in quibus magnæ sunt thuris ac myrrhæ arbores: palmæ insuper, arundines, ac cinnamomum, et alia his odore similia. Neque enim referri posset singulorum species, ac naturæ: adeo affluenter multa in eam odorifera natura exaggeravit.'

quæ vicini solis radiis expressa[y] atque liquentia in proximum mare labuntur, ac vi tempestatum in adversa littora exundant. Si naturam succini admoto igne tentes, in modum tædæ accenditur, alitque flammam pinguem et olentem: mox ut in picem resinamve lentescit. Suionibus Sitonum[z] gentes continuantur. Cetera similes, uno differunt, quod fœmina dominatur: in tantum non modo a libertate, sed etiam a servitute degenerant.[a] Hic Sueviæ finis.[8 b]

46. Peucinorum[c] Venedorumque[1 d] et Fennorum nationes[e]

et exudantia in vicinum pelagus cadunt, ac violentia procellarum in oppositas ripas transmittuntur. Si, adhibito igne, naturam explores succini, instar tædæ flagrat, nutritque flammam crassam et redolentem: dein velut in picem, aut resinam liquescit ac tabescit. Suionibus conterminini sunt *Sitonum populi. In reliquis pares* ipsis, *una re distinguuntur, quod mulier imperat: adeo* illi *non solum a libertate, verum etiam a servitute deerrant. Hic Sueviæ terminus.*

Dubius hæreo, an tribuam Germanis aut Sarmatis, Peucinorum, Venedorumque,

Brotier.—8 Sic bene Puteolanus et recentiores. In Ms. Turic. Cod. Kapp. et editione Spirensi, *fines.* Brotier.

1 Male Mss. et veteres editiones, *Venetorum* aut *Venethorum.* *Venedos* me-

NOTÆ

[y] *Quæ vicini solis radiis expressa*] Quomodo vicinus sol illis insulis, aut nemoribus, si ad occidentem posita sunt, ut supponit ibi? De Oriente non mirum, quod ibi exudent balsama thuraque: sed ad Occidentem, succos radiis solis elicitos diffluere ejusdem pretii et odoris, certe mirum fuerit. Attamen sol et his terris vicinus dici possit, quia ibi occidit, et 'illuc usque natura.' Et idem tamen sol est, etiam cum Oceano incumbit, et miros effectus, licet forma et natura diversos, producit.

[z] *Sitonum*] Sitones, populi Suevorum gentis, in Baltia seu Scandia peninsula Germaniæ magnæ: hodie præfectura *Dronthem,* in regno Norwegiæ, ex Geographia Sansonis. *Tillemonius.*

[a] *Non modo a libertate, sed etiam a servitute degenerant*] Degenerant *a libertate,* quia ceteri Germani fere omnes *liberi,* hi *servi*: degenerant *a servitute,* quia servientes populi regibus, ideoque viris, servire solent, hi fœminis. *Pichena.*

[b] *Hic Sueviæ finis*] Longissimum ergo et amplissimum Suevorum regnum fuit: quod quidem a Borussia etiam procedens, Suetiam cum vicinis insulis ambiret, vastissimique maris dominatum complecteretur.

Colligas id ex eo, quod Pomponius Mela de Corn. Nepote sumtum refert l. III. 'Corn. Nepos, ut recentior auctoritate, sic certior, tradit. Testem autem rei Q. Metellum Celerem adjicit, eumque ita retulisse commemorat, cum Gallis proconsul præesset, Indos quosdam a rege Suevorum dono sibi datos: unde in eas terras devenissent requirendo, cognosse, vi tempestatum ex Indicis æquoribus abreptos, emensosque quæ intererant, tandem in Germaniæ littora exiisse.' Hausit ex Plin. II. 67. *Coler.*

[c] *Peucinorum*] Peucini late sumti,

Germanis an Sarmatis[f] ascribam, dubito: quanquam Peucini, quos quidam Bastarnas vocant,[g] sermone, cultu, sede

et Fennorum gentes: quamvis Peucini, quos nonnulli Bastarnas appellant, lingua,

morat Plinius, IV. 13. Ptolemæo, III. 5. Οὐενέδαι dicti sunt. Jornandes quoque, de rebus Geticis, c. 17. 'Winidarum natio populosa.' *Brotier.*—

NOTÆ

populi Germano-Sarmatiæ regionis: hodie *Prussia Nigra*, cum parte *superioris Poloniæ*, ad orientem Vistulæ fluvii, in statu regni Poloniæ ad meridiem. Peucini proprie dicti, sunt populi supradictorum populorum. Hodie pars septentrionalis et orientalis palatinatus *Lemburg*, in Russia Nigra. Ex Geograph. Sansonis. *Tillemonius.*

[d] *Venedorum*] Antiquissimi et *Henetos* appellarunt. Alii *Venetos* et *Winitos*. Helmoldus ejusque coævi, *Winulos*. Sed male idem Helmoldus cum Vandalis confundit. Immo fortasse non male, cum ita vagi illi Vinidæ a Germanis dicti fuerint. *Vagari* enim apud illos est *Vandalen*. *Vendos* etiam dictos fuisse credo. Unde apud Strabonem lib. IV. Οὐένδον civitas.

Jornandes: 'Vinidarum natio populosa consedit, quorum nomina, licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclavi et Antes nominantur.' *Colerus.*

Venedorum] Venedi late sumti, populi Germano-Sarmatiæ: hodie ducatus *Lithuaniæ* et *Massoviæ*, cum *Polaquia* provincia, in statu Poloniæ.

Venedi proprie dicti, sunt populi supradictorum populorum. Hodie palatinatus *Wilna*, in magno ducatu Lithuaniæ ad septentrionem, ex Geographia Sansonis. *Tillemon.*

[e] *Fennorum nationes*] Alii *Finnos* aut *Finnones* vocant. Plinius l. IV. 'Nec minor est opinione Eningia.' Ego legerim, *Finningia*. *Finnia*, dicit Saxo Grammaticus.

Puto et *Finnoniam* Plinium scripsisse illo loco: 'Insulæ complures sine nominibus eo situ traduntur: ex quibus ante Scythiam, quæ appellatur Finnonia.' Vulgo legebatur: *Pannonia*. Colerus.

Fennorum] Finni, populi Germano-Sarmatiæ regionis, ad mare Suevicum: hodie *Finlandia*, magnus ducatus regni Sueciæ ad orientem maris Balthici. *Tillemonius.*

[f] *Germanis an Sarmatis*] Ex hoc Taciti loco patet, istos populos non omnino esse *Germanos*, nec proprie esse *Sarmatas*, sed mixtum genus: recte igitur vocari possunt *Germano-Sarmatæ*, et eorum regio, *Germano-Sarmatia*. Id vidit doctissimus Nicolaus Sanson Geographus Regis Christianissimi; et hujus regionis edidit chartam Geographicam sub titulo *Germano-Sarmatiæ*; hanc vide. Germano-Sarmatia, regio Europæ antiquæ, in latere medio, et inter Germaniam et Sarmatiam Europæam, &c. hodie pars maxima statuum regni *Poloniæ*, pars quædam regni Sueciæ *Suede*, ad mare Balthicum, et pars imperii *Turcici Europæi* ad septentrionem Danubii fluvii. *Tillemon.*

[g] *Bastarnas vocant*] Plutar. in Æmilio: 'Excibat evocabatque Gallos, qui circa Danubium habitant, et Basternæ vocantur: quæ gens ferox præliis et equitatu præpollet.' Et infra: 'Advenerunt ipsi opem roganti Basternæ, decem scil. millia

ac domiciliis, ut Germani agunt. Sordes omnium[h] ac torpor procerum :[2] connubiis mixtis,[i] nonnihil in Sarmatarum[j] habi-

veste, habitatione, atque tectis, ut Germani agitent. Squalor universorum atque inertia primoribus : per matrimonia connexis, in Sarmatarum cultum tantisper dege-

2 Ernestus, *ceterum connubiis mixti.* Sic in Gallica versione Dureau.

NOTÆ

equitum, et par numerus simul adequitantium, viri stipendiarii omnes, colendi agros, navigandi, gregesque et armenta pascendi prorsus inscii. Unum opus unamque artem exercebant, præliandi scil. et vincendi hostes.' Παραβάται illi sunt, qui succenturiabant dominis *occisis aut sauciis:* his scil. 'equos statim præbebant, aut vicem et locum eorum in pugna supplebant.'

Bastarnas] Bastarnæ late sumti populi Germano-Sarmatiæ regionis: hodie *Volhynia* et *Podolia*, provinciæ regni Poloniæ. Bastarnæ proprie dicti, populi sub majoribus Bastarnis contenti; hodie, pars meridionalis palatinatus *Krouv*, vel *inferioris Volhyniæ*: ex Geographia Sansonis. *Tillemon.*

[h] *Sordes omnium*] Nicolaus Damascenus de vicinis quibusdam Scythiæ populis: 'Ter solummodo lavantur in vita; cum nascuntur, cum nuptias celebrant, et mortem obeunt.' Sic de Getis Ovidius: 'Stricto squalidus ense Getes.' *Colerus.*

Sordes omnium ac torpor] Vellem, *sordes omnium et par torpor;* aut saltem sic intelligere, ita ut sordes et inertia omnium pares essent similesque, tam plebeiorum cum primorum. Et potius est, ut intelligamus de inertia, squalore, et otio, quam de stupiditate ingenii, ut nonnulli vertunt.

Sordes omnium ac torpor] An tantum Peucinorum Venedorumque et Fennorum? an ipsorum, ut et Germanorum? ut Germani agunt omnes isti, quia in iisdem sordibus eodemque torpore, quo Germani. At procerum connubiis mixtis, forte ipsi solum proceres ob talia connubia, ac propter opes luxumque, illam vestem fluitantem et laxam gestabant, non autem vulgus egenum.

[i] *Procerum: connubiis mixtis*] An soli proceres, quia mixti connubiis cum Sarmatis, in eorum cultum fœdantur? an vero omnes omnino Peucini? an ad imitationem et exemplum procerum, qui connubia miscent cum Sarmatis, in Sarmatarum cultum fœdantur etiam plebeii? hoc postremo modo versio Gallica.

Procerum connubiis mixtis] Legunt: *ceterum connubiis mixtis.* Mihi vulgata lectio probatur: verisimile enim est, non a plebeiis hominibus uxores ex Sarmatia usque ductas, sed a proceribus tantum : et ideo ait, *mixtis procerum connubiis;* id est, inter proceres Bastarnas et primores Sarmatas. *Pich.*

Verius legeris: *procerum connubiis mixti.* Intelligit autem fœdum illum braccarum usum, quem et apud ceteros nonnullos Germanorum viguisse constat. Lucanus: 'Et qui te laxis imitantur, Sarmata, braccis, Vangiones Batavique truces.' *Coler.*

Recte lectio vulgata: *sordes omnium*, scil. perinde vulgi et primorum, ut et *torpor*. Hoc tamen supra vulgus habent *proceres*, quod *connubiis mixtis*, nempe cum Sarmatis, *nonnihil*

tum foedantur.[k] Venedi multum ex moribus traxerunt. Nam quicquid inter[l] Peucinos Fennosque sylvarum ac montium erigitur, latrociniis pererrant. Hi tamen inter Germanos potius referuntur, quia et domos fingunt[3] [m] et scuta gestant[n] et pedum[4] usu[o] ac pernicitate gaudent; quæ omnia diversa Sarmatis sunt, in plaustro equoque viventibus. Fennis mira feritas,[p] fœda paupertas: non arma, non equi,

nerant. Venedi multum ex institutis et ingenio Sarmatarum *hauserunt. Nam furtis et incursionibus pervagantur quantum saltuum aut collium exsurgit inter Peucinos Fennosque. Hi tamen potius recensentur inter Germanos, quia etiam sedes statuunt, et clypeos ferunt, et pedum usu ac velocitate gestiunt; quæ omnia dissimilia sunt Sarmatis, qui fere in curru et equis agitant. Fennis maxima ferocitas, turpis egestas:*

3 Ita veteres et recentiores editiones. Lipsius, *figunt*. At melius, *fingunt*. Domos enim, seu tuguria, luto fingebant. Sic apud Plinium, XI. 22. bombyces in Assyria, *nidos luto fingunt*. Brotier.—4 In Mss. Vatic. 2964. 4498. et veteribus editionibus, *peditum*. Ms. Vatic. 1862. *pecudum*. Recte Lipsius et recentiores, *pedum:* quod quoque probat Cl. Ernestus, licet ediderit, *peditum*. Idem.

NOTÆ

in Sarmatarum habitum fœdantur. Sordes, sunt paupertas et miseria victus. At τὸ *fœdantur* hic, mollitiam quandam arguit, præ veris et sinceris Germanis. Vel hic sensus esse possit: *sordes omnium ac torpor*, ut et Germanorum, at *procerum connubiis mixtis*, ea causa, omnes tantisper *Sarmatarum* laxa veste *fœdantur:* in quo solo degenerant a Germanis; et vulgus facile principum habitum æmulatur.

Procerum connubiis mixtis] *Sordes omnium* Peucinorum seu Bastarnarum, *ac torpor*, perinde ac Germanorum. Hi Germanis similes sunt, *sermone, cultu, sede, ac domiciliis;* sed tamen *nonnihil in Sarmatarum habitum fœdantur;* quia, scil. proceres Peucinorum connubiis miscentur cum proceribus Sarmatarum.

j *Sarmatarum*] Sarmatia Europæa, regio Europæ ad septentrionem et orientem: hodie pars magna et occidentalis imperii *Moscoviæ*, *Parva Tartaria* integra, pars orientalior statuum *Poloniæ*, et aliquid regni Sueciæ, *Suède*. Ex Geographia Sansonis. *Tillemon.*

k *Fœdantur*] Cur *fœdantur?* Puto, quia degenerant a cultu virili Germanorum, nempe sago, et veluti fœdantur pellucida et fluitante veste Sarmatarum, qualis fuit Medica palla, de qua supra, et quæ minus decet viros ad arma genitos.

l *Nam quicquid inter*] An hoc habent ex moribus et ingenio Sarmatarum Venedi, quod latrociniis sylvas et montes pererrent? an vero ingenio Sarmatæ sunt, quia illa frequentant loca vicina Sarmatis?

m *Domos fingunt*] Sarmatæ enim ἁμαξόβιοι, scil. *in curribus degebant* plerique. Mela de hac gente: 'Non se urbibus tenet, et ne statis quidem sedibus.' *Colerus.*

n *Scuta gestant*] Quæ Sarmatis nulla, ut alibi docui ex Tacito. *Coler.*

o *Pedum usu*] Cum ad usum pedum nihil Sarmatis inertius sit. Tacitus Hist. lib. I. *Colerus.*

p *Fennis mira feritas*] Apud Jornandem, involutum atque mendosum

non Penates :[q] victui herba, vestitui pelles, cubile humus :[r] sola in sagittis spes, quas, inopia ferri, ossibus[s] asperant. Idemque venatus[t] viros pariter ac fœminas alit. Passim enim comitantur, partemque prædæ petunt. Nec aliud in-

non tela, non equi, non domicilia: victui gramen, cultui pelles, lectulus terra: una in sagittis spes, quas, penuria ferri, ossibus acuunt. Eademque venatio nutrit viros perinde ac mulieres. Hæ *quippe passim sectantur, portionemque venatus postulant. Nec*

NOTÆ

scriptorem, *Finni* inter mitiores Scanciæ cultores enumerantur. *Finni,* inquit, *mitissimi.*

Quando vero libellus hic a Tacito Germanis dicatus est, propter studiosos antiquitatis Germanicæ, non possum omittere quin Paulus Diaconus explicetur. Ille in historiæ Langobardicæ exordio, *Scritofinnos* insulæ Scandinaviæ vicinos facit. 'Huic,' inquit, 'loco Scritofinni, sic enim gens illa nominatur, vicini sunt; qui etiam æstatis tempore nivibus non carent, nec aliud, utpote feris ipsis ratione non dispares, quam crudis animantium carnibus vescuntur: de quorum etiam hirtis pellibus sibi indumenta coaptant. Hi a saliendo, juxta linguam barbaram, etymologiam ducunt. Saltibus enim utentes, arte quadam, ligno incurvo ad arcus similitudinem feras assequuntur.' Sic leg.

Non dissentiunt hæc cum his quæ Tacitus scribit: 'Sola in sagittis spes. Idemque venatus viros pariter ac fœminas alit.'

Quod vero dicit de *barbaro nominis etymo,* certe *scriten* Germanis, est *passum facere.* Sic et Jornandes histor. Gothica: 'Aliæ vero ibi gentes Scritofennæ, quæ frumentorum non quæritant victum, sed carnibus ferarum atque avium vivunt: ubi tanta paludibus fœtura ponitur, ut et augmentum præstent generi, et satietatem ac copiam genti.' Sic lego. *Rhenan.*

[q] *Non Penates*] Seneca epist. 90.: 'Non habebant domos instar urbium. Spiritus, ac liber inter aperta flatus, et levis umbra rupis aut arboris, et perlucidi fontes rivique, non opere, nec fistula, nec ullo coacto itinere obsolefacti, sed sponte currentes, et prata sine arte formosa, inter hæc agreste domicilium, rustica positum manu. Hæc erat secundum naturam domus, in qua libebat habitare, nec ipsam, nec pro ipsa timentem.'

[r] *Cubile humus*] Seneca libro I. Quare bonis viris mala accidant: 'Omnes considera gentes, in quibus Romana pax desinit: Germanos dico, et quicquid circa Istrum vagarum gentium occursat. Perpetua illos hyems, triste cœlum premit, maligne solum sterile sustentat, imbrem culmo aut fronde defendunt, super durata glacie stagna persultant, in alimentum feras captant. Miseri tibi videntur? nihil miserum est, quod in naturam consuetudo perduxit. Paulatim enim voluptati sunt, quæ necessitate cœperunt: nulla illis domicilia, nullæ sedes sunt, nisi quas lassitudo in diem posuit. Vilis, et hic quærendus victus, horrida iniquitas cœli, intecta corpora; hoc quod tibi calamitas videtur, tot gentium vita est.'

[s] *Inopia ferri, ossibus*] Aut Urorum cornibus, ut supra ex Plinio ostendi: puto enim prope illum locum de his ipsis *Fennis* intelligendum. *Coler.*

[t] *Idemque venatus*] Apud Sarmatides etiam, 'Arcus tendere, equitare, venari, puellaria pensa sunt:' ut Mela tradit l. III. *Coler.*

fantibus ferarum imbriumque suffugium, quam ut in aliquo ramorum nexu[u] contegantur: huc redeunt juvenes, hoc senum receptaculum. Sed[5] beatius arbitrantur, quam ingemere agris,[v] illaborare domibus,[w] suas alienasque fortunas spe metuque versare.[x] Securi adversus homines, securi adversus Deos,[y] rem difficillimam assecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus esset.[6] [z] Cetera jam fabulosa: 'Hellu-

aliud præsidium pueris contra feras pluviasque, quam ut aliquo ramorum simul innexorum tugurio abscondantur, defendantur: huc juniores remeant, hoc seniorum domicilium. Id felicius existimant, quam luctari cum prædiis, aut operari in ædibus, et suas alienasque opes spe et formidine exagitare. Tuti adversus mortales, haud soliciti erga Deos, rem quam maxime arduam adepti sunt, ut ne voto quidem indigeant. Cetera jam ficta et commentitia: Hellusios et Oxionas habere fa-

5 Ita omnes Mss. Vatic. et veteres ac recentiores editiones. Frustra emendavit Rhenanus, *id beatius arbitrantur.* Omitti non debuit, *sed.* Intelligi autem potest, *id.* Brotier.—6 Sic omnes Mss. Vatic. veteres editiones et

NOTÆ

[u] *Aliquo ramorum nexu*] Idem scribit de Septempaganis sive Mosynis Strabo; de quibus et Xenophon. *Colerus.*

Ramorum nexu] Senec. epist. 90. 'Illi, quos aliquod nemus densum a sole protexerat, qui adversus sævitiam hyemis, aut imbris, vili receptaculo tuti sub fronde vivebant, placidas transigebant sine suspicione noctes.'

Idem Seneca epist. 90. 'Furcæ utrimque suspensæ fulciebant casam, spissatis ramalibus ac fronde congestam.'

[v] *Ingemere agris*] Non enim sine suspiriis et singultibus scinduntur glebæ: jugo bos premitur, non sine onere aratoris, et sæpe etiam fatiscit agricola. Occat anhelando ipse, et sudore suo irrigat agros.

Ingemere agris] Plin. XVIII. 5. 'Malus est ager, cum quo dominus luctatur. Cato inter prima spectari jubet, ut solum sua virtute valeat,' &c.

[w] *Illaborare domibus*] Vertunt, quasi hic ageretur de ædificandis domibus; sed præcise tantum agitur de negotiis, et præcipue de re familiari, cujus satagere debent qui sedes semel fixere.

[x] *Versare*] Id est, quam ancipiti animo pendere semper, suasque et alienas opes fluctuantes et obnoxias fortunæ contemplari, perpetuoque dubios inter spem et formidinem agitare.

[y] *Securi adversus homines, securi adversus Deos*] In fœda enim paupertate, securi adversus raptores furesque agebant, quibus nihil quæstui apud eos.

Et dum agriculturæ non studebant, securi etiam erant adversus Deos, id est, adversus grandines ac tempestates, ceterasque cœli injurias, quæ segetes atque omnes alios terræ fructus aliquando destruere solent. *Pichena.*

[z] *Ut illis ne voto quidem opus sit*] Quid enim optent homines, qui nihil sperant, nil cupiunt, aut timent?

Ut illis ne voto quidem opus sit] An intelligit, barbaras istas gentes, non

sios et Oxionas[7] [a] ora hominum vultusque, corpora[8] atque artus ferarum,[b] gerere:' quod ego, ut incompertum, in medium relinquam.

ciem hominum vultumque, *quoad* corpora *vero* et membra feris similes *esse*: *quod nos, ut incognitum, in medio relinquemus.*

Ernestus. Male emendavit Rhenanus, *opus sit*. Brotier.—7 Mss. Vatic. 2964. et 4498. *Etionas*. Ms. Vatic. 1518. *Exionas*.—8 Mss. Vatic. 1518. 2964. 4498. veteresque editiones, *et corpora atque artus*.

NOTÆ

solum civiliorem humanioremque vitam penitus aspernari, sed et nullarum rerum desiderio teneri, quod difficillimum habetur inter mortales?

Potius videtur sensus: His gentibus, quippe adversus hominum cœlique injurias ob paupertatem securis, Deos votis fatigare non opus fuisse. *Pichena*. Quidni vetus lectio certior, ut *ne voto quidem opus esset?*

Ne voto quidem] Ita securi illi adversus homines et Numina, ut illis ne quidem opus sit fatigare cœlum aut Deos votis suis.

[a] *Hellusios et Oxionas*] Hæc de insulis intelligenda, quæ supra Sarmatiam Germaniamque in Glaciali Oceano sunt sparsæ; quarum maxima nunc noscitur vulgari vocabulo *Nova Zembla*. Hæc est, de qua ita tradit Stephanus, 'Elixona, insula Hyperboreorum, haud minor Sicilia, sub flumine Carambyca, unde insulani Carambicæ, teste Hecatæo.' Plinius de eisdem insulis, quamvis aliis et paulo diversis nominibus, l. IV. c. 13. 'Feruntur et Oonæ, in quibus ovis avium et avenis incolæ vivant: aliæ, in quibus equinis pedibus homines nascantur, Hippopodes appellati: Panotiorum aliæ, in quibus nuda alioquin corpora prægrandes ipsorum aures tota contegant. Incipit inde clarior aperiri fama ab gente Ingævonum, quæ est prima inde Germaniæ.' Fere eadem referunt Solinus cap. 23. Isidorus Origin. l. XI. c. 3. Mela l. III. c. 6. Apud Plinium equidem pro Panotiorum in vulgatis exemplaribus legitur, *Fanesiorum*, et apud Solinum *Phanesiorum*: at quia apud Isidorum diserte sunt *Panotii*, haud dubitaverunt viri eruditi, in utroque auctore legere, *Panotiorum*; nam ab argumento prægrandium aurium, quibus tota corpora contegebant, dicti sunt Græcis scriptoribus *Panotioi*, quemadmodum et alii ab equinis pedibus *Hippopodes*, et ab ovorum esu *Oonai*. Omnino igitur et in Mela corrigendos censeo *Salmalos* in *Panotios*. Nec Tacitum arbitror ex novo habuisse auctore sua de fabulosis illis insulis; vereorque apud hunc quoque vocabulum, *Hellusios*, esse vitiatum a *Panotios*, cujus scriptura, cum forte esset exoleta atque obscurata, imperitus quidam restituit ex Plinio et Solino *Phanesios*, qui porro detorti in *Hellusios*. Jam vero *Oxionas* debere esse *Oonas*, nescio quis dubitare queat. Ex Cluverii Germania antiqua l. III. c. 45. p. 203. *Tillemon*.

[b] *Corpora atque artus ferarum*] Talia, aut hæc ipsa naturæ monstra describit Plinius, ex fama tamen, quæ sæpe dubia et fabulosa, quod dicit ipse l. IV. 13. 'Reliqua littora incerta signata fama.' Sic igitur ibidem ille: Sunt aliæ insulæ, 'in quibus equinis pedibus homines nascan-

NOTÆ

tur, Hippopodes appellati: Fanesiorum aliæ, in quibus nuda alioquin corpora prægrandes ipsorum aures tota contegant. Incipit inde clarior aperiri fama ab gente Ingævonum,' &c. Rationem tamen naturæ portentosæ in ipsa natura ingenioque terrarum, quasi ex vero, quærere videtur idem Plinius VI. 30. ubi de Æthiopia:

'Animalium,' inquit, 'hominumque effigies monstriferas circa extremitates ejus gigni minime mirum, artifici ad formanda corpora effigiesque cælandas mobilitate ignea. Ferunt certe ab Orientis parte intima gentes esse sine naribus, æquali totius oris planitie. Alias superiore labro orbas, alias sine linguis: pars etiam ore concreto, et naribus carens, uno tantum foramine spirat, potumque calamis avenæ trahit, et grana ejusdem avenæ, sponte provenientis ad vescendum. Quibusdam pro sermone nutus motusque membrorum est.'

Quidni simile ludibrium naturæ sit, aut fingatur, ut ad Meridiem, ita et ad Septentrionem, licet diversis de causis?

JULII AGRICOLÆ

VITA,

SCRIPTORE

C. CORNELIO TACITO.

BREVIARIUM.

Cap. 1. Scribendi clarorum virorum vitam mos antiquus, 2. sub malis Principibus periculosus, 3. sub Trajano in honorem Agricolæ repetitus a Tacito; qui non eloquentiam, ast pietatem pollicetur. 4. Agricolæ stirps, educatio, studia. 5. Positis in Britannia primis castrorum rudimentis, 6. uxorem ducit: fit Quæstor, Tribunus, Prætor: recognoscendis templorum donis præfectus. 7. Othoniano bello matrem partemque patrimonii amittit. 8. In Vespasiani partes transgressus, legioni XX. in Britannia præpositus, alienæ famæ cura promovet suam. 9. Redux inter patricios ascitus Aquitaniam regit. Consul factus Tacito filiam despondet. Britanniæ præficitur.

10. Britanniæ descriptio. Thule cognita: mare pigrum. 11. Britannorum origo, habitus, sacra, sermo, mores, 12. militia, regimen, rarus conventus: cœlum, solum, metalla, margarita. 13. Victæ gentis ingenium. Cæsarum in Britanniam expeditiones. 14. Consularium legatorum res gestæ. 15. Britanniæ rebellio, 16. Boadicea duce cœpta, a Suet. Paulino compressa. Huic succedunt ignavi. 17. Rem restituunt Petilius Cerialis et Julius Frontinus; hic Silures, ille Brigantes vincit; 18. Agricola Ordovices et Monam. Totam provinciam pacat, et 19. 20. moderatione,

prudentia, abstinentia, æquitate in obsequio retinet, 21. animosque artibus et voluptatibus mollit.

22. 23. Nova expeditio novas gentes aperit, quæ præsidio firmantur. Agricolæ candor in communicanda gloria. 24. Consilium de occupanda Hibernia. 25—27. Civitates trans Bodotriam sitæ explorantur. Caledonii, Romanos aggressi, consilio ductuque Agricolæ pulsi, sacrificiis conspirationem civitatum sanciunt. 28. Usipiorum cohors miro casu Britanniam circumvecta. Agricolæ filius obit. 29. Bellum Britanni reparant Calgaco duce, cujus 30—32. oratio ad suos. 33. 34. Romanos quoque hortatur Agricola. 35—37. Atrox et cruentum prælium. 38. Penes Romanos victoria. Agricola Britanniam circumvehi præcipit.

39. Domitianus, fronte lætus, pectore anxius, nuntium victoriæ excipit. 40. Honores tamen Agricolæ decerni jubet, condito odio, donec provincia decedat Agricola. Is redux modeste agit. 41. Periculum ab accusatoribus et laudatoribus. 42. Excusat se, ne provinciam sortiatur Proconsul. 43. Obit non sine veneni suspicione, a Domitiano dati. 44. Ejus ætas, habitus, honores, opes. 45. Mortis opportunitas ante Domitiani atrocitates. 46. Questus auctoris et ex virtute solatia. Fama Agricolæ ad posteros transmissa.

CLARORUM virorum facta moresque posteris tradere, antiquitus[a] usitatum, ne nostris quidem temporibus, quanquam

Illustrium virorum res gestas moresque posteritati commendare, jam olim usu receptum fuit, et id *ne nostro quidem ævo, quamvis incuriosa suorum tempora*

NOTÆ

Libellus hic, si quis alius, vere disertus, vere prudens, scriptus videtur sub idem tempus cum illo de Germania: vel certe haud longe secus. Nam quadriennio post mortem Agricolæ hunc contexuisse videtur Tacitus, ipso quidem indice, hoc libro: ' Nobis tam longæ absentiæ conditione, ante quadriennium amissus es.' Atque obiit Agricola Pompeio Collega et Corn. Prisco, Coss. uti hac ratione, scriptum syntagma hoc esse oporteat sub ipsum initium imperii Trajani. *Lipsius.*

[a] *Tradere, antiquitus*] Sero tamen scripserunt historiam Romani, teste Sueton. de Ill. Gramm. 2. ' Primus igitur, quantum opinamur, studium

incuriosa suorum ætas[b] omisit, quotiens magna[c] aliqua ac

neglexere, quoties eximia aliqua et insignis virtus præcelluit ac superavit inscitiam

NOTÆ

Grammaticæ in urbem intulit Crates Mallotes Aristarchi æqualis, qui missus ad senatum ab Attalo rege, inter secundum ac tertium bellum Punicum, sub ipsam Ennii mortem, cum in regione palatii, prolapsus in cloacæ foramen, crus fregisset; per omne legationis, simul et valetudinis tempus, plurimas ἀκροάσεις subinde fecit, assidueque disseruit, ac nostris exemplo fuit ad imitandum. Hactenus tamen imitati, ut carmina parum adhuc divulgata, vel defunctorum amicorum, vel si quorum aliorum probassent, diligentius retractarent; ac legendo commentandoque, etiam ceteris nota facerent.' Nondum itaque componebant historias aut annales, nisi forte carmine, ut fecit Ennius.

[b] *Incuriosa suorum ætas*] Sic fine Annal. II. 'Dum vetera extollimus, recentium incuriosi.' Ceterum hoc sæculorum omnium vitium fuit, viventes adhuc fastidire, veteres et olim defunctos admirari: de quo pulchre Demosthenes in Orat. de Corona.

Nimirum 'præsentia invidia, præterita veneratione prosequimur;' et 'his nos obrui, illis instrui credimus,' inquit Velleius. Cui succinens Horatius: 'Virtutem incolumem odimus, Sublatam ex oculis quærimus invidi.' *Virdungus.*

Incuriosa suorum ætas] Incuriosa fuit ea ætas hominum rerumque, non tantum, quia præsentes viventesque sperneret; id enim commune est omni omnium mortalium ætati civitatique; sed etiam præcipue, quia 'sæva' illa et 'infesta virtutibus tempora' fuerunt. Quis enim curiosus virtutis tum commendandæ tradendæque posteris, cum exilio et nece sæviretur in auctores, et flammis 'ingenia' punirentur. Attamen, inquit, nostra ætas, 'quanquam incuriosa suorum,' non id prorsus omisit, quoties magna aliqua virtus altius emersit, licet id longe difficilius et longe maxime tum periculosius fuerit, quam 'apud priores:' nam vetere Repub. florente certe 'facta puniebantur, sed verba impune erant:' et ut apud priscos Romanos 'agere memoratu digna, pronum' et facile fuit; ita et ea scribere et posteris tradere, ut sine adulatione et ambitione auctorum, ita et sine periculo fuit. 'Adeo virtutes iisdem temporibus optime' et felicissime commendantur, 'quibus facillime gignuntur.' Igitur *incuriosa suorum* fuit illa *ætas*, quia exilio, nece, et igne oppressa, atque in silentium adacta ingenia, et quia in tanta servitute hominum, ademtum 'per inquisitiones et loquendi audiendique commercium:' quia 'expulsi sapientiæ professores,' et omnes bonæ artes 'in exilium actæ;' quia 'cito exstinguuntur' studia, et ingenia, quæ et ipsa 'lente augescunt;' et quia 'subit' etiam 'ipsius inertiæ dulcedo:' quia per quindecim annos, quibus imperavit, aut potius sæviit ac debacchatus est Domitianus, multi honesti et doctissimi viri 'fortuitis casibus,' et etiam fortissimus, ac virtutis et recti pervicacissimus quisque sævitia dominantis interciderunt: quia denique, 'per silentium ad ipsos exactæ ætatis terminos' ventum est; et tota illa ætas quindecim annorum, qua grassatus est calvus Nero, 'grande mortalis ævi spatium,' per silentium transacta: 'grande' certe illud 'spatium,' si brevitatem vitæ ævique hominum, si ætatem

nobilis virtus vicit ac supergressa est vitium, parvis magnisque civitatibus[d] commune, ignorantiam recti et invidiam. Sed apud priores,[e] ut agere memoratu digna pronum magisque in aperto erat; ita celeberrimus quisque ingenio,[f] ad

recti et livorem, quod est *vitium commune medicis et magnis nationibus. Sed quemadmodum apud antiquos, res memoria dignas præstare facile, magisque licitum ac liberum erat; ita* tum *clarissimus quisque facundia, non favore vel cupiditate*,

NOTÆ

scribendo idoneam spectes.

Incuriosa suorum] Nempe propter 'ignorantiam recti et invidiam,' et forte magis etiam ob infesta virtutibus tempora. Nam tum infesta dominatio; et iis, qui virtutem exercerent, et qui laudarent.

[c] *Quotiens magna*] Possit id forte pro genio Taciti referri, et ad *τὸ usitatum antiquitus*, et ad ea, *incuriosa suorum ætas*, eo sensu ut *antiquitus usitatum* fuerit, celebrare virtutem, quoties emersit et vicit invidiam, et id quoque non omiserit nostra ætas, licet *incuriosa suorum*, quoties nostro ævo *magna aliqua ac nobilis virtus* emicuit.

[d] *Vitium, parvis magnisque civitatibus*] Cor. Nepos in Chabria: 'Est enim hoc commune vitium magnis liberisque civitatibus, ut invidia gloriæ comes sit; et libenter de his detrahant, quos emergere videant altius.'

[e] *Apud priores*] Qui vivente adhuc libertate et stante republica vixerunt.

Ut apud priores] Ut ea ætas ferax virtutum fuit, ut felix facilisque natura tum fuit gignendis viris illustribus, ita tum et 'celeberrimus quisque ingenio,' sine favore, sine adulatione in imperitantes potentioresque, scripsere; *sine ambitione*, id est, sine amore aut odio, nullo affectu privato, sed solius virtutis studio, et, *bonæ tantum conscientiæ pretio*, ad fortia facta posteris tradenda incitabantur. Ipsemet Tacitus Hist. I. 1. 'Sed veteris populi Rom. prospera vel adversa claris scriptoribus memorata sunt; temporibusque Augusti dicendis non defuere decora ingenia, donec gliscente adulatione, deterrerentur. Tiberii Caiique et Claudii ac Neronis res, florentibus ipsis, ob metum falsæ.' Idemque dici potuit de Domitiano. Nam vel res ipsius *ob metum falsæ*, vel silentio obliteratæ: quia tum a scribendo *decora ingenia* deterrebantur, metu scil. vel *gliscente adulatione* in quoscumque principes, seu dominationis magistros: utrumque refugiebant honesti viri, qui non ambitione, sed sola recti verique conscientia ad scribendum ducuntur. Hi neque metu scribere falsa, neque adulari dominantibus voluere: id quippe repugnabat conscientiæ auctorum et dignitati historiæ, cujus tota vis et tota majestas in vero est.

[f] *Celeberrimus quisque ingenio*] Sic Plinius major vitam amicorum scripserat, testis alter Plinius l. III. ep. 5. 'Scripti libri .... de vita Pomponii Secundi duo, a quo singulariter amatus, hoc memoriæ amici quasi debitum munus absolvit.'

Celeberrimus quisque] Historia ab honestis solum et ingenuis viris olim scripta. Suet. de Claris Rhet. 3. ubi de L. Octacilio Pilito: 'Primus omnium libertinorum, ut Corn. Nepos opinatur, scribere historiam orsus, non nisi ab honestissimo quoque scribi solitam.'

prodendam virtutis memoriam, sine gratia aut ambitione, bonæ tantum conscientiæ pretio ducebatur. Ac plerique, suam ipsi vitam narrare,[g] fiduciam potius morum, quam arrogantiam arbitrati sunt: nec id Rutilio[h] et Scauro[i] citra fidem aut obtrectationi fuit: adeo virtutes[j] iisdem temporibus optime æstimantur, quibus facillime gignuntur. At mihi, nunc[k] narraturo vitam defuncti hominis, venia opus

aut ostentatione, sed *solo bonæ conscientiæ præmio, ad celebrandam virtutis famam incitabatur. Ac multi, sua ipsi vitæ instituta factaque memorare, securitatem esse potius bene actæ vitæ, quam superbiam existimarunt: nec ideo dubitatum de fide Rutilii et Scauri*, quod vitam suam ipsi narrassent, *nec* ideo etiam *decori* illorum *vel famæ obtrectatum est: adeo virtutes iisdem sæculis æquissime approbantur, quibus felicissime oriuntur. At mihi nunc udituro vitam fatofuncti viri,*

NOTÆ

g *Plerique, suam ipsi vitam narrare*] Cic. l. v. ep. 12. 'Quod si a te non impetro, &c. cogar fortasse facere, quod nonnulli sæpe reprehendunt: scribam ipse de me; multorum tamen exemplo, et clarorum virorum. Sed quod te non fugit, hæc sunt in hoc genere vitia: ut verecundius ipsi de se scribant, necesse est, si quid est laudandum; et prætereant, si quid forte reprehendendum est. Accedit etiam, ut minor sit fides, minor auctoritas: multi denique reprehendant, et dicant verecundiores esse præcones ludorum gymnicorum, qui cum ceteris coronas imposuerunt victoribus, eorumque nomina magna voce pronuntiarunt, cum ipsi ante ludorum missionem corona donentur, alium præconem adhibeant, ne sua voce ipsi se victores esse prædicent.'

h *Rutilio*] Rutilium Rufum intelligit, qui et historias scripsit, et orationes, et De vita sua. Citant eum Latini Græcique scriptores passim, et nominatim Charisius hæc De vita. Etiam Isidorus, l. xx. Originum: 'Lecticæ, sive plutei lecti: de quibus Rutilius Rufus de vita sua: Primum, inquit, consuetudine imperatorum ipse pro lectis, lecticis utebatur.' Sic lego. *Lipsius.*

i *Scauro*] De quo Cicero in Bruto: 'Hujus et orationes sunt, et tres ad L. Fusidium libri scripti de vita ipsius acta, sane utiles.' Plinius lib. xxxiv. 'L. Fusidium illum, ad quem Scaurus de vita sua scripsit.'

Valerius Maximus l. iv. 'M. Scaurus quantulum a patre hæreditatem acceperit, in primo libro eorum, quos de vita sua scripsit, refert.' *Lipsius.*

j *Adeo virtutes*] Notæ præcipue virtutes bonis amicis: et quis eas melius æstimet aut commendet? Plin. l. vii. ep. 31. de Claudio Pollione: 'Quam fideliter amicos colat, multorum supremis judiciis, tum Musonii Bassi gravissimi civis, credere potes; cujus memoriam tam grata prædicatione prorogat et extendit, ut librum de vita ejus, (nam studia quoque sicut alias artes bonas veneratur,) ediderit. Pulchrum istud, et raritate ipsa probandum, cum plerique hactenus defunctorum meminerint, ut querantur.'

k *At mihi, nunc*] *Nunc;* nempe ea ætate qua vixit et interiit Agricola, et etiam qua scripsit Tacitus, venia et præfatione opus fuit auctori; quia scil. descripturus et 'cursaturus' fuit

fuit:[l] quam non petissem,[1] ni[2] incusaturus[3][m] tam sæva et infesta virtutibus tempora.

excusatio petenda fuit: quam tamen *non postularem, nisi percursurus* essem *sæculum tam immane,* tamque *infensum egregiis artibus.*

1 Ms. Vatic. 4494. *petiissem.*—2 Ms. Vatic. 3429. *ni* abest.—3 Brotierus

NOTÆ

'tam sæva et infesta virtutibus tempora,' quia cladium Rom. memoriam repetiturus fuerit; quæ continuæ clades, similitudine et sævitia perpetua, tædium sui lectoribus pariunt, ut et auctori ipsi.

Possint afferri et aliæ rationes *veniæ* petendæ; quia scil. adhuc fere vivebat spirabatque Agricola, et ejus virtus ac gloria fere in oculis hominum, cui invideri adhuc, et quæ tum veluti sperni potuit; nam præsentia odimus et contemnimus. Sic est ingenium hominis; ideoque narraturo vitam hujus viri, *venia* opus fuit. Et etiam quia Tacitus gener filiusque Agricolæ, sic suum ipse decus ac familiæ suæ prædicare videbatur: sicque laudes suas prodere, ipsi arrogantiæ tribui potuit. Supra: 'Plerique suam ipsi vitam narrare, fiduciam potius morum, quam arrogantiam arbitrati sunt.'

Et ipsemet prævertere et occupare *veniam* illam et *defensionem* videtur infra: 'Hic interim liber honori Agricolæ soceri mei destinatus, professione pietatis, aut laudatus erit, aut excusatus.' At cum hoc loco Tacitus ipse afferat rationem, cur *venia* ipsi *opus* fuerit, nempe quia 'cursaturus' fuit 'tam sæva et infesta virtutibus tempora,' huic uni rationi standum hoc loco.

Nunc] Τὸ *nunc* non respicit ad sequentia tempora, quasi timuerit Tacitus Domitiani sævitiam; ideoque distulerit narrare vitam Agricolæ in hæc tempora, quibus 'gloria post cineres.' Τὸ *nunc* spectat ad antecedentia, quasi diceret: Olim florente libertate, suammet narrare vitam, 'nec citra fidem, aut obtrectationi fuit' viris illustribus; sed *nunc* mihi narraturo vitam soceri *venia* opus fuit, quam tamen *non petissem*, nunc in tanta felicitate imperii Trajani, *ni cursaturus* prisca mala, ni veteres Reipub. plagas retractaturus essem, dum narro vitam Agricolæ. Nec ideo *veniam* petit Tacitus, quia Aruleno Rustico Pætum Thraseam, et Herennio Senecioni Priscum Helvidium laudatos esse, *capitale* fuit: sed quia illa hæc tempora tantis *virtutibus infesta* retractaturus fuit; quæ mala, quæ tempora odium simul et tædium, atque indignationem legentibus pariunt.

[l] *Venia opus fuit*] Metuebat fortassis. Et cur, quæso? ne incideret in 'sæva et infesta virtutibus tempora' sub Domitiano. Sed scripsit hæc sub Trajano, et 'in beatissimi sæculi luce,' ut vocat.

Neque rationis quicquam solidæ dispicio, cur, cum plenam securitatem tempora indulgerent, quibus scripsit, terrorem ex iis, de quibus scribebat, temporibus, conciperet; aut ex iis, quæ secuta sunt, 'legimus cum Aruleno Rustico,' &c. quæ diu post gesta in recenti ejus memoria, et velut in conspectu versabantur. Sic enim ait c. 45. hujus libri, 'Nos Maurici Rusticique visus, nos innocenti sanguine Senecio perfudit.' *Savilius.*

Licet præterita sint mala, tamen

2. Legimus,[1] cum[n] Aruleno Rustico Pætus Thrasea, He-

Legimus, crimini datum et exitiabile fuisse Aruleno Rustico, quod laudavisset

cum Ryckio et Gronovio scribit *cursaturus;* et ita veteres Edd. Pichena et recentiores. Rhenanus emendaverat *ni incursaturus.* Lipsius, *incusaturus;* et sic quidem Ms. Vatic. 3429.

1 Mallet Lipsius *vidimus.*

NOTÆ

adhuc terrent et auctorem, simul et horrorem incutiunt adhuc animis legentium. Ideoque veniæ præfatio justa, necessaria.

[m] *Quam non petissem, ni incusaturus*] Comparandus ille locus cum altero loco simili Taciti, Ann. xvi. 16. Ubi sic habet: 'Etiam si bella externa, et obitas pro Repub. mortes, tanta casuum similitudine, memorarem, meque ipsum satias cepisset, aliorumque tædium expectarem, quamvis honestos civium exitus, tristes tamen et continuos aspernantium. At nunc patientia servilis, tantumque sanguinis domi perditum, fatigant animum et mœstitia restringunt. Neque aliam defensionem [quod idem est ac *veniam*] ab iis quibus ista noscentur, exegerim, quam ne oderim [vel oderint] tam segniter pereuntes. Ira illa Numinum in res Romanas fuit,' &c.

Sic et *veniam* hic rursus, ubi de calvo Nerone scripturus est, petit Tacitus, quia clades Romanas renovare, totque vulnera Reipub. imperante Domitiano, inflicta retractare, et veluti recrudare scribendo, cogitur. Sic quasi præfatus olim Æneas apud Virgil. 'Infandum, regina, jubes renovare dolorem.'

Videbis similem locum ex Livii proëmio a nobis allatum ad hunc locum Annalium Taciti xvi. 16. Ibi eodem prorsus consilio et voto et sensu veniam etiam petit Livius, res Romanas compositurus, scilicet ob sævitiam proscriptionum Marianarum, quas ingressurus erat, et ob bella civilia continua, quibus Respub. Rom. conflictata, et tandem oppressa est: tot tantisque malis publicis ingemiscit auctor, et statim præfari veniam ac dolorem cogitur.

Ni cursaturus tam sæva] Veniam petebat, ne socerum Agricolam laudando, arrogantiæ ambitionisque argueretur: cum jam ea tempora non essent, quibus unicuique vitam alienam suamque narrare in proclivi erat. Nam etsi Trajanus quotidie felicitatem imperii augebat, tamen ut inferius ait, 'tardiora sunt remedia, quam mala:' et: 'ingenia studiaque oppresseris facilius, quam revocaveris.' *Pichena.*

[n] *Legimus, cum*] Itane *legimus?* immo *vidimus.* Nam hæc sub Domitiano gesta, ut in extremo libello indicas, te vivo, atque adeo præsente. *Lipsius.*

Thrasea obtruncatus a Nerone, 'virtutem ipsam exscindere cupiente,' inquit Tac. Ann. xvi. Helvidius Priscus a Vespasiano, quod consilio Eprii Marcelli recte in senatu suadentis aliquot ante annis, obsequi detrectasset, narrante Tac. Hist. iv. 8. *Savilius.*

Ἐνεστὼς, nos scilicet, qui nunc sub Trajano vitam degimus, quibusque tandem legere licet flagitia Domitiani: jam enim aureum illud sæculum advenerat: 'ubi sentire quæ velis, et quæ sentias dicere licet.' Nec

rennio Senecioni Priscus Helvidius laudati[o] essent, capitale fuisse: neque in ipsos modo auctores, sed in libros quoque eorum sævitum, delegato Triumviris[p] ministerio,[q] ut monu-

Pætum Thraseam, et *Herennio Senecioni, quod Priscum Helvidium celebrasset; neque ipsos solummodo scriptores punitos, sed etiam monumenta illorum* abolita, *cum triumviris* capitalibus *mandatum* esset, *ut libri illustrissimorum virorum*

NOTÆ

de se tantum hæc Cornelius dicit, (ut voluit Lipsius,) sed de aliis etiam, qui ea non videre: et nos jam *legimus* sæpe, quod ipsi vidimus. Loquitur Tacitus, quasi post longum et infestum somnium, quasi post novam vitam sub optimo principe, et velut in nova *beatissimi sæculi luce*, qua jam spirare, libere loqui, scribere et legere licuit, quæ antea cum horrore viderant.

[o] *Senecioni Priscus Helvidius laudati*] Rem describit ex parte Plinius l. VII. ep. 19. 'Animus tantum [Fanniæ] et spiritus viget, Helvidio marito, Thrasea patre dignissimus. Reliqua labuntur, meque non metu tantum, verum etiam dolore conficiunt! doleo enim maximam fœminam eripi oculis civitatis, nescio an aliquid simile visuris. Quæ castitas illi! quæ sanctitas! quæ gravitas! quanta constantia! Bis maritum secuta in exilium est; tertio ipsa propter maritum relegata. Nam cum Senecio reus esset, quod de vita Helvidii libros composuisset, rogatumque se a Fannia in defensione dixisset, quærente minaciter Mettio Caro, an rogasset? respondit, Rogavi. An commentarios scripturo dedisset? Dedi. An sciente matre? Nesciente. Postremo nullam vocem cedentem periculo emisit; quin etiam illos ipsos libros, quanquam et necessitate et metu temporum abolitos senatusconsulto, publicatis bonis, servavit, habuit, tulitque in exilium exilii causam.' Primo exularat Helvidius sub Nerone, dein sub Vespasiano; sub quo et occisus est a magistris dominationis. Mox Helvidius filius interfectus a Domitiano.

Helvidius] De ultione Helvidii Plinius etiam libros composuerat. Sed post Domitianum ea vindicta et libri. De quibus ipse Plinius l. VII. ep. 30. 'Licet tu mihi bonum animum facias, qui libellos meos de ultione Helvidii, orationi Demosthenis κατὰ Μειδίου confers; quam sane cum componerem, illos habui in manibus, non ut æmularer (improbum enim ac furiosum) sed tamen imitarer.' Forte ultionem Helvidii filii intelligit, cujus exitium in delatorem vindicare potuit pro sua auctoritate et eloquentia Plinius, jam meliore sæculo, et æquiore virtutibus principe.

[p] *Triumviris*] Qui ad Religionem spectabant libri, olim a victimariis facto igne cremabantur in Comitio, senatu statuente et prætore curante. Victimarii illi ministri sacerdotum erant, qui scil. victimas ligabant, cultrum, aquam, molam salsam parabant, &c. Sed nunc qui ad majestatem pertinent libri, a Triumviris capitalibus uruntur, qui loco prætoris forte in id substituti.

At ne intelligas, eorum manu seu ministerio ipso crematos libros. Quippe hi habebant octo lictores sibi apparentes ministrantesque; quorum haud dubie opera accendebatur ignis, quo libri illi cremarentur.

Hi triumviri custodiam carceris habebant et latomiarum, cognoscebant de furibus et servis nequam, et

menta[r] clarissimorum ingeniorum[s] in comitio ac foro[t] cre-

cremarentur in comitio ac foro. Nempe, hac flamma exstingui putabant sermones

NOTÆ

in scelerosos animadvertebatur ipsorum interventu, et ad id opera lictorum utebantur.

Triumviris] De triumviris non novum. Nam sic Gell. III. 3. 'De Nævio quoque accepimus, fabulas eum in carcere duas scripsisse, Ariolum et Leontem, cum ob assiduam maledicentiam, et probra in principes civitatis, de Græcorum poëtarum more dicta, in vincula Romæ a triumviris conjectus esset.'

q *Ministerio*] Intellige, *interventu;* sic suppliciis a senatu decretis interveniebat prætor, tanquam pœnæ exactor; ita et ipsi triumviri capitales exigebant pœnam a prætore vel a Senatu constitutam, et per lictores talia exequebantur.

r *Ut monumenta*] Herodotus Terpsich. Clisthenes Sicyoniorum Rex cum decrevisset in Argivos bellum, edicto vetuit, ne Homeri versus aut canerentur aut legerentur, quod passim Argos et Argivos deprædicent; prudenter secum animo reputans, quantum turbandis subditorum animis, etiam cum regni periculo, faceret poëma, dictantibus quasi facundiæ gratiis conditum.

Romani quoque, cum inter omnia solicitandæ per intestinos motus Reipublicæ instrumenta, nullum deprehenderent aptius, quam si per editos libros disseminaretur seditionis materia, et res novas molientibus tacitum sic admoveretur calcar, voluerunt, Ædiles et Triumviros Capitales operam dare, ne quieti publicæ ex illis noxa crearetur.

Punico bello secundo, cum mali fatidicorum libri novis sacris licentiam fecissent, scribit Livius l. XXV. 'Incusati graviter ab Senatu Ædiles Triumvirique Capitales, quod non prohiberent.' Atque hic apud Tacitum locus, Triumviros, alius apud eundem designat Ædiles Ann. l. IV. 'Libros Cremutii Cordi per Ædiles cremandos censuere patres.'

Destinatus autem rei isti locus erat in Comitio parte fori Romani. Livius l. XL. 'Libri Numæ de jure Pontificio in Comitio, igne a victimariis facto, in conspectu populi cremati sunt.' *Savilius.*

Talia simul curabant Ædiles et triumviri, sed diverso modo; ita, scil. ut Ædilibus talia prohibentibus, persequentibus, aut etiam abolentibus, triumviri ministerium suum, operamque navarent ex officio, ut et in aliis rebus, quæ ad turbidam plebeculam continendam pertinebant.

s *Ingeniorum*] Pro ipsis viris doctis, pro facundia et eloquentia, pro ipsis artibus literisque et studiis hic *ingenium* sumitur. Infra: 'ingenia studiaque facilius oppresseris,' &c.

t *In comitio ac foro*] Ambigitur, num in foro comitium, an juxta forum. Ego sentio in foro fuisse, et quidem in Romano foro. Ascribam de comitio, quæ memini me legere, ex quibus quid fuerit, et ubi fuerit, facile quis intelliget.

Asconius Ped. in 3. contra Verr. 'Comitium, locus propter senatum, quo coire equitibus et populo Rom. licet:' tangit perite vocis originem, dum *coire equitibus et populo licere,* dicit. Festus: 'Comitiales dies appellabant, cum in comitio conveniebant; qui locus a coëundo, id est, insimul veniendo, dictus est.'

Sex. Rufus in regione octava quæ

rentur. Scilicet, illo igne vocem Populi Romani et libertatem Senatus et conscientiam generis[u] humani aboleri arbi-

populi Rom. et libertatem Patrum, et cognitionem omnium omnino mortalium, ejec-

NOTÆ

fori Romani est, locat Comitium. Belle: nam in Comitio erat ficus Ruminalis, P. Victore teste: ficus autem in foro, si Plinio credimus xv. 18. 'Colitur ficus arbor in foro ipso ac comitio, Romæ nata, sacra fulguribus ibi conditis.'

Jam Comitii quis usus? Varro docet 4. de L. L. 'Comitium, ab eo, quod coibant eo comitiis curiatis, et litium causa.' Plautus Pœn. III. 2. 7. 'Jam istorum nullus nefastu'st, comitiales sunt meri:' (id est, in litigiis versatissimi.) Comitium ergo locus in foro est, et is locus, in quo lites, ut ille ait, discingebantur. *Barclaius.*

In Comitio] *Comitium* sic dictum, quod comitiis curiatis populus illic conveniret. Fuit comitium foro conjunctum, immo pars fori, a palatii porta incipiens, et finiens ad templum D. Mariæ Novæ. *Comitium* multis annis tecto caruit, et propterea comitia indicta, sæpe ob tempestatem ingruentem, peragi non potuerunt, immo et dissoluta sunt. Longo autem post tempore, ubi Hannibal in Italiam venit, tectum impositum fuit, idque postea a Cæsare restauratum. In hac parte fori celeberrima plurimæ statuæ fuerunt, item rostra, &c. Ibi spectatu digna populo exhibita, ibi et magna supplicia ostentui proposita; ibi Tiridates pro rostris, ostentatus plebi et veluti triumphatus a Nerone, et similia.

Foro] Forum Romanum, fuit inter Capitolinum et Palatinum montes, in octava regione Romæ antiquæ: hodie pars illa Campi *Vaccino*, quæ est inter septemtrionem et occidentem, in regionibus *Campitelli* et *Ripa*, inter ecclesias vulgo dictas, *Santa Maria Liberatrice*, *Sant Adriano*, arcum *Septimii Severi*, et circa ecclesiam vulgo dictam, *Santa Maria della consolatione*. Ex Nardino, Rubeis Falda. *Tillemon.*

[u] *Conscientiam generis*] Cognitio hæc interna et arcana omnium mortalium, quæ simul et secreta ac tacita accusatio fuit scelerum Domitiani: quæ conscientia ad tempus cohibita vi dominationis, pressaque silentio tandem erumpet.

Conscientiam] Sic vocat, quia cognitio, seu cogitatio hæc interna et arcana, et premebatur altius, metu infesti principis et delatorum; quæ tamen conscientia, quo magis opprimitur, eo gravior est; non certe tam ipsi qui obtegit et intus recondit, quam ei qui tali infamia laborat in animis hominum. Quod clare patet ex hoc loco Ann. l. XIII. ubi Agrippina apud filium conjurationis accusata sic loquitur: 'Nec ideo aut mihi infamia parricidii, aut Cæsari conscientia subeunda est.' Ubi *conscientia*, secreta infamia est Neroni, hoc meruisse videri, hoc cogitare potuisse matrem hoc voluisse: nec gravius pondus ullum *tali conscientia*. *Secretum illud et silentium* generis humani tamen maxime metuendum: ex secreto illo conscientia propria dominantis maxime exagitatur, nisi penitus obstupuerit. Conscientia illa populi, vox tamen publica est, quantumvis cohibeatur.

Conscientiam] Vocat *conscientiam*, quia cognitio hæc interior, nec facile extra pectus prorumpebat, *interdicto* nempe *audiendi loquendique commercio:*

trabantur,[u] expulsis insuper sapientiæ professoribus,[v] atque omni bona arte in exilium[w] acta, ne quid usquam honestum occurreret. Dedimus profecto grande patientiæ documentum: et,[3] sicut vetus ætas vidit, quid ultimum in libertate[x]

tis præterea philosophiæ magistris, atque omnibus bonis artibus in exilium amandatis, ne quid usquam egregium reperiretur. Præbuimus certe exemplum ingens servitii, seu tolerantiæ: et, sicut prisca tempora videre, quid extremum in libertate

2 Frustra tentat Barclayius *arbitrabatur*. Id enim non tantum de Domitiano, sed de ejus scelerum instinctoribus quoque intelligendum. *Brotier.*—3 Puteol. Alciat. Rhenan. *ut, sicut.* Emendavit Lipsius.

NOTÆ

quæ tamen *conscientia*, silentio, flammis, fumoque evanido aboleri non potuit. Nam sublata tyrannide, statim *redit animus:* nec in potestate hominis est *oblivisci*, quemadmodum et *tacere*.

[v] *Expulsis insuper sapientiæ professoribus*] Sueton. Dom. 10. 'Junium [Tacito Arulenus est] Rusticum [interemit Domitianus] quod Pæti Thraseæ, et Helvidii Prisci [ex Taciti sententia, non Helvidii Prisci, sed Thraseæ solius] laudes edidisset, appellaretque eos sanctissimos viros, cujus criminis occasione, philosophos omnes urbe Italiaque summovit.' Sulpitia, istius temporis poëtria: 'Nunc igitur, qui res Romanas imperat inter Et studia, et sapiens hominum nomenque genusque, Omnia abire foras, atque urbe excedere jussit.'

Expulsis sapientiæ professoribus] A. Gellius xv. 11. 'C. Fannio Strabone, M. Valerio Messalla, Coss. SC. de philosophis et rhetoribus Latinis factum est, &c. Neque illis solum temporibus nimis rudibus, necdum Græca doctrina expolitis, philosophi ex urbe Roma pulsi sunt; verum etiam Domitiano imperante, sc. ejecti, atque urbe et Italia interdicti sunt. Qua tempestate Epictetus quoque philosophus, propter id SC., Roma decessit.'

[w] *Omni bona arte in exilium*] Sic et Nero fere se gerebat. Plin. III. ep. 5. de avunculo suo: 'Dubii sermonis octo [libros] scripsit sub Nerone, novissimis annis, cum omne studiorum genus paulo liberius et erectius periculosum servitus fecisset.'

[x] *Quid ultimum in libertate*] Hoc dicit: Illi, qui sub primis principibus, expirante libertate, vixerunt, experti sunt, quis esset rerum status, cum civibus Rom. rigida adhuc cervice jugum subeuntibus, principes suam potestatem temperarent, et multa per senatum, nonnulla etiam per populum administrari et fieri paterentur; nec ad sese solos omnium rerum jus revocarent, aut negotiorum omnium judices essent; denique cum adhuc semilibera videretur respublica.

Potest etiam ad illa tempora, et quidem, ut reor, melius referri, quibus respublica per bella civilia jam animam agebat, et libertas in exitium suum turbis et dissensionibus civium præceps agebatur.

Ultimum vero *in servitute* vocat idem, cum veluti frænis exsoluta tyrannis in omne nefas prorupit; cum

NOTÆ

viri boni clarique, exilio, morte, suppliciis afficiuntur; cum delatores præmiis eliciuntur; cumque ipsi servi in dominorum capita subornantur; cum denique princeps avaritia, libidine, sævitia intestabilis, uno quasi ictu rempublicam exhaurit: talis enim rerum status sub Domitiano. *Virdungus.*

Ultimum id *in libertate*, cujus felicitati nihil addi; et *ultimum* in servitute, cujus calamitati nihil adjici potest. Utrumque illud cum est, utriusque status mutationem portendit: nempe huic, qui in summa libertate est, quia aliud jam ei non restat, et proxime expectat servitutem ex nimia licentia. Etiam qui in summa servitute est, acceptis a desperatione viribus, magno animo ad libertatem eluctatur. *Boxhornius.*

Quid ultimum in libertate] Fingi possint quidam veluti gradus in libertate, ut in servitute: potest populus a libertate degenerare, ut et a servitute. Cum degenerat a libertate, tamen adhuc libertas est, seu licentia; sic et cum a servitute, durat adhuc servitus, sed aliquando strictior duriorque, aut mollior, aut etiam fœdior. Tacit. de mor. Germ. 45. ubi de Sitonibus: 'Fœmina dominatur: in tantum non modo a libertate, sed etiam a servitute degenerant.'

Quid ultimum in libertate esset] Vel intelligit Tacitus, quod supremum, maximum, seu felicissimum in libertate Rom. vel quod ultimum et extremum fuit; cum, nempe, libertas populi Rom. adhuc tantillum spiraret, jam tamen expiranti similis. Nam opponit hic Tacitus extrema extremis. Si per τὸ *ultimum in libertate*, intelligis summam et maximam libertatem, nempe licentiam, vix mihi persuadeas illud esse quod summum in libertate bonum est. Vix credam summam felicitatem liberæ Reipub. in licentia positam esse. Et si per τὸ *ultimum*, intelligeret Tacitus, quod summum et maximum in libertate sit, puto, non dixisset, *quod ultimum in libertate esset*, sed potius *quod maximum et optimum in libertate est*, ut sic directe opponeret, quod summum bene constitutæ Reipub. et libertatis bonum est, summo malo et exitio ultimo Reipub. quod scil. ultima servitus est, qualis fuit sub Domitiano, aliisque malis principibus.

Igitur cum dicit, *quid ultimum in libertate esset*, intelligit tempus morientis libertatis, quale fuit sub triumviris et Augusto: tum enim manebat adhuc species quædam Reip. et libertatis; at sub sequentibus Cæsaribus exstincta prorsus est libertas, et tum videre cives Romani, *quid ultimum in libertate esset*. At sub Domitiano, seu calvo Nerone, tum *grande patientiæ documentum* dedere: et ea ætas tandem vidit, *quid ultimum in servitute esset*. Et si compares eventum utriusque rei, nempe libertatis ultimæ, et ultimæ servitutis, animadvertes parem utriusque exitum fuisse: quia nempe exstincta est libertas sub prioribus principibus, et tum *ultimum* libertatis expirantis fuit, et prima initia servitutis Romani tum sensere. Sic et post Domitianum exstincta servitus illa ultima, et illo exstincto sublatoque, tandem renovata Respublica, et velut e cineribus suis emersit rursus nova civium libertas, sub felici imperio Nervæ, Trajani, et aliorum principum sequentium; ut optime tradit Sueton. Domit. 23. 'Ipsum etiam Domitianum ferunt somniasse, gibbam sibi pone cervicem auream enatam: pro certoque habuisse, beatiorem post se lætioremque portendi statum Reipub. sicut sane brevi evenit, abstinentia et moderatione inse-

esset, ita nos, quid in servitute, ademto per inquisitiones[y] et[4] loquendi audiendique commercio. Memoriam quoque ipsam[z] cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci, quam tacere.

esset, ita nos, quid in servitute ultimum foret, *ablata* nobis *per informationes colloquii seu miscendi sermonis libertate. Et ipsam etiam memoriam amisissemus una cum sermone, si perinde penes nos esset facultas obliviscendi atque silendi.*

4 Lipsius vellet *etiam loquendi*. At veteribus scriptoribus sæpe *et* pro *etiam* usurpatum. *Brotier.*

NOTÆ

quentium principum.' Itaque post Augustum desiit, quod ultimum in libertate est, et post Neronem, dein et Domitianum, quod ultimum in servitute; et tam rediit libertas, seu mixtus feliciter libertate principatus.

[y] *Per inquisitiones*] Quod non novum, sed jam olim usurpatum a malis dominantibus. Plutarch. libell. de Curiositate: 'Primus itaque Darius minor, quosdam habebat auscultatores, quos ὠτακουστὰς vocant, sibi ipsi diffidens, nullosque non suspectos habens ac timens.' Et Dionysius de Tarquinio Superbo: 'Erant illi dispersi passim exploratores quidam et inquisitores eorum, quæ dicerentur, aut agerentur: et illi in vulgus ignoti, sermones miscebant cum proximis; et quandoque ipsi obtrectare tyranno incipiebant: sicque explorabant et expiscabantur, quid alii de eo sentirent.'

[z] *Memoriam..ipsam*] Memoria non perdita prorsus, sed certe obliterata, et quasi exstincta vox senatus et procerum: ita ut neque censerent, aut dicerent, nisi tristia, impia, et nefanda. Quod facunde exequitur Plinius l. VIII. epist. 14. 'Priorum temporum servitus, ut aliarum optimarum artium, sic etiam juris senatorii oblivionem quandam et ignorationem induxit. Quotus enim quisque tam patiens, ut velit discere, quod in usu non sit habiturus? Adde, quod difficile est tenere, quæ acceperis, nisi exerceas. Itaque reducta libertas rudes nos et imperitos deprehendit; cujus dulcedine accensi, cogimur quædam facere, antequam nosse. Erat autem antiquitus institutum, ut a majoribus natu, non auribus modo, verum etiam oculis disceremus, quæ facienda, mox ipsi, ac per vices quasdam tradenda minoribus, haberemus. Inde adolescentuli statim castrensibus stipendiis imbuebantur, ut imperare parendo, duces agere dum sequuntur, assuescerent. Inde honores petituri assistebant curiæ foribus, et consilii publici spectatores, antequam consortes erant. Suus cuique parens pro magistro, aut cui parens non erat, maximus quisque et vetustissimus pro parente. Quæ potestas referentibus, quod censentibus jus, quæ vis magistratibus, quæ ceteris libertas; ubi cedendum, ubi resistendum; quod silendi tempus, quis dicendi modus, quæ distinctio pugnantium sententiarum, quæ executio prioribus aliquid addentium, omnem denique senatorium morem (quod fidelissimum percipiendi genus) exemplis docebantur.'

Infra: 'Iidem prospeximus curiam; sed curiam trepidam et elinguem; cum dicere, quod velles, periculosum; quod nolles, miserum esset.

3. Nunc demum redit animus: et[1] quanquam, primo statim beatissimi sæculi ortu, Nerva Cæsar res olim dissociabiles miscuerit, Principatum ac libertatem, augeatque quotidie felicitatem[2] [a] Imperii Nerva Trajanus, nec spem

Nunc tandem respirat animus; et quamvis, primo statim felicissimæ ætatis initio, Nerva Cæsar res antiquitus infensas sociaverit, imperium atque libertatem, et Reipub. prosperitatem augeat in dies Nerva Trajanus, et jam tranquillitas publica,

1 Bipont. emendant *animus: sed*.... Verum *et* sæpe apud nostrum idem valet. *Oberl.*—2 Ita veteres Edd. aliæque quam plurimæ. Nec *facilitatem*, ut ait Cl. Ernestus, sed *felicitatem* habet Puteolanus. *Facilitatem* emendavit Beroaldus; quem quidam sunt secuti. Utrumque non incommodo sensu.

NOTÆ

Quid tunc disci potuit? quid didicisse juvit, cum senatus, aut ad otium summum, aut ad summum nefas vocaretur, et modo ludibrio, modo dolori retentus, nunquam seria, tristia sæpe censeret? Eadem mala jam senatores, jam participes malorum, multos per annos vidimus tulimusque; quibus ingenia nostra in posterum quoque hebetata, fracta, contusa sunt.'

[a] *Augeatque quotidie felicitatem*] Juxta Venetum, τὸ *felicitatem* prætuli. *Pichena.*

Omnino scripserat Tacitus *facilitatem*. Aperte ad Trajani *simplicitatem morum* alludit, quam ei tribuunt omnes historici: potest et *facilitas* ista de imperii ipsius tranquillitate accipi. *Colerus.*

Facilitatem imperii scripsit, quia de mistione principatus ac libertatis præmiserat. *Acidalius.*

Facilitas imperii maxime cernitur in eo, si princeps non ad suum unius nutum et arbitrium omnia revocet; sed et cum ceteris rempublicam communicet, adeoque infinitam potestatem ac liberam restringat, ac veluti in ordinem cogat. *Virdungus.*

Augeat quotidie facilitatem imperii] Legunt *felicitatem*. Sed discrimen est inter *felicitatem* et *facilitatem imperii*. Felicitas imperii habet *facilitatem*, et multa alia bona præterea continet.

Facilitas imperii, de qua hic Tacitus, recte explicatur et clare his aliis Taciti verbis; et licet de Agricola ipso prolata sint Agric. 19. attamen optimo prudentissimoque principi maxime conveniunt: 'Omnia scire, non omnia exequi [id est, persequi, seu vindicare]; parvis peccatis veniam, magnis severitatem commodare; nec pœna semper, sed sæpius pœnitentia contentus esse.'

Et certe *facilitas* in principe idem est ac lenitas et indulgentia, seu clementia; quod recte expressit Bonfinius IV. in oratione Joannis Transylvaniæ Vaivodæ ad Mathiam primum Hungariæ regem: 'Nulla in regia majestate virtus plus dignitatis habet, quam ipsa clementia; qua Deum reges propius accedunt. Quid enim magis regium est, quam vincere se ipsum, parcere supplicantibus; et errata mortalium, cum tuto fieri potest, facilitate potius, quam severitate vindicare?'

Inscriptio tamen apud Gruterum pag. 229. legitur: QUANDO. EUM SÆCULI. FELICITAS. ORBI. TERRARUM. RECTOREM. EDIDIT. Sed *facilitas imperii* seu principis, est vera *sæculi felicitas*: et unde *securitas publica*, de

modo ac votum securitas publica, sed ipsius voti fiduciam ac robur, assumserit: natura tamen infirmitatis humanæ tardiora sunt remedia, quam mala; et, ut corpora[3] lente augescunt, cito exstinguuntur, sic ingenia studiaque oppresseris facilius, quam revocaveris. Subit quippe etiam ipsius inertiæ dulcedo:[b] et invisa primo desidia postremo amatur. Quid?[c] si per quindecim annos,[d] grande[e] mortalis ævi spatium, multi[4] fortuitis casibus, promtissimus quisque sævitia Principis, interciderunt? Pauci, et, ut ita[5] dixerim, non

non solum spem votumque, sed et ipsius voti possessionem vimque ac securitatem obtinuerit: attamen ex indole homini innata et per imbecillitatem insitam mortalibus, lentius procedunt remedia, quam mala; et, quemadmodum corpora hominum *serius adolescunt, et protinus intereunt, ita ingenia et artes citius exstinxeris, quam instauraveris. Quippe arrepit* animis sensim *ipsius etiam otii ac desidiæ illecebra: et quæ primo odiosa* erat *inertia, tandem diligitur. Quid? si per quindecim annos, ingens humanæ vitæ intervallum, plurimi variis fortunæ casibus* absumti, *et constantissimi quique immanitate imperatoris intercepti sunt? Pauci, et, ut ita*

Probabilior tamen, *felicitas*. Brotier.—3 Ms. Vatic. 3429. *ut corpora nostra*. —4 Sic bene Lipsius. Male Mss. et veteres editiones, *multis*. Brotier.— 5 Sic Rhenanus et recentiores. In Mss. Vatic. et veteribus editionibus, *et uti dixerim*. Brotier. Copulam recte sustulere Bipont. *Oberl.*

NOTÆ

qua infra, nisi ex facilitate dominantis? Unde et *Optimi* cognomen, forte Trajano datum. Forte *facilitas imperii* dicta, ut directe opponeretur adducto imperio, et immani sævitiæ Domitiani, quæ adhuc in oculis erat.

b *Subit quippe ipsius inertiæ dulcedo*] Sic Ausonius ad Paulinum: ‘ Agnosco pudorem; Quod vitium fovet ipsa suum cessatio jugis: Dumque pudet tacuisse diu, placet officiorum Non servare vices: et AMANT LONGA OTIA CULPAM.’ Et Apuleius: ‘ desuetudo omnibus pigritiam, pigritia veternum parit.’

c *Quid*] Tò *Quid* potest referri ad antecedentia, hoc sensu: *Quid* erit? seu quam longe difficilius et tardius revocabuntur *ingenia* studiaque, si per quindecim annos tot docti viri periere? Vel ad sequentia sic: Quid si per quindecim annos tot et tanti viri interciderunt? jam certe nos *pauci* senes, *superstites* non modo aliis, sed et nobis ipsis sumus: viximus, sed quasi mortui: supersunt adhuc et vivunt quidem senes, sed quasi non viverent. Namque hi artium et laborum jam incapaces facti longa desidia, et jam senio fluxa ipsorum ingenia. Sic sibi post mala ea tempora, quasi post extrema fata, non solum aliis, qui periere, sed et sibi ipsis, superstites sunt et exangues; certe et inanimes senes quoad artes, quoad ingenia et studia pertinet.

d *Per quindecim annos*] Hoc enim temporis ambitu definitur Domitiani imperium. *Savilius.*

e *Grande*] Et præcipue cum e medio hominis ævo, quæ pars vitæ melior, quindecim anni eximuntur, ut habet ipse Tacitus: ‘ exemtis e media vita tot annis, quibus juvenes ad senectutem, senes ad exactæ ætatis terminos venimus.’

modo aliorum, sed etiam nostri superstites sumus;[f] exemtis e media vita tot annis, quibus juvenes ad senectutem, senes prope ad ipsos exactæ ætatis terminos, per silentium[g] venimus. Non tamen pigebit, vel incondita ac rudi voce, memoriam prioris servitutis,[6] [h] ac testimonium[i] præsentium

dicam, superstites sumus, non modo aliis, sed etiam et nobis ipsis, abreptis e medio vitæ spatio tot annis, quibus juvenes ad senium pertracti, et *senes fere ad ipsos affectæ ætatis terminos per silentium rapti sumus. Haud tamen pœnitebit, licet ineleganti et incomta oratione, condidisse historiam præteriti servitii, ac documentum*

6 Sic bene adhuc Lipsius. Perperam in veteribus editionibus, *prioribus senectutis*. Quidam emendabant, *severitatis*. Brotier.

NOTÆ

[f] *Nostri superstites sumus*] Seneca ep. 30. 'Vivere tanquam superstes sibi.' Apuleius Metam. l. I. 'Ipse mihi supervivens et postumus.' *Pichena*.

[g] *Per silentium*] Nempe prohibito per tot annos audiendi, studendi, philosophandique, ac loquendi scribendique commercio.

[h] *Memoriam prioris servitutis*] Per hanc *servitutis memoriam*, intelligit, nisi fallor, historiarum libros: per *testimonium præsentium bonorum*, volumen animo designatum, scribendis scil. Nervæ et Trajani temporibus, (ut historiarum docet præfatio,) sed, ut ego quidem sentio, non perfectum. *Savil*.

Prioris] Bene Lipsius restituit, *prioris servitutis*; nam opponit hic Tacitus *priorem servitutem*, quam nempe servierant Romani sub Domitiano, *præsentibus bonis*, seu præsenti felicitati libertatique, qua læti cives ceterique mortales fruebantur nunc sub optimo principe Trajano.

Nec extendi hoc loco debet memoria *prioris servitutis* usque ad historias et Annales Taciti, neque ad imperia Tiberii, Caii, et Neronis, ut volunt doctissimi viri. Nam præcise hoc loco per *priorem servitutem*, intelligit tantum Tacitus memoriam servitutis quam modo passi erant sub Domitiano. Quam servitutem retractare et renovare invitus nunc cogitur, narrando vitam Agricolæ soceri; opponitque mala tempora Domitiani felici sæculo quo tum imperabat Nerva Trajanus, cum ipse hancce historiam domesticam componeret.

Neque etiam intelligas, per *testimonium bonorum præsentium*, libros, quibus Tacitus historiam Nervæ et Trajani composuerit, aut saltem agitarit animo: hic sensus Taciti est, vel memoriam pristinæ servitutis, hoc ipso, *testimonium* et argumentum amplissimum esse præsentis felicitatis; vel hoc ipsum, quod historiam *prioris* seu præcedentis *servitutis* componere ausus sit, *testimonium* esse locupletissimum præsentis libertatis, qua *sentire quæ velis, et quæ sentias dicere licet*. Ita ut *memoriam prioris servitutis* componere, ac *testimonium præsentium bonorum* exhibere, hic prorsus unum et idem sit.

Respicere tamen hic Tacitus potuit, ad historias, non quidem præcise bellorum civilium, aut quibus tempora Vespasiani et Titi scripserat; sed ad libros illos historiarum; quibus res Domitiani composuerat, quo dominante jam incubuit certe tota illa et ultima servitus. Nam in genere loqui videtur hic: *Non tamen pigebit*...memoriam prioris servitutis,

bonorum composuisse. Hic interim liber honori Agricolæ, soceri mei, destinatus, professione pietatis aut laudatus erit, aut excusatus.

4. CNÆUS Julius Agricola,[j] veteri[1] et illustri Forojuliensium[k] colonia ortus, utrumque[l] avum Procuratorem Cæsarum habuit: quæ Equestris nobilitas[m] est. Pater Julius[2] Græ-

præsentis felicitatis. Hoc interim opus, in decus Agricolæ, soceri mei, compositum, professione caritatis, aut commendabitur, aut excusabitur.

Cnæus Julius Agricola, vetusta et celebri Forojuliensium civitate oriundus, duos avos suos *habuit procuratores principum: quæ claritudo equestris est. Pater* ejus *Julius*

1 Gronov. scribit *vetere*.—2 In Mss. Vatic. et veteribus editionibus, *pater*

NOTÆ

ac testimonium præsentium bonorum composuisse; dein separatim loqui videtur de libro hoc soceri gloriæ destinato: qui tamen liber, ut et libri historiarum Domitiani, testimonium esse possit præsentium bonorum sub Trajano. Forte de utrisque libris intelligit indistincte.

[i] *Ac testimonium*] Quia non potuit memorare servitutem sub priori dominatione, Domitiani scil. toleratam, quin simul exhiberet specimen ac documentum præsentis felicitatis, qua jam fruebantur sub Trajano; nimirum, facta comparatione utriusque principatus.

[j] *Cnæus Julius Agricola*] Ad quem pertinere videri epigramma quoddam Antiphili, probabiliter observavit Jo. Brodæus libro I. 'Ανθολογ. εἰς θάνατον. *Lipsius.* Rarum *Cnæi* vocabulum.

[k] *Forojuliensium*] Forum Julium urbs in littore Narbonensi sita, Massilia distans 75. milliaribus, ex Strabonis l. IV. sententia. Fuerunt ejusdem nominis aliæ, sed infra hujus celebritatem. Ut nunc se habet, describit optime (ut et alia omnia) eximius Galliæ Cancellarius Michaël Hospitalius Epist. l. v. 'Inde forum Juli parvam nunc venimus urbem. Apparent veteris vestigia magna theatri, Ingentes arcus, et thermæ, et ductus aquarum; Apparet moles antiqui diruta portus, Atque ubi portus erat, siccum nunc littus et horti.' *Forum Julii* Galliæ Narbonensis est celebre oppidum, Cæsare procul dubio conditore; cujus mentio in quadam Planci epistola ad Ciceronem: hæc etiam Φόρος 'Ιούλιος *Commonorum* Ptolemæo, *Octavanorum colonia,* quæ *Pacensis* appellatur, et *Classica* Plinio lib. III. Nat. Hist. cap. 4. *Virdungus.*

Forojuliensium] Forum Julii, urbs Oxybiorum populorum, in Viennensi Tertia, Galliæ Narbonensis provincia: hodie *Frejus* urbs provinciæ *Provence,* in ora meridionali regni Franciæ. *Tillemon.*

[l] *Utrumque*] Nempe paternum ac maternum.

[m] *Equestris nobilitas*] Sic alibi, *equestre fastigium.* Sic et Sueton. ubi de senatu et equite, hos vocat 'augustissimos ordines:' et procuratores Cæsaris sæpe asciti ex equitibus, vel ob meritum plebeii seu liberti aureis annulis ornati: et ordo equestris destinatus procurationibus amplissimis; unde opes immensæ, et auctoritas supra senatores et patricios. Hinc *insignes, illustres,* et *splendidi* dicti equites Rom.

cinus,[n] Senatorii ordinis, studio eloquentiæ sapientiæque notus,[o] iisque[3] virtutibus iram Caii Cæsaris meritus: namque M. Silanum accusare[p] jussus, et,[4] quia abnuerat, interfectus est. Mater Julia Procilla[q] fuit, raræ castitatis: in

Græcinus, senatoriæ dignitatis, eloquentiæ et philosophiæ doctrina clarus, hisque egregiis artibus indignationem Caii principis incurrit: nam cum accusatio Marci Silani ipsi *imperata foret, quia recusarat, interemtus est. Mater* illius *Julia*

Julii Julius.—3 Ms. Vatic. 3429. *iisque ipsis virtutibus*.—4 *Et* omissum vellet

NOTÆ

Equestris nobilitas] Suet. Vit. 2. 'Eques certe Rom. et rerum Augusti procurator.'

Equestris nobilitas] Vertunt, quasi procuratio istiusmodi dignitas esset, seu administratio, quæ daretur solis equitibus Romanis. Certe ut plurimum procurationes fisci dabantur equitibus Romanis. Sed sensus Taciti hic præcise est, procuratores Cæsaris, aut fuisse ordinis equestris, aut certe nobilitate et splendore æquales equitibus. Non enim semper equestri fastigio erant tales procuratores, sed ditati et ornati, quamvis liberti vel plebeii forent, sic a Cæsare tandem, vel ultro ipsa opum vi, et ex censu equestri, fiebant equites Romani; et gratia Cæsaris sufficiebat: simul aderant auctoritas, opes, splendida matrimonia et nobilitas insignis equitis, et quandoque superabant etiam illustres equites, et illustribus ipsi illustriores evadebant, erantque 'candidati summi gradus equestris,' ut habet Sueton. de Icelo Galbæ liberto.

[n] *Julius Græcinus*] De quo Seneca de Benef. libro II. 'Si exemplo magni animi opus est, utemur Græcini Julii viri egregii, quem C. Cæsar occidit, ob hoc unum, quod melior vir esset, quam esse quenquam tyranno expediret.'

Et epistola 29. 'Julius Græcinus vir egregius.' Scripsit de re rustica, aut certe de vineis, ex Columella, libro I. capite 1. 'Julii Attici velut discipulus, duo volumina similium præceptorum de vineis, Julius Græcinus composita facetius et eruditius posteritati tradenda curavit.'

Citat et Plinius eundem inter scriptores, Indice libri XIV. et XV. *Lipsius*.

[o] *Notus*] Id est, nobilis, clarus: sic alibi Tacitus, *notos equites*, id est illustres, insignes.

[p] *M. Silanum accusare*] M. iste Silanus socer Caligulæ: quibus rebus ejus iram incurrerit, exponit Dio Cassius libro LIX. ubi eundem fuisse in tanto honore apud Tiberium refert, ut is nunquam ferre sententiam de causa, in qua facta fuisset ab illo provocatio, voluerit; sed ipsi omnes hujusmodi causas remiserit. Meminit ejusdem et noster Annal. lib. III. cum elogio insignis nobilitatis et eloquentiæ. Fuit proconsul Africæ, quam provinciam ei ademit Caligula, Tac. lib. IV. unde initium offensionum: 'humanum est odisse, quem læseris.'

[q] *Mater Julia Procilla*] Fœminas Romanas duobus usas fuisse nominibus compertum est. *Procilla* a Proculo formatum nomen: ut et *Procillus*. Fuit autem *Proculus* prænomen Juliorum, et hoc prænomine ille Julius appellabatur, qui 'affirmavit se Romulum vidisse augustiore forma quam fuisset,' ut Florus loquitur; unde mater Agricolæ prænomine

hujus sinu[r] indulgentiaque educatus,[s] per omnem honestarum artium cultum pueritiam adolescentiamque transegit. Arcebat eum ab illecebris peccantium, præter ipsius bonam integramque naturam, quod statim parvulus sedem ac magistram studiorum Massiliam habuerit,[5 t] locum Græca[u] comitate et provinciali parsimonia mistum ac bene compositum. Memoria teneo, solitum ipsum narrare, 'se in prima[6] juventa studium philosophiæ acrius, ultra quam[7] concessum Romano[v] ac Senatori, hausisse, ni prudentia matris incen-

Procilla fuit, eximiæ sanctitatis fœmina ; *in cujus gremio indulgentiaque enutritus, per omnem optimarum artium eruditionem pueritiam atque adolescentiam traduxit. Præter bonam ipsius incorruptamque indolem,* etiam *removebat illum a vitiorum deliniments, quod a tenera ætate statim nactus sit literarum sedem* simul *et magistram Massiliam, quæ civitas Græca urbanitate et provinciali frugalitate temperata ac recte constituta est.* Quin et *recordor memorasse ipsum sæpe,* se initio juventæ appetiisse doctrinam sapientiæ vehementius et acrius, quam Romano fas sit, ac senatori, nisi sapientia matris promtum ardentemque juvenem retinuisset.

Acidalius.—5 Ita veteres et recentiores editiones. Lipsius, *habuerat.* Mallet Ernestus, *haberet.*—6 Ms. Vatic. 3429. *prima in juventa.*—7 Lipsius putat emendandum, *ultraque.* Contra Pichena, cui consentit Gronovius, pro *acrius* correxit *ac juris.* Minime displicet vulgata scriptura. *Brotier.* Bipont. re-

NOTÆ

suæ gentis, *Procilla* docte nominatur. *Barclaius.*

[r] *In hujus sinu*] Sidonius Apol. Epist. v. 16. 'Roscia te salutat, quæ in aviæ amitarumque indulgentissimo sinu, quod raro nepotibus contingit alienis, et cum severitate nutritur.' *Pichena.*

[s] *Indulgentiaque educatus*] Hoc idem fere Plin. lib. VII. epist. 24. de nepote Numidiæ Quadratillæ : 'Conspicuus forma .... vixit in contubernio aviæ, delicate, severissime tamen et obsequentissime.'

[t] *Massiliam habuerit*] Strabo lib. IV. 'Hoc tempore Romana nobilitas literarum studiosa Massiliam se confert, ante solita se conferre Athenas.' Alibi idem tribuit Massiliensibus laudem 'temperantiæ et modestiæ.' *Savilius.*

Massilia] Urbs Commonorum populorum ad oram, in Viennensi Prima, Galliæ Narbonensis provincia : hodie *Marseilles*, ad oram, in regno Franciæ ad meridiem. *Tillemonius.*

[u] *Græca*] Græcia, regio et peninsula Europæ in latere meridionali, ad mare Adriaticum, Ionium, Siculum, et Ægæum. Hodie pars est major præfecturæ *Romeliæ*, cum *Insulis* adjacentibus, sub præfecto *Maris* vel *Insularum*, in Turcico imperio Europæo, ut plurimum. *Tillemonius.*

[v] *Studium philosophiæ acrius, ultra quam concessum Romano*] Sic vulgo : at quod vox *acrius* corrupta sit, nemo, ut opinor, ambiget ; Lipsius tollendam censet, quasi glossema. Ego repono, *philosophiæ ac juris.* Nam constat illius ævi oratores philosophiæ ac juri operam dedisse.

Auctor Dialogi de causis corr. eloq. 'Ideoque et juris civilis scientiam veteres oratores comprehendebant, et grammatica, musica, et geo-

sum ac flagrantem animum coërcuisset.' Scilicet, sublime et erectum ingenium pulchritudinem ac speciem excelsæ magnæque[8] gloriæ vehementius, quam caute, appetebat:

Nempe, alta excelsaque indoles speciem ac splendorem sublimis ingentisque decoris ardentius, quam prudenter, amplectebatur: dein ardorem *compescuit ratio et ætas:*

cepere *ultraque.*—8 Ms. Vatic. 1429. *magnæ excelsæque.*

NOTÆ

metria imbuebantur.' Et adhuc alibi clarius: 'Qui si forte hoc audierint, certum habeo dicturos, me, dum juris et philosophiæ scientiam, tanquam Oratori necessariam laudo, ineptiis meis plausisse.' Ciceronem etiam utramque facultatem didicisse, omnes sciunt. De philosophia res non indiget probatione.

De jure ipsemet, libro I. De leg., Atticum inducit ita loquentem: 'Nam a primo tempore ætatis juri studere te memini, cum ipse etiam ad Scævolam ventitarem: neque unquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut jus civile contemneres.'

Quod ipse Agricola utrique scientiæ studuisset, testatur Tacitus infra: 'frustra studia fori, et civilium artium decus, in silentium acta, si militarem gloriam alius occuparet.' *Pich.* Nihil probat hic locus.

Forte scripserat, *philosophiæ acrius, ultra quam concessum Romano:* ita ut comma post vocem *acrius,* sit pro conjunctione, *et*, scil. pro *acrius et ultra;* vel glossema est. Forte ediderat, *acrius, et ultra;* vel *ultraque.*

Studium philosophiæ] Quid mirum, si sapientiam, si reginam omnium artium tantopere diligat excelsi animi juvenis, a natura sapientia præcellens? Aristippus dicebat, eos, qui liberalibus imbuti disciplinis, philosophiam negligerent, similes esse procis Penelopes; quod hi cum Melanctone et Polydora ancillis rem habuerint, et omnia potius se habituros speraverint, quam dominæ nuptias. Sensit, liberales disciplinas esse, velut pedisseqnas philosophiæ moralis; quæ cum primis sit adhibenda, et cujus gratia reliqua discuntur omnia. Simile quiddam dixisse fertur, et Aristo de Ulysse, qui cum descendisset ad inferos, ait illum cum omnibus fere Manibus fuisse collocutum, cum ipsam reginam ne videre quidem potuerit. Plut. Apophth.

Acrius ultra] Nihil hic de jure, ut puto, ascriptum, nisi forte quod etiam sapiens dictus sit, qui juris civilis peritus erat; vel, vice versa. Sic de Lælio Tullius: 'Unum te sapientem et appellant, et existimant: tribuebatur hoc modo M. Catoni. Scimus L. Acilium apud patres nostros appellatum esse sapientem: sed uterque alio quodam modo. Acilius, quia prudens esse in jure civili putabatur, Cato, quia multarum rerum usum habebat. Multaque ejus et in senatu et in foro vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute ferebantur.' Nihil hic de *jure* Tacitus.

Quam concessum Romano] Romanum decere potius videbatur militaris virtus, et belli gloria; studia autem illa philosophiæ reservata otiosis Græculis. Virgilius: 'Tu regere imperio populos, Romane, memento.' Imperium autem armis habetur, obtinetur, regitur.

mox mitigavit ratio et ætas: retinuitque,[x] quod est difficillimum, ex[9] sapientia modum.[y]

5. Prima castrorum rudimenta in Britannia[z] Suetonio[a] Paulino, diligenti ac moderato Duci, approbavit:[b] electus, quem contubernio æstimaret.[1 c] Nec Agricola licenter, more

servavitque, quod maxime arduum est, ex sapientia sapientiæ *modum.*

Prima belli stipendia meruit in Britannia sub Suetonio Paullino, duce strenuo atque modesto, cui se laudabilem præstitit; ab ipso *dilectus, quem domo comitatuque approbaret. Neque per lasciviam Agricola, ad instar juvenum, qui bello in*

9 Conjicit Lipsius, *et sapientiæ modum.* Utrumque bene. Sed per *sapientiam* intellexisse *philosophiam* puto, aut usurpasse populariter pro quavis rerum notitia et libidine judicandi. *Brotier.*

1 Tentat Ernestus, *adhiberet.* Eleganter dictum, *æstimaret.* Brotier. Bi-

NOTÆ

x *Retinuitque, &c.*] Sic vertit Alamus Hispanus: Retinuit, quod est in sapientiæ philosophiæque studio difficillimum, ostentationem doctrinæ: in summa sapientia, ex sapientia ipsa modum servare didicit.

Quod est difficillimum] Quasi a recenti lectione Ciceronis caluisset, lib. i. de finib. 'Qui autem, si maxime hoc placeat, moderatius tamen id volunt fieri, et difficilem quandam temperantiam postulant in eo, quod, semel admissum, coërceri reprimique non potest: ut propemodum justioribus utimur illis, qui omnino avocent a philosophia, quam iis, qui rebus infinitis modum constituant; in reque eo meliore, quo major sit, mediocritatem desiderant.'

y *Ex sapientia modum*] Immo hoc docet et præit sapientia, servare modum. Forte *et sapientiæ modum.* Difficile omnibus studiis temperare, sed huic utique. *Lipsius.*

Ex sapientia] Ex sapientiæ amore, et ex sapientia ipsa, eum etiam fructum percepit, quod et ipsius sapientiæ modum tenuit. *Ex sapientia,* sapientiæ modum *retinuit.*

z *Britannia*] Albion vel Britannia major, insularum Britannicarum maxima, in Oceano occidentali: hodie vocamus *la Grande Bretagne;* in qua regna Angliæ et Scotiæ. *Tillemonius.*

a *Suetonio*] Meminit hujus noster diversis locis, et Dio. Etiam apud Plin. lib. v. 1. fit mentio expeditionis ejus in Mauros, et superati ab eodem primo Romanorum Atlantis montis.

b *Approbavit*] Ita se gessit Agricola primis militiæ annis, ut tirocinium ejus laudaret approbaretque Paulinus. Hoc magni ac summi decoris fuit, tanto duci approbasse virtutem et prima stipendia.

c *Contubernio æstimaret*] Inter comites imperatoris erant honestiores multi, qui amicitiæ causa, aut militiæ, sponte eum sequebantur. Hi *e contubernio* prætoris, aut *contubernales* ejus dicebantur, quoniam eadem illi pedatura (de qua Polyb. lib. vi.) tendebant. Immo senatorum filii et tale nobiliorum genus comitari ita magistratus solebant.

Et sane hic utilitas clara, quod juventus caste modesteque agebat in oculis et in latere ducis; quod sermonibus sæpe militaribus et interdum consiliis intererat: denique duces agere, ut Plinius admonet, parendo discebant.

juvenum, qui militiam in lasciviam vertunt, neque segniter, ad voluptates et commeatus[d] titulum Tribunatus[e] et inscitiam[f] retulit: sed noscere provinciam,[g] nosci exercitui, discere a peritis, sequi[h] optimos, nihil appetere jactatione,[2 i] nihil ob formidinem recusare, simulque[3] anxius et intentus

licentiam abutuntur, neque ignave, honorem tribunatus, et militiæ *imperitiam vertit ad oblectamenta, aut abeundi a signis et statione licentiam: sed cognoscere regionem ac socios, agnosci legionibus, institui ab eruditis, sectari egregios, nihil ambire per ostentationem, nihil ob metum renuere, simulque solicite et caute agere.* Nun-

pont. vellent *admoveret.*—2 Ms. Vatic. 3429. et Puteolanus, *in jactationem.* Beroaldus, omissa præpositione, *appetere jactationem.* Emendavit Rhenanus, *ob jactationem.* Minutianus et recentiores, *jactatione.* Brotier.—3 Sic Ryckius et Gronov. cum Bipont. Brotierus ex Ms. Vatic. 3429. *simulque et anxius.*

NOTÆ

Similiter Cicero inter laudes Plancii; quod 'adolescentulus cum A. Torquato profectus in Africam, sic ab illo sanctissimo viro dilectus est, ut et contubernii necessitudo, et adolescentuli modestissimi pudor postulavit.' *Virdungus.*

[d] *Et commeatus*] *Commeatus* nihil est aliud, quam venia, et jus absentiæ a signis, concessæ a duce, per causam quamcumque. Sic et Hist. I. 'Pars manipuli sparsa per commeatus.' *Gronovius.*

[e] *Titulum Tribunatus*] Id sic, quia tribunatus inter initia seu prima rudimenta belli; quod spectat ad juvenes nobiliores et splendidiores; qui hoc gradu seu tirocinio ad altiora statim nitebantur. Inter *equestres militias* fuit tribunatus ille militum: sicque spectabat ad juvenes *honestiores.* Quare et hic *inscitiam* adjungit tribunatui.

Titulum Tribunatus] Plin. lib. VIII. epist. 23. de Junio Avito. 'Quod ille obsequium Serviano exactissimo viro præstitit? quem legatum tribunus ita dilexit, et cepit, ut ex Germania in Pannoniam transeuntem, non ut commilito, sed ut comes assectatorque sequeretur.'

[f] *Et inscitiam*] Nam immo necesse est, ut adolescens statim pernoscat copias imperii et Reipub. et hostium vires; hoc est, equitatum, peditatum, robur animorum, vires corporum, genus armorum, disciplinam, ærarium, uber soli, annonam, opes, inopiam, interiora, exteriora, ingenia, virtutes, vitia, aditus ad provinciam, qui faciles, qui difficiles, vicinas et conterminas ac fœderatas gentes: exploranda, vallum, fossa, murus, propugnacula, numerus ac virtus propugnatorum, aliaque munimenta, ardua et declivia, plana, edita, lata, angusta, locorum accessus et recessus, sylvas, itinera, flumina, maria, portus, emporia, &c.

[g] *Noscere provinciam*] Sallust. 2. ad Cæs. 'Mihi studium fuit adolescentulo, &c. uti Rempub. domi militiæque, quantumque armis, viris, opulentia posset, cognitum habere.'

[h] *Sequi*] Imitari, æmulari, forte et comitem se dare optimis illis.

[i] *Jactatione*] Rhenanus *ob jactationem.* Venetus, *in jactationem;* alii libri particula utraque vacui. Scribo, *appetere jactatione.* Lipsius. Forte *per jactationem.*

agere. Non sane alias exercitatior,[4] magisque in ambiguo Britannia fuit: trucidati veterani, incensæ coloniæ,[5 j] intercepti[6 k] exercitus: tum de salute, mox de victoria, certavere. Quæ cuncta, etsi consiliis ductuque alterius agebantur, ac summa rerum et reciperatæ provinciæ gloria in Ducem cessit; artem[7 l] et usum et stimulos addidere juveni: intravitque animum militaris gloriæ cupido, ingrata temporibus, quibus sinistra erga eminentes interpretatio, nec minus periculum ex magna fama, quam ex mala.

quam certe alias magis exercita, magisque in incerto Britannia fuit: obtruncati veterani, crematæ coloniæ, circumventæ legiones: tum de incolumitate, postea de victoria dimicavere. Quæ omnia, quamvis ductu atque auspiciis alterius ducis *gerebantur, ac summa belli imperiique ac receptæ provinciæ decus penes legatum fuerit;* hæc tamen *artem, experientiam, et gloriæ incitamenta adjecere juveni: incessitque animum bellici decoris cupido, infesta* his *temporibus, quibus maligna erga præcellentes* viros *interpretatio, nec minus discrimen ex magno decore, quam ex probro aut flagitiis.*

—4 Acidalius correxit *exercitior*.—5 Mallet Lipsius, *incensa colonia;* quod una colonia Camalodunum incensa feratur Annal. XIV. 31. At hæc εὐφατικῶς dicta. *Brotier*.—6 Brotierus edidit *intersepti exercitus*, et ita Ms. Vatic. 3429. sic quoque placebat Freinshemio aliisque eruditis viris. Multitudine enim, inquit, barbarorum circumventos esse exercitus, ut dictum est supra Annal. XIV. 32. In libris editis, *intercepti*, quod et retinent Bipont.—7 Mallet Lipsius, *attamen et usum*. Verum intelligi potest, *artem tamen et usum*. Sæpe omittitur, *tamen*. Per *artem* illam intelligit militandi, et quomodo agendum cum hoste, quis capiendus pugnæ locus, qua forma disponenda acies, ubi præsidiis opus,—Ab hac multum differt artis *usus;* is enim cædes est hostium et victoria, et magnarum regionum occupatio, et fama gloriaque. Vide Ann. II. 21. *Brotier*. Lipsii *attamen* probant Bipont.

NOTÆ

j *Incensæ coloniæ*] Camalodunum et Verulamium. Sed posterius hoc erat municipium, non colonia, si voces stricte sumimus. *Savilius*.

Recte *incensæ coloniæ*, pro genio Taciti. Nam præter Camalodunum, invenio etiam Londinium *coloniam*, de quo Ann. lib. XIV. 'Et Suetonius mira constantia medios inter hostes Londinium perrexit; cognomento quidem coloniæ non insigne, sed copia negotiatorum et commeatuum maxime celebre.' Et statim ostendit, id oppidum a Britannis captum atque direptum. Infra etiam eodem libello dixit: 'Vacua castella, senum coloniæ.' *Pickena*.

Incensæ coloniæ] Bene in plurali exprimit Tacitus. Nam præter Camalodunum coloniam, fuit et Londinum municipium: idque, quamvis coloniæ vocabulo nondum insignitum foret, habuit tamen multos cives Romanos, et jam potentia, nobilitate, et opibus colonias adæquabat. Præterea sic in concionibus usurpare solet oratoria facilitate. Sic dixit, *Varrones, Egnatios, Iulos, &c.*

k *Intercepti*] Recte *intercepti exercitus:* nam intercepti Nonani, profligati veterani, qui sub vexillo merebant, &c.

l *Artem*] Lipsius, *attamen*. Sic intellige, sed lege *artem et usum, &c.*

6. Hinc ad capessendos Magistratus in urbem digressus, Domitiam Decidianam,[m] splendidis natalibus ortam, sibi junxit: idque matrimonium ad majora nitenti decus ac robur fuit: vixeruntque mira concordia, per mutuam caritatem et invicem se anteponendo:[n] nisi quod in bona uxore tanto major[1] laus,[o] quanto in mala plus culpæ est.

Hinc ad capiendos honores Romam reversus, uxorem duxit Domitiam Decidianam, illustri stirpe procreatam: illudque conjugium decus ei *ac subsidium fuit ad altiora contendenti: vitamque egerunt mirabili consensu, per mutuam amicitiam, et se* sibi *invicem præferentes: nisi quod in bona fœmina tanto major gloria* est, *quanto in*

1 Male emendant Pichena et Lipsius, quod tamen nonnullis probatum, *tanto minor laus;* quasi in virum caderent, quæ in uxoris laudem evidenter dicta sunt. Sic ferme Seneca de uxore sua Paullina dixit supra Annalium xv. 63. 'Sit hujus tam fortis exitus constantia penes utrosque

NOTÆ

Forte *artem tamen et usum:* ita ut una vox similem alteram suo loco dejecerit.

[m] *Domitiam Decidianam*] Puto fuisse filiam *Decidii* alicujus, adoptatam ab aliquo ex gente *Domitia*, sed non illa veteri. *Virdungus.*

Mihi generis hujus splendor promicare videtur ex lapide antiquo, quamvis flagitiose habito, ubi lego: *Domitio T. F. Vol. Decidio:* ut hic sit pater hujus *Domitiæ*. Et cum temporibus Claudianis virum illustrem fuisse satis ostendat lapis, patet, cur dixerit Tacitus, *splendidis natalibus ortam:* nec opus, ut adoptionem nobis fingamus. *Rupertus.*

[n] *Invicem se anteponendo*] *Yielding preeminence the one to the other;* cedentes partes priores utrimque alteri. Aut alio sensu Latinorum verborum, quod potest dubium videri: *each preferring the other: both virtuous alike:* se invicem præferentes, cum ambo essent eximia probitate, scientes tanto majorem commendationem esse, &c. *Savilius.*

Se invicem anteponentes] Sic vertit Alamus Hispanus: *y anteponiendo se de la misma suerte el uno al otro en lo que se offerecia, saluo que en una buena casada es tanto major la alabanca por esto, quanto es major la culpa en la mala.*

[o] *Tanto major laus*] Lego, *tanto minor laus:* et sic capio: Non est maxima laus in fœmina, bonam esse, et mariti sequentem. Quid ita? quia sic facta a natura est, mitis, mollis, imbecilla, ad parendum. Si ergo non facit, tanto plus culpanda, quia et in naturam pugnat. *Lipsius.*

In bona uxore tanto major laus] Cur maxima culpa in malis uxoribus, nisi quia naturali quodam ingenio bonæ plerumque soleant ac debeant esse? quod cum ita sit, laudem quidem merentur bonæ, sed non magnam. Legendum puto, *tanto minor laus.* Pichena.

Facit et naturæ convenienter et institutis moribusque omnium gentium uxor, si viro pareat; ideoque in re usitata, debita, et necessaria, non tanta ejus videri laus potest, quanta, si contra faceret, vituperatio foret. Non enim Tacitus de omni virtute loquitur, sed de modestia tantum et obsequio erga maritum: quare et in

NOTÆ

hac parte Agricolam laudat, quod tam humaniter comiterque uxorem tractarit.

At ea re pari major tamen viri laus est quam uxoris: eoque pertinet particula, *nisi*, quæ temperamenti potius quam exceptionis vim habet. *Sc. Gentilis.*

Hoc dicere videtur, Qui bonam uxorem habet, haud magnam inde laudem capit: quare? videtur enim sponte bona fuisse, vel ipse, si correxit, fecisse quod oportuerat facere unumquemque. At si malam habet, omnia ejus vitia marito imputantur, ut supra III. 34. quin et flagitia atque dedecora, ut ipse reus eorum non sit, ei infeste exprobrantur. *Freinshemius.* Optime Pichena. Laudem bona uxor non meretur; quippe talis modo est, qualis esse debet: sed et ideo plus culpæ in mala; quippe talis non est, qualis esse debet. Propter concordiam et mutuam caritatem uxor Agricolæ operose laudari non debet: quemadmodum enim mala uxor reprehensionem summam, ita bona, vel nullam vel modicam laudem meretur; dum hæc tantum sequitur, illa autem evertit naturam. *Boxhornius.*

Nisi quod in bona uxore] Sic vertit Italus Interpres: Vixeruntque mira concordia, et secum invicem certando de pari caritate fideque; nisi quod fides tanto laudabilior est in bona uxore, quam in viro; quanto infidelitas in mala muliere flagitiosior est.

In bona uxore tanto major laus] Difficilis et ambiguus locus, ideoque scinditur hic animus in diversas sententias. Amore ac concordia pares et æquales inter se vir et fœmina, qui se invicem anteponunt, nisi quod uxor bona, quæ sibi virum præfert, tanto plus laudis habet, quanto plus flagitii et culpæ est in mala, quæ scil. aliter agit, et præ se virum spernit. Vixerunt ambo mira concordia et mutua caritate, se invicem anteponentes: vir uxorem, uxor virum sibi præferebat; et recte quidem sic uterque; nisi quod viro *in bona uxore* sibi anteponenda, *tanto major laus, quanto in mala* sibi præferenda *plus culpæ est.* Et pariter, vice versa, in uxore illa bona, quæ virum sibi per caritatem præferebat, tanto major etiam laus fuit, quanto plus culpæ in mala est, quæ aut non sibi præfert maritum, aut id male et malo animo agit, aut in aliis rebus peccat; et quæ, dum forte palam colit virum male dissimulans, eum in occulto turpi infamiæ labe dehonestat. Sic potest ambigue intelligi de utrisque: sed tamen prima sententia, de viro scil. probabilior videtur. Nam hic Tacitus celebrat Agricolam, non vero Decidianam, nisi obiter, et ex occasione: et exceptio illa, *nisi quod*, pertinere potius videtur ad maritum: quod Taciti brevitas seu gravitas in obscuro, et nobis mente supplendum relinquit.

Si forte scripsit, *minor*, is sensus fuerit: Vir sibi uxorem anteponebat, et, vice versa, uxor virum; uterque recte; nisi quod viro, id in bona uxore usurpanti, *tanto minor laus* sit, (quia scil. id pronum et facile,) *quanto in mala* sibi præferenda *plus culpæ* admittit. Sic et *tanto minor* etiam laus bonæ fœminæ, quæ virum sibi præfert: quia, scil. agit, quod decet et debet, ultro naturam ducem secuta; *quanto plus culpæ in mala* est, quæ aberrat ab officio, a decoro, a sexu, et ab ipsa natura.

Lipsius, qui legit *minor laus*, ex parte uxoris id explicat: Si uxor non colit virum, ni sibi eum præfert, ea maxime culpanda est; at quæ sibi virum præfert et colit, modica laude

Sors Quæsturæ provinciam Asiam, Proconsulem[p] Salvium Titianum, dedit: quorum neutro corruptus est; quanquam et provincia dives ac parata peccantibus,[q] et Proconsul in omnem aviditatem pronus, quantalibet facilitate redemturus esset mutuam dissimulationem[r] mali. Auctus est ibi filia, in subsidium et solatium simul:[2] nam filium ante sublatum brevi amisit. Mox inter Quæsturam ac Tribunatum plebis atque etiam ipsum Tribunatus annum quiete[3] et otio transiit,[4] gnarus sub Nerone temporum, quibus inertia pro sa-

mala plus flagitii. Sorte quæsturæ nactus est provinciam Asiam, et Salvium Titianum proconsulem: quorum neutro depravatus est; quamvis et provincia opibus affluens, ac prona delinquentibus, et proconsul in omnem cupiditatem promtus, eum *quantacumque indulgentia toleraturus, ac vicem ipsi redditurus esset, per dissimulationem flagitii reciprocam.* Ei *ibi nata est filia, in subsidium simul et levamen: quippe filio antea suscepto paucis postea diebus orbatus est. Dein tranquille et per otium transegit* tempus elapsum *quæsturam inter et tribunatum plebis,* sic *et ipsum quoque annum tribunitiæ potestatis* egit, *haud ignarus Neronianæ dominationis,*

par, claritudinis plus in tuo fine.' *Brotier.*—2 Sic libri editi. Brotiero placuit magis *simul et solatium,* quod habet Ms. Vatic. 3429. *Idem.*—3 In Ms. Vatic. 4498. *quietis et otio.* Senatus perhibuit Plinio, 'in tribunatu quietis, in prætura modestiæ testimonium.' Plin. in Panegyric. cap. 95. *Idem.*—4 Sic mallet Rhenanus, *transiit.* Brotierus cum Ryck. et Gronov. *transit.*—

NOTÆ

digna est, quia facit, quod debet. Igitur, hoc sensu, in viro, cum sibi uxorem præfert, *tanto minor laus;* quia facit, quod debet et quod decet; *quanto in mala* sibi præferenda plus culpæ est. Sicque et ex parte uxoris, (si is sensus magis placet,) si virum sibi præfert, *tanto minor* ea *laus* bonæ fœminæ; quia, scil. facit quod debet, *quanto in mala plus culpæ est,* quæ scil. naturam corrumpit, et sanctissimum fœdus polluit. At non fuit hic consilium Taciti minuere laudem Agricolæ; immo attollere et celebrare præcipue virtutes ejus voluit. Itaque lego, *major:* et standum libris vett. quoties sensus commodus elici potest. At hic certe commodior elicitur ex veteri lectione, *major.*

[p] *Proconsulem*] Nempe sub Nerone: nam Salvius ille proconsul Asiæ, antequam Otho frater ipsius imperium occupasset.

Asiam, Proconsulem] Proconsulatus Asiæ continebat partem occidentalem Asiæ minoris proprie dictæ, ad mare Ægæum, et ubi provinciæ *Æolis, Ionia,* et *Doris:* hodie pars præfecturæ *Natoliæ* ad Archipelagum, in Turcico imperio Asiatico. Ex notitia imperii Orientis et Panciroli commentario cap. 101. &c. *Tillemon.*

[q] *Parata peccantibus*] Hoc est, exposita rapinis magistratuum, ut dives et spoliari facilis; inde enim fere repetundarum rei redibant. Vel, ubi provincialium plerique promtos se administros scelerum magistratibus præbebant. Plinius l. III. ep. ad Minutianum. *Virdungus.*

[r] *Redemturus esset mutuam dissimulationem*] Libro II. Hist. 'Valens ob lucra et quæstus infamis, eoque alienæ etiam culpæ dissimulator.'

pientia fuit.[s] Idem Præturæ tenor et silentium: nec enim jurisdictio obvenerat.[t] Ludos et inania[u] honoris moderationis[5] atque abundantiæ[v] duxit, uti longe a luxuria, ita[w] famæ

sub qua ignaria pro prudentia fuit. Idem præturæ ordo et quies: nec enim ei *juris dicendi potestas obtigerat. Spectacula et inania dignitatis exhibuit celebravitque adhibito temperamento quodam prudentiæ ac magnificentiæ,* et *uti procul a luxu, ita*

5 Brotierus cum Ryckio et Gronovio edidit *modo rationis atque abundantiæ;* et ille quidem sic lectionem defendit: Frustra tentat Lipsius, *moderationis suæ atque abundantiæ;* vel *moderationi satisque abundantiæ.* Alii aliter et pejus. In Ms. Vatic. 3429. *medio rationis, Ducuntur omnia Dei nutu,* i. e. gubernantur. Plaut. Merc. *ducere modo rationis,* est, regere talia eo modo, quem præscribit ratio. De *modo abundantiæ,* in ludorum cura observavit non modo quid a se requireret ratio, sed et quid rerum abundantia, ne si minus faceret, licet forte non adversum esset rationi, tenacius tamen et parcius facere crederetur. Sic Brotier.—Recte se habet conjectura Lipsii, quam recipio cum Bipont. subaudiendo *rem* vel *res.* Colerus quoque sic sensit, sed male τὸ *atque* vertit in *neque.* Oberl.

NOTÆ

[s] *Inertia pro sapientia fuit*] Tacitus I. Hist. de Galba, et de iisdem scribens temporibus, 'claritas natalium et metus temporum obtentui; ut quod segnitia erat, sapientia vocaretur.' *Savil.*

Sub tyrannis vita actuosa intuta; at contra inertia ipso contemtu tuta et secura est. Sic Ann. VI. 4. Haterius Agrippa 'ob segnitiam, quamvis crudelem principem non metuens.' Item, Junius Silanus, 'segnis et dominationibus aliis fastiditus.'

[t] *Nec enim jurisdictio obvenerat*] Id est, Nec prætor Urbanus nec Peregrinus erat; quæ duo rerum civilium munia erant, *jurisdictionis* proprie vocabulo comprehendi solita.

Alia vindicabat sibi criminalis cognitio, ut de *ambitu, repetundis, falso, veneficiis, &c.* distinctoque *quæstiones* nomine vocabantur; quibus sub imperatoribus vacabat præfectus urbis, potius quam suus prætor; cui isto tempore tantum umbra nominis restabat sine re. *Savil.*

Jus non dixit, neque inter ipsos cives, neque inter cives et peregrinos: *quiete et otio* præturæ suæ annum transegit, *ludos* tantum *et inania honoris* celebravit ex more.

[u] *Ludos et inania*] Per ludos et oblectamenta studere populari gratiæ, videtur proprium fuisse *Ædilium;* transiitque postmodum consuetudo ad omnes pæne magistratus, ut quæstores, prætores, consules, &c. Hi sunt ludi, quos 'honorarios' vocat Suetonius libro II.

Inania] Intellige ludos ipsos, seu spectacula, quæ prætor ex officio celebrare et exhibere plebi tenebatur suo sumtu. Quid inanius ea ambitione? ut vulgi oculos ad unum diem pascerent, sese fortunis omnibus evertebant: ut scil. quod per prodigentiam profuderant, statim per scelus supplerent, et ex sociis raperent.

[v] *Moderationis atque abundantiæ*] Id est, modo quodam et temperamento inter *rationem* et *abundantiam.* Rationem, scil. quæ dissuadet in talibus opes effundere. Utrique satisfecit, et Moderationi seu rationi, et Abundantiæ: medius igitur. *Lips.*

NOTÆ

Moderationis atque abundantiæ duxit] Sunt qui *abundantiæ* vocem interpretentur, magnificentiam: quasi Agricola duxerit ludos, temperamento quodam adhibito, intra terminos a ratione consuetudineque præscriptos, ac magnificum liberalemque apparatum.

Ego vero hanc non fuisse Taciti mentem arbitror: sed *abundantiam*, ad ipsius Agricolæ opes et rem familiarem referri: ut scilicet ludos atque inanes honores exercuerit, modo quodam convenientis rationis, et suarum facultatum.

Cicero De Leg. lib. II. de liberalitate loquens præcipit, 'ut modus adhibeatur, isque referatur ad facultates.' Et inferius eodem lib. de iis ipsis ludis præscribit, ut pro facultatibus fiant.

Quomodocumque tangit luxum in ludorum spectaculorumque editionibus: cum omnis generis feras, nobiles equos, &c. designati certatim mercari curarent; præter dona immensa, quæ sportularum nomine amicis post editiones mittebantur. *Pichena.*

Spectavit modum rationis et prudentiæ in edendis ludis, spectavit et forte abundantiam opum suarum; sed simul etiam præcipue spectavit abundantiam et magnificentiam indefinite, qua populo Rom. satisfaceret placeretque: cujus favor tamen sperni, nec potuit, nec debuit.

Modo rationis atque abundantiæ] Id est, pro patrimonii modo et viribus; quas plerumque ista editio spectaculorum exhauriebat. Hinc Boëtius præturam 'senatorii census gravem sarcinam' vocat. Nam quæ olim magna vis imperii jurisdictionisque fuit prætoriæ, ea postea cœpit esse onus senatorum, in edendis populo scenicis et circensibus voluptatibus,

Postremo, si prætores et quæstores designati non adessent, quando ob dignitatem ludos exhibere debebant, plectebantur condemnatione frumentaria, sive triticana, ex Constantini l. I. et l. II. de prætor. et quæst. C. Th. confirmata a Constantio l. III. et VII. eod. mox a Valentiniano l. XVIII. eodem.

Fiscus quoque eorum nomine expendebat sumtus, quos absentes postea refundere cogebantur, l. VI. eodem. *Virdungus.*

[w] *Uti longe a luxuria, ita*] Ut, etiamsi non nimis profusus esset in his ludis, tamen eos potius fama celebraret, ut magnificos, quam ut de parvis sumtibus, parceque exhibitis, sileret etiam, aut eos sperneret.

Uti longe a luxuria, ita famæ propior] Qui locus accipiet lucem ex altero, infra 19. 'Ne laureatis quidem gesta prosecutus est; sed ipsa dissimulatione famæ, famam auxit.' Alii luxuria, abundantia opum, et magnificentia, famam et auram popularem captabant; at Agricola, talia, ut inania spernendo, plus gloriæ et famæ habuit apud prudentes. Nam dum ex ludis nempe et spectaculis inanibus vanam gloriam spernit, ex solida virtute sui famam auget: quia spernit inania, vera gloria dignus censetur: aut fama major ex eo, quod virtute propria, non prodigentia, placuerit melioribus: aut certe constantiæ fama exinde, quod usitata illa et vana in vulgus obsequia spernere tandem ausus sit, et bonis artibus evehi maluerit.

Uti longe a luxuria] Teste Sueton. unus Augustus 'fecisse ludos se dicit, suo nomine quater et vicies: pro aliis magistratibus, qui aut abessent aut non sufficerent, ter et vicies.' At puto, nullos ex istis principalibus ludis minoris constitisse *quingenties*,

propior. Tum electus a Galba ad dona templorum[6] recognoscenda,[x] diligentissima conquisitione fecit, ne cujus alterius sacrilegium Respublica, quam Neronis sensisset.[y]

et *gloriæ propior* visus est. *Tum ascitus a Galba ad donaria templorum perlustranda, strenuissima informatione egit, ne cujus alterius quam Neronis sacrilegio Respub. pollueretur.*

6 Sic Rhenanus. Ante vitiose edebatur *temporum*. Ernest.

NOTÆ

aut etiam *millies sestertio*. Nam certe in ipso theatro, amphitheatro, aut circo adornando, qui sumtus? cum semper gratia aliqua et illicium novitatis in ipsa forma quæreretur.

' Passim in ipsis coloniis ac municipiis scenæ argenteæ. Adde tot *gladiatorum millia*, tot *ferarum*, ex toto orbe quæsitarum, tot *equorum* nobilium: his adde *missilia* et *sparsiones* in populum. Dices principum hæc fuisse. Sed certe de Milone hoc jam olim Cicero notabat, tria patrimonia in has res effudisse. Sic et de Messalla quodam Vopiscus in Carino: 'Legat hunc locum Junius Messalla, quem ego libere culpare audeo. Ille enim patrimonium suum scenicis dedit, hæredibus abnegavit, matris tunicam dedit mimæ, lacernam patris mimo: et recte, si aviæ pallio aurato atque purpurato, pro syrmate tragœdus uteretur. Jam quid lineas petitas Ægypto loquar? quid Tyro et Sidone perlucidas, micantes purpura, plumandi difficultate pernobiles! Donati sunt ab Attrebaticis birri petiti; donati birri Canusini, Africanæ opes in scena non prius visæ. Et hæc quidem idcirco ego in literas misi, ut futuros editores pudor tangeret, ne patrimonia sua, proscriptis legitimis hæredibus, mimis et balatronibus deputarent.'

x *Ad dona templorum recognoscenda*] Servius ad hoc Virgilii: 'Dona recognoscit populorum,' sic notat: 'Aurum coronarium dicit, quod hodie a victis gentibus datur. Imponebant autem hoc imperatores, propter concessam vitam.' Sed certe omnes etiam non victi: socii, amici populi, et ipsi Itali; etiam et ex ipsa urbe datæ tales coronæ aureæ: non solum post victoriam, sed in re læta, etiam quandoque et tristi, oblatum aurum; et quotannis mittebant sociæque civitates, velut honorarium tributi genus.

In Capitolio et aliis templis dicatæ illæ coronæ: Plin. 'Inde natum, ut etiam triumphaturis conferrentur in templis dicandæ.'

Livius de legatis Saguntinorum: 'Non grates tantum agere jussi sumus, sed donum hoc etiam, si vos permitteretis, coronam auream in Capitolium victoriæ igitur ferre.'

Etiam alia templa minora auro coronario exornata. Augustus de se in lapide Ancyrano: 'In Capitolio et in æde divi Julii, et in æde Apollinis, et in æde Vestæ, et in templo Martis ultoris consecravi, quæ mihi constiterunt circiter millenis auri coronarii pondo triginta quinque millibus.'

y *Tum electus a Galba ad dona templorum recognoscenda, diligentissima conquisitione fecit, ne cujus alterius sacrilegium Respub. quam Neronis sensisset*] Qui locus puto elucidatur a Suet. Ner. 32. 'Ultimo templis compluribus dona detraxit, simulacraque ex auro vel argento fabricata confla-

vit: in his Penatum Deorum, quæ mox Galba restituit.' Igitur puto, non solum Galba recognovit aut recensuit, Agricolæ ministerio, dona templorum, sed etiam dona quæ ablata sacrilegio Neronis fuerant restituit templis, ut patet ibi de simulacris *Penatum Deorum*. Igitur Agricola, jussu Galbæ, conquisivit dona et simulacra ablata templis, et illa restituit. Intellige ea dona, quæ luxu et prodigentia Neronis nondum perierant. Nam certe non pauca absumta in tanta luxuria accipientium dona a Nerone; et post interitum Neronis, non sine gaudio publico visi illi sacrilegi perinde inopes ac qui spoliati erant. Nec etiam statim restituit Galba imagines aut statuas, quæ raptæ in templis urbis, aut in Græciæ et Asiæ locis publicis; et quæ locatæ in *domo aurea* fuerant a Nerone; sive quia brevis principatus illius, seu avaritia trium pædagogorum impeditus, sive alia causa. Puto, per Galbam seu Agricolam restituta dona et simulacra templis Romæ, quantum fieri potuit; sed quæ Achaiæ Asiæque et provinciarum templis sublata erant, non revecta in provincias. Postea tamen religione motus, et ad invidiam leniendam palatinæ domus, Vespasianus talia dona ex domo aurea detraxit, collocavitque in templo suæ pacis, ut ait Plinius, quod ipse construxerat. Puto, cum Galba rerum potitus esset, ejus jussu Agricola recognovit dona templorum in templis ipsis, ne quis ultro sacrilegus manum injiceret, vel avertendo vel minuendo dona: simul tamen Galba restituebat dona templis, et simulacra vetera, ni conflata forte essent, et absumta Neroniano luxu.

Ad dona templorum] Puto officium hoc, seu ministerium, fuit extraordinarium, ut tali tempore; scil. ob sacrilegia Neronis, et satellitum ipsius. Neque enim hoc, puto, cura fuit operum publicorum, quod munus instituerat Augustus; et de quo Sueton. Vitell. 5. 'Curamque operum publicorum administravit, &c. in urbano officio dona atque ornamenta templorum surripuisse et commutasse quædam ferebatur, proque auro et argento stannum et aurichalcum supposuisse.' Igitur præcepto Galbæ, recognoscebat Agricola dona templorum; ne quid surriperetur, immutaretur, aut supponeretur. Quæstio esse possit, an id antea usitatum fuerit, et an præpositus sit, ut ea dona recognosceret ex veteribus memoriis priorum huicce officio præpositorum, an illud novum fuerit. Videtur inclinare Tacitus, ut caverit Agricola diligenti inquisitione, ne in posterum sacrilegia ulla perpetrarentur, quasi ad id antea minus adverteretur, quasi a proprio ministro non antea dona hæc recognoscerentur, sed tantum talia curaret, qui opera publica curabat; et quasi id prudentiæ novæ, seu Galbianæ fuerit; scil. propter Neronem, qui templa in urbe ipsa spoliarat, et in provinciis passim, præcipue in Græcia et Asia, ubi miracula fuere artium et ingeniorum, quæ omnia in auream domum invexerat Nero. Non temere se talibus furtis immiscebant aut polluebant boni antiqui.

Ad dona recognoscenda] Plutarch. Apophth. ubi de Scipione minore: 'Cum vero invenisset urbem Carthaginem, et statuis Græcis et Deorum donariis, ex Sicilia asportatis, refertam, edixit, ut quisquis ex civitatibus adesset, sua recognosceret, ac reportaret.' Sic et tegulæ illæ aureæ, detractæ templo Junonis Laciniæ, ut iis ornaretur templum Fortunæ equestris quod Romæ struebatur, pio jussu senatus, revectæ redditæque delubro Junonis.

Recognoscenda] Sic autem de sacrilegiis Neronis habet Sueton. 32. 'Templis compluribus dona detraxit,

7. Sequens annus gravi vulnere animum domumque ejus afflixit: nam classis Othoniana,[z] licenter vaga, dum Intemelios[1 a] (Liguriæ[b] pars est) hostiliter populatur, matrem

Sequens annus gravi dolore perculit mentem familiamque ipsius: quippe classiarii Othonis, licenter palantes, dum Intemelium (quæ Liguriæ pars est) hostiliter vas-

1 Pessime libri editi, *dum in templo.* Vitium primus deprehendit eruditus

NOTÆ

simulacraque ex auro vel argento fabricata conflavit; in his Penatium Deorum, quæ mox Galba restituit.' Si conflata erant, quomodo Galba restituit? nisi forte nova ac similia conflavit. Itaque talia inquisivit sedulo adversus prædæ conscios Galba, et donaria recognovit restituitque, quantum potuit; sed quot et quanta nepotinis sumtibus jam absumta erant, quæ restitui et restaurari jam nulla arte aut diligentia humana potuerunt?

Ad dona] Puto, non solum recognoscebantur illa dona, seu ἀγάλματα, et anathemata templorum, ut numerus illorum recenseretur simpliciter; sed ut etiam explorarent, an eadem essent, an ejusdem æris, argenti, vel auri; an ejusdem ponderis et artis, an idem opus, an eadem materia donorum: quod patet ex Suet. Vit. 5. Ideo forte et Augustus post victoriam Actiacam, ex suis castris structo Apollini templo, dona quæque lustrat Virg. VIII. 'Ipse, sedens niveo candentis limine Phœbi, Dona recognoscit populorum, aptatque superbis Postibus,' &c. Recognoscebat Augustus, lustrabatque oculis pretiosa populorum dona, priusquam illa appenderet in templo, dicaretque. At Galba princeps recognoscebat per Agricolam dona jam olim sacrata templis, ne quis postea sacrilegas manus inferret.

Sensisset] Pro, *sentiret:* sic recognoscendo dona templorum, fecit ut post Neronem, nemo illis sacrilegas manus inferre auderet. Nam haud dubie annotatum libris et testimoniis, quæ dona templis superessent, et qua forma, quo metallo, quo pondere, &c. nec tantum id intelligendum de auro coronario, sed de quibuscumque donariis, statuis, simpuviis, lampadibus, et aliis id genus.

[z] *Classis Othoniana*] Licentiam hanc describit Tacitus Hist. II. 12. et 13. 'Blandiebatur cœptis fortuna, possessa per mare et naves majore Italiæ parte, penitus usque ad initium maritimarum Alpium, &c. Non Italia adiri, nec loca sedesque patriæ videbantur: tanquam externa littora et urbes hostium urere, vastare, rapere; eo atrocius, quod nihil usquam provisum adversum metus, &c. Miles vertit iras in municipium Albium Intemelium: quippe in acie nihil prædæ, ... calamitatibus insontium expleta avaritia. Auxit invidiam præclaro exemplo fœmina Ligus,' &c. Unde clare patet hic legendum esse, *Intemelio*, *Intemelium*, vel *Intemelios.* Nec putes matrem Agricolæ esse eam fœminam, quam ibi celebrat Tacitus: quippe *fœmina* hæc *Ligus* fuit; at socrus Agricolæ splendida fœmina Romana, quæ nec habuit filium quem occuleret: habuit Agricolam, sed qui tum Romæ degebat.

[a] *Intemelios*] Lego, *Intemelio.* Intemelium, vel Albintimilium, oppidum Liguriæ regionis in ora, hodie *Vintimiglia*, urbs dominii Genuensis, in ora occidentali *Tillemonius.*

[b] *Liguriæ*] Liguria, regio vel provincia Galliæ Togatæ ad mare Li-

Agricolæ in prædiis suis interfecit: prædiaque ipsa et magnam patrimonii partem diripuit, quæ causa cædis fuerat. Igitur ad solennia pietatis profectus Agricola, nuntio affectati a Vespasiano Imperii deprehensus,[c] ac statim in partes transgressus est. Initia Principatus ac statum urbis Mucianus regebat, admodum juvene[2] Domitiano, et ex paterna fortuna tantum licentiam usurpante. Is missum ad delectus agendos Agricolam, integreque ac strenue versatum, vicesimæ legioni, tarde[d] ad sacramentum transgressæ, præposuit, ubi decessor seditiose[e] agere narrabatur: quippe

tant, parentem Agricolæ interemerunt in villa sua: villamque ipsam, et magnam avitarum opum partem abripuere, quæ causa necis fuerat. Itaque cum ad celebrandas matris *exequias huc venisset Agricola, nuntio assumti a Vespasiano principatus audito, statim ad ejus partes transiit. Primordia imperii ac res civitatis curabat Mucianus, adolescente tum Domitiano, et ex paterno fastigio solam* flagitiorum *licentiam sibi arrogante. Is cum misisset Agricolam ad conscribendas copias,* et ipse *innocenter et industrie se gessisset,* illum *præfecit legioni vicesimæ, quæ cunctanter* Flavianis *partibus accesserat,* his castris *decessor discordia laborare fere-*

Surita, et emendavit, *Intemelio.* Melius postea Lipsius, *Intemelios.* Sic enim Strabo, l. IV. 139. Πόλις εὐμεγέθης Ἄλβιον Ἰντεμέλιον, καὶ οἱ κατοικοῦντες Ἰντεμέλιοι: 'Urbs magna Albium Intemelium, incolæ Intemelii.' Ursinus ait se in veteri codice legisse, *dum Intemelium, Liguriæ urbs est.* Bene quidem, si vere. At multum suspectus est codex ab Ursino laudatus. Ejus tamen fidei argumentum videbimus infra c. 19. *Brotier. In Templo* habet Gronov. et Ryckius.—2 Ms. Vatic. 3429. *juvene admodum.*

NOTÆ

gusticum, in Italia: hodie fere omnis status Genuensis, *Genes*, nonnullique *minores status* in hac republica siti, et major pars ducatus Montisferrati, *Montferrat*, nec non partes meridionales statuum Pedemontii et Mediolanensis, *Piemont* et *Milan*, in Lombardia superiore. Ex Geographia Sansonis. *Tillemonius.*

[c] *Deprehensus*] Plin. Epist. v. 15. 'Prævertam ad ea, quæ me agentem hic nuntius deprehendit.'

[d] *Vicesimæ legioni, tarde*] Erat ea legio in Britannia. Ergo subintelligendum est, eo missum Agricolam, licet Tacitus non exprimat. *Pichena.*

Vicesimæ legioni, tarde ad sacramentum transgressæ] Id intelliges ex Hist. III. 44. 'Et Britanniam inclytus erga Vespasianum favor; quod illic secundæ legioni a Claudio præpositus, et bello clarus egerat, non sine motu adjunxit ceterarum, in quibus plerique centuriones ac milites, a Vitellio provecti, expertum jam principem anxii mutabant.' In iis vicesima legio anxie mutabat cognitum principem, et difficile transibat ad Vespasianum.

[e] *Seditiose*] Id explicat Tacitus Hist. I. 60. ubi de electione Vitellii; 'Ne in Britannia quidem dubitatum. Præerat Trebellius Maximus, per avaritiam ac sordes, contemtus exercitui invisusque. Accendebat odium ejus Roscius Cælius, legatus vicesimæ legionis, olim discors; sed occasione civilium armorum atrocius

Legatis quoque Consularibus[f] nimia ac formidolosa erat. Nec Legatus Prætorius[g] ad cohibendum potens, incertum, suo[h] an militum ingenio: ita successor simul, et ultor electus,[i] rarissima moderatione, maluit videri invenisse bonos, quam fecisse.[j]

8. Præerat tunc Britanniæ Vettius Bolanus,[1] placidius, quam feroci[k] provincia dignum est:[2] temperavit Agricola

batur: nam legio hæc *etiam adversus legatos consulares pervicax ac metuenda erat. Nec legatus prætorius par* legioni *continendæ, dubium* an *suo, an militum flagitio: ita successor simul, et vindex ascitus* Agricola, *singulari modestia et æquanimitate, maluit videri reperisse probos, quam reddidisse.*

Tunc regebat Britanniam Vectius Bolanus, mollius quam indomitæ provinciæ

1 Male veteres editiones, *Voctius* aut *Vectius Volanus.* De Vectio Bolano jam dictum supra ad Annal. xv. 3. Ms. Vatic. 4498. habet quoque, *Vettius.* Brotier. Gronov. habet *Vectius:* Ryckius *Vettius.*—2 Frustra tentat Acidalius, *dignum esset.* Brotier.

NOTÆ

proruperat. Trebellius seditionem et confusum ordinem disciplinæ Cœlio; spoliatas et inopes legiones Cœlius Trebellio objectabat,' &c.

f *Consularibus*] Quia legio illa fovebat partes Cælii legati sui contra Trebellium, qui legatus consularis; at Cælius tantum legatus prætorius, vel quasi prætorius fuit; nempe, legati legionum vel jam prætorii erant, vel saltem quasi præturæ candidati.

g *Legatus Prætorius*] Legatus consularis imperabat omnibus legionibus, et provinciæ; at prætorius uni tantum legioni. Talis fuit Roscius Cælius decessor, talis et Agricola nunc vicesimæ tantum legioni impositus. Quod dico, quia ibi turbant in sensu; nempe, quasi illa legio metuenda fuerit consularibus, et etiam prætoriis legatis, qui utrique successive Britanniam et exercitum regerent, pari imperio; quod falsum. Loci hic sensus est: Illa legio ferox et parum obsequens etiam legatis consularibus, et a fortiori prætorius legatus, qui minori auctoritate fuit, et qui isti tantum legioni præerat, vix eam cohibere potuit, *an suo an militum ingenio,* dubium; forte non tam ex ingenio hominum, quam ex occasione temporum: nempe ex bellis civilibus orta licentia et lascivia legionum Britannicarum. Forte initio, prætorii legati obtinere potuerunt Britanniam provinciam, ut quæ fere neglecta essent, usque ad Claudium; at ab eo tempore consulares eam obtinuerunt. Igitur hæc legio erat metuenda non solum prætoriis legatis, qui scil. legioni uni tantum præerant, sed etiam consularibus legatis.

h *Incertum, suo*] Quod aut ille imperandi, aut hi parendi nescii forent.

i *Electus*] Successor Cælio simul et ultor disordiæ vicesimanorum electus Agricola: maluit tamen videri invenisse legionarios bonos, quam fecisse.

j *Quam fecisse*] Nempe ne ipsa legio nova pervicacia primam scil. culpam alia culpa tueretur; ideoque dissimulatio pro prudentia fuit.

k *Placidius, quam feroci*] *Placidius:* id est, legatus non tam alacris arrec-

vim suam,[l] ardoremque compescuit,[m] ne incresceret; peritus obsequi, eruditusque utilia honestis miscere. Brevi deinde Britannia Consularem Petilium Cerialem accepit. Habuerunt virtutes[n] spatium exemplorum.[3] Sed primo Cerialis modo labores[4] et discrimina, mox et gloriam communicabat: sæpe parti exercitus, in experimentum, aliquando

consentaneum est: retinuit Agricola vigorem suum, et impetum cohibuit, ne acrius evalesceret erumperetque; gnarus obsequentiæ, doctusque utilitatem decori conjungere. Paulo post Britanniæ impositus est legatus *consularis Petilius Cerialis.* Tum *habuere virtutes liberum egressum ad egregia eximiaque facinora. Sed initio Cerialis solummodo curas et pericula, dein etiam decus consociabat: sæpe parti legionum præfecit, quo viri periculum faceret, interdum* illum *ex successu pluribus*

3 Hæc Lipsius ad Cerialem perperam referebat; et emendabat, *habuerunt virtutes spatium et exemplum.* Nec de Ceriali simul et Agricola, ut Pichenæ placuit, sed de unius Agricolæ virtutibus sunt intelligenda. *Brotier.*—4 Brotierus præfert lectionem Msti Vatic. 3429. *labores modo:* et sic edit.

NOTÆ

tusque et intentus ad bellandum, quam oportebat esse ducem, ubi quotidie hostis ante oculos exultabat et lacessebat. At Agricola ardebat quidem cupidine rei gerendæ; non tamen eam sic prætulit, ut legatum consularem offenderet, ne vel audendo vel censendo fortia et ferocia, sic segnitiem ei suam exprobraret. *Gronovius.*

l *Temperavit Agricola vim suam*] Vertit Interpres Ital. Agricola, qui sciebat obsequi, et utilia honestis miscere, suum ardorem temperavit.

m *Ardoremque comspescuit*] Mollius regebat Britanniam Bolanus, quam dignum est *feroci provincia;* at Agricola, quamvis flagranti animo, attamen prudens sciensque obsequentiæ, temperavit ardorem suum, et retinuit, *ne incresceret;* ne scil. contentione aut æmulatione gloriæ se attolleret supra ducem, seu legatum consularem; ne quid faceret contra ingenium et indolem ducis, quo illum offenderet: sciens obsequelæ, accommodabat se animo legati, et sequebatur potius lenitatem ejus aut segnitiem, quam impetum et ardorem suum. Hoc sensu temperabat vim suam Agricola, sic et *utilia honestis* miscebat.

n *Habuerunt virtutes*] Ego sic lego: *Habuerunt virtutes spatium et exemplum. Sed primo Cerialis, modo labores, &c.* hac sententia: Cerialis et spatium campumque exercendis virtutibus dedit, et exemplum. Sed tamen initio, labores duntaxat et pericula cum Agricola partiebatur; mox, virtute ejus clare cognita, etiam laudem. *Lipsius.*

Habuerunt virtutes spatium exemplorum] Ego vulgatam lectionem probam sic censeo, ut de utriusque Cerialis et Agricolæ virtutibus loquatur Tacitus; quæ spatium habuerint, multa de se ipsis exempla prodendi. *Pichena.*

Forte non tantum de Agricolæ et Cerialis *virtutibus* id intelligendum, sed in genere de virtutibus quibuscumque, et quorumcumque ducum aut militum, qui in eo exercitu aderant.

majoribus copiis, ex eventu, præfecit: nec Agricola unquam in suam famam gestis exultavit; [o] ad auctorem et [5] Ducem,[p] ut minister, fortunam referebat: ita virtute in obsequendo, verecundia in prædicando, extra invidiam, nec extra gloriam, erat.

9. Revertentem ab legatione legionis D. Vespasianus inter patricios ascivit,[q] ac deinde provinciæ Aquitaniæ[r]

copiis præponebat: *nec unquam Agricola res* a se *gestas prædicavit in suam laudem; in consultorem imperatoremque, ut minister, prosperum eventum refundebat: sicque moderatione in obediendo, pudore in gloriando, procul a livore, nec* tamen *extra famam erat.*

Redeuntem a cura legionis Divus Vespasianus numero ordinique patriciorum ascripsit, ac mox provinciæ Aquitaniæ præfecit, quasi *administratione summi splen-*

5 Ms. Vatic. 3429. *ac ducem.*

NOTÆ

o *In suam famam .... exultavit*] Teste Theophyl. lib. XVIII. Georgio, qui a Mauricio imperatore missus legatus erat ad Chosroën, vitio vertit, quod Rex Persarum plus legato tribuerat, quam imperatori: dixit quippe Rex Persas id dare Georgio, ut servent fœdera, non Cæsari: aut hoc: 'Propter legati virtutem solvo bellum:' utroque modo id refertur.

p *Ad auctorem et Ducem*] Agrippa duorum admonebat virum in aula, 'salvum futurum: unius, scil. ut difficultatem rerum ipse susciperet atque amoliretur; alterius, ut gloriam summæ manus impositæ principi relinqueret.' Dio lib. XLIX. *Virdungus.*

q *Inter patricios ascivit*] Ex præcipuis populi Romani divisionibus hæc erat, qua dispescebatur inter *patres, patricios*, et *plebeios*. *Patricios* omnes Romulus, narrante Livio, in senatum et publicum consilium cooptaverat. Dionysius vero ex patriciis vult senatores electos.

Hostilius cum Albam transferret Romam, principes Albanorum in *patres*, ut ea quoque pars reipublicæ cresceret, legit Julios, Servilios, Quinctios, Geganios, Curatios, Clælios. Post quem Tarquinius Priscus, non minus regni sui firmandi, quam augendæ reipublicæ memor, centum in patres legit, qui deinde *minorum gentium*, sunt appellati, Livius l. I.

Ejectis deinde regibus, 'quo plus virium in senatu, frequentia etiam ordinis faceret, cædibus regis deminutum patrum numerum, prioribus equestris gradus lectis, ad trecentorum summam explevit Brutus.' Livius libro II. Quinquennio post, Appius Claudius cum sua factione ex Sabinis Romam profugus, inter patres lectus est; ultimus, quantum ex lectione recordor, quem libera respublica patriciatus honore dignata est.

Cæsares longo post tempore, exolescentem morem revocarunt similes ob causas, vel ut amicis gratificarentur. 'Julius,' apud Sueton. XLI. 'Senatum supplevit, patricios allegit.' Tum Augustus: 'permittente Senatu, ut præ se ferebat, supplevit patriciorum numerum, quorum maxima pars perierat, cum nulli bellis civilibus magis absumantur, quam antiqua nobilitas.' Sic Dio lib. LII.

'Iisdem diebus in numerum patriciorum ascivit Cæsar [Claudius] ve-

præposuit, splendidæ[s] in primis dignitatis, administratione ac spe Consulatus, cui destinarat. Credunt plerique, militaribus ingeniis subtilitatem deesse;[t] quia castrensis juris-

doris ac spe consularis dignitatis, cui illum *destinabat. Multi existimant, militaribus viris haud inesse ingenii calliditatem; quia juridictio castrorum minus*

NOTÆ

tustissimum quemque e senatu, aut quibus clari parentes fuerant, paucis jam reliquis familiarum, quas Romulus majorum, et L. Brutus minorum gentium appellaverat, exhaustis etiam, quas dictator Cæsar lege Cassia, et princeps Augustus lege Senia sublegere.' Tacitus Annal. XIV. Tandem Vespasianus, ut fidem facit hic locus; post quem subrogationis similis nulla deprehendo vestigia.

Solum invenio excogitatum Constantino Magno novum dignitatis genus, sub prisco quidem *patriciatus* titulo, sed quod honores præfecti prætorio excederet. Zosimus: 'Optatus obtinuerat patriciatus dignitatem Constantini beneficio, qui honoris id commentus erat, eique supra præfectum prætorio concessit loci prærogativas.' Lib. II. et crebra patriciorum in hunc sensum mentio sub posterioribus imperatoribus. *Savilius.*

[r] *Provinciæ Aquitaniæ*] Hæc latissima ditissimaque regio a Pyrenæis montibus ad Ligerim, usque tunc ex instituto Augusti pertinebat. Et Aquitaniam triplicem ille instituit: *primam*, cujus caput Avaricum fuit Biturigum Cuborum; *secundam*, cujus primaria urbs Burdigala Biturigum Vibiscorum; *tertiam*, Transgarumnam, in qua principem tenebat locum Augusta Auscorum. Hæc provincia ab Augusti temporibus ad Pipinum usque, nominata fuit *Novempopulania*; inde ad hunc diem *Vasconia*. Virdungus.

Aquitania] Regio Galliæ Comatæ ad Oceanum occidentalem, a Romanis in tres divisa provincias, Aquitaniam primam, secundam, et tertiam, sive Novempopulanam. Hodie primatiatus *Bourges*, et ubi provinciæ Ecclesiasticæ, *Bourges*, *Alby*, *Aux*, et *Bourdeaux*.

Vel secundum divisiones temporales, hic sunt provinciæ integræ, *Poictou*, *Berry*, *Auvergne*, *Franc-Alleud*, *Combraille*, *Velay*, *Gevauden*, *Rouergue*, *Quercy*, *Agenois*, *Bearn*, *Basque*, *Guienne*, *Saintonge*, *Aunis*, *Angoumois*, *Marche*, *Limosin*, *Perigort*; atque partes provinciarum, *Anjou*, *Touraine*, *Blaisois*, *Nivernois*, *Bourbonnois*, *Languedoc*; cum majori parte provinciæ *Gascogne* late sumtæ; omnes in regno Franciæ ad meridiem et occidentem. Ex Geographia Sansonis. *Tillemonius.*

[s] *Splendidæ*] Ut post splendidam inprimis dignitatem seu provinciam, jure jam sperare posset consulatum, cui eum destinarat. Vel sic sume: *provinciæ Aquitaniæ* eum *præposuit*, spe consulatus: quæ spes præcipue et proxime fundata in illa *splendida inprimis dignitatis administratione* erat.

Causam reddit, cur eum præponeret tali provinciæ; ut eo, nempe, quasi gradu, ad consularem dignitatem proveheretur. Erant provinciarum aliæ aliis splendidiores: sic infra 40. 'Syriam provinciam ... majoribus reservatam.' Similiter *Aquitaniam* obtinuerat Galba, et ex ea, consulatum, teste Sueton. capite 6.

[t] *Credunt plerique militaribus ingeniis subtilitatem deesse*] Qui rem po-

NOTÆ

puli tractant, alii pacis artibus instruuntur, alii belli, plures neutris, vix quisquam utrisque. Cum tamen singuli cives ita se comparare debeant, ut quem respublica armatum hostibus opposuit, eundem, pace parta, regendæ multitudini togatum imponat. Sive illo, sive hoc opus est, semper ex ejus amplissimo pectore promtet vim consilii, et habeat illum veluti præsens numen, et insigne firmumque præsidium. At nos ista sejungimus, et unum ex istis deligimus, tanquam unum patriæ debeamus, non omnia. Et quidem hodiernæ nobilitatis ita se mores habent, ut ipsa nihil se aliud esse putet, quam seminarium militiæ. Sed cur non et magistratuum urbanorum? Quam enim Rempub. armis protegendam suscipiunt, hanc prius necesse fuit fundari legibus, iisdem roborari atque æternari. Ipse princeps, quod est *caput reipub.* telis et brachiis inserit bona *auspicia*, id est, fortia consilia; neque solum armis, sed et legibus armatur, ut in ipso aditu jura clamant. Palladem solers antiquitas et Minervam unam fecit; quanquam duplici functione. Quippe natales ejus *olea, triplex vestis, noctua;* hæc, quid sunt aliud, nisi documenta sapientiæ et pacis artium? At *galea cristata, hasta, ægis, Gorgon*, laudum bellicarum insignia. Hæc tam alte sunt commissa, unita, et compacta, ut altero labefacto, utrumque ruat. Hinc est quod prisca sapientia Maia nato Mercurio, simul et Herculi, statuas posuit; illi, ut rationis et orationis præsidi; huic, ut roboris viriumque et belli Deo. Ædem Herculis et Musarum fecit in Circo Flaminio Fulvius Nobilior. Signum Apollinis in Delo dicatum, dextera arcum, læva gratias gestabat. Archilochus apud Athen. l. IV. sic gloriabatur. 'Et clueo cultro Martis, fortisque satelles; Atque artes musæ me docuere, scias.' Apud Lucian. in Scytha, statua Toxaris læva manu tenet arcum, dextra librum. Sic Plato l. III. de Repub. sociat τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ φιλόσοφον, conjungitque in eo, qui regat remp. Gymnasticam et Musicam. Hoc voluit posita ante ædem Castorum statua equestris togata Q. Marcii Tremuli apud Plin. XXXIV. 6. Ex Plutarch. Apophth. Lac. prisci sacrificabant musis ante discrimen, ut consulta sic, prospero Martis exitu, terminarentur. Sciant nobiles nostri primam cohortem legionis Rom. quæ *milliaria* dicta, quæsisse viros genere atque institutione literarum clarissimos, ne feriato ferro animus otiaretur. An tam anguste se natos putant, ut solum profiteantur feritatem et truculentiam? Cicero Off. l. I. 'Non solum scientia, quæ est remota a justitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda; verum etiam animus ad periculum, si sua cupiditate, non communi utilitate impellitur, audaciæ potius nomen habeat, quam fortitudinis.' Hos certe laudo, qui sapiunt sciuntque 'justum gemina suspendere lance Ancipitis libræ.' Sed minus laudandi, si hoc decus eo limite sistunt, nec nituntur ad summum decus, ac prætexta non mutetur paludamento, nunquam toga sago. 'Nam ex utroque Cæsar,' et princeps: hinc 'omnia Cæsar erat.' Ex summa illa et perpetua calliditate juris mala infinita pullulant: in æternis se imperiis locatos putant judices, et magis callent ad quæstum, quam ad jus. E diuturno illo honore assuescunt dominationi iniquæ; perpetua auctoritas flectit majestatem legum ad studia quæstus privatamque rationem: malitiosa, aut etiam aperte iniqua, juris

dictio secura[u] et obtusior, ac plura manu agens, calliditatem fori[v] non exerceat. Agricola naturali prudentia, quamvis

anxia, et minus arguta, ac plerasque res vi aut impetu gerens, subtilitatem fori non usurpet. Agricola ingenita solertia, licet inter togatos, expedite et juste res transi-

NOTÆ

interpretatione audacter rectum faciunt quod libitum est. Hinc apud Tertull. de Pallio, 'plus togæ Rempub. lædunt, quam loricæ.' Sensim pro habitu ingenuo infert se personata gravitas; loco prudentiæ calliditas; multæque artes inextricabiles invasere, quibus omnis simplicitas abdicata. Quam optanda præ miseris artibus dolisque et insidiis rabularum; ac veteratorum simplicitas militaris in præside et rectore provinciæ, longe melior et desiderabilior illa avorum simplicitas, quam calliditas illa fori; quam immensa ea series litium, quibus neque toto ævo aut sæculo extricantur familiæ, quibus subvertuntur et opulentissimi penates. Redeat antiquus mos et prisca virtus illa: nec jam se tradat uni illi arti juventus, quæ inertiam simul et perniciem invehit mortalibus, quasi ferro minus callide abscindantur inimicitiæ, dum modo breviter abscindantur. Et si qua forte fuerit jactura, multum tamen hinc lucrabitur respub. et quod privatis peribit, feliciter *utilitate publica rependetur.* Flectant nobiles et divites ad summum decus, et pacis artes bello vicissim mutent, ita ut neque prorsus in torporem et segnitiem resolvantur, neque prorsus militiæ ferociam et atrocitatem induant, fere quasi ritu furentium ferarum: ex utraque gloria crescant juvenes, ut si forte unum numen absit, alterum adjuvet et suffulciat. Ut Romani senatores, sciant illi uti sago, sciant et toga: non exhorreant gladium et paludamentum. Non aliter perfecti consultores aut Reipub. rectores evadent: ex utroque coalescit summa virtus, summa sapientia, summa gloria. Pindarus Olymp. Od. 6. 'Desidero mei exercitus oculum Utrumque, vatemque egregium, Et ad pugnandum hasta.' Ovid. de Pont. 3. 'Nam modo bella geris, numeris modo verba coërces; Quodque aliis opus est, hoc tibi lusus erit. Utque nec ad citharam, nec ad arcum segnis Apollo, Sed venit ad sacras nervus uterque manus; Sic tibi nec docti desunt, nec principis artes; Mista sed est animo cum Jove Musa tuo,' Prout sors jusserat, Romani erant prætextati aut paludati: et teste Veget. l. I. 3. 'Idem bellator, idem agricola: genera tantum mutabat armorum.' In Paneg. Luc. 'Qui tempora certis Ponderibus pensavit, eum si bella vocabunt, Miles erit: si pax, positis toga vestiet armis; Hunc fora pacatum, bellantem castra videbunt.' Respice Drusos, Germanicos, et ipsos Cæsares primosque principes, videbis summa eloquentiæ laude floruisse, nec indiguisse ingenio alieno, si Neronem excipis; qui ut in ceteris, ita et hac parte deterior, et ultimus Æneadum. Vide, quid ageret Varus in Gallia Germaniaque, postquam Syriæ præfuisset. Fato suo quidem et vi Arminii abreptus est; at non in causa pacis artes aut forum. Immo et bonæ artes consilia suggerunt, quibus fraudem cavere, et insidias hostium retegere possis.

[u] *Castrensis jurisdictio secura*] *Secura:* scil. ea minus anxia et solicita, neque ipsa μικρολογοῦσα, in apicibus, nodisque et ænigmatibus commenticii juris. *Gronovius.*

[v] *Calliditatem fori*] Præsertim in

inter togatos,[1w] facile justeque agebat. Jam vero tempora curarum remissionumque divisa:[x] ubi conventus ac judicia poscerent, gravis, intentus, severus, et sæpius misericors; ubi officio satisfactum, nulla ultra potestatis persona:[2] tristitiam et arrogantiam[y] et avaritiam[z] exuerat: nec illi,

gebat. Jam vero tempora negotiorum et otii sapienter *disposita* erant: *cum cœtus et tribunalia postularent, gravis, acer, ac severus, et sæpius clemens; postquam munus impleverat, nulla ultra gravitas, aut potestatis arrogantia: severitatem, superbiam, et cupiditatem* omnem *deposuerat: nec illi, quod est eximium* et singulare,

1 Frustra tentat eruditus Grotius, *quamvis inter sagatos*, vel *quamvis non inter togatos*. Nec satis apposite Illustr. Huetius interpretabatur, Agricola naturali prudentia, quamvis ex usu etiam et arte, ut pote etiam sæpe diuque inter togatos versatus, facile justeque agebat. *Brotier*.—2 Sic optime Rhenanus et recentiores. Perperam in Ms. Vatic. 3429. et editionibus veteribus,

NOTÆ

formulis illis, in quibus qui uno verbo errarat, causa cadebat: has formulas, ut et alias solennitates juris, in jurisdictione castrensi, non ita stricte observari solitas innuit Tacitus. *Virdungus.*

w *Inter togatos*] Aquitania enim tum pacata erat provincia, et belli expers, nec militibus insessa. *Savil.*

Legiones Hispaniæ, et præcipue Germaniæ utriusque, forte et Britanniæ, satis defendebant Aquitaniam: sic et tota Gallia fere inermis, excepta ripa Rheni, et præsidio cohortium apud Forum Julii et Lugdunum.

Togatos] Causidicos nempe et litigatores, hominesque in foro versatissimos, ut in provincia, diuturna pace et continuo otio edomita; quo otio lites et causidici florent: 'Gallia causidicos docuit facunda Britannos.' Juven. Per togam intelliguntur pacis artes, eloquentia, juris civilis peritia, &c. et per *togatos*, ii, qui forum celebrant, et tales artes exercent.

Inter togatos] Sic dicit, quia Agricola fere semper inter milites et in castris versatus erat, ubi jurisdictionem tantum castrensem exercuerat; quæ secura, *obtusior*, et parum arguta; attamen ille inter Vascones, qui *togati*, et longe usu rerum forensium periti erant, *naturali prudentia* facile, juste, et accurate jus reddebat. Et frustra Grotius, hic *sagatos*, reponit: nam statim de Agricola ipso: 'ubi conventus ac judicia poscerent, gravis, intentus, severus.'

x *Curarum remissionumque divisa*] Id est, utrumque tempus, et otii et negotii, recte dispensatum, et in utroque *decorum* observatum. Nimirum, ut canit poëta: 'Temporibus servire decet. Qui tempora certis Ponderibus pensavit, eum si bella vocabunt, Miles erit; si pax, positis toga vestiet armis.' Quare mox idem Pisonem deprædicans: 'Mira subest gravitas inter fora: mirus, omissa Paulisper gravitate lepos.' Talem L. Crassum Cicero describit de Orat. I. et Africanum Juniorem Velleius; ubi 'neminem eo elegantius intervalla negotiorum otio dispunxisse,' refert. *Virdungus.*

y *Nulla ultra potestatis persona: tristitiam et arrogantiam*] Sic Catonem Uticensem describit Plutarchus, 'Usque ad tribunal et consessum videbatur difficilis ac metuendus, cum de

quod est rarissimum, aut facilitas auctoritatem, aut severitas amorem, deminuit. Integritatem atque abstinentiam in tanto viro referre, injuria virtutum fuerit.[a] Ne famam quidem,[b] cui etiam sæpe[3] boni[c] indulgent, ostentanda virtute,[4]

aut comitas potentiam, aut gravitas caritatem infregit. Incorruptibilitatem atque innocentiam memorare in tanto viro, aliarum ejus *virtutum labes fuerit. Ne gloriam quidem, quam sæpe vel optimi* viri *vehementer appetunt, prædicando forti-*

nullam ultra potestatis personam. Brotier.—3 Ms. Vatic. 3429. *sæpe etiam;* ad aures commode. *Idem.*—4 Sic bene adhuc Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus, *ostentandam virtute*. Ms. Vatic. 3429. *ostendendam virtutem*. Idem.

NOTÆ

jure ageretur: dein benevole, benigne et comiter omnes alloquebatur.'

Potestatis persona] Nullum supercilium, nulla gravitas post officium, nulla severitas, nulla tristitia aut arrogantia supererat.

Tristitiam] *Tristitia* est nimia morum austeritas sive asperitas: qualem cum in Xenocrate animadverteret Plato, jubebat eum, θύειν ταῖς χάρισιν, *Operari Gratiis:* sic Tiberius, dein et Piso adoptatus Cæsar male audierunt.

Tristitiam] Satis ad rem Gellius xiv. 4. 'Chrysippus,' inquit, 'facit imaginem justitiæ, fierique solitam esse dicit a pictoribus rhetoribusque antiquioribus, ad hunc ferme modum: Forma atque filo virginali, aspectu vehementi et formidabili, luminibus oculorum acribus, neque humilis, neque atrocis, sed reverendæ cujusdam tristitiæ dignitate. Ex imaginis autem istius significatione intelligi voluit, judicem, qui justitiæ antistes est, oportere esse gravem, sanctum, severum, incorruptum, inadulabilem, contraque improbos nocentesque immisericordem atque inexorabilem, erectumque et arduum et potentem, vi et majestate æquitatis veritatisque terrificum.'

[z] *Et avaritiam*] Vellem deleri has voces, *et avaritiam:* quippe bis idem dicere videretur Tacitus præter genium et morem. Nam infra: 'integritatem atque abstinentiam' referre injuria virtutum fuerit, quod idem est ac, 'exuere avaritiam:' nisi forte his vocibus, 'gravis, intentus, severus, et sæpius misericors,' hæ aliæ voces respondeant, 'tristitiam et arrogantiam et avaritiam exuerat;' ita ut prioribus respondeant istæ, et opponantur velut per antithesim, hoc sensu; ut in judiciis *gravis, intentus, et severus* fuerit Agricola; at post judicia exercita, ubi officio satisfactum erat, *tristitiam et arrogantiam* exueret; ita ut in judiciis esset *misericors*, et postea in aliis rebus etiam omnem *avaritiam* exueret. Sed sic etiam nondum placet. Nam quid *avaritia* ibi cum *tristitia et arrogantia?* qui cohærent hæc? et præcipue extra forum et conventum, ubi maxime exercetur *avaritia?* cur statim repetit de *integritate* et *abstinentia*, si jam ante ex Tacito, *avaritiam exuerat?* puto id perperam additum.

[a] *Injuria virtutum fuerit*] Hoc est, Longe excellentioribus virtutibus exsplendescebat Agricola, quam ut in ejus laudibus hæ commemorari debeant; quibus qui præditus est, non

aut per artem[d] quæsivit: procul ab æmulatione adversus collegas,[e] procul a contentione adversus Procuratores: et

tudinem, aut ullo adhibito *lenocinio captavit: procul a livore in collegas, procul a rixa aut jurgio adversus procuratores: quos superare, infra gloriam suam, et se*

NOTÆ

tam laudandus sit, quam vituperandus, qui præditus non est. *Virdungus.*

Vulgatæ nimis hæ virtutes: usque adeo spernebat opes, et cupiditatem omnem proculcaverat Agricola, ut etiam *famam* et gloriam, *cui sæpe* et *boni* nimis *indulgent*, (quod licitum tamen; et eximium est in summis viris: nam fructus optimus virtutum gloria;) non admodum quæreret, neque jactando virtutem, aut arte ulla decus captaret.

[b] *Ne famam quidem*] Plin. lib. I. epist. 22. 'Ornat hæc magnitudo animi, quæ nihil ad ostentationem, omnia ad conscientiam refert; recteque facti, non ex populi sermone mercedem, sed ex facto petit.'

[c] *Cui etiam sæpe boni*] Quippe etiam 'sapientibus cupido gloriæ novissima exuitur,' Hist. l. IV. ex illo Platonis, τὴν κενοδοξίαν ὡς τελευταῖον χιτῶνα: *Gloriæ cupidinem velut ultimam tunicam deponi.*

[d] *Aut per artem*] Ut Africanus superior. Livius l. XXVI. et Polybius lib. IX. Apud nostrum lib. XIII. Domitius Corbulo, 'Super experientiam sapientiamque, etiam specie inanium validus.' Ceterum hi tales jure excusantur, quibus scenæ serviendum. At non illi, qui simulando virtutes per artem abutuntur dolo, falluntque inani specie plebeculam, ut famam et laudem quærant, intus ambitione, avaritia ac superbia, et aliis flagitiis detestabiles.

[e] *Procul ab æmulatione adversus collegas*] Præerat tunc Agricola Aquitaniæ. Quid ergo ait Tacitus de collegis? nam omnes alii ejusdem provinciæ ministri sub illo erant. Censeo collegas vocari legatos alios, qui finitimis provinciis præerant. *Pichena.*

Forte et inter collegas procuratores Cæsaris, qui licet vi et auctoritate impares, plus tamen sæpe sibi arrogant, quam nobiles legati aut proconsules. Multa suppetunt exempla apud Tacitum talis æmulationis, in Rempub. infestæ ac infaustæ, et in bonos honestosque proceres sæpe exitiabilis.

Adversus collegas] In universum Agricolæ ingenium indolemque describit Tacitus; nec solummodo refert, qua ratione se gesserit in Aquitania, sed etiam qui se gesserit cum *collegis* suis, legatis nempe legionum, cum in Britannia militaret, pariter legatus legionis vicesimæ.

Vel etiam intelligi potest Tacitus de aliis legatis inferioribus, seu aliis senatoribus aut quæstoribus, qui in eadem provincia: nam licet sint inferiores rectores, attamen in eadem provinciæ administratione, et in negotiis, et in consilio publico collegæ, aut certe quasi collegæ censeri possunt. Similes et legati, qui legionibus et armis præerant in certis provinciis, cum legatus consularis haberet tantum jurisdictionem ac potestatem in conventibus et judiciis; non vero auctoritatem in castris aut præsidiis: quod repertum erat a Caligula in Africa, exitio privatorum et Reipub. Possint etiam et ipsi procuratores Cæsaris dici *collegæ* aliquatenus, qui, licet inferiores dignitate et splendore, attamen potentia, gratia

vincere[f] inglorium,[g] et atteri sordidum,[h] arbitrabatur. Minus

NOTÆ

principis aut popularium, et auctoritate sæpe legatos præcellebant. Et in id eo acrius incumbebant, quia minores, ut scil. prætores anteirent, tales homines fovente et consulto impellente principe, ut et ipsi rectores provinciarum observarent, custodirentque velut emissarii, ὠτακουσταὶ et inquisitores: quamvis sibi magis hi studerent sæpe, quam vel principi, vel Reipublicæ.

Adversus collegas] Sic de Africa Hist. IV. 48. 'Æquatus inter duces beneficiorum numerus, et mixtis utriusque mandatis, discordia quæsita auctaque: pravo certamine legatorum jus adolevit, diuturnitate officii, vel quia minoribus major æmulandi cura: proconsulum splendidissimus quisque, securitati magis quam potentiæ consulebant.'

Collegas] Certe procuratores quandoque adhibiti a proconsule in judiciis et negotiis, vel necessitate rerum, vel etiam jussu principis. Plin. epist. x. 90. 'Nicensibus, qui intestatorum civium suorum concessam vindicationem bonorum a Divo Augusto affirmant, debebis vacare, contractis omnibus personis, ad idem negotium pertinentibus, adhibitis Virdio Gemellino, et Epimacho liberto meo procuratoribus, ut, æstimatis etiam iis quæ contra dicuntur, quod optimum credideritis, statuatis.'

Cum hoc tamen discrimine, quod sub malis principibus liberti et procuratores proconsulibus dominarentur, et tantum ex arbitrio nebulonum fides clarissimorum virorum spectaretur; at contra, bonus princeps non haberet fidem procuratori, nisi in quantum proconsuli in negotiis et ministeriis se approbasset.

Quod patet ex his Plinii Epist. x. 91. 'Maximum libertum et procuratorem tuum, domine, per omne tempus, quo fuimus una, probum, industrium et diligentem; ac sicut rei tuæ amantissimum, ita disciplinæ tenacissimum expertus, libenter apud te testimonio persequor, ea fide, quam tibi debeo.'

Quod et usurpatum in aliis præfectis, seu legatis vicinioribus, ut etiam patet ex sequenti epistola; ita ut in negotiis perficiendis mutuo consentirent. Plin. Epist. 93. 'Gabium Bassum, domine, præfectum oræ Ponticæ, integrum, probum, atque inter ista reverentissimum mei, expertus, voto pariter et suffragio prosequor,' &c.

[f] *Vincere*] Mediam viam inierat, ita ut neque *vincere* vellet tales homines, quod ipsi *inglorium;* neque tamen infra ipsos videri; aut *atteri*, seu contemni se non pateretur; quod splendido viro *sordidum*, turpe, et indignum foret.

[g] *Inglorium*] Id et sequentia intellige tantum de procuratoribus, a quibus plerumque dissidebant legati seu proconsules; non de collegis proprie, qui forte aut munere aquales essent. Sic in Hispania procuratores Neronis, provinciam lacerantes reprimebat Galba, et carmina, quæ in eum componebantur, non ægreferebat, aut abolebat, ut scelesti liberti. Plutarchus.

[h] *Atteri sordidum*] Senecæ est: 'Cum superiore contendere, furiosum; cum pari, anceps; cum inferiore, sordidum.'

Et lib. I. de Clem. cap. 21. monet, 'a quibusdam, non aliter quam ab animalibus parvis et obterentem in-

triennium[i] in ea Legatione detentus, ac statim ad spem Consulatus revocatus est, comitante[5] opinione, Britanniam ei provinciam dari: nullis in hoc suis sermonibus, sed quia par videbatur. Haud semper errat fama, aliquando et elegit.[6] Consul egregiæ tum spei filiam juveni mihi despondit, ac post Consulatum collocavit,[7] et statim Britanniæ præpositus est, adjecto Pontificatus Sacerdotio.[j]

sperni inhonestum, putabat. Non toto triennio eam provinciam rexit, ac statim ad spem consulatus redire jussus est, insequente fama, quasi Britanniæ provinciæ imponeretur; non quod ipse talia jactaret verbis, sed quia idoneus existimabatur. Nec semper vulgi rumor fallitur, interdum et deligit. Consul tum eximiæ spei filiam adolescenti mihi despondit, et finito consulatu collocavit, et mox Britanniæ præfectus est, adjecto sacerdotio pontificatus.

5 Eleganter dictum, ut et fatetur Cl. Ernestus, qui tamen conjicit, *constante opinione*. Brotier.—6 Ita Mss. Vatic. editiones veteres et recentiores. Male emendaverat Rhenanus, *eligit*.—7 Libri ante Rhenanum vitiose *collavit*. Oberlin.

NOTÆ

quinantibus, reducendam manum esse.' *Virdungus.*

Strenue nec inscite Metellus apud Gellium, l. VI. 11. ad Cn. Manlium trib. pleb. 'Quoniam se ampliorem putat esse, si se mihi inimicum dictaverit, quem ego mihi neque amicum recipio, neque inimicum respicio, in eum ego non sum plura dicturus. Nam eum indignissimum arbitror, cui a viris bonis benedicatur, tum ne idoneum quidem, cui a probis maledicatur. Nam si in eo tempore hujuscemodi homunculum nomines, in quo punire non possis; majore honore, quam contumelia afficias.' Et ipse Gellius ibid. 'Cum inquinatissimis hominibus non esse convitio decertandum, neque in maledictis adversus impudentes et improbos velitandum; quia tantisper similis, et compar eorum fias, dum paria et similia dicas atque audias.'

[i] *Minus triennium*] De proconsulibus Augustus constituit, ut eorum præfecturæ essent annuæ: de suis legatis (quos *proprætores*, etsi consulatum gessissent, nominari voluit) ut plures annos cum imperio essent. Sic et Tiberius, et mox Antonius Pius, et alii. Sed huic commodo ingens periculum adjunctum, quod multos diuturna consuetudo imperii corruperit, et ad rerum novarum consilia impulerit. *Virdungus.*

[j] *Adjecto Pontificatus Sacerdotio*] Omnia sacerdotum collegia anteibat collegium hoc *pontificum* dignitate: quatuor constabat viris, quibus mox similis numeri data accessio, postmodum etiam sub Sylla auctis. Successoris electio penes ipsos fuit, quandoque penes populum, tandem penes principem.

Collegio isti præerat Pontifex Maximus, stabilita in ipsis Cæsaribus dignitas jam a Julii usque temporibus, in quo imperium et pontificatus primum coaluerant, per mutationum vices, more in Christianos Cæsares propagato; donec cum habitu sacro ipsum quoque nomen Gratianus re-

10. Britanniæ situm populosque, multis scriptoribus memoratos, non in comparationem curæ ingeniive referam: sed quia tum primum perdomita est. Itaque, quæ priores nondum comperta,[k] eloquentia percoluere, rerum fide tradentur. Britannia, insularum, quas Romana notitia complectitur, maxima,[l] spatio ac cœlo[1] in Orientem Germaniæ,[m]

Britanniæ situm narrabo, gentesque multis auctoribus celebratas, non quia his scriptoribus *comparem hoc opus, aut eloquentiam nostram: sed quia* hæc *nunc primum* provincia *debellata est. Igitur, pro rei veritate referentur* eæ Britanniæ partes, *quas, nondum* satis *cognitas, primi* scriptores *facundia* sua *celebravere. Britannia, insularum vastissima quas Romana cognitio amplectitur, solo cœloque*

1 Hæc Lipsiana distinctione, *maxima spatio, ac cœlo in Orientem, &c.* non indigent. Jam dixerat Pomponius Mela, II. 2. 'divisas spatio pelagoque terras.' *Brotier.* Admodum verosimili conjectura Bipont. suadent legendum: *spatioso intervallo in Orient.* et provocant ad Plin. Hist. Nat. IV. 16. Heinsius

NOTÆ

jecit, teste Zosimo.

Postea Theodosius, ut idem Zosimus et Symmachus auctor est, collegium illud pontificum dissolvit, neque alios sacerdotes superesse passus est, in fiscum redactis eorum bonis. *Savil.*

[k] *Nondum comperta*] Quia nondum perdomita, nec penetrata Britannia a Romanis. Idcirco hactenus haud satis cognita erat insula universa, et, quæ scripta fuerant a Livio et Fabio, tantum *comperta* erant, ex relatione mercatorum seu extraneorum, qui falli et fallere potuerunt; at nunc penetrata armis Rom. insula, jam ipsa *rerum fide* cuncta tradentur.

[l] *Maxima*] Solin. c. 25. 'Octingentis enim, et amplius millibus passuum longa porrigitur; ita ut eam in Calydonicum usque angulum metiamur. In quo recessu Ulyssem Calydoniæ appulsum manifestat ara Græcis literis inscripta voto.' Id falsum de Ulysse, ut docti viri clare demonstrarunt.

Insularum...maxima] Ambitus decies ter centena triginta sex millia passuum colligit. Ex Cambdeno. *Virdungus.*

[m] *Spatio ac cælo in Orientem Germaniæ*] Quid sibi velint verba, *spatio ac cælo,* non facile liquet: tamen arbitror sensum esse: Britanniam Germaniæ Hispaniæque obtendi, non quidem ex proximo, sed spatio ac cœlo mediante; id est, per longum intervallum maris atque aëris: quoniam autem de Gallia, quæ vicina est, idem dicere non potuit, propterea sequitur: 'Gallis in meridiem etiam inspicitur.' *Pichena.*

Spatio ac cælo] Sic Mela l. II. c. 2. ubi de Thracia: 'Est et regio, in qua Persarum exercitus diversas spatio pelagoque terras ausus pontibus jungere (mirum atque ingens facinus) ex Asia in Græciam pedes, et non navigata maria transgressus est.'

Germaniæ] Germania Magna, regio Europæ Veteris, ad Oceanum Germanicum et Oceanum septentrionalem. Hodie pars est imperii *Allemaniæ*, ut plurimum inter Rhenum et Danubium fluvios; his addenda regna Daniæ, *Dannemarck*, et *Norwegiæ*; pars major regni Sueciæ, *Suede*; pars

in Occidentem Hispaniæ[n] obtenditur: Gallis[o] in Meridiem etiam inspicitur: Septemtrionalia ejus, nullis contra terris, vasto atque aperto mari pulsantur. Formam totius Britanniæ Livius veterum, Fabius Rusticus recentium eloquentissimi[p] auctores, oblongæ scutulæ vel bipenni assimulavere:[2 q]

in Orientem Germaniæ prætenditur, et *Hispaniæ in Occidentem: Gallis etiam in Meridiem spectatur.* Latus *ejus Septentrionale, nullis terris* e regione *oppositis, immenso et* late *patenti Oceano verberatur. Livius priorum auctorum eloquentissimus*, et *Fabius Rusticus superorum, comparavere* faciem *universæ Britanniæ scu-*

volebat *spatioso solo.* Oberl.—2 Bipont. *assimilavere:* et sic Gronov. et Ryckius.

NOTÆ

occidentalis regni *Poloniæ*, circa Vistulam fluvium; et aliquid regni *Hungariæ.* Ex Cluverio et Sansone.

Fuit etiam Germania superior et Germania inferior, provinciæ Belgicæ regionis, in Gallia. Vide notas ad Hist. l. I. c. 9. et 12. *Tillemonius.*

n *Hispaniæ*] Hispania regio Europæ ad meridiem et occidentem: hodie fere omnis regio *Espagne* recentior. *Tillemonius.*

o *Gallis*] Gallia, regio Europæ Veteris, ad Oceanum occidentalem et ad mare Mediterraneum: hodie regnum *Franciæ* integrum, cum regionibus *Allemaniæ*, &c. circa Rhenum fluvium, et parte *Italiæ* recentioris, circa Alpes montes. His addendus comitatus *Roussillon* in Catalaunia, principatu Hispaniæ hodiernæ. *Tillemon.*

p *Livius veterum .... eloquentissimi*] Nempe *veteres* illi, respectu ætatis, qua floruit Tacitus. Nam et alii historici antiquiores ipso Livio, sed modica eloquentiæ fama, de quibus agit Cicero l. I. de Legibus: 'Post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse jucundius, si aut ad Fabium, aut ad eum qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias; quanquam ex his, alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem ætate conjunctus Antipater paulo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palæstra; sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic Gellii, Clodius, Asellio: nihil ad Cælium, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam. Nam quid Atticum [alii *Macrum*] memorem? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Græcorum copia, sed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus et ineptus, ad summam impudentiam. Sisenna, ejus amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi, qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit: is tamen neque orator in numero vestro unquam est habitus, et in historia puerile quiddam consectatur; ut unum Clitarchum; neque præterea quenquam, de Græcis legisse videatur: eum tamen velle duntaxat imitari; quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset.'

q *Oblongæ scutulæ vel bipenni assimulavere*] *Scutula* hic usurpata Tacito,

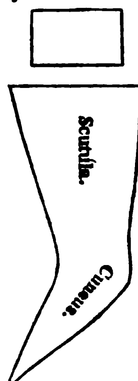
et est ea facies[a] citra Caledoniam,[1] unde et[3] in universum[a] fama est transgressa:[4] sed immensum et enorme spatium

tellæ vel bipenni: et est talis ejus species cis Caledoniam, unde et in universam insulam transiit fama hujusce formæ: *sed vastum et immane spatium excurren-*

—3 Frustra tentat Gronovius, *unde ea in universum.* Brotier.—4 Corrupte veteres editiones, *transgressus.* Et Mss. Vatic. *transgressis.* Idem.

NOTÆ

ut Martiali l. II. 32. et *scutella* Tullio, notat paropsidem, vulgo mensis adhiberi solitam, qua inferantur fercula, et *scutella* est ἑτερομήκης, quadrilatero oblongo apud Censorinum c. 18. comparata, cujus hæc est apud Euclidem definitio; (Censorini enim locus corruptus est;) 'figura quadrilatera, rectangula, sed lateribus inæqualibus,' qualem exhibet litera A. Quanquam hic Taciti locus ostendere videatur, non omnes scutulas fuisse ἑτερομήκεις, sed alia nonnullas figura. Addit enim, *oblongæ,* limitata vocabuli generalioris significatione. 'Bipennis,' ait Quintil. Inst. Orat. l. I. est 'securis utrimque habens aciem, a pinna, quod est acutum.' Jam vero descripta hic Britanniæ pars, quam habeat cum securi aut cuneo, aut alterutro, (cum tamen ex Geometriæ placitis duo unitertio proportionalia, etiam inter se talia esse deberent,) conformitatem quia dispicere nequeo, aliis libenter illud examen defero. Sed, re doctus, animadverti, multis scriptoribus male cessisse ejusmodi similitudinum commenta. Strabo notam orbis partem *chlamydi* comparat. Aristoteles 2. meteor. *tympano.* Dionysius Afer *fundæ;* (miro scilicet paritatis consensu;) et uterque Hispaniam, *bovis tergori;* Rutilius Numatianus, Italiam *frondi quernæ;* idem Dionysius Africam et Europam *cono Isosceli,* versu 277. Peloponnesum, *platani folio muris caudam referenti.* Savilius.

Lances fuisse et quadratas et rotundas, qui jurisprudentiam vel libavit, non potest ignorare: sic *scutulas* vel *scutellas,* quadratas quoque fuisse et rotundas, audeo affirmare; quoniam Tacitus videtur vocem *scutulæ* temperare, adjiciendo *oblongæ,* quod superfluum videretur, si omnes scutulæ oblongæ. Aio ergo *scutulas* et lances non figura inter se diversas fuisse sed profunditate. Mart. XI. 32. 'Leves scutulas, cavasque lances.'

De bipenni quid dicam? certe fuit anceps; auctor mihi Festus: 'Anceps significare mihi id videtur, quod ex utraque parte caput habeat, ut securis, bipennis.' Quibus verbis recte dicit, securim ancipitem, ut et Ovid. Met. VIII. 'Ancipitemque manu tol-

procurrentium extremo jam littore terrarum, velut in cuneum tenuatur. Hanc oram novissimi maris[v] tunc primum Romana classis circumvecta, insulam esse Britanniam affirmavit, ac simul incognitas ad id tempus insulas,[w] quas Orcadas[x] vocant, invenit domuitque. Dispecta est et

tium ultima jam ripa terrarum, quasi in cuneum restringitur. Tunc primum, cum Romana classis oram extremi maris circumnavigasset, insulam esse Britanniam asseveravit, et eodem tempore ignotas hactenus insulas, quas appellat Orcadas, repe-

NOTÆ

lens utraque securim.'

Formam securis nihil æque repræsentat, atque *Securidaca*, quam a similitudine *pelecinon* vocant Plinius XXIX. 27. et Mathiolus in l. III. Dioscoridis. *Barclaius.*

Scutulæ] Censorinus: 'Heteromeeos quadrangulum, nec latera habet paria, nec angulos rectos simile scutellæ.' Et certe cum scutum quadratum et oblongum sit, scutella et scutula, quæ diminutionis figura ab eo deducuntur, eandem figuram habebant. *Turnebus.*

[s] *Est ea facies*] Sumitur facies pro toto habitu corporis. Macrob. l. XIII. 28. 'Pacuvius in tragœdia quæ Niptra inscribitur, faciem dixit hominis pro corporis longitudine: Ætate, inquit, integra, feroci ingenio, facie procesa virum. Non solum autem in hominum corporibus, sed etiam in rerum cujusque modi aliarum facies dicitur: nam montis, et cœli, et maris facies, si tempestive dicatur, probe dicitur. Sallustii verba sunt in historia secunda: Sardinia in Africo mari, facie vestigii humani in orientem, quam in occidentem latior prominet.'

[t] *Caledoniam*] Caledonii populi Britanniæ majoris insulæ versus septemtrionem. Hodie partes provinciarum *Murray* et *Lochhaber*, et provinciæ integræ *Athol*, *Gowrie*, *Perth*, et *Braidalbane*, in parte media regni Scotiæ. Ex Geographia Sansonis. *Tillemonius.*

[u] *In universum*] Hinc fama et opinio transiit ad universam insulam, quasi tota esset hujus formæ; quod tamen falsum, ut mox compertum est post Agricolæ arma; nam in fine, velut in cuneum, extenuatur insula.

[v] *Novissimi maris*] Ducaledonius hic Oceanus, alluit partem septemtrionalem insulæ Britanniæ Majoris: hodie vocamus *Mer d'Ecosse*, et irrigat oras regni Scotiæ. *Tillemonius.*

[w] *Incognitas ad id tempus insulas*] Si nunc demum inventæ, falsum quod Eusebius Chronico tradidit: 'Claudius de Britannis triumphavit, et Orcadas insulas Romano adjecit imperio:' quem tamen plerique Epitomarii scriptores secuti sunt. *Lipsius.*

Attamen idem et scripsit Orosius VII. 6. Cognitæ insulæ erant forte et ante Claudium, et sub Claudio, non quidem armis Rom. sed mercatoribus, aut etiam eruditis, Mela teste, qui scripsit temporibus Claudii, l. III. 'Triginta sunt Orcades angustis inter se diductæ spatiis.'

[x] *Orcadas*] Orcades, insularum Britannicarum insulæ, in Oceano Ducaledonio, et prope Britanniam Majorem: hodie *Orcades* et *Orkney*, ad septentrionem regni Scotiæ: parent regi Magnæ Britanniæ. *Tillemonius.*

Thule [5] [7] quadamtenus: [6] nix et hyems appetebat; [7] sed mare pigrum [8] et grave remigantibus: perhibent, ne ventis quidem perinde [9] attolli: [a] credo, quod rariores terræ mon-

rit, ac subegit. Animadversa etiam est Thyle, quam ad id tempus nix et bruma obtegebat. Sed illud mare tardum esse *et difficile navigantibus affirmant,* et *ne tempestatibus quidem perinde exagitari: puto, quod* ibi sint *infrequentiores terræ*

5 Ms. Vatic. 3429. et veteres edd. *Thyle.* Mss. Vatic. 4498. *Tyle.* Gronov. et Ryckius scribunt *Thyle.*—6 Omnes Edd. cum Brotier. Gronov. et Ryck. locum ita constituunt: *Thule, quam hactenus nix, &c.* At malim cum Bipont. mutare *quam hactenus* in *quadamtenus*, et distinctione lectionem juvare. Est omnino ingeniosa conjectura. *Oberl.*—7 Sic in veteribus editionibus; unde Cl. Ernestus mallet, *abdiderat.* Gronovius cum Ryckio et Brotiero habet *abdebat.*—8 Sic optime Grotius, Ernestus et recentiores. In veteribus edi-

NOTÆ

[7] *Dispecta est et Thule*] Plerique *Islandiam* esse censuerunt. Alii *Scandinaviam* peninsulam, sed a veteribus insulam creditam.

Ortelius vult *Tilemarchiam* tractum Norvegiæ: Peucerus *Schetlandiam*, quæ objacet Bergis urbi Norvegiæ; cui applaudit Cambdenus. *Virdungus.*

Dispecta est] Id est, de novo cognita. *Nix* et *hyems* eam ante abdebant, sed num minus abdebatur obruta nive insula, etiam postquam cognita est? an difficilius inventa est, quia ibi perpetuo sævit hyems, an nix aut hyems viam avaritiæ et ambitioni Rom. obstruere potuit? Certe sola longinquitas, et quia insula mari parum noto claudebatur, seu mare potius eam abdebat defendebatque. Attamen ait, eam 'abdebat hactenus nix et hyems:' ideo forte non frequentata, et incognita fuit. Nondum visa propter hyemem et procellas: ideo abdita et ignota.

Dispecta] *Dispecta*, id est, procul visa, non prospecta. Sic Mela l. III. 10. ubi de Æthiopia: 'Ultra hunc sinum mons altus (ut Græci vocant θεῶν ὄχημα) perpetuis ignibus flagrat: ultra montem viret collis longo tractu, longis littoribus obductus, unde visuntur patentes magis campi, quam ut prospici possint.'

Thule] Thule, insularum Britannicarum maxime septentrionalis: hodie *Islande*, Terrarum Arcticarum insula: paret regi Daniæ. *Tillemonius.*

[8] *Mare pigrum*] Sic Curtius l. IX. 'Caliginem ac tenebras, et perpetuam noctem profundo incubantem mari; repletum immanium belluarum gregibus fretum, immobiles undas, in quibus emoriens natura defecit.'

Mare pigrum] Pars Oceani septentrionalis, alluit partes septentrionaliores Europæ, &c. hodie vocamus *Mer d'Islande.* Tillemonius.

[a] *Ne ventis quidem proinde attolli*] Lege, *ne ventis quidem perinde attolli:* id est, non æque ut illud notum Romanis mare. Is apud Tacitum usus istius vocis. Et in eo, quod sequitur, non omnino negat impelli, sed ait tardius impelli. *Grotius.*

Plane nautæ hodierni de mari isto (quod pro locorum varietate varias sortitum est appellationes; *Germanicum, Septentrionale, Cimbricum, Balthicum, Codanium, Suevicum, Vandalicum, Scythicum, Sarmaticum,* &c. dici-

fesque, causa ac materia tempestatum, et profunda moles[b] continui maris tardius impellitur. Naturam Oceani atque æstus neque quærere hujus operis est, ac multi retulere: unum addiderim: nusquam latius dominari mare, multum fluminum[c] huc atque illuc ferre,[d] nec littore[e] tenus accrescere aut resorberi,[f] sed influere penitus atque ambire, et jugis etiam atque[9] montibus inseri velut in[10] suo.[g]

collesque, unde *origo ac materia ventorum, et immensum corpus perpetui æquoris difficilius commovetur. Naturam Oceani et* causam *reciprocationis, neque hujus curæ est inquirere, ac plurimi* jam *enarravere: unum adjunxerim; nusquam latius extendi pelagus, multos amnes huc et illuc invehi, nec* tantum *ripa tenus augescere aut rursus hauriri, sed irrumpere penitus, et* terras *ambitu suo complecti, atque etiam tumulis et collibus insinuari infundique velut in proprio* alveo.

tionibus, *proinde*. Brotier. *Proinde* Ryckius et Gronov.—9 Brotierus scribit *et jugis etiam ac montibus:* et ita Ms. Vatic. 3429. Libri editi, *etiam jugis atque montibus.*—10 Male emendat Pichena, *velut insulis.* Nec necessario Cl. Ernestus, *velut suo.* Brotier.

NOTÆ

tur,) contrarium affirmant; nauseam enim majorem concitare navigantibus, ob vehementiores motus; quibus modo ad æthera usque attolli, modo in imum usque infernum deprimi videtur. *Virdungus.*

Proinde] Forte *perinde:* intellige non admodum attolli seu intumescere procellis illud mare, absolute et indefinite: is tamen sensus esse possit: Perhibent mare pigrum esse, ac *proinde* ne ventis quidem attolli.

[b] *Profunda moles*] Sane Suevicis sive Norwegicis littoribus nonnullis immensa est profunditas: aliis plerisque locis Oceanus Germanicus 60. tantum cubitorum altitudine dicitur, ac vix usquam centum cubitorum profunditatem excedere. *Virdungus.*

Quia profundum, continuum, et velut immensum illud mare, ideo tardius impellitur.

[c] *Multum fluminum*] Intelligo vel multa flumina huc et illuc in mare confluere; vel ita, ut hoc mare multa flumina e suo sinu huc et illuc refundat revehatque, ut fit in æstu maris, aut utroque simul modo: sic fertque refertque amnes multos; nec tamen augetur aut minuitur, sed influit penitus, ripis ac littoribus, atque ambit terras in immensum: etiam et scopulis jugisque insinuat sese et in his, velut in suo, late dominatur.

[d] *Huc et illuc ferre*] Interpretatur Alamus Hispanus: Mare suis reciprocationibus æstibusque multos fluvios huc et illuc deferre ac devehere.

Illuc ferre] Mela III. 6. 'Britannia fert nemora, saltus, ac prægrandia flumina, alternis motibus, modo in pelagus, modo retro fluentia.' Alterno motu, seu æstu maris ac reciprocatione, amnes modo feruntur in pelagus, modo alternis vicibus retro impelluntur.

Ferre] Quidam vertunt, sinu effundere seu emittere amnes. *Ferre* vel dictum, pro referre, seu repellere procul, vel pro tolerare et in sinu suo recipere. Quasi scripsisset, *multum fluminum huc atque illuc* influentium

11. Ceterum, Britanniam qui mortales initio coluerint, indigenæ an advecti, ut inter barbaros,[h] parum compertum. Habitus corporum varii: atque ex eo argumenta:[i] namque[1] rutilæ Caledoniam habitantium comæ, magni artus, Germanicam originem[j] asseverant. Silurum[k] colorati vultus[l] et[2]

Ceterum haud satis constat, ut inter Barbaros, qui genus *homines primum incoluerint Britanniam,* an *in ipsa regione geniti* sint, *an adventitii. Species corporum diversæ; atque exinde documenta* originis. *Quippe flavi crines incolarum Caledoniæ,* et *procera corpora,* eos *ex Germania ortos arguunt. Subnigri vultus Silurum,*

1 Ita Ms. Vatic. 3429. et veteres editiones. In recentioribus omissum, *que:* quod omisit et Gronov.—2 *Et* abest a Ms. Vatic. 3429.

NOTÆ

ferre, nec tamen *accrescere, &c.* vel *ferre,* neutro passive dictum, vel pro *ferre* simul et *referre* active.

[e] *Nec littore*] Nec mare solummodo *littore* tenus augescere aut alveo *resorberi;* sed etiam *influere penitus.... jugis atque montibus.*

[f] *Resorberi*] Plin. epist. IX. 33. de æstuario Hipponensis Coloniæ: 'Æstuarium emergit, quod vice alterna, prout æstus, aut repressit aut impulit; nunc infertur mari, nunc redditur stagno.'

Resorberi] In se revolvi, refundi alveo, atque in se reverti; postquam, scil. deferbuit æstus.

[g] *Jugis etiam atque montibus inseri velut in suo*] Possimus quidem interpretari: Mare in jugis montibusque quasi imperium exercere, tanquam in suo proprio alveo, ut Cicero ad Att. XIII. 1. 'Nam quomodo nunc est, pedem ubi ponat in suo, non habet.'

Tamen potius suspicor, corrupta esse verba, *velut in suo,* ac fortasse legendum, *velut insulis:* præsertim respectu verbi, *ambire:* quasi dicat: Inseritur aliquando montibus, eosque ambire conatur, ac si essent insulæ. *Pichena.*

Recte *velut in suo:* nam cum sic se inserit penitus jugis et montibus, jam certe non in suo alveo est; sed tamen tum furens, et se extra se effundens, in terris montibusque tum late, *velut in suo,* dominatur. Et quid insulæ ad juga montium, quæ tantum ad certas horas occupantur aquis?

[h] *Barbaros*] Quia, scil. rudes, et inscii literarum historiæque barbari; apud quos nulla rerum memoria aut historia, nulli æternitatis antistites.

[i] *Argumenta*] Nempe originis nationum argumenta sunt variæ corporis species, formæque, seu habitus.

[j] *Germanicam originem*] Germanis enim quoque tum *rutilæ comæ, magna corpora, &c.*

[k] *Silurum*] Silures, populi Britanniæ Majoris insulæ in ora occidentali, postea provinciæ Britanniæ secundæ: hodie comitatus *Radnor, Brecknock,* et *Glamorgan,* in parte occidentali regni Angliæ. *Tillemonius.*

Silurum] Solinus c. 25. 'Siluram quoque insulam ab ora, quam gens Britanna detinet, turbidum fretum distinguit. Cujus homines etiam nunc custodiunt morem vetustum. Nundinas, ac nummum refutant, dant res, et accipiunt. Mutationibus necessaria potius, quam pretiis parant; Deos percolunt, scientiam futurorum pariter viri ac fœminæ ostentant.'

[l] *Colorati vultus*] Aut nigri aut fusci. Neque enim intelligi ab eo puto

torti[m] plerumque crines, et posita contra Hispania,[3] Iberos[n] veteres trajecisse easque sedes occupasse, fidem faciunt. Proximi Gallis[o] et similes sunt: seu durante[p] originis vi,[4] seu, procurrentibus in diversa[5] [q] terris, positio cœli[r] corporibus habitum dedit: in universum tamen æstimanti,[s] Gallos

et crispatæ ut plurimum comæ, et situs illorum *e regione Hispaniæ, demonstrant, priscos Hispanos* huc *transmeasse, et ea loca insedisse. Vicini Gallis, et* ipsis Gallis *similes sunt: seu manente* ac perseverante ingenita *vi originis, seu, late se porrigentibus in opposita terris,* idem *tractus cœli* eandem *corporibus speciem dedit: in summam tamen examinanti, verisimile est, Gallos proximas sibi sedes*

3 Ita Mss. Vatic. et veteres ac recentiores editiones. Male Rhenan. emendaverat, *positu*. Pichena, *positus*, quod in veteribus libris mox legeretur, *contra Hispaniam*. Recte monuerat Muretus potius emendandum, *Hispania*. Brotier. Ryckius et Gronovius habent *positu .... Hispaniam*.—4 Ms. Vatic. 3429. et editiones veteres, *originis usu*.—5 Male tentat Boxhornius, *procurrentibus inter se terris*. Nec mox addendum, *eundem habitum*, ut vult Cl. Ernestus.

NOTÆ

vultus pictos, quos Cæsar memorat v. Comm. 'Omnes vero se Britanni luteo inficiunt, quod cœruleum efficit colorem.'

Illud enim omnibus commune, hoc Siluribus proprium. Neque tale quippiam Hispanis usitatum reperio. *Savilius*.

[m] *Torti*] Crispi crines.

[n] *Iberos*] Hispania antiqua aliquando dicta fuit *Iberia*. *Tillemonius*.

[o] *Proximi Gallis*] Hi sunt, qui *Cantium* regionem (hodie *Kent*) incolunt: quos omnium Britannorum humanissimos haud multum a Gallorum consuetudine differre, prædicat Cæsar l. v. quæ laus humanitatis etiamnum hodie, Cambdeno judice, incolis debetur. *Virdungus*.

[p] *Durante*] Seu quia perseverat manetque prisca vis naturæ, seu originis primariæ.

[q] *Procurrentibus in diversa*] *Procurrentes in diversa terræ* non sunt disjunctæ ac divisæ, sed id ipsum quod procurrentes inter se terræ. Nam a Britannia procurrunt terræ in *diversam*, hoc est, adversam, Galliam; et vicissim e Gallia procurrunt terræ in *diversam*, hoc est, in adversam Britanniam. Frequens autem veteribus, *diversum* pro adverso ponere. *Gronovius*.

Procurrentibus] Licet procurrant terræ in diversas regiones et ultra mare, sicque sint velut oppositæ et diversæ; tamen cum sit, et duret eadem cœli positio utrisque terris, hinc perseverat idem corporum habitus, et similitudo gentium.

[r] *Positio cœli*] Quidam sic intelligunt absolute: Sive in diversis terris positio cœli hunc corporibus habitum dedit, quamvis procurrant terræ in diversum, et ex se habeant aliquid dissimile ratione ipsius soli; tamen cœlum, seu positio cœli eadem, supplet, datque et continuat similitudinem eandem corporibus regionum harum, quamvis procul invicem amotarum atque diversarum.

[s] *In universum tamen æstimanti*] Hoc est, totius Britanniæ populos simul considerando. Idem de mor. Germ. 'In universum æstimanti, plus penes peditem roboris.' *Pichena*.

vicinum solum[6] occupasse, credibile est. Eorum[7] sacra[t] deprehendas, superstitionum persuasione: sermo haud multum diversus, in deposcendis periculis eadem audacia, et, ubi advenere, in detrectandis eadem formido. Plus tamen ferociæ Britanni præferunt, ut quos nondum longa pax emollierit: nam Gallos quoque in bellis floruisse[u] accepi-

invasisse. Animadvertas illorum sacrificia, eadem *religionum opinione: lingua non admodum dissimilis, in postulandis præliis similis ferocia, et, ubi* pericula *imminent, in iis declinandis idem pavor. Plus tamen ferocitatis habent Britanni, ut quos diuturnum otium nondum fregerit: quippe legimus Gallos etiam in præliis*

Brotier.—6 Ita Beroaldus et recentiores. Mss. Vatic. *vicinam insulam.* Puteolanus, *vicinam solum.*—7 Frustra conjicit Groslotius, *eadem sacra.* Brotier.

NOTÆ

In universum] Id est, considerando simul in genere, et in summam, instituta seu ingenia gentis, moresque horum populorum, sacra scil. ritusque eorum, leges, linguam, et ferociam, seu metum in præliis adeundis, aut detrectandis; cuncta hæc in *universum* æstimanti, Gallos huc olim transmisisse credibile est.

[t] *Eorum sacra*] Uterque enim populus detestabili sacrorum ritu, humanis litabat hostiis, et pariter Druidas habuit.

[u] *In bellis floruisse*] Strabo lib. IV. 'Universa autem natio eorum hominum, qui Galli nunc et Galatæ appellantur, Martis studio flagrans, animo est strenuo et celeri ad conserenda prælia: alioqui mente candida et simplici, et ab improbis moribus abhorrente. Itaque injuria lacessiti confertim coëunt in certamina aperte, nulloque periculi adeundi respectu, eamque ob rem faciles et obnoxios se præbent primo cuique strategemate vincere eos volenti.'

Idem auctor infra: 'Præter vim et præsentiam animi nihil ad certamina adhibentes. Quod si quid temere susceperint, facile utilitati cedunt: ob quod et doctrinæ institutionem et literarum studia capessunt.'

In bellis] Cicero de provin. consul. ubi de Cæsare: 'Semitam tantum Galliæ tenebamus antea, P. C. Ceteræ partes gentibus, aut inimicis huic imperio, aut infidis, aut incognitis, aut certe immanibus et barbaris et bellicosis tenebantur; quas nationes nemo unquam fuit, quin frangi domarique cuperet; nemo sapienter de Repub. nostra cogitavit jam inde a principio hujus imperii, quin Galliam maxime timendam huic imperio putaret; sed propter vim, ac multitudinem gentium illarum, nunquam est antea cum omnibus dimicatum, restitimus semper lacessiti.' Cæsar ipse lib. VI. 'Fuit antea tempus cum Germanos Galli superarent virtute, ut ultro bella inferrent, ac propter hominum multitudinem, agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent.' Cum aliis gentibus de victoria, de gloria, cum Gallis de salute,

mus: mox segnitia cum otio intravit, amissa virtute pariter ac libertate; quod Britannorum olim victis evenit: ceteri manent, quales Galli fuerunt.

12. In pedite robur: quædam nationes et curru præliantur:[v] honestior auriga, clientes propugnant. Olim Regibus parebant,[w] nunc per Principes factionibus et studiis trahuntur: nec aliud adversus validissimas gentes pro nobis utilius, quam quod in commune non consulunt. Rarus duabus tribusve[1] civitatibus ad propulsandum commune periculum conventus:[2] ita, dum[3] singuli pugnant,[x] universi

viguisse: dein inertia cum pace incessit, adempta fortitudine simul ac libertate; *quod* etiam *debellatis olim Britannis contigit: reliqui durant, quales extiterunt Galli.*

In pedestri agmine vis eorum præcipua: *quædam civitates etiam in essedis dimicant: splendidior currum regit, clientes defendunt certantque. Alias regibus obsequebantur, nunc per primores proceresque in studia et partes diducuntur: nec aliud majus nobis subsidium adversus potentissimas nationes, quam quod communi consilio nequaquam deliberant. Raro duæ aut tres nationes in idem concilium coëunt ad commune discrimen propellendum:* et *sic, dum* seorsim *singuli* populi

1 Sic bene Pichena et recentiores. In veteribus editionibus, *tribusque.* Brotier.—2 Lipsius aliique mallent, *consensus.*—3 *Dum* abest a Ms. Vatic.

NOTÆ

de urbe, et arce Jovis certarunt Romani.

[v] *Curru præliantur*] Cæsar. lib. IV. 'Genus hoc est ex essedis pugnæ: primo per omnes partes perequitant, et tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant; et cum se inter equitum turmas insinuavere, et ex essedis desiliunt, et pedites præliantur. Aurigæ interim paulum e prælio excedunt, atque ita se collocant, ut si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in præliis præstant; ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, ut declivi ac præcipiti loco incitatos equos sustinere, et brevi moderari ac flectere, et per temonem percurrere, et in jugo insistere, et inde se in currus citissime recipere consueverint.'

[w] *Olim Regibus parebant*] Non iidem sint *reges* hoc loco, qui *principes. Princeps* apud veteres Latinos est aliquis procerum, optimatum, nobilium: ut Ismenias *Thebanorum princeps, &c.* Olim, inquit Tacitus, in certis personis familiisque fundabantur regna, quæ civitates gentesque complurium populorum amplectebantur: dein, illis principibus fato, aut destitutione per proceres, aut alia vi sublatis, dissiluit abruptaque est validorum illorum corporum unitas, ut et nunc per proceres *factionibus et studiis* Britanni distrahuntur. Talis et fuit status Galliæ, cum 'a potentioribus, atque iis qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur,' verbis Cæsaris l. II. *Gron.*

vincuntur. Cœlum crebris imbribus ac nebulis[y] fœdum: asperitas frigorum abest. Dierum spatia[z] ultra nostri orbis mensuram, et[4] nox clara[a] et extrema Britanniæ parte brevis,[b] ut finem atque initium lucis exiguo discrimine inter-

certant, omnes superantur. Aër frequentibus pluviis ac nubibus infestus: sic *arcetur sævitia hyemis. Dies hic longiores* sunt *quam in nostro orbe, et nox lucida et brevis in ultima Britanniæ ora,* ita *ut non nisi parvo* temporis *intervallo discernas*

3 Nec necessarium est. *Brotier.*—4 Sic omnes Edd. *Et* a Ms. Vatic.

NOTÆ

[x] *Ita, dum singuli pugnant*] Justinus eleganter l. VIII. 'Græciæ civitates, dum imperare singulæ cupiunt, imperium omnes perdiderunt. Quippe in mutuum exitium sine modo ruentes, omnibus perire quod singulæ amitterent, non nisi oppressæ senserunt.'

[y] *Nebulis*] Quia cœlum his terris perpetuo nebulosum, et hinc minus sævit hyems, ideo 'asperitas frigorum abest.'

[z] *Dierum spatia*] Scriptor Panegyr. ad Constantinum de Britannia: 'Longissimæ dies, et nullæ sine aliqua luce noctes: dum illa littorum extrema planities non attollit umbras, noctisque metam cœli et siderum transit aspectus; ut sol ipse, qui nobis videtur occidere, ibi appareat præterire.' Causa tamen futili et a solo petita, quæ revera a sole.

Sed nimirum orator ille palam argutiolam istam a nostro hic sumsit: 'scilicet extrema et plana terrarum humili umbra non erigunt tenebras, infraque cœlum et sidera nox cadit.'

Plinius de longissimis diebus: 'In Italia horarum quindecim: in Britannia septemdecim; ubi æstate lucidæ noctes, haud dubie repromittunt id, quod ratio cogit credi; Solstitii diebus accedente sole propius verticem mundi, angusto lucis ambitu, subjecta terræ continuos dies habere senis mensibus, noctesque e diverso ad brumam remoto:' quem corrige transiens, *haud dubie re promunt.* Lips.

[a] *Nox clara*] Hoc propter παραυγασμὸν sive τοῦ φωτὸς ἀντιπερίστασιν. Fit autem hic παραυγασμὸς tantum sub illis signis, quæ propius punctum solstitiale sunt, *Geminis* et *Cancro;* et quidem in illis tractibus, in quibus nox longiuscula est, quam sub polo ecliptico: ut, verbi gratia, quibus Tropicus non est pro Arctico, neque tangit punctum horizontis aquilonii, illis tantum temporis noctes obscurantur, quantum tropicus ipse abest a pulsu horizontis septentrionalis: ut scimus accidere in Scotia, in qua nostrates milites noctu in excubiis alea ludentes, nullum lumen adhibebant, inquit Scaliger in secundum Isagogicum Manilii. *Virdungus.*

[b] *Brevis*] Solin. 25. 'Multæ et aliæ circum Britanniam insulæ, e quibus Thule ultima; in qua æstivo solstitio perinde nullus dies, ut ortus junctus sit occasui. Ultra Thulem accepimus pigrum esse et concretum mare: inde a Calydoniæ promontorio Thulem petentibus bidui navigatio est.'

Brevis] Mela III. 6. 'Thule Belgarum littori opposita est, Graiis et nostris celebrata carminibus. In ea quod sol longe occasurus exsurgit, breves utique noctes sunt; sed per

noscas. 'Quod si nubes non officiant,[5] aspici per noctem Solis fulgorem,[c] nec occidere[6] et exsurgere, sed transire,' affirmant. Scilicet extrema et plana terrarum,[d] humili umbra, non erigunt tenebras, infraque cœlum et sidera[e] nox

exitum atque exordium lucis. Quod si non obstent nubila, *tum asseverant*, solis splendorem videri per noctem *ipsam*, nec *solem* occidere et oriri, sed *solummodo* præterire. *Nempe ultimæ illæ terræ et in plano sitæ, tenuem umbram efficiunt*, sic *nec attollunt caliginem*, *et* ita *nox infra cœlum et astra jacet.* *Ferax*

3429. abest: omissum a Brotiero.—5 Gronovius scribit *afficiant*.—6 Ita bene Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus, *nec concidere*. Brotier.—

NOTÆ

hyemem sicut alibi obscuræ, æstate lucidæ; quod per id tempus jam se altius evehens, quanquam ipse non cernatur, vicino tamen splendore proxima illustrat; per solstitium vero nullæ, quod tum jam manifestior, non fulgorem modo, sed sui quoque partem maximam ostentat.'

[c] *Aspici per noctem Solis fulgorem*] Mirum quomodo nox esse potuerit, conspicuo adhuc sole. Sed indulgendum aliquid viro artis suæ fines egresso. Nam quod addit, 'non occidere et exsurgere, sed transire,' verum est tempore æstatis sub climate περισκίους complexo. Sed nulla Britanniæ pars eo usque se porrigit. Savilius.

Dicit, *fulgorem solis*. Ipsum enim corpus non semper apparet: quod neque Pomponium Melam fugit, qui solem quidem ipsum non cerni, sed tantum vicino splendore proxima illustrare ait. Ejus rei causas etiam reddit Strabo. *Virdungus.*

[d] *Scilicet extrema et plana terrarum*] Sic capio: si extrema terrarum plana essent, nullam ideo, aut brevem fore noctem: quasi innuat, noctescere demum, cum sol infra extantes montes aut alia subsidens obstacula, refugam condit lucem; aut quamvis in medio globosa tellus intumesceret, tamen versus polos plana decurreret. Conceptus sane tanto viro indigni. Et tamen quæ in textu sequuntur, *infra cœlum et sidera nox cadit*, per *noctem* (si conjecturæ meæ statur) nihil aliud designant, quam *umbram terræ*, quasi ex intima artis cognitione; et humilioris umbræ projectio noctes causatur contractiores.

Sed humilitas non a montibus aut planitie est, sed quia in hisce, quæ polo propius respiciunt, regionibus, tempore æstatis sol maximam decursus sui partem supra terram absolvit; et quoties regreditur ex inclinatione circuli in horizontem, non descendit directe, sed oblique transit, quasi horizontem suum raderet. *Savilius.*

[e] *Infraque cœlum et sidera*] Id est, (pro Taciti sensu) nox ibi humilis, quia ab umbris est; umbræ autem non illic eriguntur: ergo longi dies, et serenæ noctes, ac sidera lucem suam spargunt sine obstaculo. Nos alias causas scimus, et a solis cursu. *Lipsius.*

Infraque cœlum et sidera nox cadit] Observandus apud Tac. præpositionis *infra* usus Ann. XIII. 'Sed neque Neroni infra servos ingenium.' Lib. XIV. 'Cetera invidiam augent, quæ ...infra tuam magnitudinem jacet.' Ita hic ait: *infra cœlum et sidera nox cadit*: id est, propter solem illi hori-

cadit. Solum, præter oleam vitemque et cetera calidioribus terris oriri sueta, patiens frugum, fœcundum.[7] [f] Tarde mitescunt, cito proveniunt: eadem utriusque rei causa, multus humor terrarum cœlique.[g] Fert Britannia aurum et argentum et alia metalla, pretium victoriæ: gignit et Oceanus margarita,[h] sed subfusca ac liventia. Quidam artem[i]

tellus, et *si excipias oleam, vineamque, et reliqua quæ tepentioribus terris gigni solent, fruges abunde profert.* Quæ *lente maturescunt, propere augentur:* et *eadem causa* est *utriusque rei*, nempe *plurima humiditas soli cælique. Gignit Britannia aurum et argentum et alia metalla, præmium belli: profert etiam Oceanus margaritas, sed subnigras ac pallentes. Nonnulli deesse industriam ac solertiam*

7 Schefferus immerito delet, *fœcundum.* Idem.

NOTÆ

zonti propinquum, nox adeo clara est, ut inferior sit cœlo ac sideribus: seu, tantum obscuritatis non habet, ut sidera mortalibus detegere valeat. Aliquid simile dixit libro de Germanorum moribus, 'extremus cadentis jam solis fulgor in ortus edurat, adeo clarus, ut sidera hebetet.' *Pichena.*

Nox, id est, umbra noctem efficiens; *μετωνυμικῶς* effectus pro causa. *Virdungus. Infra cœlum cadit*, id est, vincitur nox et obscuritas a sole proximo, seu fulgore ejus, qui durat adhuc; et ita inferior manet, seu nox seu umbra terræ, ut non possit erigi caligo effectrix noctis, usque ad cœlum et sidera retegenda; quippe lucem aliorum siderum continuo hebetat splendor ille solis.

[f] *Patiens frugum, fœcundum*] Ex Zosimo discimus, Britanniam occidentalis imperii quasi horreum et cellam penuariam fuisse, unde nonaginta navibus, quæ lembis majores erant, magnum frumenti numerum in Germaniam, ad limitaneos exercitus alendos, exportaverint Romani. *Virdungus.*

[g] *Multus humor terrarum cœlique*] Humor terrarum causa est, quod cito proveniant: humor cœli, quod tarde mitescant. *Pichena.*

[h] *Gignit et Oceanus margarita*] Marcellinus, l. XXIII. 'Quod genus gemmæ etiam in Britannici secessibus maris gigni legique, licet dignitate dispari, non ignoramus.' Neque ab hac sententia Plinius recedit IX. 35. 'In Britannia parvos atque decolores [uniones] nasci certum est:' cum tamen gemmam commendent candor, magnitudo, orbis, lævor, pondus.

Sed Britannicarum gemmarum, qualescumque illæ tandem forent, spes, referente Suetonio 47. Julium primo in Britanniam invitavit, 'qui ex iis contextum thoracem Veneri Genitrici consecravit,' Plinius. *Savilius.*

[i] *Quidam artem*] Quacumque arte legantur, tamen adhuc poliuntur ab artificibus: *orbem* forte et *lævorem* hi perficiunt, quamvis *ponderi* detrahant. Plinius: 'Sani quidam concharum partus multiplici constant cute, non improprie callum ut existimari corporis possit: itaque purgantur a peritis.' Tales uniones *extricatos* vocat

abesse legentibus arbitrantur: nam in rubro mari[j] viva ac spirantia saxis avelli,[k] in Britannia, prout expulsa[l] sint, colligi: ego facilius crediderim, naturam margaritis deesse,[m] quam nobis avaritiam.

13. Ipsi Britanni delectum ac tributa et injuncta Imperii

putant colligentibus: quippe in Erythræo mari margaritas *viventes spirantesque rupibus eximi*, at *in Britannia, prout ejectæ sint* in littus, *legi: ego potius existimarim, indolem seu speciem nativam deesse margaritis, quam nobis cupiditatem* opum, aut ex cupiditate artem.

Ipsi Britanni copiarum *delectum, ac vectigalia, et præscripta imperii munia*

NOTÆ

Ulpianus, qui scil. ex rudi et nativo habitu, arte Gemmarii politi sunt. Est enim extricare, quod Græci dicunt ἐκλέπειν hoc est, demto cortice, expolire; et ex *lævore* nomen unionum.

[j] *In rubro mari*] Oceanum Indicum intelligi per *rubrum mare*, quod inter Africam et Taprobanam insulam, Asiæ meridionalem partem alluit, satis constat inter eruditos. Nam vulgo perperam opinantur, per id mare tantum Arabicum sinum designari.

Atqui mare rubrum, sive Erythræum, testibus Plinio et Solino, in duos sinus dividitur, Arabicum et Persicum. Indum quoque, Tigrin, et Euphratem flumina in mare rubrum se exonerare, tradunt classici auctores. *Virdungus.*

[k] *Viva ac spirantia saxis avelli*] Sic teste Solino cap. 33. 'Exciditur e cerebris draconum dracontias lapis, sed lapis non est, nisi detrahatur viventibus. Nam si obeat prius serpens, cum anima simul evanescit durities soluta. Usu ejus Orientis reges præcipue gloriantur.'

[l] *Prout expulsa*] Forte et in natura ratio fuerit, frigus scil. et nebulosum cœlum, aut alia aëris inclementia, quæ non eas formari sinit, aut digeri, usque ad vivum et limpidum colorem.

[m] *Naturam margaritis deesse*] Id est, putant nonnulli, non omnia margarita, quæ gignit Oceanus Britannicus, esse naturaliter subfusca et liventia; sed talia esse, quia non leguntur ea arte et industria qua leguntur in rubro mari, ubi viva et spirantia saxis avelluntur: quod si similiter apud Britones fieret, futurum, ut illa quoque pari candore ac *lævore* commendarentur: itaque margaritis Britannicis non deesse naturam, sed artem legentium.

At si nihil aliud obstaret, inquit Tacitus, haud dubie nostri Romani, jamdudum eandem hanc artem ipsam ac prudentiam, qua in rubro mari piscatores utuntur, in Britannico salo tentassent.

Quod quia non fecerunt, certum habeo, nihil ea industria aut arte profici posse; et potius credo *naturam* non dedisse margaritis Britannicis nitorem Indicis gemmis æqualem, quam nostram *avaritiam* cessaturam fuisse in illis vivis et spirantibus avellendis, ut fit in *rubro mari*, si natura eadem esset. *Gronov.*

Margaritis] Potius crediderim, nativam atque insitam speciem, seu candorem lævoremque natura deesse margaritis Britannicis, *quam nobis avaritiam*, quæ artem seu industriam exerit impellitque in immensum, cum de opibus coacervandis agitur.

munera impigre obeunt, si injuriæ absint:[n] has ægre tolerant, jam domiti, ut pareant, nondum, ut serviant. Igitur primus omnium Romanorum D. Julius[o] cum exercitu Britanniam ingressus, quanquam prospera pugna terruerit incolas, ac littore potitus sit, potest videri ostendisse[p] posteris, non tradidisse. Mox bella civilia, et in Rempublicam versa principum arma, ac longa oblivio Britanniæ etiam in pace. Consilium id D. Augustus vocabat,[q] Tiberius præ-

strenue peragunt, si iniquitates amoveantur: illas impatienter ferunt, jam subacti, certe *ut obsequantur, nondum* tamen, *ut serviant. Itaque D. Julius, qui primus omnium Rom. Britanniam intravit cum legionibus, licet felici prælio perculerit incolas ac littus obtinuerit, potest videri exhibuisse* insulam *posteris, non præbuisse. Dein civiles motus, et in Rempub. conversæ procerum opes, ac diuturna oblivio Britanniæ, etiam cum pax* et otium fuit. *Consilium id D. Augustus appellabat,*

NOTÆ

[n] *Tributa...si injuriæ absint*] Alibi Agric. 'quæ [injuriæ] ipso tributo gravius tolerabantur.' Oppressi Britanni sic disserunt infra, 'nihil profici patientia, nisi ut graviora, tanquam ex facili tolerantibus imperentur.'

[o] *D. Julius*] Cneio Pompeio Magno M. Crasso consulibus, qui fuit annus Urbis 698. ante natalem Christi Dionysianum 54. Causam ipse affert, quod omnibus fere Gallicis bellis inde hostibus subministrata auxilia intelligeret; ut Strabo: Suetonius spem margaritarum, alii gloriæ cupiditatem. *Virdungus.*

[p] *Potest videri ostendisse*] Paneg. Max. Aug. 'Et sane non sicut Britanniæ nomen unum, ita mediocris jacturæ erat Reipub. terra tanto frugum ubere, tanto læta numero pascuorum, tot metallorum fluens rivis, tot vectigalibus quæstuosa, tot accincta portubus, tanto immensa circuitu: quam Cæsar ille auctor vestri nominis, cum Romanorum primus intrasset, alium se orbem terrarum scripsit reperisse: tantæ magnitudinis arbitratus, ut non circumfusa Oceano, sed complexa ipsum Oceanum videretur. Sed enim, illa ætate, nec Britannia ullis erat ad navale bellum armata navigiis: et Romana res inde jam a Punicis Asiaticisque bellis, etiam recenti exercitata piratico, et postea Mithridatico, non magis terrestri, quam navali usu vigebat: ad hoc natio tunc rudis, soli Britanni, Pictis modo et Hybernis assueta hostibus adhuc seminudis, facile Romanis armis signisque cesserunt, prope ut hoc uno Cæsar gloriari in illa expeditione debuerit, quod navigasset Oceanum.'

[q] *Consilium id D. Augustus vocabat*] Cum tam vaste pateret imperium Romanum, 'ut jam mole laboraret sua,' inquit Livius, immoderatas vincendi spes evagari ulterius passus non est Augustus. Qua de re, tanquam ex prudentiæ instituto gesta, Julianus in Cæsaribus suis eum sic disserentem introducit; 'Imperii statum sic composui, ut adamantis instar solidus, hostiles incursus non metueret. Neque enim indulsi modum omnem nescienti desiderio plura habendi; sed intra positos velut a natura terminos, Danubium et Euphratem, contentus substiti.'

ceptum.[1] r Agitasse C. Cæsarem[s] de intranda Britannia, satis

et præcipue Tiberius. Satis compertum est, cogitasse C. Cæsarem de invadenda

1 In Mss. Vatic. et editionibus veteribus, *Tiberius præcipue*. At Lipsius, quem recentiores sunt secuti, optime monuit emendandum *præceptum*. Brotier.—

NOTÆ

Post mortem Augusti libellus proferebatur, propria ejus manu scriptus, in quo, ut Tacitus scribit Ann. I. 'opes publicæ continebantur, &c. Addideratque insuper consilium coërcendi intra terminos imperii; incertum metu, an per invidiam.' *Savilius.*

Consilium] Plutarch. Apophth. Augustus 'cum Alexandrum audisset, maxima terrarum parte subacta, addubitasse, quidnam per reliquum vitæ tempus facturus esset; demiratus est, quod non majus opus Alexander existimasset, partum recte constituere ac firmare imperium, quam magnum acquisivisse.'

r *Tiberius præcipue*] Valde blanditur mihi correctio, *Tiberius præceptum*, hoc sensu: Abstinere posteros a Britannia voluit Augustus, *consilio:* Tiberius, *præcepto:* atque id uterque præ se ferebat. Hoc scil. Augustæum consilium Tiberius, 'qui omnia dicta factaque ejus vice legis observabat,' (ipse ita apud Tacitum loquitur Ann. IV.) habebat ut *præceptum*, aut potius habere simulabat, metu scil. et invidia, ne bella mandaret præclaris ducibus.

Causæ porro ipsæ hujus consilii in Strabone sunt, lib. IV. justæ, et ex mente, nisi fallor, Augusti. Ait enim principem contentum fuisse amicitiam cum Britannis colere, et tributi loco, nescio quid minutarum rerum accipere: 'Ita ut,' inquit, 'nullo præsidio opus esset retinendæ insulæ: quippe opus foret una legione saltem et aliquo equitatu, ut tributa a Britannis exigi possent. Constituit ergo sumtum seu stipendium exercitui, æquale pecuniis quæ exigebantur.' *Lipsius.*

Ejusmodi consiliis admodum delectabatur Tiberius; qui, cum in urbe stabiliendam vim dominationis sciret, et pacem in orbe, jam senex, et fama prisca tantum nixus, non libenter bellis externis se illigabat, ne omittere *caput rerum* cogeretur. *Boxhornius.*

Maxime anxius pacis senex vafer, omnimodo cavebat, ne res compositæ turbarentur quacumque parte imperii, et motus externos arte et consilio, non vi aut armis componebat.

Præceptum] Tiberio vice legis et oraculi fuit id omne quod præmonuisset aut usurpasset Augustus: isque ingens prætextus, sive simulatio et larva, inter arcana dominationis Tiberianæ præcipuum locum habuit; sive de facto consilium aliquod dedisset, vel dedisse fingeretur Augustus. Itaque *præcipue* illud consilium æmulabatur Tiberius, et longe magis quam ipse Augustus. Et hæc lectio sana et recta: nec id tam agebat metu hostium, quam ducum Rom. quibus, scil. belli decus invidebat Tiberius.

s *C. Cæsarem*] Confugerat ad eum Adminius, Cynobellini regis filius, a patre pulsus, quo tempore ridiculam illam expeditionem in Bataviam susceperat, ut inde sui terror Britanniam afflaret. *Virdungus.*

constat, ni velox ingenio, mobilis pœnitentia,[2] et ingentes[3] adversus Germaniam conatus frustra fuissent. Divus Claudius auctor operis,[t] transvectis legionibus auxiliisque, et assumto in partem rerum Vespasiano: quod initium venturæ mox fortunæ fuit: domitæ gentes, capti Reges,[u] et monstratus fatis[v] Vespasianus.

Britannia, ni levis et instabilis animo, pœnitentiaque mutabilis, et magna adversus Germaniam cœpta in irritum abiissent. Divus Claudius auctor cœpti fuit, *translatis legionibus et copiis auxiliarium, et ascito in partem curarum Vespasiano: quod principium futuri dein fastigii fuit;* tum *subactæ nationes, et* victi *vinctique reges, et exhibitus fatis Vespasianus.*

2 Ita libri omnes editi. In Ms. Vatic. 4498. *mobilis pœnitentiæ.* Ms. 3429. *mobili pœnitentiæ.*—3 Emendat Cl. de la Bleterie, *et ingentes ut adversus Germaniam, &c.* At suus est et vulgatæ scripturæ sensus. *Brotier.*

NOTÆ

[t] *Divus Claudius auctor operis*] Qui a Berico ex Britannia fugitivo requisitus, Plautium præmittebat; de cujus et Claudii in Britannia rebus gestis legatur Dio, l. XL. ubi et Vespasiani facta mentio. *Savilius.*

Claudius auctor] De quo Mela lib. III. 6. 'Britanniam tamdiu clausam aperit ecce principum maximus; nec indomitarum modo ante se, verum ignotarum quoque gentium victor, qui propriarum rerum fidem ut bello affectavit, ita triumpho declaraturus portat.'

[u] *Capti Reges*] Vertunt, quasi illos reges cepisset ipse Vespasianus; quod falsum. Hic certe multas nationes vicit, non tamen solus Vespasianus triumphum Claudii ornavit. Princeps ille Plautium, et alios duces, aut socios expeditionis habuit, majore tum fama, et pari virtute, quamvis non pari fortuna postea.

[v] *Monstratus fatis*] Egregiis facinoribus, et gloria famaque belli jam tunc 'monstratus fatis Vespasianus;' ita ut eum destinare imperio et deligere, fata sine sua et fortunæ injuria, vel sine flagitio publico jam possent: ita ut merito jure jam tali fastigio illum destinarent. Nam certe 'fato datur imperium,' ut ait Titus Cæsar apud Suetonium.

Fatis] Non a fatis monstratus; quippe non monstravit illum fortuna: sed potius virtus Vespasiani eum monstravit fortunæ et fatis, quem scil. evehere ad principatum jure possent ac deberent. Potius eum *in occulto* habuit fortuna, propter sortem et stirpem ignobiliorem. Quis enim ille inter tot proceres et inter nobilissimos aut etiam strenuissimos duces hujus ævi? Et si monstravit aliquatenus fortuna, monstravit eum magis victoria; et virtus præcipue fatis ostendit. Quis tum ille præ Corbulone, præ Plautio, et Ostorio; præ Paulino, et Celso? et præ Galba? Sed tum monstratus ille fatis, et post exstinctos hosce duces, aut fessos honorum, spernentesque jam fortunam, et principatum post experta tot flagitia militiæ et imperii, tandem ille ausus est.

Monstratus fatis] Ceteræ virtutes

14. Consularium primus Aulus Plautius præpositus, ac subinde Ostorius Scapula, uterque bello egregius: redactaque paulatim in formam provinciæ proxima pars Britanniæ: addita insuper veteranorum colonia:[w] quædam civitates Cogiduno[1] Regi donatæ: (is ad nostram usque memoriam fidissimus mansit:) vetere[2] ac jam[3] pridem recepta Populi Romani consuetudine,[x] ut haberet instrumenta servitutis et Reges.[y] Mox Didius Gallus parta a prioribus continuit,

Primus legatorum *consularium Aulus Plautius* provinciæ *præfectus* est, *ac mox Ostorius Scapula, ambo militia conspicui: et sensim in formam provinciæ ordinata* est *propinqua pars Britanniæ: adjuncta præterea colonia veteranorum: quibusdam nationibus Cogidunus rex datus* est: (*is* fere *ad nostram usque ætatem in fide et obsequio duravit:*) *prisco ac jam olim usurpato populi Rom. instituto, ut haberet et reges* inter *instrumenta servitii. Dein Didius Gallus, quæ obtinuissent priores*

1 Sic libri editi. In Ms. Vatic. 3429. *Cogidumno.* Ms. Vatic. 4498. *Cogidumno.* Anne ille ipse, qui Dioni Τογόδουμνος, 'Togodumnus?' *Brotier.*—2 Puteol. Alciat. *ut vetere.* Recte Rhenan. omisit hoc *ut* ex sequenti linea huc intrusum. *Oberl.*—3 Hæc *vetere ac j. p.* subjicienda verbis: *quædam civitates Cogiduno Regi donatæ.* Itaque videantur transponenda. Sed verba, *is ad n. u. m. f. m.* ut in parenthesi dicta accipi debent. In eo ne quis erret, aut hæreat, signis solitis indicavi. *Ernest.*

NOTÆ

dantur principi, aut comparantur; at felicitas sola cum principe nascitur: a cœlo est hæc virtus. Paneg. Max. Aug. 'Etenim ceteræ virtutes et bona cetera processu ætatis eveniunt: fortitudo annis accedentibus roboratur; continentia disciplinæ præceptis traditur; justitia cognitione juris noscitur: ipsa denique illa, quæ videtur omnium rerum domina esse, sapientia, perspectis omnium moribus, et exploratis rerum docetur eventis: solæ cum nascentibus pariter oriuntur pietas atque felicitas: naturalia sunt enim animorum bona, et præmia fatorum.'

[w] *Veteranorum colonia*] Camalodunum Ann. XII. *Savilius.*

[x] *Vetere ac jam pridem recepta Populi Romani consuetudine*] Perseus, in legatione sua ad Eumenem, queritur, populum Rom. regum viribus reges oppugnare. Attalo adjutore patrem suum oppressum: Eumene adjuvante, et quadam ex parte Philippo patre suo, Antiochum oppugnatum: in se nunc Eumenem et Prusiam armatos esse. Livius l. XLIV. *Savilius.*

Hic aliud agitur: tum serviebant reguli ad vicinos reges subigendos; at nunc, imperio constituto, inserviunt gentibus in officio continendis.

[y] *Instrumenta servitutis et Reges*] Hæc fuit sors regum inservientium, scil. principi, ut majori, adgeniculari; ut majori sacramentum dicere, adigi in verba clientibus usurpata, tributarios esse, non in sua manu bellum aut pacem habere: et hoc fuit regnari verius, quam regnare. Nam 'regna superstat, qui regnare jubet,' inquit Sidonius Apollinaris. Ea conditio eorum, a quibus expressa est confessio; ipsos dedere se, suaque omnia

paucis admodum castellis in ulteriora promotis, per quæ fama aucti officii quæreretur. Didium Veranius excepit,

legati, *possedit retinuitque, paucis admodum præsidiis ultra primos limites immunitis, ut* sic *auctæ provinciæ decus pararet sibi. Veranius Didio successit, isque*

NOTÆ

in deditionem et arbitratum alienum; quos tamen Roma dominatrix sæpe, aut locavit in regio fastigio, aut receptos in clientelam, ac *reges* disertim appellatos donavit insignibus regiis. Ea erant aurea corona, aurea patera, sella curulis, scipio eburneus, toga picta, sagulum purpureum, tunica palmata, latus clavus, equi phalerati, arma equestria, supellex militaris, qualis consulibus præberi solita. Non quod omnibus omnia simul hæc darentur, sed aliis alia, pro dignitate cujusque, et pro opibus et auctoritate regulorum. Et illinc si non servitium stricte, attamen obsequium servitio proximum intelligebatur. His conditionibus regnavere olim Massinissa, Eumenes, Attalus, Antiochus, Tigranes, Tiridates et Ptolemæus, cui a profugo senatu, cum is esset in Epiro, 'Cingere Pellæo pressos diademate crines Permissum.' Lucan. l. v. 'Ipse Pompeius filium Ariobarzanis, cujus in caput, pater descendens e curuli sella, in qua cum Pompeio illius jussu sederat, diadema transtulerat, filium et regem appellavit, et diadema sumere jussit, et in curuli sella considere coëgit.' Sic Valer. Max. v. 7. His adde Herodem, cui Augustus diadema imposuit; et Agrippam etiam, regem Judæorum, quem insigni regio evinxit Tiberius. Erant et prærogativæ istæ, sedere in sella curuli consulum simili, et eodem juxta loco, ac prætores Romani et legati Cæsaris; habere comites, seu custodes, equites Rom. excipi per urbes Rom. ditionis, ut legatos et rectoros provinciarum, non operiri ad fores imperantium, seu consulum, habere fasces, non deponere gladium in conspectu principis: intellige, cum incederent per provincias nostras, aut in castris Rom. aut etiam in ipsa Urbe versarentur.

Instrumenta servitutis] Quanta superbia egerint Romani erga subjectos reges, patet ex multis historiæ locis. Plut. Apophth. narrat, C. Popilium, sive fastu, sive gravitate nimia et impotenti, adeo sprevisse Antiochum Syriæ regem, ut eum benigne se et comiter salutantem nequidem respexerit, aut resalutaverit; epistolam senatus ille regi nullo honore reddidit. Socii redimebant sua pecunia cives Rom. si quando forte a prædonibus capti essent. Ipsos principes Rom. quandoque lectica aut curru vectos, pedestres per honorem deducebant stipabantque reguli, aut certe mittebant legatos suos, qui eos in primis regni finibus exciperent, et similiter exeuntes cum honore prosequerentur. Cicero de legato Deiotari regis: 'Negat unquam se a te [Cæsare] in Deiotari tetrarchia pedem discessisse: in primis finibus tibi se præsto fuisse dicit, usque ad ultimos prosecutum,' &c. Eos conviviis excipiebant per luxum et magnificentiam regiam, et coronis aureis donabant, non tantum Cæsares filiosque principum, sed et ipsos proceres Rom. quod patet de rege Nabathæorum Arabum apud Taciti Ann. Et quod maxime superbum fuit, has coronas pari pondere exigebant cives Rom. illi superbi, quasi regibus et Cæsaribus se ipsos præferentes.

isque intra annum exstinctus est. Suetonius hinc Paulinus biennio prosperas res habuit, subactis nationibus, firmatisque præsidiis: quorum fiducia Monam[z] insulam, ut vires[4] rebellibus ministrantem, aggressus, terga occasioni patefecit.[a]

15. Namque absentia Legati remoto metu, Britanni agitare inter se mala servitutis, conferre injurias et interpretando[b] accendere: 'nihil profici patientia, nisi ut graviora, tanquam ex facili tolerantibus, imperentur: singulos sibi olim Reges[c] fuisse, nunc binos imponi: e quibus Legatus

ante anni finem interiit. Mox Suetonius Paulinus per duos annos res feliciter gessit, domitis gentibus, et munitis castellis; quorum præsidio fretus fidensque, cum Monam insulam invasisset, ut quæ copias perduellibus hostibus suppeditaret, abscedens Britannis *rebellandi opportunitatem præbuit.*

Quippe cum abesset legatus, sublato timore, Britanni reputare inter se miserias servitutis, et comparare iniquitates cœperunt, *et interpretando animos exasperabant:* nihil prodesse *sibi* tolerantiam, nisi ut molestiora *ipsis*, velut segniter *cuncta* patientibus, imponantur: unum sibi initio dominum fuisse, nunc duos

4 Ita Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus, *et viros*.

NOTÆ

[z] *Monam*] Anglesey. *Savilius*. Non quam medio inter Hiberniam et Britanniam cursu describit Cæsar l. v. quæ Ptolemæo *Monæda*, Plinio *Monabia*, Orosio et Bedæ *Menaria;* sed altera, quæ magis ad Austrum, tenui freto a Britannia divisa, Britannis *Mon*, Saxonibus *Monege*, ab Anglis victoribus nomine tracto *Anglesea*, ob tritici proventum *Mater Walliæ* dicta. *Virdungus*.

[a] *Terga occasioni patefecit*] Non occasio Paulinum, nec Paulinus occasionem proprie fugit; sed tantum occasionem rebellionis Britannis dedit. *Boxhornius*.

Terga quasi vertendo, Paulinus rebellandi occasionem Britannis patefecit: id est, absentia sua. Nam qui abest, quasi terga dedisse, et sic patefecisse occasionem insidiantibus hostibus videtur. Talia facilius mente, quam verbis, concipiuntur, aut explicantur.

Terga] Paulinus terga vertendo, seu abscedendo procul, occasioni locum præbuit. Per *terga*, intellige absentiam Paulini, non fugam proprie, quippe non fugiebat ille; immo quærebat novos hostes; sed illius et legionum absentiæ occasionem arripuere Britanni, ut rebellarent; quod statim explicat ipse Tacitus: 'Namque absentia legati, remoto metu, Britanni agitare inter se mala servitutis,' &c.

[b] *Interpretando*] Amplificabant verbis atque exponebant, quot quantaque, in præsens et in futurum, mala instarent; omnia Romanorum consilia, dicta, factaque in majus, in pejus interpretabantur.

[c] *Reges*] De legatis intelligit: nam priusquam illa, 'proxima Galliarum

in sanguinem,[d] Procurator in bona[e] sæviret.[1] Æque discordiam Præpositorum, æque concordiam, subjectis exitiosam: alterius manus, Centuriones[2] [f] alterius, vim et con-

imminere; e quibus legatus cruorem, procurator opes exhauriret: perinde dissensionem præfectorum, perinde et consensum *eorum*, subditis exitiabilem *esse:* alterius manus, centuriones; alterius violentiam et ludibria sociare.

1 Mallet Cl. Ernestus, *e quibus legatum . . . sævire;* vel *e quibus legatus . . . sæviat.*—2 Perperam editiones veteres, *alterius manus centurionis, alterius vim, &c.* et sic edidere Ryckius et Gronovius. Alii aliter, et pessime emendabant. Egregie Gronovius, cum jam emendatum esset, *centuriones*, locum restituit, addita distinctione post *manus*. Passim autem in scriptoribus ac

NOTÆ

pars Britanniæ,' in provinciæ formam redacta esset; aut interim dum redigeretur, unus tantummodo legatus mittebatur, prætorius aut consularis, qui provinciales et socios contineret, aut rebelles domaret. Sic, 'consularium primus Aulus Plautius præpositus, ac subinde Ostorius.' At postea etiam missus est procurator, qui fiscum, seu rem familiarem principis administraret; ut in aliis provinciis pacatis ac tributariis, seu stipendiariis. Tum simul cum legatis et illi procuratores, per avaritiam et sævitiam superbe grassabantur; quare et tales homines *regibus* hic assimilant oppressi Britanni.

[d] *Legatus in sanguinem*] Habebat enim merum imperium, cujus major pars est jus gladii. Vide Cujacium l. XXI. observ. c. 30.

[e] *Procurator in bona*] Ea enim tantummodo, quæ ad fiscum principis pertinerent, exigendi, deque eis jus dicendi potestatem habebat. Atque adeo præses de crimine, procurator de bonis, non de crimine, cognoscebat l. I. et II. C. ubi Cav. fisc. vel div. dom. Aliud tamen fuit in procuratoribus, qui *vice præsidis* functi, post edictum præsertim Claudii. *Virdungus.*

[f] *Alterius manus, Centuriones*] Corrigo, *alterum manus, centuriones; alterum, vim et contumelias miscere.* Legatus quidem, inquiunt, manus militum et centuriones immittit: procurator vim et contumelias infert.

Fortasse etiam melius: *Alternis manus, centuriones; alternis, vim et contumelias miscere;* ut velit, eos *alternis*, et vicissitudine quadam sæviisse. Immo forte etiam: *alterius munus, centuriones.* Alter velut pro munere et ordinaria opera habet, immittere centuriones et milites: alter, &c. *Lipsius.*

Alterius manus centuriones: alterius vim et contumelias] Affirmat eorum concordiam (quod absurdum videri poterat) exitio populis fuisse: *alterius, manus, centuriones; alterius, vim et contumelias miscere.*

Nimirum cum pravus legatus eadem sentit cum pravo procuratore, uterque utrique sua jura permittunt, idque magno provincialium detrimento: legatus enim milites et centuriones commodat procuratori, qui sæviat in provincialium sanguinem, contra procurator sinit legatum, vim et contumelias circa raptus et prædas exercere. *Salinerius.*

Legendum: *alterius manus, centuriones alterius vim et contumelias miscere.* Nempe, vim et contumelias miscebant, et sine discrimine ingerebant utrumque genus, et *manus* pro-

tumelias miscere. Nihil jam cupiditati, nihil libidini excep-

Nihil jam avaritiæ, nihil impudicitiæ exemtum: in pugna validiorem esse qui

maxime Historicis occurrit, *manus clientum*, *manus servorum*, pro clientum servorumve multitudine. Mihi servanda lectio vulgata et consensu librorum stabilita videtur. Nempe τὸ *miscere* non referendum est ad *alterius*, sed *concordiam*, et *concordiam exitiosam*, hoc sensu: sive concordes agant, sive discordes, ad exitium nostrum conspirant. Alter enim vi militari, alter ra-

NOTÆ

curatoris, et *centuriones* legati.

Per *manus*, intelliguntur et servi procuratoris et alia cohors ejus, scil. qui circa erant. Cicero l. II. in Verrem: 'Comites illi tui delecti manus erant tuæ: præfecti, scribæ, medici, accensi, haruspices, præcones, manus erant tuæ: quo quisque te maxime cognatione, affinitate, necessitudine aliqua attingebat, ita maxime manus tua putabatur: cohors tota illa tua, quæ plus mali Siciliæ dedit, quam si centum cohortes fugitivorum fuissent, tua manus sine controversia fuit.'

Centuriones autem non intelligimus sine militibus, quæ formidabiliores etiam legati manus. Adde nostrum Annal. IV. 15. et XIV. 31. *Gronovius*.

Alterius manus, centuriones; alterius] Sic capio *manus;* nempe, esse procuratoris; seu furta *centuriones* legati; et sic utrumque, procuratorem et legatum, simul *vim et contumelias miscere:* hoc sensu: sive discordia, sive concordia sit inter *binos reges*, discordiam illam aut concordiam, perinde sociis *exitiosam:* quippe miscere invicem, *alterius*, nempe procuratoris *manus*, et *centuriones* legati, *alterius vim*, legati scil. alterius *contumelias*, procuratoris nempe. Vel, indistincte miscere *alterius manus et centuriones*, nempe procuratoris et legati, *alterius, vim et contumelias* indistincte etiam utriusque. Malim tamen divisim intelligi, ita ut legatus misceat manus militum et centuriones, procurator vero misceat vim et contumelias. Ibi *vim*, id est, injuriam, ut supra, exactiones violentas, &c. quod vocat Tacitus 'iniquitates obtinere:' *contumeliæ* etiam ad eadem, et similia alia ludibria spectant.

Alterius manus] Elucidabitur hic locus ex ipso Tacito, IV. 15. Apud patres, inquit, 'etiam tum cuncta tractabantur; adeo ut procurator Asiæ Lucillius Capito, accusante provincia, causam dixerit, magna cum asseveratione principis, non se jus, nisi in servitia et pecunias familiares dedisse: quod si vim prætoris usurpasset, manibusque militum usus foret, spreta in eo mandata sua, audirent socios.' Et advertebat hoc nostro loco Tacitus *ad vim et contumelias*, quas describit Annal. XIV. 31. 'Rex Icenorum Prasutagus, longa opulentia clarus, Cæsarem hæredem duasque filias scripserat; tali obsequio ratus regnum et domum suam procul injuria fore: quod contra vertit; adeo ut regnum per centuriones, domus per servos, velut capta vastarentur. Jam primum uxor ejus Boadicea verberibus affecta, et filiæ stupro violatæ sunt.' Ex his locis clarissime patet, quid voluerit hic Tacitus, quamvis etiam aliquid verbis deesset. Certe *manus*, arma, *centuriones*, *vis*, *miles*, penes prætorem seu legatum fuit; at iniquitates et *contumeliæ* fere penes procuratorem et servos Cæsaris. Puto, posset dici, discordiam præpositorum, aut concordiam, *alterius manus centurionesque*, *alterius vim et contume-*

tum: in prælio fortiorem esse, qui spoliet: nunc ab ignavis plerumque et imbellibus[3] eripi domos, abstrahi liberos,

spolia rapiat: nunc ab inertibus ut plurimum et præliorum expertibus rapinis contumeliisque nos affligit. Brotier. Cui consentiunt Bipont.—3 Ms.

NOTÆ

lias miscere adversus subjectos; ita ut, sive præpositi consentiant, sive dissentiant, perinde sociis exitiabiles sint, et perinde invicem misceant, alter *manus*, milites scil. et *centuriones*, alter *vim*, seu injuriam, et *contumelias*. Miscent milites et *centuriones*, cum sæviunt in sanguinem sociorum ipsi legati, miscent *vim*, cum bona rapiunt et cuncta agunt feruntque servi, seu procuratores Cæsaris, *contumelias* miscent, cum libidinibus in fœminas et liberos sociorum grassantur, quod diserte explicat hoc loco Tacitus: *Nihil jam cupiditati, nihil libidini exceptum*. Posset etiam sic intelligi, discordiam præpositorum et concordiam perinde exitiosam esse sociis, et miscere *alterius manus*, nempe procuratoris, *alterius centuriones*, nempe legati; miscere etiam *vim*, nempe prætoris seu legati consularis, et *contumelias*, nempe procuratoris. At si discordes sunt procurator et legatus, quomodo miscent simul uterque vim suam et auctoritatem? Certe tum non miscent consilia inter se, sed tamen perinde sæviunt, alter in sanguinem, alter in bona subjectorum: immo certatim et alternis miscent cædes, vim et contumelias, et magis sæviunt in subditos, quo magis discordes sunt; ita ut irarum et discordiæ illorum veluti pœnas luant ipsi populi. 'Quicquid delirant reges, plectuntur Achivi.' Aut illi, cum dissident invicem in ceteris, attamen consentiunt mutuo adversus socios et provinciales. Puto locum allatum ex Cicerone in Verrem, vix ad rem esse; non enim habuit Verres cohortem armatam, aut centuriones vel milites, sed tantum comites et amicos inermes, qui arte tantum et fraude grassabantur, non vi et armis. Hosce nummos exigebant, seu potius pecuniam colligebant, quæ ultro numerabatur a Siculis potentioribus, ob res in eorum favorem judicatas a Verre prætore: quod clare ostendit Cicero his verbis, quæ præcedunt locum allatum. Sic ille in Verrem act. III. 'Non nego tibi ipsi nullum nummum esse numeratum; sed cum ob tua decreta, ob imperata, ob judicata pecuniæ dabantur: non erat quærendum cujus injuria cogerentur. Comites illi tui dilecti, manus erant tuæ,' &c. Non erant *manus* illæ Verris armatæ, ut procuratoris in Britannia; qui scil. militibus et centurionibus legati utebatur vicissim.

Erant istæ *manus* præda et spoliis graves, at simul tamen et armatæ. Sed nihil simile in Verrinis comitibus, aut præconibus; nisi forte dicas, præsidio legum, armatas fuisse *manus* Verris, aut potius fraude falsoque legum obtentu; quibus armis jam licent omnia. Legatus autem et procurator facile mutua latrocinia sibi vicissim accommodabant, conniventes invicem: quod supra explicuit Tacitus cap. 7. 'Cum proconsul in omnem aviditatem pronus, quantalibet facilitate redempturus esset mutuam dissimulationem mali.'

injungi delectus, tanquam mori tantum pro patria[g] nescientibus: quantum[4] enim transisse[h] militum, si sese Britanni numerent? sic Germanias excussisse jugum:[i] et flumine,[j] non Oceano,[k] defendi: sibi patriam, conjuges, parentes: illis avaritiam et luxuriam causas belli esse.[l] Recessuros, ut D. Julius[m] recessisset, modo virtutes[5] majorum suorum æmularentur. Neve prælii unius aut alterius eventu pavescerent: plus impetus,[6 n] majorem constantiam, penes

ferri prædia, abripi filios, sibi imperari viros et arma, velut iis, qui tantummodo perire pro patria nesciant: quot enim trajecisse *in insulam* milites Rom. si se *ipsi* Britanni recenseant? sic Germanias a se abegisse et exuisse servitium: et Rheno, non Oceano protegi: sibi penates, uxores, et parentes causas præliorum esse; Romanis vero cupiditatem et libidinem. *Eos* abscessuros, ut *olim* D. Julius abscessisset, dummodo fortitudinem avorum suorum imitarentur. Neque terrerentur exitu unius aut alterius certaminis: plus ardoris, et majorem pervicaciam penes victos esse. Jam erga

Vatic. 3429. *imbecillibus.*—4 Brotierus scribit *quantulum*, notatque: Ita Mss. Vatic. Unde omnino fuit emendandum, quod habent libri editi, *quantum*. Jam tentaverat Boxhornius, *quantillum*.—5 Ms. Vatic. 3429. *virtutem*.—6 Acidalius existimat post, *impetus* excidisse *integris*, ut opponatur *miseris*,

NOTÆ

g *Mori tantum pro patria*] Hoc est, tanquam Britanni morti se offerre non dubitent, si pro aliis, puta Romanis, sit bellandum; pro sola vero patria bellorum pericula et mortem reformident, tam alias animarum suarum prodigi. *Virdungus.*

h *Quantum enim transisse*] Si Britannis libeat vires suas universas conjungere, tunc manifestam fore paucitatem Romanorum militum, qui in Britanniam inferendi belli causa trajecerint, eamque paucitatem imparem multitudini Britannorum futuram. *Virdungus.*

i *Germanias excussisse jugum*] In prælio adversus Quintilium Varum. *Savilius.*

j *Flumine*] Rhenum intelligit. *Rhenanus.*

k *Oceano*] Oceanus Germanicus. Vide notas ad Germaniam c. 1.

l *Illis avaritiam, &c. causas belli esse*] Gellius v. 5. 'Ostendebat ei [Annibali] Antiochus in campo copias ingentes, quas bellum populo Rom. facturus comparaverat: convertebatque exercitum insignibus argenteis et aureis florentem. Inducebat etiam currus cum falcibus, et elephantos cum turribus, equitumque frænis, ephippiis, monilibus, phaleris præfulgentem. Atque ibi rex contemplatione tanti ac tam ornati exercitus gloriabundus, Annibalem aspicit: et, Putas ne, inquit, conferri posse, ac satis esse credis Romanis hæc omnia? Tum Pœnus eludens ignaviam imbelliamque militum ejus pretiose armatorum: Satis plane, inquit, satis esse credo Romanis hæc omnia, etiam si avarissimi sunt.'

m *Ut D. Julius*] Qui, ut quidem Lucanus canit, 'territa quæsitis ostendit terga Britannis.' *Virdungus.*

n *Plus impetus*] Conjunctio aliqua hic deesse videtur. Sic capio: *neve prælii unius aut alterius eventu pavesce-*

miseros[d] esse. Jam Britannorum etiam Deos misereri, qui Romanum Ducem absentem, qui relegatum[7] [o] in alia insula exercitum, detinerent: jam ipsos, quod difficillimum fuerit, deliberare:[p] porro in ejusmodi consiliis periculosius esse deprehendi,[q] quam audere.'

16. His atque talibus invicem instincti, Boadicea,[1] generis Regii fœmina, Duce (neque enim sexum in imperiis discernunt) sumsere universi bellum: ac sparsos per castella milites consectati, expugnatis præsidiis, ipsam coloniam[r]

Britannos etiam Deos miseratione affici, qui legatum Rom. amovissent, qui amandatas in aliam insulam legiones retinerent: jam ipsos, quod maxime arduum fuerit, consultare: ceterum exitiabilius esse reperiri *intentos* hisce consultationibus, quam ultro hostes aggredi.

His et similibus invicem accensi, auspiciis ductuque Voudicæ regii sanguinis fœminæ, (neque enim in regnis sexum distinguunt,) omnes arma capessere: ac diductos per præsidia milites adorti, captis castellis, in ipsam coloniam irrupere, ut

de quibus mox agitur. At locum integrum puto. Penes miseros plus est impetus et constantiæ. Impetus ille furore accenditur. *Brotier.*—7 Ita libri omnes editi. Frustra tentat Lipsius, *religatum.*

1 Vide Var. Lect. ad Annal. xiv. 31. Hic Ms. Vatic. 3429. habet *Voa-*

NOTÆ

rent: hinc in ipsis Rom. *plus impetus;* quæ tamen conjunctio *hinc*, aut similis, possit facile subintelligi: eaque sic pro genio Taciti siletur, mente concipitur ac suppletur. Quasi diceret, Hinc *plus impetus* penes Romanos hactenus felices, *majorem constantiam penes miseros esse.*

Plus impetus] Non bene conveniunt *impetus* et *constantia;* nec forte penes eosdem simul esse hic intelligit. Itaque forte hic sensus esse possit: Penes victores et felices *plus impetus;* (quod infertur ex præcedentibus his, *prælii unius aut alterius eventu;*) at *majorem constantiam* penes victos, *penes miseros esse.*

[d] *Majorem constantiam penes miseros*] Sic Hist. ii. 'Acriore hodie disciplina victi, quam victores agunt: hos ira, odium, ultionis cupiditas ad virtutem accendit: illi per fastidium et contumaciam hebescunt.'

[o] *Qui relegatum*] Salse dicunt Britanni occasionem excutiendæ servitutis sibi offerri, dum Monæ, quasi in insulam deportatus exercitus Romanus distineretur. *Boxhornius.*

[p] *Jam ipsos, quod difficillimum fuerit, deliberare*] Sic Hist. ii. 'Sed et meliorem in bello causam, quam in pace habemus: nam qui deliberant, desciverunt.' Sic et c. 12. hoc lib. 'Nec aliud adversus validissimas gentes pro nobis utilius, quam quod in commune non consulunt.' Difficile fuit consulere de rebellione, sed longe difficillimum deliberare in commune.

[q] *Periculosius esse deprehendi*] Seneca ep. 43. 'Sic vivimus, ut deprehendi sit, subito aspici.'

[r] *Ipsam coloniam*] Camalodunum, quod tunc a Britannis deletum, postea

invasere, ut sedem servitutis:[1] nec ullum in barbaris sævitiæ genus omisit[2] ira et victoria. Quod nisi Paulinus, cognito[3] provinciæ motu, propere subvenisset, amissa Britannia foret: quam unius prælii fortuna veteri patientiæ restituit, tenentibus[t] arma plerisque, quos conscientia defectionis et propius[4] ex Legato[u] timor agitabat. Hic cum[5] egregius cetera, arroganter in deditos, et, ut suæ quoque injuriæ ultor, durius consuleret, missus[6] Petronius Turpilianus, tanquam exorabilior: et delictis hostium novus,[7] eoque pœnitentiæ mitior, compositis prioribus, nihil ultra ausus, Trebellio Maximo provinciam tradidit. Trebellius segnior, et nullis[8] castrorum experimentis, comitate[v] quadam curandi provinciam tenuit. Didicere jam barbari quoque ignoscere,

arcem dominationis: et in omne genus immanitatis erupit Barbarorum ira victoriaque. Quod nisi Paulinus statim succurrisset, audita ea rebellione provinciæ, actum de Britannia erat: quam mox felici *unius certaminis eventu ad priorem obsequentiam redegit, multis arma retinentibus, quos conscientia rebellionis, et proprius ex rectore metus anxios habebat. Hic alioqui* vir *eximius, cum superbe in deditos, et, veluti suæ etiam injuriæ vindex, atrocius sæviret, successor datus* ei *Petronius Turpilianus, quasi placabilior: et culpis hostium novus, ideoque resipiscentibus lenior, ordinatis veteribus partis nihil ultra aggressus, reddidit provinciam Trebellio Maximo. Trebellius magis socors, et nullo bellorum usu, facilitate quadam regendi provinciam continuit. Assuevere jam Barbari etiam parcere flagitiis per illecebras* aut specie

dicca; Ms. Vatic. 4498. *Voaduca.* Librarii autem scripsere *V* pro *B*, ut sæpe in hoc libro, *Volanus* pro *Bolanus.* Brotier.—2 Sic bene Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus, *amisit.* Brotier.—3 Ita Ms. Vatic. 3429. et Puteolanus. Sic quoque placebat Cl. Ernesto: Non ita bene Beroaldus et recentiores, cum Ryckio et Gronov. *eo cognito provinciæ motu.* Brotier.—4 Sic bene veteres et recentiores editiones. Male Rhenanus, *proprius.* Brotier.—5 Ita optime Puteolanus. Corrupte Mss. Vatic. *nequaquam egregius;* et cum superiore verbo, *agitabat*, conjungunt. *Brotier.*—6 Sic bene Beroaldus et recentiores. Ms. Vatic. 3429. et Puteolanus, *missus igitur.* Brotier.—7 Ms. Vatic. 4498. *novis.* Melius Ms. Vatic. 3429. et libri editi, *novus.* Male tentat Pichena, *qui delictis.* Melius Ernestus, *is delictis.* At nihil mutandum. *Brotier.*—8 Ita Mss. Vatic. editiones veteres et recentiores. Perperam in Grono-

NOTÆ

revixit, et meminit Antoninus: hodie quoque inter prima Essexiæ oppida censet Cambdenus, *Burgumque de Malden* JC. Britannis appellari addit.

[s] *Sedem servitutis*] Coloniarum hæc vel præcipua ratio, ut continerentur priores populi. *Virdungus.*

[t] *Tenentibus*] Retinentibus.

[u] *Proprius ex Legato*] Quem in se implacabilem fore augurabantur: quod victoriam remorari solet.

[v] *Comitate*] Facilitate et indulgentia, modestia clementiaque, non stricto aut *adducto imperio.*

vitiis blandientibus: et interventus civilium[w] armorum præbuit justam segnitiæ[x] excusationem: sed discordia laboratum; cum assuetus expeditionibus miles otio lasciviret. Trebellius, fuga ac latebris vitata exercitus ira, indecorus[9] atque humilis, precario mox præfuit: ac velut pacti, exercitus licentiam, Dux salutem. Hæc seditio sine sanguine stetit.[y] Nec Vettius Bolanus, manentibus adhuc civilibus bellis, agitavit Britanniam[z] disciplina: eadem inertia[a] erga hostes, similis petulantia castrorum: nisi quod innocens Bolanus, et nullis delictis invisus, caritatem paraverat loco auctoritatis.

17. Sed, ubi cum cetero orbe Vespasianus et Britanniam

comitatis *arrepentibus: et qui tum intervenere motus civici, legitimam illi inertiæ causam seu veniam tribuere: sed dissensionibus exagitata castra; cum solitus bellare miles, per desidiam et otium licenter ageret. Trebellius, cum per fugam et latebras furorem militum declinasset, inglorius et vilis spretusque, postea precario imperavit; ac velut* ex composito et quasi *inito pacto, miles libertatem, legatus incolumitatem* habuit. Sicque *ea discordia sine cæde et cruore transacta est. Nec* etiam *Vectius Bolanus, durantibus adhuc motibus civicis, exercuit Britanniam labore aut severitate militari: par segnitia adversus hostes, eadem lascivia militum; nisi quod integer et innoxius Bolanus, et nullis sceleribus infestus, amorem pro auctoritate sibi conciliarat.*

At, postquam Vespasianus cum reliquo imperio etiam *recepit Britanniam*, affuere

viorum editionibus, *nullus*. Brotier.—9 Ms. Vatic. 3429. *indecoris*. Quod monitum volui, ne quid antiquitatis fugiat. Nam Nonius Marcellus, cap. 8. laudat ex Accio, in Athamante, 'cujus sit vita indecoris, mortem fugere turpem convenit.' Dixit quoque Virgilius Æneid. XII. 25. 'Nec genus indecores.' *Brotier.*

NOTÆ

[w] *Civilium*] Nempe Vindicis, qui Galliæ nostræ decus, Neronem exterruit; simulque vindicavit orbem terrarum, Verginii, Galbæ, Othonis, et Vitellii, qui Bolanum imposuit Britanniæ, spreto Trebellio.

[x] *Justam segnitiæ*] Excusabat se Trebellius; ideo se non ducere in hostem, ne simul et civili et externo bello urgeretur, ne imperium et vires attererentur. *Virdungus.*

[y] *Stetit*] Substitit, subsedit, sedata est.

[z] *Britanniam*] Britannicum exercitum primo, dein et cum ipso provinciam.

[a] *Eadem inertia*] Poëtæ ergo illi non fides, qui Bolanum hunc magnum bellatorem facit apud filium, et trophæa ejus Britannica ostendit. Statium dico in Sylvis, lib. v. ad Crispinum: 'Cernis adhuc titulos, hunc ipse vacantibus armis Induit, hunc regi rapuit thoraca Britanno.' Quæque alia in eodem Protreptico vatum more inflat. *Lipsius.*

reciperavit, magni Duces,[b] egregii exercitus, minuta hostium spes. Et terrorem statim intulit Petilius Cerialis, Brigantum[1c] civitatem, quæ numerosissima provinciæ totius perhibetur, aggressus. Multa prælia, et aliquando non incruenta: magnamque Brigantum partem aut victoria amplexus,[2d] aut bello. Et, cum[3] Cerialis quidem alterius successoris curam famamque obruisset, sustinuit quoque molem Julius Frontinus,[e] vir magnus, quantum licebat,[f] validam-

eximii duces, fortissimæ legiones, fracta est *hostium audacia. Et statim* his *pavorem incussit Petilius Cerialis, adortus nationem Brigantum, quæ populosissima dicitur totius Britanniæ. Multa certamina, et interdum non sine plurima cæde: et magnam partem Brigantum aut victoria aut armis occupavit. Et, sane cum Cerialis alterius qui succederet industriam gloriamque* splendore famæ *obscurasset, pondus* et curæ magnitudinem *sustentavit etiam Julius Frontinus, vir egregius, quantum fas erat* eo ævo, *potentemque et bellicosam Silurum nationem bello domuit;*

1 Ms. Vatic. 3429. *Bregantum*. Ms. Vatic. 4498. *Bregantium*.—2 Ms. Vatic. 3429. *amplexus est, aut bello*.—3 *Cum* abest a Ms. Vatic. 3429. Cl. Ernesto displicet, *quidem:* mallet *cujusvis*, aut *cujusque*, nisi *alter successor* diversus a Julio Frontino fuerit. Cl. Tillemont, 'Histoire des Empereurs,' Vol. II. p. 32. existimat fuisse alterum Britanniæ præsidem, qui dignitatem obtinuit inter Petilium Cerialem et Julium Frontinum medius. Quod minime crediderim. At, citra ullum sensus detrimentum, *quidem* abesse posset. *Brotier*.

NOTÆ

[b] *Magni Duces*] Scil. affuere ac præfuere Britanniæ legati illustres belli fama.

[c] *Brigantum*] Brigantes, populi insulæ Britanniæ Majoris versus medium, ad mare Ivernicum et ad Oceanum Germanicum, postea vero provinciæ Maximæ Cæsariensis: hodie comitatus *Cumberland*, *Westmorland*, *Durham*, *Lancaster*, et pars major comitatus *York*, in latere septentrionali regni Angliæ. *Tillemonius*.

[d] *Amplexus*] Quæ *victoria* amplexus est, ea obtinuit posseditque, quæ *bello* percurrit tantum, ac vastavit, non continuit. Aut forte, quæ *victoria aut bello* obtinuit, non omnia hæc pacavit et retinuit, non ea firma pace *amplexus* est: pax autem summa belli et victoriæ.

[e] *Julius Frontinus*] Putant nonnulli eum ipsum esse, qui strategemata composuit.

[f] *Vir magnus, quantum licebat*] Berneggerus ita hæc accipit: Frontinum fuisse virum magnum et insignem, sed *quantum licebat*, scilicet eo ævo, propter metum iræ ac invidiæ principum, quibus aliena virtus plerumque suspecta et invisa esse solet: et proinde viri magni sub talibus principibus generosos spiritus premunt, et virtutes suas, non nisi quantum absque periculo licet, exercere solent.

Sed interpretatio ista, non ad mentem Taciti. Julius enim Frontinus, quanta poterat, est executus, et validissimos Britannorum Silures debellavit; quo aliud majus illa tempestate non poterat expectari.

Verba illa, *quantum licebat*, non referenda sunt ad τὸ *vir magnus*, sed ad

que et pugnacem Silurum gentem[3] armis subegit; super virtutem hostium, locorum quoque[4] difficultates eluctatus.

et præter fortitudinem hostium, etiam locorum ardua vicit ac perrupit.

—4 Editiones ante Rhenan. *locorumque diffic.*

NOTÆ

illa præcedentia, *sustinuit quoque molem;* belli, scil. Britannici molem, quantum quidem poterat, egregie feliciterque sustinuit Julius Frontinus. *Boxhorn.*

Quantum licebat] Fuit vir magnus, quantum licebat hisce temporibus, et sustinuit etiam belli molem, quantum licebat. Non tamen affirmo eum esse sensum Taciti; sed fere idem fuit, esse virum magnum, *quantum licebat* eo ævo, et sustinere molem belli etiam, quantum licebat. Prima pars sententiæ Taciti hæc est, et ex prima sequitur altera. Hoc dico, quia sub principibus ignavis aut pravis, sæpe viris magnis objiciuntur multa impedimenta virtutis et gloriæ, et submittuntur procuratores et alii legati infensi æmuli, qui minuant famam egregiamque laudem, qui simul et virtuti et fortunæ liberum egressum spatiumque eripiant. Procuratores et alii administri sæpe necessaria non suppeditant, et pravo subdoloque ministerio fraudant duces sua gloria, et sic, quibusdam angustiis ac necessitatibus, quasi constringitur ardor ac fortitudo legatorum, *ne increscat.* Nihilominus tamen magna virtus, et magni illi viri sunt, *quantum licet;* quod contigit Corbuloni sub Nerone apud Tacitum, Paulino, et aliis multis.

Vir magnus, quantum licebat] Id est, quantum eo ævo licebat, et sub principe, sub quo sæpe *inertia* pro *sapientia* fuit: nec τὸ *vir magnus,* referri debet ad ea, *sustinuit quoque molem,* nec ad res in Britannia gestas ab aliis, sed absolute sumi debet. Sic lib. hocce cap. 3. 'Intravitque animum militaris gloriæ cupido, ingrata temporibus; quibus sinistra erga eminentes interpretatio, nec minus periculum ex magna fama, quam ex mala.' Et tamen hic loquitur de Vespasiani ævo; at certe si non invidet princeps ipse, obtrectant assentatores et pravi liberti, et magistri dominationis. Sub quocumque dominante uno, aut non audet insurgere in altum gloria, aut non perinde celebratur, aut etiam sæpe deprimitur, ne increscat; 'O beatos quondam duces!' exclamabat Germaniæ victor Corbulo. Neque etiam vetere Repub. id sæpe licuit, invidia populi, et etiam procerum. Sic rapta victoria Metello, dein et Lucullo, egregiis imperatoribus. Et quoties invidia abstraxit expulitque e Galliis Cæsarem ipsum? nisi potentior livore fortuna, majorque fortuna ipsa virtus obstitisset.

Vir magnus] Hæc, *quantum licebat,* referunt ad belli Britannici *molem.* Sub Vespasiano liberum statim egressum habuit virtus, ut patet ex istis: 'magni duces, egregii exercitus.' Attamen Frontinus fuit *vir magnus,* quantum licebat eo ævo, et sub principe, qui ducum famam pro nutu suo aut attollit aut premit; aut certe pro libitu et genio aulicorum adulantium, qui egregiis ducibus virtutem invident. Vel fuit *vir magnus,* quantum licebat post Cerialem, qui *alterius successoris curam famamque* facile obruisset. Itaque quantum licebat, *vir magnus* Frontinus, vel respectu ad

18. Hunc Britanniæ statum, has bellorum vices media jam æstate transgressus[h] Agricola invenit, cum et milites, velut omissa[i] expeditione, ad securitatem, et hostes ad occasionem, verterentur. Ordovicum[j] civitas, haud multo ante adventum ejus, alam, in finibus[k] suis agentem, prope universam obtriverat: eoque initio erecta provincia; et,[1] quibus bellum volentibus erat,[l] probare exemplum, aut re-

Adulta jam æstate transvectus Agricola, eo statu Britanniæ res et *has* alternantis fortunæ atque *armorum vices reperit, cum etiam milites, jam nullo expediendi voto aut animo ad quietem spectarent, et hostes ad occasionem* intenti essent. *Ordovicum natio, paulo antequam adventaret, alam, in sua regione agitantem, fere totam oppresserat; eoque principio excita Britannia; ut quique bellum cupiebant,*

1 Sic bene Ms. Vatic. 3429. Male libri editi, cum Ryckio et Gronov. *ut*

NOTÆ

tempora, vel ad homines, vel etiam ad illud bellum, vel ad omnia simul, quamvis potius et verius sit de eo ævo, quo scil. unus imperitabat.

[g] *Silurum gentem*] Scil. iis regionibus Walliæ sive Cambriæ, quæ ipsis Deheubarth, id est, pars australis, et novis hodie nominibus *Herefordshire, Radnorshire, Brecknockshire, Monmouthshire, Glamorganshire* appellantur. *Virdungus.*

[h] *Media jam æstate transgressus*] Agricola Britanniam adiit, ut colligere datur ex iis quæ per hunc librum aspersit auctor, illo qui Vespasiani mortem præcessit anno, rediitque circa quintum aut sextum annum Domitiani; cujus res in Britannia gestas, præter Tacitum, Xiphilinus in Tito cum elogio describit, et alii. *Savilius.*

Coss. Imp. Vespasiano 9. Tito 7. A. U. C. 832. qui fuit ætatis Agricolæ 39. anno Christi nati, secundum Dionysium, 79. *Virdungus.*

[i] *Omissa*] Quia jam adulta et provecta æstas.

[j] *Ordovicum*] Ordovices, populi insulæ Britanniæ majoris, in latere occidentali, et ad mare Ivernicum, postea vero provinciæ Britanniæ secundæ: hodie comitatus *Flint, Montgomery, Merioneth,* et *Caernarvon,* in principatu *Galles,* et in regno Angliæ. *Tillemon.*

[k] *In finibus*] Puto non modo in limite Ordovicum castellum obtinebat ala illa, sed in eorum terris præsidium agitabat, nec uno loco forte ipsa curabat tuebaturve, ut æstate jam adulta: et sic agebat ala, quia jam subjecti ac domiti Ordovices sub prioribus legatis. Infra: nec 'expeditionem aut victoriam vocabat, victos continuisse.'

[l] *Quibus bellum volentibus erat*] Hoc est, qui bellum vellent. Græca figura est. Sic Ann. I. 'Quibusque bellum invitis aut cupientibus erat.' Lib. XV. 'Hæc atque talia plebi volenti fuere.' *Rhenanus.*

Quibus] Pro *quibusque.*

Ut quibus bellum volentibus] Nihil deest: *eoque initio erecta provincia,* seu socii, ut qui bellum vellent, aut probabant exemplum, aut novi legati animum opperiebantur: vel, ut quisque bellum vellet, *probare exemplum, &c.*

centis Legati animum opperiri. Tum Agricola, quanquam transacta[2] æstas, sparsi per provinciam numeri,[3m] præsumta apud militem illius anni quies, tarda et contraria bellum inchoaturo, et plerisque custodiri suspecta potius videbatur,[n] ire obviam discrimini statuit: contractisque legionum vexillis[o] et modica auxiliorum manu, quia in æquum degredi[4]

exemplum æmulabantur, aut novi præfecti ingenium expectabant. Tum Agricola, quamvis fere exacta æstas esset, quamvis *diducta per provinciam vexilla legionum* forent, *et miles jam præcepisset* animo *illius anni otium*, quæ omnia *adversa incepturo bellum* erant, *et* etiam *multis placebat potius observari ea quæ suspectabantur*, attamen *occurrere periculo decrevit; convocatisque legionum vexillariis, et modicis auxiliarium copiis, cum in justa loca descendere Ordovices non aude-*

quibus. Unde emendabat Lipsius, *ut quibusque bellum*. Brotier.—2 Ita Rhenanus et recentiores. In Ms. Vatic. 3429. et editionibus veteribus, *transvecta*.—3 Male tentat Ursinus, *innumeri*. Brotier.—4 Sic bene Pichena et recentiores. In veteribus editionibus, *digredi*. Idem.

NOTÆ

[m] *Numeri*] Hoc nomen de novo repertum est, cum nova militiæ forma emersit sub principibus; quia tum merebant cohortes separatæ a legionibus, ut et alæ, quæ nullius corporis militaris erant, et *vexilla* seu *vexillarii* legionum, quæ pars alicujus legionis fuere, et tamen separatim militabant. Erant etiam et *veterani*, qui sub vexillo speciali merebant, ut hi isti, qui Camaloduni erant, *immunes omnium* onerum belli, *nisi propulsandi hostis*. Sicque cum essent diversa corpora militaris, quæ separatim a legionibus mererent, ideo necesse fuit adinveniri aliquod vocabulum, quod commune esset his corporibus separatim a legione merentibus; igitur *numeri* vocabantur illa corpora militaria; quia, scil. ad diversa munia belli statim integra legio mitti aut trahi non potuit, ob gravitatem armorum, sarcinarum et machinarum molem immensam; ideo abstrahebant *vexilla* militum legionariorum a legione sua, et vocabant *vexillarios* seu *electos* talis legionis, et hi sub vexillo merebant, non sub Aquila, quia ibi legio, ubi Aquila. Hinc ibi statim Tacitus addit: *contractisque legionum vexillis*, quos supra *numeros* appellaverat. Nec video illud nomen commune fuisse sociis seu auxiliaribus, nisi forte simul et indistincte recenserentur; sed *cohortes* et *alas* de sociis dicebant. At *vexilla* illa legionum Rom. separata, cum sæpe numerum cohortis legitimæ excederent, aut alæ, ideo novo nomine *numeri* dicti sunt. Et etiam ut sic distinguerentur a legionibus, quæ licet vacuæ et parum plenæ, tamen cum aquila suum nomen retinebant, vel etsi quandoque in duas divisæ forent legiones.

[n] *Plerisque custodiri suspecta potius videbatur*] An ut observaret Agricola, quorsum evaderent ea, quæ ipsi de Britannis suspicabantur? Verius censeo, plerosque auctores fuisse Agricolæ, ut præsidiis custodiisque suspecta loca, et ambiguæ fidei gentes custodiret contineretque potius, quam ulterius cum exercitu progrederetur. *Pichena.*

[o] *Legionum vexillis*] Forte ista *vexilla legionum* significant nullam cum

Ordovices non audebant,[p] **ipse ante agmen, quo ceteris par**

rent, ipse ante aciem progressus, *quo reliquis esset eadem audentia in pari*

NOTÆ

integram legionem duxisse, sed de singulis idoneam et sufficientem manum, ut licet tot numeris hinc abductis, tamen per castra et præsidia eadem summa legionum licet vacuarum constaret; atque ipso nomine, relicta loca in fide retineret, neque occasioni rebellionis terga patefacta, ut a Suetonio, Britanni cogitarent.

Quo consilio ad Rhenum et Vitellianos usos legimus, cum in Italiam proficiscerentur. *Gronovius.*

Vexillis] Debet attente distingui inter *vexilla* legionum, seu *vexillarios* talis legionis, et *veteranos*, qui sub vexillo etiam merebant. Hi veterani sub vexillo retinebantur, nec tamen ullius legionis erant, nec *vexillarii* proprie dicebantur, neque apud Tacitum reperias sic dictos esse; et male eos interpretes confundunt. In præsidiis, seu castellis, vel coloniis, retinebantur sub vexillo illi *veterani*, omnium fere munerum belli immunes, nisi propulsandi hostis a suis præsidiis, et in nullo corpore legionis censebantur, immo exauctorati et emeriti erant; at *vexillarii* legionum velut expediti seligebantur, mittebanturque ipsi in diversa loca, ad varia belli munia, et retinebant nomen suæ legionis, cujus et tum pars erant, et cui rursus restituebantur, peracta ea expeditione ad quam selecti et missi erant. Igitur cum ibi dicit, *legionum vexillis*, argumentum est, Agricolam nullam duxisse legionem integram, si proprie loquitur. Nam et tantum *modicam* etiam *auxiliorum manum* secum rapit. Nam Aquila legionum est, et verisimiliter, ut hyberno tempore, secum tantum rapuit *vexillarios* legionum, id est, electos et expeditos milites, ut propere Ordovicum rebellionem ulcisceretur, et quo statim famam et terrorem in ceteros rebelles spargeret. Distingue etiam inter *vexillum* simpliciter, et *vexillationem*. *Vexillum* dicitur, cum unicum est; *vexillatio* sunt plura vexilla simul adunata. Distingue etiam inter *vexilla*, seu *vexillationem* ævi Corneliani, et *vexillationes* inferioris ævi, de quibus Vegetius. Nam *vexillationes* illæ Vegetii, equitum fuerunt; at nostra hæc *vexilla* sunt legionariorum seu peditum: nam robur legionis in pedite; licet forte et ipsis vexillariis adderentur equites. *Veterani* seu *missi* etiam sub *vexillo* adhuc retinebantur merebantque: sed illud hoc *vexillum* veteranorum, vexillum fuit simpliciter, non vexillum alicujus legionis; et haud dubie forma ac specie distinctum fuit a vexillis legionum, ut et ipsi *veterani* muniis et officiis distincti a *vexillariis* legionariis erant.

[p] *In æquum degredi Ordovices non audebant*] Ordovices, Septentrionalis Wallia. *Savilius.*

Recte *degredi:* sed *erigere aciem* est, in arduum versus montem ducere, ut apud Livium lib. I. 'Inde ubi satis subisse sese ratus est, erigit totam aciem.'

Libro III. 'Hunc ducem secuti, nequicquam reclamantibus tribunis, in clivum Capitolinum erigunt aciem.' Sed et sæpius sic Tacitus. *Gronovius.*

In æquum] In planum, in apertum campum. Neque statim ordinabatur ipse miles Rom. in colle aut clivo, sed in æquo et justo loco; at mox dux *erexit aciem*, non ausis hostibus *in æquum* locum *degredi*.

Quia in æquum degredi Ordovices non

animus simili periculo esset, erexit aciem: cæsaque prope universa gente, non ignarus, instandum famæ, ac, prout prima cessissent, fore universa;[5] Monam insulam, cujus possessione[q] revocatum Paulinum rebellione totius Britanniæ, supra memoravi, redigere in potestatem animo intendit. Sed, ut in dubiis[6] consiliis,[r] naves deerant:[s] ratio

discrimine, agmen in acclivi jugo *instruxit: profligataque fere tota natione, haud inscius, impellendam esse famam, et, prout initia* belli *provenissent*, sic et mox *cessura omnia; statuit subjicere ditioni* Rom. *Monam insulam, a cujus possessione abstractum Paulinum defectione totius provinciæ supra tradidi. Sed, ut in ambiguis cœptis, non aderant naves: prudentia*

5 Horum loco habet Ms. Vatic. 3429. *ac, prout prima cessissent, terrorem ceteris fore.* Quod quidem elegantissimum est, sed forte e librarii ingenio. *Brotier.*—6 Emendat Gronovius, *in subitis.* Pichena, *sed quoniam, ut in dubiis.* Nihil mutandum. Subitarium fuit consilium Monam insulam in potestatem redigendi. Antea anceps dubiusque Agricola, an cœpta prospere succederent, Monamque peteret. *Brotier.*

NOTÆ

audebant] Bene *Ordovices:* quos transacta æstate et præter spem lacessitum iit intra ipsius gentis fines ac terras; et quia in æquum degredi non audebant illi, ascendit in loca iniqua ipse ante agmen incedens, et ibi *erigit aciem;* quod semper dicitur, cum in loco arduo instruitur prælium. Et sic, quia obviam it discrimini, quia suis præit exemplo, 'quo ceteris par animus simili periculo esset;' non quod milites imperium aut prælium eo loci detractarent, sed ut famam sibi initio pararet, et ut Ordovices, qui alam Rom. obtriverant, statim ulcisceretur, et quia mox cessuras res putabat, prout incepisset; scil. 'prout prima cessissent, fore universa.'

q *Cujus possessione*] Hoc est, a qua possidenda, vel occupanda.

r *Dubiis consiliis*] Sic Hist. v. 21. 'Ne tum quidem Romana classis pugnæ affuit, ut jussum erat. Sed obstitit formido, et remiges per alia militiæ munia dispersi. Sane Cerialis parum temporis ad exequenda imperia dabat; subitus consiliis, sed eventu clarus.' Consilia dubia sæpe subita; ut et subita hactenus dubia sunt, donec audeas: nam ex casu seu occasione suscipiuntur, et ex eventu sæpe prospera sunt; scil. per inscitiam hostium et exploratorum, et per audentiam ducum, subito ac præter spem oppugnantium.

s *Naves deerant*] Habebant Romani classem in illo mari, quæ et in Rheno per partes divisa: pars Bonnæ et Geldubæ, pars ad exitum fluvii fuit, ubi pharus olim, quem nunc arcem Britannicam vocant; et ea classis *Britannica* dicta, quia in Britanniam commeabat, et etiam Germanica, quia maxime inserviebat, tum adversus Germanos, cum advehendis copiis in castra prætenta Rheno adversus barbaros.

Naves deerant] Sic Alamus Hispanus: Deerant naves; at, ut in dubiis subitisque consiliis solet, industria et constantia ducis quæ deerant auxilia et adminicula belli supplevit.

et constantia Ducis transvexit. Depositis omnibus sarcinis, lectissimos auxiliarium, quibus[t] nota vada, et patrius nandi usus,[u] quo simul seque et arma et equos regunt, ita repente

ducis constantiaque militem transtulit. Posita mole sarcinarum, expeditissimos sociorum, quibus comperta sunt *æstuaria, et velut ingenita natandi peritia, qua se simul et arma et equos* per undas *transmittunt, tam subito invexit, ut attoniti hos-*

NOTÆ

[t] *Auxiliarium, quibus*] Manifestum est Germanos ac præsertim Batavos designari. Germanos fluminibus assuetos noster Hist. v. prædicat. *Virdungus.*

[u] *Patrius nandi usus, &c.*] Scythæ, qui nunc minores Tartari, hodie sic fluvios transmittunt: cum accessere ad ripam, composito fasce arundinum, longitudine trium pedum et densitate decem digitorum, super eo fasce disponunt aptantque sellam, acinacem, aliamque militiæ sarcinam; dein a tergo equi alligant fascem, qui innatat aquis: ipsi jubam et habenas altera manu regunt, et stimulis incitant, altera vero adnatant equis; sicque permeant turmæ totæ, quæ in fronte longitudinem habent unius milliaris et amplius. Attamen puto Germanos transmisisse expeditos in equis, quod exprimere videtur Tacitus his verbis, 'quo simul seque et arma et equos regunt;' ita ut, in equis vecti, sic se et arma et equos industrie regant: quod patet etiam hinc, quia *turmæ integræ* pervadunt, ut alibi ait Tacitus. At quomodo *integræ turmæ* equitum pervadent, si desiliant equis? si adnatent equis ipsis? si fluctuum et undarum arbitrio seorsim ab equis temere volvantur? dein cum tandem ad ripam oppositam, cum ad insulam istam invadendam erumpunt aquis, si madidi, si fessi, si exagitati undis et æstuariis, si separati ab equis advenient, qua vi littus a propugnatoribus defensum irrumpent? immo accedent quasi jam ultro exhausti, nandoque lassi ac profligati. Quod et innuere videtur sequentibus: 'ita repente immisit, ut obstupefacti hostes,' &c. At quomodo *repente immisit*, nisi in equis? quomodo aliter sustinerent hostes? Tartari de quibus supra, sic trajiciunt amnes, ut dixi, furtim, insciisque hostibus. Nam si præliandum esset in altera ripa, certe sic male comparati ad pugnam transmitterent, et ægre littus oppositum eniterentur: hoc faciunt, nemine obsistente, in altera ripa. Et quidni fecerint veteres Germani *patrio* suo *nandi usu*, quod Franci nostri proximis his annis ausi sunt felicibus auspiciis fortissimi et invictissimi regis Ludovici Magni? Certe in equis transmisere Rhenum turmæ integræ Francorum, illæso et immoto ordine, etiamsi hostes ad ripam dispositi starent, ac propugnarent: et hocce loco transnabant Germani in equis per æstuaria, quæ brevia, nec profunda aut infesta prorsus perrumpentibus erant. Forte aliis locis a Tacito citatis in simili audacia adnabant equis suis barbari, prout scil. locus et vadum fuit: et certe militabant fere *nudi* Germani, et *sagulo leves*, et satis expediti ultro ad talia videbantur, sagulo statim in equis composito, una cum armis: quod innuit ipse Tac. Hist. v. 14. 'Germanos fluminibus suetos, levitas armorum et proceritas corporum attollit:' quod certe spectat ad pedites. Sed si adnabant equis, tum desiliebant equestres, et tum perinde sagulo et armis leves erant. Prisci Batavi

immisit, ut obstupefacti[v] hostes, qui classem, qui naves, qui mare expectabant,[w] nihil arduum aut invictum crediderint sic ad bellum venientibus. Ita petita pace, ac dedita insula, clarus ac magnus haberi Agricola: quippe cui ingredienti provinciam, quod tempus alii per ostentationem, aut officiorum ambitum,[x] transigunt, labor et periculum placuisset. Nec Agricola, prosperitate rerum in vanitatem usus, expeditionem aut victoriam vocabat, victos[y] continuisse: ne laureatis quidem gesta prosecutus est:[z] sed ipsa dissimulatione[a]

tes, qui classem, qui rates, qui Oceanum opperiebantur, nihil difficile, aut insuperabile existimaverint, sic ad bellum prorumpentibus. Sic postulata pace, ac permissa insula, illustris atque ingens haberi cœpit *Agricola: ut qui provinciam intrans, curam et discrimen cupiisset, quod tempus alii* legati *per vanitatem, aut inanem honorum affectationem absumunt. Nec Agricola, res prosperas in ostentationem aut magniloquentiam flexit, nec bellum aut victoriam appellabat, victos cohibuisse: et ne laureatas quidem rei* prospere *gestæ* literas principi *composuit; sed silentio*

NOTÆ

solebant 'æquora Danubii cunctis tranare sub armis:' ergo armati, ergo et in equis expediti; forte aliter in æstuariis.

[v] *Obstupefacti*] 'Subita conterrent hostes; usitata vilescunt,' inquit Vegetius 3. ult. Marcius apud Livium l. xxv. 'Audeamus, quod credi non potest ausuros nos: eo ipso quod difficillimum videtur, facillimum erit.'

[w] *Qui mare expectabant*] Legunt, *Camaras;* sed nihil mutandum. *Mare expectare*, nihil hic est aliud, quam secundum maris æstum opperiri. *Boxhornius.*

Ludit immo Tacitus, ut solet, uno verbo duabus significationibus respondente nominibus diversis. 'Qui classem, qui naves expectabant;' id est, qui putabant nunquam fore, ut Romani possent eos aggredi sine classe, aut qualibuscumque navibus.

Qui mare expectabant: Qui scil. sibi persuaserant ipsum mare pro muro ipsis fore, atque accessu prohibiturum Romanos. *Gronovius.*

Mare] Classis hic, naves, et mare, unum et idem est: irruptionem hostium mari, seu navibus et classe expectabant, in quo decepti sunt.

[x] *Per ostentationem, aut officiorum ambitum*] Sic Plut. in Tito Flaminio: 'Cum comperisset Titus, eos qui se præcesserant duces, Sulpicium scil. et Publium, quod adulta æstate irrupissent in Macedoniam, et bellum serius intulissent, dilatos ac fatigatos esse; dum scil. difficultates locorum et itinerum eluctarentur, aut levibus adversus Philippum præliis, dum copias et annonam sibi comparant, divexarentur; non quemadmodum illi, qui cum domi annum totum absumsissent in honoribus et officiis, serius profecti erant ad exercitus: non, inquam, simili modo se gerere debere putavit, ita ut ipse sic in officiis et vanis honoribus tempus tereret; immo contra annum integrum provinciæ et magistratui acquirere et lucrari statuit.'

[y] *Victos*] Nempe ab aliis legatis.

[z] *Ne laureatis quidem gesta prosecutus est*] Sic scribit de L. Vitellio Hist. III. 'Ipse lauream prospere gestæ rei ad fratrem misit.'

famæ famam auxit, æstimantibus, quanta futuri spe tam magna tacuisset.

19. Ceterum animorum provinciæ prudens,[b] simulque doctus per aliena experimenta, parum profici armis, si injuriæ sequerentur, causas bellorum statuit excidere.[1] A se suisque orsus, primam[2] domum suam coërcuit; quod plerisque haud minus arduum est, quam provinciam regere. Agere[3] nihil per libertos[4] servosque publicæ rei:[c] non stu-

suo, ac premendo famam, decus auxit, judicantibus, quanto futuri voto tam magnifica reticuisset.

Ceterum gnarus ingeniorum provinciæ, et etiam aliorum experientia certus, parum prodesse arma et prælia, *si iniquitates et ludibria adderentur, materiam bellorum abolere penitus decrevit. Incipiens a se suisque, primo familiam suam continuit; quod multis non minus difficile est, quam provinciam administrare. Nullum negotium, quod ad Rempub. spectaret, gerebat per libertos aut servos: non privato*

1 Ita editiones veteres, Cl. Ernestus et recentiores. Lipsius *exscindere*.—2 Sic libri omnes, præter J. F. Gronovium et Ryckium qui edidere, *primum*. —3 Hic intelligi volunt *agere:* cujus ellipseos exempla requiro. Groslotius corrigebat *publice geri:* quod non placet: activum requiritur. *Agere* excidisse putes, quod mox præcedit *regere*. Ernest. Cum Bipont. lacunam explevi ex mente Rhenani. *Oberl.*—4 Male Ms. Vatic. 3429. *liberos*. Brotier.

NOTÆ

· Subintelligendum hic, *literis*. Livius l. v. 'Literæ a Postumio laureatæ sequuntur, victoriam populi Romani esse.'

Libro xiv. in princ. 'Tabellarius, qui se ex Macedonia venire diceret, reddidisse laureatas literas dicitur.'

Mittebantur etiam nuntii cum *laureatis jaculis:* aut si mari, *laureata navis*.

· Sic *laureati fasces* consulibus præcedebant, post victoriam, et in triumpho: laureatusque senatus, et populus, et exercitus in lætitia, et in excipiendis imperatoribus. *Pichena*. Laureamque ovantes seu triumphantes deponebant in Capitolio, scil. in sinu Jovis.

Ne laureatis quidem] Non licuit scribere jam olim senatui, nisi qui magistratus populi Rom. esset, neque forte mox principi. Livius l. xxvi. 'Cum de literis L. Martii referretur, res gestæ magnificæ senatui visæ, titulus honoris, quod imperio, non populi jussu, non ex auctoritate patrum dato, proprætor senatui scripserat, magnam partem hominum offendebat.' Hoc tamen licuit Agricolæ legato Cæsaris, et quidem consulari, si 'in sui famam exultare,' et ostentare victoriam publice voluisset; sed majora destinabat.

[a] *Ipsa dissimulatione*] Vide ingenium famæ: fugientes sequitur ipsa, sequentes fugit. Sic de Catone Sallustius: 'Quo minus gloriam petebat, eo magis assequebatur.' *Virdungus*.

[b] *Animorum provinciæ prudens*] Id est, noscens animos provincialium. *Rhenanus*.

[c] *Nihil per libertos servosque publicæ*

diis privatis,[d] nec ex commendatione,[e] aut precibus Centurionum milites accire,[5 f] sed optimum quemque fidelissimum

affectu aut ambitu, nec commendatione aut pro desideriis centurionum deligebat milites, sed egregium quemque et *fidelissimum existimabat: cuncta noscere, non*

—5 Mallet Danesius, *adsciscere*. Quod probat Ernestus: tentat quoque, *ad-*

NOTÆ

rei] Sic initio imperii Tiberius habuit *modesta servitia:* quod non tam debet intelligi de modico numero, quam de modestia servorum ac libertorum; et in eo diversus Tiberius a ministro Sejano. Nam pro magna fortuna habebatur, nosci vel et ipsius servulis. 'Libertis quoque ac janitoribus ejus notescere pro magnifico accipiebatur.' Tac. Ann. l. VI. et IV. 'Satis constabat auctam ei arrogantiam, fœdum illud in propatulo servitium [procerum] spectanti.' Contra Trajanus apud Plin. l. III. epist. 18. 'Est magnificum, quod te ab omni contagione vitiorum reprimis ac revocas, sed magnificentius, quod tuos.'

Nihil per libertos] Supple *gerere*, seu *regere*, quod habes supra.

[d] *Non studiis privatis*] Qua ratione scil. futurum erat, ut sæpe indigni ascirentur. Enimvero 'privatæ res semper offecere, officientve publicis,' ut ait Livius.

[e] *Nec ex commendatione*] Quomodo igitur? aut per se, aut ex fama cognitos. *Virdungus.*

Recte sic: nam, teste Varrone lib. III. de vita pop. Rom. apud Nonium: referentibus centurionibus, adoptati in cohortes subibant, ut semper plenæ essent legiones; a quo optiones in turmis decurionum, et in cohortibus centurionum appellati. *Gronovius.*

Nec ex commendatione] Sed ultro et ex suamet æstimatione dux ascire milites debet et ministros, non alieno nutu, et vago suam utilitatem sectantium hominum arbitrio circumferri, ac sæpe decipi. Martialis 8. 'Principis est virtus maxima nosse suos.' Sic Alexander apud Plut. Apoph. dicitur honorasse Craterum, amasse Ephestionem, dexteritatem Ptolemæi suspicionibus aspersisse, ab turbidis ingeniis Arrii et Pythonis sibi cavisse: et Augustus apud Tac. l. I. 'Lepidum dixit capacem imperii, sed aspernantem; Gallum Asinium avidum et minorem; L. Arruntium non indignum, et si casus daret, ausurum:' quia scil. noverat ingenia hæc hominum intrinsecus. 'Ad populum phaleras, ego te intus et in cute novi.'

[f] *Milites accire*] Tac. Hist. lib. III. 44. ubi de Britannicis legionibus: 'In quibus plerique centuriones ac milites a Vitellio provecti,' &c. Nec puto, legionibus ascribebantur obvii quique: fuerunt alia ministeria atque longa tyrocinia; fuit alia militia longe ignobilior, classiariorum nempe, et forte etiam auxiliarium; quamvis postea res aliter se habuerint, et cum in auxiliis præmia militiæ properarentur; ideo mox legiones spretæ, sed inferiori ævo. Tyrones diu in castris legionum versati inter leves et ferentarios, aut etiam vacui ac supervacui, priusquam ascirentur cohortibus, legionum.

Accire] Possit sumi non tantum de delectu militari, sed et de provectione ad ampliores ordines, ad optionatum v. g. et ad centurionatum: quod

patere: omnia scire, non omnia[g] exequi: parvis peccatis veniam, magnis severitatem commodare:[h] nec poena semper, sed sæpius pœnitentia contentus esse: officiis[i] et ad-

omnia punire: modicis delictis gratiam, magnis pœnam attemperare: non supplicio semper, sed sæpe pœnitentia placari: muneribus negotiisque potius imponere sole-

scire, vel *accire*. Sic Brotierus; qui cum Ryckio scribit *adscire;* Gronovius

NOTÆ

fiebat ex commendatione tribunorum et ipsorum centurionum, qui bonas artes et industriam suorum laudabant in tali occasione.

g *Omnia scire, non omnia*] Hinc scitum illud Domitii Afri: 'Princeps, qui vult omnia scire, necesse habet multa ignoscere.'

Non omnia exequi] Notabis, *exequi* hic valere, *punire, ulcisci*. *Exequi* scil. pro persequi, seu vindicare legibus, et ex disciplina militari. Ita Sueton. Jul. 67. 'Delicta neque observabat omnia, neque pro modo exequebatur.'

Exequi] Scire omnia, non tamen advertere; ne scil. punire delicta et vindicare sæpe invitus cogeretur.

Non omnia exequi] Plin. epist. ad Geminium: 'Salubris indulgentia et ad obliterata jam delicta conniventia, quæ magnos in Repub. viros decet. Decet et in privato judicio et civili ac domestica hominum conversatione, multis erratis oculos claudere. Non imitari illos qui, omnium libidinum servi, sic aliorum vitiis irascuntur, quasi invideant et gravissime puniunt, quos maxime imitantur. Optimum et emendatissimum existimo, qui ceteris ita ignoscit, tanquam ipse quotidie peccet; ita a peccatis abstinet, tanquam nemini ignoscat.'

Non omnia exequi] Plutar. de Præceptis Reip. ger. 'Ad rem civilem magis congruit hæc præceptio, ut quæ levia sunt, iis omittendis, vulgo gratificere: in momenti alicujus rebus eidem te opponas, neque patiaris eos delinquere. Qui enim omnibus in rebus nimis est accuratus et vehemens, nihilque concedit aut dissimulat, is dum se ubique asperum et implacabilem gerit, multitudinem ad certamen contentionis mutuæ assuefacit. Itaque interdum debet, (ut est apud poëtam,) aliquantulum remittere clavum ob magnam fluctus vim, aliquando ipse veniam dare, ac ludendi socium se, captandæ gratiæ causa, præbere, ut in sacrificiis, certaminibus, et spectaculis: nonnunquam velut in familiis fit, in puerorum peccatis, simulet se non observare, quæ delinquuntur, ac surda aure prætermittat, ut facultas castigandi, et libera oratione increpandi, tanquam medicamentum, non usu jam debilitata et inefficax, sed viribus suis prædita sit, atque auctoritate in majoribus negotiis magis præcellat, atque mordeat multitudinem.'

h *Commodare*] Pro *accommodare*.

i *Officiis*] Sic Tacitus amans brevitatis, pro genio suo sæpe multa reticet, vel subintelligit ex præcedentibus aut sequentibus, vel saltem ex sensu narrationis indistincte, ut patet ex multis locis. Sic dicit Ann. l. II. 'Veruntamen hæc nobis majores;' supple, *tradidere*, quod supra habetur: et alibi, 'recuperare Armeniam;' supple, *parabat*. Sic 'de se Novius,' supple, *confessus;* 'conscios

ministrationibus potius non peccaturos[j] præponere,[6] quam damnare, cum peccassent. Frumenti et tributorum exactionem[7][k] æqualitate munerum[l] mollire, circumcisis, quæ,

bat *non delicturos, quam damnare cum deliquissent. Frumenti et vectigalium onus levare conferendi æqualitate, avulsis* sublatisque fraudibus, *quæ in lucrum*

ascire.—6 Ita Mss. Vatic. 3429. et 4498. Sic quoque Ursinus e vetere codice; unde constat Ursini fides, hactenus suspecta. Cum a libris omnibus editis absit verbum, *præponere*, alii supplebant, *retinere*, alii, *præficere;* Gronovius pro, *potius*, emendabat, *imponere*. Alii ἔλλειψιν esse volebant. *Brotier*. Gronovius cum Ryckio omisit *præponere.*—7 Sic melius forte quam vulg. *auctionem*, et sic volebant Muretus, Lipsius aliique multi. In Ms. Vatic. 3429. *auctionem;* et in margine, *exactionem*. Ms. Vatic. 4498. *exactionem;* et in margine, *auctionem*. In hac varietate nihil mutavi; maxime cum, teste Suetonio in Vespas. XVI. Vespasianus 'non contentus omissa sub Galba vectigalia revocasse: nova et gravia addidisse: auxisse tributa provinciis, nonnullis et duplicasse.' Hoc vult Tacitus, sustulisse Agricolam omnes fraudulentas rationes, quibus hoc agebant ii, qui tributa colligebant, ut provincialibus omnia essent onerosa, sibi utilia et quæstuosa, et ea tantum munera voluisse servari, quæ tributo convehendo erant necessaria, et sic æqualia, non plura, non majora postularent. *Brotier*. Gronovius et Ryckius *auctionem;* quod et in suo textu retinet Brotierus. Bipont. *exactionem.*—

NOTÆ

non edidit:' sic hocce libro, 'at Britanni non virtute, sed occasione et arte ducis rati;' supple, *se victos*, scil. *rati*, de quo mens et sensus anteverterat: et paulo ante; 'nihil per libertos servosque publicæ rei,' supple, *regere*, quod præcessit. Sic hoc loco: 'officiis et administrationibus potius non peccaturos, quam damnare, cum peccassent;' supple, *ascire* seu *commodare*, quod supra habetur.

j *Non peccaturos*] Homines spectatæ fidei et integritatis atque abstinentiæ, non cupidos, non avaros, non rapaces: aliter ac Vespasianus, de quo Sueton. capite 16. 'Creditur etiam procuratorum rapacissimum quemque ad ampliora officia ex industria solitus promovere, quo locupletiores mox condemnaret; quibus quidem vulgo pro spongiis dicebatur uti,' &c.

k *Frumenti ac tributorum exactionem*] Nota duo onera provinciarum. De frumenti triplici genere, decumano, emto, æstimato ex provinciis frumentariis extrahi solito, vide Sigonium l. I. de antiquo jure provinciarum c. 1. Tributum duplex fuit, unum, quod in agros, alterum, quod in ipsa corpora sive capita provincialium impositum. *Virdungus*.

Tributorum auctionem] Legam, *exactionem;* nisi tamen tributa aucta recenter intelligit; quod Vespasianus fecerat, ut in Suetonio legas. *Lipsius*.

Auctionem] Quæ forte et licitatio fuit.

l *Æqualitate munerum*] Intellige æqualitatem simul et æquitatem, quæ hic non multum differunt. *Æqualitas* tributarios respicit, qui scil. æqualitate onerum, seu dispensatione æquali tributorum pro cujusque facultatibus, maxime levantur; *æquitas* respicit dominantes, aut vel ipsos exactores, qui talibus oneribus super-

in quæstum reperta,[8] ipso tributo gravius tolerabantur: namque per ludibrium assidere[m] clausis horreis,[n] et emere ultro

adinventæ, ipso vectigali impatientius ferebantur: quippe per contumeliam assidere horreis cogebantur, obseratisque foribus, emere ultro ac vendere fruges imposito

8 Sic bene recentiores. Male in veteribus editionibus, *in quæstum reperta*

NOTÆ

addunt e suo ingenio *injurias*, et appendunt contumelias, quæ tributo ipso ægrius et iniquius feruntur a sociis.

[m] *Namque per ludibrium assidere*] Sensus est, Milites Romani cogebant in summa annonæ vilitate provinciales, emere frumenta, quæ mox ulterioribus venderent, clausis horreis publicis, veluti in summa caritate, quæ res ludibrio non carebat. In causa erat procuratorum avaritia. *Rhenanus.*

Sensus est, nisi fallor, Provinciales illis coactos frumentum dare, ubi non habebant; ideoque cum ex publicis horreis id emere necessum esset, ægre ac difficulter ad emendum admissos esse, nec nisi oblato ingenti pretio.

An potius hoc vult: clausa ipsorum provincialium horrea, ne de suo darent illud frumentum, sed cogerentur id emere ab harpyis illis? *Virdungus.*

[n] *Clausis horreis*] An publicis horreis, in quæ publicani frumenta Decumarum condiderant, et quanquam haberent fortasse domi frumenta, cogebantur ab istis emere? Talia sane horrea in provinciis, et de iis Tacitus in Ægypto: 'Germanicum apertis horreis, pretia frugum levasse,' inter popularia ejus facta.

An *ludibrium* hoc (ea voce utitur) spectat propria horrea? quæ claudebant publicani, neque aperiri volebant, nisi pacti arbitrio suo super Decumis essent.

Tale sane Cicero Verri objicit in libro tertio: atque edictum etiam vulgasse in aratores, 'Ne tollas ex area, nisi pactus eris.' Itaque pacisci pro libidine publicanorum debebant, qui ut idem ait, *dimidias partes* pro decumis auferebant.

Quid deinde? 'emere ultro cogebantur,' inquit. Cum videlicet tantum frumenti attributum jam publicanis esset, ii rursum vendebant aratoribus, jubebantque emere. Satis? immo amplius, etiam *vendere*. Quomodo? cum grandi pecunia suum vendidissent, redibant, et quasi in usum militum, eorumque annonas, emebant: sed vili pretio scilicet, et eo pretio quod præses aut potius procurator principis, ex ejus re, dixisset. Id quoque a Verrinis prædonibus factum: ubi omnes hæ fraudes relatæ et revelatæ ab illustri Oratore. *Lipsius.*

Id forte intelligi possit de horreis publicis, et etiam de privatis. Quippe procuratores pro suo libito, per ludibrium et per contumeliam injuriamque socios fortasse assidere cogebant horreis etiam privatis, quod tamen tolerabilius fuisset de horreis publicis, quia ibi congesta annona publica, in usum, scil. castrorum præcipue et exercituum: idque forte fieret leviori damno sociorum, si tum liceret ipsis ex aliis horreis sibi comparare frumentum. Et conjicere licet omnia horrea sic clausa esse; vel certe publicis horreis clausis assedisse tum socios, cum exhausta erant horrea privatorum, aut cum suis fraudibus et monopoliis, falsisque rumoribus de re frumentaria et annonæ caritate sparsis, aut certe fictis arrhis, quia scil.

frumenta,[o] ac vendere pretio[9 p] cogebantur: devertia itine-

---

quæ. Frustra Pichena, *repertis*. Brotier.—9 Ms. Vatic. 3429. *ludere pretio*. Non emendandum, ut placet Gronovio, *vendere parvo*. Hæc frumenta pretio, a publicanis æstimato, vendebantur. Unde iis nomen, *frumentum æstimatum*. Idem.

NOTÆ

soli frumentum emerent certo tempore, et in horrea publica congererent, idque jus sibi unis arrogarent pro libito, contemtis rejectisque aliis mercatoribus, aut etiam emere, militaris necessitatis prætextu, prohibitis. Vel simili fraude et flagitio in publicum, cum scil. difficultatem tritici procurassent, famemque plebeculæ jam ostentarent, mortemque minitarentur; ita ut fruges, velut *ex hostico raptas*, mallent interim corrumpi, ipsasque in horreis putrefactas occultarent, et usque in vilitatem anni sequentis, enecta interim plebe, et crudelius quam ferro jugulata, reservarent: hinc assidebant miseri *clausis horreis*. Sic reperiuntur 'varia prædandi vocabula:' et ut ait Plautus Aul. sunt 'Homines cum senis manibus genere Geryonaceo: Quos si Argus servet, qui oculeus totus fuit, Is nunquam servet.'

[o] *Emere ultro frumenta*] Romani, præter tributum, devictis a se provinciis, saltem ubi id ferebat soli ratio, conferendam frumenti partem imposuerunt, plerumque decimam. Præter hanc et alia pars legato præsidiarioque provinciæ militi cedebat, et aliis in similem finem; pretio quod æquum videretur.

Qui rei frumentariæ negotio et annonariis functionibus præerant, interdum et quorum aliqua in militaribus auctoritas, in collectione insolenter se gerebant, iniquissimis grassati concussionibus et exactionibus, ut fuse Tullius ostendit quinta in Verrem.

Videntur Romani quicquid in Britannia frumenti nasceretur, maxima parte suum fecisse, et instituto ejus monopolio coëgisse miseros incolas ad redemtionem, quanto libuisset pretio; injecto insuper onere militis alendi, aut consimili, ut vilius iterum distraherent.

Præterea illi, penes quos cura erat subvehendi species annonarias, exempli gratia, Cantuaria Londinum, currus Carlilam usque destinassent, a dominis exacto quanti esset quod a vectionibus vacassent. Expediri tamen illa potuissent, indigenis non ita vexatis; sed minore præfectorum compendio.

Ista aut paria incommoda hic Tacito notantur. *Savilius*.

[p] *Vendere pretio*] Alii legunt, *pendere pretium*, alii, *vendere prædia*, alii, *vendere parvo cogebantur*. Forte sic intelligendum; scil. 'Vendere pretio cogebantur,' quod præfecti nempe, seu procuratores Cæsariani statuissent imposuissentque frumento. Forte nihil deest, et sic concipi possit: *Cogebantur* emere frumentum, ac vendere pretio certo; constitutoque, scil. a publicanis aut procuratoribus, quod satis intelligitur ex eo quod cogerentur: quippe non ad id *cogebantur*, nisi certo pretio publice indicto, forte etiam secreta fraude *cogebantur*.

Pretio cogebantur] Hasce fraudes ex parte expressit eleganter Plinius Paneg. 'Nonne cernere datur, ut sine ullius injuria omnis usibus nostris annus exuberet? quippe non ut ex hostico raptæ perituræque in horreis messes, nequicquam queritantibus sociis, auferuntur. Devehunt ipsi, quod

rum[q] et longinquitas regionum indicebatur, ut civitates a proximis hybernis in remota et avia[r] referrent, donec, quod omnibus in promtu erat, paucis lucrosum[s] fieret.

20. Hæc primo statim anno comprimendo, egregiam famam paci circumdedit; quæ vel incuria, vel tolerantia[1] priorum,[t] haud minus quam bellum timebatur. Sed, ubi

certo *pretio: etiam per difficillima deviaque itinera, atque in procul amotas regiones* transvectio frumenti *imperabatur, ut nationes a vicinis* sibi *præsidiis in ultima et longinqua subveherent* annonam, *donec, quod universis pronum et expeditum erat, paucis quæstui esset.*

Hæc cum primo officii *anno statim coërcuisset, eximium decus paci conciliavit; quæ vel negligentia priorum* legatorum, *vel dissimulatione, non minus metuebatur,*

1 Sic emendavit Rhenanus. Prius erat *intolerantia*. Oberl.

NOTÆ

terra genuit, quod sidus aluit, quod annus tulit: nec novis indictionibus pressi ad vetera tributa, deficiunt. Emit fiscus, quicquid videtur emere: inde copiæ, inde annona, de qua inter licentem vendentemque conveniat: inde hic satietas, nec fames usquam.'

[q] *Divortia itinerum*] Iterum ex Cicerone, (nam quis fraudes melius retegat?) lux esto. Frumenti æstimatio introducta fuit, sed primo, inquit, in commodum aratoris, 'cum in eum locum, quo imperabatur, frumentum portare nollet.' Quid fecerunt boni Præsides? 'Instituerunt semper ad ultima ac difficillima loca apportandum frumentum imperare, ut vecturæ difficultate ad quam vellent æstimationem pervenirent.' Et id vulgo factum ostendit, non solum a Verre aliquo.

At Agricola emendavit, itemque postea Valerianus mandavit: 'Ne præses provincialem aut possessorem cogat frumenta illic, ubi non habet, dare: equum, ubi non potest, pascere; quia, non est alia provisio melior, quam ut in locis suis erogentur, quæ nascuntur, ne aut vehiculis aut animantibus remp. gravent.' *Lipsius.*

[r] *In remota et avia*] Potuit dici quod de Belgica olim Paneg. Max. Augusti. 'Vidisti enim non ut per agros aliarum urbium omnia fere culta, aperta, florentia, vias faciles, navigera flumina ipsas oppidorum portas alluentia: sed statim ab eo flexu, e quo retrorsum via ducit in Belgicam, vasta omnia, inculta, squalentia, muta, tenebrosa: et ut militaris via sit confragosa, et alternis motibus ardua atque præceps, ut vix semiplena carpenta interdum vacua transmittat. Ex quo sæpe accidit ut obsequia nostra tarda sint, cum parvarum frugum nobis difficilior sit evectio, quam ceteris plurimarum.' Has autem difficultates locorum in suum compendium facile vertebant avidi rapinarum et prædæ vultures.

[s] *Paucis lucrosum*] Lamprid. Alex. Alexander Severus 'aurum et argentum raro cuiquam, nisi militi divisit: nefas esse dicens, ut dispensator publicus in delectationes suos suorumve converteret, id quod provinciales dedissent.' Principes, qui talia flagitia patiantur, comparabat Crates olim 'iis ficubus, quæ in altis præruptisque locis nascuntur; e quibus homo fructum non accipit, sed corvi tantum et milvi.'

[t] *Priorum*] Priorum legatorum Britanniæ.

æstas advenit,[u] contracto exercitu, militum[2] in agmine laudare modestiam, disjectos coërcere: loca castris ipse capere: æstuaria ac sylvas ipse prætentare:[v] et nihil interim apud hostes quietum pati, quo minus subitis excursibus popularetur: atque, ubi satis terruerat, parcendo rursus[w] irritamenta[3] pacis ostentare. Quibus rebus multæ civitates,

quam bellum. Sed, postquam rediit æstas, convocatis legionibus, in itinere obsequium militum celebrare, inconditos et inordinatos comprimere: sedem castris ipse deligere: vada sylvasque ipse explorare: et nihil interea apud hostes securum tutumque relinquere, quin repentinis incursionibus omnia ageret, ferret: atque, ubi eos metu perculerat, indulgendo rursus, delinimenta pacis ostendebat. Qua ratione,

2 Sic Gronov. et Ryckius et Bipont. ex emendatione Rhenani. In edd. ante omnibus *multum*. Ms. Vat. (et V. C. Ursini) apud Broterium *multus*, quod ille et in textu recepit. Sed sensit ita non expleri sensum. Itaque addit *militum* ante *laudare*. *In agmine* manifeste conjungitur cum *modestiam* et *disjectos*. Cum milites iter facerent, hoc est, *in agmine*, laudabat modestiam, scil. eorum, qui in agmine manebant; qui deserebant prædandi causa, eos coërcebat. Mihi *multum* tamen suspectum est, malimque deleri: ita omnia plana. *Ernest.* *Militum* bene habet, non delendum. *Multus* Vaticani probat Bleterius. *Oberl.* —3 Lipsius et Acidalius mallent, *invitamenta*. Nobis quoque placeret, si

NOTÆ

[u] *Ubi æstas advenit*] Anni scilicet ab urbe condita 833. qui consules habuit Imp. Titum Vespasianum VIII. Fl. Domitianum VII. Idem erat annus a Christo nato vulgaris 80. *Virdungus.*

[v] *Ipse prætentare*] Non est, quod ab errore Agricolam vindicet, utpote legatum. Sed tanto turpior, neque ullo modo excusanda Taciti ignorantia est, qui illud in aliqua laudis parte ponit. Nam ut ait Polyb. l. x. 'In levis pretii capite fieri experientia debet, non in duce ipso.' *Savilius.* Et tu quis es, qui summum ducem imprudentiæ, et principem auctorum ignorantiæ arguis? num verum de te pronuntiavit doctissimus Jos. Scaliger? Et oranda Modestia est, ut te continere velis?

Et certe id officio ducis convenienter. Leo Imperator Tactic. IX. 12. 'Sin admodum lubrica difficiliaque loca fuerint, te ipsum oportet primum eo transire: deinde ibi consistere et commorari, donec omnes sine offensione transierint.' Idem exemplo suo ingerunt alii magni duces, reges, et imperatores passim in historia.

Ipse prætentare] Panegyr. Constantini: 'Illos pugnare fas est, quibus suo cujusque fato, aut vincendum est, aut cadendum: tu cujus ex vita omnium fata pendent, ad ullum discrimen accedas? inter tot tela gladiosque versere? quis hoc a te exigit? aut quis pati possit, ut quicquam in te belli casibus liceat? deceat te, imperator, hostem ferire? Immo non decet laborare.' Adulatio mera. Attamen distinguendum inter duces et principem, in quo summa rerum, inter loca, occasiones, et etiam hostes.

[w] *Parcendo rursus*] Sallust. Orat. Philipp. 'Ignoscendo populi Rom. magnitudinem auxisse.' Idem in Jug. 'Neque victis quicquam, præter injuriæ licentiam eripuisse.'

quæ in illum diem ex æquo[x] egerant, datis obsidibus, iram posuere, et præsidiis castellisque circumdatæ, tanta[4] ratione curaque, ut nulla ante Britanniæ[y] nova[5] pars illacessita transierit.

pleræque nationes, quæ ad id tempus se pares ferebant Romanis, tum *datis obsidibus, odium omisere, et hæ castellis arcibusque septæ ac cinctæ* sunt, *tanta prudentia diligentiaque, ut nulla Britanniæ pars paulo ante comperta, illacessita* armis Rom. *præterierit.*

faverent libri. *Brotier.*—4 Ms. Vatic. 3429. *et tanta ratione.*—5 Ita libri omnes. Mallet Gronovius, *nota pars:* eum sunt secuti recentiores interpretes Galli et Angli. Ernestus retinet, *nova pars;* sed mox excidisse putat *sic* vel *ita.* Nihil omnino mutabat Illustr. Huetius, et *novam* partem explicabat, *Romanis armis inaccessam.* Brotier.

NOTÆ

x *Ex æquo*] Quæ feroces et hactenus indomitæ omnes pacis seu deditionis conditiones abnuerant, quasi viribus atque opibus æquales Romanis, aut certe resistendo pares, finitimorum subsidio, tum dedere obsides, et iram posuere.

Ex æquo egerant] Quæ pari pervicacia libertatem defendebant, qua oppugnabantur.

y *Ut nulla ante Britanniæ*] Tanta cum prudentia et cura circumdatæ castellis civitates fuere, ut nulla antehac ignota Romanis Britanniæ pars extiterit, quæ non ex illis castellis, tanquam ὁρμητηρίοις, bello lacesseretur. *Berneggerus.*

Aliter H. Savilius versione Anglica accepit. Sic enim reddit, ac si velit Tacitus, neminem Britannorum castella illa lacessere ausum fuisse. Me quod spectat, mendosum id existimo, legendumque: *ut nulla inde Britannorum pars illacessita transierit.*

Inde idem, quod postea, *exinde:* ut ex eo tempore nulli rebellium Britannorum illæsi et sine clade ea loca transire potuerint. *Boxhornius.*

Scribendum videtur: *nulla ante Britanniæ nota.* Et prospicit, quod mox dicturus est c. 22. 'Tertius expeditionum annus novas gentes aperuit.' Ante hunc igitur tentatæ partes non erant *novæ*, sed *notæ*. Gronovius.

Nulla . . . nova pars illacessita transierit] Possit hic locus intelligi ex his quæ præcessere: 'Loca castris ipse capere: æstuaria ac sylvas ipse prætentare: et nihil interim apud hostes quietum pati, quo minus subitis excursibus popularetur: atque, ubi satis terruerat,' &c. Itaque hoc nostro loco ita disposita erant castella variis locis Britanniæ, ut pars nulla illacessita transiret, id est, remaneret. Neque enim sic capias, quasi inter illa castella illacessiti transire non possent neque auderent barbari. Potius est, ut nulla pars regionis esset, quæ ex illis castellis non posset lacessi, exterreri, ferri et agi: qui sensus colligitur ex illis quæ præcedunt, 'nihil apud hostes quietum pati, quo minus subitis excursibus popularetur.' Τὸ *transierit*, id est, effugerit, seu nulla erat; quæ non potuerit hinc lacessi, nempe, a Romanis. Ne putes tamen Agricolam amplexum esse his castellis ceteras Britanniæ gentes: nam mox, 'tertius expeditionum annus novas gentes aperuit,

21. Sequens hyems[s] saluberrimis consiliis absumta: nam-

Quæ successit hyems utilissimis consiliis transacta est: quippe, ut homines vagi

NOTÆ

vastatis usque ad Taum... nationibus ... ponendisque insuper castellis spatium fuit.' Sic igitur capio, ut nulla pars Britanniæ, quæ paulo ante *nova* erat, et quæ tunc recens comperta fuit, illacessita manserit, aut manere potuerit. Quod sequitur de gentibus tertio anno visis et cognitis, illæ pro tunc, cum priora illa castella disponerentur, certe nec novæ tum nec veteres erant, quia nondum apertæ armis Rom. aut cognitæ erant: quia tantum, scil. tertio expeditionum anno compertæ tandem et cognitæ sunt, et tunc *novæ* fuerunt Romanis, et tum tantum novæ dici potuerunt, quia de novo compertæ.

Nulla ... nova pars illacessita transierit] Quod possit intelligi ex præcedentibus; 'æstuaria ac sylvas ipse prætentare: et nihil interim apud hostes quietum pati, quominus subitis excursibus popularetur... Quibus rebus multæ civitates,' &c. Ergo his actis, *multæ civitates* dedere *obsides* Agricolæ, et *posuere iram*, quod occasionem et facultatem dedit firmandis passim præsidiis et castellis: et quod factum *tanta ratione curaque, ut nulla*, quæ ante hos excursus *nova* Romanis armis erat *Britanniæ pars*, jam *illacessita* evaserit; sicque nulla pars intacta pertransierit, effugerit, abierit. Notandum arces et urbes præcipuas Britannorum fuisse *æstuaria et sylvas*. Has fossis muniebant, hisque se maxime tuebantur. At jam variis locis disposita Agricolæ præsidia tentabant hæc munimenta barbarorum; et ex his fere omnes nationes ante incognitas lacessebant, aut lacessere poterant Romani.

Illacessita transierit] Id intelligunt, ita ut *nulla, quæ ante nova Britanniæ pars fuit*, intentata, seu intacta armis Romanis remanserit. Id posset dici seu intelligi de Britanniæ partibus, paulo ante compertis ab ipsomet Agricola. Hoc sensu, *transierit*, idem esset, ac nulla pars transmissa seu omissa sit, quin lacesseretur, aut lacessi posset ex illis præsidiis Romanis ab Agricola constructis.

Nova pars] Paulo ante repertæ erant quædam Britanniæ partes, seu nationes, quæ hactenus incognitæ Romanis fuerant; ideoque *novas* illas vocat. At præsidia castellaque ita disposuerat Agricola, ut nulla pars, seu natio *nova*, id est, paulo ante comperta, transire illacessita potuerit; hoc est, facile lacessi potuit ex immunitis huic regioni præsidiis. De quibus castellis sic etiam infra c. 22: 'Annotabant... nullum ab Agricola positum castellum, aut vi hostium expugnatum, aut pactione ac fuga desertum.' Immo 'crebræ eruptiones, &c. ita intrepida ibi hyems et sibi quisque præsidio.' Igitur erumpebant ex istis præsidiis Romani, et castella hæc sibi invicem subsidio erant. Itaque feroces nationes paulo ante compertæ, et nondum domitæ, transire in ditionem, seu fines Rom. illæsæ et illacessitæ non poterant. Aut certe facile ex istis præsidiis lacessi poterant, ita ut sic continerentur intra suos fines, aut vastarentur pro nutu præsidiariorum et limitaneorum ducum.

[s] *Sequens hyems*] Anni scilicet 833. post urbem conditam, quo consules fuerunt M Plautius Silvanus, M. Annius Verus Pollio, qui et insignis morte Titi Imperatoris. *Virdungus.*

que, ut homines dispersi[a] ac rudes, eoque in[1] bello faciles,[b]

insultique, et ideo ad bella promti, paci et otio per amœnitates assuefierent, suadere

1 Edd. ante Rhen. *in bello:* unde magis probem alteram Rhenani conjecturam *in bellum*, sive *in bella:* quod non minus recte dicitur. *Ernest.* Restituo lectionem pristinam. Sic et Bip. qui *faciles* recte reddunt *facile parabiles, promti.* Oberl. Gronovius cum Ryckio et Brotiero omisit *in.*

NOTÆ

[a] *Dispersi*] Sic olim mira sapientia Theseus Athenienses, qui per pagos Atticæ regionis dispersi erant, in unam urbem deduxit. Unde potestas civitatis, imperium, opes, mœnia, portus, emporium, classis, navalia, armamentarium. Hinc porticus, theatra, domorum elegantia, conviviorum amœnitas, balnea, templa, fora, judicia, studia, leges, eloquentia, ceteræque artes optimæ; hinc ædificia publica, prytaneium, arx validissima, Areopagus, et sanctissima delubra sapientiæ, Lyceum, Academia, Pœcile, et quicquid optimum sanctissimum, atque amœnissimum in amplissima civitate fingi aut cogitari potest.

Dispersi ac rudes] Quam facunde Orator talia persequitur in Orat. pro Sextio: 'Quis enim vestrum, judices, ignorat, ita naturam rerum tulisse, ut quodam tempore homines, nondum neque naturali neque civili jure descripto, fusi per agros ac dispersi vagarentur, tantumque haberent, quantum manu ac viribus, per cædem ac vulnera, aut eripere aut retinere potuissent? Qui igitur primi virtute et consilio præstanti extiterunt, ii perspecto genere humanæ docilitatis atque ingenii, dissipatos unum in locum congregarunt, eosque ex feritate illa ad justitiam atque mansuetudinem traduxerunt. Tum res communem utilitatem continentes, quas publicas appellamus, tum conventicula hominum, quæ postea civitates nominatæ sunt, tunc domicilia conjuncta, quas urbes dicimus, invento et divino et humano jure, mœnibus sepserunt. Atque inter hanc vitam perpolitam humanitate, et illam immanem nihil tam interest, quam jus, atque vis.' Sic et Plut. l. I. de Fortuna aut Virt. Alexandri. 'Porro, quam inprimis admirantur Zenonis rempubl. qui ipse Stoicæ sectæ fundamenta jecit. Hæc in unam illam summam colligitur, ne oppidatim, aut per singulos discriminatim populos habitemus, suis quique legibus, institutisque diremti, sed ut existimemus omnes homines esse populares nostros municipesque, una, scil. ut sit vita, perinde ut mundus unus, velut unius armenti compascuo in agro compascentis.'

Dispersique ac rudes] Plutar. ibid. de Fort. aut Virt. Alex. 'Quod Themistocles, cum extorris patria ingentibus cumulatus donis esset a Persarum rege, urbes scil. stipendiarias tres adeptus in frumentum, singulas in vinum et in pulmentaria: quod tum dixisse fertur, O pueri, perieramus, nisi periissemus. Hoc itidem mihi videtur, justiusque dici posse de iis, qui ab Alexandro in ditionem redacti sunt. Haudquaquam mansuescerent homines illi, nisi prius vincerentur: haudquaquam Alexandriam Ægyptus habuisset, nec Mesopotamia Seleuciam, nec Sogdiana Prophtasiam, nec Bucephaliam India, nec accolam Græcam Caucasus urbem, quibus urbibus, pristina exoleta feritate, deterrimi quique mores in me-

quieti et otio per voluptates assuescerent, hortari privatim, adjuvare publice, ut templa, fora, domus exstruerent, laudando promtos, et castigando segnes: ita honoris æmulatio pro necessitate erat. Jam vero Principum filios liberalibus artibus[c] erudire, et ingenia Britannorum studiis Gallorum[d]

privatim, navare operam publice, ut delubra, foras, ædes ædificarent, extollendo strenuos, et objurgando inertes: sic ipsis *æmulatio decoris loco imperii erat. Præterea vero liberos procerum liberalibus disciplinis instituere, et indolem Britannorum in-*

NOTÆ

liores usu transierunt ... Beatiores mihi videntur multo, qui ab Alexandro subacti sunt, quam qui arma ejus effugerunt: quippe hos nullus perditissimam vitam agere prohibuit, illos ad feliciora vitæ instituta vel invitos traduxit.' Idem Plut. l. II. de Fort. aut Virt. Alex. ' Alexandro sua virtus divinum et e dignitate regia certamen imperabat, cujus erat finis, non aurum illud, quod mille camelis circumferebatur, non deliciæ Medicæ, aut mensæ, aut mulieres, non Calydonium vinum, aut Hyrcani pisces; sed ut iisdem moribus ac legibus universos institutos homines, uni etiam parere imperio, unique vivendi rationi obtemperare persuaderet, aut cogeret.' Idem ibid. ' Alexandri vero disciplinam si attendas, Hyrcanos connubia docuit, ut agriculturam Arachosios. Sogdianos parentes alere perpulit, nec in posterum interimere. Persas matres revereri, earumque connubiis abstinere,' &c. Ibid. Plut. ' Alexander ita statuens, divinitus se communem omnium nationum moderatorem atque arbitrum esse missum, quos verbis non poterat, armis, ad communitatem adigens, omnes undique gentes in unum corpus conduxit, tanquam in amicitiæ cratera commiscens vitas, mores, nuptias, victus rationes, mandavitque ut universi mundum pro patria agnoscerent, castra pro arce et præsidio, bonos pro cognatis, malos pro peregrinis. Illam vero videre voluissem præclaram hanc sacramque sponsalium procurationem, cum, scil. Alexander uno tentorio, quod auro erat ornatum, complexus centum Persidas sponsas, totidemque Macedones et Græcos sponsos, communibus penatibus mensæque eidem adhibuit: primusque ipse serto redimitus, hymenæum orsus, tanquam cantilenam amoris mutui testem accinens, maximas et potentissimas gentes in communitatem conduxit, centum copulatis conjugio paribus, unius ipse puellæ sponsus, reliquis omnibus auspex simul et pater et moderator.'

b. *Bello faciles*] Quia dispersi nullas civitates habebant præter *sylvas*, et modicas admodum opes, ideoque hi bello feliciores, quam pace; deinde quia *rudes* artium omnium præterquam belli, sicque ab omni amœnitate et humanitate procul amoti, feroces et bello faciles promtique agitabant.

c *Principum filios liberalibus artibus*] Sic jam olim a Sertorio usurpatum erga Hispanos observat Plutarchus in ejus vita. ' Ea causa,' inquit, ' Barbari maxime amabant, admirabanturque Sertorium, quod disciplina Rom. iisdemque armis et eodem ordine instructos ipsos in acie componeret, simulque auferret ipsis violentiam illam immanitatemque ac ferociam, quam

anteferre, ut, qui modo linguam[e] Romanam abnuebant, elo-

geniis Gallorum anteponere, ita *ut, qui nuper sermonem Rom. respuebant*, jam *fa-*

NOTÆ

antea præferebant in præliis; cum pro agminibus latrociniorum more agitantibus, ingentem ex ipsis exercitum recteque dispositum institueret, cum etiam ipse liberaliter argentum singulis distribueret, et auro galeas ipsorum exornaret, variisque coloribus distingueret scuta et clypeos; cum et doceret ipsos indui tunicis et chlamydibus, quibus flores inserti intextique erant; cum simul et pecuniam illis ad hæc comparanda suppeditaret, et ipsos ad hunc egregium ornatum sumtu suo, exemploque et æmulatione incitaret. Maxime vero conciliabat animos cura ipsius erga liberos procerum. Nobilissimos quippe harum nationum juvenes cum coëgisset evocassetque in urbem magnam, quam Oscam vocant, præfecit his, instituitque præceptores, qui ipsos Græcis Romanisque disciplinis imbuerent; sicque re ipsa filios primorum obsides habuit in sua potestate, dum in speciem illos institueret, velut eo consilio, et tanquam, statim atque in viros ipsi ascripti essent, eos in partem imperii et Reipub. vocaturus asciturusque esset. Patres vero miro gaudio afficiebantur, cum viderent filios vestibus purpura prætextis ornatos, et cum eo honore simulque cum modestia institutas scholas frequentarent, cum et Sertorius pro ipsis stipendium honorariumque exhiberet præceptoribus et ludi magistris, cum et sæpe eorum ingenia præsens ipse exploraret, præmiumque præcellentibus indole juvenibus proponeret, aureosque torques his præberet, quos bullas Romani vocant.'

[d] *Studiis Gallorum*] De quibus sic Strabo, ubi de Gymnasio Massiliensi: 'Hæc Massiliensium institutio hodie nobilissimum quemque Romanorum pellexit, adeo ut pro peregrinatione quam studiorum causa Athenas pridem suscipiebant disciplinarum cupidi, nunc illuc se conferant: quorum æmulatio Gallos quoque excitavit, ut pace per Galliam composita, ipsi otium a rebus bellicis amplectentes, ad discendi institutum animum appellerent, non viritim modo, sed etiam universim per urbes. Quippe qui dicendi magistros (quos Sophistas vocant) privato publicoque impendio oppidatim suscipiant, salarium illis statuentes perinde ac medicis.'

Ex illo prisco Galliarum instituto manavit illud Satyrici poëtæ: 'Gallia causidicos docuit facunda Britannos.' Notum est etiam certamen Græcæ Latinæque facundiæ Lugduni olim institutum ad aram Divo Augusto consecratam: ad quam olim Satyricus alludens prima Satyra, inquit: 'Aut Lugdunensem Rhetor dicturus ad aram.' Strabo etiam de Massilia scribens, 'Eadem,' inquit, 'urbs Massilia Gallos linguæ Græcæ studiosos fecit, et eo usque amantes, ut contractus et conventa apud eos Græco sermone concipiantur.'

Studiis Gallorum] Ingenia, studia, artes hoc loco pro eodem sunt. Ingenia Britannorum ingeniis Gallorum præfert, aut præferre fingit Agricola, ut sic juvenes illorum ad amplectendas artes Romanas impellat.

[e] *Ut, qui modo linguam*] *Ita ut qui modo*, seu, nuper, *linguam Rom. abnuebant* aut spernebant, jam *eloquentiam concupiscerent*.

quentiam concupiscerent.[a] Inde etiam habitus nostri honor[f] et frequens toga:[g] paulatimque discessum[3] ad delinimenta

eundiam nostram *ambirent*. *Dein etiam cultus nostri honos, et in usu toga* Rom.

2 Sic recte quidem. Nec satis apte Cl. Ernestus hanc diversitatem in modis verborum arguit, et mutatum vellet, aut *abnuerent*.....aut *concupiscebant*. Agricola principum filios liberalibus artibus erudiendo, ingenia Britannorum ostentando, eaque studiis Gallorum meliora prædicando, effecit ut Britanni, qui modo linguam Romanam abnuebant, eloquentiam concupiscerent. Potuisset quidem Tacitus quoque dicere, *abnuerent*. Abstinuit autem ne pariter desinerent verba. Id enim est orationis vitium. *Brotier*.—3 Mallet Pichena, *descensum*.

NOTÆ

[f] *Habitus nostri honor*] Gellius lib. XIII. T. Castritius Rhetoricæ disciplinæ doctor, 'cum discipulos quondam suos senatores vidisset die feriato tunicis et lacernis indutos, et Gallicis calceatos, Equidem, inquit, maluissem vos togatos esse. Pigitum est cinctos saltem esse et penulatos. Sed si hic vester hujusmodi vestitus die multo jam usu ignoscibilis est, soleatos tamen vos pop. Rom. senatores, per urbis vias ingredi nequaquam decorum est.'

[g] *Frequens toga*] Toga vestis Romanorum propria in pace, ut *sagum* in castris; unde *togati*, *sagatis*, id est, pagani militibus opponuntur: sed et *palliatis*, id est, Græcis, Suetonio; et *braccatis*, id est, *Gallis*, Tacito. Quia autem non nisi in foro *togati*, atque adeo *toga* vestis forensis; hinc *togatus* pro homine forensi sive patrono causarum, item pro salutatore, quia in alia veste *matutinum* illud *Ave* deferre fas non erat. *Virdungus*.

Item pro pacifico ac pacem observante. Supra Hist. l. III. de Fl. Sabino: 'Togatum nempe se et unum e senatoribus, dum ... præliis legionum, &c. judicatur.' Eo sensu sumi etiam debet locus ille Hist. II. 20. 'quod versicolore sago braccas .. indutus togatos alloqueretur.' Similiter et hoc lib. c. 9. Agricola, licet vir militaris, 'inter togatos facile justeque agebat.'

Toga] Ascon. Pedian. in Orat. Cic. pro M. Scauro ait, Catonem 'togatum sine tunica exercuisse judicium in forumque sic descendisse: idque repetisse ex vetere consuetudine, secundum quam et Romuli ætatis statuæ in Capitolio, et in Rostris Camilli, fuerunt togatæ sine tunicis.'

Frequens toga] Indui toga egregium et honestum fuit, at vero tunicis molle et fœmineum. Nam olim viri Romani 'primo quidem sine tunicis, toga sola amicti fuerunt.' Sic apud Gellium VII. 12. Ideoque 'P. Africanus Pauli filius, vir omnibus bonis artibus atque omni virtute præditus, P. Sulp. Gallo homini delicato inter pleraque alia, quæ objectabat, id quoque probro dedit, quod tunicis uteretur manus totas operientibus. Verba sunt hæc Scipionis: Nam qui quotidie unguentatus adversum speculum ornetur, cujus supercilia raduntur, qui barba vulsa, fœminibusque subvulsis ambulet, qui in conviviis adolescentulus cum amatore, cum chirodota tunica inferior accubuerit, qui non modo vinosus, sed virosus quoque sit, eum ne quisquam dubitet, quin idem fecerit, quod cynædi facere solent.'

vitiorum, porticus et balnea et conviviorum[h] elegantiam:[i]

sensimque deventum est *ad blandimenta vitiorum, basilicas et thermas et exqui-*

NOTÆ

Non præcise probrosus, quia cum *chirodota, &c.* sed præcipue, quia *inferior* amante in toro convivali accubuisset inter epulas. Nam sic *inferior* accumbens, in sinu amatoris molliter quiescebat. Sic Britanni juvenes paulatim ad *voluptates* et *delinimenta vitiorum* descendere; et sensim tales fuere, quibus diceret Vespasianus apud Suetonium: 'Mallem allium oboluisses.'

[h] *Conviviorum*] Quæ vocat Plinius Paneg. 'Exquisita ingenia cœnarum.'

Conviviorum] Elegantiam seu luxum hunc facunde describit Paneg. Theod. 'Delicati illi ac fluentes, et quales tulit sæpe Respub. parum se lautos putabant, nisi luxuria vertisset annum, nisi hybernæ poculis rosæ innatassent, nisi æstivam in gemmis capacibus glaciem Falerna fregissent: horum gulæ angustus erat noster orbis. Namque appositas dapes non sapore; sed sumtu [libabant, æstimabant]. Illis demum cibis acquiescebant, quos extremus oriens, aut positus extra Rom. Colchus imperium, aut famosa naufragiis maria misissent, quos inviæ [seu invitæ] quodam modo, reluctantique naturæ hominum pericla rapuissent. Ut taceam infami sæpe delectu scriptos in provinciis aucupes, ductasque sub signis venatorum cohortes militasse conviviis: nonne cognovimus cujusdam retro principis non prandia sæpe, sed fercula S. H. millies æstimata, patrimoniorum equestrium pretia traxisse?'

Conviviorum] Quorum luxus exponitur apud Gellium xv. 8. 'Verba,' inquit, 'quæ apposuimus Phavorini hæc sunt: Præfecti popinæ atque luxuriæ negant cœnam lautam esse, nisi cum libentissime edis, tum auferatur, et alia esca melior atque amplior succenturietur. Is nunc flos cœnæ habeatur inter istos, quibus sumtus et fastidium pro facetiis procedit. Qui negant ullam avem, præter ficedulam, totam comesse oportere. Ceterarum avium atque altilium, nisi tantum apponatur, ut a cuniculis inferiori parte saturi fiant, convivium putant inopia sordere. Superiorem partem avium atque altilium qui edunt, eos palatum non habere. Si proportione crescit luxuria, et debere epulas crescere. Videte quid relinquitur, nisi ut delibari sibi cœnas jubeant, ne edendo defatigentur: quando stratus auro, argento, purpura, amplior aliquot hominibus, quam Diis immortalibus adornantur.'

[i] *Elegantiam*] Gellius lib. XI. 11. 'Apparet elegantem dictum antiquitus non ab ingenii elegantia, sed qui nimis læto amœnoque cultu victuque esset. Postea elegans reprehendi quidem desiit, sed laude nulla dignabatur, nisi cujus elegantia erat moderatissima. Sic M. Tullius L. Crasso et Q. Scævolæ non meram elegantiam, sed multam parsimoniam mistam laudi dedit: Crassus, inquit, erat parcissimus elegantium, Scævola parcorum elegantissimus. Præterea ex eodem libro Catonis, hæc etiam sparsim et intercise commeminimus: Vestiri, inquit, in foro honeste, mos erat, domi quod satis erat, equos carius quam coquos emebant. Poëticæ artis honos non erat. Si quis in ea re studebat, aut sese ad convivia applicabat, grassator vocabatur.'

idque apud imperitos *humanitas* vocabatur,[j] cum pars servitutis[k] esset.

22. Tertius expeditionum[l] annus novas gentes aperuit, vastatis usque ad Taum[1 m] (æstuario nomen est) nationibus: qua formidine territi hostes, quanquam conflictatum sævis

sitæ comitatis epulas: idque apud rudes civilitas seu urbanitas *appellabatur, cum pars servitii foret.*

Tertia expeditionum æstas novas nationes reperit, direptis provinciis usque ad Taum (*sic æstuarium appellatur*)*: quo terrore perculsi hostes, non ausi sunt aggredi*

1 Mss. Vatic. *ad Tanaum.* Sed in margine Ms. Vatic. 3429. *Taum.*—

NOTÆ

j *Humanitas vocabatur*] Idem Gell. XIII. 15. 'Itaque verba posui Varronis e libro rerum humanarum primo, cujus principium hoc est: Praxiteles, qui propter artificium egregium, nemini est paulummodo humaniori ignotus. Humaniori, inquit, non ita ut vulgo dicitur, facili et tractabili et benevolo, tametsi rudis literarum sit (hoc enim cum sententia nequaquam convenit) sed eruditiori doctiorique, qui Praxitelem, quid fuerit, et ex libris et ex historia cognoverit.'

k *Pars servitutis*] Voluptatibus scilicet, virtutis, qua se rursus in libertatem vindicare possent, nervos incidentibus, animosque ad servitutem pessumdantibus. *Virdungus.*

Humanitas hic accipitur ea notione, qua apud Cæsarem libro I. de bello Gall. 'Horum omnium fortissimi sunt Belgæ, propterea quod a cultu atque humanitate provinciæ longissime absunt.' *Boxhornius.*

Huc pertinet locus Hist. IV. 64. quo sic Tencteri ad Agrippin. 'Instituta cultumque patrium resumite, abruptis voluptatibus, quibus Romani plus adversus subjectos, quam armis valent. Sincerus et integer et servitutis oblitus populus,' &c.

Servitutis] Pars servitutis fuit, non præcise recepisse bonas artes hostium; sed servitus fuit imbui moribus illorum, discere linguam Rom. et eloquentiam, eandemque juris dicendi disciplinam, (id enim ex imperio summum fuit;) et præsertim imbui certis artibus, quæ corrumpunt juvenes et mores profligant; quæ in flagitia voluptatum, desidiam, mollitiamque et inertiam statim desciscunt. Hæc quippe inter artes dominantium; hæc inter arcana imperii, hæc inter prima capita inservientium. Ut patet jam olim de quibusdam gentibus Orientis, quæ regibus Persarum parebant, quæ sic domitæ statim, ac deliciis infractæ sunt.

l *Tertius expeditionis*] M. Plautio Silvano, M. Annio Vero consulibus: anno urbis conditæ 834. *Virdungus.*

m *Usque ad Taum*] *Tuedam*, ut alii putant. *Savilius.*

Tuedæ fluvii ostium in Ottadinis, hodie *Northumberland.* Is autem fluvius Angliam a Scotia longo spatio discludit, limesque orientalis dicitur. Ex Cambdeno. *Virdungus.*

Taum] Tava, fluvius Caledoniorum et Damniorum pop. Britanniæ majoris versus septentrionem, in Oceanum Germanicum se exonerat: hodie *Tay*, in regno Scotiæ: labitur in mare Allemaniæ. *Tillemonius.*

tempestatibus[n] exercitum, lacessere non ausi: ponendisque insuper castellis spatium fuit. Annotabant periti, non alium Ducem opportunitates locorum sapientius legisse: nullum ab Agricola positum castellum[o] aut vi hostium expugnatum, aut pactione aut fuga desertum. Crebræ eruptiones:[p] nam adversus moras obsidionis annuis copiis[q] firmabantur: ita intrepida ibi hyems, et sibi quisque præsidio,[r] irritis hosti-

exercitum, quamvis ille *diris procellis vexatus et exagitatus fuisset: muniendisque præterea præsidiis tempus fuit. Observabant prudentes, non alium ducem solertius elegisse opportuna* præsidiis *loca: nullum ab Agricola structum castellum, aut vi hostili emptum, aut pacto ac militum digressu relictum* esse. Immo ex his præsidiis *crebro erumpebat* miles Rom. *quippe* ea *singulis annis copiis commeatuque et annona firmabantur adversus spatia obsidionum: sic impavida illa hyberna* erant, *et sibi quisque subsidio, ac inani hostium impetu, ideoque* illi *spem abjicie-*

NOTÆ.

[n] *Tempestatibus*] Non intelligit forte de tempestatibus maritimis, quasi copias mari devexerit Agricola, sed de procellis cœlo immissis. Talibus procellis divexatum sæpe, cum terra incederet, exercitum Alexandri memorat Curtius.

[o] *Positum castellum*] Castra et castella quibus locis munienda sint, docet Vegetius I. 22. nimirum, loco tuto, ubi et lignorum, et pabuli, et aquæ suppetat copia. Et si diutius commorandum sit, loci salubritatem etiam eligendam monet. Cavendum autem, ne mons sit vicinus altior, qui ab adversariis captus possit officere; considerandumque, ne torrentibus inundari consueverit campus, &c. Adde l. IV. 1.

Hæc castella inferior ætas *Burgos* appellavit. Eaque sæpe structa instar oppidorum, præsertim in finibus imperii, et ubi perpetuæ stationes et prætenturæ contra hostem; eademque origo nobilium aliquot hodie oppidorum. *Virdungus.*

[p] *Crebræ eruptiones*] Sæpe erumpebant adversus hostes præsidiarii milites ex istis castellis, quia quolibet anno firmabantur semper novis copiis; (intelligit autem copias cujusque generis, hominum scil. et cibariorum, seu commeatuum;) ita ut facile possent illi adversus obsidentes erumpere. Aut *eruptiones* illæ possint etiam ita intelligi, ut illacessiti ipsi præsidiarii ultro hostes lacesserent ex his præsidiis, excurrerentque ad prædam: et 'ita intrepida ibi hyems,' &c.

[q] *Annuis copiis*] Puto dictum indistincte pro quibuscumque copiis. Sic infra, 'mixtis copiis;' id est cibis, et simul agminibus seu manipulis, numeris, &c.

Annuis copiis] Veget. III. 26. 'Qui frumentum necessariumque commeatum non præparat, vincitur sine ferro.' Sic in plerisque oppidis cibaria habuere: 'totius anni in aceto [ad poscam] larido atque ordeo et paleis condita habebat.' Capitol. in Gord.

[r] *Sibi quisque præsidio*] Nonnulli intelligunt, quasi quodlibet castellum, intra se, seu cujusque castelli miles ipse sibi præsidio esset, ut solus, nempe, se tutari posset, etiam si ex vicinis castellis non subveniretur. Ego intelligebam, sic disposita fuisse ea castella, ut alia aliis, alternisque vicibus sibi invicem præsidio essent, prout necessitas postularet, aut in-

bus, eoque desperantibus, quia soliti plerumque damna æstatis hybernis eventibus pensare, tum æstate atque hyeme juxta pellebantur. Nec Agricola unquam per alios gesta avidus[2] intercepit: seu Centurio, seu Præfectus, incorruptum facti testem[s] habebat. Apud quosdam acerbior in conviciis[t] narrabatur, ut[3] bonis comis, ita adversus malos injucundus: ceterum ex iracundia nihil supererat:[u] secretum et[4] silentium[v] ejus non timeres: honestius putabat offendere, quam odisse.[w]

bant, quia cum sæpe ante *æstivas clades hybernis excursibus instaurare solerent, tum perinde æstivo atque hyberno tempore repellebantur. Nec unquam Agricola res ab aliis gestas per ambitionem sibi arrogavit; sive centurio, sive præfectus* cohortis egregie se gessisset, eum *integrum decori facinoris testem experiebatur. Apud nonnullos ferebatur asperior in probris, ut bonis facilis, ita malis infestus: porro ex ira* illius *nihil occultum remanebat: conscientiam et silentium illius non metueres: honestius credebat iram promere, quam premere.*

2 *Avidus* eleganter dicitur. Nec addendum, *gloriæ*, aut omittendum, *avidus*; ut vult Cl. Ernestus. *Brotier.*—3 Edd. vett. *ut erat bonis c.* quod restituit Broterius; non bene, ut opinor: nec enim aptum est Taciti in talibus consuetudini illud *erat*. *Ernest.*—4 Pro *et* Ms. Vatic. 3429. habet *ut*.

NOTÆ

staret hostis. Nam supra, civitates 'præsidiis castellisque circumdatæ tanta ratione curaque, ut nulla ante Britanniæ nova pars illacessita transierit.' Si nulla natio transire potuit, aut mansit intacta ab illis præsidiis; igitur vicina invicem illa castella et sic ordine disposita, ut sibi invicem mutuo subsidio essent.

[s] *Incorruptum facti testem*] Sic declarabat Agricola; neminem, qui suæ confideret, alienæ virtuti invidere. Et hoc profecto, si quid aliud, ardentem inflammat, et armat militum generosorum virtutem. Ut contra, quamvis præclarum ingenium hebetat, et quamvis fortem indolem exarmat misera illa (ut vocat Plinius) reputatio; 'vides enim, si quid bene feceris, nesciet imperator; aut si sciverit, testimonium non reddet.' *Virdungus.*

Cic. pro Muræna: 'Quibus Lucius Lucullus tantum laudis impertit, quantum neque ambitiosus imperator, neque invidus tribuere alteri in communicanda gloria solet.'

Testem] Qui testis simul et judex et arbiter esset: ut, scil. et laudaret, et remuneraret.

[t] *In conviciis*] Cum, scil. objurgaret, seu castigaret verbis.

[u] *Ex iracundia nihil supererat*] Seneca de ira II. 16. 'Simplicissimi omnium habentur iracundi.' *Pichena.*

Ex iracundia nihil supererat] Ennius apud Gell. XIX. 8. 'Eo, inquit, ingenio natus sum; amicitiam atque inimicitiam in fronte promtam gero.'

[v] *Secretum et silentium*] Contra de Domitiano inferius: 'Talibus curis exercitus, quodque sævæ cogitationis indicium erat, secreto suo satiatus.'

De eodem etiam Plinius Panegyrico ad Trajanum: 'Non audire quisquam, non alloqui audebat, tenebras

23. Quarta æstas[x] obtinendis, quæ percurrerat,[1] [y] in-

Quartus annus transactus est *in* componendis ac *possidendis, quæ peragrave-*

1 Ita Rhenanus et recentiores. Puteolanus et veteres editiones, *præcur-*

NOTÆ

semper secretumque captantem; nec unquam ex solitudine sua prodeuntem, nisi ut solitudinem faceret.'

Secretum] Conscientiam et dissimulationem ejus non metueres.

Secretum et silentium] Ut eorum, quorum iræ altæ gravesque sunt, et introrsus versæ, quos 'tristes, acerbos, et irreconciliabiles,' vocat Aristoteles et describit: tales Tiberius et Domitianus. *Virdungus.*

Tales sunt, qui revolvunt iras animo in longum, ut suo tempore erumpant acrius.

t *Secretum et silentium*] Quod clare intelliges ex altero loco Tac. Ann. XIII. 21. ubi de Agrippina: 'Nec... mihi infamia parricidii aut Cæsari conscientia subeunda est.' Accusabatur affectati imperii mater adversus filium Neronem: et cogitato a matre parricidio, quid gravius in conscientia filii dominantis, etiam si falsa accusatio foret? ibi *secretum* et *silentium* hoc, quod alte reconditur; hæc est ipsa *conscientia* gravis, cujus pondus subit ille, cui aliquid restat ex iracundia, et qui id tegit et altum premit, quod certe grave est obtegenti; sed et sæpe erumpit in perniciem ejus, cui odium et ira reservabatur. Infra de Domitiano c. 39. 'Talibus curis exercitus, quodque sævæ cogitationis indicium erat, secreto suo satiatus,' &c.

w *Quam odisse*] Quam premere aut recondere odium suum: ira fuit, non odium.

x *Quarta æstas*] Anni ab urbe condita 835. a natalibus Christi Dionysianis 82. qui annus habuit consules Imp. Domitianum VIII. et T. Flavium Sabinum. *Virdungus.*

y *Obtinendis, quæ percurrerat*] Aliud est vastare et percurrere agrum, aliud suum facere, et, ut hic loquitur noster, *obtinere*. Igitur quæ tertio expeditionis anno, excursionibus tantum pervagatus erat Agricola, quarti anni æstate omnino sub Romani imperii ditionem redegit. *Boxhornius.*

Jam redegerat Agricola sub ditionem Rom. quæ ante percurrerat: sed *obtinuit*, id est, quæ celeri quodam virtutis ac victoriæ cursu obierat, subegerat, occuparat, eorum annuæ morte continua possessione, administratione, et usurpatione, ibi jus populi Romani fundavit: in eis tenendis obduravit obfirmavitque sese; atque ostendit, non se, ut prædam aut gloriolam peteret, sed ea possessurum venisse, ac nec relinquere, neque eripi sibi velle.

Et quin id præsidiis castellisque firmandis consecutus fuerit, mihi dubium non est. Tò *percurrit*, explicant *continuit*, haud male; sed aliud proprie est *continere*, aliud *obtinere: obtinere* est, pacifice possidere, est perseverare in tenendo, quod Galli dicunt *maintenir et garder*, seu providere, ne qua vis possessionem interrumpat, et si qua tentetur, eam fortiter feliciterque repellere. Vide, quæ notamus ad Livium libro III. 37. *Gronovius.*

Ex Floro aliud est *facere* provinciam, aliud *obtinere*. *Facere* est domare hostem, eum vincere et subigere vi armisque. At *obtinere* provinciam, est illam pacare et pacatam possidere, ita ut nullus hostis intra

sumta: ac, si virtus exercituum et Romani nominis gloria pateretur, inventus in ipsa Britannia terminus.[a] Nam Clota[2] et Bodotria, diversi maris æstibus[3] per immensum revectæ,[4 a]

rat: ac, si fortitudo legionum, et populi Rom. decus id permitteret, repertus est in ipsa Britannia finis virtutis ac decoris. Quippe Glota et Bodotria, contrarii maris æstu seu reciprocatione aquarum per infinitum spatium re-

rerat.—2 Ita Mss. Vatic. et editiones veteres. Male Beroaldus et recentiores, *Glota*. Ptolemæo quoque, II. 3. memoratur *Clota æstuarium*. Brotier. Gronovius tamen et Ryckius servant *Glota*.—3 Mss. editiones veteres et recentiores, *æstibus*. Male Rhenanus, *æstus*; Lipsius, *æstu*; [et sic Gronovius et Ryckius.] In Ms. Vatic. 3429. *diversis maris æstibus*. Brotier.—4 Ita Mss. Vatic. et veteres ac recentiores editiones. Male Rhenanus, *revecti*, quod multi postea retinuere, [cum Ryckio et Gronovio.] *Idem*.

NOTÆ

aut extra de possessione contendat, sed cedat, jure victoriæ.

Obtinendis, quæ percurrerat] Florus l. IV. 'Difficilius est provincias obtinere, quam facere: viribus parantur, jure retinentur.' Publius: 'Fortunam citius reperias, quam retineas.'

[a] *Terminus*] Terminus nempe virtutis et gloriæ.

[a] *Nam Glota et Bodotria, diversi maris æstu per immensum revecti*] *Glota*, æstuarium *Dubrettaniæ*; *Bodotria* æstuarium *Edinburgi*. Savilius. In Veneto legitur, *Diversi maris æstibus per immensum revectæ*. Quod si tantummodo immutemus, *revectæ*, in *revectis*: sic melius erit. Videtur enim isthmum ibi fuisse inter duo maria, ergo et duo æstus diversi maris: qui æstus, sive accessus per immensum revehebantur, id est, longe se intra terras insinuabant, adeo ut angustum ibi terræ spatium relinquerent. Annal. XV. 'Proruptis per immensum ædificiis.' *Pichena*.

Qui *dirimuntur?* haud dubie *Glota* et *Bidotria* fluvio. Quomodo? angusto terrarum spatio. Quare? quia *diversi maris æstu per immensum revecti*: hoc est, hinc atque inde occurrentis æstus impetu et affluxu maris detenti, et velut repulsi in terras, ac retro acti. Atque eo intervallo non longo castellis septo, quicquid interius terrarum erat, parebat Romanis. *Gronovius*.

Illi duo fluvii diverso et diversi maris æstu hinc et inde longe revecti in terras, et hi spatio terrarum angusto inter se diremti: quod spatium castellis occupavit Agricola.

Glota] Vel Clota, fluvius Damniorum populorum in Britannia majore versus septentrionem et occidentem: hodie *Clyde*, in provincia *Clydesdale*, regni Scotiæ ad meridiem et occidentem, labitur in Oceanum occidentalem. Glota æstuarium, est sinus Oceani ad ostium Glotæ fluvii: hodie vocatur *Frith of Clyde*, in latere occidentali regni Scotiæ. *Tillemonius*.

Bodotria] Æstuarium, vel sinus Oceani Germanici, et Damniorum populorum, in ora orientali Britanniæ majoris: hodie *Frith of Forth* Scotis, *Golfe d'Edinbourg* Francis, inter provincias *Lothian* et *Fife* ad mare Allemaniæ, et in latere orientali regni Scotiæ. *Tillemonius*.

angusto[b] terrarum spatio dirimuntur: quod tum præsidiis firmabatur: atque omnis propior sinus tenebatur, summotis velut in aliam insulam hostibus.

24. Quinto expeditionum[c] anno, nave prima[1 d] transgressus, ignotas ad id tempus gentes crebris simul ac prosperis præliis domuit: eamque partem Britanniæ, quæ Hiberniam[e] aspicit, copiis instruxit, in spem[2] magis,[f] quam ob formidi-

pulsi, arcto terrarum limite inter se *dividuntur: qui tum dispositis castellis vallabatur: atque omnis sinus propinquior occupabatur, amandatis velut in aliam insulam hostibus.*

Quinta æstate prima rate transvectus, novas et incognitas hactenus nationes frequentibus simul ac prosperis pugnis debellavit: illudque latus Britanniæ, quod spectat Hiberniam, milite ac præsidiis firmavit, in spem magis, quam ob metum:

1 Ita libri omnes. Emendabat Illustr. Huetius, *navibus tum primum transgressus.* Tentat quoque Cl. de la Bleterie, *gnave transgressus.* At non crediderim hanc esse Taciti mentem stylumve. Nec forte satis certæ Latinitatis, *gnare.* Aperta mihi videtur Taciti narratio. Agricola, summotis ultra Clotam et Bodotriam, velut in aliam insulam, hostibus, transgressus est Clotam æstuarium, *the Gulf of Dumbarton*, nave, Romanarum omnium prima, quæ oras illas scrutata est: eamque Britanniæ partem, quæ Hiberniam aspicit, nempe provincias *Cantire*, *Carrik*, *Galloway*, *Wight*, &c. copiis instruxit. *Brotier.*—2 Optime dictum. Frustra tentat Lipsius, *in speciem*, id est, ad

NOTÆ

[b] *Angusto*] Fluviorum alter a meridie, alter a septentrione revehebatur penitus in terras; attamen inter utrumque adhuc relinquebatur angustum terræ spatium intactum ab illis æstuariis; et ea parte jungebantur ulteriores Britanni cum aliis. Itaque præsidiis Rom. occupat illud spatium Agricola; sicque commercia et conventus et auxilia mutua indomitæ Britanniæ dirimebat prohibebatque. Quo et elucidabitur ille locus Taciti supra, 'ut nulla ante Britanniæ nova pars illacessita transierit.'

[c] *Quinto expeditionum*] Anno urbis conditæ 836. quo consules fuerunt Imp. Domitianus IX. T. Verginius Rufus II. Hic est annus, quo Domitianus philosophos urbe Italiaque exegit. *Virdungus.*

[d] *Nave prima*] Non præcise *prima navis* dicitur, quia *prætoria*, sed quia *prima* transgrediebatur.

[e] *Hiberniam*] De qua sic Mela lib. III. 6. 'Super Britanniam Juverna est pæne par spatio, sed utrimque æqualis, tractu littorum oblonga, cœli ad maturanda semina iniqui: verum adeo luxuriosa herbis, non lætis modo, sed etiam dulcibus, ut se exigua parte diei pecora impleant, et nisi pabulo prohibeantur, diutius pasta dissiliant. Cultores ejus inconditi sunt, et omnium virtutum ignari magis, quam aliæ gentes, aliquatenus tamen gnari, pietatis admodum expertes.' Alii confundunt *Juvernam* cum Islandia.

[f] *In spem magis*] Vel potius, *in speciem magis.* Lipsius.

Tò *speciem* ab auctoris mente mihi videtur alienum. Nam si *in speciem* tantum, et ad arma Romana ostentanda, illam Britanniæ partem Agri-

nem: si quidem Hibernia,[g] medio inter Britanniam atque Hispaniam sita,[h] et Gallico quoque mari[i] opportuna, valentissimam[j] Imperii partem magnis invicem usibus miscuerit. Spatium ejus, si Britanniæ comparetur, angustius,[k] nostri maris insulas[l] superat. Solum cœlumque et ingenia cultusque hominum haud multum a Britannia differunt, nec in melius.[3] Aditus portusque per commercia et negotiatores cog-

quippe Hibernia posita medio inter Britanniam et Hispaniam spatio, *et Gallico etiam mari commoda, potentissimam imperii partem magnis invicem opportunitatibus jungere possit. Illius magnitudo, si cum Britannia conferatur, minor,* attamen *nostri æquoris insulis amplior est. Terra, aër, et indoles habitusque incolarum, non multum discrepant a Britannia. Accessus portusque magis comperti per commercia*

ostentandas vires. *Idem.*—3 Brotierus legit *differunt: melius aditus*, et ita

NOTÆ

cola copiis instruxisset, sane *species* illa absque formidine non fuisset.

Verius ergo, *in spem*, scilicet *Hiberniæ potiundæ;* quod etiam ostendunt sequentia verba. *Pichena.*

Si *in speciem* legis, quare ista subjungit? 'Siquidem Hibernia valentissimam imperii partem magnis invicem usibus miscuerit.' Dicere hoc vult: Britanniæ eam partem, quæ *Hiberniam* spectat, copiis ab Agricola instructam, non tam metu ullo, quam *spe* Hiberniam quoque ipsam obtinendi: quod clarum ex sequentibus: 'aditus portusque per commercia et negotiatores cogniti.' Mox: 'Agricola expulsum seditione domestica, &c. in occasionem retinebat.' Facilem quoque rem sibi persuasisse, illa monstrant: 'sæpe ex eo audivi,' &c. Copiis itaque instruxit hanc Britanniæ partem, ut in tempore paratas ad expeditionem haberet. *Acidalius.* Scil. *in spem* magis obtinendi ea parte regionem novam, Hiberniam scil. quam *ob formidinem* rebellionis subjectorum ea parte Britanniæ, quam metu, ne ea parte nos lacesserent, aut Britannis succurrerent Hiberni.

g *Hibernia*] Britannicarum insularum una: hodie *Ireland*, regnum et insula; paret regi Magnæ Britanniæ. *Tillemon.*

h *Medio inter Britanniam atque Hispaniam sita*] Cave intelligas, *in medio* sitam, id est, æque distantem. Nam Hibernia proxima quidem est Britanniæ, ab Hispania vero longissime abest. Sed, *in medio*, hic significat, in eodem maris spatio sita. *Pichena.*

Hiberniæ talis est situs. Ab ortu habet Britanniam, a qua unius diei navigatione disjungitur: ab occidente, vasto et aperto pulsatur Oceano; a septentrione, Islandiam procul spectat: a meridie, Hispaniæ objecta est, et ab ea tridui navigatione abest. *Virdungus.*

i *Gallico ... mari*] Gallicum mare pars est Oceani occidentalis, alluit oram occidentalem Galliæ Lugdunensis. Hodie *Mer de France*, circa Britanniam et Normanniam provincias regni Franciæ. *Tillemonius.*

j *Valentissimam*] Intelligit Hispaniam et Galliam.

k *Angustius*] Si demas Caledoniam seu Scotiam, non minor est Hibernia, quam Anglia.

l *Nostri maris insulas*] Intelligit Me-

niti. Agricola expulsum seditione domestica unum ex Regulis gentis exceperat, ac specie amicitiæ in occasionem retinebat.[m] Sæpe ex eo audivi,[4] legione una et modicis[n] auxiliis debellari obtinerique Hiberniam posse. Idque etiam adversus Britanniam profuturum, si Romana ubique arma, et velut e conspectu libertas tolleretur.

25. Ceterum æstate, qua sextum[o] officii annum inchoabat, amplexus[1] civitates trans Bodotriam sitas,[p] quia motus

mercatoresque. Agricola exceperat unum ex dynastis Hiberniæ, intestina discordia ejectum, et eum *prætextu amicitiæ in occasionem reservabat. Sæpe ab illo accepi, posse Hiberniam expugnari et possideri una legione, et modica sociorum manu. Idque etiam usui futurum contra Britanniam, si Romana ubique castra* spectarentur, *et libertas velut ex oculis* omnium mortalium *prorsus auferretur.*

Porro ea *expeditione, qua incipiebat sextum administrationis annum,* ipse prætentavit *validas nationes ultra Bodotriam positas, quia bellum omnium ultra popu-*

Rhenanus et recentiores, cum Ryckio et Gronov. Pro *melius*, Rhenanus et Danesius mallent *ejus*, nempe insulæ. Emendabat Muretus, *differunt in melius. Aditus.* In Mss. Vatic. et editionibus veteribus, *differt i in melius aditus.* Ac forte nihil fuit mutandum. Hic enim eleganter usurpatur, *differt. In melius* dici quoque potuit, ea potissimum ætate, qua præpositio *in* erat familiaris, ut *in tantum, in quantum.* Nec fere aliter Tacitus, Annal. XIV. 39. 'Cuncta tamen ad Imperatorem in mollius relata.' *Brotier.* Acidalius corrigit *differunt, nec in melius.* Arripio cum Bipont. hanc emendationem, sine qua vox *melius* plane friget. *Oberl.*—4 Forsan *audivit.* Bipont.

1 Ita Ms. Vatic. 3429. et quidem optime. Perperam in veteribus et re-

NOTÆ

diterraneum mare, et quæ in eo insulæ, ut Siciliam, Cretam, &c. *Savil.*

[m] *In occasionem retinebat*] Ut antea Claudius invaserat Britanniam obtentu Berici regis exulis restituendi. *Virdungus.*

[n] *Legione una et modicis*] Tam enim expertos armis milites habuerunt Romani, testante Vegetio II. 4. ut cuivis bello duæ legiones crederentur posse sufficere: in levioribus autem bellis, sit III. 1. unam legionem, mixtis auxiliis, hoc est 10,000. peditum, et duo millia equitum crediderunt posse sufficere. *Virdungus.*

[o] *Æstate, qua sextum*] Ab urbe condita 837. æræ Christianæ vulgaris 84. Imp. Domitiano X. App. Junio Sabino consulibus.

[p] *Amplas civitates trans Bodotriam sitas*] Lipsius reposuit: *ampla civitate trans Bodotriam sita.* Quod quidem, ut a librorum fide, ita etiam ab historia ipsa recedere videtur.

Nam sic inferretur, unam tantum civitatem trans Bodotriam fuisse; cum magnam illam Caledoniæ provinciam plures civitates seu populos habuisse; ipse Tacitus affirmet paulo infra: 'cœtibus et sacrificiis conspirationem civitatum sancirent:' ac deinde; 'legationibus et fœderibus omnium civitatum vires exciverant.' Ubi non de integra Britannia, sed de sola Caledonia sermo. Veterem ergo lectionem restitui. Atque ubi in vulgatis legitur, *portus classe exploravit*: Rhenani judicium secutus correxi, *prius classe exploravit.* Jussit scilicet Agricola, ut classis littora Caledoniæ

universarum ultra gentium, et infesta hostili exercitu[2] itinera, timebantur, portus classe exploravit :[q] quæ, ab Agricola primum assumta in partem virium, sequebatur egregia specie, cum simul terra, simul mari bellum impelleretur,[3] ac sæpe iisdem castris pedes equesque, et nauticus miles, mixti copiis[r] et lætitia, sua quisque facta,[s] suos casus attollerent: ac modo sylvarum et montium profunda, modo tempestatum ac fluctuum adversa, hinc terra et hostis, hinc auctus[4]

lorum, et infensæ inaccessæque hostilibus copiis viæ metuebantur, ideoque *portus* illorum *exploravit cum classe: quæ* tum *primum ascita ab Agricola in partem copiarum, sectabatur ingenti specie, cum simul terra marique arma promoverentur, ac plerumque in iisdem æstivis pedites equitesque et classiarii milites sociati commeatibus cibisque et gaudio, sua quisque facinora, suos eventus celebrarent: ac nunc saltuum immensa ac montium ardua, nunc procellarum fluctuumque improspera, hinc regio et*

centioribus editionibus, *amplas civitates.* In mediis, *ampla civitate .... sita.* Gronovius emendabat, *amplæ civitatis .... sitæ.* Rhenanus, ut vulgata retineret, mox corrigebat, *prius* pro *portus.* Tacitus autem dixit, *amplexus civitates,* ut supra Annal. xv. 59. 'amplectitur rempublicam.' *Brotier.* Ryckius et Gronovius scribunt *amplas civitates.*—2 Ms. Vatic. 3429. et veteres edd. *hostilis exercitus.*—3 Ms. Vatic. 3429. et veteres editiones, *impellitur.* Frustra tentat Cl. Ernestus, *inferretur, impingeretur.* Brotier.—4 Ita, et eleganter, veteres ac recentiores editiones. Pichena aliique, cum Ryckio et Gronovio,

NOTÆ

circumveheretur, atque omnia loca, quæ in mari non longe abessent, exploraret. *Pichena.*

Lego: *amplæ civitatis trans Bodotriam sitæ, quia motus, &c. timebantur, portus classe exploravit.* Et *portus,* non *portum,* quia civitatem ponit, non pro oppido, sed pro gente, vel regione aliquot populos complexa, et late per tractum littoris patente; ad quam erat verisimile, naturam ab Oceano complures aditus portusque patefecisse. Sic dicitur *civitas Helvetiorum* Cæsari; *civitas Hyrcanorum* Trogo Pompeio. *Gronovius.*

[q] *Portus classe exploravit*] Et hoc imperatorio officio convenienter, si verum. Dux consuetudinem pelagi, vel loci ante congressum debet cognoscere. Vegetius et Cæsar lib. IV. de bell. Gall. cap. 20.

Pro *portus* sæpe legebatur *prius:* sed *portus* eundem sensum facit, immo et forte meliorem: non enim si bene attendis, prius *classe exploravit;* sed simul sequebatur classis, et *simul terra, simul mari bellum* impellebatur. Ergo sequebatur classis terrestres copias, seu comitabatur juvabatque: non præcedebat, non prius explorabat. Quasi vero dux incederet sine exercitu!

[r] *Mixti copiis*] Forte, mixto milite simul cum remige. Sed tamen malim mixtis inter eos cibis et epulis, aut certe utrisque simul, scil. epulis ac numeris; unde lætitia, et ex lætitia jactatio militaris, ut solet inter istos thrasones. Melius est, *mixti* epulis vinoque et cibis inter se.

[s] *Lætitia, sua quisque facta*] Expones, *per lætitiam,* seu *præ lætitia.*

Oceanus[t] militari jactantia compararentur. Britannos quo-

hostes, hinc inflatus procellis Oceanus, militari ostentatione conferrentur. Etiam, victus Oceanus. Sic quoque vertit Cl. Gordon, 'Those vanquished Ocean.' Murphy quoque, 'And the spirit, with which he conquered winds and waves.' At *victus* simul ad præcedens *terra* et *hostis* referatur. *Idem.*—

NOTÆ

t *Hinc auctus Oceanus*] Putabam, *victus*. Sed quid si *auctus*, quia incognitum mare jam navigatum, et reliquo Oceano quasi adjectum? *Lipsius.*

Hinc auctus Oceanus] Qui novas gentes et adhuc ignotas aperit, is dicitur *auxisse* orbem terrarum, qui revera semper idem, sed non opinione: hinc Alexander ille Magnus, qui plures orbes meditabatur. Juvenalis: 'Æstuat infelix angusto in limite mundi, Ceu Gyaræ clausus scopulis, parvave Seripho.' *Auctus* ergo *Oceanus* putabatur, quod milites id ulterius navigassent quam antea. Per hæc in memoriam redeo Christophori de Columbo; mirabili cujus ausu, immensus ille vetus orbis minima nunc orbis portio censetur. *Salin.*

Recte *auctus*, quia scil. ab his addita provinciæ regio amplissima, quia novus quæsitus ac domitus hostis; quia novus Oceanus Romanum agnoscebat imperium; ideo promotum *auctumque*, et ei accessio facta videbatur. *Gronovius.*

De Tiberi fluvio dixit Tacitus, *immenso auctu* Hist. I. Et in hac lætitia nondum agitur de præliis, nullum quippe adhuc commissum erat, nec de victoria relata ex hoste aut Oceano, qui hactenus tantum explorabatur: narrant tantum quasi per miraculum 'sylvarum et montium profunda,' &c. scil. nova terra, novus occurrebat hostis, novus et inauditus Oceanus. Forte neutrum recte, nec *victus* nec *auctus*. Forte scripsit, *altus Oceanus*, id est, vastus, profundus, atque in immensum se attollens; nam per miraculum, hæc omnia narrant remiges et milites, jam securi discriminis, ut *sylvarum et montium profunda*, ita *fluctuum adversa*, et *altus Oceanus* inter se *militari jactantia* comparabantur. Forte, *hinc terra et hostis, hinc iratus* seu *infestus Oceanus:* huc ducit series et sententia loci hujus.

Auctus Oceanus] Repono, ut fuit in veteribus libris, *auctus Oceanus*, et explico de æstu, quo intumescit furens hoc mare. Cui sententiæ favet alter locus Taciti lib. II. 24. ubi de classe Germanici, quæ per eas insulas, eodemque mari, tempestate dispersa fuit olim: 'Quanto violentior cetero mari Oceanus, et truculentia cœli præstat Germania, tantum illa clades novitate et magnitudine excessit, &c. Tandem relabente æstu, et secundante vento, claudæ naves, raro remigio, aut intentis vestibus, et quædam a validioribus tractæ revertere .... ut quis e longinquo revenerat, miracula narrabant, vim turbinum [en ergo pariter tum etiam auctus Oceanus] et inauditas volucres, monstra maris, ambiguas hominum et belluarum formas, visa, sive ex metu credita.'

Hinc auctus Oceanus] Visa veluti prodigia nova referunt milites remigesque: miles, scil. *sylvarum et montium profunda*, alii *tempestatum ac fluctuum adversa;* et hinc *terra hostisque*, et hinc *auctus Oceanus* per miraculum comparantur. Igitur τὸ *auctus Oceanus* sumi possit eodem sensu, quo *sylvarum et montium profunda*, scil. sensu proprio et naturali, non improprio aut meta-

que, ut ex captivis audiebatur, visa classis obstupefaciebat, tanquam, aperto maris sui secreto, ultimum victis perfugium clauderetur. Ad manus et arma conversi Caledoniam[u] incolentes populi, paratu magno, majore fama, uti mos est de ignotis, oppugnasse[5] ultro, castella adorti,[v] metum, ut provocantes, addiderant: regrediendumque citra Bodotriam, et excedendum potius,[6] quam pellerentur, specie prudentium ignavi[7] admonebant: cum interim cognoscit, hostes pluribus agminibus irrupturos. Ac, ne superante numero et peritia locorum circumiretur,[8] diviso et ipse in tres partes exercitu incessit.

26. Quod ubi cognitum hosti, mutato repente consilio,[w]

ut ex bello captis comperiebatur, conspecta classis Britannos exterrebat, quasi detecto Oceani sui recessu, supremum pulsis effugium adimeretur. Ad vim bellumque conversæ Caledoniæ gentes, ingenti apparatu, et atrociore fama, ut de incognitis solet, quod ipsæ *ultro lacessissent, aggressi præsidia* Rom. *formidinem, ut oppugnantes, intulerant: et prætextu prudentium segnes persuadebant, recedendum esse citra Bodotriam, et* ultro *abeundum potius, quam ejicerentur: cum interea comperit, hostes pluribus cuneis oppugnaturos. Ac, ne numerosioribus copiis, et quia gnari locorum* hostes *erant, circumdaretur, tripartito et ipse exercitu invehebatur.*

Quod ubi compertum est *Britannis, mutata subito sententia, omnes simul noctu*

5 Frustra tentat Lipsius, *oppugnare ultro, castella adoriri.* Alii emendant, *oppugnavere.* Brotier.—6 Mallet Gronovius, *prius, quam pellerentur.*—7 Broterus scribit *ignavi specie prudentium.* Ita Ms. Vatic. 3429. In veteribus editionibus, *specie ignavi prudentium:* inde in recentioribus fuerat emendatum *specie prudentium ignavi.*—8 Sic bene veteres et recentiores Edd. In Lipsianis *circumirentur.* Brotier.

NOTÆ

phorico. Forte tamen rudis miles imperite *auctum Oceanum* dicit, quia nunc major apparet, quam antea sibi finxerant animo, cum nondum hactenus comperissent Britanniam esse insulam, et circumiri Oceano posse. Sed potius *auctus* hic sit iratus, inflatus, &c. sensu proprio.

Oceanus] Pars Oceani Germanici ad septentrionem et occidentem.

[u] *Caledoniam*] Ortelio Caledoniorum tractus Rossia videtur hodie ex tabulis vocari. Retinet vetus nomen oppidum infra Atholiam ad dextram Tai ripam situm, vulgo *Duncelden.* Eadem vestigia extare in *Caldar* et *Calendar,* auctor Scotiæ Chronico. *Virdungus.*

[v] *Oppugnasse ultro, castella adorti*] Fortasse, *oppugnare ultro, castella adoriri.* Lipsius.

Rectissime Pichena sentit τὸ *oppugnasse,* regi a τῷ *fama:* ut *fama oppugnasse,* sit rumor quod oppugnarint. *Castella,* inquit, *adorti,* et apparatu magno et majore fama, vel ex eo quod oppugnatum ultro venissent, metum addiderant. *Gronovius.*

[w] *Mutato repente consilio*] Cum consilium tuum cognoveris adversariis proditum, dispositionem mutare te convenit, Vegetius 3. ult. *Virdungus.*

universi nonam legionem,[x] ut maxime invalidam, nocte aggressi, inter somnum ac trepidationem cæsis vigilibus, irrupere.[y] Jamque in ipsis castris pugnabant, cum Agricola, iter hostium ab exploratoribus edoctus, et vestigiis insecutus, velocissimos equitum peditumque assultare tergis pugnantium jubet; mox ab universis adjici clamorem: et propinqua luce fulsere[z] signa: ita ancipiti[a] malo territi Britanni: et Romanis redit animus, ac, securi de[1] salute, pro gloria certabant. Ultro quin etiam erupere:[2] et fuit atrox in ipsis portarum angustiis prælium, donec pulsi hostes; utroque exercitu certante, his, ut tulisse opem, illis, ne eguisse auxilio viderentur. Quod nisi paludes et sylvæ fugientes texissent, debellatum illa victoria foret.

27. Cujus constantia[1] ac fama[b] ferox exercitus, 'nihil

adorti nonam legionem, ut longe infirmiorem, inter soporem atque consternationem, interfectis vigilibus, impetum fecere. Jamque in ipsis castris certabant, cum Agricola, itinere hostium per exploratores comperto, et vestigiis eos *insectatus, pernicissimos equitum peditumque invadere terga dimicantium jubet, dein omnes simul clamorem tollere: et jam proxima luce micuere vexilla* legionum: *sic imminente utrimque hoste perculsi Caledonii: et nostrorum animis redit virtus, ac* jam *certi de incolumitate, pro gloria dimicabant. Quin etiam* ipsi *ultro invasere* hostes: *et fuit immane certamen in ipso portarum aditu, donec fusi Britanni; pugnante utroque agmine, his, ut subvenisse* Nonanis, *illis, ne indiguisse ope existimarentur. Quod nisi lacus saltusque fugaces occultassent, ea victoria confectum patratumque bellum foret.*

Cujus victoriæ *constantia gloriaque elatus erectusque* animis *exercitus*, nihil

1 Brotierus cum Ryckio et Gronov. legit *pro sal. de gloria.* Sed recte Acidalius monuit *pro* et *de* permutari debere. *Ernest.*—2 *Irrupere* veteres editiones habent: [et sic Ryckius et Gronovius.] Utrumque bonum sensum facit. *Oberl.*

1 Tentant Lipsius, Pichena, et Acidalius *cujus conscientia.* Nihil mutan-

NOTÆ

[x] *Nonam legionem*] Multa hic perite fecerunt Britanni; primum quod repente et improviso, deinde quod noctu sopitos, tum quod universi unam legionem, postremo quod hostium invalidissimos adorti sint. *Vird.*

[y] *Irrupere*] In castra nempe Nonæ legionis.

[z] *Fulsere*] Micuere procul signa legionum, quæ gravius incedebant; unde terror in hostem, qui forte major ingruit, quam si de repente et inopinato irruerent legiones.

[a] *Ancipiti*] Nempe a fronte et a tergo oppugnati: scil. a Nonanis hinc; et illinc, ab his qui auxilio advolarant.

[b] *Cujus constantia ac fama*] Fallor, aut *conscientia* legendum. *Lipsius.*

Recte sic *constantia* aliquando op-

virtuti suæ invium: penetrandam[2] Caledoniam, inveniendamque tandem Britanniæ terminum continuo præliorum cursu,' fremebant: atque illi modo cauti ac sapientes,[c] promti post eventum ac magniloqui erant. Iniquissima hæc bellorum conditio est: prospera omnes sibi vindicant,

viribus suis impervium: perrumpendam esse Caledoniam fremebant, reperiendumque tandem aliquando finem Britanniæ perpetuo certaminum impetu: atque illi paulo ante intenti, seduli, ac modesti, nunc feroces post fortunam ac vaniloqui erant. Miserrima hæc sors armorum est: res prospere gestas omnes sibi

dum existimat Illustr. Huetius, 'quod per summam constantiam exercitus hanc victoriam peperisset.' Mox infra cap. 36. 'ac primo congressu eminus certabatur: simul constantia, simul arte Britanni,' &c. *Brotier.*—2 Ms.

NOTÆ

ponitur, non tam levitati ejus hominis qui varius et mutabilis semper, quam timori seu levitati ex timore: quo, scil. perculsus, minus honeste se gerit in certis occasionibus, nec satis firmiter aut severe resistit pro dignitate seu majestate imperii.

Sic insignis *constantia* Alexandri rapientis ad supplicium quosdam de tumultuantibus armatis: cui convenit apud Tacitum Voculæ *constantia* Hist. IV. 25. item Perdiccæ ultro accedentis et increpantis pedestrem exercitum, qui percussorem ad eum miserat. Justin. 13.

Cui constantiæ contrarium est quod habet Tacitus Hist. II. 94. 'Nec coërcebat istas voces Vitellius, super insitam inerti animo ignaviam, conscius sibi instare donativum:' hoc est, præterquam quod a natura nihil habebat *constantiæ*, et horrebat vanos strepitus, nec audebat militaris turbæ insolentiam imperatoria severitate compescere, &c.

Hinc et intelligendum illud Velleii lib. II. 125. in seditione Germanici Pannonicique exercituum, post excessum Augusti: 'quo quidem tempore, ut pleraque egit ignave Germanicus, ita Drusus....prisca antiquaque severitate,' &c. ubi *ignave*, hoc est, parum constanter, parum severe.

Nam hoc quoque *constantiæ* est, tumultuantibus non cedere, atque etiam obviam ire, ut Suetonius loquitur de Julio, cap. 69.

Nec dubium, quin turpiter et mendaciter aduletur Velleius patri et filio, Tiberio scil. et Druso, factumque *constantissimi*, qua licuit, *exempli*, ut agnoscit Suetonius, *ignaviæ* crimine traducat.

Sic fere et eam vocem hic accipimus, ut, *hujus victoriæ constantia et fama ferox exercitus* sit: cujus, scil. sic interritis animis partæ, tantaque fama passim celebratæ memor, atque inde inflatus erat miles.

Sic Annal. lib. XIV. 'At Suetonius mira constantia medios inter hostes Londinium perrexit.' *Gronovius.*

[c] *Cauti ac sapientes*] Intelligebam de his, qui oppugnati intra castra, modo cauti et attenti erant, ut in adversis solet, nunc autem post victoriam feroces et erecti animis fremebant, &c. Alii intelligunt de his, qui supra, 'specie prudentium ignavi admonebant,' recedendum esse 'citra Bodotriam.' His verbis, *atque illi modo cauti, &c.* videtur Tacitus distinguere alios duces ab iis, qui obsessi erant, ceteros, scil. legatos legionum,

adversa uni[3] imputantur.[d] At Britanni non virtute, sed occasione et arte usos[4] rati,[e] nihil ex arrogantia remittere, quo minus juventutem armarent, conjuges ac liberos in loca tuta transferrent, cœtibus ac sacrificiis conspirationem civitatum sancirent: atque ita irritatis utrimque animis discessum.

arrogant, improspera uni tribuuntur. At Britanni qui non fortitudine, sed casu et astu legati *se victos* esse *putabant, nihil ex ferocia minuere, quin copiarum delectus haberent, uxores filiasque in tutas sedes transmitterent, conciliisque et sacrificiis conjurationem populorum sancirent* ac firmarent: *atque ita infestis utrimque odiis abscessum* est.

Vatic. 3429. *et penetrandam.*—3 Sic bene Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus *cum imputantur*. Brotier.—4 Gronovius cum Ryckio et Brotiero scribit *arte ducis rati*. Sed sic hæret sententia. Ernestus conjicit *arte vicisse:* et laude digna hæc conjectura; nec minus illa Brotieri, *arte se victos rati*. Præferam tamen, quam arripio, Bipont. *arte usos*, scil. Romanos: si malis *arte ducis usos*. Ingeniose quoque Freinshemius, *non virtutem, sed occasionem et artem ducis rati*. Oberl.

NOTÆ

et forte etiam præfectos castrorum ac tribunos et primipili centuriones, qui in consilium vocabantur: a milite scil. eos distinguit, qui tali victoria ferox pervadendam Caledoniam fremebat: vel de toto exercitu indistincte intelligit.

[d] *Adversa uni imputantur*] Hoc est, duci. Sic Hist. IV. de Herennio Gallo: 'Victi, quod tum in morem verterat, non suam ignaviam, sed perfidiam legati culpabant.' *Rhenanus.*

Adversa uni] Sive ante sive post prælium, sive in adversis sive in prosperis, nunquam fas militi imperia ducis sciscitari; at cum adversa ipsi uni imputantur, jam miles se supra ducem attollit, quo nihil exitiabilius. Recteque docet Livius lib. XLIV. 'militem hæc tria curare debere: corpus ut quam validissimum et pernicissimum habeat, arma apta, animum paratum ad subita imperia: cetera scire de se Diis immortalibus et imperatori suo curæ esse. In quo exercitu milites, consul, et imperator vulgi rumoribus circumagatur, ibi nihil salutare esse.'

[e] *Arte ducis rati*] Lego: *non ut virtute, sed occasione et arte ducis superati.* Nam illud *super*, compendio sæpe scriptum, et unica litera: quæ et in fine anteeuntis verbi est, scil. *ducis: occasione* autem *victos* se volunt, quia superventu subito Agricolæ oppressi erant. *Lipsius.*

Non manca hæc: suetum est enim magnitudinis sectatoribus, verbis ibi parcere, ubi sensus ultro emergit. Disce de eorum signifero Thucyd. libro IV. 'Sperabant enim ipsos in vicum Solygiam tentaturos.' Ubi Scholiastes, *subintelligendum τὸ venire.* Sic et hic *victos* facile suppletur. *Salinerius.*

Sensus facile suppletur ex antec. et certe brevitati studet Tacitus; sed nemo tamen mihi persuadebit non ibi deesse aliquid, ut v. g. *se victos, se pulsos rati*, vel quid simile. Forte scripserat, *arte ducis se superatos rati.* Ita ut vox *rati*, alteram similem *superatos* ejecerit.

Arte ducis rati] Potest sensus suppleri ex præcedentibus, *prospera omnes sibi vindicant, uni*, duci nempe,

28. Eadem æstate cohors[f] Usipiorum,[g] per Germanias conscripta,[1] in Britanniam transmissa,[h] magnum ac memorabile facinus[i] ausa est. Occiso Centurione ac militibus, qui, ad tradendam disciplinam immixti[2] manipulis, exem-

Eodem anno cohors Usipiorum apud Germanias delecta, cum in Britanniam transveheretur, ingens atque insigne facinus ausa est. Interfecto centurione et militibus, qui, numeris immixti, ut eos militia Rom. *instituerent,* virtutis ac dis-

1 Brotierus ex Ms. Vatic. 3429. scribit *et in Brit.* at copula deest in libris editis.—2 Sic bene libri editi. Male Ms. Vatic. *immixtis manipulis.*—

NOTÆ

imputantur *adversa.* At Britanni *adversa,* seu adversum prælium contigisse, *non virtute, sed occasione et arte ducis rati, &c.* Quasi diceret, Omnes in se trahunt res prosperas, *adversa uni imputantur:* atque etiam Britanni *adversa* sua, non virtuti, sed occasioni et arti ducis Rom. tribuebant, &c. Inepte et sine ullo sensu corrigunt, *prostrati,* vel *superati.* Sic enim diserte et absolute loquendo, decus Agricolæ minueret Tacitus. Et cur hæc auctor diceret ex persona sua? Immo Britannos ipsos hanc belli gloriam imminuere decebat. Itaque Britanni ipsi sic sentiebant, non Tacitus; neque historiæ scriptor sic jejune et frigide sapiat aut scribat. Forte sic edidit: *Britanni quasi non virtute, sed occasione et arte ducis superati:* aut quid simile.

[f] *Cohors*] Quæ sexcentorum hominum fuit. Sic quælibet Liburnica ducentos milites vexerit.

[g] *Usipiorum*] Usipetes, populi Germaniæ magnæ ad Rhenum fluvium: hodie pars septentrionalis ducatus *Gueldriæ,* cum *Zutphaniæ* comitatu, in provinciis Unitis. *Tillemonius.*

[h] *Transmissa*] Pro transmittenda: hæc scil. transmittebatur, nondum transmissa erat.

[i] *Magnum ac memorabile facinus*] Olim hoc tanti fuit, quanti nunc penetrasse Magellani sinum, et orbem hunc circumdedisse. Ambrosius libro III. Hexaëm. cap. 3. 'Illud magnum et inausum navigantibus, atque intentatum nautis mare, quod Britannias frementi includit æquore, atque in ulteriora, et ipsis fabulis inaccessa secreta se porrigit.' Hac autem circumvectione retecta Britannia, et insula bona fide approbata. *Lipsius.* Magnum erat et memorabile tali tempore ac loco tales rebellionem moliri, et id sic exequi; dein per omnia extrema tamdiu ærumnosam vitam trahere ac durare. Inceptu, profligatu, exitu *magnum* hoc et *memorabile facinus;* non cursu tantum, quem ne cogitarunt quidem, cum rem ingentis ausi susciperent; quanquam et hujus cœpti fortuna ipsis præcipue miseriis fuerit magna et memorabilis. *Gronov.*

Magnum ac memorabile facinus] Longe majus id quod scribitur de Francis nostris Paneg. Max. Aug. 'Recursabat quippe in animos illa sub Divo Probo et paucorum ex Francis captivorum incredibilis audacia et indigna felicitas, qui a Ponto usque correptis navibus, Græciam Asiamque populati, nec impune plerisque Libyæ littoribus appulsi, ipsas postremo navalibus quondam victoriis nobiles ceperant Syracusas, et immenso itinere pervecti, Oceanum, qua terras rupit, intraverant, atque ita eventu temeritatis ostenderant

plum et rectores[j] habebantur, tres liburnicas, adactis per vim gubernatoribus, ascendere: et uno remigante,[3] [k] suspectis duobus, eoque interfectis, nondum vulgato rumore, ut miraculum[l] prævehebantur:[4] mox hac atque illa rapti, et cum[5] plerisque Britannorum, sua[6] defensantium, prælio congressi, ac sæpe victores, aliquando pulsi, eo ad extremum[m] inopiæ venere, ut infirmissimos[n] suorum, mox sorte ductos, vescerentur. Atque ita circumvecti Britanniam, amissis per insci-

ciplinæ *specimen*, simul *et duces æstimabantur*, *coactis per vim rectoribus*, *tres liburnicas conscendere*: *et uno* istorum *abscedente*, hincque *suspectis duobus* aliis, *ideoque et occisis*, *nondum sparsa fama* facinoris, *instar prodigii devehebantur* Oceano: *dein huc atque illuc abrepti*, *et cum plerisque Britannorum*, *sua propugnantium*, *dimicantes*, *ac plerumque superiores*, *interdum* etiam *repulsi*, *eo tandem egestatis redacti sunt*, *ut* primo *suorum invalidissimos vorarent*, *dein* postremo *sorte ducerent* validos, ut vescerentur. *Atque ita circumeuntes Britanniam*, *et*

3 Sic Ms. Vatic. a quo discedere et hoc loco nefas puto. *Uno remigante* usi, quem secuti *prævehebantur*; i. e. prætervehebantur littori. Sic bene Bipont. *Oberl.* At Brotierus cum Ryckio et Gronovio habent *remigrante*.—4 *Provehebantur* Gronov. Ryckius et Brotier.—5 Corrupte Ms. Vatic. 3429. et editiones veteres, *mox ad aquam atque ut illa rapti secum*. Brotier. —6 Pomponius Lætus in margine Ms. Vatic. 3429. ascripsit, *ut sua*; quod

NOTÆ

nihil esse clausum piraticæ desperationi quo navigiis pateret accessus.'

[j] *Exemplum et rectores*] Vitam scilicet militarem magistrantes, sive magistros agentes vitæ militaris: 'militaris disciplinæ duces, et proprio exemplo ad similem virtutem gloriamque [manipulares ceterosque] incitantes:' quod Spartianus eleganter: 'exemplo virtutis suæ ceteros adhortari:' vel 'ad exemplum docendi aliquid facere,' ut habet Vopiscus in Tacito. *Virdungus.*

Exemplum] Nempe *exemplum* militiæ, et *rectores*, ut qui, scil. his tyronibus curandis instituendisque disciplina Romana præpositi essent.

[k] *Uno remigante*] An *remigrare* hic significat, remigio aufugere? id quidem fieri non potuit, cum in unaquaque Liburnica tertia pars cohortis esset, quæ gubernatorem vi retinere, atque occidere poterat. Ergo verisimilius est, illum, antequam ex portu solverent, clam se subduxisse, ac domum versus remeasse: nam duos tantum occisos apparet. *Pichena.* Forte initio oram maris ac littus legebant; sicque fugere terra, et latebris aut sylvis se occultare facile fuit: coëgerant ipsos, ut fugæ duces essent.

[l] *Ut miraculum*] Nondum sparso rumore audaciæ et facinoris; cum, scil. navigarent imperiti sine clavo, sine rectore, et fere sine remigio: instar *miraculi* aspiciebantur sic maris et fluctuum arbitrio navigantes; at audito narratoque facinore, mirari gentes desierunt, et cum ad oram appellerent, urgente fame, tandem oppressi sunt.

[m] *Ad extremum*] Id est, postremo, tandem.

[n] *Infirmissimos*] Tanta fuit fames; ut primo invalidos et infirmos, dein sanos validosque etiam *sorte ductos vescerentur*.

tiam regendi navibus, pro prædonibus habiti, primum a Suevis,[o] mox a Frisiis intercepti sunt: ac fuere, quos per commercia venumdatos, et in nostram usque ripam[p] mutatione ementium adductos, indicium tanti casus illustravit.[q] Initio[7] æstatis[r] Agricola, domestico vulnere[s] ictus, anno ante

per imperitiam gubernandi amissis Liburnicis, pro piratis seu latronibus *habiti, primum a Suevis, dein a Frisiis circumventi sunt: atque* eorum *extitere* nonnulli, *qui per nundinas venditi, et ad nostrum usque littus mutatione mercantium advecti, historia tanti accidentis inclaruere. Ineunte æstate Agricola gravi dolore domestico*

sic ipsi placeret.—7 Forte scriptum olim, *initio VII*, vel *septimæ æstatis;* et numerus librariorum errore exciderit. Hæc enim æstas non eadem est, quæ memoratur supra cap. 25. Mox enim infra cap. 34. 'ii sunt quos proximo anno, unam legionem furto noctis agressos, clamore debellastis.' *Brotier.* Sic et Ernestus.

NOTÆ

[o] *Primum a Suevis*] Suevici maris meminit auctor noster in lib. de moribus Germanorum, et tradit ex C. Nepote Plinius, Q. Metello Celeri tum Galliæ proconsuli, Indos a rege Suevorum dono datos, qui ex India commercii causa navigantes, tempestatibus essent in Germaniam abrepti.

Ceterum eas Suevorum sedes hodie Saxones tenent: nam horum annalibus proditur, ex insulis in Toringorum terram eos primum applicuisse. Et Suevi sunt Saxonibus hodieque Toringi, quanquam ex littoralibus mediterranei facti. *Rhenanus.*

A Suevis] Primum a Suevis pro prædonibus habiti, dein tandem *a Frisiis intercepti sunt:* vel forte ab utrisque *intercepti;* nam *tres liburnicas* habuere. Si ille *unus* gubernator remigrarat cum sua liburnica, duæ adhuc supererant, quarum naufragium spargi in Suevos et Frisios, et utrisque prædæ esse potuit. Videntur tamen habuisse tres liburnicas: nam qui invitis tot caligis, qui in navi, remigrasset unus gubernator cum ipsa liburnica? hoc impossibile videtur.

[p] *In nostram usque ripam*] Intelligit sinistram Rheni ripam, nam dextram Germani tenebant. Sic Hist. IV. 'Forte navem haud procul castris frumento gravem, cum per vada hæsisset, Germani in suam ripam trahebant.' *Rhenanus.*

Forte non semper, nec in omnibus locis Rheni dextram ripam tenebant Germani: nam quandoque ultra amnem disposita Romanorum præsidia. Cum secundum flumen incedimus, seu cursum ejus sequimur, descendendo ad ostium, quo erumpit in mare, ea pars, quæ nobis *dextra* est, ripa *dextra* amnis vocatur: sic de sinistra. Et ea ripa, quam Rhenanus natione Germanus et in Germania positus sinistram vocat, nobis Gallis dextra est.

Ripam] Nempe Rheni.

[q] *Illustravit*] Renuntiata narrataque tali fortuna, illi fama innotuere: rumoribus scil. et sermonibus hominum inclaruere.

[r] *Initio æstatis*] Hic casus Agricolæ conjiciendus est in annum officii ejus septimum, ab urbe vero condita 838. Imp. Domitiano XI. T. Aurelio Fulvio consulibus. *Virdungus.*

[s] *Domestico vulnere*] Sic Plin. lib. V. epist. 16. 'Non possum exprimere verbis quantum animo vulnus acceperim, cum audivi Fundanum ipsum,

natum filium[t] amisit. Quem casum neque, ut plerique fortium virorum, ambitiose,[u] neque per lamenta[v] rursus ac

perculsus, genitum sibi *superiori anno filium amisit. Quem luctum neque per ostentationem constantiæ, ut plerique egregii viri, sustinuit, neque etiam in mœsti-*

NOTÆ

(ut multa luctuosa dolor invenit) præcipientem, quod in vestes, margaritas, gemmas, fuerat erogaturus, hoc in thura et unguenta et odores impenderetur.' Hoc dicit de puella ante nuptias intempestivo fato patri erepta et rogo imposita.

[t] *Natum filium*] Qui alter ab eo filio, de quo Tacitus antea, cum scil. Agricola in Asia quæstor esset, et qui interierat puer admodum multos ante annos. At istum novissimum haud dubie susceperat in Britannia.

Anno ante natum filium] Non lugebant solenni ritu pueros investes ac prætextatos, et immatura morte raptos: quod patet clare apud Tacitum, ubi de funere Britannici. Et Plut. Consol. ad uxorem: 'Hoc cujusmodi sit, et quid in eo maxime sit verum, magis prisci atque aviti ostendunt mores; qui neque infantibus pueris inferias ferebant; neque cetera faciebant, quæ pro aliis mortuis fieri par est. Nondum enim his terra est communicata, neque eorum quicquam, quæ terra nascuntur. Neque sepulcra exstruebant neque monumenta, nec expositiones mortuorum amabant, nec corporibus assidebant. Hos enim lugere prohibent leges; perinde ac si impium sit eos lacrymis prosequi, qui in meliorem et magis divinum locum transmigrarunt,' &c.

[u] *Ut plerique fortium virorum, ambitiose*] Dubito, num hic *ambitio* referatur ad principum virorum funera, quæ apud Romanos sumtuosa pompa celebrabantur. Ideo de Germanis in supradicto libro dixit: 'funerum nulla ambitio.' Potius censeo, per *ambitionem* intelligi constantiæ ac fortitudinis ostentationem, quod convenit cum sequentibus verbis, 'neque per lamenta rursus,' &c. *Pichena.*

Id est, ut animi robur, quasi dolori imperare posset, ostentans, nulla humani affectus signa daret: ut is, qui nuntiata morte filii, nihil motus est: 'Sciebam,' inquit, 'me genuisse mortalem.' Hic, ut in omni re, liquet modum esse optimum. *Virdungus.*

Sic veteris instituti ac moris fuit, temperare lacrymas in juniorum funeribus. Sic Ann. XIII. Nero de Britannico: 'Id a majoribus institutum referens, subtrahere oculis acerba funera, neque laudationibus aut pompa distinere.' Neque laudabantur publice in exequiis matronæ juniores, licet nobiles ac splendidæ: id decus usurpatum in fœminis tantum virtute et ætate provectioribus.

Neque ut plerique fortium virorum, ambitiose] Quintil. decl. VIII. 'Non habet orbitas vestra lacrymas; super ardentes rogos tenetis inconcussam rigidamque faciem; itis obviam consolationibus; et quod omnem modum feritatis excedit, captatis in magna calamitate laudari.'

[v] *Per lamenta*] Plut. Consol. ad uxorem: 'Equidem homini pio et benevolo in suos gratulamur, quod eorum, qui e vita excesserunt, desiderio, honore, et memoria moveatur; hæc vero fletuum inexplebilis cupiditas, lacrymas, corporis contusiones lacerationesque afferens, nihilo sane est honestior, quam illa, quæ in voluptatibus versatur immoderatio.'

Infra: 'Quid enim absurdius, quam risum nimium aut immodicum gaudium e vita tollere, his vero fletuum et lamentationum fluctibus ex

mœrorem muliebriter tulit: et in luctu bellum inter remedia[w] erat.

29. Igitur præmissa classe, quæ pluribus locis prædata, magnum et incertum terrorem faceret, expedito exercitu, cui ex Britannis fortissimos et longa pace exploratos addiderat, ad montem Grampium[1 x] pervenit, quem jam hostes insederant.[2] Nam Britanni, nihil fracti pugnæ prioris eventu, et ultionem aut servitium expectantes, tandemque docti, commune periculum concordia[y] propulsandum, legati-

tiam, aut muliebres fletus se ipse effudit: atque in ipso *dolore expeditio inter solatia fuit.*

Itaque prius immissa classe, ut ipsa multis locis prædam agens, ingentem et ambiguum pavorem inferret, ipse cum *delecto agmine, cui Britannorum validissimos et diuturna pace expertos adjecerat, venit ad montem Grampium, quem ante hostes occupaverant. Quippe Britanni, nequaquam dejecti animo ob superioris prælii cladem, et vindictam aut servitutem opperientes, et qui tandem didicerant, commune discrimen communi consilio repellendum* esse, *missis legatis, initoque fœdere, om-*

1 Ms. Vatic. 3429. *Graupium.*—2 Ms. Vatic. 3429. *hostis insederat.*—

NOTÆ

uno fonte deductis in universum prorumpere? ac nonnullos unguenti quidem et purpuræ causa, cum uxoribus pugnas edere, tonsuras vero his lamentabiles, nigras vestes, deformes sessiones, et discubitus laboriosos concedere? quodque omnium est gravissimum, servos aut famulas, si qui supra modum ac præter æquum puniant, resistunt ac prohibent, et tamen acerbam illam punitionem in luctu et casibus, in quos se sponte conjecerunt ipsi, negligunt, qui ipsi tamen etiam facilitate et humanitate indigent.' Plut. ibid. 'Dicit Æsopus, cum Jupiter Diis honores distribueret, etiam Luctum honorem sibi postulavisse: dedit igitur illi hoc, ac sumsit: sed apud eos tantum qui probarent, atque ita vellent.' Quasi summus Deorum id non probaret, sed tantum non sponte id toleraret in Luctu.

[w] *In luctu bellum inter remedia*] Sic Tib. Cæsar, defuncto filio Druso, nihil intermissa rerum cura, 'negotia pro solatiis' accipit, libro IV. Annal. Et hoc est, quod Cicero mœrens obitu filiæ Tulliæ, passim in epistolis negat se habere, ubi acquiescat; quia non amicorum negotiis, non reipublicæ procurationibus impediantur cogitationes, et mœstitia animi non avocetur. *Virdungus.*

[x] *Grampium*] Qui mons mediam Scotiam dividit in *Australem*, sive superiorem; et in *Borealem*, sive inferiorem. Aiunt hunc montem *Granzebaine* prisca Scotorum lingua vocari, hoc est, *montem incurvum*. Plura de eo Hector Boëthius. *Virdungus.*

Grampius] Mons Caledoniorum populorum, &c. in Britannia majore versus septentrionem: hodie *Granzebaine*, provinciarum *Athol*, *Braidalbane*, *&c.* in parte media regni Scotiæ. *Tillemon.*

[y] *Commune periculum concordia*] Hoc, idem Thucydides libro IV. 'Extraneos advenientes, si sapimus, juncti repel-

onibus et fœderibus omnium civitatum vires exciverant. Jamque super triginta millia armatorum aspiciebantur, et adhuc affluebat omnis juventus, et quibus cruda ac viridis senectus, clari bello, ac sua quisque decora[a] gestantes: cum inter plures Duces virtute et genere præstans, nomine Calgacus,[3 a] apud contractam multitudinem, prælium poscentem, in hunc modum locutus fertur:

30. 'Quotiens causas[b] belli et necessitatem[c] nostram intueor, magnus mihi animus est, hodiernum diem, consensumque vestrum, initium libertatis totius Britanniæ fore. Nam et universi servitutis expertes,[d] et nullæ ultra terræ, ac ne

nium nationum copias et auxilia evocarant. Jamque cernebantur plusquam triginta hominum millia, et adhuc confluebant undique juvenes, et quibus valida ac vivida senectus, militia conspicui, ac sua quisque insignia præmiaque virtutis et gloriæ *præferentes: cum inter multos duces fortitudine et nobilitate præcellens, vocabulo Galgacus, talem orationem coram toto exercitu, qui pugnam petebat, habuisse perhibetur:*

Quoties advertit animus ad causas belli, et ad ipsas, quibus premimur, angustias, magna mihi spes est, huncce diem, consensionemque vestram, principium fore libertatis omnium Britannorum. Quippe *nos* omnes a servitio intacti illibatique, et nulla ultra tellus, ac ne Oceanus quidem tutus, in-

3 Ita Mss. Vatic. 3429. et 4498. nec aliter veteres editiones. Perperam ergo in recentioribus, *Galgacus*. Pomponius Lætus, cum in suo exemplari primum scripsisset, *Galgucus*, ipse emendavit, *Calgacus*. Brotier. Gronovius et Ryckius scribunt *Galgacus*.

NOTÆ

lemus: quoniam singuli; et si lædimur, universi periclitamur.'

[a] *Sua quisque decora*] Ut milites Romani, cum triumphum imperatoris sui prosequerentur. Appianus: 'Laureati omnes et fortissimus quisque dona gestans militaria.' Sed et Hist. lib. II. Vitelliani, 'juxta suam quisque centuriam armis donisque fulgentes.'

Decora] Ut phaleras, armillas, torques, equos ipsos, frameas, &c.

[a] *Nomine Galgacus*] Hic *Galauc* apud Liennauc, Triadum libro, inter tres Britanniæ heroës appellatur, ut scribit Cambdenus. *Virdungus*.

[b] *Quoties causas*] Menander: 'Cum feceris aliquid, quod bonum et egregium sit, tum bonam spem accinge tibi; sciens quia virtutem et audaciam, si justam causam suscipis, Deus adjuvat.' Decantatissimum illud: 'Deus frangit et attollit,' &c. *Virdungus*.

[c] *Necessitatem*] Quia inter Romana arma a fronte et Oceanum a tergo positis et velut inclusis *Caledoniis* necessario aut vincendum, aut serviendum fuit.

[d] *Servitutis expertes*] Atque ideo fortiores. Apud Dionem Agrippa memorat, 'Græcos quoque, quamdiu unus solus rempublicam eorum gessit, nihil egregium patrasse: postquam autem populus eam administrare cœperit, præclarissimam famam

mare quidem securum, imminente nobis classe Romana: ita prælium atque arma, quæ fortibus honesta, eadem etiam ignavis tutissima, sunt. Priores pugnæ,[1 e] quibus adversus Romanos varia fortuna certatum est,[f] spem ac subsidium in nostris manibus habebant: quia nobilissimi[2 g] totius Britanniæ, eoque in ipsis penetralibus siti, nec servientium littora aspicientes, oculos quoque a contactu[3] dominationis inviolatos habebamus. Nos, terrarum ac libertatis extremos, recessus ipse ac sinus[h] famæ[4] in hunc[5] diem defendit: nunc terminus Britanniæ patet: atque omne ignotum pro magnifico est.[6] Sed nulla jam ultra gens,[i] nihil nisi fluctus

gruente classe Rom. sic certamen atque arma, quæ *viris* egregiis decora, eadem *nunc* quoque inertibus saluberrima sunt. Superiora certamina, quibus adversus Romanos *Britanni* incerto marte dimicarunt *hactenus*, spem opemque in nostris armis reponebant: quia *nos* clarissimi totius Britanniæ, ideoque in ipso intimo sinu repositi *sumus*, neque *vel ipsas* inservientium ripas videntes, oculos etiam *ipsos* a contactu dominationis intemeratos servabamus. Nos, orbis atque libertatis ultimos, ad id usque tempus defendit famæ secretum ac longinquitas: nunc finis Britanniæ compertus est: atque omne incognitum pro magno habetur. Sed jam nulla ultra *nos* natio *est*, nihil nisi

1 Freinshemio Boxhornioque displicent, *pugnæ*: hanc vocem omitti volunt. Minime tamen displicet, maxime cum Cicero, Horatius aliique optimi scriptores sæpissime dixerint, *pugnatas pugnas*, *pugnata bella*, *pugnare pugnam*, &c. Brotier.—2 Miror Cl. Ernestum pro, *nobilissimi*, tentare, *novissimi*; nec videre cur, *nobilissimi in penetralibus*, habitent. Id tamen patet. Populi, montium incolæ, ut ceteris duriores fortioresque, sic quoque se nobiliores putant. Porro ut Dii, ita et homines nobilissimi in penetralibus siti. Miraque vis inest in his Calgaci verbis. *Idem.*—3 Sic optime Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus, *contractu*. Brotier.—4 Frustra tentat Muretus, *fama*. Idem.—5 Gronovius scribit, *hanc*.—6 In libris scriptis et editis, *nunc*

NOTÆ

adeptos.' Quin et Romani, post exactos reges, se ipsis meliores ac fortiores extiterunt, ut Sallustius commemorat.

Fatendum est tamen, non omnes ideo populos libertatem concoquere: de quibus usurpes illud Agesilai, 'eos in servitute bonos, in libertate malos esse.' *Virdungus.*

[e] *Priores pugnæ*] Legerim: *priores, quibus adversus Romanos varia fortuna certatum est*: homines enim certaverunt, non pugnæ certatæ. Ii porro populi, ait, spem atque subsidium in nobis habuere, nos si vincamur, nullibi. *Freinshemius.*

Idem sensus est, utrovis modo legas; præfero vulgatam: nam præcedunt hæc, 'prælium atque arma quæ fortibus honesta,' &c.

[f] *Certatum est*] Nempe ab aliis Britannis antea.

[g] *Nobilissimi*] Ideo quia fortissimi; et ideo fortissimi, quia iidem ipsi servitutis hactenus expertes fuimus.

[h] *Sinus*] Secretum et silentium fa-

et saxa: et infestiores[7] Romani:[j] quorum superbiam frustra per obsequium et modestiam effugeris. Raptores orbis,[k]

undæ et scopuli: et intra *Caledoniam* Romani: quorum arrogantiam frustra per obsequelam et lenitatem declinaveris. Prædones orbis, postquam omnia

terminus Britanniæ patet: atque omne ignotum pro magnifico est. Sed nulla jam ultra gens, &c. Muretus delebat, *atque omne ignotum pro magnifico est.* Mutabat Acidalius, et legebat, *sinus famæ (namque omne ignotum pro magnifico est) in hunc diem defendit. Nunc terminus, &c.* Melius adhuc aptiusque cohæreret oratio, si legeretur, *Nos terrarum ac libertatis extremos recessus ipse ac sinus famæ in hunc diem defendit; atque omne ignotum pro magnifico est. Sed nunc terminus Britanniæ patet: nulla jam ultra gens: nihil nisi fluctus, &c.* Sicque vertere Gallici interpretes Brueys, Guerin, de la Bleterie. *Brotier.*—7 Sic optime Ms. Vatic. 3429. Sic quoque volebat Rhenanus, vel *eo manifestiores.* In veteribus editionibus, *inferiores:* unde Lipsius conjiciebat, *iis feriores.* Male emendatum in multis editionibus, [ut in Gronov. et Ryck.] *interiores*

NOTÆ

mæ nos hactenus defendit: seu adversus famam ac bellum, silentium secretumque nobis pro tutela et præsidio fuit.

[i] *Nulla jam ultra gens*] Paneg. Max. Aug. 'Quam nunc insulam remotiorem? quem alium sibi optet Oceanum? quo denique pacto effugere pœnas Reipub. potest? nisi si haustu terræ devoretur, aut turbine aliquo in devia saxa rapitur?'

[j] *Nihil nisi fluctus et saxa: et interiores Romani*] Faciunt ista maxime ad probandam pugnæ necessitatem. Nihil enim restabat Caledoniis, nisi pugnare et vincere. Nam nec a fronte nec a tergo receptui locus. Non a tergo, quia *nullæ ultra terræ:* ultimus enim hic terrarum limes credebatur. Non a fronte, quia reliqua Britanniæ, omnemque ejus regionem ad Caledoniam usque ferro jam subegerant Romani. *Boxhornius.*

Vanum est alterum cornu dilemmatis, scil. illud *a fronte.* Quis enim se recipit a fronte, aut locum receptui habet *a fronte*, hostibus oppositis? Non hic nisi de tergo loquitur: idque ut magis agnoscas, scribe mecum: *sed nulla jam ultra gens, nihil nisi fluctus, et saxa, et infestiora Romanis.* Contra hos enim virtus potest valere; contra ista, nulla: huc igitur incumbendum esse significat, et in hos impetum faciendum. *Gronovius.*

Attamen cum nullus sit perfugio locus, neque a tergo, neque altera parte, et a fronte immineat hostis, huc incumbendum, hac fortiter pugnandum, ea parte vincendum: hoc certe vim concionis auget, et necessitatem omni modo exhibet ostentatque. Hoc vult Tacitus; *Nulla ultra gens* est, quæ nos tueri pugnando possit: nullus est locus, quo perfugere possimus adversus prædones, *raptoresque orbis, nihil nisi fluctus et saxa*, nihil nisi Oceanus undique nos cingit: et *interiores*, id est, intra Caledoniam *Romani*, jam superbe nostris cervicibus insident, imminentque opibus et libertati nostræ, &c. Nihil mutandum.

[k] *Raptores orbis*] 'Remota [enim] justitia, quid sunt regna, nisi magna latrocinia?' inquit eleganter Hipponensis Antistes de Civitate Dei, l. iv. c. 4. Sic Lucanus Alexandrum Magnum 'felicem terrarum prædonem' vocat. Et Scytharum legatus apud Curtium: 'omnium gentium, quas adisti, latro es.' Sic et Pirata ille,

postquam cuncta[8] vastantibus defuere terræ,[9] et mare scrutantur:[l] si locuples hostis est, avari; si pauper, ambitiosi: quos non Oriens, non Occidens, satiaverit. Soli omnium opes atque inopiam[m] pari affectu[n] concupiscunt. Auferre,

populantibus *exhaustæ sunt ac* defuere terræ, *ipsum* etiam pelagus investigant: si dives hostis sit, cupiunt opes; si inops, gloriam famamque sectantur: quos non expleverit Oriens atque Occidens. Soli mortalium divitias atque egestatem pari studio et ardore affectant. Spoliare, occidere, raptare falsis

Romani: cui convenit *τὸ ultra.* Brotier.—8 Editiones ante Rhenan. *cunctis.*—9 Sic bene Rhenanus et recentiores. Perperam veteres editiones *defuere: terram.* Brotier.

NOTÆ

ex quo cum Alexander quæsisset, 'quo scelere impulsus mare haberet infestum?' 'Eodem,' respondit, 'quo tu orbem terræ.' Hoc Cicero de legibus l. III. *Virdungus.*

Raptores orbis] Sic Mithridates apud Sallustium: 'Romani arma in omnes habent, in eos acerrima, quibus victis spolia maxima sunt.' Iterum: 'Romanis cum nationibus, populis, regibus cunctis, una et vetus bellandi causa est, cupido profunda imperii et divitiarum.' Et Catil. 'Libidinem dominandi causam belli habent, et maximam gloriam in maximo imperio putant.' Sed hæc verba hostium; nec unquam potentioribus, et magnis imperiis obtrectare victi aut subditi desinent. Victi et inferiores semper passi injuriam videntur; quia, scil. non fecerunt: quia eandem aliis injuriam facere non possunt, dolent, indignantur.

Raptores orbis] Quod eleganter expressit Lucanus l. x. ubi de Cæsare et Alexandro: 'Intrepidus superum sedes et templa vetusti Numinis, antiquas Macedum testantia vires, Circuit: nulla captus dulcedine rerum, Non auro cultuque Deum, non mœnibus urbis, Effossum tumulis cupide descendit in antrum. Illic Pellæi proles vesana Philippi, Felix prædo jacet, terrarum vindice fato Raptus, sacratis totum spargenda per orbem Membra viri posuere adytis: fortuna pepercit Manibus, et regni duravit ad ultima fatum. Nam sibi libertas unquam si redderet orbem, Ludibrio servatus erat, non utile mundo Editus exemplum, terras tot posse sub uno Esse viro.'

[l] *Postquam .... defuere terræ, et marè scrutantur*] Gell. l. XII. 13. 'Invenimus Tullium tertia in Verrem scripsisse: Est autem modo locus intra Oceanum jam nullus, neque tam longinquus, neque tam reconditus, quo non per hæc tempora nostrorum hominum libido iniquitasque pervaserit.' Hoc ævo Tullii: sed mox et ipsum Oceanum scrutati sunt; jam ante quæ intra et citra Oceanum scrutati erant.

Et mare scrutantur] Petronius Satyr. de bello civili: 'Nec satiatus erat: gravidis freta pulsa carinis Jam peragebatur: si quis sinus abditus ultra, Si qua foret tellus, quæ fulvum mitteret aurum, Hostis erat.'

[m] *Opes atque inopiam*] Inhiant et imminent non solum in fortunas locupletum, sed etiam in sanguinem pauperum; atque adeo, si locuples hostis est, sitiunt opes; si pauper, famam. *Virdungus.*

trucidare, rapere falsis nominibus, *imperium;* atque, ubi solitudinem faciunt, *pacem* appellant.[o]

31. 'Liberos cuique ac propinquos suos natura carissimos esse voluit: hi per delectus, alibi servituri, auferuntur: conjuges sororesque, etsi[1] hostilem libidinem effugiant, nomine *amicorum* atque *hospitum* polluuntur. Bona fortunasque in tributum egerunt; in annonam[2] frumentum: corpora ipsa ac manus, sylvis[p] ac paludibus emuniendis, verbera

vocabulis, *principatum;* atque, ubi desertas vastasque terras reliquerint *ipsi*, *pacem* vocant.

Filios suos ac cognatos unicuique natura dilectissimos esse præcepit: hi specie conscribendi militis, alio in servitutem abripiuntur. Uxores sororesque, si *forte* hostilem cupidinem ac stupra devitent, specie amicitiæ atque hospitii temerantur. Facultates et opes, in stipendium; in commeatum, fruges, exhauriunt: ipsa corpora ac brachia inter plagas ac ludibria, *saltuum stagnorumque aggeribus* struendisque fossis ac molibus firmandis vallandisque sylvis

1 Ms. Vatic. 3429. legit *etiamsi:* Gronovius et Ryckius *et si*.—2 Ita Rhenanus et recentiores. Corrupte in Ms. Vatic. 3429. *bonæ fortunæ quæ in tributum aggerat animus in frumentum, &c.* In editionibus veteribus, *bona fortuna quæ in tributum agerat annus in frumentum.* Unde suspecta vox *egerunt;* et si quid felicius excogitaretur, reponendum. *Brotier.*

NOTÆ

[n] *Pari affectu*] Eadem ambitione, et pari ardore: si locuples hostis est, opes cupiunt; si pauper, victoriæ et rapti orbis, ac servitii publici famam appetunt: libertatemque a Deo, et a natura ipsa inditam, e medio et ex natura ipsa sublatam volunt.

[o] *Pacem appellant*] Solitudo hæc facit ad servitutem: solitudine scil. terras depopulantur vastantque, ut tandem servire gentes oppressæ velint. Et præcipue in extremis imperii finibus *solitudinem* fecere, ut hic in Scotia; ut barbaros procul amoverent, servitutemque victorum populorum sic magis assererent firmarentque in perpetuum. Itaque cum solitudinem fecere et servitutem, hoc *pacem* vocant. Væ victis: meliores imperant, dominique rerum vocabula dant rebus pro nutu et jure suo. Cic. Philipp. 2. 'Et nomen pacis dulce est, et ipsa res salutaris. Sed inter pacem et servitutem plurimum interest. Pax est tranquilla libertas: servitus malorum omnium postremum, non modo bello, sed morte etiam repellendum.'

[p] *Sylvis*] Quia pro civitatibus erant *sylvæ* veteribus Britannis, quas tanquam arces et præsidia sibi postea muniebant Romani, opera scil. et sudore provincialium abutentes; eos talibus laboribus exercebant ac divexabant, cum ipsos statim *in commilitium ascire* intutum existimarent.

Sylvis] Sic vertit Italus Interpres: Atterunt corpora ipsa manusque excindendo faciendoque per sylvas ligno, et viis per paludes muniendis. Hoc de paludibus forte verum est, quamvis etiam in alium usum paludes muniri possent, nempe vel retinendis aquis, ne multis locis effunderentur, vel in usum et vim præsidiorum ipsorum. At de lignis cædendis in usum

inter[3] ac contumelias, conterunt. Nata servituti mancipia semel veneunt,[q] atque ultro a dominis aluntur:[r] Britannia servitutem suam quotidie emit,[s] quotidie pascit.[t] Ac, sicut in familia recentissimus quisque servorum[u] et[4] conservis

fatigant. Genita servitio mancipia semel venundantur, atque ultro nutriuntur a possessoribus: Britanni singulis diebus captivitatem suam redimunt, quotidie alunt. Et, quemadmodum in familia novissimus quisque servien-

3 Brotierus ex Ms. Vatic. 3429. scribit *inter verbera.* In veteribus Edd. *verbera emuniendis inter.*—4 Ms. Vatic. 3429. *etiam conservis.* Sed *et* pro *etiam* usurpatur. *Brotier.*

NOTÆ

domesticum ibi non agitur: potuerunt cædere sylvas, aggerere ligna et fasces, sed haud dubie in usum aliquem publicum: ipsas sylvas non exscindebant, sed immuniebant, aut partem tantum aliquam scindebant, quia infesta hæc et importuna, aut ut ea materia cetera clauderentur firmarenturque validius.

Sylvis ac paludibus emuniendis] De his adi P. Fabrum Semest. l. II. c. 5. ubi hanc operis publici pœnam Romanos accepisse censet ab Ægyptiis: de quorum rege Æthiope Sabaco Diodorus Siculus l. I. Bibliothecæ.

Vide et eundem l. V. de metallis, quæ in Hispania Romani exercebant. *Virdungus.*

[q] *Mancipia semel veneunt*] Sic Salvianus l. VI. extremo, ubi queritur, Romanos *tributa* barbaris pendere, quæ *munera* vocabant: 'Dicimus donum esse, quod pretium est, et quidem pretium conditionis durissimæ ac miserrimæ. Omnes quippe captivi, cum semel redemti fuerint, libertate potiuntur: nos semper redimimur, et nunquam liberi sumus.' *Lips.*

[r] *A dominis aluntur*] Demensum enim servi accipiebant quot mensibus. *Virdungus.*

[s] *Quotidie emit*] Tributo scil. quod pendit Romanis.

[t] *Quotidie pascit*] Frumento: his enim rebus alebatur exercitus, per quem in servitute Britanni continebantur. *Virdungus.*

[u] *Recentissimus quisque servorum*] Itaque servi recentiores non in magno pretio. Suetonius aliter præfert in Julio c. 47. 'Servitia recentiora politioraque immenso pretio comparasse dicitur.'

Sed rescribo, *servitia decentiora.* Firmat Plinius l. I. epist. 20. 'Credo decentes esse servos, qui mihi sunt emti consilio tuo.' *Lipsius.*

Puto, servitia *recentiora* quandoque erant simul et *decentiora*, et præsertim pueri elegantioris formæ; qui scil. deliciis, splendori, et magnificentiæ magnarum domorum destinati erant; qui et descripti per ætates, colores, et nationes teste Seneca. Et cum dicit Tacitus recentissimum quemque servorum ludibrio aliis servulis esse, hoc verum est indistincte et in genere, non forte in specie: ita ut v. g. intra speciem, seu sectam delicatissimorum ac formosissimorum servorum, *recentiores* simul et *decentiores* essent, non risu digni et præcipue comparati cum aliis servulis, qui destinati vilioribus ministeriis. At in secta aliorum istorum, qui abjectioris sortis erant, hoc verum magis; scil. recentissimum quemque fuisse ludibrio aliis conservis: vel quia nondum apti et facti urbanis ministeriis, et quia adhuc rudes et subrustici erant,

ludibrio est: sic, in hoc orbis terrarum vetere famulatu, novi nos et viles in excidium petimur. Neque enim arva nobis, aut metalla,[v] aut portus sunt, quibus exercendis re-

tium etiam contubernalibus irrisui est: sic, *et* in hac antiqua orbis terrarum servitute, recentes nos et viles in exitium quærimur. Neque enim agri nobis, vel aurifodinæ, aut emporia sunt, quibus *colendis* exercendis*que* conser-

NOTÆ

vel ob priorum nequitiam ac pravitatem: cui nequitiæ nondum facti recentes isti, qui nuper in urbem pedibus albis advecti, et nondum satis imbuti ingeniis et fraude servili; ideoque initio displicebant. Irrisi certe propter industriam artesque et delicata ministeria, quibus novi et rudes isti recentes erant et vetustiores præcellebant. Sed quod spectabat ad dominos splendidiores, et elegantis ingenii eruditique luxus proceres, et etiam ad splendidas delicatasque fœminas, certe *recentes* servuli ætate ac forma, simul et *decentiores* gratioresque erant, quam priores et exoleti, quorum jam ætas provectior, et pulchritudo cum ætate deflorescebat. Quare et *decentes* Plinio, quod idem est ac decori seu honesti dignique domo splendida, vocantur. Quare non temere corrigendus Suetonius loco citato, et illi *decentes* servi Plinii, simul et *recentes* erant; quia scil. nuper *emti*.

Recentissimus] Intelligendum est, plurimum sic se habuisse, ut servi recentiores viliores forent, et irriderentur ab aliis, qui jam assueti ingenio magnarum domuum, et ministeriis facti, longe habiliores et elegantiores erant: ut contra novi et recentes servuli inexperti et rudes; ideoque ludibrio aliis erant initio, donec tyrocinii et elegantiæ ac deliciarum Rom. rudimenta deposuissent. Nec enim licuit omnibus habere, et emere pretio formosos decentesque a mangonibus pueros, aut qui jam servissent et experti ministeriorum et elegantiæ essent; qui *decentiores* essent facie, ætate, et cultu, formaque *liberali* præcellerent. Id potuere tantum principes et proceres; *neque* enim *licet omnibus adire Corinthum*. Non tamen vox *recentiora* apud Suetonium fuerit sine sensu: quia nempe ætate juniores recentioresque illi ephebi, ideoque simul et *decentiores* erant: qui opponuntur, ut ait Casaubonus, *exoletis*. Pædagogia illa *recentia* magis tempestiva, seu ætate et vetustate longe excellentiora, magisque decora, et magis ἐν ὥρᾳ, ut dicunt Græci, non vero dura, aut παρηβηκότα. Sueton. de Galba 22. 'In mares pronior; et eos, non nisi præduros exoletosque,' &c. Teste Athenæo exoletorum ætas usque ad 28. annum duravit; tum exolescebant delicati isti, et tum vere exoleti ac duri erant: scil. post ætatem pubertatis, quæ 14. anno est, tantundem ætatis, scil. alios 14. annos addebant deliciarum aut libidinum flagitiis.

[v] *Arma nobis, aut metalla*] Arma non potuerunt illis deesse, qui jam in procinctu erant. Itaque legendum, *arva*, hoc est, agri, quibus adjuventur commeatus. *Rhenanus*. Per *arma*, an intelligit armorum officinas, quas in provinciis, ubi ferri copia, instituebant Romani? si corrupta ea vox *arma*, certe emendatio Rhenani non minus mihi suspecta.

Quod vero de *metallis* Tacitus ait, secum pugnare videtur. Supra enim in descriptione Britanniæ dixit: 'Fert Britannia aurum et argentum et alia metalla.' Et Solinus c. 25. 'Præterea

servemur. Virtus porro ac ferocia subjectorum ingrata imperantibus: et longinquitas ac secretum[w] ipsum quo tu-

vemur. Ceterum fortitudo atque audacia subditorum invisa dominantibus: et recessus sinusque ipse quo securior, eo suspectior est. Sic, ademta spe salu-

NOTÆ

ut taceam metallorum largam variamque copiam, quibus Britanniæ solum undique generum pollet venis locupletibus.'

Credo conciliationem esse, quod ea insulæ pars, quæ proprie *Britannia* nuncupatur, magisque tunc cognita erat, ferax metallorum esset: non autem *Caledonia.* Immo ad hanc differentiam respiciunt *Caledonii*, quasi dicant, non sunt hæc apud nos, ut apud reliquos Britannos. *Pichena.*

Aut metalla] Quid? nonne ante dictum est, *aurum et argentum* in Britannia esse? Dictum est: sed hic de sese *Caledonii* loquuntur et sentiunt, ubi tunc nihil horum. *Arva* autem non esse; cape illa fertilia et gleba ubere. *Lipsius.*

Aut metalla] Quæ etsi invenissent in his regionibus prædones isti, mallent tamen ex venis hominum eruere aurum, quam ex venis aut rivis terrarum; quod describit facunde Paneg. Theod. 'Nec enim qui regibus mos est, exercendis inviligabat metallis, ut latentia naturæ bona in usum arcesseret, et pararet innoxias nullo pauperiore divitias. Parum ille pretiosum putabat aurum, quod de montium venis, aut fluminum glareis quæsitor Bessus, scrutator Callaicus eruisset: illud purius splendidiusque credebat, quod dedissent dolentes; quod hominum lacrymæ, non amnium aquæ abluissent; nec e terrenis specubus egestum, sed e cervicibus jugulisque cæsorum esset effossum.'

Arva] Non tamen sine sensu legas, *arma.* Nam gentes tributariæ, seu stipendiariæ, suppeditabant etiam arma, non solum in delectu, ut Batavi, qui *arma virosque* imperio subministrabant, sed etiam aliquando *arma* dabant civitates: sic Ædui, exercitui Vitellii, cum in Italiam transiret, Fabio Valente duce, arma præbuerunt. Sic et Lugdunenses Viennensesque. Nec tam *mulctati armis* in pœnam (quid enim commiserant?) quam ut armarent tirones Vitellianos.

Et l. I. 71. cum exercitus Germanici amisisset per æstuaria et paludes Germanicas jumenta, sarcinas, et arma, tum 'ad supplenda exercitus damna, certavere Galliæ, Hispaniæ, Italia, quod cuique promtum, arma, equos, aurum offerentes: quorum laudato studio Germanicus, armis modo et equis ad bellum sumtis, propria pecunia militem juvit.' Sic et l. II. 3.

At Caledonii non habebant *arma*, quia nec metalla eruebant; advectitiis armis utebantur, emebantque a vicinis. Et quis credat, non habuisse illos *arva?* cum et fertilitatem Britanniæ laudet ipse Agricola, et ipsis frumentum imperaretur in annonam subsidiumque militum?

Arva igitur hic memorari putem: sunt quippe hæc tria præcipue, e quibus tributa seu vectigalia erui et augeri possint; nempe annona ex *arvis;* ex metallis opes, arma, stipendia; et ex portibus merces, et cetera necessaria usui invecta: unde præcipui Reipub. reditus.

[w] *Longinquitas ac secretum*] Ob hanc suspicionem ea, quæ procul erant a conspectu imperii sæpius afflixerunt

tius, eo suspectius. Ita, sublata spe veniæ, tandem sumite animum, tam quibus salus, quam quibus gloria, carissima est. Trinobantes,[5] fœmina Duce,[x] exurere coloniam, expugnare castra, ac nisi felicitas in socordiam vertisset, exuere jugum potuere: nos integri et indomiti, et libertatem non in præsentia laturi,[y] primo[z] statim congressu nonne ostendemus,[6] quos sibi Caledonia viros seposuerit?

tis, tandem erigite animos, tam vos quibus vita, quam quibus honor, curæ est. Brigantes, reginæ auspiciis, incendere coloniam *Rom.* vi capere castra *potuerunt;* et nisi prosperitas in segnitiem ac vecordiam degenerasset, excutere servitium poterant: nos servitutis expertes et invicti, neque libertatem *nunc* inpræsentiarum reciperaturi, num primo statim prælio demonstrabimus, quos sibi Caledonia populos selegerit?

5 Perperam in veteribus editionibus, *Brigantes;* quod et Ryckius et Gronovius servant. Optime Camdenus, quem Ernestus aliique sunt secuti, emendavit *Trinobantes,* ut patet ex Annal. XIV. 31. Argute nimis, qui *Brigantes* defendunt, quod eorum ac Trinobantum unae ademque sit origo. *Brotier.*— 6 Brotierus cum Ryckio et Gronovio edidit, *et libertatem non in præsentia*

NOTÆ

Romani, quam quæ in propinquo. Sic *Carthaginem* et *Corinthum* procul ac trans mare sitas urbes diruerunt. At *Capuæ* propinquæ pepercerunt, quod arbitrabantur hic in oculis senatus populique Romani nihil posse existere, quod non ante extingui atque opprimi posset, quam plane exortum ac natum foret, ut ait Cicero secunda contra Rullum. *Virdungus.*

x *Brigantes, fœmina Duce*] Voadica, hæc quam Tacitus ipse uxorem vult regis Icenorum, populi in Norfolkia, et non *Brigantum,* XIV. Annalium. *Savil.*

Lege, auctore Cambdeno, *Trinobantes:* de Boudicea enim regina loquitur, cui cum Brigantibus nihil rei erat. *Trinobantes* autem illa in arma egit, et Camalodunum coloniam exussit. *Virdungus.*

y *Libertatem non in præsentia laturi*] Romana editio, *et in libertatem non in præsentiam laturi.* Malim, *libertatem non in præsenti ablaturi,* vel *illaturi.* In hoc enim sententiæ vis est, integros adhuc Caledonios esse, et libertatem sine ullo jugo illibatam habere. Irent igitur pugnarentque, non ut amissam iterum sibi assererent libertatem, sed tot sæculis sibi retentam tuerentur. *Lipsius.*

Nihil mutem. Ait Galgacus, Caledonios suos libertatem nunc non primum laturos; hoc est, prælio instanti quæsituros, vel adepturos, cum in ea semper antehac vixerint. *Virdungus.*

Vulgata recte habet: id est, libertatem nostram non præsenti prælio asserturi sumus, ut qui inviolatam eam perpetuo obtinuerimus. Attende his quæ præcedunt: 'animus est [seu spes,] hodiernum diem .... initium libertatis totius Britanniæ fore. Nam et universi nos servitutis expertes,' &c. Ergo Britannorum omnium soli Caledonii et universi liberi hactenus manserant; ergo non in præsenti pugna libertatem, veluti victoriæ

32. 'An eandem Romanis in bello virtutem, quam in pace lasciviam, adesse creditis? Nostris illi discessionibus[1] ac discordiis clari, vitia hostium in gloriam exercitus sui vertunt:

An existimatis eandem esse Romanis inter prælia fortitudinem, ac inter otia protervіam? Illi nostris dissidiis ac seditionibus illustres, delicta hostium in decus sui exercitus flectunt: quem conscriptum e variis populis, ut

laturi .... non ostendamus .... seposuerit? et hanc adjungit notam: 'Ita quidem, sensim sine sensu mutata vetere scriptura, editum. At in Ms. Vatic. 1429. *et in libertatem non in pœnitentiam.* Veteres editiones, *et in libertatem non in præsentiam laturi primo statim congressu unde ostendamus, quos sibi Caledonia viros seposuerit.* Minucianus primus edidit, *in præsentia;* alii postea omisere præpositionem *in* ante *libertatem:* ac demum pro, *unde ostendamus ... seposuerit*, emendatum a Pichena, *non ostendemus*, ab aliis, *non ostendamus .... seposuerit?* Mihi vero et veteris scripturæ vestigia, et rerum, narratarum Annal. XIV. 33. memoriam repetenti probabile videtur Tacitum scripsisse, *et in libertatem, non in prædam, certaturi, primo statim congressu viride ostendamus quos sibi Caledonia viros seposuerit.* Primo scriptum olim fuisse, *et in libertatem* suadent Mss. et veteres editiones. Deinde, *non in prædam* innuit tum series orationis, tum id quod narrat Tacit. Annal. XIV. 33. 'Barbari, omissis castellis præsidiisque militarium, quod uberrimum spolianti, et defendentibus intutum, læti præda, et aliorum segnes petebant.' Certaturi autem *in libertatem, non in prædam*, Latine dicitur, ut apud Senecam in Thebaid. Act. I. vers. 298. 'Certant in omne facinus.' Denique quod nobis emendandum videatur, *viride ostendamus .... seposuerit*, facit et vetus scriptura, et auctoritas eruditi viri Josephi Scaligeri, qui ita in exemplari suo manu propria emendaverat, teste Rutgersio, 'Lectiones Venusinæ,' cap. 31.

'Hujus autem loci, misere corrupti, innumeræ sunt emendationes ab aliis propositæ, quarum præcipuas memorasse sit satis. Muretus, *et in libertatem, non in populi Romani servitium nati.* Lipsius, *et libertatem non in præsenti ablaturi*, vel *illaturi*. Acidalius, *et minui libertatem non in præsentia laturi.* Heumannus, *et libertatem in præsentia ulturi, non prima statim congressione ostendamus.* Cl. Ernestus, *et libertatem in premium*, seu *in præmio, laturi, non prima statim congressione ostendamus, &c.* Alii defendunt vulgata, *libertatem non in præsentia laturi*, quod ea antiqua et Corneliana falso existiment.' Sic Brotier. Bipont. ita locum refingunt: *et ii libertatem non in præsens tantum laturi.*

1 Brotierus cum Ryckio et Gronov. exhibet *dissensionibus;* et sic volebat Rhe-

NOTÆ

pretium, *laturi* erant: quo decore se distinguunt, et velut insignes se jactant præ aliis Britannis: 'primo [hoc] congressu non statim ostendemus, quos sibi Caledonia viros seposuerit?'

[2] *Primo*] Alii aliter legunt; *non ostendemus? unde ostendamus?* Alii sine interrogatione, *Nos integri et indomiti, et libertatem non in præsentia laturi; unde primo statim congressu ostendamus, quos sibi viros Caledonia seposuerit.* Alii *unde*, pro *undecumque.* Alii, *abunde ostendamus.* Alii *mundo ostendamus.* Alii, *prima statim congressione ostendamus?* Sed vox *congressus*, magis familiaris Tacito, quam *congressio.*

Non video ego, cur se tantopere torqueant interpretes hoc loco; fuit enim sic in veteribus lib. *non ostendemus:* unde facilis sensus elicitur: Alii Britanni, fœmina duce, cum jam etiam servirent Romanis, exuere et excutere jugum servitutis potuerunt; at nos integri et quorum illibata libertas est hactenus, nos qui libertatem

quem contractum ex diversissimis[a] gentibus, ut secundæ res tenent, ita adversæ dissolvent: nisi si Gallos et Germanos et (pudet dictu) Britannorum plerosque, licet dominationi alienæ sanguinem commodent,[2] diutius tamen hostes quam servos, fide et affectu teneri putatis: metus et terror est,[3] infirma vincula[4] caritatis: quæ ubi removeris, qui[5] timere[b] desierint, odisse incipient. Omnia victoriæ incitamenta pro nobis sunt: nullæ Romanos conjuges accendunt:[6][c] nulli parentes fugam exprobraturi sunt: aut nulla

res prosperæ continent, ita improsperæ dissociabunt: nisi si *forte* creditis, fide et amore contineri Gallos Germanosque, et (piget dicere) plerosque Britannorum, qui imperio extraneo *suum* cruorem accommodant, diutius tamen infensi quam servi: formido ac pavor est *qui continet*, *sed* invalidi *hi* nexus amoris aut societatis: quibus amotis, qui metuere cessaverint, *jam* aversari incipient. Cuncta victoriæ hortamenta pro nobis sunt: nullæ uxores incitant Romanos: nulli parentes arguent *flagitium*, *aut* fugam *objectabunt*:

nanus. Pichena et recentiores edidere. Veteres editiones, *discessionibus*.—2 Ita editio princeps; et quidem elegantissime. Suffragatur Ms. Vatic. 3429. *licet dominationi alienæ sanguinem commendent*. Quod Beroaldus, operarum sane vitio, omiserat *licet*, et ediderat *commodent*, emendatum est, *commodantes*. Brotier. Sic autem edidere Gronov. et Ryckius.—3 Ita editio princeps; nec ineleganter. Beroaldus emendavit, *metus et terror sunt infirma vincula, &c.* Brotier. —4 Ms. Vatic. 3429. *vincla*.—5 Tentabat Lipsius, *quos timere desierint*.—6 Bene sic editio princeps et recentiores. Male Beroaldus, *accedunt*. Bro-

NOTÆ

non ex præsenti prælio laturi sumus, 'non ostendemus primo statim congressu, quos sibi Caledonia viros seposuerit?'

[a] *Contractum ex diversissimis*] Quod periculosum. Veget. libro III. 4. 'Interdum movet tumultum ex diversis locis collectus exercitus, et cum pugnare nolit, irasci se simulat, ut non ducatur ad bellum.' Quare non immerito miratur Hannibalem Polybius, quod talem exercitum tanta prudentia rexerit, ut per annos sedecim, nulla nec inter ipsos, nec adversus ducem, seditio extiterit. *Virdungus.*

[b] *Qui timere*] Certe quos timent, simul et aversantur; *quem metuunt, oderunt*. Igitur hic *odisse*, idem est ac promere odium, et erumpere adversus Romanos incipient.

[c] *Conjuges accendunt*] Quippe milites apud Romanos cœlibes: nec enim illis, quamdiu merebant in castris, permittebatur uxores ducere. *Virdungus.*

Nullæ Romanos conjuges accendunt] Plin. de Vir. Ill. 59. ubi de Hostilio Mancino Cos. 'Cum ad Numantiam venisset, exercitum Pompeii acceptum prius corrigere decrevit, inde solitudinem petit. Eo die Numantini forte solenni nuptu filias locabant, et unam speciosam duobus competentibus, pater puellæ conditionem tulit, ut ei illa nuberet, qui hostis dexteram attulisset. Profecti juvenes abscessum Romanorum in modum fugæ properantium cognoscunt, rem ad suos referunt. Illi statim quatuor millibus viginti millia Romanorum

plerisque patria, aut alia, est.[d] Paucos[e] numero,[7f] trepidos[8] ignorantia,[g] cœlum ipsum ac mare et sylvas, ignota omnia circumspectantes, clausos quodammodo ac vinctos Dii[9] nobis tradiderunt. Ne terreat vanus aspectus[h] et

aut nulli plerisque patrii lares, aut alii sunt. Paucas cohortes trementes undique inscitia *locorum*, astra ipsa atque Oceanum, sylvasque, et insolita cuncta circumspicientes, interseptas quodammodo ac *velut* alligatas Dii nobis *in manus* dederunt. Neque vestros oculos perstringat vana species, et auri

---

tier.—7 Ita Mss. et veteres ac recentiores editiones. In mediis quibusdam, ut et in Gronov. et Ryckio, *paucos numeros*, id est, cohortes, ut tentabat Lipsius.—8 *Circum* ante *trepidos* inutile sane videbitur; et ab oscitantibus librariis e sequenti verbo *circumspectantes* facile peti potuit: ut jam ab erudito Heumanno fuit observatum. *Brotier.* In suo textu tamen Brotierus *circum* servat, ut et Ryckius et Gronov.—9 Optime sic Lipsius et recentiores. In

NOTÆ

ceciderunt.' Nulla validior in præliis cohors quam amantium, et quos sponsarum fides aut amor accendit.

[d] *Aut nulla plerisque patria, aut alia, est*] Quibus *nulla patria*, sunt hi Britanni, qui, patriæ desertores, *dominationi alienæ sanguinem commodabant:* quibus, *alia patria*, sunt Galli, sunt Germani, sunt Romani ipsi; ex quibus diversissimis gentibus Agricolæ exercitus contractus erat. *Barclaius.*

Nulla] Nulli proprie penates militi, præter ipsa castra, nullæ aliæ sedes.

Aut alia, est] Respicit ad Gallos, Germanos, Batavos, et ipsos Italos ac Romanos, aliosque in legionibus vel auxiliis merentes.

Nulla patria] Eleganter et vere apud Plutar. in Gracchis, Tiberius concionabatur pro Romana plebecula, et pro militibus egenis: 'Feræ certe et belluæ, quæ Italiam pascuntur, habent specus suos, habent cubilia ac latibula suæ ipsarum naturæ propria; at qui pro Italia decertant et moriuntur, neque aëris, cœli, solive, aut luminis, neque ullius alterius rei participes sunt; immo exules et extorres agunt, vagique ipsi errant cum uxoribus et liberis: et imperatores Romani pravo dolo fallunt milites, cum eos adhortantur in præliis, ut pugnent pro aris et focis, pro templis ac sepulchris, et hinc repellant hostes. Nulli enim istorum est ara patria; nulli tot Romanorum militum est avitum monumentum; sed illi immo alienis deliciis, alienisque opibus navantes bellum, et sanguinem suum commodantes pereunt. Et qui domini terrarum orbis appellantur, ne ullam quidem terræ glebam possident.'

[e] *Paucos*] Certe pauci illi, si comparentur cum Britannis; multi, si virtutem ac disciplinam Rom. spectes.

[f] *Numero*] Sæpe *numeros:* intellige vexilla legionum, scil. vexillarios, seu electos ipsarum, et cohortes ipsas alasque; quæ cuncta illo ævo, *vexilla* dicebantur et *numeri*. Nam et illa *vexilla* legionum haud dubie non sine equitatu proprio militabant. Certe ex se discrimen est, inter *cohortes* et *alas:* sed tum hæc corpora militaria omnia, nomine *numerorum* veniebant.

[g] *Trepidos ignorantia*] Miles in locis ac regionibus ignotis plerumque timidior; testis Cæsar libro IV. de bell. Gall.

[h] *Vanus aspectus*] Vegetius I. 18.

auri fulgor atque argenti,[1] quod neque tegit, neque vulnerat.

splendor atque argenti, quod neque tegit, neque ferit. Reperiemus in ipsa

veteribus editionibus, *alii nobis tradiderunt*. Brotier.

NOTÆ

'Non enim vestium nitor, vel auri vel argenti gemmarumque copia hostes, aut ad reverentiam nostram, aut ad gratiam inclinant; sed solo terrore subiguntur armorum.'

[1] *Auri fulgor atque argenti*] Romanorum enim arma auro et argento culta erant. Juvenalis: 'Argenti quod erat, solis fulgebat in armis.' Id simul et ad speciem, et quo tenaciores eorum milites in prælio essent, metu damni, Cæsarem fecisse prodit Suetonius. Adde Plutarchum in Bruto. *Virdungus.*

Auri fulgor atque argenti, quod neque tegit, neque vulnerat] Arma *tegunt*, et tela *vulnerant*. Curt. lib. III. 'Hic tanti apparatus exercitus, hæc tota gentium et totius Orientis excita sedibus suis moles finitimis potest esse terribilis: nitet purpura, aurumque fulget armis et opulentia, &c. Sed Macedonum acies torva sane et inculta, clypeis hastisque immobiles cuneos et conserta robora virorum teget.'

Auri fulgor] Sic Curt. lib. III. 'Illyricos vero et Thraces rapto vivere assuetos, aciem hostium auro purpuraque fulgentem intueri jubebat, prædam non arma gestantem. Irent, et imbellibus fœminis aurum viri eriperent: aspera suorum montium juga, nudosque colles et perpetuo rigentes gelu ditibus Persarum campis agrisque mutarent.'

Auri et argenti] Forte et allusit etiam ad signa et aquilas, quarum aliæ argenteæ, aliæ ex auro solidæ fulgebant, simul et ad alium cultum ornatumque militarem. Tac. de aliis, Hist. lib. IV. 'Illis maximum discrimen, penes quos aurum et opes præcipuæ bellorum causæ.'

Auri fulgor] Livius IX. 'Horridum militem esse debere, non cœlatum auro argentoque, sed ferro et animis fretum.'

Ibid. 'Quippe illa prædam verius quam arma esse: nitentia ante rem, deformia inter sanguinem et vulnera.' Tales Macedones: 'Non auro, neque discolori veste, sed ferro atque ære fulgentes.' Curt. III.

Attamen, contra, Cæsar suos 'habuit tam cultos, ut argento et auro politis armis ornaret, simul et ad speciem, et quo tenaciores eorum in prælio essent, metu damni.' Suet. 68. Et de ipso principe non mirum. Paneg. Nazarii Constantio dict. 'Fulget nobilis galea, et corusca luce gemmarum divinum verticem monstrat: auro clypeus, auro arma collucent, O quantum vim possidet virtus, qua in hoc habitu plus terroris præferas, quam decoris!' Est tamen alius auri fulgor, qui profligat prælia, expugnat urbes, &c. Sic oraculum datum Philippo Macedoni: 'Ἀργυρέαις λόγχαισι μάχου, καὶ πάντα νικήσεις: *Hastis pugna argentatis, atque omnia vinces*. Cic. I. ad Atticum epist. 12. Omnia castella facile capies, 'in quæ modo asellus onustus auro possit ascendere.' Horatius 2. Serm. 'Divina humanaque pulchris Divitiis parent.' Non ferit ille fulgor auri, sed conciliat aut corrumpit animos: perrumpitque muros occultius, quandoque et certius.

In ipsa hostium acie inveniemus nostras manus:[j] agnoscent Britanni suam causam: recordabuntur Galli priorem libertatem: deserent illos ceteri Germani, tanquam nuper Usipii reliquerunt. Nec quicquam ultra formidinis: vacua castella,[k] senum coloniæ,[l] inter male parentes[m] et injuste imperantes, ægra[10] municipia[n] et discordantia: hic Dux,[o] hic exercitus: ibi tributa et metalla et ceteræ servientium pœnæ: quas in æternum perferre,[11 p] aut statim ulcisci, in

acie Rom. nostras dextras, vires, et copias. *Huc advertent* Britanni, *et* ad causam communem respicient: revocabunt in animum Galli pristinam libertatem; illos relinquent alii Germani, ut nuper Usipii deseruerunt. Nec ulla postea formido; destituta præsidiis castella, veteranorum *invalidæ sunt* coloniæ, inter ægre obsequentes et inique imperitantes, male animata oppida, atque seditiosa: hic imperator, hic legiones: istic vectigalia et metalla et reliquæ subjectorum ærumnæ: quas in perpetuum extendere *vobis*, aut confestim vindicare in hoc certamine licet. Igitur, incessuri *nunc* ad pugnam,

10 Ita bene Mss. Vatic. In veteribus editionibus, *erga*. Brotier.—11 Brotierus cum Ryckio et Gronov. *proferre*. Ms. Vatic. 3429. *perferre*. Reposui cum Bipont. *Oberl.*

NOTÆ

j *Inveniemus nostras manus*] Illos scilicet Gallos, Germanos, et Britannos plerosque, quos metus et terror, 'infirma vincula caritatis,' in præsentiarum continent. *Virdungus.*

Manus] Catervas nostras, quæ vel minus acriter pugnabunt, vel etiam ad nos transibunt; quippe agnoscent 'Britanni suam causam,' et partes suas. Sic et 'recordabuntur Galli priorem libertatem:' sic et Germani illos relinquent.

k *Vacua castella*] Nempe, ut contraheretur ille, qui aderat, exercitus, deserta præsidiis suis castella.

l *Senum coloniæ*] Intelligit colonias veteranorum. *Rhenanus.*

m *Male parentes*] Veteranos taxat, ut qui lascivirent, et licentia militari abuterentur in discordias et pervicaciam adversus duces; vel etiam respicit ad *ægra municipia*.

n *Ægra municipia*] Sic Senecæ, 'conviviorum luxuria ac vestium, ægra civitatis indicia.' Varro apud Nonium: 'Distractione civium elanguescit bonum proprium civitatis, atque ægrotare incipit et consenescit.' Demosthenes: *αἱ δὲ πόλεις ἐνόσουν*: *civitates morbo laborabant.*

Ægra] Quia, scil. discordiis et seditionibus laborabant: quia injusta ducum imperia, et quia male obsequebantur et subjecti et milites.

o *Hic Dux*] Hoc campo, hoc prælio omnes opes viresque hostium, si vincimus; et omnes etiam pœnæ servientium, si vincimur.

p *Quas in æternum perferre*] Hoc de Romanis dictum est. *Aut statim ulcisci*, hoc de Britannis. *Rhenanus.*

Proferre] *Proferre et ulcisci* utrumque de Britannis dictum est: nempe, aut pœnas vestras in æternum proferetis, o Britanni, si ignavi estis in hoc prælio, aut statim *ulcisci* eas licet, si vos in hoc campo fortiter gesseritis.

hoc campo est. Proinde, ituri in aciem, et majores vestros et posteros cogitate.'[q]

33. Excepere orationem alacres, et barbari[1] moris cantu et fremitu clamoribusque dissonis. Jamque agmina et armorum fulgores,[r] audentissimi cujusque procursu: simul instruebantur[2] acies: cum Agricola, quanquam lætum et vix munimentis[3] coërcitum[s] militem adhortatus,[4][t] ita disse-

ad avos vestros simul et ad nepotes mentem advertite.

Hanc *orationem læti animis, et patrii moris cantu ululatuque ac discordi vociferatione approbarunt. Jamque* passim volitabant *catervæ, et* micabat *armorum splendor, promtissimi cujusque irruptione: simul ordinabantur acies: cum Agricola militem, quamvis* ultro *alacrem et promtum, et vix præceptis* suis *cohi-*

1 Ms. Vatic. 3429. *ut barbaris moris.*—2 In Mss. Vatic. 3429. et 4498. *instruebatur.* Margini Ms. Vatic. 3429. additum, 'alius habet *instituebatur.*'—3 Sic Ms. Vatic. 4498. ita quoque volebat Gronovius. In Ms. Vatic. 3429. et libris editis, *monitis.* Ascriptum margini Ms. Vatic. 3429. 'alius habet *munimentis.*' Patet capite 35. militem castrorum vallo ac munimentis potius, quam monitis, fuisse coërcitum. Ursinus locum totum sic se scriptum invenisse ait in antiquo codice: *et vix munimentis coërcitum militem, accendendum adhuc ratus.* Vide c. 35. Vult Tacitus vix contineri potuisse castris, quin extemplo procurrerent, et audacissimum quemque illum ex barbaris assultantem exciperent ferro ante justum congressum. *Brotier.* Gronov. et Ryck. *monitis.*—4 Brotierus legit *militem accendendum adhuc ratus:* et ita Ms. Vatic. 3429. Mendose libri editi, cum Gronov. et Ryck. *militem adhuc ratus.* Unde Lipsius supplebat, *acuendum, incitandum,* aliudve tale. Vocem *accendendum* insertam ab ingenio mallem omitti, et pro *adhuc ratus* conjunctim *adhortatus* scribi. Sic Brotier. *Adhortatus* a Grotio est, receptum et a Bipont.—

NOTÆ

q *Majores vestros et posteros cogitate*] *Majores,* qui felici libertate fruebantur; *posteros,* quos ignavia nostra damnabit perpetuæ servitutis et miserrimæ ignominia. *Savilius.*

Cogitate majores vestros, intuentes admirantesque ipsorum exemplum, et qui vos, veluti prolem degenerem, si vincimini, exhorrebunt; et *posteros,* qui æternum aut vestram ignaviam arguent, aut virtutem laudabunt.

r *Agmina et armorum fulgores*] Horatius Od. II. 1. 'Jam fulgor armorum fugaces Terret equos, equitumque vultus.' Dicit autem uterque, *armorum fulgorem,* propter *galeam.* Virgilius Æneid. X. 'Ære caput fulgens, cristaque hirsutus equina.' Et propter *ensem,* aut *hastam.* Virgilius ibidem, 'Subit oras hasta per imas Fulgentis clypei.' *Barclaius.*

s *Vix munimentis coërcitum*] Alii aliter legunt: *alloquendum adhuc ratus.* Alii, *et vix munimentis coërcitum militem accendendum adhuc ratus,* vel *militem adhuc cohortandum ratus.* Quidam pro *munimentis* legunt *monitis.* Alii, *adhortatus,* vel *adhuc adhortatus.* Nam miles, licet alacri promtoque animo esset, attamen incitari *adhuc* a duce potuit, et debuit: σπεύδοντα καὶ αὐτὸν ὀτρύνειν, *festinantemque ipsum et incitare.* Alii sic legunt: *quanquam lætum et vix munimentis coërcitum militem adhortaturus ita disseruit.* Sed forte,

ruit: 'Octavus annus est,[u] commilitones,[v] ex quo virtute et

bitum hactenus, *his verbis* attamen *adhortatus est:* Octo jam anni elapsi

NOTÆ

nihil ibi deest; *adhuc* positum pro *hactenus*. Nec sufficiebat egregio duci promtum coërcere militem *monitis*, quibus scil. alacres et audaces retineret; debuit etiam in commune militem alloqui, adhortari, et ipsum accendere, partim ex more, partim ex necessitate, ut sic imperia ducis, et ipsiusmet imperatoris consilia, ardor ejus et alacritas, mortisque et barbarorum contemtus aperte in vulgus prominerent, lateque spargeretur in concionem animosque vulgi virtutis amor, et victoriæ gloriæque augendæ cupido spes certissima incresceret. Certe aliquid ibi desidero, sed quod facile suppletur per mentem.

[t] *Militem adhortatus*] Leg. *militem acuendum adhuc ratus*, aut, *incitandum*: sive aliud tale. *Lipsius*.

Adhuc ratus] Cic. Philipp. 4. 'Faciam igitur, ut imperatores instructa acie solent: quanquam paratissimos milites ad præliandum videant, ut eos tamen adhortentur, sic ego vos ardentes et erectos ad libertatem recuperandam cohortabor.' Forte apud Tacitum fuit, *adhuc adhortandum ratus;* sed similitudo vocem alteram expunxit.

[u] *Octavus annus est*] *Octo* annos ego non exputo: tantum *septem*. Peccatum fortasse notis numeralibus: quibus iota unum male superadditum. Septimo enim expeditionum anno hanc pugnam pugnatam omnia clamant. Illa superiora præcipue: 'Initio æstatis Agricola domestico vulnere ictus, anno ante natum filium amisit.' Æstatem septimam intelligit; nam de sexta, ut de reliquis ordine, proxime præcesserat.

Nec alterum hic annum interjectum illa evincunt in ipsa oratione: 'ii sunt, quos proximo anno, unam legionem furto noctis aggressos, clamore debellastis.' Proximo ait factum, quod factum, indubie *sexto*. Erit igitur hic necessario *septimus*. Acidalius.

Anno urbis conditæ 839. post Christum vero natum, secundum Dionysii computum, 86. Imper. Domitiano XII. Ser. Cornelio Dolabella consulibus. Atque hic est annus, quo agonem Capitolinum Domitianus instituit. *Virdungus*.

A consulatu suo, seu magistratu, et ingressu in provinciam, *octavus annus* vere numerabitur. Consulares illi legati intrabant provincias, priusquam exiisset consulatus, aut certe eodem anno quo obtinuerant consulatum: quod notandum, quia tum breve ævum consulatus, ad duos scil. menses restrictum.

Octavus] Unde numerat? ab introitu suo in provinciam, et ad res suas aptat. *Lipsius*. Nempe sic fortius accendit militem; tanto scil. prosperarum expeditionum numero recensito.

Octavus] Puto, annumerat annum illum, quo Roma profectus est, et penetravit in Britanniam; qui annus ceteris additus octo annos facit. Sic pro concione rem verbis augere licuit, nec vitio datur. Sic infra 34. 'Imponite quinquaginta annis magnum diem:' et tamen erant tantum 44. vel 45. anni. Sic et multis aliis locis Tacitus, ac præsertim in concionibus.

[v] *Commilitones*] Nata adulatio ex ambitione C. Julii Cæsaris. Suetonius capite 69. Inferioris sæculi vocabulum fuit *Consecranei*, quasi ejusdem sacramenti militaris participes,

auspiciis Imperii[w] Romani fide atque opera vestra Britanniam vicistis: tot expeditionibus, tot præliis, seu fortitudine adversus hostes, seu patientia[x] ac labore, pæne adversus ipsam rerum naturam opus fuit: neque me militum, neque vos Ducis pœnituit. Ergo egressi, ego veterum Legatorum, vos priorum exercituum terminos, finem Britanniæ, non fama, nec rumore, sed castris et armis tenemus.[y] Inventa[z] Britannia, et subacta. Equidem sæpe[5] in agmine, cum vos

sunt, o socii, a quibus, numine *simul* et auspiciis imperii Rom. constantiaque et fortitudine vestra Britannos superastis: tot bellis, tot certaminibus, sive virtute adversus hostes, sive tolerantia ac labore, ferme adversus ipsam rerum naturam certandum fuit: neque mihi de militibus, neque vobis de duce querendi locus fuit. Igitur *utrique* fines excessimus, ego priorum ducum, vos veterum exercituum, *et nunc* terminum Britanniæ possidemus, non rumore aut fama, sed copiis et munimentis. Reperta *est tandem* Britannia,

5 Ita Ms. Vatic. 3429. In libris editis, ut in Gronov. et Ryck. deest, *sæpe*.

NOTÆ

vel eorundem castrensium sacrorum socii, apud historiæ Aug. scriptores. *Virdungus.*

Hanc appellationem *commilitonum* sprevit postea rerum dominus Augustus, teste Suetonio; nec caligas huc usque adulandos censuit, nec abs re; et sic a filiis vocari etiam prohibuit. Sed ut tempora sunt et fortuna, ita et allocutiones blandæ, aut severiores.

[w] *Auspiciis Imperii*] Non dicit, *meis auspiciis*. Ipse enim non erat imperator, sed legatus imperatoris. *Virdungus.*

Sed nec *auspiciis principis*, aut *imperatoris*, eum dicere voluit Tacitus; etsi forsan hoc non dicere periculosum fuerit, sub tali scil. domino. Nam Domitianus τῇ κλινοπαλῇ quam bello auspicatior. *Gronovius.*

Hic 'assiduitatem concubitus velut exercitationis genus clinopalem vocabat.' Sueton. Ea oratio magis est Taciti jam secure scribentis felici sæculo Trajani, quam forte ipsius Agricolæ: neque forte sic loqui Agricola ausus esset sub Domitiano, publice saltem. Dixisset ille, *auspiciis imperatoris*, vel *imperatoriis*, quod idem est. *Auspicia imperii*, idem est ac *fortuna publica*, seu fortuna populi Rom. quæ sæpe illi affuit, ut ait Tacitus libris Hist. Sed talem *imperatorem* jam tum spernebat Tacitus cum scripsit; et certe spernere debuit, quem fama, quem conscientia et vox generis humani jam toto orbe spernebat atque execrabatur. Sic et sprevit infamavitque Plinius junior; et passim in epistolis exagitat calvum hunc Neronem, eumque *latronem* diserte vocat.

[x] *Patientia*] Sic libris Ann. *tolerantissimæ legiones* vocantur: sic et Hist. I. 51. 'Diuque infructuosam et asperam militiam toleraverat.'

[y] *Non fama....tenemus*] Ut hactenus alii legati Britanniam solummodo rumore et inani verborum jactantia obtinuerunt. Sic Veranius l. XIV. 29. 'supremis testamenti verbis ambitionis manifestus; quippe multa in Neronem adulatione addidit, subjecturum ei provinciam fuisse, si biennio proximo vixisset.'

[z] *Inventa*] Tunc igitur illud Cæsaris

paludes montesve et flumina fatigarent, fortissimi cujusque voces[6] audiebam, Quando dabitur hostis, quando acies?[7] Veniunt, e[8] latebris suis extrusi: et vota virtusque in aperto,[a] omniaque prona victoribus,[b] atque eadem victis adversa. Nam, ut superasse[9] tantum itineris, sylvas evasisse, transisse æstuaria, pulchrum ac decorum in frontem; ita[10] fugientibus periculosissima,[c] quæ hodie[11] prosperrima sunt. Neque enim nobis aut locorum eadem notitia, aut commeatuum eadem abundantia: sed manus et arma et in

atque domita. Certe in incessu, in itinere, cum vos stagna montesve et amnes lassarent, *hos* strenuissimi cujusque sermones audiebam, Quando videbitur hostis, quando certare licebit? *Nunc vobis* occurrunt ex aviis saltibus extracti; et *jam* vota virtusque spatium ac liberum egressum habent, et cuncta expedita faciliaque vincentibus, atque eadem victis contraria. Quippe, ut, tot et tanta viarum spatia emensos esse, saltus penetrasse, transmeasse vada, præclarum ac honestum *fuit* in frontem *procedentibus*; sic abscedentibus ac terga dantibus perniciosissima *erunt*, quæ nunc felicissima sunt. Neque enim nobis aut regionis eadem peritia, aut copiarum et annonæ eadem affluentia: sed virtus et arma *sunt*, et in his cuncta. Quod ad me

—6 Sic bene Ms. Vatic. 3429. In editione principe, *voce audiebam*. Beroaldus emendavit *vocem;* quod deinde ceteri, cum Ryckio et Gronov. retinuere.—7 Sic Rhenan. Prius legebatur *animus*.—8 Ita editiones veteres. Male mutatum in recentioribus, *a latebris*. Brotier. Sic autem edidere Gronovius et Ryckius.—9 Sic bene Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus, *superesse*. Brotier.—10 In Ms. Vatic. 3429. et editionibus veteribus, *item fugientibus*.—11 Mallet Ernestus, *hostibus prosperrima sunt*. Quod, inquit, aliter non habeas, quo referas, quæ mox sequuntur, *eadem notitia*.... *eadem abundantia*. Nihil tamen mutaverim. Hæc brevitas in oratione placet. *Brotier.*

NOTÆ

locum habere potuit, *veni*, seu *inveni*, *vidi*, *vici*.

[a] *In aperto*] Jam votis frui licet; èn habetis in manibus, quod toties optastis: jam virtute vestra uti vobis licet; habetis in conspectu hostes, quos tanto labore totque votis quærebatis: en veniunt ipsi et ultro occurrunt e latebris suis extrusi.

In aperto] Jam virtus habet *spatium exemplorum*, jam habet occasionem sese proferendi per eximia facinora: èn jam liber egressus fortitudinis et gloriæ: en apertus campus, quo late sui specimen edat exhibeatque virtus vestra. Alibi vocat *pugnam in aperto*, cum pugnare cominus licet et collato gradu: cum scil. 'stat pede pes densusque viro vir;' ita ibi ultro occurrebat hostis, et pugnandi *in aperto* copiam exhibebat, offerebat.

[b] *Omniaque prona victoribus*] Ad imitationem Sallustii: 'Si vincimus, omnia nobis tuta erunt; sin metu cesserimus, eadem illa adversa fient.'

[c] *Fugientibus periculosissima*] Sic Ann. I. 67. 'Quod si fugerent, plures sylvas, profundas magis paludes, sævitiam hostium superesse.'

his omnia. Quod ad me attinet, jam pridem mihi decretum est, neque exercitus, neque Ducis terga[d] tuta esse. Proinde et honesta mors[e] turpi vita potior; et incolumitas ac decus eodem loco sita sunt: nec inglorium fuerit, in ipso terrarum ac naturæ fine cecidisse.

34. ‘Si novæ gentes atque ignota acies constitisset, aliorum exercituum exemplis vos hortarer: nunc vestra decora recensete, vestros oculos interrogate. Ii sunt, quos proximo anno, unam legionem furto noctis aggressos, clamore debellastis: ii ceterorum Britannorum fugacissimi, ideoque tam diu superstites. Quomodo sylvas[f] saltusque penetrantibus

spectat, jam olim statui reputavique animo, neque militis, neque ducis fugam tutam esse. Quamobrem et decora mors ignominiosæ vitæ anteponenda *est;* et salus et decus eodem loco posita sunt: nec indecorum fuerit in ipso orbis atque naturæ termino interiisse.

Si novus hostis, atque incognitum agmen in aciem assisteret, vos aliarum legionum exemplis incitarem: nunc gloriæ *virtutisque* vestræ insignia reputate animis, consulite vestros oculos. Ii *ipsi* sunt *hostes*, quos superiori æstate, cum unam legionem nocturno latrocinio adorti essent, solo clamore profligastis: ii reliquorum Britannorum promtissimi ad fugam, ideoque tamdiu *victis aliis* superfuere. Quemadmodum nemora saltusque pervadentibus

NOTÆ

[d] *Neque Ducis terga*] Xenophon. lib. III. παιδ. ‘Qui vincere cupiunt, si partem eam corporis quæ cæca est et inermis et destituta brachiis, fugientes opponant offerantque hostibus, ea insania est.’ Quod expressit Sallustius: ‘In fuga salutem sperare, cum arma, queis corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est.’

[e] *Honesta mors*] Curt. l. III. ‘Sicut dubium esset an vinceret, ita illud utique certum esse, honeste et cum magna laude periturum.’

[f] *Sylvas*] Plutarch. lib. Terrestria an aquatilia sint callidiora: ‘In terrestri venatione ferocia animalia congredientium exercent audaciam et fortitudinem; versuta insidiantium calliditatem; velocia robur et laborum tolerantiam apud insequentes: atque hæc bona venationi tribuuntur,’ &c.

Sylvas saltusque penetrantibus] Venatio præcipua dominantium et virorum militarium vere digna occupatio, et quæ propius ad militarem artem laboremque bellicum accedit. Plin. Paneg. ‘Olim hæc experientia juventutis, hæc voluptas erat. His artibus futuri duces imbuebantur, certare cum fugacibus feris cursu, audacibus robore, cum callidis astu. Nec mediocre pacis decus habebatur submota campis irruptio ferarum, et obsidione quadam liberatus agrestium labor.’ De ignavis principibus addit: ‘Usurpabant gloriam istam illi quoque principes, qui obire non poterant: usurpabant autem, ut domitas fractasque claustris feras, ac deinde in ipsorum quidem ludibrium emissas, mentita sagacitate colligerent. Huic par capiendi quærendique sudor, summusque et idem gratissimus labor invenire.’

fortissimum quodque animal contra ruere,[1] pavida et inertia ipso agminis[g] sono, pelluntur: sic acerrimi Britannorum[h] jam pridem ceciderunt: reliquus est numerus ignavorum et metuentium; quos quod tandem invenistis, non[2] restiterunt,[i] sed deprehensi sunt: novissime[3] res[4] et extremo metu corpora defixere[5] in his vestigiis, in quibus pulchram et spectabilem victoriam ederetis. Transigite cum expeditioni-

generosissima quæque bellua fortitudine, timidæ *vero* et ignavæ, ipso incedentium clamore fugantur: sic ferocissimi Britannorum jam olim *fusi ac* cæsi sunt: superest turba inertium et trepidantium; quos quia demum reperistis, haud reluctati illi, sed ultimi inventi sunt: ideoque supremo pavore *velut* attoniti immotique stetere in his locis, in quibus præclaram et insignem victoriam reportaretis. *Vos* finem bellis ac præliis imponite: addite quin-

1 Ita bene Ms. Vatic. 3429. In veteribus editionibus, *animal ruere*. Inde in recentioribus emendatum, *robore*. At minime Cornelianum est, *robore pelluntur*. Brotier. Sic autem edidere Gronovius et Ryckius.—2 Ita Mss. Vatic. et libri editi. Margini Ms. Vatic. 3429. ascripserat Pomponius Lætus, 'quos quod tam diu non invenistis, restiterunt. Sic legendum puto.' At potior est vulgata scriptura, ut attendenti cuique videbitur. *Brotier*.—3 Brotierus legit *deprehensi sunt novissimi:* et sic Rhenanus et recentiores, cum Gronovio et Ryckio. In veteribus editionibus, *novissime*. Vaticano duce cum Brot. locum refingo, adhibita distinctione Bip. Sanum tamen non arbitror. Ceterum a Vaticano parum abludunt Put. et Alc. *Oberl.*—4 Ita Ms. Vatic. 3429. et quidem apte. Veteres editiones pro *res* habent *id*. Inde Pichena emendavit, *ideo extremo metu corpora*, quod Gronovius et Ryckius recepere. Sic res et corpora memoravit Livius, cum Romanorum, capta a Gallis urbe, angustias describeret: 'nec ullius rerum suarum relicti, præter quam corporum, vindices,' Livius v. 42. *Brotier*.—5 Editiones veteres, *defixere aciem in his, &c.* *Aciem* additum puto, quod ante *defixere* interpungebatur hoc modo, *corpora: defixere aciem in his, &c.* Frustra totum hunc locum mutat Cl. Ernestus, *sed deprehensi sunt ignavissimi, et extremo metu torpidi de-*

NOTÆ

Infra ibid. 'Nec vero laudaverim per se magnopere duritiem corporis ac lacertorum; sed si his validior toto corpore animus imperarit, quem non fortunæ indulgentiæ molliant, non copiæ principales ad segnitiem luxumque detorqueant: tunc ergo seu montibus seu mari exerceatur, et lætum opere corpus, et crescentia laboribus membra mirabor. Video enim jam inde antiquitus maritos Dearum ac Deorum liberos, nec dignitate nuptiarum magis, quam his artibus inclaruisse.'

[g] *Agminis*] Solo transeuntium incedentiumque strepitu, aut clamore abiguntur, pelluntur.

[h] *Acerrimi Britannorum*] Æschylus: 'Αλλ' Ἄρης φιλεῖ 'Αεὶ τὰ λῷστα πάντοτ' ἀνθρώπων στρατοῦ. Quod Cicero Philip. ult. 'Mars ipse fortissimum quemque ex acie pignerari solet.'

[i] *Restiterunt*] Non tam substiterunt, quam subito et inopinato reperti ac deprehensi defixere corpora hisce locis.

bus :[j] imponite quinquaginta annis[k] magnum diem :[l] approbate Reipublicæ nunquam exercitui[m] imputari potuisse, aut moras belli,[n] aut causas rebellandi.' [6] [o]

35. Et alloquente adhuc Agricola, militum ardor eminebat, et finem orationis ingens alacritas consecuta est, statimque ad arma discursum. Instinctos[p] ruentesque ita disposuit, ut peditum auxilia,[q] quæ octo millia[1] erant, mediam

quaginta annis gloriosum diem : ostendite Reip. nunquam tribui legionibus potuisse, vel causam prorogandi belli, vel prætextum deficiendi.

Et disserente adhuc Agricola, militum alacritas emicabat, et exitum orationis secutus est ardor ingens, et confestim itum est ad arma. Incitos et erumpentes ita instruxit, ut octo millia peditum auxiliariorum mediam aciem obtinerent, tria millia

---

fixere aciem in his, &c. Idem.—6 Ita veteres et recentiores editiones. Male Rhenanus, et qui eum sunt secuti, *debellandi.* Brotier.

1 In Ms. Vatic. 3429. *octo millium.*

NOTÆ

[j] *Transigite cum expeditionibus*] Id est, finite expeditiones. Exponit, cum dicit, 'imponite quinquaginta annis magnum diem.' *Rhenanus.*

[k] *Quinquaginta annis*] A primo, quo Claudius Britanniam ingressus est, die, in quartum aut quintum duntaxat supra quadragesimum annum tempus excurrere videtur. *Savilius.*

[l] *Magnum diem*] Hoc est, quinquaginta annorum bellum finite magno et memorabili prælio. De notione vocabuli *dies*, adi Casaubonum ad lib. II. Suetonii.

[m] *Nunquam exercitui*] Nunquam militi aut legionibus imputari potuisse moram aut impedimentum, quominus bellum profligaretur, et Britanni debellarentur : non præbuisse se causas rebellandi provincialibus et sociis, sed aliis causis id tribui debere ; nempe, vel sævitiæ et avaritiæ, vel etiam ignaviæ legatorum, aut cupiditati ac libidini procuratorum ministrorumque a principe datorum, seu inertiæ ducum et discordiæ : quod fere commune omnium præpositorum flagitium fuit.

[n] *Aut moras belli*] Si quid mutandum, forte legi possit : *Nunquam exercitui imputari potuisse, aut causas belli, aut moras debellandi.* Quod fere eundem sensum facit cum vulgata.

[o] *Causas debellandi*] Emendabam, *causas rebellandi.* Sententia proba, ista : nec per vos aut ignaviam vestram minus debellatum, nec per proterviam rebellatum. Sive etiam, per eandem ignaviam : quæ visa hostes animavit et excitavit. *Lips.*

[p] *Instinctos*] Sic Ann. II. 'His vocibus instinctos exercitus propriæ quædam causæ stimulabant :' et supra hoc lib. 'his atque talibus invicem instincti.' *Pichena.*

[q] *Peditum auxilia*] Hoc est, auxiliares copiæ peditum, quæ a legionariis discretæ. *Legiones* enim ex *civibus* constabant, ideo πολιτικὰ στρατεύματα Dioni : *auxilia* vero erant externarum gentium copiæ. *Socii*, qui olim proprie dicti, post Italiam civitate donatam desierunt, et eorum vice *auxilia* fuerunt, quæ ex variis gentibus delecta, quibus Romani imperabant. *Virdungus.*

aciem firmarent,[r] equitum tria millia cornibus affunderentur: legiones pro vallo stetere, ingens victoriæ decus citra Romanum sanguinem bellanti,[2 s] et auxilium, si pellerentur.[t] Britannorum acies, in speciem simul ac terrorem, editioribus locis[u] constiterat[3] ita, ut primum agmen æquo, ceteri per acclive jugum connexi[4 v] velut insurgerent; media

equitum in cornibus astarent: legiones pro munimentis disposita, qui *magnus honos victoriæ*, duci scil. *sine sanguine Romano bellum facienti*, simul *et validum subsidium* erat, *si* socii *proturbarentur. Britannorum agmina, in speciem simul ac formidinem, altioribus locis ordinata erant: ita ut prima acies* in *æquo, alii per clivum*

2 Ms. Vatic. 3429. et veteres editiones ante Rhenanum, *bellandi.*—3 Ita Ms. Vatic. 3429. In libris editis, *constiterant;* et sic Gronovius et Ryckius. —4 Ms. Vatic. 3429. *convexi.*

NOTÆ

[r] *Auxilia....mediam aciem firmarent*] Sic Ann. II. 16. 'Auxiliares Galli Germanique in fronte, post quos pedites sagittarii, dein quatuor legiones.'

Aciem] Ita disposita acies, ut ea ex solis auxiliaribus et alis equitum, quæ etiam ut plurimum auxiliarium erant, constaret, et legiones Rom. in subsidiis essent, et illæ constituerent seorsim aciem quasi subsidiariam, ac fere instar Triariorum priscæ militiæ, qui velut in subsidiis erant, et fere nunquam pugnabant: quod et hoc casu contigit; nam *citra Rom. sanguinem* debellatum est: sicque socii, seu auxiliares victoriæ Rom. vere *sanguinem* suum *commodarunt.* Sic tunc provinciarum sanguine provinciæ vincebantur. Seneca de ira I. 2.

[s] *Citra Romanum sanguinem bellanti*] Paneg. Max. Aug. 'Ut cum veteribus illius conjurationis auctoribus et mercenariis cuneis barbarorum, tanti apparatus oblitus, irruerit: adeo, Cæsar, hoc etiam Reipub. tribuit vestra felicitas, ut nemo fere Romanus occiderit, imperio vincente Romano.'

[t] *Auxilium, si pellerentur*] Legiones enim exercitus Romani robur, et acies invicta, quæ idcirco *Murus* dicebatur, ut tradit Vegetius, quod expugnatu difficillima foret, tum propter virtutem militum numerumque, tum propter armaturam ac disciplinam.

Etiam quia legionarii familiares notique invicem et amici, expertique una sæpius præliorum. Et quasi fœderatæ invicem cohortes, et cum aquilis et principiis communipularium erant sacratissima vincula, obsequii scil. disciplinæ, fideique honoris, ac religionis: quibus vinculis nihil firmius, nihil sanctius.

[u] *Editioribus locis*] In subjectos enim vehementius tela descendunt, et majore impetu obnitentes pars altior facile repellit. Qui adverso nititur clivo miles duplex subit cum loco et hoste certamen. *Virdungus.*

[v] *Connexi*] Ita dispositi Britanni, ut prima acies illorum in æquo, seu non infesto loco staret; alii *per acclive jugum connexi*, qui iniquus locus: nempe, isti cum illa prima acie *connexi*, quæ in æquo, ita ut eandem fere aciem constituerent: at *media campi covinarius eques* obtinebat; sed ita tamen, (quantum conjicio,) ut in cor-

campi[w] covinarius et[5] eques[x] strepitu ac discursu complebat. Tum Agricola, superante hostium multitudine, veritus, ne

montis contigui veluti sublimes attollerentur; covinarii et equites fremitu atque discursu medium campi tenebant. Tum Agricola, hostibus numero superantibus,

5 Copula *et* abest a Ms. Vatic. 3429. et editionibus veteribus.

NOTÆ

nibus hujus primæ aciei dispositi fuerint *covinarii*, (nam ante prælium huc illuc discurrebant volitabantque,) scil. priusquam manum consererent Romani; sive ex una parte equites essent, et ex altera covinarii, sive in utroque cornu mixti equites et covinarii essent. Et hi in utroque cornu velut in subsidiis erant; quemadmodum tria hæc millia equitum Rom. in acie Rom. etiam cornibus affundebantur.

Et certe Britanni, nutantibus suis qui *in æquo* erant, statim immisere equites, et se simul covinarii prælio peditum miscuere, etiam in clivo montis. Præterea habuerunt Britanni etiam alias copias subsidiarias in summo jugi vertice, quæ in occasionem intentæ, vel impellere victoriam, vel impulsos suos sustinere paratæ erant: idque, more jam Romanorum, qui cohortes in subsidiis et ad *subita belli* reservabant. Itaque *connexi* inter se super acclivi jugo illi, qui sic insurgebant, et etiam *connexi* cum primo agmine, quod in *æquo* stabat.

Connexi] Sic Interpres Hispanus: *Los demas como si tramados unos de otros se fueran levantado por la cuesta arriba.*

[w] *Media campi*] Inter utramque aciem discurrebant, nempe ante prælium. Sed cum inciperet prælium, haud dubie in cornibus utrimque dispositi covini illi et equites: nam primo pugnatum adversus eos, qui *in æquo* steterant; igitur ex mediis campi, quo loco ante volitabant, in stationem suam et aciem propriam astiterant covinarii illi.

[x] *Covinarius et eques*] Mela III. 6. 'Dimicant Britanni, non equitatu modo aut pedite, verum et bigis et curribus Gallice armati. Covinos vocant, quorum falcatis axibus utuntur.' Apud Cæsarem et Tullium vocantur *Essedarii*. Savilius.

Lucanus Pharsal. lib. III. 'Docilis rector monstrati Belga covini;' ubi alii legunt, *constrati*.

Ex his credidere aliqui, *covinarium* dictum covini rectorem, seu aurigam. Nos tamen ex hoc Taciti loco *covinarium* interpretamur, militem ex covino pugnantem; cujus et paulo post meminit: 'interim equitum turmæ fugere; covinarii peditum se prælio miscuere.' *Marc. Donatus.* Quasi vero non confundat hic Tacitus et rectorem covini, et eum qui ex covino pugnaret.

Hierosolymus in Isaiam cap. ult. 'Covini bellici, quibus in bellis Belgæ utebantur.' Talia Gallorum *rheda*, Belgarum *benna* (unde *combennones* Festo, et *combennit*, item *Bennarius* veteri lexico) *Cisium* Galliæ cisalpinæ, *Petorritum* Oscorum, *Ploximum* Transalpinorum.

Primitivum remanet apud Britannos, quibus *Kowain* vehiculo vehere. Apud nostros Gallos nunc etiam manet nomen *Benne;* scil. vehiculum præcipue, quo carbo vehitur, quod

simul in frontem,[y] simul et latera suorum pugnaretur, diductis ordinibus, quanquam porrectior acies futura erat, et 'arcessendas' plerique 'legiones' admonebant, promtior[6] in spem, et firmus adversis, dimisso equo[z] pedes ante vexilla constitit.

36. Ac primo congressu eminus certabatur: simul constantia,[1][a] simul arte Britanni, ingentibus gladiis[b] et brevibus cetris, missilia[c] nostrorum vitare, vel excutere,[d] atque ipsi

metuens, ne sui simul a fronte et a latere oppugnarentur, laxatis ordinibus, quamvis multo maxime extendenda acies foret, et plerique accersendas legiones *suaderent, erectior animo, et constans improsperis, omisso equo pedes astitit ante signa.*

Ac primo conflictu eminus pugnabatur: et *fortitudine simul atque industria Britanni, prælongis ensibus et exiguis scutis, tela nostrorum declinare, vel cetris*

6 Ernestus mallet, *pronior in spem.*
1 Ms. Vatic. 3429. *simulque constantia.*

NOTÆ

ligneis cratibus undequaque clausum est. Gallica vox vetus *benne*, crates est.

[y] *Ne simul in frontem*] Quoties periculum erat, ne hostes, producto altero aut etiam utroque suæ aciei cornu, circumvenirent aciem, (quod ὑπερκερᾷν et ὑπερφαλαγγεῖν dicitur,) vel ipsi etiam suos hostes volebant ὑπερκεράσαι, tum necesse erat 'duplicare aciei longitudinem.'

Jubebantque τοὺς ἐπιστάτας μεταβαίνειν εἰς παραστάτην, hoc est, *ut qui prius pone sequerentur;* et essent ἐπιστάται, transirent ad latus τῶν πρωτοστατῶν, et fierent παραστάται. Sic crescebat τὸ μῆκος τῆς φάλαγγος, *longitudo aciei.*

Scil. jubebant, ut qui a tergo ordinatus esset miles, transiret in primos ordines; et sic in latum et a fronte crescebat acies, cum in profundum decresceret: sicque minus valida erat; sed tamen sic undique cingebat involvebatque aciem hostilem, et ex omni parte oppugnabat; a fronte, scil. et ab utroque latere; at hic tantum laxati ordines.

[z] *Dimisso equo*] Sic Cæsar collaturus signa cum Helvetiis lib. I. et Suet. cap. 60. idemque ad Mundam, referente Frontino lib. II. Simile de Spartaco Plutarchus in Crasso. Vide *Catilinam* Sallustii. *Virdungus.*

[a] *Constantia*] Quæ in pugnando, agendo, sustinendoque prælio et hoste posita est, ut patientia tolerantiaque in ferendo labores, ærumnas, et cetera belli mala, emicat. Fortitudo eadem et constantia est: sed constantia durat ac perseverat; hoc addit fortitudini.

[b] *Ingentibus gladiis*] Videntur fuisse consimiles Gallicis, de quibus Polybius l. II. et Diod. Sicul. l. V. *Virdungus.*

[c] *Brevibus cetris, missilia*] *Cetra* scuti species est; teste Livio XXXI. 36. 'Nocte cetratos, quos peltastas vocant, loco opportuno inter bina castra in insidiis abdiderat.'

Alibi: 'Cetratis immixtos auxiliares Eumenis tria millia ferme peditum æquata fronte instruxit.' *Rhenan*

magnam vim telorum superfundere: donec Agricola tres[a] Batavorum cohortes ac Tungrorum[e] duas cohortatus est, ut rem ad mucrones ac manus adducerent: quod et ipsis, vetustate militiæ, exercitatum, et hostibus inhabile, parva scuta et enormes gladios gerentibus: nam Britannorum gladii sine mucrone complexum armorum, et in aperto[3] pugnam non tolerabant.[f] Igitur, ut Batavi miscere ictus, ferire

evellere, atque ipsi magnam vim missilium injicere: donec Agricola imperavit tribus Batavorum et duabus Tungrorum cohortibus, ut ferro ac dextra rem aggrederentur; quod et ipsis, longa experientia belli, usitatum, et hostibus adversum, breves cetras et prælongos enses gestantibus: quippe Britannorum enses sine acumine, statariam pugnam, et in libero ac patenti campo haud facile *sustinebant. Itaque, postquam Batavi conserere manus, impellere umbonibus, faciem ferire, et disjectis*

—2 Sic bene Ms. Vatic. 3429. et recentiores editiones. In veteribus, *per Batavorum cohortes.* Brotier.—3 Sic libri omnes editi. Lipsius tentabat, *in opertos*, vel *in operta*: Schelius, *in aperta*: Cl. de la Bleterie, *inoperti.* Felicior ceteris Franciscus Medicis, vir egregius et in multis de Tacito bene meritus, optime emendabat, *in arcto*, cui Pichenus subscribit et Gruterus, ut postulat ipsa orationis series. Sic quoque de Hispanis, Livius, XXVIII. 33. 'in arcto pugna Romano aptior, quam Hispano militi futura videbatur.' Duo in Britannis reprehendit Tacitus, et quod ferire hostem non possent, et quod non possent sese tegere; unde statim liquet, *pugnam in aperto*, Tacitum vocare, in corpora Britannorum non tecta propter parva scuta. *Brotier. In arcto* probant Gruter. et Lallem. recepit Brotier. Verum non video, qui potuerit librariis venire in mentem τῷ *arcto* substituere *aperto.* Hoc proinde ea Tacito esse puto, et respondere τῷ *æquo*, quod sequitur, ut Bipont. monent. *Oberl.*

NOTÆ

[d] *Excutere*] Quidam sic intelligunt: avocabant seu avertebant suis gladiis et cetris tela hostium, et a se depellebant.

[e] *Ac Tungrorum*] Tungri, qui primi Transrhenanorum in Galliam transiere, quam Germaniæ regionem incoluerint, haud satis liquet; eorum tamen nominis vestigium retinere videtur Franconiæ meæ oppidum *Tungersheim*: quod ita videtur dictum, quasi sedes sive *patria Tungrorum.* Virdungus.

[f] *Complexum armorum, et in aperto pugnam non tolerabant*] Quomodo *pugnam in aperto* non tolerabant? Atqui enormes gladii non habiles, nisi ad *apertam pugnam.* Sunt qui legunt, *in arcto*, fortasse non male. Nam simile quiddam de Germanis dixit Ann. l. II. 'Nec minor Germanis animus, sed genere pugnæ et armorum superabantur: cum ingens multitudo, arctis locis, prælongas hastas non protenderet, non colligeret, neque assultibus et velocitate corporum uteretur.'

Livius libro XXVIII. 'Scipio pro se esse loci angustias ratus; et quod in arcto pugna Romano aptior, quam Hispano militi futura videbatur.' Ego a vulgata non discedo: ut *pugna in aperto* dicatur, ad differentiam illius quæ fit ex longinquo, et quasi ex occulto. *Pichena.*

Ad differentiam, scil. pugnæ; quæ eminus adversus hostem, et inter mul-

NOTÆ

tos simul bellantes juvantesque, aut defendentes ac propugnantes, quasi ex occulto dimicatur. At hic in tali *complexu armorum*, ubi stat umboni umbo, mucroni mucro, ubi 'stat pede pes, densusque viro vir;' tum *in aperto* virtus, viri, arma, pugna, &c.

' *Complexum*] *Complexum armorum*, seu statariam pugnam, et *in aperto*, non ferebant pari industria aut facilitate, ac Romani, qui longis scutis armati et acutis gladiis, facile transverberabant hostes; dum, scil. parvis cetris muniti barbari ingentes gladios erigerent, qui sine mucrone, et qui sic densæ confertæque pugnæ, parum habiles erant: qua, scil. densus viro vir in acie astat, resistit, et dimicat.

Complexum armorum]. Rem elucidabat Gellius IX. 13. ubi de pugna Galli et T. Manlii Torquati. 'Is [Manlius] ut dico, processit; neque passus est virtutem Rom. a Gallo turpiter spoliari. Scuto pedestri et gladio Hispanico cinctus contra Gallum constitit . . . Constiterunt, Gallus sua disciplina, scuto projecto cantabundus; Manlius animo magis quam arte confisus, scutum scuto percussit, atque statum Galli conturbavit. Dum se Gallus iterum eodem pacto constituere studet, Manlius iterum scutum scuto percutit, atque de loco hominem iterum dejecit: eo pacto ei sub Gallicum gladium successit, atque Hispanico pectus hausit: dein continuo humerum dextrum eodem concessu incidit, neque recessit usquam, donec subvertit, ne Gallus impetum icti haberet,' &c. Ubi nota scutum Galli fuisse brevius, et gladium ipsius enormem: quæ omnia adversa Gallo pugnanti *in aperto* erant, impediebantque *complexum armorum;* cum contra Manlii *gladius Hispanicus* esset brevior, et scutum grandius, ideoque *pedestre* id vocat: *scutum* quippe equitum Rom. levius et tractatu facilius.

Sicque id genus armorum Manlio maxime favorabile fuit *in aperto* pugnanti. Sic facile Gallum conturbavit dejecitque e statu, seu vestigio, quo se primo constituerat inter pugnandum, eumque facile subvertit, urgendo acriter, et mucrone incidendo *humerum dextrum*, opponendo, scil. scutum a sinistra, facilius dextrum Galli latus oppugnabat; eoque conturbato, eo usque institit Manlius, ut subverteret; unde victoria: quia, scil. *impetum icti* non haberet Gallus, licet in aperto certaret, ob arma grandiora; et quia *sub Gallicum gladium* enormem statim *successit* Manlius, hominemque uti armis, seu *complexum armorum* prohibuit.

In aperto] Huc facit id Tac. Ann. II. 14. 'Non campos modo militi Romano ad prælium bonos, sed si ratio adsit, sylvas et saltus: nec enim immensa barbarorum scuta, enormes hastas, inter truncos arborum et enata humo virgulta, perinde haberi, quam pila et gladios, et hærentia corpori tegmina: densarent ictus, ora mucronibus quærerent.' Pugnam in aperto non tolerabant Britanni propter breves cetras, neque *complexum armorum*, propter enormes gladios hastasque: sic et Germani, exceptis scutis.

In aperto] Sic pugna dicitur *in aperto*, quia tum vires, arma, miles, campus, decus, virtusque et industria, hostisque ipse, omnia sunt *in aperto:* tum omnia, scil. aperta fortibus ac strenuis viris, tum non alium respectat miles, non alia re se tuetur, quam propriis armis et viribus: nihil ibi occultum aut opertum; jam omnia virtuti patent, et patet ipsa virtus: in animo, in fortitudine sola posita est spes, salus et

NOTÆ

victoria: nihil in aliena ope spei aut subsidii. Quod omnium elegantissime expressit Curtius l. III. 'Duæ... acies ita cohærebant, ut armis arma pulsarent, mucrones in ora dirigerent. Non timido, non ignavo cessare tum licuit, collato pede; quasi singuli inter se dimicarent, in eodem vestigio stabant, donec vincendo locum sibi facerent.'

In aperto] Id est, cominus et collato pede, quod intelligit Tacitus per *complexum armorum:* illa scil. *parva scuta* et *enormes gladii* non patiebantur, ut manum consererent, ut 'staret pede pes, densusque viro vir.' Nam sic armati pugnare cogebantur eminus, et lato liberoque campo, quo scil. spatium esset librandi rotandique illos ingentes gladios. Itaque *in aperto* hic ambiguum, et opponitur aliquatenus lato, liberoque spatio movendi corpora, brachia, et arma. Etiam *parva scuta* non satis tegebant corpora barbarorum, ut pugnare *in aperto,* seu presso pede possent adversus auxiliares istos Romanos, qui huic pugnæ facti, et pridem hac palæstra exercitati, et qui grandioribus clypeis protegebantur; quique enses breviores habilioresque, et mucronibus infestos gestabant, pro more militiæ Rom.

In aperto forte dictum, quia res tum aperto Marte, et strictis mucronibus transigebatur; quod dixit Tacitus supra, 'ut rem ad mucrones ac manus adducerent.' Nunquam magis *aperto marte* pugnatur, quam cum 'stat pede pes,' quam cum vir in virum distringit ensem. Tum corpora corporibus, et arma armis conserta apertaque, et quasi applicita invicem: tum aperta virtus aut ignavia, tum Mars apertus, tum Mars vere communis, et nemo jam manus aut virtutem commilitonum respectat, nemo munimine alieno se tegit, in scuto, in umbone, in manu salus, decus, et victoria.

In aperto] Quod explicat Tacitus Hist. II. 42. 'Collato gradu, corporibus et umbonibus niti, omisso pilorum jactu, gladiis et securibus galeas loricasque perrumpere,' &c.

Pugnam in aperto] Id est, pugnare eminus, aut ex loco sublimi, vel natura aut arte defenso; scil. vel arboribus et virgultis infesto, aut in sylvis suis et paludibus certare mallent. Talibus nempe locis assueti pugnabant audacius, locorum, scil. genio tuti, adversus vim strenuitatemque Rom. At cum ventum esset ad manus, resque ad mucrones adducta foret, in loco æquo et *aperto* jam certe non tolerabant pugnam, et longe Romanis impares erant; qui scil. tali loco, conferta acie, et stataria pugna vincere oppositos quoscumque hostes indubie solebant. Idque soli disciplinæ Rom. concessum eo ævo. Sic supra c. 33. 'Veniunt a latebris suis extrusi: en vota virtusque in aperto,' &c.

In aperto] De qua pugnæ specie sic Dio l. XXXVIII. 'In Germanos priusquam ordines instruerent, incursum cum clamore fecerunt, jaculationemque eorum, qua maxime barbari fidebant, anteverterunt. Ita congressi sunt Romani, ut hostes neque contis neque gladiis longioribus uti possent. Igitur barbari jactare sua corpora, trudereque; iisque magis quam armis uti, obvio quoque evertendo dejiciendoque pugnam facere. Multi breviorum etiam gladiorum usu interclusi, eorum loco, manibus atque ore pugnare.' Hoc est *statim rem ad mucrones ac manus adducere,* quo satis innuit, quid intelligat per *complexum armorum* et *in aperto pugnam*. Sic et Herodianus l. IV. ubi de Parthis:

umbonibus, ora fœdare, et stratis[4] qui in æquo[g] obstiterant,[5] erigere in colles aciem cœpere; ceteræ cohortes, æmulatione et impetu commistæ, proximos quosque cædere: ac plerique semineces, aut integri, festinatione victoriæ, relinquebantur. Interim equitum turmæ fugere,[6] [h] covinarii pe-

qui in æquo steterant, attollere aciem in juga montium cœperunt; reliquæ cohortes, æmulatione et instinctu sese miscentes prælio, *propinquos quosque* fundere, *sternere: ac plerique impetu et ardore maturandæ victoriæ, semianimes aut illæsi omittebantur. Interim turmæ equitum* hostiles *erupere, et covinarii se pugnæ pedes-*

—4 Brotierus cum Ryckio et Gronovio habent *et tractis:* Ernestus malit *stratis*, quem sequor cum Bipont. Brotier. volebat *prostratis*, sed simplex idem notat. Muretus corrigebat *fractis*. Oberlin.—5 Ms. Vatic. 3429. *adstiterant.* —6 Tentat Lipsius, *equitum turmæ effudere*, aut potius, *effusæ*. Ernestus, *erupere*. Sed inutiliter. *Brotier.*

NOTÆ

[f] Cum autem ex equis desilierunt aut dejecti sunt, jam facile capiuntur, quippe qui neque prælium in manibus gerere audent, &c. hi ῥᾷστα ἁλίσκονται, μὴ φέροντες τὴν ἐκ συστάσεως μάχην.'

[g] *Et stratis qui in æquo*] Hoc est, iis qui in planitie constiterant, una veluti ruina prostratis: trahere enim, continuationem quandam sive tenorem, et quod antiqui dicebant, protelum significat: hinc locutio poëtis familiaris, 'trahere ruinam.' *Virdungus.*

Tractis] Id est, cum separati et abstracti essent hi qui *in æquo* loco resistebant, ab illis, nempe, qui in acclivi jugo *connexi* erant. Sic enim distracti ab invicem facile superati sunt. Itaque *tractis*, positum pro *abstractis*, seu *distractis;* simplex pro composito, ut solet Tacitus. Vel potius *tractis*, seu abstractis in ima collis, aut in ruinam impulsis prostratisque; his scil. *qui in æquo*, id est, in plano et justo loco constiterant. Nam ita dispositi Britanni erant, 'ut primum agmen æquo, ceteri per acclive jugum connexi velut insurgerent: media campi covinarius et eques,' &c. Igitur τὸ *æquum*, seu agmen quod in *æquo* erat dispositum, distinguit a ceteris, qui in *acclivi jugo*, et ab illis, qui in *medio campi*, seu in planitie adstiterant. Itaque *tracti* sunt, qui in *æquo;* id est, non arduo aut infesto loco stabant: qui, scil. locus fuit *æquus* et opportunus bellantibus, et qui aciem extendi pateretur, qui et ideo vocatur *æquus:* tales scil. qui ibi constiterant, *traxere* ac profligavere Batavi; ita ut his *tractis*, simul ipsi *erigere in colles aciem* cœperint, eorum scil. locum occupantes, quo validius et propius insisterent adversus alios, qui *per acclive jugum connexi*, &c.

[h] *Interim equitum turmæ fugere*] Unde hæc fuga, cum nec de pugna ulla sermo præcesserit? itum hic esse palam odoror. Ecce antea, pro more gentis, instruxit et junxit: 'media,' inquit, 'campi covinarius, et eques discursu ac strepitu complebant.' Itaque isti, ut apparet, aciei interjecti: sed Agricola neglexit, et parte alia invasit Britannos pedites; quod robur censebat. Cœp-

NOTÆ

ta autem pugna, jam equites et covinarii miscentur, sed verbis sic corrigendis. *Interim equitum turmæ effudere, et covinarii peditum se prælio miscuere.* Aut potius, *turmæ effusæ et covinarii.* Profecto jam pugnarunt, et sequens narratio tota dicit: attende. *Lipsius.*

Fugere] Certe ipsi equites Britannorum et covinarii debebant fere eandem aciem constituere, eandemque pugnam, nempe, equestrem, simul certare, et eodem fere modo: debebant enim instar procellæ erumpere, simulque *impetu facto* perumpere aciem Rom.

Et eo consilio simul dispositi initio prælii fuerant: 'media campi covinarius et eques strepitu ac discursu complebat.' At *primum agmen*, nempe peditum, *in æquo, ceteri per acclive jugum* dispositi, et prælium incipit a peditibus, qui in *æquo obstiterant;* quibus victis, itur ad pedites qui *per acclive jugum connexi velut insurgerent;* scil. *in speciem simul ac terrorem*, qui eodem impetu simul-*tracti* ac profligati sunt.

Interim equitum turmæ fugere. At quomodo fugerent, qui nondum prælio lacessiti sunt? Immo potius erupere equites, ut et covinarii, cum pedites suos nutantes et impulsos viderunt, et in eadem acie equites et covinarii dispositi; tum at, *covinarii peditum se prælio miscuere*, nempe ut labantem suorum aciem sustinerent. Quidni et equites, qui simul in acie ordinati etiam se ipsis adjungerent? Et certe infra, 'minime equestris ea pugnæ facies:' ergo tum pugnabant etiam *equites.*

Igitur hic legerim, *erumpere*, aut sic deleta voce *fugere: Interim equitum turmæ,* (ibi conjunctio *et* subintelligenda) et *covinarii peditum se prælio miscuere, et quanquam recentem terrorem intulerant,* (Romanis scil.) *densis tamen hostium agminibus*, quod intelligam potius de agminibus suorum peditum, quibus se miscuerant, quam de Romanis, a quibus nondum retinebantur; (nisi postea forte cum ipsis occurrerent in prælio et his impingerentur; at tum non modo *hærebant*, sed et acriter impellebantur,) sed tum propriis *agminibus* impediti *hærebant.*

Quod patet etiam ex his infra, 'ut quemque formido tulerat, transversos aut obvios incursabant,' nempe suosmet *incursabant*, sibimet infesti in acie; in qua sententia et Lipsius fuit. Nam damnum ibi et cladem ipsorum Britannorum narrat Tacitus, quod illis tamen damno non fuisset, si *transversos* Romanos incurrissent: quod præcipue curribus falcatis invecti volebant barbari: immo sic forte illos perrupissent ac profligassent, saltem si compositi et conferti ordine starent in acie pugnarentque.

Itaque suorum agminibus hærebant impediti, ut et *inæqualibus locis;* nec ea vi prorumpebant, qua vellent, et qua hostes impellere possent. Hærebant *inæqualibus locis*, ubi suorum peditum agmina constiterant, et in hæc loca inæqualia se temere immiserant equites et covinarii; ut scil. peditum suorum nutantem aciem sustinerent: et mediis peditum agminibus, seu suorum, seu mox *hostium*, Romanorum scil. et *inæqualibus locis* cum defixi fere starent, ea *minime equestris pugnæ facies erat.* Nam velut in *gradu* et in vestigio *stantes*, et quasi defixi et immoti pugnare cogebantur; et tum equites e clivo illo, seu locis arduis, *simul* cum *equorum corporibus impellebantur*, sternebantur, et infra collem dejiciebantur. Sic similiter et rectores curruum statim afflicti prostratique. Hinc *sæpe vagi*

ditum se prælio miscuere: et, quanquam recentem terrorem intulerant, densis tamen hostium[7] agminibus[i] et inæqualibus locis hærebant: minimeque equestris[j] ea pugnæ facies erat,

trium inseruere: et, quamvis novam formidinem incusserant, confertis tamen hostium cuneis, et iniquis locis retinebantur: et minime equestris erat ea prælii forma,

7 Romanos Tacitus minime dixit, *hostes*. Vel ergo, ut volebat Muretus, emendandum *nostrorum*: vel, quod ob veterem scripturam commodius, *cohortium*, ut monet Ernestus. Recte, ut mihi videtur, Acidalius de agminibus Britannorum exponit, quibus covinarii erant immixti. *Brotier.*

NOTÆ

currus, et *exterriti sine rectoribus*: quod facile et pronum peditibus Rom. ut talibus locis: unde et victoria.

Igitur, quia in Manuscriptis habetur, *cum ægra diu*, legere malim, *cum e gradu stantes*, nempe *impellerentur*, ac dejicerentur; ob moram scil. quam afferebat moles obstantium, occurrentium, incurrentiumque agminum, et simul ob asperitatem et iniquitatem locorum, velut in gradu ac vestigio immoti atque defixi erant et equites et rectores curruum.

Hinc illi equites, veluti stataria pugna, decertare coacti sunt: et ex illa statione seu gradu, quippe ut in clivo, facile dejecti a Romanis peditibus, quod Britannis exitio fuit.

Equites non fugisse, neque abscessisse e pugna, clare liquet ex his verbis, *minimeque equestris ea pugnæ facies erat*, *cum in gradu stantes*, equites nempe, *simul* cum *equorum corporibus impellerentur*. Et diserte distinguit hic Tacitus *equites* a *rectoribus curruum*; addit enim statim: 'vagi currus, exterriti sine rectoribus equi:' et τὸ *interim*, denotat se miscuisse prælio, ante plenam fugam suorum.

Igitur prælio se miscuerant simul et *equites* et rectores curruum, seu *covinarii*: quomodo enim *impellerentur*, seu dejicerentur e clivo simul cum ipsis *equorum corporibus*, nisi ipsum clivum in equis irrupissent, et prælio peditum semiscuissent equites?

Sic certe fugissent ante prælium *equites*, sic deseruissent suos covinarios, qui simul instructi eodem loco et eadem acie, quod nullatenus verisimile est. Nec fugerunt cum 'Britanni pugnæ adhuc expertes summa collium insederant, et paucitatem nostrorum vacui spernebant:' ubi *vacui*, id est, otiosi et nondum pugna lacessentes, aut lacessiti.

[i] *Densis tamen hostium agminibus*] Mens Taciti hæc est: Covinarii illi, etsi Romanis *terrorem* aliquem intulerant, tamen *inæqualibus locis* et densis suorum *agminibus*; quorum scil. pedites inter *se prælio* miscuerant, post equitum fugam *hærebant*. Acidalius. Tacitus Romanos suos hic *hostes* non appellat, quasi respectu ad Britannos habito. Ideoque malim cum Mureto, *nostrorum*. Gronovius. Potius leg. foret, *suorum*.

Hostium] Id est, Britannorum; comparate ad Romanos loqui videtur.

[j] *Minimeque equestris*] Lectio hæc et correctio Rhenani est: fuit in veteribus libris, *minimeque equestres: ea enim pugnæ facies erat*, *cum ægrum*, &c. et in Venet. *cum ægra diu*. Erant

cum ægre diu stantes,[8] [k] simul equorum corporibus[l] impellerentur, ac sæpe vagi currus, exterriti sine rectoribus equi, ut quemque formido tulerat, transversos, aut obvios[m] incursabant.

37. Et Britanni, qui adhuc pugnæ expertes summa[1] collium insederant, et paucitatem nostrorum vacui[n] spernebant, degredi[2] paulatim, et circumire terga vincentium cœperant: ni idipsum veritus Agricola, quatuor equitum alas, ad subita belli retentas, venientibus opposuisset, quantoque ferocius accurrerant,[3] tanto acrius pulsos in fugam disjecisset. Ita

cum in vestigio defixi equites, *simul cum ipsis equis proturbarentur, ac plerumque palabundi currus*, et *attoniti sine aurigis equi, ut quemque pavor impulerat, obliquos, aut obvios* peditum cuneos *incurrebant.*

Et Britanni, qui hactenus prælio exemti et vacui culmina montium occupaverant, et paucitatem Rom. per otium et securi discriminis contemnebant, paulatim descendere, et circumvehi terga victorum cœperant: nisi idipsum metuens Agricola, quatuor equitum alas, ad repentina belli reservatas, irruentibus objecisset, quantoque promtius advecti erant, tanto vehementius repulsos dare terga coëgisset.

8 Corrupte veteres editiones, *cum ægra diu aut stante.* Rhenanus, quem omnes postea, cum Ryckio et Gronovio, sunt secuti, emendavit, *cum in gradu stantes.* At cum Ms. Vatic. 3429. habeat quoque *ægra diu*, emendandum edendumque, *ægre diu*, optimo quidem sensu et ex vetere scriptura. Tentabat Trillerus, *ægre clivo stantes.* Brotier.

1 Ms. Vatic. 3429. *summam.*—2 Superiores male *digredi.* Ernest.—3 Ms. Vatic. 3429. *accucurrerant.*

NOTÆ

hic equites, erant et covinarii, et debuit esse pugna illa equestris; debuerunt illi sic invecti equis et curribus ostentare *equestris pugnæ faciem*, et sic volebant: sed hi hærebant impediti agminibus occurrentium, aut hostium, aut suorum, et *inæqualibus locis;* quare potius ea stataria et pedestris acies, quam pugna equestris esse videbatur.

[k] *In gradu stantes*] Hærebant enim locis iniquis, ut dixit, tum et conferta Romana, vel sociali acie impediti. *Lipsius.*

[l] *Simul equorum corporibus*] Quid clarius, quam hæc ad singulares equites referenda? qui stantes hærentesque, sine suo impetu, facile cum ipsis equis pellebantur a pedite, vi ingruente. *Lipsius.*

[m] *Transversos, aut obvios*] Quos? Romanos? non: sed ipsos suos equites, quos turbabant, aut evertebant. *Lipsius.* Non certe equites, sed pedites suorum, quorum *se prælio miscuerant:* aut certe non solos equites suos, sed simul et pedites. Et vero propius videntur proturbasse et incurrisse *transversos* pedites, quam equites; qui fere in eadem cum ipsis acie dispositi, et qui facilius loco cedunt curribus erumpentibus.

[n] *Vacui*] Id est, subsidentes, et expectantes per otium imperia ducis, velut subsidiaria acies, et ad instar Triariorum Rom. olim.

consilium Britannorum in ipsos versum: transvectæque° præcepto Ducis a fronte pugnantium alæ, aversam hostium aciem invasere. Tum vero patentibus locis grande et atrox spectaculum: sequi, vulnerare, capere[p] atque eosdem, oblatis aliis, trucidare. Jam hostium, prout cuique ingenium erat, catervæ armatorum paucioribus terga præstare, quidam inermes ultro ruere, ac se morti offerre. Passim arma et corpora et laceri artus et cruenta humus: et aliquando etiam victis ira virtusque:[q] postquam sylvis appropinquarunt,[4] collecti, primos sequentium, incautos et locorum ignaros, circumveniebant. Quod ni frequens ubique Agri-

Ita conatus, seu dolus *Britannorum in ipsos recidit: translatæque imperio ducis a fronte dimicantium alæ*, jam *pronum in fugam hostium agmen irrupere. Tum vero apertis campis magnum et immane spectaculum* fuit: *insectari, cædere, vincire, atque eosdem obviis aliis obtruncare. Jam Britannorum, prout cuique animus erat, globi armatorum paucioribus cedere, nonnulli abjectis armis irruere ultro, et se occidioni exhibere. Ubique tela et cadavera, et laniati artus, et fœdum cruore solum: et interdum etiam victis* redit *furor*, redit *animus: ubi ad sylvas accesserunt, congregati, promtissimos sectantium, inopinantes et locorum imperitos, intercipiebant. Quod nisi multus ubique Agricola fortes et*

4 Ms. Vatic. 3429. *appropinquaverunt.*

NOTÆ

° *Transvectæ*] Puto, illæ equitum alæ, aut pugnabant in acie Rom. et a fronte; vel in subsidiis, aut cornibus assistebant: sed cum jam nutaret acies hostium, transductæ alæ statim imperio ducis, ad terga hostium, ut fugam impellerent. Et τὸ *pugnantium*, ne intelligas de ipsis alis, sed potius de peditibus, quibus istæ alæ subsidiariæ erant: et sunt diversæ istæ *alæ* ab his alis, quas opposuit Britannis de novo incurrentibus e summo collium vertice. Erant hostium qui pugnarent adhuc; erant et qui circuibant victores Rom. et illi pulsi statim mox universi respiciebant fugam: itaque dux noster transvehit a fronte Britannorum *pugnantium*, aut etiam suorum, alas, quæ forte nondum certabant, ut 'aversam hostium aciem invaderent.' *A fronte*, id est, in frontem.

Transvectæque .... a fronte] Nonnulli intelligunt, transvectas in frontem alas; quasi sensus sit, illas alas equitum, quæ in cornibus dispositæ erant, fuisse transvectas in primam aciem, et velut ante principia signaque; ut pulsam aciem hostium nutantemque validius et instar turbinis irrumperent. Potius ex subsidiis per medios ordines transvectæ in frontem istæ alæ.

p *Sequi, vulnerare, capere*] E Sallustio, qui in Jugurth. 'Tum spectaculum horribile in campis patentibus, sequi, fugere, occidi, capi, equi atque viri afflicti.'

q *Victis ira virtusque*] Virg. Æneid. II. 'Quondam etiam victis redit in præcordia virtus.'

cola validas et expeditas cohortes, indaginis modo,[r] et, sicubi arctiora[s] erant, partem equitum,[t] dimissis equis, simul rariores sylvas equitem persultare[5] jussisset, acceptum aliquod vulnus per nimiam fiduciam[u] foret. Ceterum, ubi compositos firmis ordinibus sequi rursus videre, in fugam versi, non agminibus, ut prius, nec[6] alius alium respectantes,[v] rari et vitabundi invicem, longinqua atque avia petiere. Finis sequendi nox et satietas fuit: cæsa hostium ad decem millia:[w] nostrorum trecenti sexaginta[7] cecidere:

selectas cohortes immisisset *instar indaginis, et, sicubi angustiæ erant, partem equitum, relictis equis* prætentare, et *simul infrequentiores* arboribus *saltus pervolitare* atque explorare *equites imperasset, accepta aliqua clades per nimiam audentiam foret. Ceterum, postquam* nostros *ordinatos confertis manipulis insectari se rursus animadverterunt, fuga abscessere, non per catervas, ut antea, nec alius alium subinde respicientes, non multi* simul, *et se declinantes invicem, in amota ac devia* loca *concessere. Finem insectandi fecit nox et satietas: interfecta Britannorum ad decem millia: Romanorum trecenti quadraginta periere: in quibus*

5 Sic Rhen. Prius erat, *equite persultari.*—6 Emendabat Acidalius, *sed alius alium.*—7 In libris editis, *trecenti quadraginta;* et sic Gronov. et Ryckius. At potior est fides Mss. Vatic. 3429. et 4498. qui *trecenti sexaginta* habent. In numeris XL. pro LX. facile errare potuit Puteolanus, unde ad ceteros pervulgatus error. *Brotier.*

NOTÆ

[r] *Indaginis modo*] Silius: 'Et telis in morem indaginis ambit.' Comparatio sumta a venatione. Græci cum *sagena*, dicuntque rem ipsam σαγηνεύειν: id enim est apud auctores illos, *corona cingere*, et includere rete, seu sagena, veluti pisces.

[s] *Arctiora*] Supple *loca*, seu *itinera.*

[t] *Partem equitum*] Qui citis equis ad illas itinerum angustias advolarent, easque, omissis equis, vacuas liberas tutasque præstarent pediti Rom. insequenti et minus expedito; dein rursus insilientes equos, ulterius securitatem passim promoverent. Sic desiliebant equis tantum cum ad illas fauces pervenissent, vel quia difficilis ille transitus equis, vel ut accuratius perscrutarentur secreta illa loca; et forte etiam, ut pedestres ipsi fortius pugnarent adversus hostes insidiantes arduis, abruptis, infestisque locis.

[u] *Per nimiam fiduciam*] Livius l. II. 'Ferme fit, ut res secundæ negligentiam creent.' Senec. Agam. 'Victor timere quid potest? quod non timet.'

[v] *Respectantes*] Se initio invicem aspectabant expectabantque; ut sic conglobati se tuerentur, validiusque obsisterent insequentibus.

Respectantes] Per mutuam curam se invicem respectabant in itinere et fuga; ut scil. hostem insequentem communi subsidio repellerent: id est, sese *prius* identidem respiciebant quod mox vitarunt.

[w] *Cæsa hostium ad decem millia*] Tacitus raro numerum exprimit; ut et ipse Sallustius, testante Orosio, in historia id damnant. Sed 'professione pietatis excusandus' est Tacitus, si in propriam legem peccaverit. *Savil.*

in quis Aulus Atticus, Præfectus cohortis juvenili ardore et ferocia equi hostibus illatus.

38. Et nox quidem gaudio prædaque læta victoribus: Britanni[1] palantes, mixtoque virorum mulierumque ploratu, trahere vulneratos, vocare integros, deserere domos ac per iram ultro incendere: eligere latebras et statim[x] relinquere: miscere invicem[y] consilia aliqua, dein separare:[2 z] aliquando frangi aspectu pignorum suorum, sæpius concitari:[a] satisque constabat, sævisse quosdam in conjuges ac liberos, tanquam misererentur.[b] Proximus dies faciem victoriæ la-

Aulus Atticus, præpositus cohortis, juvenili impetu et pervicacia equi hostibus invectus.

Et nox sane jucunda victoribus lætitia prædaque: et *Britanni vagi, ac promiscuo virorum fœminarumque ejulatu, avehere saucios, appellare incolumes, relinquere penates, tectaque per iram ipsimet comburere: solitudinem et secreta loca quærere, ac confestim* ea *deserere: sociare invicem consilia quædam, dein dividere* ea et *abrumpere: interdum et animum abjicere, cum liberos suos intuerentur, et sæpius incitari per iram: satisque compertum est, nonnullos desævisse in uxores atque filios, quasi commiseratione* erga carissima pignora. *Crastina lux speciem* et magnitudinem

1 Ms. Vatic. 3429. *Britannique palantes.*—2 Sic bene Ms. Vatic. 3429. Sic quoque conjecerat Lipsius. Male libri editi, *sperare:* et sic Gronov. et Ryck.

NOTÆ

[x] *Eligere latebras et statim*] Rebus adversis ita fieri amat, ut nulli certo consilio satis acquiescant homines: sed quod modo placuit, idem mox displicet, ac nova subinde consilia ineuntur. Sic Curtius lib. x. 'Nec velle nec nolle quicquam diu poterant; pœnitebatque, modo consilii, modo pœnitentiæ ipsius.'

[y] *Miscere invicem*] Tota hac periodo ornatum ex oppositis quæsivit. Ideoque hic legam, *dein separare.* Aliquando, inquit, cum aliis, aliquando rursus secum deliberabant. *Lips.*

Miscere invicem consilia aliqua, dein sperare] Immo, *dein desperare:* tale de Vitellio illud: 'quæ jusserat, vetare: quæ vetuerat, jubere.' *Grotius.*

Recte, *sperare.* Eligebant latebras, et statim relinquebant, præ metu, visi sibi in iis intuti; dein inibant consilia adversum ea quæ metuebant: quorum nonnullis probatis, metum in spem convertebant. Verus character eorum, qui, turbatis rebus, miscere spem et metum, ut dubii, consuevere. *Boxhorn.*

[z] *Dein sperare*] Forte leg. *separare;* alioqui vix stat sensus. Attamen miscebant invicem consilia; unde spes aliqua, dein desperare et *frangi* potuere, *aspectu pignorum suorum.* Sed *separare,* magis ad rem videtur.

[a] *Concitari*] Curt. v. 'Ignaviam quoque necessitas acuit, et sæpe desperatio spei causa est.' Tacitus 'desperatione in audaciam accinguntur.' Hist. III.

[b] *Tanquam misererentur*] Miserabantur, ut arbitrio et victoris insolentis libidini servitioque obnoxios

tius aperuit: vastum ubique silentium, secreti[c] calles,[3] fumantia procul tecta, nemo exploratoribus obvius: quibus in omnem partem dimissis, ubi incerta fugæ vestigia, neque usquam conglobari hostes compertum, et exacta jam æstate spargi[d] bellum nequibat; in fines Horestorum[4 e] exercitum deducit. Ibi acceptis obsidibus, præfecto classis 'circumvehi Britanniam' præcepit. Datæ ad id vires, et præcesserat terror.[f] Ipse peditem atque equites lento itinere, quo novarum gentium animi ipsa transitus mora terrerentur, in hybernis locavit. Et simul classis secunda tempestate ac fama Trutulensem[5 g] portum tenuit, unde proximo latere Britanniæ lecto omni[6] redierat.[7 h]

victoriæ latius exhibuit: immensa ubique solitudo, silentio vasta montium juga, incensæ procul ædes, nemo speculatoribus occurrebat: quibus passim explorare jussis, postquam incomperti fugientium receptus, neque usquam contrahi hostes cognitum fuit, *et adulta jam æstate spargi arma aut agmina* diduci *non poterant; ducit copias in regionem Horestorum. Oblatis ibi obsidibus, præfectum classis* circumire Britanniam *jubet, datis ad id copiis, et metus anteverterat. Ipse pedestre agmen et equitatum in hyberna deduxit tardo incessu, quo novarum nationum animis ipso longiori transitus spatio pavorem inferret. Et simul classis opportunitate temporis, prosperaque fama appulit ad portum Trutulensem, unde vicina omni ora Britanniæ lustrata remearat.*

unde Grotius tentabat, *desperare;* Ernestus, *spernere.* Brotier.—3 Omnes libri editi, *secreti colles.* Ernestus mallet, *deserti colles.* Egregie Bipont. *calles:* ut Virg. Æneid. VI. 443. et IX. 383. *Oberl.*—4 Mss. Vatic. 3429. et 4498. *Borestorum.*—5 Ita libri editi.. In Ms. Vatic. 4498. corrupte, *trutulens est.* Ms. Vatic. 3429. *trucculensem.*—6 Lipsius et Pichena malunt *omnis:* quibus et consentit Brotierus. Bipont. servant *omni* bono sensu; nec absque necessitate ab antiqua lectione recedendum. *Oberl.*—7 *Exierat* malebat Rhenanus.

NOTÆ

futuros. Sic olim quasi misereretur, filiam occidit Virginius, ne Decemviri Appii libidinibus exponeretur.

c *Secreti*] Id est, nullo rumore mortalium turbati, utpote quos accolæ ipsi lata fuga deseruissent: vel ita per metum abditi homines erant, ut nullibi apparerent.

d *Spargi*] In plura agmina exercitum distribui.

e *Horestorum*] Horesti, populi Britanniæ majoris versus septentrionem et orientem; hodie *Angus*, comitatus regni Scotiæ ad mare Allemaniæ. *Tillemon.*

f *Terror*] Nempe ex recenti clade.

g *Trutulensem*] Lego, *Rutupensem:* est Rutupiæ, vel Rutupæ oppidum et portus Cantiorum populorum, in Britannia prima, Britanniæ majoris provincia, ad meridiem et orientem: hodie *Richborough*, portus parvus prope portum *Sandwich*, in comitatu *Kent*, regni Angliæ ad meridiem et orientem. *Tillemon.*

Trutulensem portum] Suspicor scribendum, *Rutupensem portum:* hic adversus Bononiam situs est, sive Gesoriacum. Alii legunt *Rutupensim*, quem putant esse *Richoburgum* circa

39. Hunc rerum cursum, quanquam nulla verborum jactantia epistolis Agricolæ auctum,[1] [i] ut Domitianus[2] erat, fronte lætus, pectore anxius,[j] excepit.[3] Inerat conscientia, derisui fuisse[k] nuper falsum e Germania triumphum,[l] emtis

Continuam hanc rerum felicitatem, quamvis in epistolis suis *nulla ostentatione verborum jactasset Agricola*, tamen *Domitianus, ut solebat, vultu hilaris, mente solicitus*, hæc *audivit. Arguebat eum conscientia ludibrio fuisse nuper fictitium*

1 Sic bene Lipsius et recentiores. In veteribus editionibus, *actum*. Brot.—2 Sic Ms. Vat. et alius in margine: unde bene restituere Bipont. Glossam sapit *ut Domitiano moris erat:* [quod habent et Brotierus et Ryckius et Gronovius.] *Oberl.*—3 Ms. Vatic. 3429. *excipit.*—4 Sic bene Rhenanus. In vete-

NOTÆ

Sandovicum. *Savil.*

h *Unde proximo latere Britanniæ lecto omni redierat*] Aptius legas, *exierat*. Rhenanus.

Puto legendum: *unde, proximo littore Britanniæ lecto, omnis redierat*. Pichena. Supple, *classis*: et leg. *exierat*.

i *Epistolis Agricolæ auctum*] Scripsit Agricola literas, sed non *laureatas* de more. Tacitus hac ipsa vita, 'ne laureatis quidem gesta prosecutus est.'

De laureatis Ovidius I. amorum eleg. ad Napen. 'Non ego victrices lauro redimire tabellas.' Florus III. 3. 'Visi pro æde Castoris et Pollucis juvenes laureatas prætori literas dare.'

Nulla.....jactantia epistolis auctum] Huc referri potest quod de Agrippa memoratur. Is, teste Dione LII. dicere solebat, se pugnando, non sibi, sed Cæsari operam navare. Et tanti hujus facinoris conscientia contentus, omni jactatione abstinebat. Ratio fuit, quod plerumque illi, quorum opes in excelso positæ sunt, neminem volunt æstimari ipsis præstantiorem. Itaque illis auctor erat Agrippa, qui sibi bene consultum vellent, ut principem ipsi omni molestia rerum et difficultate liberarent, et ipsi uni dominanti rei bene gestæ laudem integram reservarent. Teste Plut. Apoph. Lac. Polycratidas quidam Spartanus, cum aliis missus orator ad duces Regios, quærentibus illis, utrum privatim venissent, an publice missi? 'si impetramus,' inquit, 'publice; sin minus, privatim.' Apud Diogen. Laërt. aiebat Bias Prienæus: 'Quicquid boni egeris, in Deos referto.'

j *Fronte lætus, pectore anxius*] Pauci imperitantes velint apparere nudi, et omni prætextu amoto retecti, sicut olim rex Gelon venit in forum, seque obtulit nudum subditis, reddere imperium paratus: quare et effigies ejus nuda in templo Siculæ Junonis posita est. Ælian. Var. lib. VI. 11. Nemo fere est, qui nudus aut totus videri velit.

Fronte lætus] Mamert. Paneg. Juliani Imper. 'Cum mendaces homines aut inopia aut timor faciat, magnitudinem fortunæ suæ imperator, qui mentitur, ignorat.'

k *Derisui fuisse*] Plin. Paneg. 'Videor jam cernere non spoliis provinciarum, et extorto sociis auro, sed hostilibus armis, captorumque regum catenis triumphum gravem. Videor

per commercia, quorum habitus et crines in captivorum speciem[m] formarentur: at[4] nunc veram magnamque victoriam, tot millibus[5] hostium cæsis, ingenti fama celebrari.

illum *e Germania triumphum, pretio comparatis* hominibus, *quorum forma cultusque et comæ* flavæ *captivorum instar adornarentur: at nunc sinceram ingentemque victoriam, tot barbarorum millibus interfectis, magna fama prædicari. Illud sibi*

ribus editionibus, *ac nunc*. Brotier.—5 Ita editio princeps et recentiores.

NOTÆ

ingentia ducum nomina, nec indecora nominibus corpora vocitare.'

[l] *Falsum e Germania triumphum*] Xiphil. Domitian. 'Postquam suscepisset in Germaniam expeditionem, rediit, ne viso quidem hoste. Et quid narrem, quibus honoribus ob eam causam affectus sit, postque eum alii imperatores ei similes, ne suspectantes vilius sua censeri, ob exiguos qui haberentur honores, indignarentur.' Paria sunt quæ Suetonius refert de Caio 47. 'Conversus hinc ad curam triumphi, præter captivos et transfugas barbaros, Galliarum quoque procerissimum quemque, et, ut ipse dicebat, ἀξιοθριάμβευτον, ac nonnullos ex principibus legit ac seposuit ad pompam; coëgitque non tantum rutilare ac submittere comam, sed et sermonem Germanicum addiscere, et nomina barbarica ferre.' *Savil.*

Libera republica, legibus cautum, ne quis ejusmodi mendaciis inclaresceret: nam et statuta pœna, 'si quis militum falso strenuum quid factum a se retulisset ad tribunum aut ducem, honoris adipiscendi causa,' teste Polybio.

Crimini huic proprium nomen, *de falsis pugnis*. Plautus Trucul. 'Mille memorari potest, qui et convicti et condemnati falsis de pugnis sient:' quo crimine postulatus a M. Catone Censorio Qu. Thermus oratione, quæ inscripta, *in Q. Minucium Thermum de falsis pugnis*. Notus mos accusatorum apud Romanos, ut quamvis certi criminis postulatum reum tamen simul et urgerent ceteris pristinæ vitæ probris; quæ, ut recte Tacitus notat Annal. l. III. 'neque convicta noxæ reo, si recentia purgaret, neque defensa absolutioni erant, si teneretur majoribus flagitiis.' *Mercerus.*

Mimicum hunc de Germania triumphum vir doctiss. Calvisius Sethus refert ad XI. consulatum Domitiani, qui fuit annus ab U. C. 838. *Virdungus.*

[m] *Crines in captivorum speciem*] Miror Suetonium hoc tacuisse, qui liberrime scripsit Domitiani vitam, nec celat vitia. De captivorum crinibus perite dicit Tacitus; præsertim cum sermo de captivis Germanis sit, quorum crines singulari quodam modo nodabantur. Mart. Amphit. epig. 3. 'Crinibus in nodum tortis venere Sicambri.' *Barclaius.*

Id, puto, non descripsit Suetonius, quia hoc bellum, sive triumphus, ad Rempub. spectabat, quam præcise non attingit: quippe tantum mores et libita ingeniaque dominantium investigat. Scenicus tamen triumphus ille proprium et insigne quid habuit, quo segnitiem animi et belli inscitiam, virtutemque parum imperatoriam in Domitiano argueret, aut in-

Id sibi maxime formidolosum, privati hominis nomen supra Principis attolli:[n] frustra studia fori[o] et civilium artium decus in silentium acta,[p] si militarem gloriam alius[6] occuparet:[q] et cetera utcumque facilius[7] dissimulari:[r] Ducis boni

inprimis metuendum, privati viri decus supra gloriam *imperitantis evehi: frustra peritiam juris, eloquentiæ decus, et* alias *pacis artes, silentio* aut exilio *damnatas* ab ipso, *si militarem sibi famam alius vindicaret: et alia omnia utcumque facilius*

Male Beroaldus, *tot militibus*. Brotier.—6 Frustra tentat Lipsius, *altius* vel *arctius occuparet*. Pichena huic emendationi suffragatur. *Brotier.*—7 *Faci-*

NOTÆ

vidiam, qui neque duces egregios ad bella deligebat, suspectans virtutes eximias et opprimens; unde clades crebræ, ideoque a clavo imperii rejiciendus talis imperator. Ad hanc ridiculam insaniam Domitiano exemplo suo præivit Caligula, Sueton. 47. 'Conversus ad curam triumphi, præter captivos et transfugas barbaros, Galliarum quoque procerissimum quemque,' &c.

[n] *Privati hominis nomen supra Principis attolli*] Nota, respectu *principis*, etiam magistratus censeri *privatos:* nam de Agricola loquitur, qui etiamdum cum imperio erat. Sic Plinius epist. II. I. de Verginio: 'Perfunctus est tertio consulatu, ut summum fastigium privati hominis impleret, cum principis noluisset.' Privati enim dicuntur respectu magistratuum Ann. IV. in princ. 'honoribus perfunctos, an juvenes? privatos, an e magistratibus?' Hinc privata spectacula. Suet. in Ner. 21. 'Non dubitavit etiam in privatis spectaculis operam inter scenicos dare.' *Pichen.*

Supra Principis attolli] Arist. Polit. XI. 'Communis custodia principatus, neminem unum magnum facere.'

[o] *Studia fori*] Intelligendum, studia civilia et tale *artium decus* in silentium adacta, atrocitate principis, sed frustra, si *alius* a principe occupet *militarem gloriam*. Certe si verum sit Domitianum sibi vindicasse eloquentiam, et pressisse silentio civiles artes, quemadmodum Nero poësim sibi uni vindicavit, qui et ideo exhorruit Lucanum, et occidit Senecam; illa verba, *frustra studia fori et civilium artium decus in silentium acta*, possunt et debent referri ad ipsum Domitianum, non ad Agricolam, quasi primam ætatem ille *quiete et otio*, et per civiles artes silentio pertransierit. Igitur sensus est: Studia fori, sapientiam, et ceteras bonas artes frustra in silentium et exilium adactas ab ipso dominante Domitiano, si alius nunc, nempe, Agricola, militarem gloriam occuparet. Non dicit hic Tacitus Domitianum aut Agricolam neglexisse civiles artes, aut silentio transegisse; quippe scriberet, *studia, &c. silentio*, aut per *silentium acta*, non *in silentium acta:* quod certe violentiam ac sævitiam Domitiani arguit adversus *studia*, ingenia, et viros eximios.

[p] *In silentium acta*] Plin. Paneg. Ipsi vitiosissimi 'inimicas vitiis artes non odio magis, quam reverentia relegant.'

[q] *Militarem gloriam alius occuparet*] *Alius* circa mores is est, qui antiquos non amplius obtinet. Igitur Agri-

Imperatoriam virtutem[s] esse. Talibus curis exercitus, quodque sævæ cogitationis indicium erat, secreto suo satiatus,[t]

sperni aut tolerari; at certe *imperatoriam laudem* propriam *egregii principis esse. His curis divexatus, quodque atrocis consilii argumentum fuit, solitudine sua*

NOTÆ

cola, qui 'inter quæsturam ac tribunatum plebis, atque etiam ipsum tribunatus annum, quiete et otio transit, gnarus sub Nerone temporum, quibus inertia pro sapientia fuit:' cui etiam idem 'præturæ tenor et silentium.' Mutati moris, et velut *alius* jam arguitur ad hunc fere modum: Quid retulit Agricolam ibi modestiam induisse, ubi nil mea intererat, si nunc *alius* ab illo, disciplinam militarem ad se ambitiose trahit, qua sola nobis invidiam parit et principi gloriam abripit? *Salin.*

Si militarem gloriam alius] Nam teste Oratore: 'Virtus militaris præstat ceteris omnibus; patria enim, libertas, et cives latent in tutela ac præsidio bellicæ virtutis.'

Alius occuparet] De ipso Domitiano accipies querente: frustra se 'liberalia studia initio principatus neglexisse:' (ita Suetonius capite 20.) ut ad *militaria* et imperatoria se daret scilicet: si ecce, *alius* eam gloriam occuparet. *Lipsius.*

[r] *Cetera utcumque facilius dissimulari*] Attamen ex utroque Cæsar: nam quandoque 'cedunt arma togæ,' aut saltem succedunt. Paneg. Max. Aug. 'Bona venia Deum dixerim, ne Jupiter quidem ipse tanta celeritate faciem cœli sui variat, quam facile tu, Jupiter, togam prætextam, sumto thorace, mutasti; hastam, posito scipione, rapuisti; a tribunali temet in campum, a curuli in equum transtulisti; et rursus ex acie cum triumpho redisti.'

Dissimulari] Non adverti, aut certe tolerari.

[s] *Imperatoriam virtutem*] Hom. Il. Γ. Ἀμφότερον, βασιλεύς τ' ἀγαθὸς κρατερός τ' αἰχμητής: *Utrumque, et fortis miles et bonus imperator.*

Imperatoriam virtutem] Quæ sit ea virtus, et quot aliis eximiis dotibus constet ac subsistat, disces ex principe eloquentiæ Tullio, orat. pro lege Manil. 'Non enim solum bellandi virtus in summo atque perfecto imperatore quærenda est, sed multæ sunt partes eximiæ hujus administræ comitesque virtutis.' Ibidem: 'Quanta innocentia debent esse imperatores, quanta omnibus in rebus temperantia, quanta fide, quanta humanitate!' Et inter has virtutes certe summa et præcipua est felicitas. Idem Tullius ibid. Sunt 'quibus etiam venti tempestatesque obsecundant.' Et mox, 'existimo [olim] Maximo, Marcello, Scipioni, Mario, et ceteris magnis imperatoribus, non solum propter virtutem, sed etiam propter fortunam sæpius imperia mandata atque exercitus esse commissos....[his ad] amplitudinem et gloriam, et ad res magnas bene gerendas divinitus adjuncta fortuna.' Sunt eximii quidam viri, quibus vel 'dormientibus Dii omnia conficiunt:' Terent. Adel. Sunt, qui 'reti urbes capiunt,' inter adagia Plutarchi. Et 'in sinum iis de cœlo victoria devolat.' Livius l. VII. Sed et plerumque non deest fortuna, quibus adest virtus imperatoria. 'Fortuna fortes metuit, ignavos premit.' Sen. Trag.

[t] *Quodque sævæ cogitationis indicium erat, secreto suo satiatus*] Certe id signum fuit sævitiæ et altæ diræque

optimum in præsentia statuit, reponere odium, donec impetus famæ et favor exercitus languesceret: nam etiam tum[8] Agricola Britanniam obtinebat.

40. Igitur 'triumphalia ornamenta' et illustris statuæ

fessus aut expletus, utilissimum esse *judicavit ad præsens, iram et invidiam recondere, donec ardor famæ et studium militum senesceret: quippe etiam tum* temporis *Agricola Britanniam tenebat.*

Igitur in senatu decerni Agricolæ *jubet*, insignia triumphalia, et illustris

lius omissum vellet Ernestus.—8 Mallet Ernestus, *etiamnum.*

NOTÆ

meditationis; scil. in quos, aut qua ratione talis sævitia prorumperet. Habes fere similis insaniæ exemplum apud Pausaniam in Corinth. de Phædra: 'Adhæret maceriæ septo curriculi ejus pars, quod Hippolyti nuncupant: supraque ipsum Veneris speculatricis delubrum, unde descendentem exercitationis causa Hippolytum in stadium intuebatur Phædra. Est hic, ut antea scripsi, Myrtus illa perterebratis foliis, quod amore furens Phædra, cum nullum cupidini levamentum inveniret, crinali acu hujus myrti folia transfigens, insaniam suam exonerabat.'

Secreto suo] Notum est ex Suetonio, Dione Cassio, Aurelio Victore et aliis, Domitiani secretum *horarium*, in quo nihil amplius quam muscas configebat: unde cuidam interroganti, 'essetne quis intus cum Cæsare?' non absurde responsum a Vibio Crispo, 'ne musca quidem:' ut refert Suetonius.

Nam Sext. Aur. Victor responsum hoc ita profert: 'Ne musca quidem, nisi forte in palæstra:' ubi jocus ex ambiguo a palæstra fœda Domitiani, in palæstram γυμναστικὴν, ut pluribus docet Josephus Scaliger Animadver. in Chronicon. Hieronymi. *Virdungus.*

Secreto suo] Quod raro in decus imperitantium vertit, sæpe in exitium. Paneg. Nazarii Constantino dict. 'Existimare quidem de principibus nemini fas est. Nam et in vestibulo suo inquirentem repellit objecta veneratio; et si qui propius adierunt, quod oculis in solem se contendentibus evenit, præstricta acie, videndi facultate caruerunt. Verum tu facis, principum maxime, ut patere videantur, quæ prius obstructa fuerant; qui tam optas totus videri, quam ceteri recusabant: non terror obtentui est, nec occultandis, quæ plerumque extrinsecus latent, demorandoque aspectu ostentatio speciosa perhibetur. Obtutus hominum benignos receptas, nec intuentem iniquus fulgor retundit; ad serenum lumen invitat.' Paneg. Theod. 'Quos loquar [dominantes] notum est, qui majestatem regiam imminui et vulgari putabant, nisi eos intra repositum Palatinæ ædis inclusos, tanquam aliquod Vestale secretum veneratio occulta consuluisset, nisi intra domesticam umbram jacentes solitudo provisa, et silentia late conciliata vallassent. Quin si quando in lucem venire et diem ferre potuissent, lecticis, thensisque subvecti, et densissima circum supraque cooperti virorum armorumque testudine, sensim atque ad numerum movebantur: tum longe populus abigebatur, nec

honorem[v] et quicquid pro triumpho[w] datur,' multo verborum honore cumulata, decerni in Senatu jubet: additque[1] insuper opinionem, Syriam provinciam Agricolæ destinari, vacuam tum morte Atilii Rufi, Consularis, et majoribus[x]

statuæ decus, et cetera, quæ pro triumpho tribuuntur, *quæ et amplissimis verbis celebrata* sunt: *adjicique præterea famam, quasi mox impositurus esset Agricolam Syriæ provinciæ, quæ tum vacua erat obitu Atilii Rufi consularis, et*

1 Sic Muretus, quod et probat Brotierus. Retinet autem cum Ryckio et Gronov. vulgatam lectionem, *addique.*

NOTÆ

otiosa viatoris manus plebem verbere submovebat, ut secretum esset in publico.'

[u] *Triumphalia ornamenta*] Palam est, hæc a Domitiano tributa: quod Tacitus de socero non potuit, credo, ignorare; tamen Dio vult a Tito: 'Propterea,' inquit, 'interfectus est a Domitiano, quia, scil. triumphale decus acceperat a Tito.' *Lipsius.* Longe potior fides debetur Tacito: nam sæpe errant Græci auctores in rebus Romanis, aut certe abbreviatores illorum.

Triumphalia ornamenta] Sub principibus jam nulli ducum, quamvis re præclare adversus hostes gesta, et insigni victoria parta, triumphus, sed sola *triumphalia ornamenta* decernebantur: cujus moris origo ab Agrippa, qui Bosphoranis M. Licinio, M. F. Crasso, Cn. Cornelio, Cn. F. Lentulo consulibus anno urbis 739. subactis, neque triumphum sibi a senatu decretum egit, neque quicquam de iis rebus gestis ad senatum perscripsit.

Ex quo tempore, inquit Dio, libro LIV. reliqui duces exemplum ejus secuti, neque publice literas miserunt, neque triumphum obtinuerunt; ac propterea nemini alii, nisi dignitate Cæsar esset, triumphus in posterum, sed *triumphalia* tantum insignia decreta sunt. *Virdungus.*

[v] *Illustris statuæ honorem*] Sic Hist. I. 'M. Aponius Mœsiam obtinens triumphali statua' donatur. Postquam enim in principum potestatem Romana respublica cessit, principes jus triumphandi sibi ipsis reservarunt. *Pichena.*

Ea erat *statua laureata*, quæ inter alia triumphi insignia concedebatur. Tacit. Ann. IV. 23.

Statuæ] Quæ vocari potuit *gloriæ bulla*, ut habet Diogenes apud Diog. Laërt. l. VI.

[w] *Pro triumpho*] Multæ aliæ prærogativæ fuerunt præter *statuam;* ut toga picta, tunica palmata, &c. Possit tamen id duplici sensu accipi; nempe, vel ei concessit quicquid triumphi, seu potius insignium triumphalium, nomine comprehenderetur; vel ea omnia, quæ loco triumphi veteris concedebantur; quod idem est; quia nemo amplius jam ab Augusto verum triumphum obtinebat, sed tantum triumphalia ornamenta. Ratio fuit, seu prætextus, quia omnia bella remque publicam per legatos ipsorum, scil. ductu et auspiciis suis gerebat princeps; non potuit autem triumphum referre, qui alienis auspiciis Rempub. gereret.

[x] *Majoribus*] Vertit illustr. Harlæus, majoribus quam esset ipse Agricola. At poterant esse *majores*, nec tamen esse *majores* ipso Agricola. *Majores* hoc loco, sunt primores, pro-

reservatam. Credidere plerique, libertum[y] ex secretioribus ministeriis[z] missum ad Agricolam, codicillos,[a] quibus ei Syria[b] dabatur, tulisse, cum præcepto, ut, si in Britannia foret,[c] traderentur: eumque libertum in ipso freto Oceani[d]

quæ splendidioribus consularibus permitti solebat. Existimavere multi, libertum ex interiori aula gratiaque missum esse ad Agricolam, et literas attulisse, quibus ei Syria concedebatur, cum mandato tamen, *ut* ei *darentur* literæ, *si* adhuc *esset in Britannia: illumque libertum in ipso trajectu Oceani occurrisse Agricolæ, et ne*

NOTÆ

ceres. Sicque jam inter *majores* et rebus antea gestis, et dignatione talis provinciæ et triumphali honore jam censebatur Agricola: fuere nobiliores, non præcise *majores*.

[y] *Libertum*] Per *libertum* mittebant libellum repudii, de quo poëta: 'Collige sarcinulas, clamat libertus, et exi.' Per *libertum* principi libellum dabant. l. LVII. §. 1. De ritu nuptiarum. l. XVI. D. de interd. et releg. Per *libertum* hæredes recitabant testamenta. Suet. Tib. 23. Dio LVI. 'Et legit postea testamentum illius Polybius quidam Cæsarianus:' ubi *Cæsarianus* libertum Cæsaris significat. Per *libertum* rei defensionem mittebant aut recitabant Ann. III. 13. Cujacius VIII. Observ. 26.

Apud principes potentissimi liberti, et rerum dominis sæpe opulentiores. Hinc scite Plin. Jun. in Paneg. 'Plerique principum, cum civium erant domini, libertorum erant servi.' Et Seneca in Apocoloc. Narcissum libertum Claudii 'Dominum Domini' appellat. *Virdungus.*

[z] *Ex secretioribus ministeriis*] Quales erant liberti *a studiis, a voluptatibus, a libellis, ab epistolis, a memoria, &c.* de quibus consulendus Lipsius I. Elect. 12.

[a] *Codicillos*] Id est, literas. Codicilli ex tabulis cera illitis, sed ita brevibus et paucis conficiebantur, ut facile quocumque commodum esset, circumferri et in sinu gestari possent. Principes autem *officia* et imperia legatis deferebant, missis traditisve *codicillis*.

[b] *Syria*] Provincia Syriæ regionis ad mare Syriacum: hodie pars occidentalis præfecturæ *Alep*, in Souria regione imperii Turcici Asiatici. *Tillemon.*

[c] *Cum præcepto, ut, si in Britannia foret*] Hoc ideo, ut eo velut præmio illectus Agricola, ab exercitu provinciaque decederet; quod artificium abstrahendi, specie honoris, sane quam usitatum. Sic Tiberius Ann. l. II. Germanicum specie honoris 'suetis legionibus abstrahit,' alterum consulatum offerendo, cujus munia præsens obiret. Eademque mente Nero apud Dionem l. LXIII. Corbulonem ex Armenia ad sese quam honorificentissime in Græciam arcessit; eodemque Rufum ac Proculum fratres ex Germania, quam diu simul administrarant, evocat, tanquam eorum præsentium opera indigeret. Jam et Galba apud nostrum Hist. I. Verginium a legionibus, quibus præerat, abducit per simulationem amicitiæ. Sic alii mox, et etiamnum hodie vulpinantur. *Virdungus.*

Si in Britannia] Ut ex provincia sua et suetis legionibus eum abstraheret tanto prætextu. Sic et vetere jam repub. id usurpatum Sueton. Jul. 9. Cn. Pisoni, 'ob suspicionem urbanæ conjurationis Hispania ultro extra ordinem data.'

[d] *Freto Oceani*] Ubi Oceanus in fauces cogitur, sic ut inter Europæ

obvium Agricolæ, ne appellato quidem eo, ad Domitianum remeasse: sive verum istud, sive ex ingenio Principis fictum ac compositum est. Tradiderat interim Agricola successori suo provinciam quietam tutamque. Ac, ne notabilis celebritate et frequentia occurrentium introitus esset, vitato amicorum officio, noctu in urbem, noctu in palatium,[e] ita ut præceptum erat,[2] venit: exceptusque brevi osculo,[f] et nullo sermone, turbæ servientium[g] immixtus est. Ceterum, ut

salutato quidem illo, rediisse ad principem: sive certum istud sit, *sive ex moribus Domitiani excogitatum atque confictum est. Interea præbuerat Agricola provinciam successori pacatam et securam. Ac, ne insignis comitatu et turba salutantium* ejus in urbem *ingressus foret, declinato amicorum honore et occursu, noctu civitatem, noctu domum Cæsaris ingressus est, ita ut præscriptum* ipsi *erat:* admissusque, *levi osculo et nulla comitate verborum exceptus, multitudini adulantium adjunctus*

2 Ita veteres et recentiores editiones. In mediis quibusdam, ut in Gronov. omissum, *erat*.

NOTÆ

continentem et Britanniam non amplius 30. mill. passuum intersit. Atque hæ angustiæ Solino 'fretum Gallicum' dicitur: nostro, et Ammiano, 'fretum Oceani,' et 'Oceanus fretalis:' Gratio poëtæ, 'freta Morinum dubio refluentia ponto.' *Virdungus.*

Freto] Fretum Gallicum, inter Galliam regionem et Britanniam Majorem insulam: hodie *Pas de Calais*, in regno Franciæ et Angliæ. *Tillemon.*

e *Noctu in urbem, noctu in palatium*] Quod ex præcepto fecit Agricola, fecit Augustus modestiæ causa, apud Sueton. 53. 'Non temere urbe oppidove ullo egressus, aut quoquam ingressus est, nisi vespere aut noctu, ne quem officii causa inquietaret.'

Palatium] Etiam domus Augustana, dicta et sedes imperii Rom. fuit in monte Palatino et in regione Decima' Romæ antiquæ: hodie ruinæ vocantur *Palazzo Maggiore;* sunt in regione *Ripa*, vel in regione *Campitelli*, in parte media versus meridiem Romæ modernæ. *Tillemonius.*

f *Brevi osculo*] *Breve osculum* intelligo, quod officii tantum et honoris causa exhibetur: quod scil. nullo sermone, nullisque sinceræ caritatis aut amicitiæ blandimentis conditur vel intermiscetur; cui nullæ comitatis illecebræ comites honoris adjunguntur. Quod merum officium et pompa tantum dici possit, quasi sit necessitate, aut ex decoro ac reverentia in publicum expressus honor; quasi id sit tantum majestatis aut dignitatis, et velut in extraneum et incognitum hominem. Sic olim Nero salutatum ibat matrem Agrippinam *brevi osculo*, et tantum aulici seu principalis officii causa, quod honoris in speciem, non amoris specimen. Idque scil. postquam aula et rebus amota fuit in eam palatinæ domus partem quæ Antoniæ minoris fuerat. Dicitur *breve* tale osculum, quia obiter, et statim, quasi spreto isto, ad alios transitur, aut ad res serias. Plin. Pan. 'Gratum quod ... ultro salutatis quasdam familiaritatis notas adderes.'

g *Turbæ servientium*] Nam quisquis

militare nomen, grave inter otiosos, aliis virtutibus temperaret, tranquillitatem atque otium penitus auxit, cultu modicus, sermone facilis,[h] uno aut altero amicorum comitatus;

est. Porro, ut militare decus, importunum inter segnes aulicos, *aliis artibus emolliret ac minueret, modestiam et quietem prorsus induit, veste ac paratu tenuis, ser-*

NOTÆ

Regiam ingreditur, statim servus est, velit, nolit. Plutarch. Apophth. de Pompeio Magno: 'Ceterum post Pharsalicam pugnam fugiens in Ægyptum, cum e triremi foret egressurus in piscatorium navigium a rege missum, ad uxorem et filium conversus, nihil aliud quam hanc Sophoclis sententiam dixit: Ὅστις γὰρ ὡς τύραννον ἐμπορεύεται, Κείνου 'στὶ δοῦλος, κἂν ἐλεύθερος μόλῃ: *Ingenuus quisquis, simul ac subit ora tyranni, Illius est statim mutato nomine servus.*' At teste Diog. Laërt. lib. II. 'Dicente ad Aristippum Dionysio: Qui ad tyrannum proficiscitur, illius est servus, etsi liber fuerit: Non est, inquit, servus, si liber venit.' Sed hoc lepide ac festive pro suo genio Aristippus, magis quam ex vero aut serio. Nam quisquis ingreditur aulam, servire debet, aut statim regredi, etiam si liber ipse, et mente libera præditus advenerit. Et quid refert, an ultro, an invitus et renitens serviat? servit tamen. Forte sibi et suæ cupiditati, aut patriæ suæ, et temporibus ac necessitati rerum inservit, magis quam dominanti; quocumque modo, servit tamen. Aut non ingrediatur ille regiam, aut serviat necesse est.

Turbæ servientium] Qui modo imperabat, jam maxime servit, jam gloriæ ejus invidetur; modo laudabatur, et statim abjicitur, jam exulat in aula ipsa post favorem, post fortunam et gloriam, aut quid pejus etiam imminet. Sic apud Ælian. Var. XIII. 38. 'Alcibiades dicere solebat se Dioscurorum vitam vivere; etenim fere alternis diebus se mori et reviviscere. Nam dum populi gratiam obtineret, se Diis parem videri: cum illam amisisset, nihil a mortuis discriminis habere.' Ut de domino populo, ita et de imperitantibus se res habet. Sed longe aliter de successore Domitiani, sub quo fortes viri jam nulli inserviebant. Nam apud Plin. Paneg. 'Nullam in eo gloriam ponit, quod sit omnibus major; nisi maximi fuerint, quibus major est.'

[h] *Cultu modicus, sermone facilis*] Multitudini gratus ille est apud Plutarch. Politicis, 'qui nusquam ulli molestus occurrit, nemini per importunitatem impedimento est; non longo servorum et comitum agmine insolens; non in balneis et theatris occupatione locorum curiosus; non deliciis et nimio sumtu insignis, et propterea invisus et gravis: sed æquus et lenis: moribus, veste, victu, educatione liberorum, uxoris atque familiæ cultu, simul modestia et humanitate, rebusque omnibus talis, ut facile agnoscere possis popularem hominem, qui se unum de cœtu haberi civium ex animo studeat; qui benevolum se et fidelem consiliarium dubitatione æstuantibus, afflictis patronum sine mercede, connubiis amicitiisque conjungendis facilem se aptumque conciliatorem exhibeat.'

Cultu modicus] Plin. epist. I. 22. de Aristone: 'Quam parcus in victu, quam modicus in cultu! Soleo ipsum cubiculum ejus, ipsumque lectum, ut imaginem quandam priscæ frugalitatis aspicere. Ornat hæc magnitudo animi, quæ nihil ad ostentationem, omnia ad conscientiam refert; recte-

adeo ut plerique, quibus magnos viros per ambitionem æstimare[i] mos est, viso[j] aspectoque Agricola, quærerent famam,[3] pauci interpretarentur.[k]

mone comis, uno aut altero familiarium stipatus; ita ut plurimi, qui eximios viros ex specie inanium, et ostentatione cultus, aut turba salutantium *æstimare solent, viso conspectoque Agricola, inquirerent gloriam, pauci intelligerent.*

3 Pro *famam* Rhenanus volebat legi *tamen*.

NOTÆ

que facti, non ex populi sermone mercedem, sed ex facto petit.'

[i] *Magnos viros per ambitionem æstimare*] Sic de Alexandro Magno Curtius l. VI. 'Interrito vultu regem Thalestris intuebatur, habitum ejus haudquaquam rerum famæ parem oculis perlustrans. Quippe hominibus barbaris ex corporum majestate veneratio est; magnorumque operum non alios capaces putant, quam quos eximia specie donare natura dignata est.'

Per ambitionem æstimare] At certe in Elide judicium pulchritudinis fieri solitum memorat Athenæus l. XIII. Augustissimam speciem credebant haustam e cœlo, et e vultu ac decore membrorum conjectabant, quantus illa cœlestis animus habitator intrasset. Fuit priscum institutum quo primi reges, teste Lucretio l. V. 'Et pecudes et agros divisere atque dedere Pro facie cujusque et viribus ingenioque. Nam facies multum valuit.' Scil. ex forma corporis animum æstimabant, et in speculo frontis imaginem cernebant ingenii. Hinc judicium Priami de Agamemnone apud Homerum Iliad. Γ. 'Certe quidem capite majores alii sunt. Pulchrum vero sic nondum vidi oculis, neque sic venerabilem; Regi enim ille similis est.' Et Plato custodes Reip. optat non solum *fortissimos constantissimosque*, sed et *κατὰ δύναμιν εὐειδεστάτους*: id est, *quam possibile est, speciosissimos*, seu *visu jucundissimos*. Et ut ait Val. l. II. 5. 'Grato et jucundo introitu illabitur admirationis prætextu velata majestas.'

Neque tamen animus excelsus, qui delegit sibi humile domicilium, ideo sordescit aut vilescit: quippe 'subiere minores Sæpe casas Superi.' Ovid. Metam. l. III. Immo quandoque magis splendescit. Sæpe magna ingenia amant latere in corpusculis. Agesilaus dicitur fuisse breviculus, facie ignobili, ac ne quid deformitati deesset, claudus pede. Atque adeo moriens interdixit, ne aut pingeretur, aut ære duceretur, aut saxo incideretur. Etsi non sum nescius, huic proposito honestiorem ab ipso causam obtendi, similem Catonianæ, ne videlicet quicquam post se restaret insignius nomine suo. Sic et Pericles fuit capite ἀσύμμετρος, sic et multi alii, qui tamen ingenio præcelluere.

[j] *Viso*] Sic vertit Interpres Hispan. 'Viso aspectoque Agricola, quærebant cur haberet ille tantam famam, et pauci rationem reddebant.' Quærebant causam tantæ famæ, eo viso, et pauci causam illam inveniebant.

[k] *Viso aspectoque Agricola, quærerent famam, pauci interpretarentur*] Nempe viso Agricola, ut qui statura, habitu, cultuque et comitatu modicus esset, dubitabant, seu inquirebant adhuc, unde tanta ejus fama, unde tanta gloria; et causam tanti decoris pauci satis intelligebant, nec nisi

41. Crebro per eos dies apud Domitianum absens accusatus, absens[1] absolutus est. Causa periculi non crimen

Sæpe per id tempus apud Domitianum incusatus est absens, sæpe et absolutus.

1 Ant. Augustinus hic malebat *præsens.*

NOTÆ

interpretatione intelligere poterant. Nempe interpretabantur prudentes, posse in modico corpore habitare excelsum animum, et capacem amplissimæ virtutis, et magnis ac gloriosis facinoribus parem, nec semper recto judicio æstimari mentem aut virtutem ex corporis habitu.

Sicque, viso Agricola, non statim satis conspicua fama tanta: non statim perspiciebant aut agnoscebant eximium hominis decus, sed tantum per interpretationem capiebant gloriam hanc et intelligebant. Quam virtutis famam bene interpretabantur boni et egregii viri ex suo ingenio; at mali ignavique principes sinistre tale decus intelligebant, præcipue erga proceres et viros *eminentes.*

Tac. Agric. 5. 'Incessit militaris gloriæ cupido ingrata temporibus, quibus sinistra erga eminentes interpretatio; nec minus periculum ex magna fama, quam ex mala.'

Quare et eminere noluit Agricola, aut nimis evulgari famam et inclarescere: nolebat ipse aspici ex cultu aut comitatu splendidiore, ne præceps fatum provocaret, aut irritaret.

Viso . . . quærerent famam] Sic et Corn. Nepos de Agesilao: 'Ignoti faciem ejus cum intuerentur, contemnebant. Qui autem virtutem noverant, non poterant admirari satis. Quod ei usu venit, cum annorum octoginta subsidio Thaco in Ægyptum ivisset, et in acta [ripa] cum suis recubuisset, sine ullo tecto, stratumque haberet tale, ut terra tecta esset stramentis, neque huc amplius quam pellis esset injecta, eodemque comites omnes accubuissent, vestitu humili atque obsoleto; ut eorum ornatus non modo in his regem neminem significaret, sed hominis non beatissimi suspicionem præberet.'

Viso aspectuque Agricola] Cum non vident homines, inquirunt, desiderant, admirantur: si vident aspiciuntque præsentem ac spirantem virum, licet egregium, negligunt, aspernantur. Plin. l. I. epist. 16. de Pompeio Saturnino: 'Neque enim debet operibus ejus obesse, quod vivit. At si inter eos, quos nunquam vidimus, floruisset, non solum libros ejus, verum etiam imagines conquireremus; ejusdem nunc honor præsentis et gratia quasi satietate languescit.'

Interpretarentur] Sic versio Italica: *Onde molti, che misurano gli uomini d'all' apparenza, vedendo Agricola si remesso é squadrandole, non rinvenivano in chestesse tanto gran fama.*

Interpretarentur] Ita ut pauci satis intelligerent tantam virtutem tantamque famam in tanta modestia: vel, viso Agricola, decus admirabantur, ut in modico viro, et adhuc famam quærebant, nec satis concipiebant tantum decus in exiguo corpore, in viro modesto, in comitatu parum magnifico; et magnitudinem gloriæ conjunctam simul cum tali modestia pauci interpretabantur. Vel pauci causam tantæ modestiæ in tanta fama, aut causam tantæ famæ in ea mo-

ullum, aut querela læsi cujusquam, sed infensus virtutibus Princeps, et gloria viri, ac pessimum inimicorum genus, laudantes.[1] Et ea insecuta sunt Reipublicæ tempora, quæ

Causa discriminis, non culpa ulla, aut ira offensi cujuspiam, sed infestus bonis artibus imperator, et viri fama, ac deterrimum genus hostium, laudatores. Et ea etiam

NOTÆ

destia satis intelligebant: cum eum considerassent, ex specie ducem æstimantes, quærebant adhuc famam, nec inveniebant pauci. Ex visu concipiebant gloriam hominis.

[1] *Pessimum inimicorum genus, laudantes*] Sic Mamertinus Paneg. ad Julianum: 'Cum,' inquit, 'sancti principis mores atque instituta falsarum vituperationum licentiam submoverent, callido nocendi artificio accusatoriam diritatem laudum titulis peragebant, in omnibus conventiculis, quasi per benevolentiam, illa jactantes, Julianus Alemanniam domuit, Julianus urbes Galliæ excitavit,' &c. Ubi *peragebant*, id est, prætexebant, obtendebant. Sunt sæpe etiam qui sic laudant, præsertim e vulgo, boni, et bono animo virtutem celebrant; sed tamen sic et inviti nocent. Sic amor populi Rom. infaustus olim Druso, Germanico, Rubellio Blando, et aliis.

Pessimum inimicorum genus, laudantes] Ea nocendi ars summa est. Exempli gratia, principi aliquem laudare ob ea, in quibus aut ratione dignitatis excellere debet ipse princeps, aut excellendi conatum ostentat ex quocumque tandem impetu, præsertim si ea arte aut ingenio se minorem sentiat princeps, id perniciosissimæ calliditatis artificium est maxime expeditum.

Quicumque aulicus assentator istos inclinantes ad artem aliquam naturæ motus in principe suo deprehendere, et in rem suam vertere, ubi deposcet occasio, novit, parata illi semper nocendi materies: qui notaverit res, in quibus sibi placeant imperitantes, alteri, quem et præcellere animadverterit eadem industria, licet innoxia, periculum creaverit apud bonum principem, perinde facile, ac si *rimaretur metus* apud malum, ut Tigellinus apud Neronem Ann. XIV. 57.

Si enim quælibet rivalitas etiam inter privatos simultates gignit, quid non formidet subditus a principe, qui tales offensiones alte animo dimittit? quid non metuat in tanta nocendi licentia, statim atque specioso nomine culpam prætexendi occasio dabitur?

Dionysius Senior, cum famam Tragici poëtæ affectaret, Philoxenum poëtam vexavit, et carceri ac tormentis addixit, quod luminibus suis officere putaret: sic Diodor. XV. 6. Et prima mali labes, quo Seneca periit, fuit, quod eloquentiæ laudem supra Neronem sibi asscisceret, et factitandis carminibus principem supergredi conaretur, Ann. XIV. 52.

Sic et amicitia sua Paridem depulit histrionem, quem postea velut æmulum occidit. Poppæa quoque laudatum Othonem, quamvis hoc non intenderet, principi suspectum reddidit Ann. XIII. 46.

Sed nunquam altius penetrat, ferocius quoque nocitura, commendatio, quam ubi, quæ commendaveris, grata in vulgus sunt, et cum admiratione accipiuntur; ut sunt *gloria militaris*, magnanimitas, justitiæ adversus vim et licentiam protegendæ studium, splendor, aliæque heroicæ virtutes principum propriæ, aut saltem quæ illos reddunt ornatissimos. At nusquam paratior et sævior noxa est, quam ubi princeps ex defectu naturæ inferiorem se sentit. Ut enim alienæ

NOTÆ

virtuti nemo invidet, qui confidit suæ, sic invidet ac sinistrorsum omnia trahit ille maxime, quem imbecillitatis conscientia remordet.

Vespasianus et celebrium principum alii, velut domestico virtutum suarum testimonio animosi, facile contemtu transmisissent, si quis v. c. 'Imperatoriam genesin,' apud Suet. 14. habuisse diceretur, &c. Cum contra apud Domitianum, ignavum et timidum principem, et conscientia sua convictum, nihil facilius fuerit, quam laudatum Agricolam gratia dejectum in discrimen adducere.

Similis in aula Constantii fuit Juliani fortuna, in quo cum nihil occurreret quod juste ei impingeret livor malignus, pari etiam commendatione virtutum ejus coram imperatore prævaluit, conflato odio, quod Mamertinus Paneg. capite 4. fuse enarrat.

Aliud nocendi genus isto laudandi artificio memorat Polybius libro IV. exemplo proposito cujusdam senatoris, Apellis nomine. Homines, quos in sublimi fortuna collocavit, aliquo modo similes Lunæ fecit, quæ etsi mutuatitiis a Sole ignibus luceat, eoque sæpius redeat novis fœcundanda influxibus, ab illo tamen recens congressu tenebricosa mundo affulget, pleniusque tum splendescit, cum remotior radios vibrat.

Dein invaluit, ut specie laudis in alium seponeretur locum, quisquis domi excellere putaretur, quæsito prætextu operæ utilius apud exteros aut in provinciis navandæ: quod obtinent multis modis; ut si quis palam extollitur inani neque profutura laude, (et tum hoc adversarius periculi ab eo metuendi securus agit,) et cum idem insusurratis clam criminationibus oppugnatur, cum certissime ei noceri potest. Sic Hist. I. 'Manlius Valens, quamquam bene de partibus meritus, nullo apud Vitellium honore fuit: secretis eum criminationibus infamaverat Fabius ignarum, et quo incautior deciperetur, palam laudatum.' Et etiam, si in genere quis deprædicetur, ut in principis credulo animo gignatur opinio, quasi amicus sit qui laudetur, et ille interim accusetur hujus aut illius, quod controverti possit; aut similis struatur dolus, promtissimo in hanc nequitiam genio aulæ: nam astipulante Polybio, nata ibi primum ista malignitas et nocendi protervia, neque ulterius progressa est. *Savilius.*

Sic Psalmo CI. 'Tota die exprobrabant mihi inimici mei, et qui laudabant me, adversum me jurabant.' Laudantibus etiam similes sunt excusantes in speciem. Sic Ann. I. 'quædam de habitu cultuque et institutis ejus [Tiberii] jecerat [Augustus], quæ velut excusando exprobraret.' *Pich.*

Laudantes] Paneg. Juliani imper. 'Et cum sancti principis mores atque instituta falsarum opinionum et vituperationum licentiam submoverent, callido nocendi artificio accusatoriam diritatem laudum titulis peragebant, in omnibus conventiculis, quasi per benevolentiam, illa jactitantes, Julianus Alamanniam domuit, Julianus urbes Galliæ ex favillis et cineribus excitavit: illæ provinciæ obsessæ, expugnatæ ferro, ignique vastatæ, beatiores sunt his oppidis, quæ habet sine hoste Constantius. Æstates omnes in castris, hyemes in tribunalibus degit .... perpetuum professus, aut contra hostem, aut contra vitia certamen. Hæ voces fuerunt ad inflammanda odia probris omnibus potentiores. Si enim comminisci aliqua flagitia tentassent, facile ipso splendore laudis et gloriæ refutarentur: invenerunt accusandi genus, quod nullus refelleret. Sed quid, ore vos, principem nostrum facere debuisse

sileri Agricolam non sinerent: tot exercitus in Mœsia[m] Daciaque,[n] et Germania Pannoniaque,[2 o] temeritate aut per

fuere postea Reipub. tempora, quæ taceri Agricolam non paterentur: tot exercitus profligati imprudentia vel segnitia ducum in Mœsia Daciaque, et Germania ac Pan-

2 In Ms. Vatic. 3429. *et Pannonia*. Durius certe, nec ex Taciti more, *in Mœsia*

NOTÆ

censetis? Romanas urbes hostibus dedere, ne animum fratris offenderet? .... ne quid Augustus, quod nollet, audiret? &c. 'Nobilem Etruriæ adolescentem ferunt, cum propter eximiam formæ dignitatem, multarum in se fœminarum amores excitaret, faciem suam ad obliterandam pulchritudinem vulneribus sauciasse. Sed facile fuit juveni, dignitatem corporis decorem animi præponenti, et candorem decolorare, et oris nitorem alte impressis cicatricibus devenustare. Num aliquid adversus hujusmodi amorem civium facere debuit Julianus? ac ne potuit quidem, nisi forte existimamus patientes vulnerum formas esse virtutum. Scilicet et candorem æquitatis potuit obumbrare, et a temperantia purpuram sancti ruboris abolere, vicem fortitudinis indignis confodere vulneribus, eruere oculos providentiæ,' &c. Magnum Cæsaris elogium, quia verum, quia nihil ibi in scenam aut adulationem compositum.

Laudantes] Julianus Imperator in epist. ad Basilium scripta: 'Conscii sumus invicem ambo, non uti nos ea aulica dissimulatione, quam arbitror te hactenus expertum esse solum in dominantium regia; juxta quam laudantes tali odio prosequuntur eos quos celebrant, quale neque exercent infensissimi hostes; sed nos invicem cum honesta libertate reprehendentes objurgantesque, cum oportet, non minus nos diligimus.'

Inimicorum .... laudantes] Gell. IX. 4. 'In libro Plinii Secundi naturalis historiæ septimo, legis, esse quasdam in terra Africa familias hominum voce atque lingua effascinantium; qui si impensius forte laudaverint pulchras arbores, segetes lætiores, infantes amœniores, egregios equos, pecudes pastu atque cultu opimas, emoriantur repente hæc omnia, nulli aliæ causæ obnoxia.'

Nec male ad rem, quod et hic adjicit Gellius: nam et qui laudant malo animo, irati illi effascinant, ac perdunt voce vultuque et oculis, quos sic laudarunt. 'Oculis quoque,' inquit, 'exitialem fascinationem fieri, in iisdem libris scriptum est: traditurque esse homines in Illyriis, qui interimant videndo, quos diutius irati viderint.' Sic laudant irati per sævitiam, qui mala mente laudant; quasi basilisci venenum ex oculis et ore emittunt.

Laudantes] Sic et in natura vitium, ut in ingeniis aulicis. Plin. VII. 2. Sunt 'in Africa familiæ effascinantium, quarum laudatione intereant probata [oves], arescant arbores, emoriantur infantes.' Interdum ab aliquibus laudari antiqui metuebant: et eam laudem vim *fascini* habere credebant: et ut apud Plinium legimus, quorundam laudatione interire *πρόβατα*, et apud Maronem: 'Aut si ultra placitum laudarit.' Idcirco ab illis, a quibus id metuebant, addi *præfiscine* volebant, quod est *sine fascino*; ut testarentur eo adverbio, non se *fascinandi* voluntate, sed *laudandi* animo, sine livore ullo, candideque se loqui.

ignaviam Ducum amissi: tot militares viri[p] cum tot cohor-

nonia: tot militares viri cum tot cohortibus obsessi et capti: nec jam certabatur

Daciaque, et Germania Pannoniaque. Brotier.—3 Male tentat Lipsius, *milita-*

NOTÆ

[m] *Mœsia*] Regio Illyrici late sumti versus orientem: hodie partes provinciarum *Dalmatiæ, Albaniæ, Serviæ,* et *Bulgariæ,* sub Turcico imperio Europæo, pro majori parte. *Tillemonius.*

[n] *Daciaque*] Hæc trans Tibiscum amnem latissime patet. Namque a septentrione, Tyra fluvio, aut etiam Axiaco, ab ortu, Ponto Euxino, a meridie, Danubio terminatur, complexa Transylvaniam cum duabus Walachiis, Majore et Minore, quarum illa ad Pontum usque Euxinum excurrit, a nostratibus *Moldavia,* a Turcis *Carabogdania,* a Græcis recentioribus Μαῦρα Βλαχία, prius vero *Maura Davia* dicta: unde vulgus imperitum *Moridaviam* fecit, ac rursus *Moldaviam.*

Minor vero Walachia ad Danubium pertinet, vulgo Transalpina, a Bonfinio vero aliisque *Montana,* a Græcis hodiernis *Ungrovlachia,* olim vero Βλαχία nominata.

Sic igitur vocabuli Daciæ hodie saltem in Moldavia vestigium apparet: quæ vox, ut dixi, corrupta ex Μαῦρα Δαβία, quod *Nigram Daciam* sonat; sicut et vocabulum Turcicum denotat *Daniam,* sive *Gdaniam, Nigram,* et recentius Græcorum, *Nigram Walachiam,* ob largissimum nigri frumenti inibi proventum. *Virdungus.*

Dacia] Vide notas ad Germaniam c. 1.

[o] *Pannonia*] Vide notas ad Germaniam c. 1.

[p] *Tot militares viri*] Ego dubito annon, *tot militares numeri.* Atqui de *cohortibus* jungit. Ita; sed illos Romanos intelligit; has, Sociales. *Lipsius.*

Viri] Ibi perperam reponunt, *numeri:* nam *cohortes* etiam *numeri* sunt; sicque bis idem diceret Tacitus. Nec est quod intelligas *cohortes* de sociis. Nam *cohortes* absolute, etiam de Romanis dicit, at sociorum cohortes *auxilia* vocat: multis locis sic loquitur Tacitus. Et hic opponit et comparat *militares* illos *viros* infortunatos vel ignavos cum nostro Agricola, qui vir militari fama tum præcellebat.

Igitur per *cohortes* hic intelligit omnis omnino generis cohortes, et veteranos, et vexillarios, seu vexilla legionum, cohortesque et alas separatas Romanas, et etiam cohortes alasque auxiliarium: nam cohortes et vexilla non sine equite et alis. Sic vocat, quia forte nulla tum legio integra merebat in hisce partibus, aut non devicta fuerat; sed plura vexilla seu *cohortes* æquivalebant legioni, saltem quoad numerum et robur.

Inepte Gronovius legit, *militares vici:* hi certe *militares viri* capti expugnatique in castellis præsidiisque, ubi cohortes. Nam 'de hybernis legionum et possessione dubitatum;' et ipsimet *viri* capti, non *vici;* et si *vici* capti essent simul cum viris, non ideo tamen sic scriberet Tacitus. Quis enim de *militaribus vicis* unquam audivit apud auctores? Expugnata præsidia et castella, et in his cohortes, et *viri militares:* nihil certius.

Tot viri militares expugnati] Certe possunt obsideri et oppugnari *viri militares;* quidni et expugnari, quemadmodum et obsidione liberari, pos-

tibus expugnati et capti: nec jam de limite Imperii et ripa, sed de hybernis legionum et possessione[q] dubitatum. Ita, cum damna damnis continuarentur, atque omnis annus[r] funeribus et cladibus insigniretur, poscebatur ore vulgi Dux Agricola: comparantibus cunctis vigorem, constantiam et expertum bellis animum, cum inertia et formidine[4] ceterorum.[5 s] Quibus sermonibus satis constat Domitiani quo-

de termino imperii et littore, sed de præsidiis legionum, et possessione castrorum. *Ita, cum perpetuæ clades cladibus adderentur, et quilibet annus luctuosis cædibus calamitatibusque infamaretur,* tum *rumore vulgi postulabatur dux Agricola: cunctis conferentibus virtutem* ejus, *firmitudinemque et spectatum probatumque bellis animum, cum segnitia et pavore illorum ducum.* Et *satis compertum est, hosce ru-*

res numeri: Gronovius, *vici*. Corbulo *vir militaris* dictus est supra Annal. xv. 26. *Brotier.*—4 Ita Mss. Vatic. Sed in margine Ms. Vatic. 3429. notatum, 'alius habet, *inertiæ et formidini*.'—5 Sic Grotius emendabat: Ernestus, *cæsorum*. Brotierus ceterique exhibent *eorum*. Sed Bipont. dedere *aliorum*.

NOTÆ

siut? De his Sueton. Domit. 6. 'Expeditiones partim sponte suscepit, partim necessario. Sponte in Cattos, necessario unam in Sarmatas, legione cum legato simul cæsa. [Puto id in Pannonia evenisse.] In Dacos duas, primam, Oppio Sabino consulari oppresso, secundam, Cornelio Fusco, præfecto cohortium prætorianarum, cui belli summam commiserat.'

q *Et possessione*] Vertunt: *de possessione imperii:* falso. Nam de possessione *hybernorum*, seu castrorum legionum tantum *dubitatum* est.

r *Omnis annus*] Id non de toto seu universo anno aliquo intelligi debet, sed de omnibus et singulis annis; eo sensu, ut nullus fere transierit annus, qui non aliqua notabili clade insigniretur. Nec certe clades toto alicu-ius anni spatio continuatæ sunt, neque sufficeret Respub. iis tolerandis: sed per multos annos multæ clades intervenere. Omnibus fere et singulis annis afflicta Respub. sub tali principe, ut quem scil. hostes spernerent.

s *Cum inertia et formidine eorum*] Languidum hoc, nec satis Latine: scribe, *ceterorum*. Grotius. Aliquid ibi deesse suspicari licet.

Eorum] Hæc vox haud satis explere sensum prima fronte videatur. Attamen puto, sic indistincte dictum de ducibus, sive de dominantibus, vel certe de præpotentibus aulicis, qui sæpe adulatione et verbis ac lingua factiosi, re vero pessimi sunt inertissimique mortalium. Et nos hodieque sic vulgo loquimur de imperitantibus seu ministris indefinite; aut sic, tradito more aut respectu, et ne quem nominatim offendamus, de rebus ultra crepidam sermocinantes. Igitur τὸ *eorum*, sic dictum Tacito, vel per contemtum, vel obiter, et breviter, ne suggillare aut memorare rursus ignavos istos duces aut dominantes cogeretur; ita dixit, ut neminem unum proprie designaret, omnes tamen incusaret: quia scil. vivebant adhuc isti duces, aut certe manebant illorum posteri. In aula Domitiani quid reperias, nisi flagitia belli, et flagi-

que aures verberatas, dum optimus quisque libertorum amore[t] et fide, pessimi[u] malignitate et livore, pronum deterioribus Principem exstimulabant. Sic Agricola simul suis virtutibus, simul vitiis aliorum, in ipsam gloriam præceps agebatur.[v]

42. Aderat jam annus, quo Proconsulatum Asiæ et[1] Africæ sortiretur,[w] et occiso Civica[x] nuper, nec Agricolæ consi-

mores etiam ad aures Domitiani pervenisse, dum honestissimus quisque libertorum caritate et fide, deterrimi pravitate et invidia, promtum deterioribus imperatorem incendebant. Sic Agricola simul et *egregiis suis artibus, simul* et *aliorum flagitiis, in ipsum decus præcipitabatur.*

Jam advenerat annus, quo proconsul sorte obtinere debuit Asiam aut Africam, et interfecto Civica nuper in Asia, *nec Agricolæ providentia, nec Domitiano deerat*

1 Mallet Lipsius, *Asiæ aut Africæ.* Vulgatam scripturam defendit Mercerus: nec immerito, nam Asiam et Africam sortiri, ait, idem esse, ac sorte

NOTÆ

tiorum portenta? quæ obiter et contemtim memorasse sufficiebat. Aut forte scripserat, *aliorum*, vel *aulicorum*. Vel forte refert vocem *eorum* ad ea, quæ supra: 'tot exercitus .... per ignaviam ducum amissi,' &c. ut *ignavia, inertia, formido* pro eodem sit.

[t] *Optimus quisque libertorum amore*] Mamertini Paneg. Jul. Imper. 'Anxia fidelium diligentia, maximo amori maximus timor junctus est.'

[u] *Pessimi*] Quod miserum est, teste Plin. Paneg. 'Malos principes detestantur etiam, qui malos faciunt.' Varro in Fragm. 'Actæonem suum comedent isti canes.'

[v] *In ipsam gloriam præceps agebatur*] Sic significatur, Agricolam his quidem rebus gloriam maximam consecuturum fuisse, ni ipse obstitisset, sed sibi exitialem; *in gloriam* quippe, sed *tamen præceps agebatur*; in gloriam scil. et simul in exitium trahebatur. Sic gloria et discrimine tum pariter circumfusus est.

Præceps] Quia nulla tum ingens gloria sine magno discrimine; igitur qui ad gloriam impellebatur, simul et in discrimen agebatur. Tac. xv. 25. ubi Thrasea salutatione prohibetur: 'Secutam dehinc vocem Cæsaris ferunt, quæ reconciliatum se Thraseæ apud Senecam jactaverit; ac Senecam Cæsari gratulatum: unde gloria egregiis viris et pericula gliscebant.' Plin. epist. v. 15. 'Ut illi, [Cornuto] sic mihi gratulor, nec privatim magis, quam publice, quod tandem homines, non ad pericula, ut prius, verum ad honores virtute perveniunt.'

[w] *Quo Proconsulatum Asiæ et Africæ sortiretur*] Recte, *Asiæ et Africæ:* nam Asiam et Africam sortiri, significat, sorte ducere, utram earum regeret. *Pichena.*

Africæ] Africa, proconsulatus, et provincia Africæ minoris ad mare Africum: hodie pars regni *Tunis*, in Barbaria, sub clientela Turcarum. *Tillemonius.*

[x] *Occiso Civica*] Sueton. Dom. 10. 'Complures Senatores, et in his aliquot consulares, interemit; in quibus Civicam Cerealem, in ipso Asiæ proconsulatu.' Agricolæ consilium suppetebat, munus periculosum recu-

lium[y] deerat, nec Domitiano exemplum. Accessere quidam cogitationum Principis periti, qui, iturusne esset in provinciam, ultro Agricolam interrogarent: ac primo occultius quietem et otium laudare, mox operam suam in approbanda excusatione offerre:[z] postremo non jam[2] obscuri, suadentes simul terrentesque, pertraxere ad Domitianum; qui paratus simulationi,[3] in arrogantiam compositus, et audiit preces

exemplum facinoris. *Intervenere nonnulli gnari consiliorum principis, qui ultro peterent ab Agricola, utrum provinciam aditurus esset: ac primo callidius et obscurius extollere tranquillitatem quietemque, dein offerre ministerium suum, quo approbaretur excusatio* ejus principi: *denique non jam occulti, consilium simul et metum addentes*, illum *deduxere ad Domitianum; qui compositus dissimulatione, et in superbiam flexus*, velut abnueret, *et admisit rogationem deprecantis, et, cum*

ducere, utram quis regat. *Brotier.*—2 Ita Rhenanus et recentiores. In Ms. Vatic. 3429. et editionibus veteribus, *non tam obscuri.*—3 Sic Bipont. Brotierus, cum Ryckio et Gronovio, *simulatione:* et sic Mss. Vatic. et libri editi. Margini tamen Ms. Vatic. 3429. ascriptum, 'alius habet *simulationis*.' Mallet

NOTÆ

sandi: si vero in provinciam profectus esset, Domitiano *exemplum* non deerat, ipsum occidendi. *Pichena.*

[y] *Consilium*] Quo nempe se excusaret, et proconsulatu abstineret.

[z] *Operam suam in approbanda excusatione offerre*] Similem fere mimum usurpatum videbis apud Plin. epist. IV. 11. ubi de Liciniano prætorio; cum scil. incesti Corneliam Vestalium Maximam convictam voluit Domitianus, ut scilicet sævitiæ et pessimi judicii infamiam a se amoliretur: quippe jam damnata ac defossa viva Cornelia erat: 'Ardebat ergo Domitianus et crudelitatis et iniquitatis infamia. Arripit Licinianum, quod in agris suis occultasset Corneliæ libertam. Ille [Licinianus] ab iis, quibus erat curæ, præmonetur, si comitium et virgas pati nollet, ad confessionem confugeret, quasi ad veniam. [En vides officium aulicum, sed in dominum magis, quam in reum.] Fecit. Locutus est pro absente Herennius Senecio tale quiddam quale illud κεῖται Πάτροκλος. Ait enim, Ex advocato nuntius factus sum. Recessit Licinianus. Gratum hoc Domitiano, adeo quidem, ut gaudio proderetur, diceretque, Absolvit nos Licinianus. Adjecit etiam, Non esse verecundiæ ejus instandum: ipsi vero permisit, si qua posset, ex rebus suis raperet, antequam bona publicarentur; exiliumque molle, velut præmium dedit.' En mimus! en scena aulica!

In approbanda excusatione] Sic quandoque se excusabant apud senatum, aut apud principem. Plin. l. II. epist. 1. de Verginio Rufo: 'Quin etiam in hac novissima valitudine veritus, ne forte inter Quinque viros crearetur, qui minuendis publicis sumtibus judicio senatus constituebantur; cum illi tot amici senes consularesque superessent, me hujus ætatis, per quem excusaretur, elegit, his quidem verbis, Etiam si filium haberem, tibi mandarem.'

excusantis, et, cum annuisset, agi sibi gratias[a] passus est: nec erubuit beneficii invidia.[b] Salarium tamen, Proconsulari[4] [c] solitum[d] offerri, et quibusdam[e] a seipso concessum,

veniam *concessisset*, ideo etiam *referri sibi grates permisit: nec* talis *gratiæ odio erubuit. Salarium tamen, proconsuli dari solitum, et nonnullis,* quos retineret in

Ernestus, *parata simulatione*.—4 Mallet Cl. de la Bleterie, *proconsulare*.—

NOTÆ

[a] *Agi sibi gratias*] Non eas *gratias* intelligit præcise, qui scil. 'finis omnium cum dominante sermonum,' ut habet Tacitus supra, ubi de Seneca, cum Nerone agente; sed eas *gratias* intelligit, quas sibi reddi *passus est* Domitianus, eo quod approbasset audiissetque *preces excusantis* se Agricolæ; nempe ne iret in provinciam, quæ ipsi suo anno ut vetustiori consulari obtingebat. Debuit igitur Agricola, tanquam vetustissimus consularium, obtinere Asiam vel Africam, prout sorte illi utravis obtingeret; sed cum ipse metueretur perinde et metueret, se excusavit apud dominantem, ne sortiretur provinciam; itaque ejus sors in alium consularem, qui post ipsum ætate vetustissimus erat, collata est. Potuit tamen absolute obtinere provinciam et retineri in urbe, unde eam per legatos regeret, *exemplo olim L. Arruntii*, et Cluvii Rufi, aut saltem salario donari: sed et provincia et salario privatus est. Et quo major Agricolæ fama, eo magis sæviebat virtutibus infensus princeps, et eo intentius gratias agebat Agricola.

Agi sibi gratias] 'Qui finis omnium cum dominante sermonum;' etsi male faciant, etsi inique, superbe, et injuste agant imperitantes, gratiæ aguntur: immo quo plus sæviebat Nero, eo intentiores patres, ut Diis decus, et principi grates referrent. Sic et erga Tiberium ac Sejanum jam olim affecti, cum maxime sævirent, tum aras Concordiæ maxime statuebant. Sic Hist. III. 7. post negatos consulatus, 'actæque insuper Vitellio gratiæ, consuetudine servitii.'

[b] *Nec erubuit beneficii invidia*] Non erubuit permittere, ut insignem injuriam Agricola tanquam beneficium agnosceret acciperetque. Sic Seneca de beneficiis IV. 17. 'Quis est, qui non beneficus videri velit? qui non inter scelera et injurias opinionem bonitatis affectet? qui non ipsis, quæ impotentissime fecit, speciem aliquam induat? velit quoque iis videri beneficium dedisse, quos læsit? gratias itaque agi sibi ab his, quos afflixere, patiuntur.'

Invidia] Nec erubuit talis beneficii invidia seu odio publico. Nam talis gratia summa injuria fuit, et ex injuria tanti viri *invidia* in vulgus, et offensio omnium bonorum fuit. Qua non *erubuit;* qui natura ruber et sanguineus vultu, et flagitiis pridem factus, jam erubescere non potuit. Sic se eo rubore adversus pudorem et scelus velabat, firmabat.

[c] *Salarium tamen, Proconsulari*] Dio Cassius in Fragmento rerum Macrini ait, 'Aufidium Frontonem, neque Africæ proconsulatu donatum a Macrino, etsi sortitus eam esset, neque item Asiæ.' Et addit: 'Adjunctum tamen salarium; etiam domi manenti ipsi viginti quinque myriades drachmarum dari statuit: quod ille non accepit, dicens non pecuniæ, sed imperii honorisque se egere.' Summa

NOTÆ

ea est decies HS. sive 25. millia Philippicum. *Lipsius.*

Salarium] A sale deductum; ut sit pecunia ad salem, sicut *vasarium* ad vasa, *congiarium* ad congios, *calcearium*, apud Suetonium, ad calceos, *vestiarium*, apud Senecam, ad vestem, &c. Sane, *salis* appellatione, quicquid ad victum pertinet, aliquando comprehenditur. Sic Plautus, 'hodie nunquam apud me delinges salem.' Antiquitus instituti quidam ministri erant, qui *ligna salemque* magistratibus iter facientibus præberent, iique parochi dicebantur. Horatius: 'Parochi quæ præbent ligna salemque.' *Virdungus.*

Salarium] Plut. Apophtheg. 'Alter præfectura equitum submotus, insuper et salarium ab Augusto postulare est ausus; hoc colore ut diceret, se non lucri causa salarium petere, sed 'ut tuo,' inquit, 'judicio videar impetrasse munus, et ita credar non ab officio submotus, sed officium deposuisse,' &c. Sic addit Macrobius Sat. II. 4. Eum 'hoc dicto repercussit [Augustus,] Tu te accepisse apud omnes affirma, et ego dedisse me non negabo.'

Salarium] M. Tullius in Ver. 6. ait, 'Majores neminem, qui cum potestate, aut legatione in provinciam esset profectus, putasse tam amentem fore, ut emeret argentum, dabatur enim de publico; aut vestem, præbebatur enim legibus. Mancipium [emendum] putaverunt, quo et omnes utuntur, et non præbetur a populo. Id autem non sane aliter quam in demortui locum; et demortui quidem non Romæ, sed ibidem.' Id est, si in provincia mortuus esset servus.

Salarium] Nec sine diligentia ac summa cura famæ acceptum, aut redditum salarium, etiam vel scribarum, si forte non meruissent. Exemplum erit quod habet Plin. epist. IV. 12. de Marcellino: 'Cum in provinciam quæstor exisset, scribamque, qui sorte obtigerat, ante legitimum salarii tempus amisisset, quod acceperat scribæ daturus, intellexit et statuit subsidere apud se non oportere. Itaque reversus, Cæsarem, deinde, Cæsare auctore, senatum consuluit, quid fieri de salario vellet? parva quæstio, sed tamen quæstio. Hæredes scribæ sibi, præfecti ærarii populo vindicabant. Acta causa est: dixit hæredum advocatus, deinde populi; uterque percommode. Cæcilius Strabo ærario censuit inferendum; Bæbius Macer hæredibus dandum. Obtinuit Strabo.'

Salarium tamen] De quo sic Plin. XXXI. 7. 'Ergo hercule vita humanior sine sale nequit degere: adeoque necessarium elementum est, ut transierit intellectus ad voluptates animi quoque. Nam ita sales appellantur: omnisque vitæ lepos et summa hilaritas, laborumque requies non alio magis vocabulo constat. Honoribus etiam militiæque interponitur, salariis inde dictis, magna apud antiquos auctoritate,' &c.

Salarium] Sueton. de Augusto 36. 'Auctor et aliarum rerum fuit; inquis, ut proconsulibus ad mulos et tabernacula, quæ publice locari solebant, certa pecunia constitueretur:' quod et tributum non solum *proconsulibus*, sed et *præsidibus*, vel et *procuratoribus*, aliisque *officiis*. Cicero objicit L. Pisoni eunti in Macedoniam, ei ut proconsuli, 'sestertium centies octogies, quasi vasarii nomine datum:' ubi *vasarium* est viaticum, seu quæ necessaria sunt ad paratum et comitatum. Non morem, sed modum, scil. excessum pecuniæ insumtæ orator carpit. Summa ea est 250,000. coronati.

Salarium .... solitum offerri] Quod jam olim usurpatum ab Augusto in

Agricolæ non dedit: sive offensus non petitum, sive ex conscientia,[f] ne, quod vetuerat, videretur emisse. Proprium humani ingenii est, odisse, quem læseris:[g] Domitiani vero natura præceps in iram, et, quo obscurior, eo irrevocabilior,[h] moderatione tamen prudentiaque Agricolæ leniebatur: quia non contumacia, neque inani jactatione libertatis, famam fatumque provocabat. Sciant, quibus moris,[5] illicita mirari,[i] posse etiam sub malis Principibus magnos viros

urbe, aut provinciæ sorte prohiberet, *a seipso datum, non præbuit Agricolæ: sive indignatus, quod non petiisset, sive anxius et æger animi, ne, quod prohibuerat, pretio redemisse censeretur. Ingenitum insitumque a natura homini est, aversari quem offenderit: at Domitianus ingenio promtus ad irascendum, et, quo occultior, eo implacabilior, modestia tamen et prudentia Agricolæ mitigabatur: quia non pervicacia, neque vana ostentatione libertatis, gloriam exitiumque lacessebat. Advertant, qui solent inconcessa suspicere, posse quoque egregios et illustres viros esse*

5 Brotierus scribit *quibus moris est*, ex Ms. Vatic. 3429. et ed. pr. Beroal-

NOTÆ

minoribus officiis. Sic Macrob. Sat. II. 4. 'Alium præfectura equitum summotum et insuper salarium postulantem, dicentemque, 'Non lucri causa dari hoc mihi rogo, sed ut judicio tuo munus videar impetrasse, et ita officium deposuisse,' hoc dicto repercussit: 'Tu te accepisse apud omnes affirma, et ego dedisse me non negabo.'

[d] *Solitum*] Nempe, iis legatis dari solitum, quos jam sortitos adeptosque provinciam, eo mittebant principes, aut etiam in urbe retinebant; vel et iis, quos sortiri et adire provinciam prohibebant, offerebant tamen salarium.

[e] *Quibusdam*] Iis, quos nempe, ne sortirentur proconsulatum, vetabat; vel sortitos, impositosve provinciæ in urbe retinebat, tamen salarium concedebat princeps, quasi in decus et solatium, ne se prorsus gratia et amicitia principis abdicatos putarent.

[f] *Conscientia*] Secreto metu, ne, &c.

[g] *Odisse quem læseris*] Seneca: 'Hoc habent pessimum animi magna fortuna insolentes; quos læserunt, et oderunt.'

[h] *Quo obscurior, eo irrevocabilior*] Idem fere de Tiberio Ann. I. 'In Haterium statim invectus est: Scaurum, cui implacabilius irascebatur, silentio tramisit.' Et Hist. III. 'Inde graves simultates, quas Antonius simplicius, Mucianus callide, eoque implacabilius nutriebat.'

Eo irrevocabilior] Scil. quo arctius altiusque pressa ira est, eo mox acrius erumpit, et difficilius placatur.

[i] *Sciant, quibus moris, illicita mirari*] Sic Ann. IV. 'An sit aliquid in nostris consiliis, liceatque inter abruptam contumaciam, et deforme obsequium, pergere iter, ambitione ac periculis vacuum.' Quod etiam factitatum Thraseæ delicio libertatis. Is enim compescuit Rusticum plebis tribunum, qui gloriæ stimulis impulsus, intercessionem parabat. Ann. XVI. 'Ne vana et reo non profutura, intercessori exitiosa inciperet.' *Salinerius.*

Illicita] Quia non licet, non fas

esse: obsequiumque ac modestiam, si industria ac vigor adsint, eo laudis excedere,[6 j] quo plerique per abrupta, sed in nullum Reipublicæ usum,[7 k] ambitiosa[a] morte inclaruerunt.

sub malis imperatoribus: et obsequentiam ac moderationem, si modo adsint industria ac vigor, eo decoris evehi, quo multi per præcipitia, sed in nullam Reipub. utilitatem, quæsita provocataque per ambitionem morte illustrati sunt.

dus et recentiores omisere, *est*.—6 Mallet Lipsius, *accedere* vel *escendere*. Eleganter utrumque. Etsi ibi fortasse melius fuerit vulgatam *excedere* non movere. Nam eo modo non semel loquitur Valerius Maximus, tanquam v. 6. 4. Ruhnken. ad Rutil. Lup. 49. *Brotier*.—7 Ita Mercerus et recentiores. In Mss. Vatic. et editionibus veteribus, *nullum rei post usum*.

NOTÆ

privatis in ordinem cogere principem rixis et intempestivis contentionibus; sed imitari Ephestionem decet, qui monebat opportune regem apud Curtium, quia sic rex permittebat jubebatque; et quia id pietate et caritate, non ambitione, aut contentione, vel rixis; neque pædagogi importuni et increpantis vultu id usurpabat.

Habes exemplum importunarum contentionum Helvidii apud Sueton. Vespas. 15. 'Non temere quis punitus insons reperitur: nisi absente eo et ignaro, aut certe inviso atque decepto. Helvidio Prisco, qui et reversum se ex Syria solus privato nomine Vespasianum salutaverat, et in prætura omnibus edictis sine honore ac mentione ulla transmiserat, non ante succensuit, quam altercationibus insolentissimis, pæne in ordinem redactus,' &c. Et hæc est *contumacia* insolentissima; hoc est rixosa et inani infructuosaque 'jactatione libertatis famam fatumque provocare.'

j *Eo laudis excedere*] Malo, *accedere*, vel potius *escendere*. Sequentia hujus comprehensionis parum integra censeo. *Lipsius*. Sufficit, *excedere*, quod est, egredi, erumpere, evehi.

k *In nullum rei post usum*] Non displicet junctim et quasi composite, *post-usum*. Id est, morte ea, nec in posterum aliquid boni consuluisse, vel utiliter præstitisse. Mercero placebat: *in nullum reipublicæ usum;* ingeniose, et fortasse vere. *Lipsius*.

In nullum Reipubl. usum] In vett. libris, *in nullum rei post usum*, legit Acidalius: *Quo plerique viri qui per abrupta, sed in nullum rei post usum*. Alii, *in nullum Reip. post usum*. Recte *in nullum Reipub. usum:* et certe sæpe frustra talis libertas per contumaciam intempestive usurpatur.

Ipse Tacitus xiv. 12. ubi de Thrasea, cum in senatu decernerentur honores Neroni post cædem Agrippinæ: 'Tum Thrasea Pætus silentio, vel brevi assensu, priores adulationes transmittere solitus, exiit tum senatu: ac sibi causam periculi fecit; ceteris libertatis initium non præbuit.'

Igitur in nullum reipub. seu libertatis usum tales viri per abrupta et præcipitia mortem, exitum, famam fatumque ambitiose provocarunt.

Forte tamen sic intelligi possit Tacitus: In nullius rei, neque vel reipub. postea usum: quasi nulla postea utilitas inde proveniret. Quæ tamen sententia Taciti habet nonnihil falsi

NOTÆ

admixtum, aut certe, quod in utramque partem pro situ ingeniorum accipi possit, ut et multa alia, quæ statim laudantur, priusquam satis examinentur. Et certe quis antiquos mores non approbet ac celebret? Quis non veneretur Catones, Favonios, Tuberones, Thraseas, Helvidios? Hos etiam pessimi hominum intus et tacita conscientia venerantur, et sæpe ipsi magistri malæ dominationis et ipsimet dominantes, eorum respectu a multis facinoribus abstinuere. Sæpe veretur ac metuit illos mala dominatio, velut assertores libertatis, ut defensores innocentiæ, ut vindices generis humani. Et licet non reparent libertatem, malitiam tamen imperitantium, seque et Rempub. misere præcipitantium sustinent ac retinent, ne prorsus erumpat. Sunt tamen hi, cum sic moriuntur, victimæ virtutis, gloriæ ac salutis publicæ, sincere et ex animo magis, quam *per ambitionem*. Et si non omnes homines, attamen aliquos egregios viros sic nasci decet et expedit, in ceterorum mortalium decus et exemplum. Sic magis verebatur vultum Thraseæ Nero, quam universi senatus, quam totius urbis et orbis: sic vere sapientem magistrum egit Thrasea, et patrum et imperii et imperatoris, si obaudire voluissent.

[a] *Ambitiosa*] Non solum Thrasea et Helvidius hic intelligendi sunt, sed etiam alii summi viri, qui liberrime, et, quasi florente vetere repub. et prisca libertate, loquebantur in senatu; qui gravitate ac majestate propria virtutem sibi principatumque asserebant, et sub principe veri principes erant. Et hi sunt, in quibus sperent cives et socii adversus malos homines et prædones provinciarum; in quorum constantia, nemo desperet de salute Reipub. de justitia senatus, de vindicta publica et privata; uno verbo, de providentia divina, quæ sic se præsentem vere approbat. Sic Piso, qui excedebat e senatu, coram ipso Tiberio, qui Urgulaniam flagrantissima gratia fœminam in jus trahebat. Sic Silius, qui legatus Germanici, certe magniloquentia, sed vere tamen gloriabatur, a Tiberio sibi, et constantiæ, qua retinuerat legiones suas in Germania, deberi imperium et salutem. Sic Pollio, sic Asinius Gallus: sic et alii multi, qui partim verbis, partim scriptis invecti sunt in imperitantes, ita ut quidam versus suos etiam palam recitarent, et in cœtibus, in circulis et conviviis, et ipsis in theatris publicarent; qui *mutato* tantum *nomine de te*, figuras et fabulas vulgabant; ut filius Helvidii sub Domitiano: quod et jam actum olim sub Tiberio, dein et Nerone, teste Suetonio. Sic certe multi *per abrupta* exitum irritant, et *famam fatumque provocant;* alii, specie virtutis, falsam imaginem libertatis usurpantes, alii in armis, vel literis industriam et ingenium audacius ostentantes. At tum 'nullum numen abest, si sit prudentia;' sed cum abest hæc, nullum tum numen, nulla virtus aut utilitas esse possit, nihil nisi præcipitia dein et exitium. Attamen quosdam mortalium sic nasci decuit velut ornamento, decori, et solatio naturæ mortalium, ut specimen patrum, urbis, et orbis: quos sic ornavit natura et sapientia, ut cum iis virtus nata videatur, ut ipsorum vultus ac præsentia suadeat virtutem et egregia exempla; qui ita nati sunt, ut sint ipsa virtus, quasi ipsorum faciem virtus induerit. Tacitus ubi de Nerone, cum Thraseam occidit: 'virtutem ipsam exscindere concupivit.'

43. Finis vitæ ejus nobis luctuosus, amicis tristis, extraneis etiam ignotisque[l] non sine cura fuit. Vulgus quoque, et hic aliud[1] agens populus,[m] et ventitavere ad domum, et per fora et circulos locuti sunt: nec quisquam, audita morte Agricolæ, aut lætatus est, aut statim oblitus.[2] Augebat miserationem constans rumor, 'veneno interceptum.' Nobis nihil comperti[3] affirmare ausim: ceterum per omnem valetudinem ejus, crebrius quam ex more Principatus,[4 n]

Exitus vitæ illius nobis flebilis, amicis mæstus, exterisque etiam et incognitis non sine dolore fuit. Plebs etiam, et in urbe aliud curans multitudo, etiam sæpius venere ad ædes ipsius, *et per loca publica,* in cœtibus *et circulis, rem sermonibus distulere: nec ullus, audito interitu Agricolæ, aut gavisus est, aut confestim oblitus est. Dolorem intendebat constans fama,* veneno interemtum *esse. Cum id non constet, nihil certi asseverare ausim; porro per omnem morbum illius, et liberti gratiosi, et medicorum familiarissimi venere* domum *frequentius, quam* fieri solet *ex more*

1 Sic bene Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus, *alius.* Brotier.—2 Ryckius et Gronovius cum Brotiero habent *lætatus est* ... *oblitus est.* Acidalius posterius *est* delevit. Sequor. *Oberl.*—3 Ita bene Rhenanus et recentiores. Veteres editiones, *vobis.* Acidalius inter *comperti* et *affirmare* supplebat *quod.* Comperti nobis, i. e. quod nobis compertum sit. *Brotier.*—4 Acidalius et Muretus scribunt, *principis;* [sic et Bipont.] At Tacitus non loqui de uno principe aut Domitiano videtur, sed de omnibus. *Idem.*—

NOTÆ

[l] *Ignotisque*] Amatur virtus, fleturque cum afflicta est, etiam ab extraneis et incognitis: amant quippe omnes omnino mortales virtutem et laudant, etiam hostes. Sic l. II. 71. de Germanico: 'Etiam quos invidia erga viventem movebat, illacrymabunt quondam florentem .... flebunt Germanicum etiam ignoti.'

[m] *Aliud agens populus*] Plin. XXXVI. 5. 'Præterea Venus in eodem loco nuda Praxitelicam illam Cnidiam antecedens, et quemcumque alium locum nobilitatura. Romæ quidem magnitudo operum eam obliterat, ac magni officiorum negotiorumque acervi omnes a contemplatione talium abducunt, quoniam otiosorum, et in magno loci silentio apta admiratio talis est.' Sic fere semper aliud agit populus, et raro in magnis urbibus admirationi ingeniorum, artium, summorum virorum, aut egregiæ virtutis operam insumit: silentio loci et otio *apta est,* et secreta loca requirit magna ingeniorum admiratio.

Hic aliud agens] Gell. XIX. 8. 'Quæri, inquam, ista omnia et enucleari, et excudi ab hominibus negotiosis in civitate tam occupata non queunt: quin his quoque ipsis, quæ jam dixi, demoratos vos esse video, alicui (opinor) negotio destinatos.' Plin. Paneg. 'Nam ceteros principes aut largus cruor hostiarum, aut sinister volatus avium consulentibus nuntiavit: tibi ascendenti de more Capitolium, [cum scil. ad exercitus iret Trajanus,] quanquam non id agentium civium clamor, ut jam principi occurrit.'

[n] *Ex more Principatus*] *Principatus* scil. hic pro *principis.* Sic intellige, non tamen sic lege.

per nuntios visentis, et libertorum primi, et medicorum intimi venere: sive cura illud,[o] sive inquisitio erat. Supremo quidem die, momenta[5] deficientis per dispositos cursores nuntiata constabat,[6] nullo credente, sic accelerari, quæ tristis audiret. Speciem tamen doloris animo[7] vultuque[p] præ

principis, quempiam *per cursores invisentis: sive amor, sive informatio fuerit. Certe compertum est, ultimo* vitæ *die, relata* ipsi esse *per proprios nuntios momenta expirantis, nemine existimante, sic properari, quæ mæstus exciperet. Tristitiæ tamen imitamentum mente et ore expressit,* certus *jam* et *securus inimicitiarum, et*

5 Ita libri omnes editi. In Ms. Vatic. 3429. *momenta ipsa.*—6 In veteribus editionibus ante Rhenanum, *constabant.*—7 Dejectis severisque oculis, vultus ἀπαθείᾳ, et solitudine, animi dolor fingitur. Vere ergo de Domitiano dictum, *speciem doloris animo vultuque præ se tulit.* Frustra autem tentat Acidalius, *doloris omnino vultu:* Freinshemius, *doloris amictu vultuque:* Gronovius, *doloris mimo vultu:* Ernestus, *doloris habitu vultuque.* Horum quædam absurda; omnia Tacito indigna. Simpliciter et bene vertit Davanzati, ' pa-

NOTÆ

o *Sive cura illud*] Sive caritas id aut amor foret; *sive cura* salutis Agricolæ, *sive inquisitio erat*, ex metu scil. et odio dominantis.

p *Speciem tamen doloris animo vultuque*] Non mutanda lectio vulgata: nulla quidem simulatio *animo* proprie præ se fertur; interim tamen *animus* vultu et exterioribus gestibus simulatur, ut alius esse, quam revera est, credatur. Et sic Domitianum speciem doloris *animo vultuque* præ se tulisse, recte dici existimaverim; non quod se dissimularet animus, sed quod vultu dissimularetur. *Boxhornius.*

Animo vultuque] Sæpe Tacitus idem verbum ad duo diversa, seu disparata, referre solet; ut, hoc loco, τὸ *præ se tulit*, refert ad *animum* et *vultum*, eodem sensu; et tamen magnum est discrimen. Quis enim animo proprie præferat dolorem? Habet quid simile Hist. I. ubi de Vitellio: ' Sed plurimum trepidationis in publico, ut quemque nuntium fama attulisset, animum vultumque conversi:' hi minus tamen dissimulabant.

Ut id capiatur, non disjungenda sunt, quæ connectit Tacitus. Præferebat Domitianus speciem doloris *animo vultuque;* at ne disjungas, ita ut præferat ille dolorem animo tantum, sed *animo vultuque* simul: quod sic verum est, cum disjunctive de *animo* falsum esset. Nempe quia vultus imago est animi, idcirco præferens vultu dolorem princeps, statim et eundem aut præfert animo, aut præferre censetur: quod de animo solo et seorsim dici, aut certe animadverti non possit.

Sic infra 44. ' Principem Trajanum videre augurio votisque apud nostras aures ominabatur:' id si disjunctive intelligas de *augurio*, falsum erit. Nam moriens Agricola, imperante Domitiano, non potuit *augurio* ullo *ominari principem* Trajanum; at certe conjunctive potuit simul *augurio et votis* sperare et ominari bonum principem, Trajanum scil. aut certe Trajani similem.

Augurio votisque ominabatur; id est, ominari desiderando, et desiderare augurando bonum principem potuit. Potuit *votis* optare, et optando simul ominari Trajanum; at præcise ani-

se tulit, securus jam odii,[q] et qui facilius dissimularet gaudium,[r] quam metum. Satis constabat, lecto testamento[s] a

qui facilius occultaret lætitiam, quam formidinem. Satis compertum erat, recitatis

rne nondimeno di volto e d'animo addolorato.' *Brotier.*—8 Sic Rhenanus. Prius erat *testimonio.*

NOTÆ

nari eum *augurio* solo nullatenus potuit.

Sic non potuit Domitianus præferre speciem doloris solo animo præcise, quia scil. præferre dolorem, exhibere est: at potuit, cum *vultu* præferret dolorem, censeri ac videri, simul etiam præferre *animo* eundem affectum: et potuit *vultu* utrumque simulare; nempe, se dolorem habere *animo vultuque* simul. Infra, 'qui facilius dissimularet gaudium, quam metum:' odium scil. et metum vix tegere potuit; at *securus* jam mortuo Agricola, *odii* et formidinis, facilius dissimulabat gaudium: intus scil. tegebat lætitiam, et in speciem dolorem præferebat. Non proprie dissimulabat animo; sed quia ex vultu conjicitur et agnoscitur animus, quia vultu dissimulabat, idcirco simul et dissimulare animo censebatur. Ea Taciti sunt, quæ magis mente quam verbis concipias aut exprimas; plura subintelligit et suggerit ille, quam loquitur: feriunt, movent hæc et afficiunt animum magis quam sensum. Animus et vultus hic idem sunt, quia in vultu quasi insidet animus totus; quia vultus animi imago ac speculum; et præcipue, quia 'sævus ille vultus et rubor a quo se contra pudorem muniebat.'

q *Securus jam odii*] Id est, qui odium non curaret, et facile jam deponeret, ut in mortuum: ideoque et doloris affectum facile induit. *Lips.*

Securus jam odii] Odii scil. ob eas, quæ in Agricola elucebant, virtutes. *Savilius.* Odii causa, metus virtutum: at mortuo Agricola, evanuerat odium, successerat gaudium. *Pichena.* Amor et *admiratio viri;* civium. scil. sociorumque, tale odium ignavi et parum imperatorii principis incitabat. Ex metu odium; metu amoto, jam non oderat.

r *Gaudium*] Sunt quidam affectus magis falsi, sive dolo ac dissimulatu aptiores facilioresque. Sic gaudium, ut et amor, facile fingitur; ira et odium non perinde obteguntur, acrius erumpunt. Tacitus, ubi de Artabano Parthorum rege, sciebat, 'falsos in amore, odia non fingere.' Scil. facile fingebant purpurati illi amorem in quemcumque dominantem, sed *odia* non perinde facile *fingebant:* acrior est, et acrius incumbit animo ille affectus; immo, odium suum statim aperiebant et sincere. Sic facilius nunc fingebat seu dissimulabat lætitiam Domitianus, quam metum tegebat antea.

s *Lecto testamento*] Intellige honorifica verba de Domitiano Cæsare testamento inserta. *Rhenanus.* Quod tamen ut turpe lucrum initio abhorruit. Sueton. Domit. 9. 'Relictas sibi hæreditates ab iis, quibus liberi erant, non recepit;' sed jam *inopia et metu* in flagitia proruperat: idem Suet. Itaque non ob honorifica verba Agricolæ tantum lætatus est, sed quia et cohæredem eum uxori et filiæ scripsisset.

Agricolæ, quo cohæredem optimæ uxori et piissimæ filiæ Domitianum scripsit, lætatum eum, velut honore[t] judicioque:[u] tam cæca et corrupta mens assiduis adulationibus erat, ut nesciret, a bono patre non scribi hæredem, nisi malum Principem.

44. Natus erat Agricola, Caio Cæsare tertium[1] Consule[v] Idib. Juniis:[w] excessit sexto et quinquagesimo anno,[x] de-

supremis Agricolæ tabulis, quibus Domitianum cohæredem reliquit optimæ uxori et carissimæ filiæ, gavisum illum, velut decore et testimonio pietatis: usque *adeo vesanus depravatusque perpetuis assentationibus animus erat, ut ignoraret, non relinqui hæredem ab optimo patre, nisi pessimum principem.*

Natus erat Agricola, Caio principe tertium consule ac tertia decima die mensis *Junii:* et *obiit quarto et quinquagesimo* ætatis *anno, et vigesima tertia die Au-*

1 Sic bene Ursinus, Lipsius et recentiores. In veteribus editionibus, *ter consule.*

NOTÆ

[t] *Honore*] Similiter apud Suetonium de Augusto legimus, eum, quamvis minime appeteret hæreditates, ut qui nunquam ex ignoti testamento capere quicquam sustinuerit, amicorum tamen *suprema judicia* morosissime pensitavisse: neque dolore dissimulato, si parcius, aut citra honorem verborum; neque gaudio, si grate pieque quis se prosecutus fuisset.

Unde discimus, honorificum fuisse, aliquid ex amici testamento capere, ut contra inhonestum ac turpe præteriri. Hinc Cicero pro P. Quinctio, institui hæredem, 'summum honorem' vocat; et pro A. Cæcina, usumfructum legatum, magnum honorem. Atque hinc vulgo *Honorati*, id est, Legatarii. *Virdung.*

[u] *Judicio*] Quasi illum sincero affectu diligeret observaretque, et quasi suam caritatem pietatemque in principem, supremo illo judicio suo ac testimonio approbaret.

[v] *Caio Cæsare tertium Consule*] Anno urbis 792. qui fuit annus æræ Christianæ Dionysianus 40. Mundi vero 3989. Eo enim anno C. Caligula tertium consulatum solus iniit Lugduni, cum collega, qui Romæ inire debebat, fato functus esset. Auctor Dio Cocceius Hist. Rom. lib. LIX. *Virdungus.*

At Caius Cæsar non sic per superbiam solus consulatum invasit, sed quia absens, rescire statim non potuit Lugduni, ubi tum erat, designatum collegam interiisse in urbe, circa Kal. Jan. quibus necessario inire debuit consulatum ipse Lugduni, ut et collega Romæ, si viveret: sic Suetonius.

[w] *Idibus Juniis*] Scil. tertia decima die Junii.

[x] *Sexto et quinquagesimo anno*] Stricte si computes, quarto tantum supra quinquagesimum anno. Ab illo enim, quo Caius Cæsar III. Consul fuit tempore, usque in Collegæ et Prisci consulatum, anni tantum numerantur quinquaginta tres. *Savil.* Ex LIV. factum LVI.

Sexto et quinquagesimo anno] Fuit Consul suffectus scil. Agricola, et venit in Britanniam anno U. C. 832. quo anno, ordinarii consules erant Vespasianus Imper. IX. et Titus VII. Obtinuit forte ille consulatum a Ka-

cimo Kal. Septemb.[y] Collega Priscoque Coss.[z] Quod si

gusti, Collega et Prisco consulibus. Quod si formam quoque ejus ac speciem scire

NOTÆ

lendis Maiis ad Kalendas Julias, et forte duos illos menses sui consulatus transegit in urbe, unde profectus est, vel ad Kalend. Julias, vel circa finem Augusti, aut certe a Kal. Juliis ad Kal. Septembres consulatum tenuit, et forte cum esset adhuc consul, advenit in Britanniam, majore scil. prætextu dignitatis. Nam jam fere transacta erat æstas, cum eo advectus est. Provinciæ præfuit ille per octo annos, nempe ab anno U. C. 832. usque ad annum 839. quo anno rediit in urbem victor ac triumphalis.

Itaque consul fuit Caligula sine collega, anno U. C. 793. et tum natus est Agricola; at consul fuit suffectus Agricola, et profectus est legatus in Britanniam anno U. C. 832. et tum attigerat ipse annum ætatis 39.: dein rediit in urbem post septem annos, scil. anno 839. et suæ ætatis 47. et postea vixit adhuc per septem annos: nam obiit ille anno U. C. 846. et consequenter ætatis suæ anno 54. scil. Sex. Pompeio Collega, et Corn. Prisco Coss. nihil verius. Et iste numerus haud dubie reponendus apud Tacitum; qui error ortus ex notis numeralibus, aut male exscriptis, aut male intellectis. Potuit certe errare manus librarii in notis num. at non in nominibus consulum. Et licet eorum nomina tantisper varie descripta sint in fastis vel auctoribus, attamen adhuc facile agnoscuntur esse eadem ipsa, quæ apud Tacitum nunc reperiuntur. Quid enim differunt in tanta antiquitate et post tot manus, *Priscinus*, aut *Priscinius* a voce *Priscus?* quæ vera Taciti et meliorum auctorum scriptio. Et quid mirum si dissentiant quandoque auctores in minutis apicibus? quid mirum de auctoribus Græcis, qui fere nomina propria invertunt? Itaque cum ex Tacito, *medio in spatio integræ ætatis* raptus sit immaturo fato Agricola, et *medium* illud *spatium* ætatis sit, ex sententia bonorum doctorumque veterum, annus quartus et quinquagesimus; et conveniant approbentque hanc ætatem Agricolæ Fasti et Consulatus citati ab optimo auctore, hinc clare liquet, Agricolam non excessisse hanc ætatem 54. annorum. Nec haud dubie scripsit aliter Tacitus, qui annum diemque et consules sedulo annotavit, addita etiam insigni circumstantia, medio vitæ et *integræ ætatis* cursu ereptum esse, et 'quantum ad gloriam, longissimum ævum peregisse.'

y *Decimo Kal. Septemb.*] Vigesima tertia die mensis Augusti.

z *Collega Priscoque Coss.*] Anno 846. ab urbe condita. Sed hi consules alibi aliter notantur: in libro Cuspiniani, *Collega et Priscinius:* in Fastis Græcis, *Pompeius et Priscinus:* apud Cassiodorum, *Silvanus et Priscus.* Vide Onufrium Comment. in l. II. Fast. ubi plura de Pompeio Collega et Corn. Prisco, consulibus hujus anni, cognitu digna affert. *Virdungus.*

Longe verisimilius est scripsisse Tacitum *tertio*, aut *quarto et quinquagesimo anno:* nam expresse nominat consules; scil. *Collega Priscoque Coss.* in quo errare non potuit exscriptoris manus. Et quomodo, et unde populi *constans* ille *rumor, veneno interceptum* esse, si jam ingressus senectam esset, licet viridem? et scribit Dio diserte *veneno* necatum fuisse. Nec etiam sequentia scriberet Tacitus, 'Festinatæ mortis grande solatium tulit,

habitum quoque ejus posteri noscere velint; decentior quam sublimior[a] fuit: nihil metus[2] in vultu:[b] gratia oris super-

cupiant posteri; decorus magis, quam procerus fuit: nihil formidolosum in facie:

2 Ita libri omnes editi. In Ms. Vatic. 3429. *nihil impetus in vultu.* Margini ascriptum, 'alius habet *metus.*' Ms. Vatic. 4498. *nihil metus et impetus in vultu.*

NOTÆ

evasisse postremum illud tempus, quo Domitianus non jam per intervalla... temporum, sed continuo, et velut uno ictu, Rempub. exhausit.' At hoc dicere non potuit Tacitus, si ultimo anno Domitiani Coss. Fulvio Valente et Antistio Vetere interiisset Agricola, scil. 56. anno ætatis suæ, ut quo scil. vivente, jam penitus eversa et exhausta esset respub. 'Non vidit,' inquit, 'Agricola obsessam curiam... et eadem strage tot consularium cædes, tot nobilissimarum fœminarum exilia et fugas, &c. Mox nostræ duxere Helvidium in carcerem manus... Tu vero felix, Agricola ... etiam opportunitate mortis.' Felix, scil. quia omnis illa sævitia erupit præcipue post mortem Agricolæ, scil. tribus ultimis annis ejus imperii, nempe anno U. C. 847. 48. et 49. Itaque maneat, vixisse Agricolam tantum usque ad annum 846. et denatum esse anno ætatis 54.

[a] *Decentior quam sublimior*] Plus venustatis quam majestatis ore prætulit; vultu venusto magis, quam pulchro et pompali fuit; sive totus venustior, quam pulchrior fuit. *Virdungus.* Mediocris et vulgaris staturæ, sed tamen congruentis. *Decens* hic est, cui σώματος συμμετρία. *Boxhornius.*

Decentior] Convenientior: scil. magis in illo fuit apta et congruens membrorum inter se proportio, quam proceritas aut ingens statura.

Decentior] Forte congruentia partium corporis et æqualitas fuit, quam symmetriam seu proportionem dicimus. Plin. l. xxxiv. 'Non habet Latinum nomen symmetria, quam diligentissime [Lysippus] custodivit, nova intactaque ratione quadratas veterum staturas permutando,' &c. Vitruvius III. 1. 'Ut etiam in operum perfectionibus singulorum membrorum ad universam figuræ speciem habeat commensus actionem.' Plin. alter Epist. II. 5. 'Etenim si avulsum statuæ caput, aut membrum aliquod inspiceres, non tu quidem ex illo posses congruentiam æqualitatemque deprehendere, posses tamen judicare, an idipsum satis elegans esset.'

Decentior] Forte fuit figura quadrata, ut Vespasianus, aut ad eam accessit. Sueton. Vesp. 20. 'Statura fuit quadrata, compactis firmisque membris,' &c.

[b] *Nihil metus in vultu*] Hoc est, non erat aspectu terribilis, ut Domitianus: cui superbia in vultu, ira in oculis, &c. Imitatio Ovidiana, Metam. II. 857. de Jove in Taurum converso, 'Nullæ in fronte minæ, nec formidabile lumen: Pacem vultus habet.' *Virdung.*

Nihil metus in vultu] Plin. l. I. epist. 10. 'Nullus horror in vultu, nulla tristitia; multum severitatis. Reverearis occursum, non reformides.' Sic et Arist. 5. Polit. 'Apparere non acerbum, sed gravem et se-

erat:[c] bonum virum facile crederes,[d] magnum libenter.[e]

dignitate oris præcellebat: probum virum ultro existimares, egregium facile ac

NOTÆ

verum; ut qui obvii fiant, non metuant te, sed magis vereantur.' Et apud Diogen. Laërt. Chilo Lacedæmonius: 'Fortem mansuetum esse oportere; ut proximi non tam metuant, quam revereantur.'

Nihil metus] Plin. Epist. VIII. 24. 'Absit superbia, asperitas, nec timoris contemtum. An contemnitur, qui imperium, qui fasces habet? nisi qui humilis et sordidus, et qui se primus ipse contemnit. Male vim suam potestas aliorum contumeliis experitur; male terrore veneratio acquiritur: longeque valentior amor ad obtinendum quod velis, quam timor. Nam timor abit, si recedas: manet amor; ac sicut ille in odium, hic in reverentiam vertitur.' Hic apud Tacitum de vultu agitur et de indole, qualem dedisset natura; sed talis etiam fuit moribus et ingenio Agricola, ut ultro conciliaret animos facilitate et amore, non *metu*; ut patet ex Tacito supra.

[c] *Gratia oris supererat*] Panegyr. Constantino Constantii filio dictus: 'Non frustra enim doctissimi viri dicunt, naturam ipsam magnis mentibus domicilia corporum digna metari; et ex vultu hominis ac decore membrorum colligi posse, quantus illos cœlestis spiritus intrarit habitator.' Sic et Paneg. Theod. 'Virtus tua meruit imperium, sed virtuti addidit formæ suffragium. Illa præstitit, ut oporteret te principem fieri, hæc ut deceret.'

[d] *Bonum virum facile crederes*] Et te, Corneli Tacite, bonum historicum facile credimus, bonum oratorem crederemus libenter, nisi hæc et alia istius notæ, ex penu corruptæ eloquentiæ, proderent infectum dicendi genus.

'Fuit illi viro,' scribit Ann. XIII. de Seneca, 'ingenium amœnum, et temporis illius auribus accommodatum.' Sed quo sermone caperetur illud ævum, Asiaticone, an Laconico, statuere non possum. Sed certus sum tulisse Sophisticam eloquentiam, verborum lasciviis fractam, et velut in rhythmos diffluentem; solidi sensus et rerum inopem, quas tamen tumor orationis velut mentiebatur.

Talem Rhetoricam Græcia fovit, scholastica declamandi consuetudine, sub magistris, hominibusque umbraticis, neque luci rerum assuetis. Præivit huc Gorgias, ut pauca ejus, quæ extant, fidem faciunt; quem sequitur Isocrates, et ab ejus incude alii. Sed illud spuriæ facundiæ genus ab iis rejectum, quibus sanius judicium erat. Sedem in Asia, ubi subsisteret, invenit, et faciles, et qui ultro admitterent animos; donec vera eloquentia rempublicam destituit, umbraque sui tantum in scholarum exercitiis superstes, locum fecit priscis eloquentiæ probris in usum denuo emergentis.

Post illa quæ solide elaborata dedit Demosthenes, Æschines, Hyperides, tandem delata sunt ad nos inflati sermonis pigmenta in Aristide, Philostrato, Dione Chrysostomo, aliisque: non tamen sine eorum laude, qui ab istis vitiis intacti perstiterunt, quales Dionysius, Lucianus, et similes.

Veteres Romani, delibato Græciæ flore, cum in summo consisteret ejus elegantia, vix exciderunt hic in vitium, nisi in istum gregem unus fortasse cogendus Hortensius sit; ut

NOTÆ

Cicero eum describere videtur in Bruto.

Sed ex illis, quos consecuta deinde tempora tulerunt, quem non afflavit ista sermonis lues? cujus Seneca, Quintilianus, Plinius, Tacitus auctores; propagati sunt in panegyricos velut successores, et tandem in ipsa Christianæ religionis mysteria translati per Cyprianum, Ambrosium, Bernardum, &c.

Ecce in Tacito affectationis hujus specimen Hist. I. 1. 'Rara temporum felicitate, ubi sentire quæ velis, et quæ sentias dicere licet.' Cap. 15. 'Secundæ res acrioribus stimulis animos explorant, quia miseriæ tolerantur, felicitate corrumpimur. Cap. 63. 'Quæque alia placamenta hostilis iræ, non quidem in bello, sed pro pace tendebantur.' Cap. 65. 'Uno amne discretis connexum odium.' Hist. II. 60. 'Vitellius credidit de perfidia, et fidem absolvit.' Et plura hujus commatis alia. *Savilius.*

Sunt tamen hujusmodi quæ non adscititia aut invenusta, sed quæ ex ipsa rei natura, aut certe proprietate Romani sermonis oriuntur ultro; nec ingenium aut orationem dehonestant; et quæ non solum acumen verborum inani specie præferunt, sed et simul habent vim gravitatemque sententiarum, et σεμνῶς tamen sic loquuntur auctores. Idque pro genio et gravitate Taciti, aut aliorum auctorum non absonum, inscitum, aut indecorum videtur: quamvis talia certe longe a prisca illa Augustea, et vere aurea, triumphalique eloquentia Ciceronum Cæsarumque deflexerint. Sed quis labentia in pejus tempora manu retineat? quis linguas, homines, literas, artesque alias, et dominationem, fortunamque ipsam, et urgentia ac præcipitantia rerum fata, vi sua retardet aut remoretur? Quis ævum aut ævi genium moremque, sive bonus sive malus sit, non hauriat animo penitus, aut non referat etiam invitus? Quis tot sermones hominum auribus nostris quotidie personantium, quis tot voces etiam voluptatis et deliciarum, ac vel etiam specie egregii se insinuantium et continuo blandientium animis rejiciat, aut statim excutiat? nisi in alienum orbem procul abeat; nisi si in penatibus ac patrio solo velut exul et extraneus agitare perpetuo velit; quod ab eximiis viris et summis oratoribus qui remp. capessunt, prorsus alienum est. Si viveres ævo Senecæ, non sentires forte ut Seneca, sed diceres ut Seneca, ut Tacitus, et ubi sunt meliores multi, ibi omnes: nemo sanus resistit temporibus suis, aut dominationibus præsentibus. Sunt certe, fateor, sæcula quædam minus felicia, et quæ videntur quasi spuria aut effœta, si spectes eloquentiam, doctrinam, sapientiam, et ceteras artes optimas, quæ olim floruere. Sed hæc sæcula tamen infausta ac sterilia, felicitatem aliarum ætatum nobis simul et ostentant et exprobrant, ut tandem resipiscere et meliora audere velimus. Eo conatu jam Augustea est nostra ætas, *duce et auspice* Magno.

° *Magnum libenter*] Hoc est, probitas quidem Agricolæ e primo aspectu statim elucebat: et eundem, si quis tibi virum magnum rebusque gestis clarum prædicaret, libenter assentirere. Nam de viris bonis nihil tam magnificum commemorari potest, quin id libenter admittamus.

Notanda autem est differentia inter *bonum* et *magnum* virum eadem fere, quæ est inter venustum et pulchrum. Itaque, qui revera *magnus* est, idem et *bonus* sit, necessum est: at non qui *bonus*, idem statim et *magnus* est:

Et ipse quidem, quanquam medio in spatio integræ ætatis[f] ereptus, quantum ad gloriam, longissimum ævum peregit.[g] Quippe et vera bona, quæ in virtutibus sita sunt, impleverat, et Consularibus ac triumphalibus ornamentis prædito, quid aliud astruere fortuna poterat? Opibus nimiis non

sponte. Et ipse sane, quamvis medio in cursu plenæ perfectæque ætatis exstinctus, tamen *quod* spectat *ad laudem et famam, longissimam ætatem implevit. Nam et veras opes, quæ in bonis artibus positæ sunt, adeptus erat, et quid aliud adjicere potuit fortuna,* viro *Consularibus ac Triumphalibus insignibus ornato? Ingentes*

NOTÆ

quamvis vice versa Demosthenes alicubi pronuntiet: 'non quod magnum bonum, sed quod bonum magnum.' Sed Aristoteles ceterique philosophi id demum *magnum* esse docent, quod cum virtute conjunctum. *Virdungus.* *Bonum* virum facile Agricolam crederes, quia in eo gratia oris supererat; *magnum* libenter, quia et in eo elucescebat gravitas obvia quadam comitate temperata. *Boxhorn.*

Libenter magnum] Bonum virum facile dixisses, quia 'nihil metus in vultu;' et magnum libenter, tum ex aliis dotibus, tum quia 'gratia oris supererat;' sed non perinde *facile* ut *bonum*, scil. ob modestiam viri, et 'quia decentior, quam sublimior fuit.' Hinc est quod supra, 'Plerique, quibus magnos viros per ambitionem æstimare mos est, viso ... Agricola, quærerent famam [magni viri,] pauci [satis] interpretarentur.'

f *Medio in spatio ... ætatis*] Plut. de Defectu Oraculorum, sæculo 'octo et centum annos tribuunt: nam 54. annos, dimidiatam hominis vitam, compositos esse ex unitate, primis duobus planis, duobus quadratis, duabus tesseris: quos etiam numeros ad animi procreationem Plato adhibuit.' Forte et huc spectat, quod habet Diogenes Laërt. l. I. in Solone. 'Fertur et Minermum increpasse, cum scripserit sexagesimum annum fatalem esse; monuisseque, ut octogesimum scriberet.'

Integræ ætatis] Id est, media ætate integra, seu ea ætate, quæ maxime integra et firma; seu media et florenti ætate raptus est. Id dictum per figuram quam vocant ἓν διὰ δυοῖν.

Integræ] Vel intellige, quasi raptus sit medio in spatio vitæ, et florenti ætate, et quasi sic scripsisset: Medio in spatio, et integra ætate ereptus, vel *medio in spatio integræ ætatis:* id est, si perfectam, plenam, et integram ætatem hominis et senectutem attingisset et consummasset, *in medio* spatio talis *ætatis* raptus est. Igitur obiit anno 54. quæ *media hominis vita* est ex Plut.

g *Quantum ad gloriam, longissimum ævum peregit*] Ita Cicero I. Philippica, 'Mihi fere satis est, quod vixi, vel ad ætatem, vel ad gloriam.' Et Alexander Magnus ad amicos apud Curt. l. IX. 'Verum ego, qui non annos meos, sed victorias numero, si munera fortunæ bene computo, diu vixi.' Et Orator. I. Tusc. 'Nemo parum diu vixit, qui virtutis perfectæ perfecto functus est munere.' Sic fere quod Seneca epist. 79. 'Unum diem hominum eruditorum plus patere, quam imperiti longissimam ætatem.'

gaudebat;[h] speciosæ[3] contigerant. Filia atque uxore superstitibus, potest videri etiam beatus; incolumi[i] dignitate, florente fama, salvis affinitatibus et amicitiis, futura[j] effugisse. Nam, sicuti durare in hac beatissimi sæculi luce,[4] ac Principem Trajanum videre,[k] quodam[5] augurio votisque[o]

divitias non cupiebat; honestas paraverat. Potest existimari felix, filia et conjuge viventibus; et etiam *salva dignitate, vigente fama, integris illæsisque propinquitatibus et amicitiis, imminentia* mala *evasisse. Nam, quemadmodum vivere in hoc felicissimæ ætatis splendore, atque imperatorem Trajanum cernere, omine votisque*

3 Ita bene libri omnes editi. Idque postulat ipsa rerum series. Male Mss. Vatic. 3429. et 4498. *speciosæ non contigerant.* At in margine Ms. Vatic. 3429. additum, 'alius habet *speciosæ contigerant.*' Brotier.—4 Ursinus laudabat e veteri codice, *nam siculi magnæ cujusdam felicitatis esse, durare in hac beatissimi seculi luce.* Sed incerta hujus codicis fides, maxime silentibus Mss. Vatic. Melius Acidalius et Buchnerus emendabant, *durare in hanc beatissimi seculi lucem.* Brotier.—5 Brotierus legit, *quod augurio:* et sic Ms. Vatic. 3429. et veteres ac recentiores editiones. Rhenanus *quod* omiserat. Abest etiam e Gronovii et Ryckii editionibus. Potuit tamen pro *quod* scripsisse *quasi*, et sic ostendisse judicii sui illa esse verba. Egregiam medicinam loco male affecto fecere Bipont. mutato *quo* in *quodam.* Oberl.

NOTÆ

[h] *Opibus nimiis non gaudebat*] Recte Gellius IX. 8. 'Verum est profecto, quod, observato rerum usu, sapientes viri dixere, multis egere, qui multa habeat: magnamque indigentiam nasci, non ex inopia magna, sed ex magna copia. Multa enim desiderari ad multa, quæ habeat, tuenda. Quisquis igitur multa habens, cavere atque prospicere velit, ne quid egeat, neve quid desit, jactura opus esse, non quæstu: et minus habendum esse, ut minus desit. Hanc sententiam memini a Phavorino inter ingentes hominum clamores detornatam, inclusamque verbis his paucissimis: Nam qui decem aut etiam quindecim vestimentorum millibus egeat, fieri non potest, quin et pluribus indigeat: at vero ego cum pluribus egeo quam habeam, tum et aufero ex iis opibus quas habeo, et sic contentus sum.' Et Seneca apud eundem Gell. XII. 2. in avarum: 'Quid enim refert quantum habeas? multo illud plus est quod non habes.' 'Certe melius est modicum justo super divitias peccatorum multas,' si sacra hic miscere fas sit.

[i] *Incolumi*] Sic de Nerva sub Tiberio, Ann. VI. 26. 'Abstinentiam cibi conjunxit. Ferebant gnari cogitationum ejus, quanto propius Reipub. mala viseret, ira et metu, dum integer, dum intentatus, honestum finem voluisse.'

[j] *Futura*] Futura scil. mala sub Domitiano.

[k] *Principem Trajanum videre*] Per vaticinii, non colloquii modum: tempore enim Domitiani nulla se dabat istius successionis spes. *Savilius.*

Trajanum videre] Qui principum optimus. Ex consternatione et confusione ordo, pax, et felicitas; dein ex felicitate et bono Reipub. ordine

apud nostras aures ominabatur: ita festinatæ mortis grande solatium tulit, evasisse postremum illud tempus, quo Domitianus, non jam per intervalla ac spiramenta temporum, sed continuo et velut uno ictu,[1] Rempublicam exhausit.[m]

nobis audientibus augurabatur: ita maturati exitus magnum levamen habuit, effugisse ultimam illam tempestatem, qua Domitianus, non jam per spatia et interstitia temporum, sed perpetua et velut una strage, Rempub. evertit, exscidit.

NOTÆ

summa iterum confusio. Apud M. Aurel. epist. VI. 108.

Legatus quidam Dionysii tyranni Siculi, cum adverteret majestatem senatus, molem Capitolii, gloriam triumphorum, diversitatem nationum, quietem urbis, et ordines magistratuum, atque interrogatus, Quid tibi videtur? O Roma, inquit, huic tuo tam sapienti sæculo succedet stultissimum. Utique nimis vero vaticinio vulnera insequentium ætatum detegebat ille: quod mox rursus contigit sub Commodis et Caracallis, et aliis similibus imperii ac Reipub. dehonestamentis.

Videre....ominabatur] Mirum si tot annos ante præsagiit: nec de Trajano ulla spes aut suspicio; nisi si Deus mentem illi movit, aut nostro scriptori blanditia: quod non solet. *Lipsius.*

° *Quod augurio votisque*] Expunximus pronomen *quod*, ut cohæreat sententia. *Rhenanus.* Retineo vocem, *quod;* et hic interpretor: Nam sicuti durare in hac beatissimi sæculi luce, ac principem Trajanum videre (quod augurio votisque apud nostras aures ominabatur) grande solatium Agricolæ fuisset; ita festinata mors illud ipsum grande solatium ei attulit. *Pichena.*

Recte Interpres Flor. nam sicuti principem Trajanum videre grande solatium habuisset, quod augurio et votis ominabatur; ita festinatæ mortis grande solatium et præmium tulit, *evasisse postremum tempus* Domitiani. Sæpe sic Criticæ male cedit.

Augurio ac votis] Sic 3. Agricol. 'Augeatque quotidie felicitatem imperii Nerva Trajanus; nec spem modo ac votum securitas publica, sed ipsius voti fiduciam ac robur assumserit,' &c. Igitur, imperante Domitiano, spe, votis, augurio, felicitatem ominabantur; sed nondum spei, voti, et augurii certam fiduciam aut robur assumere poterant: nondum certi aut securi votorum erant, ut nec ipse Agricola moriens. Sed imperante demum Trajano, firmata et roborata est votorum ominumque fiducia.

Non *augurio* solo, sed simul *augurio et votis;* nondum tamen certis, ut putant, ominabatur Agricola. Sperabat bonum principem, qualis fuit Trajanus, nihil aliud. Votis suis et spe augurabatur, quod mox cecinit cornix insidens Capitolio, ἔσται πάντα καλῶς· quod sic interpretati sunt apud Sueton. 'Est bene, non potuit dicere; dixit, Erit.'

Augurio ac votis] Cic. pro M. Cœlio: ubi de Q. Metello: 'Quo quidem tempore ille moriens, cum jam ceteris ex partibus oppressa mens esset: extremum sensum ac memoriam Reipub. reservabat, cum me intuens flentem, significabat interruptis atque morientibus vocibus, quanta impenderet procella urbi, quanta tempestas civitati; et cum parietem sæpe feriens eum, qui cum Q. Catulo fuerat ei communis, crebro Catulum, sæpe me, sæpissime Rempub. nominabat,' &c.

[1] *Velut uno ictu*] Sic de Caligula: Seneca de Ira III. 19. 'Homo, qui

45. Non vidit Agricola obsessam curiam,[n] et clausum[1] armis Senatum, et eadem strage tot Consularium cædes, tot nobilissimarum fœminarum exilia[o] et fugas.[p] Una adhuc victoria Carus Metius[2] censebatur,[q] et intra Albanam arcem[3][r] sententia Messalini strepebat, et Massa Bebius[s] jam[4]

Non aspexit Agricola obsessum senatum, et septam cinctamque armato milite curiam, atque eadem ruina tot consularium neces, tot splendidissimarum mulierum deportationes fugasque. Hactenus uno triumpho celebrabatur Carus Metius, et tunc solum *intra arcem Albanam fremebat sententia Messallini, et Massa Bebius*

1 Ms. Vatic. 3429. *clusum armis.*—2 Edd. ante Rhenan. *charus nuntius;* male. *Ernest.*—3 Ita Mss. 3429. et 4498. In margine Ms. Vatic. 3429. additum, 'alius habet *villam.*' Inde in veteribus editionibus, *Albanam arcem villam.* Frustra ergo Pichena tentavit, *Albanam arcem nulla sententia, &c.* Nam Tacitus ab iis delatoribus, qui tum minime nocuerant, progreditur ad illos, qui maxime. *Brotier.* Ryckius et Gronov. retinent *villam.*—4 Mallet Gronovius, *etiam tum reus.*

NOTÆ

de toto senatu trucidando cogitabat: qui optabat, ut populus Romanus unam cervicem haberet, ut scelera sua tot locis ac temporibus diducta, in unum ictum et unum diem cogeret.'

[m] *Rempub. exhausit*] Ausonius: 'Cur duo quæ dederant, tertius eripuit? Vix tanti est habuisse illos, quia dona bonorum Sunt brevia; æternum quæ nocuere, dolent.' Duo Titi, pater et filius Rempub. servarant et libertatem cum principatu miscuerant feliciter: at tertius iste Remp. et imperium exhausit, evertit, eripuit.

[n] *Curiam*] Curia Julia hæc, fuit in Foro Romano, et in Octava regione Romæ antiquæ. Vide Nardini Romam antiq. l. v. c. 3. p. 219. *Tillemonius.*

[o] *Fœminarum exilia*] Ex hisce Plinius Junior epist. l. III. ad Jul. Genitorem, nominat *Arriam*, *Gracillam*, et *Fanniam:* et hujus quidem historiam pluribus exequitur epist. VII. 19. *Virdungus.*

[p] *Fugas*] Fugæ et exilia unum et idem sunt, phrasi Græca. Attamen hic *fugæ* in eo distinctæ, quod fœminæ illæ splendidæ quandoque non damnatæ, fugerent ultro cum maritis suis, et eos comitarentur in exiliis: et tum *fuga* fuit, non *exilium.*

[q] *Una adhuc victoria Carus Metius censebatur*] Hic e numero delatorum unus apud Domitianum, sed omnium sceleratissimus. Ejus meminit Plinius Nepos epist. l. I. 5. item l. VII. 27. Verbum *censebatur*, hic elegantissime positum pro æstimabatur, pro celebrabatur, seu famosus erat. *Rhenan.*

Sed quænam ista victoria, qua jam inter districtos accusatores cœperat censeri seu infamari? an delatio et perversio Herennii Senecionis? Plinius epist. I. 5. de Regulo: 'Lacerat Herennium Senecionem tam intemperanter quidem, ut dixerit ei Metius Carus, Quid tibi cum meis mortuis?' Non hunc ducit Tacitus, nam 'mox nostræ duxere Helvidium in carcerem manus: et nos innocenti sanguine Senecio perfudit.' Τὸ *censebatur*, hic sumitur, ut apud Juvenalem Sat. VIII. 'Stemmata quid faciant?

NOTÆ

quid prodest, Pontice, longo Sanguine censeri?' *Salin.*

Victoria] Certe occidebant delatores, velut in prælio, ut in acie, ut civili bello bonos cives, et spolia erant insignia prætoria, consulatus, sacerdotia, quæ reportabant veluti Repub. bene gesta.

[r] *Intra Albanam arcem*] Veteres editiones, *intra Albanam arcem villam:* utrum mavis elige, *arcem*, aut *villam:* utrumque recte habet.

Intra Albanam arcem villam] Solebat Domitianus patres aliquando in *Albanam villam* in consilium convocare. Eo loco Corneliam Vestalem incesti damnatam refert Plinius Epist. IV. 11. Porro *Messallinus*, cujus hic fit mentio Tacito, delationes apud Domitianum factitavit.

Eum graphice et suis vere coloribus depingit Plinius Nepos Epist. IV. 22. Hunc *Catullum Messallinum* a Juvenale notari putant eruditi Satyra VIII. et XIII. Nam illum exagitabant occisorum Manes, nec usquam quiescere sinebant.

Quod autem hic dicit Tacitus, *intra Albanam villam sententia Messallini strepebat;* innuit, dum adhuc viveret Agricola, nondum voluisse aut permisisse Domitianum; neque Messallinum ausum fuisse publice quenquam accusare, quod postea fecit, sed tum secretius, nempe in *Albano secessu.* Rhenanus. Attamen quicquid sic agitur in aula, vel et etiam in cubiculo principis, publicum esse censetur: nihil privatum est apud principem, saltem quod spectat ad exemplum. Attende verbis Taciti, 'sententia Messallini strepebat;' quod certe ad delationem publicam pertinet. Cum privatim et secreto calumniæ et criminationes commearent, per literas et secretos codicillos, aut per internuntios occultos id fiebat; et memoriæ illæ in serinio, seu sacrario, et commentariis inter arcana dominantis servabantur; donec res erumperet in delationem, quæ publice mandabatur oratori cuipiam sanguinario, suscipiebaturque prout crimen illud urgeret, aut compertum esset. Observa quod factum est supra Ann. l. II. in causa Asiatici, egregii viri, qui accusatus ac damnatus est in aula et in cubiculo Claudii principis, coram ipsa Messallina uxore, quæ secreto deferebat, et perorante L. Vitellio, omnium delatorum vaferrimo et sceleratissimo; qui specie absolvendi Asiaticum damnavit, necavit: quod judicium publicum, et publice, quia coram principe, exercitum est. Sic et jus mox reddebat in prædiis et villis Regiis Optimus Trajanus publice, sed in exemplum publicum pietatis et clementiæ; et bonis perpetuo fovebat. Id publicum quod spectat ad principem præcise, sed quoad delatorem, forte nondum sæviebat palam et publice, nec publico loco.

In Albanam] Plinius Epist. IV. 2. 'Reliquos pontifices non in regiam, sed in Albanam villam convocavit.' Juvenalis: 'Quos Albanam dux magnus in arcem Traxerat.' *Salin.* Ut puto, dicit, quod adhuc intra Albanam arcem, nondum in senatu et publico, calumniator ille Messallinus audiretur. At pestes illas hominum, et districtos ejus ævi accusatores Plinius passim nominat. Etiam Sidonius: 'Hi sunt, quorum comparatione, digitum tollerent Narcissus, Asiaticus, Massa, Marcellus, Carus, Parthenius, Licinius.' Juvenalis: 'Quem Massa timet, quem munere palpat Carus.' *Lipsius.* Villam eam, *Parrhasiam aulam* dictam Martiali, putat Josephus Scaliger Animadvers. in Chronicon Hieronymi, fuisse speciem *Septizonii*, (moles autem alias

tum reus erat.[t] Mox nostræ duxere[u] Helvidium in carce-

tum adhuc reus erat, nondum delator. *Postea nostris manibus ipsi Helvidium*

NOTÆ

aliis superstructas eo nomine appellant,) idque confirmat illis poëtæ versibus: 'Septenos pariter credas consurgere montes, Thessalicum levior Pelion Ossa tulit.' *Virdungus.*

Intra Albanam] Id est, nondum ultra cubiculum principis audiebatur, nec late adhuc personabat vox delatoris; nondum in Curia, nondum in senatu sæviebat, furebat: nondum eo usque grassabatur vecors et atrox delator ille, ut postea.

Albanam] Albanum, villa Latinorum populorum, in Latio. Hodie *Albano*, urbs Campaniæ Romanæ, in ditione pontificia.

[s] *Massa Bebius*] De quo Plin. Epist. l. III. 4. 'Legati [provinciæ Bæticæ] rursus inducti, me jam præsentem advocatum postulaverunt, implorantes fidem meam, quam essent contra Massam Bebium experti, allegantes patrocinii fœdus.' Infra: 'Cum recordarer, quanta pro iisdem Bæticis superiore advocatione etiam pericula subiissem, conservandum veteris officii meritum novo videbatur.' Scil. cum datus esset Bæticis patronus seu advocatus adversus Bebium, qui provinciam spoliarat, et 'jam tum adhuc reus erat,' nondum delator terribilis, ut postea; cum igitur iis a senatu datus esset patronus, tamen incurrebat odium Domitiani et gratiosorum forte libertorum, aut etiam procerum; quippe ille jam favebat pessimis viris et delatoribus: qui etiam sæpe diu secreti internuntii, et quorum fraudes manebant occultæ in scrinio dominantis, donec sævitia tandem erumperet.

[t] *Jam tum reus erat*] Qui damnatus quidem postea est, accusantibus Bæticis, ut disces ex Plinii epistola ult. l. VII. *Lipsius.*

Jam tum] Forte *etiam tum*. Gronov. Forte *jam*, pro, adhuc *tum reus erat*: non displicet *jam tum*.

Reus erat] De repetundis agente Bætica provincia, Senecione et Plinio accusantibus, ut idem Plinius Epist. VII. 33. *Savilius.*

[u] *Mox nostræ duxere*] Nam in senatu accusatus, et manus ibi injectæ sunt, maxime et primum a quodam Certo. Plinii epistola legatur l. IX. 13. Hæc autem referenda sunt, ne quis erret, ad *Helvidium filium*, quem Domitianus occidit; (Sueton. c. 10.) cum patrem ejus ipse Vespasianus interemisset: idem Suet. Vesp. c. 15.

Sed Helvidius hic filius qua matre natus? Habuit sane Helvidius pater *Fanniam* uxorem, filiam *Thraseæ Pæti*: quod in epist. l. VII. 19. apud Plinium clare scriptum. Non tamen hæc mater Helvidii junioris hujus, sed noverca: et ita idem Plinius appellat epist. l. IX. 13. 'Fuerat cum Arria et Fannia, quarum altera Helvidio noverca, altera mater novercæ.' Nam Fannia hæc uxor Helvidii Prisci, ut Arria uxor Thraseæ; et ergo Fanniæ mater.

Ex his liquet, *Helvidium patrem*, aliam uxorem ante *Fanniam* habuisse, et ex ea prolem: etsi 'Quæstorius adhuc a Thrasea gener sit electus,' ut l. IV. Hist. scriptum. *Lipsius.*

Nostræ duxere Helvidium in carcerem manus] Ut patrem, ita et filium Helvidium, abunde testatur bonum virum fuisse, quod a Domitiano sit interfectus. Prætexebatur causa, 'quod quasi scenico exodio, sub persona Paridis et Œnones divortium Domi-

NOTÆ

tiani cum uxore taxasset.' Sueton. c. 10. *Rhenanus.* Quid sibi vult, *nostræ manus?* Nihil sane aliud, quam senatores a senatoribus accusatos fuisse, et ad necem postulatos. Tales Pub. Certi *manus* in Helvidium fuere. *Boxhorn.* Nemo hactenus accusationes aut delationes patrum appellavit *manus.* Certe *manus inferre*, et *manus nostræ duxere*, &c. argunnt aliquid magis sævum et atrox, præsertim in curia. Certe manus fuisse injectas, aut certe sæpe intentatas a patribus invicem in senatu, constat ex Tac. Hist. l. IV. et aliis passim locis.

Helvidium] Arria uxor Thraseæ, et Fannia filia ejus fuit uxor Helvidii patris et noverca Helvidii junioris, et Anteia fuit uxor ejusdem Helvidii filii. Vide Plinii Epist. l. IX. 13. Ad rem etiam Plin. Epist. l. VII. 19. 'Doleo enim maximam fœminam [Fanniam] eripi oculis civitatis, nescio an aliquid simile visuris. Quæ castitas illi? quæ sanctitas? quæ gravitas? quanta constantia? bis maritum secuta in exilium est, tertio ipsa propter maritum relegata. Nam cum Senecio reus esset, quod de vita Helvidii [patris] libros composuisset, rogatumque se a Fannia in defensione dixisset, querente minaciter Mettio Caro, An rogasset? respondit, Rogavi. An Commentarios scripturo dedisset? Dedi. An sciente matre? Nesciente. Postremo nullam vocem cedentem periculo emisit: quin etiam illos ipsos libros, quanquam ex necessitate et metu temporum abolitos senatusconsulto, publicatis bonis, servavit, habuit, tulitque in exilium exilii causam. Eadem quam jucunda, quam comis, quam denique (quod paucis datum est) non minus amabilis, quam veneranda! nec quam postea uxoribus nostris ostentare possimus, erit, a qua viri quoque fortitudinis exempla sumamus, quam sic cernentes audientesque miremur, ut illas quæ leguntur.'

Bis maritum Helvidium secuta Fannia, nempe relegatum primo sub Nerone, cum scil. occisus est Thrasea pater illius, dein sub Vespasiano, cum tandem occisus est ipse Helvidius pater in via aut exilio; non sponte tamen Vespasiani, qui deceptus est a magistris dominationis, qui retulerunt periisse. Sueton. 15. 'Magni æstimavit servare quoquo modo, missis qui percussores revocarent, et servasset, nisi jam periisse falso nuntiatum esset.'

Tertio ipsa propter maritum relegata, nempe sub Domitiano; quia scil. commentarios vitæ Helvidii Senecioni scripturo suppeditasset. Haud dubie simul et relegata mater ipsius Arria sub Nerone, aut fugit ultro cum filia; dein sponte et etiam relegata ipsa secundo et tertio, cum filia, et tum adhuc vixisse videtur. Nam ibid, infra Plin. 'Ego solatium relegatarum, ego ultor reversarum:' quamvis obiisset ipsa, cum hanc epistolam 19. scriberet Plinius. Ipsa etiam Arria vivebat adhuc, cum Helvidium juniorem ultus est Secundus, qui sic habet Epist. IX. 13. 'Destinatum est ... mihi maritum tuum non inultum pati, nuntia Arriæ et Fanniæ.' Ab exilio redierant. Anteiam alloquitur.

Nostræ .... manus] Sic fere apud Suet. Cal. 28. 'Cum discerpi senatorem concupisset [C. Cæsar], subornavit, qui ingredientem curiam, repente hostem publicum appellantes, invaderent, graphiisque confossum, lacerandum ceteris traderent.'

Manus nostræ] Helvidium vindicavit mox Plinius pro virili parte. Plin. ipse Epist. IX. 13. 'Occiso Domitiano, statui mecum ac deliberavi, esse

NOTÆ

magnam pulchramque materiam insectandi nocentes, miseros vindicandi, se proferendi. Porro inter multa scelera multorum nullum atrocius videbatur, quam quod in senatu senator senatori, prætorius consulari, reo judex manus intulisset. Fuerat alioqui mihi cum Helvidio amicitia, quanta potuerat esse cum eo, qui metu temporum nomen ingens, paresque virtutes secessu tegebat. Fuerat cum Arria et Fannia, quarum altera Helvidii noverca, altera mater novercæ.' Haud dubie in senatum raro veniebat Helvidius junior, licet forte consularis, exemplo olim Thraseæ, sed accusatus affuit, ut causam tueretur in senatu, unde traxerunt eum assentatorum manus cruentæ.

Helvidium] Ille post Domitiani mortem vindicatus a Plinio, ut patet ex præclarissima epist. 13. lib. IX. Eum adulatione sanguinaria subverterat Publicius Certus, qui tum consul designatus, scil. in flagitii præmium, cum eum corripuit invasitque Plinius; et tum reus consulatu abdicatus est. Censebat Cornutus in senatu *contentas esse* fœminas, Arriam scil. Fanniam et Anteiam, 'admonere senatum Publicii Certii cruentæ adulationis; et petere, si pœna flagitii manifestissimi remittatur, nota Certo quasi censoria inuratur.... venitur ad me, consurgo, utor initio, quod in libro est, [quem scil. composuerat Plin. de ultione Helvidii,] respondeo singulis. Mirum, qua intentione, quibus clamoribus omnia exceperint, qui modo reclamabant; tanta conversio, vel negotii dignitatem, vel proventum orationis, vel actoris constantiam subsecuta est: finio. Incipit respondere Veiento; nemo patitur, obturbatur, obstrepitur, adeo quidem ut diceret, Rogo P. C. ne me cogatis implorare auxilium tribunorum.' In eo difficilis actio seu ultio Helvidii, quod secreta fuisset adulatio seu delatio Pub. Certi; aut certe occulta scripta illius asservata in sacrario, et inter commentarios principales, qui non temere vulgabantur propter arcana dominationis. Solus princeps commentarios hosce quandoque in rebus gravissimis proferebat, quod patet de Tiberio apud Tacitum, et etiam apud Suetonium, aut certe damnandum reum tacite indicabat, ac vindictæ permittebat; quod puto contigisse in ista hac occasione. Nam Trajanus affuit in senatu, cum defenderetur Helvidius, et lacesseretur Certus. 'Et relationi quidem de eo [Certo] Cæsar affuit. Obtinui tamen,' inquit Plinius, 'quod intenderam. Nam collega Certi consulatum, successorem [scil. designati consulatus] Certus accepit, planeque factum est, quod dixeram in fine: reddat præmium sub optimo principe, quod a pessimo accepit.... Accidit fortuitum, sed non tanquam fortuitum, [scil. id fortuitum erat, sed non quasi fortuitum, ut in reo sanguinario existimabatur] quod editis libris [de ultione scil. Helvidii] Certus intra paucissimos dies implicitus morbo decessit. Audivi referentes, hanc imaginem menti ejus, hanc oculis oberrasse, tanquam videret Helvidium respondere mihi: verane hæc, affirmare non ausim. Interest tamen exempli, ut vera videantur.' Puto Helvidium necatum fuisse in carcere scil. elisas ipsi laqueo fauces a carnifice; quod in senatore populi Rom. crudelissimum. Hoc fecit cruenta adulatio Certi: an aliis, ut Rustico et Senecioni, 'liberum mortis arbitrium permiserint' incertum. Huc tamen inclino; nam et isti intelligi possunt inter illos, de quibus Sueton. Dom. 11. 'Quosdam majestatis reos in curi-

NOTÆ

am induxerat, et .... facile perfecerat, ut etiam more majorum puniendi condemnarentur: deinde atrocitate pœnæ conterritus ad leniendam invidiam intercessit his verbis .... Permittite P. C. a pietate vestra impetrari .... ut damnatis liberum mortis arbitrium indulgeatis.'

Helvidium] Defenderat Helvidium filium Plinius, scil. post exstinctum Domitianum. Ipse Plin. Epist. IV. 21. 'Patrem illarum defunctum quoque, [sub Domitiano occisum,] perseverantissime diligo, ut actione mea librisque testatum est: cui nunc unus ex tribus liberis superest, domumque pluribus adminiculis ante fundatam desolatus fulcit ac sustinet.'

Et Epist. VII. 30. 'Licet tu mihi bonum animum facias, qui libellos meos de ultione Helvidii orationi Demosthenis *κατὰ Μειδίου, contra Midiam*, confers,' &c. Quanto studio et ardore id egerit, passim celebrat idem Plin. sic et Epist. VIII. 12. de Capitone: 'Scribit exitus illustrium virorum, in iis, quorundam mihi charissimorum. Videor ergo fungi pio munere, quorumcumque exequias celebrare non licuit, horum quasi funebribus laudationibus, seris quidem, sed tanto magis veris interesse.'

Helvidium] Plinius, ipsomet teste, Epist. IX. 13. ubi de Publicio Certo, qui Helvidium subverterat cruentæ adulationis flagitio, magnifica actione ultus est amicum. Et in fine orationis extollebant eum patres universi: 'Non fere, inquit, quisquam in senatu fuit, qui me non complecteretur, exoscularetur, certatimque laudes cumularet, quod intermissum jam diu morem in publicum consulendi, susceptis propriis simultatibus reduxissem,' &c. Dicit, *propriis simultatibus*, quia jam pridem non propriis aut domesticis odiis accusabant reos, sed scelere et instinctu alieno in egregios et innocentes viros sæviebant, exitio publico.

Helvidium] Plin. Epist. III. 2. 'Septem amicis meis, aut occisis, aut relegatis: Occisis Senecione, Rustico, Helvidio. Relegatis Maurico, Gratilla, Arria, Fannia.' Gratilla forte uxor aut filia Maurici. Arria fuit mater Fanniæ, quæ noverca Helvidii junioris: hæc Arria fuit uxor Thraseæ, ex Arria Pæti Cæcinæ genita. Fannia hæc Thraseæ et Arriæ filia et uxor secunda Helvidii senioris, et consequenter noverca Helvidii filii, qui ex priore alia uxore genitus erat.

Manus nostræ] Puto hoc ipsum metuebatur sub Nerone, cum Thrasea scil. consultaret, an ingrederetur senatum, Ann. lib. XVI. Opponebant amici, 'ludibria et contumelias imminere [in senatu]: subtraheret aures conviciis et probris. Non solum Cossutianum aut Eprium ad scelus promtos, superesse qui forsitan manus ictusque per immanitatem auderent, etiam bonos metu sequi. Detraheret potius senatui, quem perornavisset, infamiam tanti flagitii, &c. Proinde intemeratus, impollutus, quorum vestigiis et studiis vitam duxerit, eorum gloria peteret finem.'

Helvidium in carcerem] Quam dissimiles illi veterum patrum. Hi se longe aliter gessere olim erga Catonem. Valer. Max. lib. II. 'M. quoque Porcium Catonem admiratio sortis et sinceræ vitæ adeo admirabilem senatui fecit, ut cum, invito C. Cæsare consule, adversus publicanos dicendo in Curia diem extraheret, et ob id ejus jussu a lictore in carcerem duceretur, universus senatus illum sequi non dubitavit; quæ res divini animi perseverantiam flexit.'

rem manus: nos Maurici Rusticique divisus,[5] [v] nos inno-

in carcerem traximus: nos polluit *Maurici Rusticique aspectus, nos innoxio cruore*

5 Brotierus cum Ryckio et Gronovio scribunt *nos Maurici Rusticique visus:* et ita Mss. Vatic. et libri editi. At in margine Ms. Vatic. 3429. scriptum, 'alias habet, *nos Mauricium Rusticumque divisimus,*' Unde emendandum nobis videtur, *nos Mauricum Rusticumque divisimus.* Suffragatur Ursinus, qui sit ita fuisse scriptum in vetere suo codice. Male tentat Acidalius, *nos Maurici Rusticique vidimus casus.* Sic Brotier. At multo

NOTÆ

v *Maurici Rusticique visus*] *Mauricus*, Junius est Mauricus. Eum a Domitiano in exilium pulsum, redisse principatu primo Nervæ, docebit te idem Plin. Epist. I. 5. At Rusticum hunc, Junium Rusticum nominat Suetonius in Domitiano: 'Occidit Junium Rusticum, quod Pæti Thraseæ et Helvidii Prisci laudes edidisset, appellaretque eos sanctissimos viros.' Etiam lapis vetus, sive inscriptio basis:

L. Junii Rustici
Philosophi
Stoici
L. Junius. L. L. id est, *Lucii libertus.*
Myrinus P. P. id est, *publice posuerunt.*

At noster Arulenum Rusticum appellat, initio hujus libelli: et Plinius epist. I. 5. de Regulo: 'Rustici Aruleni periculum foverat, exultaverat morte, adeo ut librum recitaret publicaretque, in quo Rusticum insectatur, atque etiam Stoicorum simiam appellat:' ut omnino nomina illi fuerint, *L. Junius Arulenus Rusticus.* Plinius ipse hunc velut doctorem monitoremque habuit, et in laudes ejus erumpit Epist. I. 14. Etiam Plutarchus, extremo libello de Curiositate, factum ejus plenum constantiæ recensuit. Et Antoninus epistolam inseruit I. de vita sua.

At *Senecio*, Herennius Senecio est Plinio non semel item nominatus. Reus et interfectus fuit, quod de vita Helvidii libros composuisset, ait Plinius libro VII. 'Sed vos magnæ animæ mihi salvete: quos jure miramur, colimus, factis dictisque sapientes, et legitimos robustæ porticus alumnos.' *Lipsius.*

Plin. Epist. I. 14. 'Scis enim quantopere summum illum virum suspexerim dilexerimque, quibus ille adolescentiam meam exhortationibus foverit, quibus etiam laudibus, ut laudandus viderer, effecerit.' Sic de Aruleno Rustico.

Maurici] Frater hujus Junius Arulenus Rusticus damnatus capitis sub Domitiano, quod philosophiam sectaretur, et quod Pætum Thraseam laudasset. *Rhenanus.*

Nos Maurici Rusticique visus] Id est, dum ii nobis rapi ad supplicium viderentur. Τὸ *perfudit*, oratorie quidem, sed sic etiam loquuntur auctores de illo, qui cædem propriis oculis non conspexit. Valerius Max. 'Filii cruore paterni aspersi oculi.' Is enim M. Crassus est, cujus filius, non a Parthis quidem in oculis ipsius, sed tamen haud procul interfectus fuit. Mauricus non occisus, sed tantum relegatus est jussu Domitiani. Plinius epist. III. 2. 'Cum septem amicis meis, aut occisis, aut relegatis: occisis Senecione, Rustico, Helvidio, relegatis Maurico,' &c. Ergo sic visus

centi sanguine Senecio perfudit.[w] Nero tamen subtraxit[x] oculos,[6] jussitque scelera, non spectavit:[y] præcipua sub

aspersit Senecio. At *Nero tamen parcebat aspectui, imperabatque crimina, non*

aptius Bipont. *divisus*, ut opinor. *Oberl.*—6 Ms. Vatic. 3429. *oculos suos.*

NOTÆ

Maurici damnati exilio, non *sanguis nos perfudit*. Sed non abs re sic junxit Tacitus: nam certe idem fuit *sanguis* Maurici et Rustici, quippe fratres erant. Miserum certe fuit patribus talia *videre*, talia coram ferre. Miserum fuit videre et videri, 'præcipua .... miseriarum pars erat, videre et aspici;' *suspiria* patrum subscribi, *pallores* denotari: itaque miserum fuit *aspici*, sed longe maxime miserum fuit videre raptos ad supplicia aut exilia summos viros, videre abreptos e curia eos ipsos qui decora senatus, et firmissima imperii, libertatis, ac salutis publicæ columina erant.

Maurici] De quo sic Plin. Epist. I. 5. 'Expecto Mauricum:' qui scil. redibat ab exilio, post Domitiani mortem. 'Vir est gravis, prudens, multis experimentis eruditus, et qui futura possit ex præteritis prævidere. Mihi et tentandi aliquid et quiescendi, illo auctore, ratio constabit.' Voluit tum Plinius invehi in Regulum, qui 'omnium bipedum nequissimus,' idque sponte et consilio Maurici.

Maurici] Plin. Epist. IV. 22. 'Cum sententiæ perrogarentur, dixit Junius Mauricus, quo viro nihil firmius, nihil verius, non esse restituendum Viennensibus agona; adjecit, Vellem etiam Romæ tolli posset. Constanter, inquis, et fortiter. Quid ni? Sed hoc Maurico novum non est. Idem apud Nervam Imperatorem non minus fortiter. Cœnabat Nerva cum paucis. Veiento proximus atque etiam in sinu recumbebat. Dixi omnia, cum hominem nominavi. Incidit sermo de Catullo Messallino, qui luminibus captus, ingenio sævo mala cæcitatis addiderat. Non verebatur, non erubescebat, non miserebatur. Quo sæpius a Domitiano, non secus ac tela, quæ et ipsa cæca et improvida feruntur, in optimum quemque contorquebatur. De hujus nequitia sanguinariisque sententiis in commune omnes super cœnam loquebantur, cum ipse imperator, Quid putamus passurum fuisse, si viveret? et Mauricus, Nobiscum cœnaret.' Nimia scil. lenitas Nervæ.

Maurici Rusticique] Itaque damnati et subversi utriusque fratris *visus nos perfudit*. Sed Rusticus, ut et Senecio innocenti sanguine nostros oculos aspersit, et quasi polluit visum conspectumque augustissimi ordinis. Sic parcit verbis Tacitus, et idem verbum ad plura licet disparata sæpe refert.

[w] *Nos innocenti sanguine Senecio perfudit*] Herennius Senecio occisus est a Domitiano, accusante Metio Caro, quod post quæsturam nullum magistratum petisset, et Helvidii Prisci vitam composuisset, laudans virum. Plinius Epist. I. 5. et VII. 19. et III. 11. *Rhenanus.*

[x] *Subtraxit*] Non veniebat in curiam Nero ipse, tantum immittebat delatores, ut patet ex morte Thraseæ et aliorum procerum, quibus etiam absens cum illuderet, *mortis arbitrium* sæpe permisit, postquam jam perierant. At Domitianus præsens aspiciensque, vultu rubore suffuso ac

Domitiano miseriarum pars erat, videre et aspici :[z] cum suspiria nostra subscriberentur :[a] cum denotandis tot hominum palloribus[b] sufficeret sævus ille vultus et rubor,

intuebatur : nunc *maxima pars calamitatum sub Domitiano fuit, aspicere et aspici : cum lamenta nostra subnotarentur : cum introspiciendis tot hominum pavoribus par*

NOTÆ

sanguineo, denotabat ipse pallores hominum, et suspiria numerabat ac subscribebat ; aut subscribi jubebat in ipso senatu : quod miserrimum.

[y] *Non spectavit*]· Claudian. Consul. Mallii : ' Qui fruitur pœna, ferus est, legumque videtur Vindictam præstare sibi.' Xenophon. Hierone : ' Viro principi, ubi pœnarum et supplicii res est, id aliis delegandum : ubi præmiorum aut munerum, ipsi obeundum.'

[z] *Videri et aspici*] Non erat sub Domitiano totus mutuus hominum aspectus : ex vultu ultro citroque culpæ hominum arguebantur. Sic Valerius Maximus II. 1. ' Sed pariter et videre sancte et aspici mutuo pudore custodiebantur.' Tertullianus : ' Mavult fœmina videre, quam videri.' *Colerus.*

Videri] Nihil immanius quam mori sub arbitrio et aspectu inimicorum. Sic Ann. II. 70. cum valetudinem Germanici per nuntios rimaretur Piso : ' Ea Germanico haud minus ira, quam per metum accepta : si limen obsideretur, si effundendus spiritus sub oculis inimicorum foret.'

Videri et aspici] Forte scripsit, *videre.* Cicer. de off. I. ' Moriendum potius, quam vultus aspiciendus tyranni.'

[a] *Subscriberentur*] Sic loquitur, quia majestatis crimen fuit, suspirium misisse, cum rei damnarentur : quippe ex more accusatores, porrecto libello, solebant se *subscribere ;* unde *subscriptio* vel *inscriptio,* est accusatoris libellus, quo profitetur se reum deferre lege Jul. de majestate, vel qua alia, eumque reum a se peractum iri. Nam hoc ordine res agebatur.

Ducebat accusator reum in jus ad prætorem, qui lege Jul. de majestate quærebat ; postulabatque, ut prætor nomen ejus reciperet lege Julia, et edebat inscriptionem sua manu subscriptam : quæ quidem *inscriptio* in criminalibus exigebatur, ut ipsa vinciret accusatorem falsum et temerarium, pœnam daturum, si forte calumniator apparuisset, vel in probatione defecisset.

Subscriptores autem dicebantur, qui se accusatori, qui rei nomen detulerat, *subscribebant.* Hinc Asconius pro Cornelio : ' detulit nomen Publius, subscripsit Caius.' Et Cicero epistola ad Q. Fr. ' Gabinium de ambitu reum fecit P. Sylla, subscribente privigno Memmio.' *Virdungus.*

Subscriptionis imaginem repræsentat Seneca in Apocolocyntosi : ' Ducit illum ad tribunal Æaci. Is lege Cornelia, quæ de sicariis lata est, quærebat, postulat, nomen ejus recipit, edit subscriptionem :' quæ quidem ita vulgo edita restitui in hunc modum velim : ' postulat nomen ejus recipi.'

[b] *Palloribus*] Macrob. Saturn. VII. 11. ' Qui metuunt, qua ratione pallescant ? Nec hoc, Disarius ait, in occulto est. Natura enim, cum quid de extrinsecus contingentibus metuit, in altum tota demergitur : sicut nos quoque, cum timemus, latebras et loca nos occulentia quærimus. Ergo tota descendens [naturæ vis] ut la-

quo[7] se contra[c] pudorem muniebat. Tu vero felix, Agri-

esset atrox illa facies et rubor, a quo se contra pudorem defendebat. Tu vero bea-

—7 Sic bene Lipsius et Ernestus. In veteribus editionibus, *a quo*. Brotier.

NOTÆ

feat, trahit secum sanguinem: quo velut curru semper vehitur. Hoc demerso, humor dilutior cuti remanet, et inde pallescit. Ideo timentes et tremunt, quia virtus animæ introrsum fugiens nervos relinquit,' &c.

c *Rubor, quo se contra*] De eo Plinius in Panegyrico: 'Ira in oculis, fœmineus pallor in corpore, in ore impudentia multo rubore suffusa.' Item Sueton. c. 18. Et communiter Seneca epistola 11. 'Quidam nunquam magis, quam cum erubuerint, timendi sunt, quasi omnem verecundiam effuderint. Sylla tunc erat violentissimus, cum faciem ejus sanguis invaserat.' *Lipsius.*

Sævus ille vultus et rubor] Sueton. cap. 19. 'Vultu fuit modesto, ruborisque pleno.' Sulpicia in Satyra habet: 'album ingluvie. Non trabe, sed tergo prolapsus: et inguine albus.' Theod. Marcilius suspicatur, hic obscure tactum Domitiani somnium, quem ferunt somniasse. Suetonii verba sunt cap. 23. 'Gibbam sibi pone cervicem auream enatam; pro certoque habuisse, beatiorem post se lætioremque portendi statum Reipub.' &c. Haud dubie hac *gibba*, non *trabe prolapsus* est, si ipso conjectore utamur Domitiano. *Barclaius.*

A quo se contra pudorem muniebat] Videtur sic dictum, ut Livianum illud lib. VIII. quartæ Decad. 'Et ab eadem superbia non venire ad causam dicendam arguerent,' &c. Item illud lib. I. Decad. 'Tamen quia ab satisfaciendi quoque cura imperata enixe facere videt, ex præsenti eos potius quam ex præterito æstimat habitu.' *Rhenanus.*

Non solum *quo*, ut vult Lipsius. Sed magis placet *a quo*, et sic validior sententia mihi videtur. Teste Plin. Paneg. 'Erat in ore impudentia multo rubore suffusa.' Utroque dicto significatur, ruborem vultus, qui solet in aliis esse verecundiæ argumentum, notam in Domitiano impudentiæ fuisse; et quamvis ruberet vultu, nullius tamen ipsum sceleris vel flagitii puduisse: immo tunc ipsum vel maxime omnem verecundiam effundere solitum, cum maxime vultum rubor occuparet. *Virdungus.*

Rubor] Quo rubore suffusus ultra a natura et a sævitia, jam cæde et cruore non erubescebat.

Rubor, a quo se contra pudorem] Macrob. Saturn. VII. 11. 'Quæ facit causa ut rubor corpori ex animi pudore nascatur? Et ille, natura, inquit, cum quid et occurrit honesto pudore dignum, imum petendo penetrat sanguinem: quo commoto atque diffuso, cutis tingitur: et inde nascitur rubor. Dicunt etiam physici, quod natura, pudore tacta, ita sanguinem ante se pro velamento tendat, ut videmus quemque erubescentem manum sibi ante faciem frequenter opponere. Nec dubitare de iis poteris, cum nihil aliud sit rubor, nisi color sanguinis.' Igitur honesti verecundique ac liberali facie juvenes muniunt et protegunt pudorem suum rubore, quasi nativo velo purpuræ *ante se* expanso; at contra Domitianus se rubore sanguinis adversus pudorem protegebat; pudorem obruebat, abolebat, extinguebat, oppanso

cola, non vitæ tantum claritate, sed etiam opportunitate mortis (ut perhibent, qui interfuerunt novissimis sermonibus tuis) constans et libens fatum excepisti; tanquam pro virili portione innocentiam Principi donares.[d] Sed mihi filiæque,[8] præter acerbitatem parentis erepti, auget mœstitiam, quod assidere valetudini, fovere deficientem, satiari vultu, complexu,[9] non contigit: excepissemus[10] certe mandata[e]

tus, Agricola, non solum vitæ claritudine, sed etiam tempestivo exitu: ut affirmant, qui affuerunt, et suprema tua verba audierunt, firmo libentique animo mortem excepisti; quasi crimen omne quantum in te fuit, a dominante removeres. Sed mihi tuæque filiæ, præter dolorem defuncti patris, etiam mæror increscit, quod adesse ægritudini, solari morientem, expleri visu et amplexu non licuit: hausissemus certe

—8 Ita bene Rhenanus et recentiores. Quare *ejus* deleverint, non video. Est enim sermo de filia Agricolæ, Taciti conjuge. In veteribus editionibus, *filioque ejus*. Ms. Vatic. 3429. *filiaque ejus*. Pichena pro *ejus* scribit *tua*. At sermo est ad lectorem. *Brotier*.—9 Ms. Vatic. 3429. *complexuque*.—10 Sic bene Pichena et recentiores. In veteribus editionibus, *excepissem*. Brotier.—

NOTÆ

rubore illo cruento, illo scil. colore sanguineo, sese velabat, ac muniebat adversus pudorem, adversus ipsam naturam, quæ ultro refugit scelus et cruorem.

Rubor] Apud Diog. Laërt. lib. VI. Diogenes 'videns adolescentulum rubore perfusum, Considera, inquit, fili, hic est virtutis color.' Quod fuit in alio virtutis specimen, in tali homine criminis, parricidii, ac sanguinis color fuit.

Rubor] Sueton. Domit. 18. 'Commendari se verecundia oris adeo sentiebat, ut apud senatum sic quondam jactaverit: Usque adhuc certe animum meum probastis et vultum.' Initio commendatus illo *rubore*, quasi a pudore et verecundia juvenili esset, quia nondum cognoscebant feram indolem. Sed postea ruborem hunc, impudentiam et sanguineam naturam, non jam verecundiam interpretabantur: jam non probabant *animum* aut *vultum*, sed utrumque exhorrebant, execrabantur.

[d] *Tanquam pro virili portione innocentiam Principi donares*] Tanquam pro tua parte principem innocentem pronuntiares: tanquam ea constantia et animi æquitate declarares, te non violenta morte obire, veneno a tyranno interceptum, sed naturam tibi vivendi finem facere; ac propterea te nemini irasci, tanquam mortis tuæ auctori.

Sic e contrario Germanicus queritur apud nostrum Annal. II. 71. Ex qua querela perspicimus, quam vim habet istud, quod de Agricola dicitur, 'pro virili portione innocentiam principi donasse;' hoc est, non questum esse de præmaturo suo obitu, et quasi diutius vivere potuisset, nisi sceleстis insidiis circumventus esset, &c. Similem animi moderationem in Arato prædicat Polybius. *Virdungus*.

[e] *Excepissemus certe mandata*] Ita apud Homerum Andromache luget Hectorem: 'Nec mihi sermones dix-

vocesque, quas penitus animo figeremus. Noster hic dolor, nostrum vulnus: nobis tam longæ absentiæ conditione ante quadriennium amissus es.[f] Omnia sine dubio, optime[11] parentum, assidente amantissima uxore,[g] superfuere[h] honori tuo:[i] paucioribus tamen lacrymis compositus[12] es,[j] et novissima in luce desideravere aliquid oculi tui.

præcepta sermonesque, quos alta mente reponeremus. Noster hic mæror, nostra hæc est ægritudo animi: nobis ante quatuor annos ereptus es lege tam diuturnæ absentiæ. At certe, patrum amantissime, assistente carissima conjuge, exequiis et *honori tuo plene satisfactum est: paucioribus tamen fletibus conditus ac sepultus es, et supremo vitæ momento defuit aliquid oculis,* defuit *quod intueri velles.*

11 Ita editio princeps et recentiores. Beroaldus, *optima.*—12 Mss. Vatic. 3429. et 4498. *comploratus es.* At in margine Ms. Vatic. 3429. *compositus es.* Sic quoque habent libri omnes editi.

NOTÆ

isti, quorum ego semper Noctes atque dies lacrymis suffusa recorder.' *Lipsius.*

[f] *Nobis tam longæ absentiæ conditione ante quadriennium amissus es*] Ex his verbis conjiciebat Lipsius, Tacitum scripsisse huncce libellum quadriennio post Agricolæ obitum. At ego aliter capiebam: Tacito scilicet videri, quoniam tempore mortis Agricolæ *quadriennio* abfuisset, neque illum toto eo spatio unquam vidisset, perinde sibi esse, ac si Agricola, *ante quadriennium* mortem obiisset. *Pichena.* Pronuntiat, visum sibi Agricolam jam tunc mortuum, quo postremo ipsum vidit; *ante quadriennium* scilicet. *Gruterus.*

Tam longæ absentiæ] Id est, Nobis ante quadriennium ereptus es tam longæ absentiæ conditione: et per *absentiam,* intelligit mortem Agricolæ partim, et partim *absentiam* suam. Jam aberat Tacitus, priusquam decederet Agricola, et post decessum ejus continuata illa longa *absentia,* per mortem nempe.

Et cum id scriberet Tacitus, jam effluxerant quatuor anni, a quibus non viderant ipse et uxor optimum parentem; et hi quatuor anni partim elapsi ante mortem, partim post mortem Agricolæ: et hoc est, quod vocat *longam absentiam.* Nam certe profectus erat Tacitus cum uxore, *ex conditione* naturæ seu fati, ut perpetuo abesset ab Agricola, nec unquam amplius eum videret.

[g] *Uxore*] Nempe Agricolæ: nam filia ipsius aberat cum Tacito viro suo.

[h] *Superfuere*] Satis superque cumulati sunt honores.

[i] *Honori tuo*] Id est, funeri et exequiis: qui supremus honos.

[j] *Paucioribus tamen lacrymis compositus es*] Sic Hist. l. I. 'Pisonem Verania uxor ac frater Scribonianus, T. Vinium Crispina filia, composuere.' Hor. Serm. I. 9. 'Omnes composui:' id est, sepelivi. Petron. Arb. 'Aut præteriens aliquis nos tralatitia humanitate lapidabit, aut quod ultimum est, iratis etiam fluctibus, imprudens arena componet.' *Pichena.*

Paucioribus] Nempe propter absentiam generi et filiæ suæ; quos, scil. oculi deficientis patris tam desideravere.

46. Si quis piorum Manibus locus; si, ut sapientibus placet, non cum corpore[k] exstinguuntur magnæ animæ: placide quiescas, nosque,[1] domum tuam, ab infirmo desiderio, et muliebribus lamentis, ad contemplationem virtutum[l] tuarum voces, quas neque lugeri,[m] neque plangi fas est: admiratione te potius,[n] quam[2] temporalibus[3] laudibus,

Si quæ piorum virorum *animis* destinata *sedes; si, ut sapientiæ doctores censent, non* una *cum corpore intereunt illustres animæ: leni quiete fruaris, nosque, familiam tuam, ab imbecillo dolore, et a fœmineis lacrymis, ad considerationem tuarum virtutum incites, quas neque defleri, neque deplorari licet:* quin immo *te potius*

1 Sic bene veteres et recentiores editiones. Copula *que* in mediis quibusdam omissa. *Brotier.*—2 Brotierus ceterique Edd. omisere *quam*, quod jure meritoque ab Ursino suppeditatum est. *Oberl.*—3 Mallet Lipsius, *te immortalibus laudibus.* Sed haud probabiliter. Minime enim crediderim Tacitum *immortales laudes* hic sensisse, aut scripsisse. Nec displicet, *temporalibus.*

NOTÆ

[k] *Non cum corpore, &c.*] Videtur hic loqui ex opinione Stoicorum: qui, cum alias imbecilliores, alias validiores animas facerent, illas ad exiguum tempus superesse, has autem *usque ad illam*, quam hariolabantur, *universi conflagrationem* duraturas dicebant, ut præter alios refert Theodoret. Serm. 4. Hinc et Cicero Tusc. 1. 'Stoici usuram nobis largiuntur, tanquam cornicibus: diu mansuros aiunt animos, semper negant.' *Virdungus.*

Non...exstinguuntur] Cic. pro Sextio: 'Nesciebam inter sapientissimos homines hanc contentionem fuisse, ut alii dicerent animos hominum sensusque morte restingui; alii autem tum maxime mentes sapientum ac fortium virorum, cum e corpore excessissent, sentire, ac vigere: quorum alterum fugiendum non esse, carere sensu; alterum etiam optandum, meliore esse sensu.'

[l] *Contemplationem virtutum*] Sic Ann. xv. 62. Seneca ad amicos, cum mori adactus est jussu Neronis: 'Quod unum jam, et pulcherrimum habebat; imaginem vitæ suæ relinquere testatur: cujus si memores essent, bonarum artium famam, tum constantis amicitiæ laturos.' Et ad Paulinam uxorem: 'Sed in contemplatione vitæ per virtutem actæ, desiderium mariti solatiis honestis toleraret.' Sic et infra Tacitus socrui et uxori: 'Formamque ac figuram animi magis quam corporis complectantur.'

[m] *Quas neque lugeri*] Huc pertinent versus Ennii: 'Nemo me lacrymis decoret, nec funera fletu Faxit: cur? volito vivu' per ora virum.'

[n] *Admiratione te potius*] Priora verba sic tentem: *admiratione te potius, te immortalibus laudibus.* Lipsius.

In verbis hæreo: de sententia non ambigo: nam hoc ait, admiratione et laudibus prosequendam memoriam defuncti, et, quatenus fieri possit, similitudine morum ac vitæ. Indicant, quæ sequuntur, 'quam tenere et exprimere non per alienam materiam et artem, sed tuis ipse moribus possis.' Addidit, 'si natura suppeditet,' quasi supergressa sit humanam virtutem virtus Agricolæ: sic de Deorum

et, si natura suppeditet,[4] æmulatione decoremus.[5] Is verus

per admirationem temporali honore, et, si natura sufficiat, immortali laude *celebra-*

Brotier.—4 *Suppeditat*, Boxhorn.—5 Brotierus habet *similitudine decoramus;* et sic notat: Corrupte Ms. Vatic. 3429. et libri omnes editi, *militum decoramus.* Ms. Vatic. 4498. *multum decoramus.* Ad veterem scripturam rerumque seriem accommodate emendavit Grotius, *similitudine decoremus.* Alii tentant, *imitatione, imitando, imitatu:* Heinsius, *æmulatu.* Sed non ita placent. Ursinus e veteri suo codice, in quo scriptum, *admiratione potius, quam æmulatione decoremus*, corrigebat, *admiratione te potius, quam æmulatione, et si natura suppeditet, imitatione virtutum decoremus.* At incerta, ut jam monui, hujus codicis fides. Sic Brotier.—Nostra lectio proxime ad scripturam veterum editionum accedit, mihique prorsus arridet. *Oberl.*

NOTÆ

Dearumque aut heroum imitatione loquuntur. 'Deas,' inquit Aristenætus, 'quantum possibile est, exprimis, æmularis.' Igitur sic legere possis, *simili vita decoremus*, vel potius: *imitatu decoremus.* Mercerus.

Admiratione te potius] Sic legi possit: *quin admiratione te potius immortalibus laudibus, et si natura suppeditet, imitatu*, vel *similitudine virtutum, decoramus*, ea scil. cognata et conjunctissima pietas in summum virum. Opponit *admirationem infirmo desiderio*, et *laudes lamentis* inanibus, *et imitatum* muliebri planctui: nam supra, nos 'ad contemplationem virtutum tuarum voces, quas neque lugeri, neque plangi,' sed potius eas sectari et imitari, 'fas est.'

Et si naturâ suppeditet: id est, si indoles nostra, si vis naturæ nostræ infirmioris *suppeditet* et sufficiat tanto decori, tuam virtutem æmulemur, ut generosa tanti parentis proles; quod etiam satis convenit cum his quæ sequuntur: 'Is verus honos, ea conjunctissimi cujusque pietas.'

Et certe verus honos filiorum in parentem, est virtus, seu imitatio virtutum ipsius. Hæc vera conjunctio, hæc vera propinquitas: maxima pietas est similitudo morum, bonarumque artium. Congruit etiam quod habetur infra: 'Forma mentis æterna; quam tenere et exprimere, non per alienam materiam et artem, sed tuis ipse moribus, possis.'

Te potius] Si scripsit, *temporalibus;* haud dubie et de immortalitate consequenter addere debuit: sicque forte relinquere potuit, *quin te potius temporalibus laudibus, et si natura suppeditet, immortalibus decoramus.*

Et eo ducere videntur hæc verba, *si natura suppeditet*, quasi sic scriberet, aut sentiret: Quin te potius pro nostris viribus, et quantum natura vitaque nostra suppeditat, præsenti hoc ævo nostro *temporalibus*, quod possumus, *laudibus* prosequimur; et *si natura* suppeditare et sufficere possit, *immortalibus laudibus decoramus.*

Quod et faciebat statim Tacitus ipse virtute, doctrina, et scriptis hocce libello laudibus Agricolæ. 'Nam,' ut recte ait, 'multos veterum, velut inglorios et ignobiles, oblivio obruet; Agricola posteritati narratus et traditus, superstes erit.' Sic illum certe immortali laude et gloria decoravit.

Te potius . . . laudibus . . . . decoramus] Inter Apoph. l. VIII. 'Veras virtutes qui prædicant, plus debent iis quos laudant, quam ipsis debent qui lau-

honos, ea conjunctissimi cujusque pietas.[o] Id filiæ quoque, uxorique præceperim,[p] sic patris, sic mariti memoriam venerari, ut omnia facta dictaque ejus secum revolvant, famamque[6] ac figuram animi[q] magis quam corporis, complectantur: non quia intercedendum putem imaginibus, quæ marmore[r] aut ære finguntur: sed ut vultus hominum, ita simu-

mus. *Ea vera laus*, hoc *verum decus, ea* vera *propinqui atque amicissimi cujusque pietas* et amor. *Id etiam filiæ et conjugi* tuæ *consuluerim, sic observare et honorare memoriam parentis et viri, ut omnia* præclara ipsius *facinora verbaque secum reputent, formamque ac speciem animi quam corporis altius infigant menti: non quod invidendum censeam simulacris, quæ ex marmore aut ære formantur: sed sicut*

6 *Formamque* scribendum, non *famamque*, pridem monuere Muretus et Acidalius. *Ernest.*

NOTÆ

dantur.' Hinc crescit virtutis amor in scriptore et æmulatio boni, et spargitur in plures fama laudantis, quasi similis.

[o] *Ea conjunctissimi cujusque pietas*] Cic. Philipp. 14. 'Sed quoniam P. C. gloriæ munus optimis et fortissimis civibus monumenti honore persolvitur, consolemur eorum proximos, quibus optima est hæc quidem consolatio parentibus, quod tanta Reipub. præsidia genuerunt liberis, quod habebunt domestica exempla virtutis: conjugibus, quod iis viris carebunt, quos laudare, quam lugere præstabit: fratribus, quod in se, ut corporum, sic virtutum similitudinem esse confident.'

[p] *Id filiæ quoque, uxorique præceperim*] Primum se excitat, totamque domum ad admirationem imitationemque virtutum Agricolæ, his verbis; 'quin admiratione te potius, &c. decoramus.' Dein seorsim exhortatur filiam, conjugem suam, et uxorem ipsius Agricolæ memoriam ipsius sic venerari, 'ut omnia facta dictaque ejus secum revolvant, formamque ac figuram animi, magis quam corporis,' in se et suis moribus exprimant, atque venerentur.

[q] *Figuram animi*] Cic. Philipp. 10. 'Quanquam nullum monumentum clarius Ser. Sulpicius relinquere potuerit, quam effigiem morum suorum, virtutis, constantiæ, pietatis, ingenii, filium.'

Figuram animi] Mart. Epig. x. 32. 'Ars utinam mores animumque effingere posset; Pulchrior in terris nulla tabella foret.'

[r] *Imaginibus quæ marmore*] Apoph. l. VIII. 'Plotinus Philosophus Platonicus Amelio pictori roganti, ut corporis formam pateretur effingi, non passus est; Quid, inquit, an non satis est, nos hanc imaginem circum ferre, nisi et imaginis imaginem relinquamus posteris ostentandam? Judicavit cum Pythagora corpus esse thecam mentis, utcumque eam exprimentem; minimam autem hominis partem videre eum, qui nihil aliud videt quam corpus.'

Quæ marmore aut ære finguntur] Cera ergo jam propemodum obsoleverat, qua olim in imaginibus usi, et atrienses clypei cœperant formari

lacra vultus imbecilla ac mortalia sunt; forma mentis æterna: quam tenere et exprimere, non per alienam materiam et artem, sed tuis ipse moribus, possis. Quicquid ex Agricola amavimus, quicquid mirati sumus, manet mansurumque est in animis hominum, in æternitate temporum, fama rerum.[s] Nam multos veterum,[t] velut inglorios et ignobiles, oblivio obruet: Agricola, posteritati narratus et traditus, superstes erit.[u]

facies mortalium, ita effigies eorum infirmæ ac caducæ sunt; species animi sempiterna: quam retinere, adumbrare, et efformare, non per materiam extraneam, aut per *artem* ullam, *sed tuis ipse virtutibus* imitari *queas. Quicquid in Agricola diileximus, quicquid suspeximus, durat, duraturumque est in memoria hominum, in perpetuitate temporum,* et in *rerum historia. Quippe silentium æternum* premet et *obruet plerosque veterum, velut inhonoros et ignotos*: at *Agricola, posteritati commendatus memoratusque, vivet et nunquam silebitur.*

NOTÆ

marmore aut *ære*. Confessum est, *imagines* nihil aliud fuisse, quam expressos vultus. De *ære* Papinius Thebaid. II. ‘Species est cernere avorum Cominus, et vivis certantia vultibus æra.’ Ovid. Fastorum l. VI. ‘Vidimus ornatos ærata per atria, picta Veste triumphales occubuisse senes.’ De marmore Plinius XXXV. 2. ‘Aliter apud majores in atriis hæc [imagines corporum] erant, quæ spectarentur; non signa externorum artificum, nec æra, aut marmora. Expressi cera vultus singulis disponebantur armariis.’ *Barcl.*

[s] *Fama rerum*] Intellige de historia rerum Rom. seu generis humani in universum, non vero solum de rebus gestis ab ipso Agricola. Hic vivet scil. in historia et memoria famaque mortalium. Quamdiu erunt homines, quamdiu erunt Romani, aut rerum Rom. amantes; tamdiu ille prædicabitur, tamdiu *in animis*, famaque rerum ac memoria æternus ac *superstes erit*.

[t] *Nam multos veterum*] Sic præter alios Horatius: ‘Vixere fortes ante Agamemnona Multi, sed omnes illacrymabiles Urgentur, ignotique longa Nocte, carent quia vate sacro.’

[u] *Posteritati narratus .... superstes erit*] Certe possit dici hic idem quod habet Plin. epist. VI. 16. quam Tacito scribit: ‘Petis ut tibi avunculi mei exitum scribam, quo verius tradere possis: gratias ago. Nam video, morti ejus, si celebretur a te, immortalem gloriam esse propositam. Quamvis enim pulcherrimarum clade terrarum, ut populi, ut urbes, memorabili casu, quasi semper victurus occiderit; quamvis ipse plurima opera et mansura condiderit; multum tamen perpetuitati ejus scriptorum tuorum æternitas addet. Equidem beatos puto, quibus Deorum munere datum est, aut facere scribenda, aut scribere legenda; beatissimos vero quibus utrumque.’ Et epist. VIII. 33. ‘Auguror (nec me fallit augurium) historias tuas immortales futuras; quo magis illis (ingenue fatebor) inseri cupio.’

DE

ORATORIBUS

SIVE

DE CAUSIS CORRUPTÆ ELOQUENTIÆ

DIALOGUS.

BREVIARIUM.

CAP. 1. Dialogi occasio. 2. 3. Confabulationis argumentum. Curiatium Maternum, ex oratore poëtam, M. Aper orator, judice Julio Secundo, a poëticis studiis avocare tentat. 4. Maternus sanctiorem se eloquentiam sectari profitetur. 5—7. Instat Aper, et oratoriæ artis utilitatem, voluptatem, dignitatem celebrat, idque 8. Marcelli Eprii et Crispi Vibii exemplis comprobat; 9. contra carmina dignitate et utilitate destitui, nec nisi laudem inanem dare et gaudium volucre. Laude dignam esse Vespasiani liberalitatem in vatem Saleium Bassum; pulchrius tamen esse, sibi ipsi prospicere et suum genium propitiare. Nec voluptatis quicquam præbere poëticam, quippe vatibus in solitudinem sit secedendum, 10. tum poëtas esse offensis obnoxios. Maternum proinde rectius acturum, si ab auditoriis et theatris in forum et ad causas redeat.

11—13. Maternus contra poëticæ studium securitatem præstare et innocentiam, majorem quoque gloriam, quam

forensis labor concedat, quod aurei sæculi exemplo constet. Voluptatem porro puriorem afferre secessum in nemora et lucos, quam sanguinantem eloquentiam. Dulces Musas revocare suos cultores a solicitudinibus et curis.

14. Supervenit Vipstanus Messala. Is, antiquorum admirator, Aprum a novorum rhetorum more ad veterem formam trahere nititur. 15—18. Aper repugnans movet quæstionem, quinam oratores vocandi sint antiqui. Hos venerantur Messala, Secundus, Maternus. Aper sæculi sui partes tuetur, nec veteres esse dicendos judicat, quos eorundem hominum aures agnoscere potuerint. Ciceronem et coætaneos, fere in medio positos, ab antiquorum asseclis istis accenseri. In iis, qui vocentur antiqui, plures deprehendi species, nec unum esse eloquentiæ vultum. Malignitate humana vetera in laude, præsentia in fastidio esse. 19. Cassium Severum, quem terminum antiquitatis constituant, a vetere flexisse via non inscitia, sed judicio et intellectu; cum conditione temporum ac diversitate aurium formam quoque orationis fuisse mutandam. 20. Variis scatuisse veterem eloquentiam vitiis. Auditorum coronam exigere jam lætiorem et pulchriorem orationem et poëticum decorem. 21. 22. Dijudicat dein Aper Calvi, Cœlii, Cæsaris, Bruti, Asinii, Corvini orationes et carmina, et præcipue Ciceronis, cujus laudes canit et vitia reprehendit, quæ sola perversis imitatoribus placeant. 23. Veram esse eloquentiæ artem, antiquorum lætissima quæque imitari et a recentibus feliciter reperta miscere.

24. Jam Maternus hortatur Messalam, ut, missa laudatione antiquorum, qui illa non indigeant, causas expromat, cur in tantum ab eorum eloquentia recesserit recentior ætas. 25. Messala monet, quinam antiqui dicendi; plures fuisse dicendi formas iisdem sæculis; docet, quid sentiendum de eloquentia Calvi et ceterorum, de quibus mox dictum; addit, quod se obtrectarint invicem, vitium esse non oratorum, sed hominum. 26. C. Gracchi impetum et L Crassi maturitatem præferendam esse calamistris Mæcenatis aut tinnitibus Gallionis. Cassium Severum parum habere sanguinis, et rixare magis, quam pugnare, nec attulisse Aprum, quem

Ciceroni vel Cæsari opponeret. 27—29. Petente Materno, ad explicandas causas transit Messala, cur eloquentia ceteræque artes a vetere gloria desciverint, desidiam juventutis, negligentiam parentum, inscientiam præcipientium et oblivionem moris antiqui. Ostendit, apud antiquos severam et sanctam fuisse liberorum educationem; apud recentiores ad histrionalem favorem deflexisse et rhetores. 30—32. Ex ingenuarum artium scientia et varia eruditione exundasse antiquam eloquentiam, quod Ciceronis exemplo pateat; illarum contemtum primam esse corruptæ eloquentiæ causam. 33—35. Tum juvenes olim, domestica disciplina imbutos, deductos esse ad oratores principes, quos sectati pugnare quasi in prælio didicerint: postea in scholas rhetorum transisse, ubi nihil discatur, nisi quod usum non habeat.

[Hic mutilus est Messalæ sermo, forsan et periit Julii Secundi; sequitur Materni oratio, capite trunca. Lacunam hanc complere nisus est Broterius. In iis, quæ supersunt] 36. Tradit Maternus: perturbatione olim et licentia, factionibus procerum et assiduis Senatus adversus plebem certaminibus, eloquentiam viguisse; 37. neque quenquam magnam potentiam sine eloquentia consecutum: Demosthenis hoc et Ciceronis exemplo comprobari. 38. Primum Cn. Pompeium eloquentiæ astringendo nocuisse, eique veluti frænos imposuisse; tum 39. pænulas, quibus astricti et quasi inclusi cum judicibus fabulentur oratores, itemque impedimenta a judicibus orta, debilitare eloquentiam. Præterea res velut in solitudine agi, cum oratori olim clamor plaususque addiderint animum. 40. Eloquentiam esse alumnam licentiæ, contumacem, temerariam, arrogantem, nec in civitatibus bene constitutis oriri posse, quod exempla variarum gentium ostendant; 41. minorem esse obscurioremque gloriam inter bonos mores et in obsequium regentis paratos; bono sui sæculi cuique fruendum. 42. Disceditur. Habitus est dialogus

FLAVIO VESPASIANO AUG. VI. TITO VESPASIANO CÆS. IV. COSS.

DE ORATORIBUS DIALOGUS.[1 a]

1 Ad titulum quod attinet, in Mss. Vatic. Brotierus hunc reperit: *C. Corn. Taciti dialogus de Oratoribus.* Ed. princeps ita: *Cornelii Taciti Equitis Romani dialogus de Oratoribus claris.* Puteol. et Ber. *Cornelii Taciti Equitis Romani dialogus, an sui sæculi oratores antiquioribus et quare concedant.* Oberl.

NOTÆ

a *Dialogus*] Hunc dialogum vix crediderim esse Taciti, quanquam auctor, quisquis fuit ejus eruditissimi sæculi, testatur, se disertissimorum hominum sermonem repetere, quem juvenis admodum audiverit, 'iisdem numeris iisdemque rationibus;' ut potius loqui illos ipsos lector debeat imaginari, quam eum qui conscripsit. Sane fit hic 'anni sexti' mentio 'Vespasiani principatus;' quo tempore juvenis fuit admodum Tacitus. Fit et mentio 'Mutiani, senatorumque eloquentium Eprii Marcelli ac Crispi Vibii:' quorum quoque meminit Tacitus in libris Annalium. Nec Justus Fabius, cui inscribitur hoc opusculum, ex Plinii epistolis ignotus est. Sed haud me latet etiam apud veteres tam apte conscripta quædam esse, ut antiquiora videri queant, quam sunt. Suspicor Julium istum Secundum et M. Aprum Maternumque Gallos fuisse e Gallia Togata, quæ Italis Cisalpina est. Nam sic alicubi dicit Aper, 'Quotus quisque cum ex Hispania vel Asia, ne quid de Gallis nostris loquamur, in urbem venit, Saleium Bassum requisit?' Paulo post idem, 'in Britannia fuisse sese.' *Rhenanus.* Hoc opus Tacito potius asseruerim quam Fabio, secutus non modo Pomponii Sabini, sed et omnium exemplarium fidem. Nec me jam styli ratio usque eo movet, cum sciam pro ætate facile genus dicendi mutari: et quod adolescentis fuit lætum, luxurians, profluens, ac floridum; senis fieri concisum, breve, grave, sobrium, ac maturum: quale ipsius Annalium et historiarum est, ad quæ scribenda jam senex sub Nerva animum appulit. *Pithœus.* In his Notis ea saltem tangam, quorum vel insignis correctio est, vel ambigua. Reliqua recepta in contextum, satis sit verbo jam nunc prædixisse, e Farnesiani libri fide esse; nam Vaticanis aberat. At de scripto, et scriptore ipso, pauca etiam hic libanda sunt. Scriptum sane optimum, stylo, inventione, judicio: et quod in hoc genere (integrum esset modo) conferre nihil verear cum iis, quæ optimi sæcli, et optimæ notæ. Scriptor tamen ipse incertus. Nam Tacitum fuisse qui credam? Stylus valide abnuit, idque non fallax in hoc genere argumentum: stylus in Tacito, constrictus ubique, teres, acutus, et severus magis quam lepidus: hic omnia contra. At mutari is in ætate aut argumento potest, inquiunt. Non nego: sed nunquam ita ut abeat prorsus a sese. Quicquid Cicero scripsit, senex, juvenis, philologum, philosophum, in iis tamen lineamenta quædam apparent ejus viri et vultus. Nec aliter fit in omnibus nobis. Ætatem etiam vide, si non pugnat. Hic scriptor sermonem hunc habitum inducit sexto Flaviani imperii anno: eique interfuisse se *admodum juvenem.* Quomodo vero tunc admodum juvenis Tacitus, si honores etiam cepit sub Vespasiano? Id enim de se fatetur, et *dignitatem* suam *a Vespasiano inchoatam* ait Historiarum primo. Sed exemplaria omnia Tacito librum hunc asserunt. Quæ illa? vix bina aut terna credo ea esse in omni Europa:

NOTÆ

quæ tam facile et pronum est hic mentiri, quam in aliis libris sæpe. Sed etiam Pomponius Sabinus. Ita enim politissimus doctissimusque Pithæus nos docuit, Notis ad hunc libellum. Is igitur Sabinus, mediæ ætatis Grammaticus, in carmen de obitu Mæcenatis: 'Cornelius,' inquit, 'Tacitus appellat scripta Mæcenatis calamistros.' Nec negare certe possumus, quin is locus hodieque in hoc libello extet. Quid dicam! serio et ingenue, nihil me credere huic ignobili Sabino, qui ex veteri verbo, somniavit fortasse quod voluit. Dico me: nam aliis nihil præeo quid sequantur. Incommodi quid erit, sive Tacito tribuamus, sive M. Fabio Quinctiliano, ut mihi olim visum? Nam et stylus ipse plane geminus: et ille se *De causis corruptæ eloquentiæ* scripsisse plus uno loco fatetur: quem titulum valde appositum scio huic argumento. Præcipuam enim materiam et velut fundum scripti, hoc fuisse, evincunt illa, quæ superant, et magis evincerent, quæ a fine desunt. Ipse Maternus hic ad Messalam: 'Exprime nobis non laudationem antiquorum, sed causas, cur in tantum ab eloquentia eorum recesserimus.' Ætas tamen Quinctiliani paulo grandior fuisse videtur, quam ut hic sermo habitus sit illo juvene. Itaque ambigo: et cum multa dixerim, claudo tamen omnia et signo hoc responso, mihi non liquere. *Lipsius.* Libellus iste vulgo inscribitur, *Cornelii Taciti equitis Romani dialogus.* Verum stylus hujusce libelli nimis abhorret a stylo Taciti. Sed quæro, num idem stylus deceat historicum et dialogisten: teste Demetrio, 'Dialogi periodus est, quæ remissa et simplicior historica.' Præterea pauca Tacitus hic præfatur, et sic non mirum si solitus ejus stylus vix agnoscatur; reliqua vero verbis *numerisque* eorum refert, quos hic loquentes inducit. Sed ætas repugnat: præsertim cum nascatur Cornelius anno extremo Claudii, idque temporis quo proferretur hic sermo, annos minimum viginti duo natus sit. Sed audi Gell. lib. x. 28. Ser. Tullium 'pueros esse existimasse, qui minores essent annis 17. atque inde ab anno 17. quos idoneos jam esse reipublicæ arbitraretur, milites scripsisse; eosque ad annum 46. juniores, supraque eum annum seniores appellasse.' Itaque cum anno Vespasiani vi. Cornelius 22. annos habuerit; sic tunc dici *admodum juvenis* præ longiore juventutis spatio, quod a 17. ad 46. annum extendebatur, et octava vel nona statione Vespasiani quæstura potiri potuit. *Salinerius.* Puto nihil prorsus hic esse, quod C. Taciti phrases stylumque redoleat. Sed nec F. Quintilianum, etiamsi cetera omnia argumenta congruerent, hujus operis auctorem pronuntiaverim, cum scriptio ista, meo quidem judicio, illum et facilitate orationis et elegantia superet, et cum quovis optimi sæculi oratore conferri posse videatur. Itaque incerti auctoris titulum libello apposuerim. *Pichena.* Quod afferunt hic interpretes de ætate Cornelii, nullius momenti est: quasi vero ille composuerit omnia volumina, quæ hocce ævo edita sunt, et quo tot oratores eximii floruere. An ideo hic liber Taciti erit, quia ibi fit mentio Vespasiani, Muciani, Helvidii, Messallæ, Eprii Marcelli, Crispii Vibii, et tot aliorum oratorum, qui hoc ipso ævo eloquentiæ laude præcelluerunt? Et quot alii oratores hoc libro laudantur, quorum tamen nusquam meminit Tacitus? Nobis opponunt, Pomponium Sabinum attribuisse hunc libellum

NOTÆ

Cornelio. Sed certe Pomponius ille Grammaticus fuit mediæ ætatis, quo tempore jam literæ veluti *remotæ* et *obliteratæ*, quo jam veluti fugiebant exolescebantque egregiæ artes. Et ille Grammaticus, vel deceptus est falso et vano titulo exscriptoris, quod idem sæpe contingit et aliis librorum titulis, nec sedulo advertit literator ille ad stylum et genium Taciti, neque vel ipsa verba utriusque auctoris, aut ingenii et eloquentiæ discrimen satis ponderavit; vel rei suæ ac sententiæ favens, quærebat argumentum, quo validius inniteretur, cum scripta Mæcenatis calamistros appellaret. Amant sic sæpe auctores loca allata egregiis et eximiis auctoribus ascribere, aut cum meliora ignorant, aut dum vaniloquentiam suam fulciunt magnis argumentis. Opponunt nobis Grammaticulum: audacter dicam, si opponerent nobis ipsum Tacitum, si Tacitus ipse hoc diceret, Tacito non assentirer: quia scil. ratio major, et veritas ipsa contra pugnat. At, inquiunt, multæ voces hujus libri similes usurpatæ sunt ipsi Tacito. Nugantur illi: falluntur et nos fallunt; quod clare statim patebit. Et quis neget voces Latinas easdem reperiri et in Tullio, qui tamen ante centum annos scripserat, et in Plinio utroque, et in Tacito, et in isto libello, et in aliis etiam auctoribus, qui longo post tempore floruerunt. Quid mirum? sed istæ voces quasi dissolutæ, nullam paris ingenii vel facundiæ similitudinem referunt aut exscribunt. At certe vis dicam ingenue, qui talia dicunt, aperte fallunt; et sunt paucissima hic verba hujusmodi, quæ Taciti mentem ac stylum vel eminus exhibeant: immo, dicam audacius, nulla hic esse verba vere Corneliana, quod diu pensitavimus et certissime novimus, tum ex familiari usu et assidua lectione hujus auctoris, cum ex indice verborum Taciti, qui nostra cura et opera compositus hisce libris adjungetur. Adi hunc indicem, et clare nobiscum perspicies, nullam toto hoc dialogo, vocem, nullam phrasim, nullamque dicendi formam ac speciem Cornelio similem prorsus reperiri. Quis putet scripsisse Tacitum, ut habetur hoc dialogo, *Veteres et senes. Novam et recentem curam. Negotiosos et rebus intentos. Juvenes et adolescentes. Advenæ quoque et peregrini. Imagines et tituli et statuæ. Carmina et versus. Nemora et lucos. Memoria ac recordatione*, et similia passim omnibus lineis? An gravissimus auctor sic scripsit? quasi vero! Qui talia hæc affirmant, certe neque doctrinam, aut lectionem, nec mentem, neque vel oculos habent. Itaque genius, mens, stylus, sermo Taciti, omnia abdicant et rejiciunt munus et opus istud, quamvis facundum maxime et egregium. Taciti sermo brevis, acutus, pressus, severus, gravis, sobrius, maturus; etiam et sæpe obscurus, immo et (dicere ne audeam?) durus, abruptus, et incomtus, licet validus, firmus, et sensu prægnans sæpe videri possit. At hujusce auctoris, quicunque sit, sermo profluens, disertus, lætus, venustus, floridus, et quasi passim luxurians, ac juveniliter exultans. Et forte dialogus iste antiquior existimari possit, quam sunt historiæ Taciti. Hunc sermonem habitum esse supponunt sexto Vespasiani principatus anno, et scripsit Tacitus tantum sub Nerva et Trajano. Et sic dialogus oratorum iste 30. annorum spatio Tacitum præcesserit, quod spatium in hac materia videri possit ingens et immensum; et si reputes animo, id pronuntiatum ab oratoribus, qui jam tum seniores et antiquiores erant, cum disputarent, nam iste auctor *juvenis admodum* eos

NOTÆ

audivit, jam tu 60. annos ante Tacitum, computare possis. Quare forte et profluentior hæc eloquentia est, quam ut Taciti ævo satis congruat. At non solum verba aut phrases, sed et res multæ hic enarrantur, quas easdem et apud Tacitum legas. Et quidni de iisdem rebus diversi auctores suo modo disserant? quid mirum? Hæc v. g. dialogi, 'Lucrosæ hujus et sanguinantis eloquentiæ usus et e malis moribus natus.' Et hæc, 'Nam Crispus et Marcellus . . . quid habent in hac præsenti fortuna concupiscendum? an quod timent, an quod timentur? quod alligati cum adulatione, nec imperantibus unquam satis servi videntur, nec nobis satis liberi?' Etiam ista: 'Nec incertus futuri testamentum pro pignore scribam: nec plus habeam, quam quod possim, cui velim relinquere, quandocunque fatalis et meus dies veniet.' 'Et rursus: 'Illos quin immo orbos et locupletes et potentes venire plerumque ad juvenem et pauperem, &c. Jam vero qui togatorum comitatus et egressus?' Quis neget hæc et talia multa sub stylum Taciti cadere potuisse? quis neget hæc et similia esse materiam Historiæ Rom. quia sunt certe eadem hominum ingenia similesque ejusdem ævi mores, quis neget hæc congruere stylo historici non solum, sed et cujuscunque auctoris et scriptoris? Quot alii auctores memorias librosque historiarum composuere? quot recitavere palam libros in omni genere eloquentiæ hoc eodem ævo? Legantur solummodo literæ Plinii junioris, et ætatem non sterilem, non effœtam animadvertes. Quidni et hoc eodem libello multa reperias quæ perinde ad Senecam, ad Plinium utrumque; et ad Suetonium, Dionem, et alios auctores pertineant? Lege attente paucas lineas dialogi hic appositas. An mentem, an genium Taciti, an brevitatem, an gravitatem ipsius hic agnosces? Sed se ipse, inquiunt, dissimulavit hoc libello, stylum et dicendi genus commutavit, et veluti genium et eloquentiam induit oratorum, quos juvenis audierat, et quos inducit hic disputantes. Et prout est materia, disserit, inservit argumento; et prout est res, mentem et sermonem accommodat pari facundia et industria: ita in Annal. strictior, pressior et gravior est, et imitatur id quod dialogo habetur, 'sensus tarda, et inerti structura in morem Annalium componantur;' in historiis vero affluentior et facundior sermo est. Pariter igitur et hocce libello, cum de eloquentiæ laude et sæculi gloria ageretur, rem tanti momenti jam non suis verbis ille, sed *iisdem numeris* et *rationibus* oratorum, quos audierat juvenis, exequitur. Hinc totus alius a se ipso videtur hoc dialogo; quia scil. velut ascititia, inducta, et quasi aliena eloquentia utitur: ita ut hic formam animi *sui* et *ingenii* non redderet Tacitus, sed oratorum eloquentissimorum facundiam exprimeret, referret, exscriberet, 'servato quoque [etiam] ordine disputationis: [ita ut jam] non ingenio, sed tantum memoria ac recordatione opus [esset, ut scil. quæ] a præstantissimis viris et excogitata subtiliter et dicta graviter, acceperat,' enuntiaret. Et fecit hic Tacitus id ipsum, quod describitur infra hocce dialogo cap. 14. 'Delectasset enim te et Apri nostri accuratissimus sermo, cum Maternum, ut omne ingenium ac studium suum ad causas agendas converteret, exhortatus est: et Materni pro carminibus suis læta, utque poëtas defendi decebat, audentior, poëtarum, quam oratorum similior oratio.' Similiter et hic Tacitus, quasi se ipso

NOTÆ

audentior factus, longe eloquentior et se ipso profluentior videtur; quia scil. non sua ingenii forma, quia non solita dicendi specie, sed eloquentissimorum oratorum facundia uteretur; aut certe, quia dignitate et amplitudine materiæ evectus jam velut extra se prorumpebat. Sed hæc et talia jam satis validis argumentis confutavit doctissimus Lipsius. An aliquis, quicquid contendat et enitatur, ita a se ipso prorsus abeat? an totus ipse sese in alium sic statim transferat? an totus a genio proprio sic desciscere facile possit? ita ut non amplius agnoscatur, ut nullatenus jam se ipse referat aut exscribat? Quis non agnoscat Ciceronem aut Platonem in dialogis, quantumvis se ipsi dissimulent? quamvis personas alienas sedulo et serio imitentur? Quis non agnoscat Tullium, et juvenem et senem, et quamcumque materiam tractet? Quis non et agnoscat Tacitum semper sui similem? Itaque leve et inane argumentum petitur ex hoc loco. Neque certe ætas, neque verba, nec eloquentiæ species aut forma conveniunt. Et tantum abest ut scripserit Tacitus sub Vespasiano, ut ne quidem imperante Domitiano stylum attigerit: nam primo incepit componere res Domitiani, ut ipse testatur, quas certe res non descripsisset ipso imperante; neque ille forte materiam aut memorias talis historiæ colligere ausus foret. Dein, secundo loco, scripsit Annales incipiens scil. a fine Augusti. Nihil autem scripsisse ante Nervæ principatum, clare patet ex his Agric. 3. 'Nunc demum redit animus [de studiis loquitur] et quanquam primo statim beatissimi sæculi ortu, Nerva Cæsar res olim dissociabiles miscuerit, principatum ac libertatem, augeatque quotidie felicitatem imperii Nerva Trajanus ... natura tamen infirmitatis humanæ tardiora sunt remedia quam mala; et ut corpora lente augescunt, cito exstinguuntur, sic ingenia studiaque oppresseris facilius, quam revocaveris .... Quid si per quindecim annos, [quibus scil. imperavit Domitianus] grande mortalis ævi spatium, multi fortuitis casibus, promtissimus quisque sævitia principis interciderunt?' Ergo toto illo ingenti spatio 15. annorum nihil ipse Tacitus, nihil alii scribere ausi sunt. Nam 'neque in ipsos modo auctores, sed in libros quoque eorum sævitum, delegato triumviris ministerio, ut monumenta clarissimorum ingeniorum in comitio ac foro urerentur, &c. Expulsis insuper sapientiæ professoribus, atque omni bona arte in exilium acta.' Et infra, 'ademto per inquisitiones et loquendi audiendique commercio. Memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus.' At ex memoria amissa sequitur difficultas aut certe impossibilitas loquendi ac scribendi. Itaque nihil scripsit aut edidit Tacitus ante principatum Nervæ: ergo longe antiquior est dialogus iste, quam ut tribui Cornelio possit. Quod spectat ad Quintilianum, id magis ambiguum. Sed certe et eloquentior et profluentior dialogi sermo, quam pro genio hujus auctoris. Et declamationes, quæ nomine Fabii circumferuntur, quasi jejunæ et frigidæ videantur præ hoc oratorio libello. Unum est, quod præcipue innuat esse Quintiliani. Nempe, quia ille reparatum maxime et instauratum voluit perfectissimum illud dicendi genus, quod floruit Augusteo sæculo, et tum præcipue res et decus illius agebatur, ut qui esse eloquentissimus suæ ætatis orator, et dicendi summus magister, qui et principis procerum Domitiani sororis nepotes doceret. Et ille max-

NOTÆ

ime detrahit obtrectatque Senecæ, qui primus mortalium corrupit infregitque auream illam Ciceronum et Cæsarum eloquentiam, qui, ab ea cum deflexisset, etiam coætaneos auctoritate sua in eosdem scopulos traxit.

At scripsit Quintilianus *De causis corruptæ eloquentiæ*. Sed num eandem materiam possint diversi auctores attingere? et præsertim in re gravissima ac celebratissima, et quæ jam non solum ad Romanos, sed et ad omnes imperii Rom. socios clientesque pertineret: qui jam non linguam solum, sed et eloquentiam Rom. concupiscebant et æmulabantur, ac præcipue in causis et negotiis forensibus, sæpe et in ipsis historiis, etiam usque ad versus et elegos. Neque certe aliter sociis quam eloquentia Rom. orationem habere aut causam dicere licuit in senatu, ut neque forte aliter etiam apud tribunalia proconsulum et legatorum Cæsaris in ipsis provinciis. Et res eo magis celebrata et gravioris momenti visa, quod ageretur salus privatorum, magistratuum, provinciarum, et regum ipsorum inservientium. Igitur, in hac gravi materia, cur eloquentia corrupta sit, quibus scil. causis floreret olim, et jam tum senesceret, res agebatur omnium hujusce ævi mortalium: pertinebat quæstio hæc ad omnes auctores, et sic potuit tractari a diversis multisque oratoribus, ut qui in rem tanti momenti solicite et anxie inquirerent. Nec olim forte iste liber inscriptus *De causis corruptæ eloquentiæ*. Nam alia multa agitantur hoc libello, et sub finem tantum dialogi hæc quæstio aperte tractatur. Objici etiam possunt voces synonymæ passim et supervacuæ, quæ non satis deceant præclarissimum oratorem. Sunt etiam hic quædam loca contraria institutionibus oratoriis Quintiliani. Sic talia quædam negare videntur opus Fabio, sed longe plura et certiora ipsi decus asserunt. Et quid certius? Ipsemet de se aperte testatur in Proëmio lib. v. Instit. Orat. 'Ita forte,' inquit, 'accidit, ut eum quoque librum, quem de causis corruptæ eloquentiæ emisi, jam scribere aggressus, simili ictu feriret, vulnus [scil.] orbitatis.' Amiserat nempe filium infantem admodum, cum eum librum componeret, dein rursus alterum filium, cum institutiones oratorias formaret.

Sæpe ex me requiris, Juste Fabi,[a] cur, cum priora sæcula tot eminentium oratorum ingeniis gloriaque effloruerint,[*]

[*] *Cur studiis scil. et eloquentiæ gloria excelluerint.*

NOTÆ

[a] *Juste Fabi*] Hunc Fabium Justum amicum etiam minoris Plinii fuisse ex Epist. I. 11. et VII. 2. intelligimus. *Gronovius.*

nostra potissimum ætas, deserta[1] [b] et laude orbata, vix nomen ipsum oratoris retineat:[a] neque enim ita appellamus,[2] nisi antiquos: horum autem temporum[c] diserti, causidici et advocati et patroni et quidvis potius, quam oratores, vocantur. Cui percontationi[3] [c] tuæ respondere, et tam magnæ quæstionis pondus excipere,[d] ut aut de ingeniis nostris male existimandum sit,[4] [d] si idem[e] assequi non possumus, aut de judiciis, si nolumus,[f] vix hercule auderem, si mihi[5] mea sententia proferenda, ac non disertissimorum, ut nostris[e] temporibus, hominum sermo repetendus esset, quos eandem hanc quæstionem pertractantes, juvenis admodum[f] audivi.

[a] *Habeat.* [c] *Interrogationi, quæstioni.*
[d] *Suscipere, sustinere.* [e] *Idem scil. eloquentiæ decus.*
[f] *Si eloquentiam adipisci nolumus; si studia spernimus.*

1 Forte, *defecta ea laude et orbata.* Gronov. Alii aliter. Ms. Vatic. addit *eloquentiæ*, quod recepimus cum Broterio; qui præterea corrigit, *diserti, at l. eloq. orbata.* Bene. Nam mox in hoc ipso capite sunt, *horum temporum diserti.* Ernest. Sed non erat opus hac mutatione: nam *deserta* bene habet, subaudito e præcedentibus *ab oratorum ingeniis gloriaque.* Tò *eloquentiæ* glossema sapere videtur. C. S. Schurzfleisch. in animadv. ad h. dial. (in actis lit. a fratre editis Vitemb. 1714.) volebat *diserta at laude orbata.* Heumann. nimis audacter: *ætas pristina laude orbata.* Oberl.—2 In Mss. Vatic. *appellemus.*—3 Sic Ed. princeps. Brotierus cum Ryckio et Gronov. *percunctationi.*—4 Ita Lipsius et recentiores e Ms. Farnes. *Sit* abest e veteribus editionibus: at a sequenti *si* absorptum esse patet. *Oberl.*—5 Sic Mss. Vatic. et Edd.

NOTÆ

[b] *Deserta*] Destituta scil. tali eloquentiæ laude; aut *deserta,* id est, ab omni tali cultu et ornatu vasta, derelicta. Alii *defecta.*

[c] *Horum autem temporum*] Qui hoc tempore eloquentes sunt, non *oratores,* sed potius quovis alio nomine appellantur; *causidici,* scil. *advocati,* et *patroni.*

[d] *Male existimandum sit*] Ita Farnes. at in Rom. cod. *existimandum habeam.* Lipsius. Perinde est.

[e] *Ut nostris*] *Disertissimorum,* quantum possibile est nostra hac ætate. Vel, *ut* sunt diserti nostris his temporibus.

[f] *Juvenis admodum*] Hoc Taciti ætati magis congruit. Nam Fabius Domitium Afrum, qui sub Nerone periit, adolescentulo sibi notum fuisse ait. Et cum de Julio Secundo magnifice loquatur lib. x. Inst. Aprum ac Maternum ne nominat quidem. Sed et de causis corruptæ eloquentiæ continuo libro, non dialogo, scripsisse videtur. Adde quod ne in iis quidem, quæ in isto deesse apparet, ullus locus est ampliori tractationi de Hyperbole, et quæ de inventa primum declamandi ratione ille dixerat, hic paulo aliter exponuntur. *Pithœus.* Multa alia hujus operis etiam congruunt ætati Taciti: sed non ideo evinces sermonem esse Taciti. An

Ita non ingenio,[f] sed memoria ac recordatione, opus est,[g] ut, quæ a præstantissimis viris et excogitata subtiliter, et dicta graviter, accepi, cum singuli diversas, vel easdem, sed probabiles[h] causas afferrent, dum formam sui quisque et animi et ingenii[4] redderet,[i] iisdem nunc numeris,[i j] iisdem rationibus[6] persequar, servato ordine[k] disputationis: neque

[f] *Non solertia animi, non studio aut eloquentia opus, sed memoria.*
[h] *Eloquentiæ.* [i] *Iisdem eloquentiæ partibus, eodemque servato ordine dicendi.*

veteres. Rhenanus omisit *mihi*, quem ceteri sunt secuti.—6 Olim legebatur *orationibus:* primus Lipsius in postremis suis emendavit.

NOTÆ

gravissimus auctorum Tacitus repetat simul tot voces synonymas? Etiam talia non sunt Quintiliani. Maneat igitur incertum, cujus auctoris sit hoc opus, licet egregium.

[g] *Sed memoria ac recordatione, opus est*] Amat hic scriptor bina ejusdem aut non multum differentis significationis vocabula conjungere, ut, *invidere et livere, vetera et antiqua, poëtas et vates, carmina et versus, juvenes et adolescentes, tueri et defendere, in publicum et commune:* quod quidem in Quintiliano tam frequenter non reperias. *Schelius.*

[h] *Diversas, vel easdem, sed probabiles*] Id vero non probabile, ut in uno sermone easdem causas repetiverint. Ego verba ea superesse censeo, *vel easdem.* Lipsius. Messala causas inquirit, qui fiat, ut sui temporis auctores in tantum a prioribus degenerent: ut c. 15. 'Video etiam Graiis accidisse, ut longius absit Æschine et Demosthene Sacerdos iste Nicetes, et si quis alius Ephesum ac Mitylenas contentus scholasticorum clamoribus quatit, quam Afer aut Africanus, aut vos ipsi a Cicerone aut Asinio recessistis.' Sociosque ad eam rem optat Maternum et Secundum. 'Aperiam, inquit, cogitationes meas, si illud a vobis ante impetravero, ut vos quoque sermonem hunc nostrum adjuvetis:' qui onus subire non dedignantur. 'Pro duobus, inquit Maternus, promitto: nam et ego et Secundus exequemur partes.' Potuit itaque unus quisque horum afferre (saltem subscribendo) quasdam ex rationibus Messalæ, quibus temporis injuria deficimus: nec rei discondu-cit, si uterque eam sententiam partim iisdem, partim diversis rationibus firmare studuit. *Salinerius.*

Vel easdem] Quidni *easdem causas* afferre potuerint, sed diversis modis et rationibus probatas? quidni *easdem* singuli, sed tamen omnes *probabiles causas afferrent.* Quidni easdem causas afferrent, ut scil. eas approbarent alii, easque repeterent, ut sic eandem sententiam tuerentur, vel diversam refellerent.

[i] *Redderet*] Referret, exhiberet, exprimeret. Formam scil. sui *ingenii* singuli referebant, dum in hac quæstione disputarent.

[j] *Iisdem nunc numeris*] Nempe eodem genere eloquentiæ, eadem scil. forma et specie dicendi.

[k] *Servato ordine*] Ordo ille non spectat tantum præcise ad disputationem cujusque, ad numeros scil. aut rationes, quas singuli attulere. *Ordo* ille est disputantium, seu prout ean-

enim defuit, qui diversam quoque partem susciperet, ac, multum vexata et irrisa vetustate, nostrorum temporum eloquentiam antiquorum ingeniis anteferret.

2. Nam postero die, quam Curiatius[1] Maternus[l] Catonem recitaverat, cum offendisse potentium[j] animos[m] diceretur, tanquam in eo tragœdiæ argumento, sui oblitus,[n] tantum Catonem[o] cogitasset, eaque de re per urbem frequens sermo haberetur, venerunt ad eum M. Aper et Julius Secundus, celeberrima tum ingenia fori nostri: quos ego in judiciis non utrosque modo studiose audiebam, sed domi quoque et in publico assectabar, mira studiorum cupiditate et quodam

j *Imperitantium, seu primorum civitatis.*

1 Ita Mss. Vatic. In Ms. Farnes. *Curatius.* In libris editis, *accuratius:*

NOTÆ

dem, aut diversam sententiam tuentur: ita ut alii primo vexent et irrideant vetustatem, seu antiquos et priscos oratores; dein vero alii diversam partem suscipiant, et præferant eloquentiam antiquam nostrorum temporum ingeniis. Sic se tuentur primi infra c. 18. 'Non esse unum eloquentiæ vultum, sed in illis quoque, quos vocatis antiquos, plures species deprehendi; nec statim deterius esse, quod diversum est: vitio autem malignitatis humanæ vetera semper in laude, præsentia in fastidio esse.' Dein alii sic contra disserunt c. 27. 'Quis enim ignorat et eloquentiam et ceteras artes descivisse ab ista vetere gloria; non inopia hominum, sed desidia juventutis, et negligentia parentum, et inscitia præcipientium, et oblivione moris antiqui?' &c.

l *Accuratius Maternus*] Farnes. *Curiatius Maternus.* Putabam *Curatius;* sed sententiam attendenti magis placet *Curiatius:* quod proprium nomen Materni poëtæ fuerit. *Lipsius.* Forte *accuratius;* nempe, quasi jam ante recitasset Maternus: at tunc diligentius recitaverat. Vel, comparativum positum pro positivo aut superlativo, *accuratius,* pro accurate seu accuratissime. Ex Mss. *Curiatius.*

Maternus] Dio l. LXVII. de Domitiano: 'Maternum vero Sophistam interfecit, quod exercitii causa, dixisset aliquid adversus tyrannos.'

m *Offendisse potentium animos*] Forte quia illos oratores esse negaret, cum tamen hi sibi summum eloquentiæ decus arrogarent. Vel *potentium,* id est, imperitantium, aut primorum, quos sub persona Catonis flagitiorum forte arguebat.

n *Tanquam ... sui oblitus*] Tanquam ad se nullatenus adverteret, et tantum *Catonem* cogitaret: id est, tanquam ita totus mente et animo conversus esset in Catonem, seu ingenium Catonis, ut suæ salutis oblivisceretur; ut nullo respectu veniæ, *potentium animos* abrupte offenderet. Nomine scil. Catonis, probra ac flagitia eorum evulgabat, diffamabat, insectabatur.

o *Catonem*] Tragœdia hæc scil. inscripta fuit, *Cato.*

ardore juvenili, ut fabulas[k] quoque eorum et disputationes et arcana semotæ dictionis[p] penitus exciperem:[l] quamvis maligne[q] plerique opinarentur, nec Secundo promtum esse sermonem, et Aprum[r] ingenio potius et vi naturæ, quam institutione[s] et literis, famam eloquentiæ consecutum. Nam et Secundo purus et pressus et, in quantum[2] satis erat, profluens sermo non defuit:[t] et Aper, communi[3] eruditione im-

[k] *Sermones, confabulationes.*
[l] *Auribus avidis exciperem, penitus animo haurirem.*

et sic Gronovius et Ryckius.—2 Sic bene Rhenanus et Pithœus. Perperam veteres editiones, *in quem.* Brotier.—3 In Mss. Vatic. 1862. et 1518. ac veteribus editionibus, *cum eruditione imbutus.* In Ms. Vatic. 4498. *omni eru-*

NOTÆ

[p] *Semotæ dictionis*] Id est, delectæ, non tritæ aut vulgaris. *Semotæ* scil. a vulgo hominum.

[q] *Maligne*] Per invidiam ac livorem. Infra c. 25. 'Solitos invidere et livere.' Ibid. 'Brutum, non malignitate, nec invidia, sed simpliciter et ingenue judicium animi sui detexisse.'

[r] *Nec Secundo promtum esse sermonem, et Aprum*] Non admodum diversa olim de Crasso et Antonio judicia fuisse scribit Cicero in II. de Oratore. Crassum videlicet non plus attigisse doctrinæ, quam quantum prima illa puerili institutione potuisset: M. autem Antonium omnino omnis eruditionis expertem fuisse. Nec alia ibi causa hujus opinionis adducitur quam hic: 'Sed fugit hoc,' inquit, 'in utroque eorum, ut Crassus non tam existimari vellet non didicisse, quam illa despicere, et nostrorum hominum in omni genere prudentiam Græcis anteferre. Antonius autem probabiliorem hoc populo orationem fore censebat suam, si omnino didicisse nunquam putaretur; atque ita se uterque graviorem fore, si alter contemnere, alter ne nosse quidem Græcos videretur.' *Schelius.*

Promtum] Facundum, disertum, citum, facilem.

[s] *Institutione*] Quam ut necessariam oratori describit infra cap. 30. 'Referam, necesse est, animum ad eam disciplinam, qua usos esse eos oratores accepimus, quorum infinitus labor, et quotidiana meditatio, et in omni genere studiorum exercitationes,' &c. Ibid. libro, qui *Brutus* inscribitur, 'sua initia, suos gradus, suæ eloquentiæ velut quandam educationem refert.' Nempe se *jus civile*, omnesque sapientiæ partes didicisse, et alias omnes ingenuas artes, ex qua eruditione, et 'omnium rerum scientia exundat et exuberat illa admirabilis eloquentia,' &c.

[t] *Nam et Secundo purus ... sermo non defuit*] *Non defuit*, inquit; et de Apro, *contemnebat.* Ex quibus colligitur, cum hic Dialogus scriptus est, et Secundum et Aprum jam diem suum obiisse. Et *Secundum* quidem immatura morte, et ante diem interceptum fuisse, ex Quintiliano satis constat. 'Julio Secundo' (inquit libro x. 1.) 'si longior contigisset ætas, clarissimum profecto nomen Oratoris apud posteros foret. Adjecisset enim, atque adjiciebat ceteris virtutibus suis,

batus, contemnebat potius literas, quam nesciebat, tanquam majorem industriæ et laboris gloriam habiturus, si ingenium ejus nullis alienarum artium adminiculis inniti videretur.

3. Igitur, ut intravimus cubiculum Materni, sedentem ipsum, et,[4] quem pridie recitaverat, librum intra manus habentem, deprehendimus.

Tum Secundus: Nilne te, inquit, Materne, fabulæ[u] malignorum[v] terrent, quo minus offensas Catonis tui[w] ames?[1] An ideo librum istum apprehendisti,[2] ut diligentius retractares, et sublatis, si quæ pravam interpretandi materiam dederunt, emitteres Catonem, non quidem[x] meliorem, sed tamen securiorem?

Tum ille: Leges tu, quid Maternus[y] sibi debuerit, et agnosces,[3] [m] quæ audisti. Quod si qua[n] omisit Cato, sequenti

[m] Leges tu, *et* agnosces *oculis eadem ipsa, quæ jam auribus percepisti.*
[n] *Si qua flagitia, aut convicia in primores civitatis omisit Cato.*

ditione. Bene emendavit Lipsius, *communi.* Brotier.—4 Copula *et* abest a Ms. Vatic. et editionibus veteribus. Eam non male addidit Lipsius e Cod. Rom. *Idem.*

1 Ita bene Lipsius. Male veteres editiones, *Catonis tui aures.* Brotier.—2 Ita Rhenanus et recentiores. In veteribus editionibus, *deprehendisti.* Lipsius et Modius mallent, *reprehendisti.*—3 Ed. pr. Spir. *leges: tu quidem Maternus sibi debueris et agnosces.* Puteol. inde fecit: *leges tu quidem, si volueris.* Secutus est Beroaldus; [quem et sequitur Brotierus cum Ryckio et Gronov.] Lipsius quoque, qui tamen in ed. 1674. hanc lectionem spuriam judicat. Commode succurrunt Vaticani, et Farnesianus a Lipsio inspectus. Horum ego lectionem restituo. *Oberl.* At Ms. Vatic. 1518. pro *quid Mater-*

NOTÆ

quod desiderari potest: id est autem, ut esset multo magis pugnax, et sæpius ad curam rerum ab elocutione respiceret. Ceterum interceptus quoque magnum sibi vindicat locum,' &c. *Schelius.*

Pressus] Qui opponitur disjuncto et hianti. Infra: 'hians compositio et inconditi sensus.' Forte et profluenti opponitur oratio otiosa, iners, lenta, et quæ veluti torpere videatur.

[u] *Fabulæ*] Quia scil. 'ea de re per urbem frequens sermo haberetur.'

[v] *Malignorum*] Quos scil. pridie offenderat Maternus, recitato Catone suo, aut qui certe invidebant ipsi gloriam carminum.

[w] *Offensas Catonis tui*] Quia nempe sub eo nomine, et sub persona *Catonis*, vitia præpollentium exagitabat; unde offensio in auctorem tragœdiæ, Maternum, scil.

[x] *Non quidem*] *Non quidem meliorem*, quod spectat ad carminum elegantiam; *sed tamen securiorem* offensarum, retractando scil. et abolendo, aut inflectendo, quæ ante offendissent *potentium animos.*

[y] *Leges tu, quid Maternus*] Sic scriptus liber. Sæpe legitur *leg. tu quidem*

recitatione[4] [z] Thyestes dicet. Hanc enim tragœdiam disposui jam et intra me ipse formavi. Atque ideo maturare libri hujus[o] editionem festino,[5] ut dimissa priore cura, novæ cogitationi[a] toto pectore incumbam.

Adeo te tragœdiæ istæ non satiant, inquit Aper, quo minus, omissis orationum et causarum[6] studiis,[b] omne tempus modo[p] circa Medeam, ecce nunc circa Thyesten, consu-

[o] *Catonis scil.*

[p] *Nuper, proxime.*

mus habet *quod Maternus*.—4 Ita Mss. Vatic. Sic quoque placebat Lipsio. Perperam in libris editis, *tractatione:* et sic Gronov. et Ryckius.—5 Mallet Gronovius, *gestio*. Heinsius levi mutatione legit *destino*, quo nil verius. Sic Ovid. Metam. VIII. 157. 'destinat removere.' Plin. Epist. v. 8. 'destino retractare.' *Oberl.*—6 Sic bene Lipsius et Ernestus. Male in veteribus

NOTÆ

si volueris et agn. &c. Sed forte sic legi, aut concipi possit: *Leges tu quidem si volueris, quid Maternus sibi debuerit, et agnosces quæ audisti.* Has voces, *quæ audisti*, delebat Muretus, sed mihi legitimæ videntur.

[z] *Sequenti tractatione*] Fortasse *recitatione*. Ipse Maternus infra, 'recitatione tragœdiarum famam se auspicatum' ait. *Lipsius.* Recte *tractatione*, Cicero: 'Si quo in libro vere est a nobis philosophia laudata, profecto ejus tractatio optimo atque amplissimo quoque dignissima est.' Πραγματείαν vocat Aristoteles. *Tractatio* importat aliquid *recitatione* majus, et opus ipsum comprehendit. Ille statim: 'hanc enim tragœdiam disposui jam,' &c. Hæc ista *nova cogitatio* adhuc fuit, nondum *recitatio*.

Tractatione] Idem est in re ac recitatione. Sic intellige, non tamen lege.

[a] *Novæ cogitationi*] Thyestis nempe, quæ altera tragœdia.

[b] *Omissis orationum et curarum studiis*] Monumenta et opera ingenii non raro, et quidvis aliud, in quod intenditur animus, *curas* appellant hic noster, Tacitus, aliique ejus ævi scriptores: peculiariter autem, si quarum rerum tractatio molestiarum et solicitudinis multum habet. *Curarum* tamen *studia*, durum videtur ac insolens pro studiis: legerim *rerum*, vel cum Lipsio, *causarum studiis*. Gronovius. Num *curæ* hic pro defensionibus seu patrociniis? ita ut *curæ* hic non sint præcise orationes, sed patrocinia clientium, præsidia amicorum et tutelæ: infra, 'aliorum præsidio et tutela intelligitur:' et statim: 'cum tot amicorum causæ; tot coloniarum et municipiorum clientelæ in forum vocent.' Forte leg. *tutelarum*. Non scripsit, *causarum;* non enim statim repeteret eandem vocem, *amicorum causæ, &c.*

Curarum studiis] Forte ex more illius ævi sic locutus, licet paulo durius. Nam infra: 'sive novam et recentem curam ... attulerit:' ubi per *curam* intelligitur *oratio*.

Et curarum] Forte *curas* usurpat hic pro litibus et negotiis forensibus; quæ certe ingentes sunt curæ, ut in quibus sæpe agitur de statu, fortuna, et periculis amicorum, sæpe de discri-

mas? cum tot amicorum causæ, tot coloniarum et municipiorum clientelæ, in forum vocent, quibus vix sufficeres[7] etiamsi non novum tibi ipse negotium importasses,[8c] Domitium[d] et Catonem, id est, nostras quoque historias et Romana nomina Græcorum[9] fabulis aggregare.[10e]

4. Et Maternus: Perturbarer hac tua severitate,[q] nisi frequens ac assidua nobis contentio jam prope in consuetudinem vertisset.[f] Nam nec tu agitare[r] et insequi[s] poëtas in-

q *Severa objurgatione.* r *Exagitare.* s *Insectari.*

editionibus, *curarum.* Brotier.—7 Mss. Vatic. *sufficeris.*—8 Acidalius temere *imposuisses*, vel *imperasses.* Vulgatum bene habet. Cf. Gronov. *Oberl.*—9 Mss. Vatic. *Græculorum.*—10 Sic mallet eruditus Pithœus. Ceteri cum Brotier. Gronov. et Ryckio habent *aggregares.*

NOTÆ

mine et gloria ipsius patroni; in quibus sæpe agitur fortuna, et salus dignitas ipsius oratoris. Intelligit *causas;* quippe statim: 'cum tot amicorum causæ ... in forum vocent.'

c *Negotium importasses*] Livius lib. XXIV. 'Discordia civilis quas importet clades.' Lib. XXXIX. 'Ne quid eæ conjurationes fraudis occultæ aut periculi importarent.' *Gronovius.*

Importasses] Malim, *imposuisses;* sed nihil muto.

d *Domitium*] Hic intelligit Neronem. Sic per contumeliam ei reddebant privatum nomen. Apud Sueton. 41. 'Nihil autem æque doluit quam ....pro Nerone Ænobarbum appellatum.' Sic et Vespas. 15. 'Helvidio Prisco, qui reversum ex Syria solus privato nomine Vespasianum salutaverat..non ante succensuit,' &c. Debuit addi Cæsar, Imperator, aut quid simile, honoris causa. Sic et Britannicus Neronem offendit, cum eum adoptatum a principe privato vocabulo salutasset.

Domitium et Catonem] Duæ tragœdiæ sunt, quarum quæ *Domitius* inscripta erat, *Catonem* præcesserat: quod patet infra c. 11. 'Recitatione tragœdiarum ingredi famam auspicatus sum; tum quidem cum in Nerone improbam et studiorum quoque sacra profanantem vaticinii potentiam fregi.' Alii volunt, *aggregare.* Sed vetusta lectio præferenda, et prægnantioris sensus esse videtur.

e *Aggregares*] Lego, *adgregare.* Pithœus. Recte *aggregares*, quasi diceret: Etiam si non novum tibi ipse negotium importares, nempe *Domitium et Catonem;* id est, novas tragœdias, quod idem est, ac si 'nostras quoque historias et Romana nomina Græcorum fabulis aggregares.' Tragœdiæ sunt fabulæ; et tum veræ historiæ tractabantur instar fabularum Græcarum.

Aggregares] Id est, eodem stylo, et eadem eloquentiæ scenicæ forma, exequereris historias Rom. licet veras, qua Græci suas fabulas et inania poëtarum commenta celebrant.

f *In consuetudinem vertisset*] Minus auctoritatis habent, qui contentionibus et rixis sæpius lacessunt, et perpetuo contradicunt.

termittis, et ego, cui desidiam advocationum objicis,[1][f] quotidianum hoc patrocinium defendendæ adversus te poëticæ[2] exerceo. Quo lætor magis, oblatum nobis judicem,[g] qui me vel in futurum vetet versus facere, vel, quod jam pridem opto, sua quoque auctoritate compellat, ut omissis forensium causarum[3] angustiis,[h] in quibus satis mihi superque

[f] Cui *inertiam studiorum forensium, et omissas relictasque advocationes* objicis.

1 Sic bene Lipsius e Ms. Farnes. Perperam in veteribus editionibus, *desidiam advocamur, quotidianum*, &c. Brotier.—2 Ita bene adhuc Lipsius e Ms. Farnes. In veteribus editionibus, *defendens adversus te poetice*. Idem.—3 Ita Mss. Vatic. Sic quoque placebat Schelio et Ernesto. Libri editi, *forensium musarum*: et sic Gronovius et Ryckius. Heinsio placebat *curarum* vel *tricarum*.

NOTÆ

[g] *Judicem*] Secundum scil. qui me vel vetet versus facere imposterum, vel me ad id sua auctoritate compellat.

[h] *Omissis forensium Musarum angustiis*] Agrestioribus Musis, ut scribit Cicero, causas forenses se relinquere philosophi dicebant. 'Omnis ubertas,' inquit, 'et quasi sylva dicendi ducta ab illis est; nec satis tamen instructa ad forenses causas, quas, ut illi ipsi dicere solebant, agrestioribus musis reliquerunt.' Loquitur hic Maternus ille poëtices patronus, qui eloquentiæ forensi paulo iniquior, advocationibus 'curas et solicitudines, et necessitatem quotidie aliquid contra animum faciendi,' ascribit: qui 'forum insanum et lubricum,' qui 'famam eloquentiæ forensis pallentem' appellat. *Schelius*.

Angustiis] Forte *angustas Musas forenses* vocat, præ musis sacris et augustis, quæ præsunt carminibus, quæque in theatris, in libris, et in ore versantur omnium mortalium; quas Cothurnus scil. et Syrma decet, quæ et grandiora sibi proponunt argumenta, regum, principum, et imperatorum cædes, atque regnorum et provinciarum clades ingentes. Cum contra causæ forenses ad privatos sæpe viros spectent, aut ad modicos magistratus, et ad suam ætatulam, et locis privatis, ac foro et judiciis urbis et basilicis claudantur et limitentur. Sic infra c. 10. 'Nobis [advocatis] satis sit privatas et nostri sæculi controversias tueri,' &c. Et etiam, quia profani, qui talia tractant perversa hominum negotia: cum contra carmina, velut divinitus ex animo et ore vatum, quasi cœlestes voces profluant. Sunt quippe hæc congrua Diis et oraculis effata; et vates hymnos laudesque Deorum sæpius celebrant: quare et divinæ et *augustæ* videntur hæ musæ, ratione loci, otii, et silentii, ratione materiæ, ratione modi, compositionis, et afflatus. Nec eæ locis, aut civitatibus aut temporibus ullis clauduntur; pertinent ad omnia loca, tempora, et ad omnes omnino mortales. Ideoque sic pro jure suo disserit Maternus: 'ut omissis Musarum forensium angustiis, sanctiorem istam et augustiorem eloquentiam colam.' Eloquentiam, scil. carminum et versuum. Et ibid. 'Ego vero omnem eloquentiam, omnesque ejus partes sacras et venerabiles puto: nec solum

sudatum est, sanctiorem istam et augustiorem eloquentiam colam.

5. Ego vero, inquit Secundus, antequam me judicem Aper recuset, faciam, quod probi et modesti[1] judices solent, ut in his cognitionibus se[2] excusent,[i] in quibus manifestum est, alteram apud eos partem gratia[3] prævalere. Quis enim nescit, neminem mihi conjunctiorem esse et usu amicitiæ et assiduitate contubernii, quam Saleium Bassum, cum optimum virum, tum absolutissimum[u] poëtam? porro, si poëtica accusatur, non alium video reum locupletiorem.[v]

Securus sit, inquit Aper, et Saleius Bassus et quisquis alius studium poëticæ et carminum gloriam fovet, cum causas agere non possit. Ego enim, quatenus[w] arbitrum litis hujus inveni, non patiar, Maternum societate[j] plurium[4]

[u] *Præstantissimum, perfectissimum.*
[w] *Quando quidem, quoniam.*
[v] *Manifestiorem.*

1 Ms. Vatic. 1862. *moderati judices.*—2 *Se* abest a libris editis. Omissum eta Ryckio et Gronovio. In editione principe antiqua manu recte additum reperi. *Brotier.*—3 Ita editiones veteres et recentiores. Male in Lipsianis libris, *gratiæ.* Idem. Correctionem Lipsii Pichena recepit.—4 Locum hunc optime restituit P. Pithœus. Corrupte in veteribus editionibus, *et ego enim ....arbitrium....inveniri....solicite plurimum defendi.* Bene Ms. Farnes. *societate plurium.* Antiqua quoque manu in editione principe emendatum, *inveni.*

NOTÆ

cothurnum vestrum,' &c. Et c. 12. ad carmina scil. facienda, 'secedit animus in loca pura atque innocentia, fruiturque sedibus sacris. Hæc eloquentiæ primordia, hæc penetralia. Hoc primum habitu cultuque commodata mortalibus, in illa casta et nullis contacta vitiis pectora influxit. Sic oracula loquebantur.' Ibid. 'Nec ullis aut gloria major, [quam vatibus,] aut augustior honor: primum apud Deos quorum proferre responsa, et interesse epulis ferebantur,' &c. Eo sensu Musæ forenses angustæ et limitatæ, præ musis illis sanctis ac divinis; præ carminibus, quæ augusta, et quasi divinitus afflata, instar cœlestium oraculorum censentur.

i *Excusent*] Excusant, seu recusant esse judices *in his cognitionibus*, causis, ac judiciis, *in quibus manifestum est*, adversariorum alterum apud eos *gratia prævalere.*

j *Societate*] Sic infra c. 16. 'Nec æquo animo perferre hanc nostram pro antiquorum laude concordiam.' Et infra: 'Non enim..... indefensum nostrum sæculum patiar hac vestra conspiratione damnari.' Et *conspiratio, concordia, societas*, hic unum et idem sunt.

Societate plurium] Defenderetur societate plurium, si simul et defenderentur alii poëtæ; sed parcit Aper aliis vatibus, qui non aliud possunt, et ipsum solum Maternum arguit, 'quod [scil.] natus ad eloquentiam

defendi: sed[5] ipsum[k] solum apud vos[6] arguam,[l] quod natus ad eloquentiam virilem[m] et oratoriam, qua parare[7] simul et tueri amicitias, asciscere nationes,[8] complecti provincias, possit, amittit[n] studium, quo non aliud in civitate nostra vel ad utilitatem fructuosius,[9] vel ad dignitatem amplius, vel ad urbis famam pulchrius, vel ad totius Imperii atque omnium gentium notitiam illustrius excogitari potest. Nam, si ad utilitatem vitæ omnia consilia factaque[10] nostra dirigenda sunt, quid erit tutius,[11] quam eam exercere artem, qua semper[o] armatus præsidium amicis, opem alienis, salutem periclitantibus, invidis vero et inimicis metum et terrorem ultro feras,[12] * ipse securus et velut quadam perpetua potentia ac potestate munitus? cujus vis et utilitas, rebus prospere[13] fluentibus,[p] aliorum præsidio[14] et tutela intelligi-

* *Inferas.*

Brotier. Tò *et* ante *ego enim* Bipont. mutant in *at*.—5 Gronovius cum Ryckio et Brotier. *sed et ipsum*. Rhenanus corrigit *sed id ipsum:* Muretus *sed ipsum*.—6 Ita bene Lipsius et Ernestus. In veteribus editionibus, *apud eos*. Brot.—7 Mss. Vatic. *parere*.—8 Ita libri omnes editi. In Ms. Vatic. 1862. *necessitates*. Mss. Vatic. 1518. et 4498. *necessitudines*.—9 Schulting. hic inserendum putat, *vel ad voluptatem honestius*, quia c. seq. de voluptate eloquentiæ agitur, inter honestas voluptates relata. *Oberl*.—10 Sic bene Lipsius et Ernestus e libro Rom. In veteribus editionibus, *facta nostra*. Mss. Vatic. 1518. et 4498. *factaque per nostra*. Brotier.—11 Ita Puteolanus et recentiores. In Mss. Vatic. *quid est*. Editio princeps, *quid enim*. Acidalius mallet *utilius*.—12 Mss. Vatic. et editiones veteres, *ferat*.—13 Ita Mss. Vatic. Male veteres editiones, *prope fluentibus*. Postea emendatum, *probe:* [quod et Ryckius et Gronovius recepere.] *Brotier*.—14 Ms. Vatic. 1862. *profugio*.

NOTÆ

virilem et oratoriam, [omittit tale studium,] quo non aliud fructuosius,' &c.

[k] *Sed ipsum*] Lego, *sed id ipsum*. Rhenanus. Forte, *sed hoc ipsum solum*.

[l] *Apud vos arguam*] Ita malo, quam *apud eos*. Lipsius. Non male, *apud eos:* scil. apud istos plures.

[m] *Virilem*] Quasi effœminata et mollior sit poëticæ et carminum eloquentia, quod quandoque verum, quandoque et fallere possit. Nam in Domitio v. g. quidni lacessatur Calvus iterum Nero? et in Catone forte ipsi principes, aut certe primores civitatis? in quo requiritur summa constantia: nec sine certo discrimine tales arguuntur palam.

[n] *Amittit*] Omnes præferunt, *omittit:* non male tamen *amittit*, eodem fere sensu; ut *offerre* et *afferre:* validioris sententiæ vox *amittit*. Nam *amittit* simul ingentes opes et magnam gloriam, qui tale studium negligit; *amittit* eloquentiam, qui non exercet.

[o] *Semper*] Semper armatus et semper præsidium amicis.

[p] *Rebus probe fluentibus*] Distingue

tur:[y] sin proprium periculum[q] increpuit,[15] [z] non Hercule lorica aut[16] gladius[r] in acie firmius munimentum, quam reo et[17] periclitanti[s] eloquentia,[n] præsidium simul et telum,[t] quo propugnare pariter et incessere, vel[18] in judicio,[u] sive in Senatu, sive apud Principem possis. Quid aliud infestis patribus nuper Eprius Marcellus, quam eloquentiam suam, opposuit? qua[19] accinctus[v] et minax, disertam quidem, sed inexercitatam et ejusmodi certaminum rudem,[w] Helvidii

[y] Rebus *tuis prospere* fluentibus, *vis eloquentiæ tuæ ex aliorum præsidio* intelligitur. [z] *Ingruit, terret, minatur.*

Mss. Vatic. 1518. et 4498. *perfugio.*—15 In veteribus editionibus, *periculum irrepat.* Bene Lipsius e Ms. Farnes. *increpuit.* Brotier.—16 Sic optime Rhenanus. In Mss. et veteribus editionibus, *loricæ gladius.* Idem.—17 Ita veteres edd. Sic quoque placebat Acidalio. Frustra Lipsius et recentiores *eloquentiæ.* Brotier. *Eloquentia*, Gronov. et Ryckius habent.—18 Acidalius delet copulam, quod Schulzio placet. *Oberl.* Mallet Muretus *sive in judicio.*—19 Brotierus ceterique *qui accinctus.* Recte emendatum *qua.* Sic paulo

NOTÆ

sic: 'Cujus vis et utilitas rebus probe fluentibus, aliorum præsidio et tutela intelligitur: sin proprium periculum increpuit,' &c. *Pithœus.* Nec male, *prospere fluentibus, &c.* Livius VII. 'Campanos quidem haud dubie magis nimio luxu, fluentibus rebus, mollitiaque sua, quam vi hostium victos esse.' Tacitus Annal. XV. 'Nec præsentia prospere fluebant.'

[q] *Proprium periculum increpuit*] Recte sic: nam Cicero in Catilin. 'quicquid increpuerit, Catilinam timeri.' Livius: 'unde si quid increpet terroris.'

[r] *Lorica aut gladius*] Utrumque *munimentum* est. Lorica tegit, gladius ferit ac defendit; utrumque *præsidium simul et telum.* Lorica *propugnat* miles, et gladio incessit.

[s] *Reo et periclitanti*] Idem est: sic synonyma miscere amat. Paulo supra, *potentia ac potestate munitus;* et sic passim toto libro.

[n] *Eloquentia*] Sic forte legendum: non *eloquentiæ.*

[t] *Præsidium simul et telum, &c.*] Cicero de Oratore: 'Quid autem tam necessarium, quam tenere semper arma; quibus vel tectus ipse esse possis, vel provocare integros, et te ulcisci lacessitus.'

[u] *In judicio*] Centumvirali v. g. Et *apud principem* multæ agebantur causæ, quas sibi ipse reservabat; præcipue quæ ad fiscum, aut ad rem militarem pertinerent: idque in urbe et sæpe extra urbem in prædiis, seu villis principalibus cognoscebat: quod et nunc usurpatur apud reges Galliarum.

[v] *Qua accinctus*] Alii, *qui accinctus.*

[w] *Certaminum rudem*] Qui certe disertus et senatorio more causas aut sententias in senatu facunde tuebatur, ut vir quidem bonus, ut civis, ut senator optimus; at non perinde acri aut minaci ore, ut delator ille atrox, et perpetua contentione bonis omnibus infestus.

sapientiam elusit.[x] Plura de utilitate non dico, cui parti[20] minime contradicturum[y] Maternum meum arbitror.[21]

6. Ad voluptatem oratoriæ eloquentiæ transeo, cujus jucunditas non uno aliquo[1 z] momento, sed omnibus prope diebus et prope omnibus horis contingit. Quid enim dulcius libero et ingenuo animo et ad voluptates honestas nato, quam videre plenam semper et frequentem domum[2] concursu splendidissimorum hominum? idque scire non pecuniæ, non orbitati, neque officii alicujus administrationi,[3] sed sibi[4] ipsi, dari?[a] illos[5] quinimmo orbos et locupletes et potentes[6] venire plerumque ad juvenem et pauperem, ut aut sua, aut amicorum discrimina commendent. Ullane tanta ingentium opum ac magnæ potentiæ voluptas, quam spectare homines veteres[7] et senes[b] et totius urbis[8] gratia[c] sub-

ante 'arte qua armatus.' *Oberl.*—20 Ita Mss. Vatic. Lipsius, et recentiores. Male Ed. pr. *cui partim:* unde Puteolanus et alii [cum Ryckio et Gronov.] *cui præsertim*. Brotier.—21 Gronovius mallet *arbitrer;* quod et placet Ernesto. Ryckius quoque et Brotierus *arbitrer* recipiunt.

1 Ita Mss. Vatic. et sic placebat Schurzfleischio. In libris editis, *uno alieve:* [et sic Gronov. et Ryckius.] Unde tentabat Gronov. *alterove*. 'Unum aliquem diem' dixit Tullius 4. in Verrem. *Brotier.*—2 Ex Mss. Vatic. dedit Brotierus *domum suam*. At *suam* abest e libris editis.—3 Ante Lipsium legebatur *officiis alic. administrandis.*—4 Frustra Gronovius, *tibi ipsi*. Brotier.—5 Mss. Vatic. 1862. et 1518. *istos.*—6 Ita Lipsius e Ms. Hæc *et potentes* absunt ab editionibus veteribus.—7 Hoc *veteres* delebat Acidalius.—8 Sic Pi-

NOTÆ

[x] *Helvidii sapientiam elusit*] Tac. Hist. IV. 6. 'Helvidius ruina soceri [Thraseæ] in exilium pulsus, ut Galbæ principatu rediit, Marcellum Eprium delatorem Thraseæ accusare aggreditur. Ea ultio, incertum major an justior,' &c. Et cap. 43. Cum ingrueret Helvidius: Marcellus, 'velut excedens curia, Imus, inquit, Prisce, et relinquimus tibi senatum tuum: regna, præsente Cæsare. Sequebatur Vibius Crispus, ambo infensi, vultu diverso, Marcellus minacibus oculis, Crispus renidens,' &c.

[y] *Cui parti minime contradicturum*] Ita vetus liber, et recte. Infra: 'Ne illi quidem parti sermonis ejus repugno.'

[z] *Uno aliquo*] Sic forte legendum pro vulg. *uno alieve*.

[a] *Sed sibi ipsi, dari*] Malim, *tibi ipsi*. Gronovius. Sufficit *sibi ipsi:* de oratore loquitur in tertia persona, quasi sic diceret, *Quid dulcius* oratori, *quam videre* plenam domum? *idque* eum *scire, non pecuniæ, &c. sed sibi ipsi dari*.

[b] *Veteres et senes*] Terentius Eun. 'Hic est vetus, vietus, veternosus senex.' Alia tamen ibi ratione. Et Tibullus: 'In veteres esto dura puella senes.' Et Plaut. Mercat. II. 2. 'Acheronticus Senex, vetus, decrepitus.' *Acidalius.*

[c] *Et totius orbis gratia*] Fuit cum

nixos, in summa omnium rerum abundantia, confitentes, id quod optimum[9] sit, se non habere? Jam vero, qui togatorum comitatus et egressus! quæ in publico species![d] quæ in judiciis veneratio! quod[10] gaudium consurgendi assistendique[11] inter tacentes,[e] in unum conversos: coire populum et circumfundi coronam[12] et accipere affectum, quemcumque orator induerit![13] Vulgata dicentium gaudia, et imperitorum quoque oculis exposita, percenseo.[f][14] Illa secretiora, et tantum ipsis orantibus nota, majora sunt. Sive accuratam meditatamque affert[15] orationem; est quoddam sicut ipsius dictionis, ita gaudii, pondus et constantia:[g] sive novam et recentem curam[h] non sine aliqua trepidatione ani-

thœus et recentiores. In Mss. Vatic. et editionibus veteribus *orbis*.—9 Male tentat Gronovius, *id quod apud te sit*. Brotier.—10 Mss. Vatic. *quod id gaudium*.—11 Mallet Ernestus *dicendique*. Heinsius *consurgenti assistentique*.—12 Brotierus cum Gronovio, Ryckio ceterisque *coram* pro *coronam*. Acidalius et Schelius mallent *coronam*, quod probavit Ernestus et edidit. Sic et Bipont.—13 Ita Lipsius et recentiores. In veteribus editionibus *induxerit*. Mallet Schurzfleischius *respexerit*.—14 Ita bene editiones veteres et recentiores. Male in mediis quibusdam, *parva censeo*. Brotier.—15 Sic libri omnes editi. In Ms. Vatic. 1862. *profert*. Ms. Vatic. 4498. *fert*. Ms. Vatic.

NOTÆ

legerem, *totius orbis*, vel *ipsius orbitatis gratia*. Amm. Marc. ut alios omittam: 'Vilia omnia existimant præter orbos et cœlibes; nec credi potest, qua obsequiorum diversitate colantur homines sine liberis Romæ.' *Pithœus*. Approbo, *urbis;* nec tamen displicet, *orbis*, id est, imperii Rom. Nam certe toto orbe late imperabant locupletissimi illi ac potentissimi senes. Et distinguere statim videtur urbem ab orbe, cum addit: 'Jam vero qui togatorum comitatus, et egressus?' &c. Et supra cap. 5. 'Amittit studium, quo non aliud ... vel ad urbis famam pulchrius, vel ad totius imperii atque omnium gentium illustrius excogitari potest.'

[d] *Quæ in publico species*] Qualis pompa! quale in publico spectaculum!

[e] *Tacentes*] Sic sume, quasi scripsisset, Tacentes et in unum conversos, coire populum, &c.

[f] *Percenseo*] In libris vett. *parva censeo:* quod forte retinendum. Nam statim opponit, *majora sunt*. Alii, deletis his vocibus, sic legunt: *exposita percenseo. Illa secretiora et tantum ipsis orantibus nota. Sive accuratam, &c.* Sed nihil ad rem.

[g] *Constantia*] Gravitas et *constantia* lætitiæ, intus et in animo est dicentis; quia diu et serio meditata oratio est. Sic magis sibi constat, et quasi magis solida est ea lætitia: ut pondus curæ, ita et gaudii.

[h] *Novam et recentem curam*] Vox *curam*, videtur supervacua. Intelligenda enim ex præcedentibus, nova et recens oratio: quanquam pro oratione aut quovis scripto *curam* dice-

mi[16][i] attulerit; ipsa solicitudo commendat eventum et lenocinatur voluptati. Sed[j] extemporalis audaciæ atque ipsius temeritatis vel præcipua jucunditas est.[k] Nam in[17] ingenio

1518. *proferre.*—16 Ita Pichena et recentiores omnes. In Mss. Vatic. et Edd. veteribus *animus.*—17 Sic bene Pithœus et Acidalius. Præpositio abest

NOTÆ

rent. Tacitus Ann. III. 'Si effectis, in quæ tendi, plures ad curas vitam produxero.' Martialis epigr. I. 67. 'Secreta quære carmina et rudes curas.' Epig. 108. 'Condere victuras tentem per sæcula curas.' Sed hic quidem ea vox sententiæ loci non conveniat. Inest enim ei significatio laboris et industriæ cujusdam. At hic oratio intelligitur nova et subito diligentiusque facta. Opponitur enim superiori illi *accuratæ meditatæque* orationi, ut vocabat. *Acidal.*

Novam] *Nova* est ea cura, quia subita et extemporalis est, quia subito, ut nascitur animo, simul et profertur: quod non fit tamen sine trepidatione animi, aut sine solicitudine, ne quid scil. desit aut redundet, ne quid repentinum et æstu atque impetu nimio prolatum causæ officiat. Sed cum bene cedit, hæc ipsa cura, hæ ipsæ angustiæ animi eventum mire commendant, et hoc ipso veluti lenocinio aliquo novo et ascititio augetur maxime voluptas dicentis.

Curam] Vocabant omne genus orationis et scripti libri *curæ* nomine, indistincte, sive accurata, sive minus sedula ea oratio esset: et hic opponit *recentem curam accuratæ et meditatæ* orationi; quæ *cura*, quo minus diligens, eo majori *trepidatione animi* afferebatur proferebaturque: et tum *solicitudo* ista maxime nobilitabat *eventum*, si prospere succederet, ut qui majorem ingenii vim, velut in discrimine subito demonstraret: et quo magis subita ea *cura*, eo magis *cura* fuit, et sic vocari debuit. Eo major cura, quo magis recens, et quo minus accurata aut meditata oratio fuit: nam tum majorem anxietatem animi affert; quia fere imprudentiæ est, tale discrimen subire sine præcedenti meditatione et cura. Præceps est hæc et inconsulta oratio, quamvis sæpe tamen vehementior et felicior sit ex æstu et ardore ingenii: et quæ non sine trepidatione animi incipitur, si prospere evenerit, hoc ipso celebratur, quod fuit audacior, extemporalis, et inconsulta. Commendatur eo magis ingenium, quo minor præparatio fuit.

[i] *Non sine aliqua trepidatione animi*] Plin. Epist. v. 17. ubi de Calpurnio Pisone, nobili juvene, recitante elegos in auditorio inter amicos: 'Commendabat hæc voce suavissima, vocem verecundia, multum sanguinis, multum solicitudinis in ore, magna ornamenta recitantis. Etenim, nescio quo pacto, magis in studiis homines timor, quam fiducia decet.' Infra, 'tam notabiliter [alii *nobiliter*] pro fratre recitante, primum ejus metus, mox gaudium eminuit.'

[j] *Sed*] Malim, *et extemporalis audaciæ ....ea præcipua jucunditas est.*

[k] *Extemporalis audaciæ atque ipsius temeritatis vel præcipua jucunditas est*] 'Maximus studiorum fructus est, et velut præmium quoddam amplissimum longi laboris, ex tempore dicendi facultas,' ut ait Fabius. Idem libro x. c. 1. 'Vivunt enim omnia et moventur, excipimusque nova illa,

quoque, sicut in agro, quanquam alia diu[18] serantur atque elaborentur, gratiora[l] tamen, quæ sua sponte nascuntur.

7. Equidem, ut de me ipse[1] fatear, non eum diem lætiorem egi, quo mihi latus clavus[m] oblatus est, vel quo homo novus et in civitate minime favorabili[n] natus, Quæsturam, aut Tribunatum,[o] aut Præturam accepi: quam eos,[*] quibus mihi, pro mediocritate hujus quantulæcumque in dicendo facultatis, aut reum prospere defendere, aut apud Centumviros causam aliquam feliciter orare, aut apud Principem ipsos illos libertos et Procuratores[p] Principum tueri et de-

* *Quam eos dies quibus, &c.*

a veteribus Edd. [ut a Ryck. et Gronov.] *Brotier.*—18 Non illa sana puto: *quanquam alia diu serantur*: non enim satis respondent sequentibus: *gratiora tamen.* An fuit *quanquam utilia* vel *utiliora, quæ serantur, &c.* Ernest.

1 Ita Edd. veteres et recentiores. In Mss. Vatic. et Edd. mediis *de me ipso*;

NOTÆ

velut nascentia, cum favore ac solicitudine. Nec fortuna modo judicii, sed etiam ipsorum, qui orant, periculo afficimur.' Idem: 'Ad dicendum etiam pudor stimulos addit, et dicendorum expectata laus; mirumque videri potest, quod cum stylus secreto gaudeat, atque omnes arbitros reformidet, extemporalis actio auditorum frequentia, ut miles congestu signorum, excitatur. Namque et difficiliorem cogitationem exprimit et expolit dicendi necessitas, et secundos impetus auget placendi cupido. Adeo præmium omnia spectant; ut eloquentia quoque, quanquam plurimum habeat in se voluptatis, maxime tamen præsenti fructu laudis opinionisque ducatur.'

[l] *Gratiora*] Quia magis luxuriantur, et quasi lætius efflorescunt.

[m] *Latus clavus*] Qui dabatur juvenibus senatoriis, ut equestribus angustus clavus; specimen patriciæ nobilitatis, aut splendoris equestris.

[n] *Et in civitate minime favorabili*] Nulla fere civitas favorabilis homini novo: et quædam forte etiam minus favorabiles talibus, quam Roma ipsa. Forte et ipsa eadem nonnullis minus favorabilis, pro libidine ac livore vulgi fere vesani, et cujus est in auram omnem versatile ingenium. Tac. Hist. II. 20. de Alieno Cæcina: 'Ornatum ipsius .... tanquam læsi gravabantur: insita mortalibus natura, recentem aliorum felicitatem ægris oculis introspicere, modumque fortunæ a nullis magis exigere, quam quos in æquo videre.'

Minime favorabili] Forte parum favorabilis civitas hoc ipso tantum, quia *homo novus* erat.

[o] *Quæsturam aut tribunatum*] Ea prima munia, ii primi honores, quos capesseret juvenis in Repub. postea ædilitatem, præturam, consulatus, et sacerdotia adepturus.

[p] *Libertos et Procuratores*] Hi fere pro eodem sunt hoc loco. Non enim defenduntur liberti *apud principem*, nisi quia *procuratores*, vel dispensato-

fendere datur. Tum mihi supra Tribunatus et Præturas et Consulatus ascendere videor, tum habere, quod, si non[q] in animo[2] oritur, nec[3] codicillis datur, nec cum gratia venit.[r]

quod et dedit Rhenanus.—2 Corruptio clara, nec medicina hic a libro. Pithœus tentat, *Tum habere, quod non in alvo oritur*: quod capio haud satis. Anne *in albo* voluit dicere? et Prætorum jus formulasque intellexit? Fortasse etiam, *quod scilicet* (ita enim illud, *si*, diducam et extendam) *non in atrio oritur*. Præcesserat enim de plena et splendenti domo, concursu salutantium. Rodolphi lectionem, sive conjectura est, non omitto, qui in prioribus verbis legit, *tum supra me abire*. Lipsius. Simile est, quod Dousa ad Petron. I. 16. *tum in cœlum abire*. Melius Muretus: *tum habere, quod*: si modo et cetera ad hanc rationem perpurgasset: nam verba *si non in alio* haud dubie sunt corrupta. Huetius corrigebat, *tum habere, quod in se, non in alio, oritur*: id recepit Broterius, et est sensu optimum: Conjeci *habere, quod, si non in ipso oritur, &c.* Nam *se* in hac forma Latinum non est. *In* ante *codicillis* recte abest Mss. Vatic. apud Broterium. *Ernest.* Verissima conjectura Freinshemii, quam recepi. Ex *aïo*, sic scribi solebat *animo*, factum est *alio*. Bipont. dabant *in suo*. Nodellus in Obs. crit. 8. Campis 1781. *in aula*. Schulze verba *si non in alio oritur* delet. Reliqua doctorum commenta hic, cui lubet, dabit Excursu suo II. p. 168. Mihi sic otium fecit. *Oberl.*—3 Ita Mss. Vatic. Libri

NOTÆ

res, vel administri rei alicujus publicæ. Liberti igitur procuratores; at vice versa non omnes procuratores liberti. Nam sæpe equites Rom. id munus gessere: hi scil. procuratores Cæsaris erant in multis provinciis.

[q] *Tum abire quod si non*] Tentabam: *tum habere quod non in alios congeritur*, (vel *confertur*:) *nec in codicillis datur*. Ut infra capite 8. 'Quia Vespasianus, venerabilis senex et patientissimus vir, bene intelligit, ceteros quidem amicos suos niti iis, quæ ab ipso acceperint, quæque ipsi accumulare et in alios congerere promtum est; Marcellum autem et Crispum attulisse ad amicitiam suam, quod non a principe acceperint, nec accipi possit.' Possis etiam Pithœi conjecturam simpliciter interpretari. Nam pluris illa sunt, quæ ab alio non accepimus. Aristoteles libro III. de moribus, ait, quod hoc a nobis ipsis habeamus; atque adeo a primo ortu, quod abhorremus a vitiis, illud maximum esse ait, et pulcherrimum, 'et quod ab altero non possis accipere neque addiscere.' Idem Topicorum III. 'Magis concupiscendum esse' dicit, 'quod ab alio accipi non possit, quam quod possit.' *Schelius.* Legendum videtur: *tum habere, quod (si non in animo oritur) nec in codicillis*. Frequens etiamnum est, pro *animo*, scribi *aïo*. Sed per *codicillos*, intelligit principum literas, quibus administrationes mandabant. Tacitus in vita Agricolæ 40. 'Codicillos, quibus ei Syria dabatur.' *Freinshemius.*

Tum abire] Alii aliter legunt: *tum habere quod in alvo oritur*. Pithœus. Anne *in albo*, voluit dicere, et prætorum jus formulasque intellexit? Forte sic leg. *quod scilicet non in atrio oritur*. Præcesserat enim de plena et splendenti domo, et concursu salutantium. *Lipsius.*

Tum supra me abire. Rodolphus. *Tum in cœlum abire.* Douza ad Petron. I. 16. *Tum habere quod non in tabulis diribitur, &c.* Ut respiciat ad

Quæ fama et laus[s] cujusvis[4] artis cum oratorum gloria comparanda est, qui non illustres[5] in urbe solum, apud negotiosos et rebus intentos, sed etiam apud juvenes et adolescentes, quibus modo recta[6] et indoles est[t] et bona spes sui?

editi *in codicillis:* et sic Ryckius et Gronov.—4 Ita Lipsius et recentiores omnes. In editionibus veteribus, *quid fama.* Beroaldus emendavit, *cujusvis:* antea editum, *cujus.*—5 Mss. Vatic. 1862. et 4498. *non illustres et non in Urbe solum.* Ms. Vatic. 1518. *non illustres et non solum.*—6 Ita Mss. Vatic. et optime. Sic Tullius, I. de Divin. 86. Quintilianus 'Instit. Orat.' VI. 3. ipseque Tacitus infra cap. 10. *modo* pro *quidem* usurpavere. Perperam libri editi, *quibus morum et indoles est:* quod dedere et Gronovius et Ryckius, omisso *et.* Lipsius e Romana, nescio qua, editione, laudat, *quibus major indoles.* Brotier.

NOTÆ

suffragia in honorum petitionibus, et ad diribitorias tabellas. Dixit ante de præturis et consulatibus. *Acidalius.*

Forte, *tum habere, quod scilicet non in alio hauritur.* Quasi alludens ad aquas, quæ in prædio proprio scaturiunt ultro, nec in alieno agro hauriuntur, nec quæruntur procul. Quod si tot interpretibus non est reperta vera lectio, forte saltem verus sensus intellectus est: et in re, eodemque sensu plane conveniunt omnes. Forte, *et tunc habere, quod nec in alio oritur, nec, &c.* quasi diceret, se opes habere, quæ nec in alio agro nascuntur, nec ex libitu aut arbitrio alieno pendent. Infra cap. 9. 'Hi enim [versus] Basso domi nascuntur.' Et 'quanto tamen pulchrius.... se ipsum colere, suum genium propitiare, suam experiri liberalitatem?'

[r] *Nec codicillis datur, nec cum gratia venit*] Solebat enim princeps honores quibusdam largiri ex suo arbitrio, et id in codicillis, de quo ritu erudite et diligenter Lipsius ad Ann. XIII. Quanquam trahere hanc dictionem etiam ad testamentales legationes possis, quæ in codicillis olim concipiebantur. Hæc, *cum gratia venit*, ad honorum impetrationem manifeste referenda, etsi et illud ipsum scribi malim, abjecto *cum: nec gratia venit.* Acidalius. Melius, *cum gratia.*

[s] *Quæ fama et laus*] Desideratur transitiva particula, (forte, *jamque fama, &c.*) transit enim a voluptate *artis* oratoriæ ad dignitatem. *Acidalius.* Non opus est tali particula, quæ facile suppletur per mentem.

[t] *Adolescentes, quibus morum indoles est*] Romana editio, *quibus major indoles.* Lipsius. Muretus, *quibus modo et indoles est.* Atque *et*, sane etiam in vulgatis libris. Ego aliter, *quibus et majorum indoles est, et bona spes sui.* Nam Sueton. Aug. 8. ad hujus auctoris exemplum: 'approbata etiam cito morum indole super itineris industriam.' *Acidalius.* Nihil muto. Plautus Trinummo: 'qui ipsus se contemnit, in eo est indoles industriæ.' Corn. Nepos in Eumene: 'Fulgebat jam in adolescentulo indoles virtutis.' Justinus libro XXXIX. 'In suorum quisque vestigia intentis magna indoles virtutis enituit.' Nam *mores*, κατ' ἐξοχὴν, boni mores. Ut apud Senecam 'periere mores.' Itaque *morum indoles*, et *indoles virtutis*, et *indoles industriæ*, hic eadem res est. *Gronovius.* Forte τὸ *morum*, hoc est, ingenii, solertiæ, et industriæ, ut idem sit hic *morum indoles*, ac ingenita virtus animi, ac solertia ingenii et facundia; unde et *spes sui* existebat.

Quorum nomina prius parentes liberis suis ingerunt?[b] quos sæpius vulgus imperitum et tunicatus hic populus[u] transeuntes nomine vocat[v] et digito demonstrat? Advenæ quoque et peregrini, jam[c] in municipiis et coloniis suis auditos, cum primum urbem attigerunt, requirunt ac vultus agnoscere concupiscunt.

8. Ausim contendere, Marcellum hunc Eprium, de quo modo[w] locutus sum, et Crispum Vibium (libentius enim novis et recentibus, quam remotis[x] et obliteratis, exemplis utor) non minus nosci[1 y] in extremis[d] partibus terrarum, quam Capuæ,[z] aut Vercellis,[a] ubi nati dicuntur: nec hoc illis saltem[2] ter millies[b] sestertium præstat (quanquam[e] ad

[b] *Sæpe repetunt referuntque, scil. in exemplum quod æmulentur juvenes.*

[c] *Jam ante, fama scil.* auditos.

[d] *In extremis partibus orbis terrarum, et præcipue imperii Rom.*

[e] *Licet ad has opes pervenerint eloquentiæ beneficio, non tamen ea fama ex tantis opibus venit, sed ex sola facundia.*

1 Vulgo *non minus esse:* [et sic Gronovius, Ryckius, et Brotierus.] Vox deest, quam a me repono: *non minus esse notos in extremis.* Lips. Barthius aliique legunt *non minoris esse.* Recepere Bipont. Ego Schelii conjecturam sequor. *Oberl.*—2 Vulgo legitur, *nec hoc illis alterius ter millies sestertium :* et

NOTÆ

[u] *Tunicatus hic populus*] Minoris sortis plebeculam intelligit, quæ jam eo ævo sæpius tunicata et pænulis induta in publico erat; cum proceres et senatores raro prodirent in publicum, nisi togati. Unde hæc apud Sueton. increpatio Augusti, qui priscos mores observatos voluit; scil. arguendo irridebat ipsos pullatos versu Virgiliano: En 'Romanos rerum dominos gentemque togatam!'

[v] *Vocat*] Appellat, non accit: *vocat* eos, et laudat per admirationem ingenii.

[w] *Modo*] De quo proxime locutus sum, scil. cap. 5.

[x] *Remotis*] Priscis exemplis, quæ scil. jam *remota* sint ab ævo, et memoria nostra. Hi oratores vivebant adhuc.

[y] *Non minus nosci*] Vulgo *esse* pro *nosci:* et sic subintelligenda vox, *auditos*, quæ supra. Alii tamen legunt: *non minus esse notos.* Forte, *non minus esse illustres*, quæ vox absorpta per sequentem, *in extremis.*

[z] *Capuæ*] Capua, urbs Campanorum populorum, prope Vulturnum fluvium: hodie *Santa Maria Maggiore*, vel *delle Gratie*, burgus provinciæ Terræ Laboris, prope fluvium *Garigliano*, in regno Neapolitano. *Tillemonius.*

Capuæ] Uter Capuæ, uter Vercellis natus esset, et uter esset 'habitu corporis contemtus,' incertum: at certe 'neuter moribus egregius.'

[a] *Vercellis*] Vercellæ urbs Libicorum populorum, in Gallia Transpadana regione Italiæ. Hodie *Vercelli* aut *Verceil*, urbs tractus *Vercellese* in Pedemontii statu ad orientem: paret

has ipsas opes possunt videri eloquentiæ beneficio venisse)[3] ipsa eloquentia; cujus numen[c] et cœlestis vis multa quidem omnibus sæculis exempla edidit,[d] ad quantam[4] usque for-

sic Gronov. et Ryckius. In morbo locus et defectu. Scribas et distinguas: *nec hoc illis alterius ter millies, alterius bis millies HS. præstat (quamquam ad has ipsas opes possunt videri eloquentiæ beneficio pervenisse) sed ipsa eloquentia, cujus numen, &c.* Quæ addidi satis mihi certa sunt, numero tantum excepto: nam certe utriusque opes exprimere propositum habuit. Rodolphus scribebat: *nec hoc illis utriusque ter millies HS.* quod amplectar, si a libris. *Lipsius.* Huetius *illi alterive:* quod Broterius recepit. Sermo autem est de duobus. Rectius sit *illis alterive:* vel *alterisve:* alii aliter locum expedire tentant. Ceterum bene Freinshemius monuit, orationem non esse absolutam, ni mox legas; *venisse: sed ipsa eloquentia.* Τὸ *sed* absorbuit finalis præcedentis verbi. Sed et infra c. 9. similis locus ἀνακόλουθος est. *Ernest.* Lectio vulgata sic habet: *nec hoc illis alterius ter millies sestertium præstat, quanquam—venisse. Ipsa eloquentia, &c.* Loco desperato aliqua medela affertur a Bip. vulgata lectione leviter mutata eo modo, quem expressi. Sensus iste: nec hoc ter millies sestertium (pondo scil.) illis (Eprio et Crispo) potius est quam ipsa eloquentia. Aliorum conjecturas, quibus *hoc—præstat* est hoc, hanc celebritatem conciliat, exhibet Schulze. *Idem.*—3 Brotierus scribit *sed ipsa eloquentia. Sed* tamen abest a veteribus editionibus. Addendum monent Lipsius, Freinshemius et recentiores. Antea male distinguebatur, *venisse. Ipsa eloquentia, &c.* et sic Ryckius et Gronovius.—4 Mss. Vatic. *ad quam.*

NOTÆ

duci Sabaudiæ. *Tillemonius.*

b *Nec hoc illis saltem ter millies*] Alii aliter legunt: *Nec hoc illis utriusque ter millies.* Rodolphus. *Nec hoc illis alterius ter millies, alterius bis millies sestertium præstat (quanquam ad has ipsas opes possunt videri eloquentiæ beneficio pervenisse,) sed ipsa eloquentia, cujus numen, &c.* Quæ addidi, satis mihi certa sunt, excepto numero tantum: nam certe utriusque opes exprimere propositum habuit. *Lipsius.*

‘Nec hoc illis ter millies sestertium præstat (quanquam ad has ipsas opes possunt videri eloquentiæ beneficio venisse,) sed ipsa eloquentia, cujus,’ &c. *Freinsh.*

Scriptum fuisse existimo; *Nec hoc illis, alterive ter millies sestertium præstat.* Velut incertus ad eam ne summam ambo venerint. *Barthius* Advers. VIII. 44.

Sic forte legendum: *Nec hoc illis, alterius bis, alterius ter millies sestertium præstat, (quanquam ad has ipsas opes possunt videri eloquentiæ beneficio venisse) sed ipsa eloquentia, &c.* Puto, scripserat, *nec hoc illis ter millies sestertium præstat.* Confusionem fecit similitudo vocum, scil. *ter millies,* et *alterius:* ita ut ex voce *ter millies,* aliam vocem *alterius* fabricarint exscriptores aut interpretes parum cauti. Valde probabile sit, ad has usque minutias non descendisse auctorem, ut divitias cujusque seorsim describeret, sed simul: rem totam exsecutum esse. Et indubie illi ambo pares opibus, ut artibus et flagitiis similes erant. Forte scripsit, *bis aut ter millies.* Ter mill. sunt 7,500,000 coronati.

c *Numen*] *Numen* et *cœlestis vis* synonyma sunt, et eundem significatum habent. Cœlestis certe, et quasi divina vis est eloquentiæ: divina illa potentia numen est.

tunam homines ingenii viribus pervenerint. Sed hæc, ut supra dixi,[e] propria[5] et quæ non auditu cognoscenda, sed oculis spectanda habemus.[6] Nam, quo sordidius et abjectius nati sunt, quoque notabilior paupertas et angustia[f] rerum[7] nascentes eos circumsteterunt; eo clariora, et ad demonstrandam oratoriæ eloquentiæ utilitatem[g] illustriora exempla sunt; quod sine commendatione[f] natalium, sine substantia facultatum,[h] neuter moribus egregius, alter habitu quoque corporis contemtus, per multos jam annos potentissimi[8] sunt civitatis, ac, donec libuit, principes fori, nunc principes in Cæsáris amicitia, agunt feruntque cuncta,[i]

[f] *Sine claritudine stirpis, sine imaginibus.*

5 Brotierus cum Ryckio et Gronov. *sed hæc, ut supra dixi, proxima*: et sic Lipsius e Ms. Farnes. In editione principe, *sed habet, ut supra dixi, propriam*. Puteolanus, *propria*.—6 Brotierus cum Ryckio et Gronov. *spectanda haberemus*: et ita editiones veteres et recentiores. Sed *habemus* magis aptum videtur. *Oberl.* Bipont. *proxima .... haberemus*.—7 Ita Puteolanus et recentiores omnes. In Mss. Vatic. et editione principe, *angustia ereptum*. Unde tentabat Rodolphus Agricola, *angustia parentum*: Lipsius, *angustiæ rerum*.—8 In veteribus Edd. *lacuna* est post

NOTÆ

[d] *Exempla edidit*] Multa exempla protulit, ex quibus constat, *ad quantam usque fortunam homines* eloquentia præcellentes *pervenerint*.

[e] *Ut supra dixi*] Totam periodum scripsi, uti in Farnesiano concepta. Non displiceat tamen e vulgatis libris, *propria*, pro *proxima*. Lipsius.

Propria, id est, nostra, seu nostri ævi, et nostræ civitatis; et quæ in oculis jam nunc habemus, et quibus nos viventes videntesque fruimur. Hæc propria simul et proxima exempla.

[f] *Angustia*] Forte *angustiæ*. Sunt 'quorum virtutibus obstat Res angusta domi.' Juven. Qui et ideo laudabiliores, cum emergunt, et famæ nomen inserunt.

[g] *Eloquentiæ utilitatem*] Non agit amplius de utilitate, sed jam de dignitate eloquentiæ. Scribam ergo, *nobilitatem*. Acidalius. Recte, *utilitatem*: nam præcessit de *paupertate* et *angustia rerum*, et sequitur, *potentissimi sunt civitatis*.

[h] *Sine substantia facultatum*] Substantia pro opibus, medii ævi scriptoribus frequens. Nescio an a Græcis sumtum, qui *οὐσίας* vocabulo facultates designant, quod tamen *essentiam* interpretatur Quintilianus. *Schelius.*

[i] *Agunt feruntque cuncta*] Jam nunc sub Vespasiano non rapiebant opes innocentium, nec vastabant aut subvertebant Rempub. ut olim sub Nerone. Sed tamen agebant ferebantque cuncta, prout et quo vellent, vi scil. ingenii et eloquentiæ. Attamen etiam tum non pauca licebant sub principe parum liberali, qui quidem initio *iniquitates* spernebat; sed postea, indulgente fortuna, et accedentibus dominationis magistris, tandem etiam ausus est.

atque ab ipso Principe cum quadam reverentia diliguntur: quia Vespasianus, venerabilis senex et patientissimus vir,[9] [j] bene intelligit, ceteros quidem amicos suos niti iis,[10] quæ ab ipso acceperint, quæque ipsi[11] [g] accumulare et in alios congerere promtum est: Marcellum autem et Crispum, attulisse ad amicitiam suam, quod non a Principe acceperint, nec accipi possit. Minimum inter tot ac tanta locum obtinent imagines ac tituli[12] [k] et statuæ, quæ neque ipsa tamen negliguntur, tam Hercule,[h] quam divitiæ et opes, quas facilius invenies, qui vituperet, quam qui[13] fastidiat. His igitur

[g] *Principi.* [h] Minimum inter tot ac tanta *bona seu decora* locum obtinent imagines, *tam hercule quam divitiæ, &c. Minimum inter hæc tanta locum obtinent imagines, ut certe et divitiæ ipsæ, licet neque imagines, neque divitiæ spernantur.*

potentissimi. Supplevit Lipsius *civitatis:* Rodolphus, *in judiciis.*—9 Brotierus cum Ryckio et Gronov. *patientissimus veri:* 'quod præferrem,' inquit Oberl, 'si esset in libris.'—10 *Iis* deest in edd. priscis. Lipsio debetur.—11 Mss. Vatic. *ipsis.*—12 Sic bene Lipsius e Ms. Farnes. Perperam in veteribus edd. *imagines Attali.* Brotier.—13 *Qui* addidit Ernestus ex edd. vett. Omissum a Ryckio et Gronov. et recentioribus.

NOTÆ

[j] *Patientissimus vir*] Vulgo *veri* pro *vir:* et forte sic *veri* tolerans et sciens senex dicitur, quia *bene intelligit,* discernitque veras virtutes et optimas artes civium a fortuna et opibus; ut quæ scil. non propriæ sint possidentium, sed quæ a majoribus, vel a principe iis conferantur. Quod dicit *ceteros,* scil. *amicos suos niti iis, quæ ab ipso* principe *acceperint, Marcellum autem et Crispum* non accepisse a principe; immo *attulisse ad amicitiam ipsius,* quæ nec dari *nec accipi possint,* et propriis opibus ipsos niti: quæ felicitas paucis contigit.

Patientissimus veri] Quia bene intelligit, vel suopte ingenio et sponte, vel quia ex aliis veritatem discit, ultro volens, et boni consilii facile patiens, quæ non modica laus principis. Bene igitur, et vere *intelligit,* quæ sint dotes ingenii et animi uniuscujusque procerum et aulicorum. *Vere* et recte *intelligit* alios amicos suos niti his beneficiis quæ ab ipso, vel ab aliis dominantibus acceperint; forte quidam nullo merito suo, et quibus fortuna pro virtute fuit; istos vero oratores propriis et ingenitis opibus niti. Sed 'Pauci quos æquus amavit Jupiter, aut ardens evexit ad æthera virtus, Diis geniti, potuere.' Forte *veri,* vel quia *verum* suadebant principi isti oratores; vel potius, quia *verum* affirmat hic iste auctor: et ex hac veritate bene intellecta ipsi principi, suam sententiam firmat.

[k] *Ac tituli*] Tituli appositi statuis, quibus scil. claritudo gentis, magistratus, bella, et res egregie gestæ insculpebantur.

et honoribus[l] et ornamentis et facultatibus refertas domos eorum videmus, qui se ab ineunte adolescentia causis forensibus et oratorio studio dederunt.

9. Nam carmina et versus, quibus totam vitam Maternus insumere optat (inde enim omnis fluxit[i] oratio) neque dignitatem ullam auctoribus suis conciliant, neque utilitates[1] alunt: voluptatem autem brevem, laudem inanem et infructuosam consequuntur. Licet hæc ipsa, et quæ deinde[2] dicturus sum, aures tuæ, Materne, respuant, cui bono est,[3] si apud te Agamemnon aut Jason diserte loquitur? quis ideo domum defensus et tibi obligatus redit? Quis Saleium nostrum, egregium poëtam, vel, si hoc honorificentius est,[m] præclarissimum vatem deducit, aut salutat, aut prosequitur? Nempe, si amicus ejus,[4] si propinquus, si denique ipse[5] in aliquod negotium inciderit, ad hunc Secundum recurret,[6] non ad te, Materne,[7] quia poëta es, neque ut pro eo versus facias: hi etiam[8] Basso domi nascuntur, pulchri quidem et jucundi: quorum tamen hic exitus est, ut, cum toto anno, per omnes dies, magna noctium parte, unum librum extudit[9][j] et elucubravit, rogare ultro et ambire[n] co-

[i] *Initium habuit.* [j] *Non sine multo negotio elaboravit.*

1 Barthius mallet *utilitate se alunt*. At vulgata scriptura retineri potest. *Brotier*.—2 Ms. Vatic. 1862. *quæ deinceps*.—3 Sic bene Lipsius e Ms. Perperam in veteribus editionibus, *crebro est si apud te*. Brotier.—4 *Ejus* a Lipsio est: prius aberat.—5 *Ipse* abest ab editione principe. Puteolanus supplevit, *aliquis*.—6 Gronovius mallet *decurret*.—7 Brotierus ex edit. pr. Spirensis, quam citat Lipsius, cum Ryckio et Gronov. scribit, *aut ad te, Materne non quia, &c.* Sic et Bipont. At potior mihi visa lectio Puteolani; dignaque quam restituerem. Aptior sic sane orationis nexus. *Oberl.*—8 Ceteri Edd. *hi enim*. Sed sic nimis abrupte ad Bassum transit Aper. Lego *hi etiam Basso*, ut saltem hujus laus poëtica cum laude Materni jungatur. Tò *enim* plane absonum erat. Ceterum locum laborare concedo et sentio. *Idem*.—9 Sic Virg. Georg. I. 183. IV. 315. 'extundere artes.' Non ergo opus Heumanni *excudit*. In vett. edd. est *extulit*. Lipsius correxit. *Oberl.*—

NOTÆ

[l] *Honoribus*] Per *honores*, magistratus intelligit. Præturam adeptus erat Marcellus jam olim sub Nerone, forte et postea consulatum. Per *ornamenta*, vel insignia dignitatum intelligit, vel præcipue *imagines titulos, statuas, &c.*

[m] *Si hoc honorificentius est*] Hoc dicit, quia *vates* aliquid magis cœleste ac divinum in se habere videntur: scil. potentius afflati numine censentur.

gatur, ut sint, qui dignentur audire: et ne id quidem gratis: nam et domum mutuatur et auditorium[10] exstruit et subsellia conducit et libellos dispergit:[o] et, ut[k] beatissimus recitationem[11] ejus eventus prosequatur, omnis illa[12] laus intra unum aut alterum diem, velut in herba vel flore præcepta,[13 p] ad nullam certam et solidam pervenit frugem: nec aut amicitiam inde refert, aut clientelam, aut mansurum in animo cujusquam beneficium, sed clamorem vagum et voces inanes et gaudium volucre.[l] Laudavimus nuper, ut miram et eximiam, Vespasiani liberalitatem, quod quingenta sestertia[q] Basso donasset. Pulchrum id quidem, indulgentiam[m] Principis ingenio mereri: quanto tamen pulchrius, si ita res familiaris exigat, se ipsum colere, suum genium[14] propitiare, suam experiri liberalitatem? Adjice, quod poëtis, si modo dignum aliquid elaborare et efficere velint,[r] relinquen-

[k] *Et quamvis.* [l] *Leve, quod protinus avolat et cito vanescit.*
[m] *Bonitatem seu munificentiam.*

10 Male Beroaldus, *adjutorium.* Brotier.—11 Sic bene Lipsius. In veteribus editionibus, *recitatione.* Ex quo alii emendaverant, *recitationum.* Idem. —12 Ms. Vatic. 1862. *ista.*—13 Sic bene Lipsius. Prius legebatur *percepta.* Schelius volebat *præcerpta.* Sed *præcepta* sunt ante (festinantius) capta. *Oberl.* —14 In veteribus edd. *ingenium*, et ita Brotierus. Lipsius emendavit et edidit *genium.* In Ms. Vatic. 4498. est *sive ingenium propitiare.* Rectius in Lipsii

NOTÆ

[n] *Rogare ultro et ambire*] De qua re sic Plinius Epist. III. 18. 'Cepi autem non mediocrem voluptatem, quod hunc librum cum amicis recitare voluissem, non per codicillos, non per libellos; sed si commodum et si valde vacaret, admoniti, (nunquam porro, aut valde raro vacat Romæ, aut commodum est audire recitantem) fœdissimis insuper tempestatibus per biduum convenerunt.'

[o] *Et libellos dispergit*] Scriptum aliquod recitaturi, libellos spargere atque in publico proponere solebant; amicos autem per codicillos sive epistolas, aut voce ipsa invitabant.

[p] *Præcepta*] *Percepta* est in editione Quintiliani Stoëriani: sed nihil mutandum. Sic enim passim boni auctores. Ovidius Fastorum IV. 'Tosta sitit tellus præcipiturque seges.' Virgilius: 'Si lac præceperit æstas.' Possis tamen etiam *præcerpta.* Schelius.

[q] *Quingenta sestertia*] Sunt duodecim millia coronatorum et insuper quingenti.

[r] *Si modo dignum aliquid elaborare et efficere velint*] 'Ego autem sicut in causis agendis efficere aliquid et eniti fortasse possum.' Quintilianus: 'Ne perderem, quæ jam affecta erant, per omnes difficultates animo me sustentavi.' Sic *efficere literas* Quintiliano,

da conversatio amicorum et jucunditas urbis, deserenda cetera officia,[s] utque ipsi dicunt, *in nemora et lucos*, id est, in solitudinem secedendum [15] [t] est.

10. Ne opinio quidem et fama, cui soli serviunt, et quod unum esse pretium omnis sui laboris fatentur, æque poëtas quam oratores sequitur: quoniam mediocres poëtas nemo novit,[u] bonos pauci. Quando enim rarissimarum recitatio-

libro lectum. *Oberl.*—15 Gronovius et Ryckius et Brotierus edidere *recedendum*. Schelius corrigit *secedendum*. Probat Ernestus: et repono. *Idem.*

NOTÆ

est exprimere et perfecte reddere sonum earum, l. I. c. 11. 'Inprimis vitia si qua sunt oris, emendet, ut expressa sint verba, ut suis quæque literæ sonis enuntientur. Quorundam enim vel exilitate vel pinguedine nimis laboramus, quasdam velut acriores parum efficimus, et aliis non dissimilibus, sed quasi hebetioribus, permutamus.' Cicero: 'Ut virilis tua vox aliquid possit significare, quidnam effectura videatur.' Paulo aliter Quintilianus l. VI. 'Tum si qua minus fuerint effecta, iis quæ levius adhuc afflicti cœperamus, imperitiæ aut fortunæ remittantur.' Ubi vitiata illa postrema nemo non videt: emendatio fortassis haud perinde facilis. Veniebat in mentem 'injuriæ fortunæ:' Cicero de Natura Deorum l. I. 'Hortata est etiam, ut me ad hæc conferrem, animi ægritudo, fortunæ magna et gravi commota injuria.' Quam conjecturam ut nemini obtrudere pro vera velim, ita a sensu tamen fortassis non multum aberrat: quippe sibi tanta vi fortunæ perculso veniam dari postulat, si qua ingenium debilitatum sit: 'injuriæ fortunæ remittantur,' ut dicimus: ignoscas occupationibus, &c. *Schelius.*

[s] *Cetera officia*] Ut adesse reis et periclitantibus amicis, et in negotiis et difficilibus contractibus, in nuptiis, in magistratibus et dignitatibus ambiendis, aut apud senatum populumque Rom. aut apud principem, in funeribus, in exequiis, in luctu et adversis rebus consolando, patrociniis juvando, liberos mortuorum amicorum sublevando, &c.

[t] *In nemora et lucos, id est, in solitudinem recedendum*] Malim *secedendum;* ut infra: 'Secedit animus in loca pura atque innocentia, fruiturque sedibus sacris.' Item Quintilianus l. I. c. 7. 'Stabitne mutus et salutarem petentibus vocem statim, si non succurratur, perituris, moras et secessum et silentium quæret, dum illic [ita scribe, vulgo *illa*,] verba fabricentur et memoriæ insidant, et vox ac latus præparetur?' Noster: 'Malo secretum et securum Virgilii secessum.' 'Carmina secessum scribentis, et otia quærunt.' Fabius l. X. c. 5. 'Ideoque mihi videtur M. Tullius tantum intulisse eloquentiæ lumen, quod in hos quoque studiorum secessus excurrit.' *Recessus* tamen et *secessus* aliquando a veteribus confundi videntur, ut *repositus* et *sepositus*. Schelius.

[u] *Mediocres poëtas nemo novit*] Nemo mediocres poëtas novit; quia scilicet nomen famamque non habent, atque illorum carmina nemo legit; boni autem pauci reperiuntur, ideo a

num fama in totam urbem penetrat? nedum[1] ut per tot provincias innotescat. Quotus quisque, cum ex Hispania, vel Asia, ne quid de Gallis[2] [v] nostris loquamur, in urbem venit, Saleium Bassum requirit? atque adeo si quis requirit, ut[3] semel vidit, transit et contentus est; ut si picturam aliquam vel statuam vidisset. Neque hunc meum sermonem sic accipi volo, tanquam eos, quibus natura sua oratorium[4] ingenium denegavit, deterream a carminibus, si modo in hac studiorum parte oblectare otium et nomen inserere possunt famæ: ego vero omnem eloquentiam omnesque ejus partes sacras et venerabiles puto: nec solum cothurnum[w] vestrum, aut heroici carminis sonum, sed lyricorum quoque jucunditatem et elegorum lascivias et iamborum amaritudinem et[5] epigrammatum lusus et quamcumque aliam speciem eloquentia habeat, anteponendam ceteris aliarum artium[x] studiis credo: sed tecum mihi, Materne, res est, quod, cum natura tua in ipsam arcem[6] eloquentiæ te[7] ferat, errare[8] mavis,[y] et, summa adeptus, in levioribus subsistis. Ut, si

1 Ita optime Lipsius e Ms. in quo erat, *penetrat medium*. Corrupte editiones veteres, *penetrat metrum*. Brotier.—2 Schulting. mavult *Galliis:* perperam. Homines Galli advenæ intelliguntur. *Oberl.*—3 Acid. *ut semel vidit* pro *et*, egregie. Recepit Heum. it. Schulze. Sequor. Brotier. ceterique omnes *et*. Idem.—4 Ryckius *oratorum*. Acidalius correxit *oratorium*.—5 Copulam præmisit Acidalius bene. *Oberl.*—6 Sic bene Rhenanus. Antea legebatur *artem*. Idem.—7 Recte Acidal. pronomen supplevit, omissum a Gronovio ceterisque cum Brotiero. Haustum fuerat ab ultima syllaba præcedentis verbi. *Oberl.*—8 Pro *errare mavis* Schelius conjectat *hærere*, Schurzfleisch. *terram*, Schulze *repere;* mihi vulgatum sat commodum esse videtur. *Errare*,

NOTÆ

paucis noscuntur ac leguntur. Horat. de arte poët. 'Mediocribus esse poëtis Non homines, non Dii, non concessere columnæ.' *Pichena*.

[v] *Gallis*] Vide notas ad vitam Agricolæ c. 10. Gallia Togata, pars septentrionalis Italiæ: hodie *Lombardia* cum parte status Ecclesiastici. *Tillemonius*.

[w] *Cothurnum*] Ille aptus tragico carmini; soccus comœdiæ. Sic Plin. epist. IX. 7. 'Itaque [villarum] illam tragœdiam, hanc appellare comœdiam soleo.' Illam, quod quasi cothurnis; hanc, quod quasi socculis sustinentur.'

[x] *Ceteris aliarum artium*] Ceteris scil. artibus, ut Grammatica, Musica, Geometria, et ipsa forte Juris civilis doctrina præstantior et nobilior est eloquentia.

[y] *Eloquentiæ te ferat, errare mavis*] Eadem criminatio supra: 'Quod natus ad eloquentiam virilem et orato-

in Græcia natus esses, ubi ludicras[a] quoque artes exercere honestum est, ac tibi Nicostrati robur[a] ac vires Dii dedissent, non paterer immanes[a] illos et[9] ad pugnam natos lacer-

[a] *Robustos, grandes, violentos.*

sive vagari infra arcem, in humilioribus. *Oberl.*—9 Copulam a Rhenano et

NOTÆ

riam, qua parare simul et tueri amicitias, asciscere nationes, complecti provincias possit, omittit studium, quo,' &c. *Acidalius.*

In ipsam arcem eloquentiæ te ferat, errare mavis] Lucretius: 'Munita tenere Edita doctrina, sapientum templa serena: Despicere unde queas alios passimque videre Errare, atque viam palantes quærere veri.' Sed cum noster addat: 'Et summa adeptus in levioribus subsistis,' dubito anne fuerit: *hærere mavis.* Suetonius Augusto: 'Circa libidines hæsit; postea quoque, ut ferunt, ad vitiandas virgines pronior, quæ sibi undique etiam ab uxore conquirerentur.' Cicero Acad. quæst. IV. 'Ad quamcumque sunt disciplinam, quasi tempestate delati, ad eam tanquam ad saxum adhærescunt.' Quintilianus: 'Atque plerosque videas hærentes circa singula; et dum inveniunt, et dum inventa ponderant ac demetiuntur.' *Schelius.* Sufficit vox *errare.* Nec certe majus erratum committi potest, quam fallere indolem et ingenium suum, quam errare et deflectere a facultate ac solertia illa et vi, quam natura ipsa dabat ultro eximio juveni: *ferat*, vel intellige, *te ferat.* Vel *ferat* hic neutropassive sumitur, pro erumpat, feratur, evehatur. Non male tamen *hærere*, si a Mss.: nam statim, 'in levioribus subsistis.'

[a] *Ludicras*] Id est, scenicas artes exercere, seu in arenam descendere fas et honestum Græcis etiam nobilioribus fuit. Romani contra inhonestum id existimarunt. Græcorum tamen æmulatu quidam Romani talem artem celebravere, sed raro, ut Thrasea apud Patavium; forte ritu religionum antiquarum id permittente. Sic et Piso, qui conjuravit in Neronem *tragœdus* dictus: an in urbe id usurpaverit, incertum. Forte id egit in provincia quadam Italica majoris olim Græciæ; ubi moris et sermonis Græci nonnihil adhuc invalescebat: at non mirum de Nerone 'si in scena caneret.' Sic de Pisone Ann. l. XV. 'Non referre dedecori [imperii] si citharœdus dimoveretur; et tragœdus succederet; quia, ut Nero, cithara, ita Piso, Tragico ornatu canebat.' Sic autem de Thrasea Tac. l. XVI. 'Accedentibus [odii] causis in Thraseam .... quodque juvenalium ludicro parum spectabilem operam præbuerat: eaque offensio altius penetrabat, quia idem Thrasea Patavii, unde ortus erat, ludis Ceticis a Trojano Antenore institutis, habitu tragico cecinerat.' Etiam et Romani equites et senatores; et fœminæ ipsæ splendidæ in arenam descendere.

[a] *Nicostrati robur*] De quo Quintilianus l. II. c. 9. 'At si fuerit, qui docebitur, ille, quem adolescentes senem vidimus, Nicostratus, omnibus in eo docendi partibus similiter utetur, efficietque illum, qualis hic fuit, luctando pugnandoque, (quo utroque certamine iisdem diebus coronaba-

tos levitate jaculi[a] aut jactu disci vanescere: sic nunc te ab auditoriis et theatris in forum et ad causas et ad vera prælia[b] voco; cum præsertim ne ad id[10] quidem confugere possis, quod plerisque patrocinatur, tanquam minus[c] obnoxium sit offensæ[11] poëtarum, quam oratorum, studium. Effervescit[d] enim vis pulcherrimæ naturæ tuæ; nec pro amico aliquo, sed, quod periculosius est, pro Catone offendis:[12] nec excusatur[13] offensa necessitudine[e] officii, aut fide advocationis, aut fortuitæ et subitæ dictionis[f] impetu: at tu[14] meditatus videris elegisse personam notabilem et cum

[a] *Levioribus pugnis et quasi ludis, vacuos ac desides fatiscere aut senescere non patiar fortes lacertos.*

seq. neglectam ex antiquioribus restituit Pichena.—10 Mss. Vatic. *ad illud.* —11 Sic mallet Acidalius. Brotierus ceterique *offendere.* Schurzfleischius *offensis.* Bipont. legunt *offendini:* h. e. offensioni, ut apud Nonium est. *Oberl.* —12 Mss. Vatic. *offendes.*—13 Sic Rhenan. prius erat *accusatur.*—14 Sic Beroald. Puteol. Lipsius particulas neglexit. Omisere etiam Ryckius, Gronov.

NOTÆ

tur) invictum.' Quod ipsum suadet de Quintiliano libelli hujus auctore.

[b] *Ad vera prælia*] Quia in auditoriis declamatorum aut recitantium sunt velut umbratica studia præliaque.

[c] *Tanquam minus*] Tanquam studium poëtarum minus obnoxium sit, seu minus soleat offendere potentium animos, quam oratorum eloquentia.

[d] *Effervescit*] Exardescit enim egregia ac præclarissima vis ac facultas ingenii tui: tum ea evehitur, et velut ardore aliquo erumpit, et tamen non *pro amico* tuo; sed quod sæpe longe exitiabilius est, offendis dominantes *pro Catone,* cujus vultum et ingenium induisti.

[e] *Necessitudine*] Necessitate, quæ eadem hic cum *necessitudine* est. Nam jura patrocinii te cum clientibus, ut vincula quædam obstringunt. Hæc necessario observanda et sacra atque inviolata sunt. Hujusmodi est officium patrocinii, hæc est 'fides advocationis.'

[f] *Fortuitæ et subitæ dictionis*] Quam interpretari et criminari pro libito poterant pravi magistri dominationis. Has vocat Sueton. 'causidicorum figuras.' Vespas. 13. 'Amicorum libertatem, causidicorum figuras .... lenissime tulit, &c. Salvium Liberalem in defensione divitis rei ausum dicere, quid ad Cæsarem si Hipparchus HS. millies habet? et ipse laudavit.' Non forte spectabat ad Cæsarem, si dives esset Hipparchus; sed spectabat ea ad Vespasianum causidici figura, ut qui sic eum taxaret avaritiæ, cujus vulgo ille arguebatur. Sed eam contumeliam figuratam vel leniter tulit Vespasianus, vel dissimulavit, aut sprevit, magni animi et fortitudinis conscientia. Etiam simile quod Suet. Domit. 10. 'Occidit ....[Hermogenem] Tarsensem, propter quasdam in historia figuras.' Et infra, Occidit 'et Helvidium filium, quod quasi scenico exordio sub persona Paridis et Œnones

auctoritate dicturam. Sentio, quid responderi possit: hinc[15] ingentes existere[16] assensus, hinc in ipsis[g] auditoriis præci-

et Brotier. Restituere Bipont.—15 Defectum odoror, et asteriscum poni velim ante verbum *hinc*. Lips. Mss. Vatic. habent *hic...hic*, bene, ut opinor. *Ernest.*—16 Vulgo legebatur *ex his:* sic Ryckius et Gronovius et Brotier. Acidalius emendat, *existere* pro *ex his:* quod recipio cum Schurzfl. Bipont. et Schulzio. Schelius dabat *excitari*. Schulting. *esse his* scil. tragœdiis. Gesnerus tolli volebat *ex his* tanquam glossema τοῦ *hinc*. Brotier. locum ita constituendum putabat: *Sentio q. r. possit: placere hæc argumenta: hinc, etc.* Verum ista languida forent et superflua. Gronovii *hæc* jam Heumannus suum fecit.

NOTÆ

divortium suum cum uxore taxasset.'

Subitæ dictionis] Scil. ardore, instinctu, et impetu loquentis patroni, quandoque vox subita excidere queat, quæ potentes offendere possit. Sed cui parci debeat, quia id fortuito et subito dictum, quod poëtæ non perinde facile condonatur, quia diu ante meditata verba profert, et deligit personam quæ consulto et data opera offendat et quidem cum auctoritate magni nominis.

g *Hinc ingentis ex his assensus, hinc in ipsis*] Pro *ingentes*, εὐφωνίας ergo. Callide jugulat Aper, quæ Maternus, ut potiora in sui defensionem præmissurus erat: scilicet, quietem et securitatem. Dices, aio, eo te Catonem elegisse, quod inde major tibi gloria et assensus: esto, sed ubi, quæso, illa tua quies, quam toties jactas? erisne securus offensis auribus Imperatoris? Τὸ *assensus*, hic non respectu elegantiæ carminum, nam id supra jam dictum: 'et ut beatissimus recitationum ejus eventus prosequatur, omnis illa laus intra unum aut alterum diem, velut in herba vel flore præcepta:' sed respectu principis, quem in Catone intra ordinem redigebat, unde magnus assensus omnium auditorum: 'Tolle igitur quietis et securitatis excusationem, cum tibi sumas adversarium superiorem: nobis satis sit privatas et nostri sæculi controversias tueri.' Quod de assensu adversus principem dixi, fallax conjectura non est, si hæc saltem percurras, quæ eadem tempestate gesta sunt, teste Tac. Hist. IV. 'Ubi ad Helv. Priscum prætorem designatum ventum, promsit sententiam, ut honorificam in bonum principem; ita falsa aberant, et studiis senatus attollebatur; isque dies illi præcipuus, magnæ offensæ initium, et magnæ gloriæ fuit.' *Salinerius.*

Ex his] Hinc ingentes excitari assensus, hinc in ipsis auditoriis te præcipue laudari. Nam paulo ante, 'effervescit pulcherrima vis naturæ tuæ,' &c. 'Meditatus videris elegisse personam,' &c. At responderi possit, hinc te præcipue laudari: hoc verum. Sed hinc etiam jam nulla tibi quies aut securitas: jam non potes talia afferre aut prætexere. Nam *omnium sermonibus* jam differris, jam tibi sumsisti *adversarium superiorem*, id est, potentiorem, quam ipsi oratores. Illi offendunt privatos et cives sibi æquales, et suæ fortunæ homines; at tu offendis dominantes, quorum altior ira et superior. *Nobis* oratoribus satis est *privatas*, civium scil. et æqualium *et nostri sæculi* controversias tueri, non Thyestis, aut Medeæ, non Domitii, aut Catonis, quæ sunt superiorum et priscorum sæculorum argumenta.

Assensus] Plin. Epist. II. 10. Octavio: 'Recita saltem, quo magis libeat

pue laudari, et mox omnium sermonibus ferri. Tolle[h] igitur quietis et securitatis excusationem, cum tibi sumas adversarium superiorem: nobis satis sit, privatas et nostri sæculi controversias tueri, in quibus[17] expressis[i] si quando necesse sit, pro periclitante amico potentiorum aures offendere, et probata sit fides et libertas excusata.

11. Quæ cum dixisset Aper acrius,[p] ut solebat, et intento[1] ore,[q] remissus[r] et subridens Maternus, Paravi,[2] inquit,

[p] *Acriter, vehementer.* [q] *Non sine contentione vocis.* [r] *Lenis, quietus, pacatus.*

Sed in vulg. intelligitur vates ipse, non opus. *Oberlin.*—17 Pro his verbis fortasse: *in quibus expressit si quando necessitas.* Lipsius. Sudant interpretes. Acid. fatetur, se non capere, quid sit *expressis.* Schulting. conjicit *in quibus et professis*, quod multo obscurius. Schelius Lipsii conjecturam probat. Schulzius cum Heumanno delet *τὸ expressis*, quasi glossema. Mihi *expressis* idem est ac expositis. Sic Cic. pro Archia c. 9. hac voce utitur: 'Mithridaticum bellum... totum ab hoc expressum est.' *Idem.*

1 Frustra tentat Acidalius, *et intentior.* Brotier.—2 Corrupte Mss. *parant.*

NOTÆ

emittere, utque tandem percipias gaudium, quod ego olim pro te non temere præsumo. Imaginor enim qui concursus, quæ admiratio te, qui clamor, quod etiam silentium maneat, quo ego, cum dico, non minus quam clamore delector. Sit modo silentium acre et intentum, et cupidum ulteriora audiendi.'

Hinc et ipsis] Scribe: *Hæc in ipsis auditoriis præcipue laudari.* Gronovius. Non necesse est. *Laudari*, subintellige eum, qui recitat, aut supple, *te:* vel etiam lege: nam statim, *tolle igitur, &c.*

Hinc ingentis] *Hinc ingentis existere assensus.* Acidalius. Scribe: *Hic ingentes excitari assensus.* Plin. Epist. 4. 'Disponit qui nuntient sibi, quem assensum, quos clamores excitarim.' Forte *hic ingentis ex his assensus.* Vel *τὸ ex his* forte glossema sit.

[h] *Tolle*] Et hinc igitur tollere, nec afferre aut obtendere debes quietis et securitatis prætextum, quo te defendis.

[i] *In quibus expressis*] *In quibus expressit si quando necessitas.* Lipsius. Fabius l. x. 7. 'Namque et difficiliorem cogitationem exprimit et expolit dicendi necessitas.'

In quibus expressis] Τὸ *expressis*, vel vacat et delendum est, vel leg. *causis.* Forte glossema fuit harum vocum, *si quando necesse sit offendere*, quod sic explicabant: Si quandoque causa aut vis necessitas *expressit potentiorum aures offendere*, pro causa scil. amici tuenda, &c. Etsi absit illa vox *expressis*, tamen constat et cohæret plena sententia, sic: Nobis oratoribus *satis sit privatas... controversias tueri;* in quibus causis defendendis, si quandoque necesse sit pro periclitante amico potentiorum aures offendere, tum et probata tamen erit fides nostra, et libertas excusata, scil. *necessitudine officii*, et jure ac religione patrocinii. Certe inimici, aut adversi et æmuli oderint ad præsens fidem eam et libertatem; sed eam ipsam fidem mox admirabuntur, et amabunt etiam in hoste.

me, non minus diu accusare oratores, quam Aper laudavit.[3] Fore enim arbitrabar, ut, a laudatione eorum digressus,[*] detrectaret[j] poëtas atque carminum studium prosterneret: arte[4] quadam[k] mitigavit, concedendo his, qui causas agere non possent, ut versus facerent. Ego autem, sicut in causis agendis efficere aliquid et[5] eniti[l] fortasse possum, ita recitatione[m] tragœdiarum ingredi[6] famam auspicatus sum, tum quidem, cum in Nerone improbatam[7] [n] et studiorum quoque

[*] *Discedens, scil. laudatione eorum perfunctus.*

Editiones veteres, *parat.*—3 Sic Acid. quod recepi cum Heum. et Schulzio. Vulgo legitur *laudat*: et sic Brotierus cum Ryckio et Gronov. Ille autem cum Lipsio mallet *laudare.* Bipont. quoque *laudat.* Mss. Vatic. *laudaverat.*—4 Acidalius frustra addit, *id arte quadam.* Brotier.—5 Ita Lipsius et recentiores. In editione principe, *efficere ut niti.* Puteolanus omisit, *efficere ut:* retinuit tantum, *niti.*—6 *Et ingredi* Mss. Vatic.—7 *Improbam* scribit Broterius, Gronovius Ryckiusque: *improbatam* Pichena scribendum monet; cui et

NOTÆ

j *Detrectaret*] Sic infra: 'Plures hodie reperies, qui Ciceronis gloriam quam Virgilii detrectent.'

Detrectaret] Detraheret seu obtrectaret laudi poëtarum; deminueret gloriam carminum, ac studium illud funditus everteret.

k *Arte quadam*] Temperamento quodam rem seu controversiam conciliavit ac diremit, *concedendo, &c.* Ego autem partim feci versus, partim causas egi, juvenis carmine famam auspicatus, dein et forensi labore facundiam meam expertus sum.

l *Efficere aliquid et eniti*] Cicero divinatione in C. Cæcilium, 'in quo ego quid eniti aut efficere possim.'

m *Recitatione*] Quæ *recitatio* compositionem supponit.

n *Improbatam*] Vulgo *improbam.* Plinius post enumeratos principes, qui carmina fecerunt, sic habet Epist. v. 3. 'Neronem enim transeo; quamvis sciam non corrumpi in deterius, quæ etiam a malis aliquando, sed honesta manere, quæ sæpius a bonis fiunt.'

Improbam] Improba et improbata omnia in Nerone propter sævitiam, propter scelera et parricidia. Etiam studia, quæ in aliis *sacra*, in ipso *improba;* quorum scil. æmulatu subvertit occiditque Senecas et Lucanos, &c. Sed non video, quid hic rei sit Vatinio cum studiis et carminibus. Nam quid ille 'sutrinæ tabernæ alumnus,' ut Tacito describitur Ann. l. xv. quam famam, quam gloriam aut potentiam in studiis adipisci potuit sordidæ pueritiæ nebulo? Potius redundat illa vox *vaticinii*, et inducta est. Nam sensus totus recte constat, etiam si absit: scil. interpretati sunt *studiorum sacra* per τὸ *vaticinii.* Nisi forte sic ordinaveris verba hæc, *cum in Nerone improbam et studiorum quoque ac vaticinii sacra profanantem potentiam fregi.* Forte transposita illa vox, attamen et sic intelligi potest. Hæc certe *improba potentia* Neronis, quæ scil. *sacra* vatúm studiorumque arcana violaret ac pollueret. Quid magis impium aut profanum, quid magis adversum sacris castisque musis

sacra profanantem Vatinii[8] potentiam fregi: et[9] hodie, si quid in nobis notitiæ[o] ac nominis est, magis arbitror carminum, quam orationum, gloria partum: ac jam me sejungere[10] a forensi labore constitui;[p] nec comitatus istos et egressus[11] aut frequentiam salutationum[12] [q] concupisco: non magis quam[13] æra[r] et imagines, quæ etiam, me nolente, in domum meam irruperunt. Nam statum hucusque[14] ac securi-

consentit Gronovius.—8 Male libri omnes editi, *vaticinii*. Et sic Ryckius et Gronovius. Emendandum *Vatinii*, recte monuere eruditi viri J. Fr. Gronovius et de la Monnoye. *Brotier*.—9 *Et* abest ab editionibus veteribus. Lipsius reposuit e Romano libro.—10 Mss. Vatic. et editiones veteres, *dejungere*.—11 Mallet Pithœus, *et gressus*.—12 Schelius et Schurzfleischius mallent, *salutantium*. Sic infra c. 13. *fremitus salutantium*.—13 Acidalius *illa æra*.—14

NOTÆ

poëtarum et carminum, quam incesta et parricidia Neronis, quam cetera vitæ flagitia et scelera! 'Dignum tamen illum, qui hæc ipsa studia incesti scelere macularit,' ait Plinius Epist. IV. 11. de Valerio incesti cum Cornelia Vestalium Maxima damnato. Sed forte id non referendum ad moralem malitiam, sed ad ipsum carmen: ut neque petenti, quis versus Virgilii perfectissimus esset, non satis ad rem responsum: 'Discite justitiam moniti, et non temnere Divos.' Quare aliam interpretationem substituemus.

Improbam] Plin. Epist. IX. 26. 'Cur hæc? quia visus es mihi in scriptis meis annotasse quædam, ut tumida, quædam ut sublimia, aut improba audienti, aut nimia, quæ ego plena arbitrabar. Plurimum autem refert reprehendenda annotes, an insignia. Omnis enim advertit, quod eminet et extat; sed acri intentione dijudicandum est, immodicum sit, an grande, altum, an enorme,' &c. Quid *improbum* dixerint, patebit, ex hoc Suet. Vesp. 23. 'Utebatur et versibus Græcis tempestive satis: et de quodam proceræ staturæ, improbiusque nato, μακρὰ βιβὰς κραδάων δολιχόσκιον ἔγχος' *longis passibus gradiens, vibrans longam ex se jaculantem hastam*. *Improbum* est in genere eloquentiæ, quod Plinius *grande*, *immodicum* et *enorme* vocat. Tales versus Neronis; 'Sub terris tonuisse putes;' quod Lucanus irrisit et increpuit, sed exitio suo. Et illud: 'Torva Mimalloneis implerunt cornua bombis.' Quid, quæso, improbius natum?

[o] *Notitiæ*] Famæ, gloriæ, claritudinis.

[p] *Sejungere a forensi labore constitui*] Plin. Epist. I. 11. 'Soleo nonnunquam ...de his occupationibus apud Euphratem [philosophum] queri. Ille me consolatur, affirmat etiam esse hanc philosophiæ, et quidem pulcherrimam partem, agere negotium publicum, cognoscere, judicare, promere et exercere justitiam, quæque ipsi [sapientes] doceant, in usu habere.'

[q] *Salutationum*] Forte, *salutantium*: sed parum refert.

[r] *Æra*] Statuas, titulos. De titulis Plin. Epist. III. 6. ubi de Corinthio signo: 'Tu ergo . . . suscipe hanc curam. Et jam nunc jube basim fieri, ex quo voles marmore, quæ nomen meum honoresque meos capiat.'

tatem[s] melius innocentia tueor, quam eloquentia: nec vereor, ne mihi unquam verba in Senatu, nisi pro alterius discrimine, facienda sint.

12. Nemora vero et luci et secretum ipsum, quod Aper increpabat, tantam mihi afferunt voluptatem,[t] ut inter præ-

Ita emendat Lipsius, et bene quidem, et edidit Ernestus. Male in Mss. Vatic. et editionibus veteribus, *cujusque*. In mediis editionibus, *hujusque*. Schultingius mallet *quoque*. Brotier.

NOTÆ

[s] *Statum cujusque ac securitatem*] Respondent his, quid erit tutius, quam eam exercere artem, qua semper armatus, præsidium amicis, opem alienis, salutem periclitantibus præstare queas? Maternus oratores sui temporis acerbe perstringit, qui toti delationibus vacabant. Ego, ait, qui diu ab eloquentia oratoria desuevi, plus hominibus consulo mea innocentia, id est, dum neminem defero, quam oratores isti, quorum eloquentia tot illustres viros pessumdedit. *Salinerius.*

Statum cujusque] Alii aliter reponunt: *Nam statum huc usque ... melius innocentia tueor*. Lipsius. *Nam statum cujusque ac securitatem melius innocentia tuetur, quam eloquentia.* Pichena. Sed melius, *tueor:* nam et postea, *non vereor*. De se Maternus loquitur, et respondet illi parti orationis Apriniæ, qua eloquentiam pro telo et munimento esse voluit ad propulsanda pericula, ut recte Lipsius annotavit.

Tuetur Salinerius lectionem, *cujusque*, hoc sensu: quasi omnium salutem tueretur *melius innocentia* sua, dum neminem defert, *quam eloquentia* illa sanguinante. Sed frustra. Nam quis dicatur proprie alios tueri innocentia sua, dum nemini injuriam infert, et quia neminem defert? Potius id socordia videatur fieri, quam *innocentia*. Debet esse armatus, quicumque alios tuetur proprie. Potest forte se ipse tueri innocentia vitæ, quæ tamen et telo munimentoque sæpe indiget adversus scelus et improbitatem hominum et delatorum. Nec dicit ipse Maternus, se, aut alium tueri innocentia sua absolute, sed *statum cujusque ... melius innocentiam* tueri, *quam eloquentiam*. Nec certe sola sua innocentia quis tuetur alios, qui scil. *in senatu pro alterius discrimine verba* facere possit.

Nam statum] Sensus est: Jam me sejungere a forensi labore constitui, nec volo frequentiam salutationum, nec statuas et imagines. Nam *statum* ac *securitatem* meam hactenus melius innocentia mea tueor, quam eloquentia; et propter innocentiam hanc, non vereor, ne mihi habenda sit oratio in senatu pro meo discrimine. Nec intelligit, quasi securitatem aliorum melius tueretur hactenus innocentia sua, quia scil. neminem deferret. Nam et addit, eloquentia sua uti se paratum esse *pro alterius discrimine*. An alios tuetur proprie aliquis, quia neminem lacessit? An ille innocentia sola tuebitur periclitantes amicos, cum deferentur ab aliis?

[t] *Nemora vero et luci et secretum ipsum....tantam mihi afferunt voluptatem*] Quintilianus x. 3. 'Secretum atque liberum arbitris locum, et quam altissimum silentium scribentibus maxime convenire nemo dubita-

cipuos carminum fructus numerem, quod nec in strepitu, nec sedente ante ostium litigatore, nec inter sordes[u] ac lacrymas reorum componuntur; sed[v] secedit animus in loca pura atque innocentia,[w] fruiturque sedibus sacris.[x] Hæc eloquentiæ primordia,[y] hæc penetralia:[z] hoc primum habitu cultuque commoda[1] [a] mortalibus, in illa casta,[b] et nullis

1 Bene Muretus et Schelius emendant, *commendata*. Non ita feliciter

NOTÆ

verit. Non tamen protinus audiendi, qui credunt aptissima in hoc nemora sylvasque, quod illa loci libertas locorumque amœnitas sublimem animum et beatiorem spiritum parent.' Cicero de Orat. II. 'Eæ [res et sententiæ] vi sua verba parient, quæ semper satis ornata mihi quidem videri solent, si ejusmodi sunt, ut ea res ipsa peperisse videatur. Mihi certe jucundus hic magis quam studiorum hortator videtur esse secessus.' Et mox: 'Quare sylvarum amœnitas et præterlabentia flumina et inspirantes ramis arborum auræ volucrumque cantus, et ipsa late circumspiciendi libertas ad se trahunt, ut mihi remittere potius voluptas ista videatur cogitationem, quam intendere.'

Nemora] Plin. Epist. I. 6. 'Jam undique sylvæ, et solitudo, ipsumque illud silentium, quod venationi datur, magna cogitationis incitamenta sunt. Proinde cum venabere, licet auctore me, ut panarium et lagunculam, sic etiam pugillares feras. Experieris non Dianam magis montibus, quam Minervam inerrare.'

[u] *Sordes*] Squalorem, pædorem; quod de cultu simul et habitu reorum intelligitur.

[v] *Sed*] Sed quia *secedit animus*. Sed tunc secedit animus, &c.

[w] *In loca pura atque innocentia*] Plin. Epist. I. 9. de Laurentino suo: 'Nihil audio, quod audisse, nihil dico, quod dixisse pœniteat. Nemo apud me quenquam sinistris sermonibus carpit; neminem ipse reprehendo, nisi unum me, cum parum commode scribo; nulla spe, nullo timore solicitor, nullis rumoribus inquietor: mecum tantum et cum libellis loquor. O rectam sinceramque vitam! O dulce otium, honestumque, ac pæne omni negotio pulchrius! O mare, o littus verum, secretumque μουσεῖον, quam multa invenitis, quam multa dictatis!'

Pura] Sancta, casta, ab omni labe vitiorum pura et exemta, *nullis contacta vitiis*.

[x] *Sacris*] Sacra, quia pura; aut quia rei sacræ, seu studiis sacris destinata; aut quia Diis, seu nymphis Dryadibus sancta loca hæc.

[y] *Primordia*] Initia, incunabula, seu origo. Hæc forte etiam initia et arcana, seu mysteria. Sic apud Tac. lib. de mor. Germ. 39. 'Stato tempore in sylvam auguriis patrum et prisca formidine sacram... coëunt ... celebrant barbari ritus horrenda primordia.' Et infra; 'eoque omnis superstitio respicit; tanquam inde initia gentis, ibi regnator omnium Deus,' &c.

[z] *Hæc penetralia*] Hæc templa, hæc adyta, sacra musis.

[a] *Hoc primum habitu... commoda*] Alii, *comta*, alii, *commodata*, alii, *commendata* legunt. Fabius l. VIII. 3. 'Cultu atque ornatu se quoque commendat, qui dicit.' Idem l. I. 6. 'Ve-

contacta vitiis, pectora influxit: sic oracula[c] loquebantur. Nam lucrosæ[2] hujus et sanguinantis[3] eloquentiæ usus, recens[d] et malis moribus natus,[e] atque, ut tu dicebas Aper, in

Lipsius, *commodata* vel *comta*. Brotier.—2 Male quidam conjiciunt, *luctuosæ*. Idem.—3 Quidam emendant *saginantis*. Bipont. malint *sanguinariæ*.—

NOTÆ

tera majestas quædam, et ut sic dixerim, religio commendat.' Merito autem dixit, *hoc primum habitu cultuque* commendatam mortalibus eloquentiam, cum apud ignotos, eosque, quibus satis notæ non sunt, commendatione egeant virtus et præclaræ dotes; non autem apud eos, quibus penitus perspectæ sunt Martialis: 'Hoc satis est, alios commendet epistola, peccat Qui commendandum se putat esse suis. *Schelius*. Sed melius, *commodata*. Nam sic sanctius et innocentius *commodata mortalibus* eloquentia, dum nemoribus, et secreto se commodat, et puris sacrisque sedibus, in quas secedit perinde castus purusque animus, quam *inter sordes ac lacrymas reorum*. Sic certe *habitus* illius cultusque simplex, innocens, sanctus, castus: et in ea simplicitate ac sanctitate, *primum commodata mortalibus;* similibusque pectoribus *influit* atque illabitur, et *sic oracula loquebantur*, etiam antiquitus. Sic certe primo *commodata* eloquentia primis sæculis: at mox lucrosa hæc, et sanguinaria, et vere parricidialis eloquentia nuper ex scelere exorta, et in exitium generis humani reperta.

Hoc primum habitu] Primo aspectu desiderari aliquid hoc loco videatur, quia *de habitu cultuque* eloquentiæ antiquæ nihil præcessit; sed puto repetendum et intelligendum esse hunc *habitum cultumque* ex his, quæ præcedunt, 'nec in strepitu, nec sedente ante ostium litigatore, nec inter sordes ac lacrymas reorum componuntur.' Non ergo componitur aut ornatur eloquentia carminum inter vincla reorum et lacrymas. Ornatus ejus longe magis innocens, et purus a flagitiis, et cruento illo cultu *sanguinantis eloquentiæ*, qui *ex malis moribus*, et ex vitiis et sceleribus delatorum ortus est. Quæ eloquentia armis et telis munita atque horrida, aut tuetur reos, aut lacessit perinde sceleratos: et quod immanius est, hæc sæpe innocentes oppugnat et occidit; hæc spoliat opes, sæpe et simul effundit cruorem. *Habitu cultuque* longe maxime puro ac sanctissimo sese *primum* commodavit *mortalibus* nostra hæc eloquentia.

[b] *In illa casta*] *Pectora* vatum intelligit, quæ sic opponit pectoribus oratorum, seu sanguinariorum delatorum; quæ scil. flagitiis, sceleribus, ac parricidiis contaminata, impia, execrabilia, atque intestabilia erant.

[c] *Sic oracula*] Scil. composito carmine loquebantur oracula, et Plutarchus causam quærit, cur sic loqui desierint.

[d] *Recens*] Cœpit primum a Tiberio præcipue et Caio principibus, duravit sub Nerone, dein et sub Domitiano.

[e] *Nam lucrosæ hujus et sanguinantis eloquentiæ usus, recens et malis moribus natus*] Malos oratores, qui subito divites evaserunt, sacrilegis et sycophantis jungit Aristophanes Pluto. Ἕτεροι δ' ἐπλούτουν ἱερόσυλοι, ῥήτορες, Καὶ συκοφάνται καὶ πονηροί· *Alii vero divitias parabant, sacrilegi, rhetores, Et sycophantæ seu delatores, et quotquot pessimi homines sunt.* Demosthenes ipse: 'Quorum alii quidem ex pau-

locum teli repertus. Ceterum felix illud, et, ut more nostro

NOTÆ

peribus opulenti evaserunt, alii vero ex obscuris et ignobilibus illustres. Quidam vero privatas suas ædes publicis hospitiis splendidiores ædificarunt; et quanto magis publicæ opes imminutæ sunt, tanto magis divitiæ illorum increvere.' Sed hæc si in potentes dicantur, calumniæ sunt, his quidem moribus; quantumvis vera sint, 'et ipsi quidem latrones, nunc se negotiatores appellant;' ut de suo ævo scribit Philosophus in tertio Rhetor. *Schel.*

Lucrosæ] Plin. Epist. v. 14. 'Nigrinus tribunus plebis recitavit [in senatu] libellum disertum et gravem, quo questus est venire advocationes, venire et prævaricationes, in lites coiri, et gloriæ loco poni, ex spoliis civium magnos et statutos reditus. Recitavit capita legum, admonuit senatusconsultorum, in fine dixit petendum ab optimo principe, [Trajano] ut quia leges, quia senatusconsulta contemnerentur, ipse tantis vitiis mederetur. Pauci dies, et liber principis severus, et tamen moderatus... Quam me juvat, quod in causis agendis, non modo pactione, dono, munere, verum etiam Xeniis semper abstinui: [de se loquitur Plinius.] Interim fruor voluptate, cum alii divinum me, alii meis rapinis, meæ avaritiæ occursum, per ludum ac jocum dictitant.' Et l. v. 21. de Nepote prætore desig. 'Suberat edicto senatusconsultum hoc: omnes, qui quid negotii haberent, jurare prius quam agere jubebantur, nihil se ob advocationem cuiquam dedisse, promisisse, cavisse. His enim verbis ac mille præterea et venire advocationes, et emi vetabantur. Peractis tamen negotiis, permittebat pecuniam duntaxat decem millium dare.' 10 millia sunt 500. coronati.

Lucrosæ hujus... eloquentiæ] Plin. Epist. III. 20. de Regulo: 'Et hic hæreditates, hic legata, quasi mereatur, accipit; (ἀλλὰ τί διατείνομαι) in ea civitate, in qua jam pridem non minora præmia, immo majora, nequitia et improbitas, quam pudor et virtus habent. Aspice Regulum, qui ex paupere et tenui, ad tantas opes per flagitia processit, ut ipse mihi dixerit, cum consuleret, quam cito sestertium sexcenties impleturus esset,' &c.

Et sanguinantis eloquentiæ] Fortasse leg. *et saginantis*, ut ad lucrum et commodum hæc tantum referat. Nam *sanguinare* probum quidem verbum, sed non ad aliud quam ad sanguinem sponte et ex se emittere. 'Artus sanguinantes,' 'vulnera sanguinantia,' in Quintiliani declamationibus mihi lecta. Quæ significatio parum hic apta, si ad accusationes et sanguisugam illam eloquentiam respexit. *Lipsius.* At certe tela *sanguinantia*, Latinum est, ut *usus* hujus eloquentiæ *telum* dicitur, *atque*, ut dicebat Aper, *in locum teli repertus.* Eloquentia *telum* est, quo absterrere hostem; et quo emittere, atque effundere sanguinem pro nutu aut necessitate possis. Non solum *lucrosa* est, sed etiam cruenta et sanguinaria hæc eloquentia: in delatoribus certe utrumque habuit *usum*, ut opes scilicet et sanguinem reorum sæpe vel ipsorum innocentium effunderet. Nec fere potest esse ipsa eloquentia *lucrosa*, ac *saginans*, quin simul et *sanguinans*, seu sanguinaria sit: quod patet ex Tac. passim, et præcipue Hist. IV. 42. ubi de Regulo Neroniano delatore, qui 'Crassorum et Orfiti domus in summum odium extulerat, et sponte ex SC. [vel ex se] accusationem subierat;' unde haud

loquar, aureum sæculum, et oratorum et criminum inops, poëtis et vatibus abundabat,[4] qui bene facta canerent,[f] non qui male admissa[t] defenderent. Nec ullis aut gloria major,[5][g] aut augustior honor: primum apud Deos, quorum proferre responsa[u] et interesse epulis ferebantur:[6] deinde apud illos Diis genitos sacrosque Reges, inter[h] quos neminem causidicorum, sed Orphea ac Linum, ac, si introspicere altius[i] velis, ipsum Apollinem accepimus: vel, si hæc fabu-

[t] *Commissa crimina.* [u] *Pronuntiare, edere oracula.*

4 Ita Mss. Vatic. et sic recte conjecerant Muretus et Acidalius. Male in libris ante Ernestum editis, *abundat:* [et sic scribit Ryckius et Gronov.] *Brotier.*—5 Sic bene Lipsius e Ms. Farnes. in quo, *gloria more.* Mss. Vatic. *gloria in ore.* Pessime editiones veteres, *nec aut illud clamore......aut angustiæ honor.* Sic quoque in Mss. Vatic. post *gloria in ore*, est duorum triumve verborum lacuna. Unde forte olim scriptum fuit, *nec ullis aut gloria major unquam contigit, aut augustior honor.* Brotier.—6 Heumannus mallet *dignarentur*, pas-

NOTÆ

dubie exitium Crassi. Et in hunc delatorem Regulum sic invehitur Montanus, ibid. 'Sane toleremus istorum defensiones; qui perdere alios, quam periclitari ipsi maluerunt. Te securum reliquerat exul pater, et divisa inter creditores bona, nondum honorum capax ætas: nihil quod ex te concupisceret Nero, nihil quod timeret: libidine sanguinis et hiatu præmiorum, ignotum adhuc ingenium, et nullis defensionibus expertum cæde nobili imbuisti. Cum ex funere Reipub. raptis consularibus spoliis, septuagies sestertio saginatus, et sacerdotio fulgens, innoxios pueros, illustres senes, conspicuas fœminas eadem ruina prosterneres,' &c. Itaque *saginans*, et *sanguinans* eloquentia fere eadem fuerit, et vix separantur invicem; et parum interest, quomodocumque legas: qui opes innocentium abripit, simul et sanguinem fundit ac vorat, substantiamque simul et dignitatem familiarum pessumdat, et in exitium affligit. Quod utrumque complexus est Tacitus his verbis, 'libidine sanguinis et hiatu præmiorum, ignotum adhuc ingenium . . . nobili cæde imbuisti,' &c. En spoliis, en sanguine sic saginatur eloquentia.

[f] *Poëtis et vatibus abundabat, qui bene facta canerent*] Vulgo *abundat:* sed leg. *abundabat.* Quintilianus I. 10. 'Timagenes auctor est, omnium in literis studiorum antiquissimam Musicen extitisse; et testimonio sunt clarissimi poëtæ, apud quos inter regalia convivia laudes heroum ac Deorum ad citharam canebantur.'

[g] *Nec ullis aut gloria major*] Quam poëtis scil. et vatibus.

[h] *Deinde apud illos Diis genitos sacrosque Reges, inter, &c.*] Quintilianus: 'Orpheus et Linus, quorum utrumque Diis genitum; alterum vero, quod rudes quoque et agrestes animos admiratione mulceret, non feras modo, sed saxa etiam, sylvasque duxisse, posteritatis memoriæ traditum est.'

[i] *Altius*] Id est, si velis ascendere et repetere historias ac fabulas, quæ

losa nimis et composita[j] videntur, illud[7] certe mihi concedis,[8] Aper, non minorem honorem Homero, quam Demostheni, apud posteros: nec angustioribus terminis famam Euripidis aut Sophoclis, quam Lysiæ aut Hyperidis, includi: plures hodie reperies, qui Ciceronis gloriam, quam qui[9] Virgilii,[k] detrectent. Nec ullus Asinii[l] aut Messalæ[m] liber tam illustris est, quam Medea Ovidii, aut[10] Varii[n] Thyestes.

13. Ac ne fortunam quidem vatum, et illud felix[1] contubernium,[o] comparare timuerim cum inquieta et anxia ora-

sive.—7 Ms. Vatic. 1862. *istud.*—8 Heumannus cum Acidal. *concedes.*—9 *Qui* abest a libris editis; et a Ryckio et Gronov. Brotierus reposuit e Mss. Vatic.—10 Ita libri omnes editi. Cum moneat Lipsius deesse antiquo illud, *aut Varii*, sane intelligendum est de Ms. Farnes. quo usus est. *Brotier.*

1 Ms. Vatic. 1862. *istud.* Gronovius autem vel hic lacunam esse, vel emen-

NOTÆ

præcessere ævum, quo floruerent Orpheus aut Linus. Vel, si arcana Deorum ipsorum introscrutari *altius velis*, ex testimonio veterum vatum, Apollo ipse inter Diis genitos reges mensæ assidebat.

j *Si hæc fabulosa nimis et composita*] Tacitus Agricola: 'Sive verum illud, sive ex ingenio principis fictum et compositum est.' Fabius: 'Nam illa quæ curam fatentur, ficta et composita etiam videri volunt.' Quid mirum si diversi auctores eodem ævo similiter loquantur?

Composita] Ficta, consulto adornata.

k *Quam qui Virgilii*] Plin. Epist. III. 7. de Silio Ital. In villis 'multum ubique librorum, multum statuarum, multum imaginum; quas non habebat modo, verum etiam venerabatur, Virgilii ante omnes: cujus natalem religiosius quam suum celebrabat, Neapoli maxime, ubi monumentum ejus adire ut templum solebat.'

l *Asinii*] Asinius est Pollio qui celeberrimus orator, tempore Augusti.

m *Messalæ*] Non hic frater Reguli, sed Messala Corvinus, qui Augusteo sæculo floruit. Infra c. 17. 'Nam Corvinus in medium usque Augusti principatum; Asinius pæne ad extremum duravit.'

n *Medea Ovidii, aut Varii*] Deest antiquo illud, *aut Varii*. Lipsius.

Aut Varii Thyestes] Recte: et sic editum puto. Nam comparat duos oratores, aut libros eorum cum duobus vatibus; Asinium et Messalam cum Ovidio et Vario.

o *Et illud felix contubernium*] Aut vitium hic aut lacuna. Cogitabam, *et illud secum contubernium:* ex Horatio, 'Tecum habita.' Explicat mox 'securum et secretum secessum.' Cicero ad Curionem: 'Tecum loquere; te adhibe in consilium: te audi: tibi obtempera.' *Gronov.*

Contubernium] Τὸ *contubernium* absolute positum pro domo et penatibus; neque importat præcise hic habitationem, vel secum, vel cum aliis:

torum vita.[p] Licet illos[2] certamina et pericula sua[3] ad Consulatus evexerint: malo securum et secretum[4] Virgilii secessum, in quo tamen[5] neque apud Divum Augustum gratia caruit, neque apud Populum Romanum notitia. Testes Augusti epistolæ,[q] testis ipse populus, qui, auditis in theatro versibus Virgilii, surrexit universus, et forte præsentem spectantemque Virgilium veneratus est[r] sic, quasi Augustum. Ne nostris quidem temporibus, Secundus Pomponius Afro Domitio vel dignitate vitæ, vel perpetuitate famæ, cesserit. Nam Crispus et Marcellus, ad quorum[s] exempla me vocas, quid habent[t] in hac sua[6] fortuna concu-

dandum, *et illud secum contubernium*, existimat.—2 Ms. Vatic. 1862. *istos*.—3 Locum hunc Lipsius e suo codice sanavit. Prius legebatur sic: *licet illos agitent certamina et pericula sua et controversiæ*.—4 Mss. Vatic. *et quietum*.—5 *In quo tamen* est a Rhen. prius erat *in quo tum*.—6 Libri omnes editi *in hac præsenti fortuna*. In Mss. Vatic. *in hac sua fortuna*, quod et Brotierus melius

NOTÆ

Intelligit *loca* illa *pura atque innocentia*, in quæ *secedit animus* poëtarum, *fruiturque sedibus sacris:* quæ certe loca præferenda solicitæ et anxiæ oratorum vitæ.

Et illud felix contubernium] Quod intelligendum ex his quæ supra: 'In nemora et lucos, id est, in solitudinem secedendum est:' et mox; 'sed secedit animus in loca pura atque innocentia, fruiturque sedibus sacris.' Dein inferius: 'Nec ullis aut gloria major....primum apud Deos, quorum proferre responsa, et interesse epulis ferebantur: deinde apud illos Diis genitos sacrosque reges,' &c.

[p] *Anxia oratorum vita*] Plin. Epist. III. 9. 'Jam illa quam ardua, quam molesta, tot reorum amicis secreto rogantibus negare, adversantibus palam obsistere! Referam unum aliquid ex iis, quæ dixi. Cum mihi quidam e judicibus ipsis pro reo gratiosissimo reclamarent, Non minus, inquam, hic innocens erit, si ego omnia dixero. Conjectabis ex hoc quantas contentiones, quantas etiam offensiones subierimus, duntaxat ad breve tempus. Nam fides in præsentia eos, quibus resistit, offendit; deinde ab illis ipsis suspicitur, laudaturque.'

[q] *Augusti epistolæ*] Quæ collectæ haud dubie in libros; et utinam nunc superessent! Harum fragmenta quædam laudant auctores.

[r] *Veneratus est*] Salutavit, honoravit: salutabant quippe principem in theatris, et princeps ipse salutabat populum Rom.

[s] *Ad quorum*] Quorum exemplis adversus me uteris.

[t] *Quid habent*] *Quid habent in hac* excelsa *fortuna*, quod tantopere cupiant aut ament? *an quod timent? an quod timentur?* Horum neutrum valde amari, immo vitari pro virili debet. An *quod, cum quotidie aliquid rogentur; hi, quibus* favorem et patrocinii operam *præstant*, eo ipso, quod opus

piscendum? an[7] quod timent? an quod timentur? quod, cum quotidie[8] aliquid rogentur, hi, quibus[9] præstant, indignantur?[u] quod alligati[10] adulatione, nec Imperantibus un-

judicat, et recepere Ernest. et Bipont.—7 Sic Bipont. cum Ryckio et Gron. Brotierus omisit *an*, cum Mss. Vatic.—8 Gronovius et Ryckius passim per hunc librum scribunt *cottidie* pro *quotidie*.—9 Lipsius vult *quib. non præstant*. Sed intelligo *quibus præstant officia*. Sic et Schult. qui putat addendum *minus*. Bipont. reddunt *quos antecellunt*. Schelius volebat *his quibus præstant*. Oberl. —10 In libris editis *cum adulat*. Sed præpositio adjecta est insolens: hinc Schulting. mutat in *omnium* vel *humili;* Heumann. in *cautissima;* Schulze in

NOTÆ

his habent, eo quod id valeant, ac præcellant, ipsis indignantur? Vel an ipsi felices quod his ipsis irascuntur, quibus operam exhibent? An, quod alligati et necessario constricti ac devincti cum adulatione, quasi vilia aulæ mancipia; nunquam tamen *imperantibus satis servi videntur*, nec nobis unquam, qui talia assentationum flagitia exhorremus, *satis liberi* censentur? *Quæ* tanta *hæc potentia* eorum est? tantum potestatis in aula habere servi seu liberti solent.

[u] *Hi, quibus præstant, indignantur*] Inepte et falso. Negationem adde, *hi quibus non præstant*. Etsi abesse, alterum membrum sentio periodo plenæ. *Lipsius*. Fallitur. Significat enim quod Florus de Cæsare IV. 2. 'Clementiam principis vicit invidia; gravisque erat liberis ipsa beneficiorum potentia.' Cicero pro Sylla: 'Quam multi summi homines et ornatissimi, et nostri et equestris ordinis, quorum pro salute se hic Syllæ obligavit! Quos ego nominarem: neque enim ipsi nolunt, et huic animo gratissimo adsunt: sed quia majus est beneficium, quam posse debet civis civi dare, ideo a vobis peto, ut quod potuit, tempori tribuatis: quod fecit, ipsi.' Cato apud Plutarchum: 'Nolo gratiam habere tyranno de his quæ male et injuste egerit. Injuste autem egerit, si me incolumem servet; quasi dominus sit eorum, quibus dominari ad ipsum nequaquam pertinet.'

Hi, quibus præstant, indignantur] Maternus ardenter incubuerat in carminum defensionem: 'Vix dum finierat Maternus concitatus et velut instinctus.' Unde mirum in modum extenuat et deducit illa: 'Quid erit tutius, quam eam exercere artem; qua semper armatus præsidium amicis, opem alienis, salutem periclitantibus....ultro feras?' Sicque contra urget: Homines, qui quotidie aliquid petunt a Crispo et a Marcello, ingratum et irritum id omne habent, quod ab iis accepere; quæ res certe acerbissima. Quid enim miserius, quam beneficiis inimicos sibi parare? usque adeo non ipsos patronos inter beatos recensere possis! *Salinerius*.

Scribe: *His quibus præstant*, importunam enim molestiam impudentiamque, qua extorquentur ab invitis beneficia: demonstrant quæ sequuntur: 'Me vero 'dulces,' ut Virgilius ait, 'Musæ' remotum a solicitudinibus et curis et necessitate quotidie aliquid contra animum faciendi.' Quippe 'qui gratias ingrate conferunt, cum etiam benefici videntur, injucunde et illepide de amicis bene merentur,' ut ait Isocrates.

Hi quibus] Certe utraque lectio, *hi*, et *his*, sensum commodum patitur.

quam satis servi[v] videntur, nec nobis satis liberi? Quæ hæc summa eorum[11] potentia est? tantum posse liberti solent. Me vero 'dulces,' ut Virgilius ait, 'Musæ,' remotum[12] a solicitudinibus et curis, et necessitate quotidie aliquid contra animum[w] faciendi, in illa sacra, illosque[13] fontes ferant: nec insanum ultra et lubricum forum[x] famamque pallentem[14 y] trepidus experiar. Non me fremitus salutantium, nec anhelans libertus[z] excitet: nec, incertus futuri,[a]

comi vel *Cæsarum.* Equidem delendam censeo. *Oberl.*—11 Sic bene Lipsius. Prius erat *rerum.* Idem.—12 Veteres Edd. *remotæ.* Emendavit Rhenanus.—13 Mss. Vatic. *ista....istos.*—14 Egregia dictio, a qua manum critici, me judice, abstineant. Sensus satis patet. Temere Schurzfl. substituit *fallentem*: Schulzius, Heumannum secutus, famæ non hic esse locum autumat, legitque *lubricum forum pallens ac trepidus experiar.* Mihi secus videtur. Quo enim *pallens* referatur, nisi ad *famam lubricam fori?* pallet orator, cum populo displicet, cum male rem egisse videtur. *Fama pallens*, metonymica dictio. *Oberl.*

NOTÆ

Sed puto melius: *hi* ipsi *quibus operam opemque præstant, indignantur.* Nam natura hominis maligna indigere se aliena ope indignatur, etiam cum in summo periculo juvatur. Forte etiam quia lente, nec nisi cum magno pretio, nec nisi post longam clientium vexationem et cruciatum, patrocinantes præstant, aut navant hanc operam: hinc ægreferunt etiam *hi*, qui sic juvantur. Et quia vetus ea lectio, præferenda est, præsertim cum sensum commodum parit.

[v] *Nec....unquam satis servi*] Sed contra mediam viam iniri jubet Plinius Epist. IX. 5. 'Egregie facis...ita a minoribus amari, ut simul a principibus diligare. Plerique autem dum verentur, ne gratiæ potentium nimium impertire videantur, sinisteritatis, atque etiam malignitatis famam consequuntur.' *Alligati* dicuntur, quia hi quasi vinculis perpetuis astricti, et quasi necessitate adacti ad serviendum: qui licet liberi venissent in aulam, tamen jam servi forent. Primum ultro ingrediuntur aulam et servitutem, saltem liberi ingredi videntur, aut sic videri volunt: at mox necessario serviunt dominantibus.

[w] *Contra animum*] Contra libitum et affectum: forte et, contra conscientiam.

[x] *Nec insanum ultra.....forum*] Plin. Epist. II. 3. 'Quo genere hominum [scholasticorum] nihil aut simplicius, aut sincerius, aut melius. Nos enim, qui in foro verisque litibus terimur, multum malitiæ, quamvis nolimus, addiscimus. Schola et auditorium, ut ficta causa, res inermis, innoxia est, nec minus felix, senibus præsertim. Nam quid in senectute felicius, quam quod dulcissimum est in juventa?'

[y] *Famamque pallentem*] Quia, scil. ex magna fama periculum, et sæpe exitium: hinc metus, hinc pallor.

[z] *Nec anhelans libertus*] Scil. proprius libertus, qui de se et salute domini valde solicitus urgeat, instet, et eum de repente excitet a somno: ut, imminente gravi discrimine, quod

testamentum pro pignore scribam:[b] nec plus habeam, quam quod possim, cui velim, relinquere, quandocumque fatalis et meus dies veniet:[15][c] statuarque tumulo, non mœstus[d] et atrox, sed hilaris et coronatus: et pro memoria mei[e] nec consulat quisquam, nec roget.[f]

14. Vixdum finierat Maternus, concitatus et velut instinctus, cum[1] Vipstanus[2][g] Messala cubiculum ejus ingressus

—15 Mss. Vatic. *veniat*. Legitima scribendi ratio postulat *venerit*. Ernest.

1 Mss. Vatic. *tum*.—2 Perperam veteres editiones, *Urbanius* vel *Urbanus*.

NOTÆ

præpotentibus sæpe contingit.

[a] *Nec incertus futuri*] Incertus scil. impendentis periculi; incertus, quid agitent delatores, quid liberti aut magistri dominationis, quid statuat de morte, aut post mortem princeps, an testamentum erit ratum, &c.

[b] *Testamentum pro pignore scribam*] Quod fecere multi divites et opulenti, et ipse Agricola c. 43. 'Satis constabat, lecto testamento Agricolæ, quo cohæredem optimæ uxori et piissimæ filiæ Domitianum scripsit, lætatum eum,' &c. Nempe scripserat *testamentum* vir bonus et optimus pater *pro pignore*, ut sic scil. opes suas ex parte, familiæ et liberis conservaret: ne, scil. totas eas auferret malus dominator, partem earum *pro pignore* relinquit, amittit: quia scil. plus habuit, quam quod posset, cui vellet, relinquere.

[c] *Quandocumque fatalis et meus dies veniet*] C. Severus: 'Fusique per herbam Hic meus est, dixere, dies.'

Quandocumque] Cum fato meo, et miti obitu scil. moriar.

[d] *Non mœstus*] Non tristis et iratus, non per dolorem et iram infensus Diis hominibusque, et præsertim dominantibus.

[e] *Et pro memoria mei*] Pro gloria nominis. An scil. retineam vocabulum post fata, an infamanda ac damnanda sit memoria nominis, an dejiciendæ et conflandæ imagines?

[f] *Nec consulat quisquam, nec roget*] Consulat vates, roget principem. Quid ita? quia crebrum, ut memoria damnaretur defunctorum, id est, tituli, imagines, honores. *Lipsius.*

Malim *consulat*, id est, referat ad senatum: quem his rebus interponebant ipsi principes. §. 3. Inst. de Jud. 'Cujus pœna animæ amissionem sustinet, et memoria rei etiam post mortem damnatur.' Lapis: M. Annæo. Lucano. Cordubensi. beneficio. Neronis. fama. servata. Artemidorus Œneirocrit. I. 5. 'Ita ut moriens nequidem suum retineat nomen. Hos enim soles ex defunctis non appellant propinqui in conviviis funerum, aut novendialibus cœnis.' *Gronovius.*

Nec consulat quisquam] Potuerunt forte consuli advocati et patroni de causa, de crimine: potuerunt etiam consuli vates, oracula, præcipue Chaldæi et Mathematici an decus servaretur; an *gloria post cineres*, quæ altera, et nova quasi vita fuit. Potuerunt consuli liberti aulæ potentissimi; potuit forte consuli et rogari ipse princeps, an servaretur *memoria*, an vim habiturum foret testamentum. Sed non puto fuisse consultos patres in talibus, nisi forte amicos

est, suspicatusque ex ipsa intentione[v] singulorum, altiorem[h] inter eos esse sermonem: Num parum tempestivus, inquit, interveni, secretum consilium et causæ alicujus meditationem tractantibus?

Minime, minime, inquit Secundus, atque adeo vellem maturius[w] intervenisses: delectasset enim te et Apri nostri accuratissimus sermo, cum Maternum, ut omne ingenium ac studium suum ad causas agendas converteret, exhortatus est, et Materni pro carminibus suis læta,[x] utque poëtas defendi decebat, audentior,[3] et poëtarum quam oratorum similior, oratio.

Me vero, inquit,[y] et sermo ipse infinita voluptate affecisset, atque id ipsum delectat, quod vos, viri optimi et tempo-

[v] *Summa attentione.* [w] *Prius, citius.*
[x] *Florida, amœna, luxurians.* [y] *Inquit Messala.*

Brotier. Gronovius habet *Vipsanius:* Brotierus *Vipstanius.*—3 Male in veteribus editionibus, *audenter.* In recentibus autem perperam omissa copula *et,*

NOTÆ

quosdam, qui famam et rumores aulæ, et imperitantium sensa subodorarentur ac renuntiarent. Nam quid tum senatus sub Nerone et malis principibus, nisi ludibrium, nisi vana imago prisci senatus? cujus nomine et prætextu illudebatur legibus, ipsis patribus, urbi, orbi et generi humano? Si quid recte aliquando agerent dominantes, ultro ipsi agebant nemine consulto, sed semper cum prætextu senatus occidebant illi, et grassabantur: quasi sic invidiam publicam in senatum rejecturi, et ut crimen a se amolirentur, aut saltem dividerent, et sic elevarent.

Nec consulat] Potuerunt tali casu consuli amici, parentes, et propinqui, qui potentiores essent apud principem, et melius nossent ejus cogitationes. Sic et potuerunt consuli liberti prævalidissimi et magistri dominationis, et ceteri, qui in gratia flagranti, et potuerunt rogari: sed præcipue post prædicta consulta potuit rogari princeps, cujus rei causa mittebantur epistolæ, etiam præsenti in urbe Cæsari; quarum mentio sæpe apud Tacitum.

[g] *Cum Vipstanus*] Frater Reguli de quo Tacitus Hist. III. 'Legioni tribunus Vipstanus Messala præerat claris majoribus, egregius ipse, et qui solus ad id bellum bonas artes attulisset.' Et IV. 'Magnam eo die pietatis eloquentiæque famam Vipstanus Messala adeptus est; nondum senatoria ætate, ausus pro fratre Regulo deprecari.'

[h] *Altiorem*] Altioris scil. sensus, et qui profundiorem cogitationem meditationemque postularet: nam statim addit; 'secretum consilium et causæ alicujus meditationem tractantibus.'

rum[j] nostrorum oratores,[4] non forensibus tantum negotiis et declamatorio studio[k] ingenia vestra exercetis, sed ejusmodi etiam disputationes[l] adjungitis,[5] quæ et ingenium alunt, et eruditionis[6] et literarum jucundissimum oblectamentum, cum vobis, qui illa disputatis, afferunt, tum etiam his, ad quorum aures pervenerint. Itaque Hercule non minus probari video in te, Secunde, quod, Julii Asiatici vitam componendo,[m] spem hominibus fecisti plurium[7] ejusmodi librorum, quam in Apro, quod nondum a scholasticis controversiis recessit, et otium suum mavult novorum rhetorum[n] more, quam veterum oratorum, consumere.

Tum Aper: Non desinis, Messala, vetera tantum et anti-

quæ in Mss. Vatic. et veteribus editionibus occurrit. *Brotier.*—4 Languere sensum judicant Urs. Mur. Acid. roborantque repetito *optimi*, adjecto ad *oratores*. Immo Schurzfl. mutat legitque *vos vere optimi t. n. o.* Parum tanto molimine opus esse puto. Vulgatum sat bene procedit. *Oberl.*—5 Ita libri editi. In Mss. Vatic. 1862. et 4498. *assumitis*. In Ms. Vatic. 1518. *et-sumitis*. —6 In veteribus editionibus, *eruditiones*. Rhenanus emendaverat, *eruditionem*. Melius Rodolphus Agricola et Lipsius, *eruditionis*. Brotier.—7 Ita editiones veteres et recentiores. Male Beroaldus, *plurimum*. Unde Muretus emendabat, *plurimam*. Idem.

NOTÆ

[j] *Viri optimi et temporum*] Ursinus mallet *viri optimi et optimi temporum*, cum in vulgatis desit alterum *optimi*, a librario non repetitum. At non statim repeteret eandem vocem: ninil mutandum, nisi ex Mss. auctoritate.

[k] *Declamatorio studio*] Non intelligit declamationem, quæ umbratica sit, et in scholis tantum exercita. Veras pugnas intelligit, in foro scil. Attamen infra, *quam in Apro*, quod nondum a *scholasticis controversiis* recessit. Sicque studia tripliciter distingueret, in causas forenses, in libros, et scholasticas declamationes.

Declamatorio studio] Plin. Epist. II. 3. 'Legendi semper occasio est, audiendi non semper. Præterea multo magis, ut vulgo dicitur, vox afficit: nam licet acriora sint, quæ legas, altius tamen in animo sedent, quæ pronuntiatio, vultus, habitus, gestus etiam dicentis affigit.'

[l] *Disputationes*] E quarum numero ista hæc fuit.

[m] *Julii Asiatici vitam componendo*] Qui mos virtutem privatam consecrandi, obtinuit eo ævo ac floruit; egregio scil. exemplo, cum non possent Rempub. aut non auderent scribere, privatorum et amicorum vitam moresque et exempla eximia virtutum composuere. Nunquam ne tandem nos pudebit sterilis sæculi et desidiæ nostræ?

[n] *Novorum rhetorum*] Qui scil. perpetuo declamabant in scholis; cum contra veteres oratores causas agerent in senatu, in foro, &c.

qua mirari, nostrorum autem temporum studia irridere[o] atque contemnere? Nam hunc tuum sermonem sæpe excepi, cum, oblitus et tuæ et fratris tui eloquentiæ,[p] neminem hoc tempore oratorem[q] esse contenderes: atque id eo, credo, audacius, quod malignitatis[1 r] opinionem non verebaris,

1 Olim scribebatur *oratorem esse contendere antiquis eo credo audacius quod malignius his op.* quæ tamen ipsa fortassis mutila, et scribendum: *contenderes*

NOTÆ

[o] *Nostrorum temporum studia irridere*] Apud Plinium Epist. I. 5. Regulus periculum sic quærebat ipsi Plinio: 'Satrius Rufus, et cui est cum Cicerone æmulatio, et contentus non est eloquentia sæculi nostri ... Est enim,' inquit Plin. 'mihi cum Cicerone æmulatio, nec sum contentus eloquentia sæculi nostri. Nam stultissimum credo, ad imitandum non optima quæque proponere.'

[p] *Fratris tui eloquentiæ*] Quis hic Messalæ frater? Puto *Regulum* intelligi illum, qui cum Plinio vixit et floruit, lingua magis quam vita laudatus. Suspicor ex Tacito in Hist. 'Magnam eo die pietatis eloquentiæque famam Vipstanus Messala adeptus est: nondum senatoria ætate, ausus pro fratre Aquilio Regulo deprecari.' *Lipsius.*

Et fratris tui] Reguli scil. Hominem facunde describit Plinius Epist. IV. 7. 'Hanc ille vim, seu quo alio nomine vocanda est intentio, quicquid velis, obtinendi, si ad potiora vertisset, quantum boni efficere potuisset; quanquam minor vis bonis, quam malis inest, ac sicut *ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει,* ita recta ingenia debilitat verecundia, perversa confirmat audacia. Exemplo est Regulus, imbecillum latus, os confusum, hæsitans lingua, tardissima inventio, memoria nulla, nihil denique præter ingenium insanum, et tamen eo impudentia, ipsoque illo furore pervenit, ut a plurimis orator habeatur. Itaque Herennius Senecio mirifice Catonis illud de Oratore in hunc e contrario vertit: Orator est vir malus dicendi imperitus. Non me hercule Cato ipse tam bene verum oratorem, quam hic Regulum expressit.' Et ibid. de libro, quo puerum defunctum lugebat Regulus, 'est enim tam ineptus, ut risum magis possit exprimere, quam gemitum. Credas non de puero scriptum, sed a puero.'

[q] *Oratorem*] Existimo scrib. *contenderes parem antiquis*, vel *contenderes. Atque id eo credo audacius.* Lipsius. Puto delendam esse vocem, *antiquis.* Et pro *in iis*, lego, *judicis*, ut totus locus sic habeatur: *Cum neminem hoc tempore oratorem esse contenderes: eo credo audacius, quod maligni judicis opinionem non vereberis.* Acidalius.

Sic lego: *neminem hoc tempore cum antiquis contenderes:* id est, *comparares.* Vel saltem sensus sit, Ut neminem hoc tempore oratorem parem esse antiquis contenderes. Si non verba, certe verum sensum habemus. Et certe infra c. 24. idem fere habet: 'Neque enim defensores antiquorum exigimus; nec quenquam nostrorum, quanquam modo laudati sumus, his, quos insectatus est Aper, comparamus.' Forte ediderat, *neminem ... antiquis contenderes.*

[r] *Malignitatis*] Alii legunt *maligni:* id est, invidentis. Infra 28.

cum eam gloriam, quam tibi alii concedunt, ipse tibi denegares.

Neque illius,[s] inquit, sermonis mei pœnitentiam ago; neque aut Secundum, aut Maternum, aut teipsum, Aper, (quanquam interdum in contrarium disputes) aliter sentire credo. Ac velim impetratum ab aliquo vestrum, ut causas hujus infinitæ differentiæ scrutetur ac reddat, quas mecum ipse plerumque conquiro. Et, quod quibusdam solatio[2] est,[t] mihi auget quæstionem, quia video etiam Graiis[u] accidisse, ut longius absit Æschine et Demosthene Sacerdos iste[3] Nicetes,[v] et si quis alius Ephesum[w] vel Mitylenas[x]

parem antiquis: eo credo audacius. Aut si inseri vocem displicet: *contenderes. Atque id eo credo audacius.* Lipsius. Hoc verum puto: nec quicquam deesse. Mox pro *in iis* Acidalius legebat *judiciis.* Ernest. Vocem *antiquis* delendam censebat Acidalius. Lipsius bene correxit. Pro *malignius his* vel *maligni in iis* lego cum viro docto *malignitatis.* Oberl. Brotierus habet *ideo;* et ut Gronovius, Ryckius, et Bipont. *maligni in iis.* Veteres Edd. *malignus,* vel *malignius his.*—2 Sic Mss. et Edd. Acidalius corrigebat *solutio;* quod recepit Brotierus. Nec opus tamen. Vulgatum bene habet. *Oberl.*—3 Ita op-

NOTÆ

'Ut etiam si nostra judicia malignitas et invidia tardaverit, verum de vobis dicturi sint posteri.'

[s] *Neque illius*] In exemplari Italico ad hunc locum ascriptum fuit: 'Eadem verba sunt Petronii.' *Pithœus.*

[t] *Solatio est*] Lege, *solutio.* Acidalius.

Solatio est] Quod elevat et minuit aliis difficultatem, mihi eam *auget.* Quibusdam *solatio* fuit, quod Græcis idem olim accidisset, quod nunc contigit Romanis: exempla similium calamitatum afflictos consolari solent. Imminuta eloquentia et corrupta sensim apud Græcos olim, ut et mox apud Romanos, et forte etiam magis corrupta; ita ut longius etiam, et deformius abscessisset a Demosthene Sacerdos Nicetes, quam Afer, aut et alii oratores ipsius coætanei a Cicerone aut Asinio.

[u] *Graiis*] Id est, Græcis. Vide notas ad vitam Agricolæ c. 4.

[v] *Sacerdos iste Nicetes*] Nicetes Sacerdos declamator nobilis eo ævo. Plinius Epist. VI. 6. audisse eum fatetur. 'Erat non studiosorum tantum, verum etiam studiorum amantissimus, ac prope quotidie ad audiendos quos tunc ego frequentabam Quintilianum et Sacerdotem Nicetem ventitabat.' Extat Philostrati Lemnii de hoc Nicete in Vitis Sophistarum elogium. *Lipsius.*

Nicetes sacerdos] Floruit tamen Romæ orator iste, non solum Ephesi aut Mitylenis: ea, *et si quis alius, &c.* non referuntur ad ipsum Nicetem, sed ad alios oratores Græcos.

[w] *Ephesum*] Id est, Ephesi vel Mitylenarum scholas strepitu et plausu discipulorum quatit, iis scil. plausibus et clamoribus juvenum contentus.

Ephesum] Ephesus, urbs Ioniæ provinciæ ad mare Ægæum, in Asia minore: hodie *Ajalouc* vocatur a Turcis, et *Ephese* a Francis. Villa est Natoliæ ad Archipelagum, in Turcico im-

contentus[4] scholasticorum clamoribus[y] quatit, quam Afer,[z] aut Africanus, aut vos ipsi a Cicerone aut Asinio recessistis.

16. Magnam, inquit Secundus, et dignam tractatu quæstionem movisti: sed quis eam justius explicaverit,[1] quam tu, ad cujus summam[a] eruditionem et præstantissimum ingenium cura quoque et meditatio accessit?

Et Messala, Aperiam, inquit, cogitationes[2] meas, si illud[3] a vobis ante impetravero, ut vos quoque sermonem hunc nostrum adjuvetis.

Pro duobus, inquit Maternus, promitto: nam et ego et Secundus exequemur partes, quas intellexerimus, te non tam omisisse, quam nobis reliquisse. Aprum enim solere dissentire, et tu paulo ante dixisti, et ipse satis manifestus,[4]

[4] *Ipse satis ultro et aperte demonstrat se jam dudum accingi ad contrarias partes tuendas.*

time Lipsius. Pessime Veteres Edd. *Sacerdos iste enitet.* Brotier.—4 Sic veteres Edd. Brotierus, *contentis:* Freinshemius mallet *continuis.*

1 Mss. Vatic. *explicabit.*—2 Male Beroaldus, *cognitiones.* Brotier.—3 Ms,

NOTÆ

perio Asiatico. *Tillemonius.*

[x] *Mitylenas*] Mitylene, urbs Lesbus insulæ, prope Asiam minorem, et ad mare Ægeum: hodie *Metelin*, urbs insulæ cognominis, prope Natoliam, in Archipelago: paret Turcis. *Tillemon.*

[y] *Contentus scholasticorum clamoribus*] Legerim: *continuis scholasticorum clamoribus.* Freinshemius. Recte *contentus:* vel, quia declamator iste se continet intra urbes Græcas; aut, quia *contentus* istis *scholasticorum clamoribus*, forum non frequentat, aut quatit: qui umbratica pugna *contentus*, veram non attingit. Mirabantur quod tam egregius orator plausu intra Ephesum, et Græculis auditoribus *contentus* esset: sed magis mirum, quod nollet audire discipulos. Seneca de Latrone l. IX. contr. 2. 'Neque enim illi mos erat, quemcumque audire declamantem, declamabat ipse tantum, et aiebat se non esse magistrum, sed exemplum: nec ulli alii contigisse scio, quam apud Græcos Nicetæ, apud Romanos Latroni, ut discipuli non audiri desiderarent, sed contenti essent audire. Initio contumeliæ causa deridentibus, discipuli Latronis auditores vocabantur. Deinde in usu verbum esse cœpit, et promiscue poni pro discipulo auditor.' Et eod. lib. contr. ult. 'Nicetes egregie dixit in hoc eodem loco.'

[z] *Afer*] Intellige Domitium Afrum præstantissimum oratorem, sed tum recentem. *Rhenanus.*

[a] *Ad cujus summam*] Tria hæc, summa *eruditio*, optimum *ingenium*, et *cura*, seu studium ac meditatio, maxime necessaria, si quis prospere et juste eam quæstionem tractare velit.

Jamdudum in contrarium accingi, nec æquo animo perferre hanc nostram pro antiquorum laude concordiam.

Non enim, inquit Aper, inauditum et indefensum sæculum nostrum patiar hac vestra conspiratione damnari.[a] Sed hoc primum interrogabo, quos vocetis *antiquos*,[b] quam oratorum ætatem signatione[4] ista determinetis?[c] Ego enim cum audio antiquos, quosdam veteres et olim natos intelligo; ac mihi versantur ante oculos Ulysses et Nestor, quorum ætas mille fere et CC.[5] annis sæculum nostrum antecedit: vos autem Demosthenem et Hyperidem profertis,[d] quos satis constat Philippi et Alexandri temporibus floruisse: ita tamen, ut utrique superstites essent. Ex quo apparet, non multo plures, quam CCCC.[e] annos interesse inter nostram et Demosthenis ætatem: quod spatium temporis, si ad infirmitatem corporum nostrorum referas, fortasse longum videatur; si ad naturam sæculorum et respectum immensi hujus ævi,[6] perquam breve et in proximo est. Nam si, ut[7] Cicero in Hortensio scribit, 'is est magnus et

[a] *Eodem parique sententiarum consensu opprimi.*

Vatic. 1862. *istud.*—4 Ita veteres editiones. Mss. Vatic. et Lipsius *significatione;* quod cum Bipont. reposuit Brotierus.—5 Sic omnes libri editi. Brotierus ex Mss. Vatic. exhibet *trecentis:* et Bipont. *CCC.*—6 Ita Mss. Vatic. Libri editi, *hujus immensi ævi;* quod paulo durius. *Brotier.*—7 Ita Mss. Vatic. In Ed. pr. *sicut.* Puteolanus emendavit *si sicut:* quod recepere Ryckius et

NOTÆ

[b] *Quos vocetis antiquos*] Sic Quintilian. l. VIII. 5. 'Ad quam usque nos vocatis vetustatem? Nam si ad illam extremam, multa Demosthenes quæ ante eum nemo. Quomodo potest Ciceronem probare, qui nihil putet ex Catone Gracchisque mutandum?'

[c] *Signatione ista determinetis*] Sic Rom. edit. Infra, 'genus hominum signasse contentus:' quæ vox Quintiliani est passim. Alii legunt *significatione.*

[d] *Profertis*] Ex Græcis oratoribus Demosthenem et Hyperidem, ut antiquos nobis profertis ac proponitis: scil. de eloquentia in universum disputat tam Græca quam Romana. Nam certe fere iisdem casibus et vicissitudinibus Romana facundia conflictata est.

[e] *Non multo plures quam CCCC.*] Sic omnino legendum, non *trecentos,* ut vulgo. Anno imperii Vespasiani sexto habitus hic sermo: hoc est, A. U. C. 828. Is incidit in annum quartum Olympiadis 213. At mortuus Demosthenes primo Olympiadis 214. Numerus rotundus a morte Demosthenis quadringenti anni, et ab ævo, quo floruit, *non multo plures,* ut ait. *Mercerus.* Et Cicero, qui ante centum et viginti annos obierat, l. II. de

verus annus, quo eadem positio cœli siderumque, quæ cum[8] maxime est,[f] rursum exsistet, isque annus horum, quos nos[9] vocamus,[g] annorum XII MDCCCCLIV.[10 h] complectitur;' incipit Demosthenes vester, quem vos veterem et antiquum fingitis, non solum eodem[11] anno, quo nos, sed fere eodem mense[i] extitisse.

17. Sed transeo ad Latinos oratores, in quibus non Menenium,[j] ut puto, Agrippam, qui potest videri antiquus, nostrorum temporum disertis anteponere soletis: sed Ciceronem et Cæsarem et Cœlium et Calvum et Brutum et Asinium et Messalam: quos quidem cur antiquis temporibus potius ascribatis, quam nostris, non video: nam, ut de Cicerone ipso loquar, Hirtio nempe et Pansa Coss., ut Tiro libertus ejus scripsit, VII. Idus Decemb.[1 k] occisus est, quo

Gronovius.—8 Emendabat Muretus *tum maxime*.—9 Ita bene Mss. Vatic. In veteribus Edd. omissum *quos:* in recentibus, quibus præivit Rhenanus, *nos*. [Sic et Ryckius et Gronov.] *Brotier*.—10 Male omnes libri editi, [cum Gronov. et Ryck.] *XIIMDCCCLIV*. Magnus enim annus, auctore Cicerone in Hortensio, complectebatur annos duodecim millia nongentos quinquaginta quatuor. *Idem*.—11 Sic bene Mss. Vatic. et editiones veteres. Postea omissum *eodem;* [ut a Gronov. et Ryckio.] Unde male conjiciebat Pithœus emendandum, *non solum quo nos, sed fere eodem die*. Brotier.

1 A Mss. et veteribus editionibus aberat, *Decemb*. Bene et ex historia

NOTÆ

Divin. 'Demosthenes quidem, qui abhinc annis prope trecentis fuit.'

[f] *Quæ cum maxime est*] Cicero de Natura Deorum secundo: 'Quarum [stellarum] ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt: qui tum efficitur, cum Solis et Lunæ et quinque errantium ad eandem inter se comparitionem, confectis omnium spatiis, est facta conversio.' *Schelius*.

[g] *Isque annus horum, quos nos vocamus*] Lego, *isque annus horum quos vocamus ann.* X. *complectitur*. Rhenanus.

[h] *XII M DCCCC LIV.*] Variat hic numerus in exemplaribus. Servii in illud I. Æneid. 'Triginta magnos.' Et l. III. 'Interea magnum:' itemque apud Censorinum in illustri volumine de die natali ad Q. Cerellium, Macrob. comment.: in somn. Scipionis, et Jul. Firmicum l. I. Mathes. *Pithœus*.

[i] *Non solum anno, quo nos, sed fere eodem mense*] Quin potius ex analogia, *non solum mense quo nos, sed fere eodem die*. Pithœus. Nihil muta.

[j] *Menenium*] Qui Apologo ventris usus olim non infacunde, ut ea tempora erant, nec infeliciter, ad reducendam in gratiam ac concordiam cum senatu et proceribus Rom. plebeculam, quæ secesserat.

[k] *VII. Idus Decemb.*] Ant. Augustinus legebat, *VII. Idus Octobris*. In

anno D. Augustus in locum Pansæ et Hirtii se et Q. Pedium Coss. suffecit. Statue VI.[2] et L. annos, quibus mox Divus Augustus Rempublicam rexit; adjice Tiberii tres et viginti et prope quadriennium Caii ac bis quaternos denos Claudii et Neronis annos atque ipsum Galbæ et Othonis et Vitellii unum[3] annum ac sextam jam[4] felicis hujus Principatus stationem,[l] qua Vespasianus Rempublicam fovet, C. et XX.[5] anni ab interitu Ciceronis in hunc diem colliguntur, unius hominis ætas. Nam ipse ego in Britannia[m] vidi senem, qui se fateretur 'ei[6] pugnæ interfuisse, qua Cæsarem, inferentem arma Britannis,[7] arcere littoribus et pellere aggressi sunt.' Ita si eum, qui armatus C. Cæsari restitit, vel captivitas, vel voluntas,[8] vel fatum aliquod in urbem pertraxisset, idem Cæsarem ipsum et Ciceronem audire potuit, et nostris quoque actionibus[9] [c] interesse. Proximo qui-

[c] *Orationibus, causis forensibus.*

supplevit Lipsius.—2 Sic bene Muretus. Male Mss. Vatic. *novem et quinquaginta annos.* Editiones veteres, VIII. *et* L. *annos.* Brotier.—3 Muretus delebat, *unum.*—4 Schelius legit *jam tam.* Schulting. *secutam jam;* quia sit insolens *stationem* pro anno poni. *Oberl.*—5 Sic bene Ms. Vatic. 1518. Ita et Puteolanus. Perperam Mss. Vatic. 1862. et 4498. ut et editio princeps, *centum et decem anni.* Brotier.—6 Ita bene Pithœus, Muretus, et editio Oxoniensis supra laudata. Perperam in omnibus Taciti editionibus, *et pugnæ.* Idem.—7 Brotierus, Ryckiusque et Gronovius exhibent *Britanniæ.* Bipont. *Britannis.*—8 Heumann. scribit *voluptas.*—9 Sic emendavit Lipsius. Prius erat *auctori-*

NOTÆ

vulgatis autem deest illud, *Octobris.* Ursinus.

In Farnesiano tantum erat, *Septimo Idus,* spatio tamen alteri voci relicto, quam non temere ex historia addidi. *Lipsius.* Scil. die 7. Decemb.

[l] *Ac sextam jam felicis hujus Principatus stationem*] Duo in hoc loco non vulgaria: primum, quod stationem, quæ pro ipso actu imperandi solet accipi, et totum tempus imperii sæpe designare, hic pro uno imperii anno accipiatur: deinde quod sextam stationem, seu sextum annum pro sex annis; ut, *adde sextum annum,* sit, adde sex annos. *Schelius.* Agitata quæstio hæc a vetustis oratoribus, sexto Flaviani principatus anno: sed composita et in ordinem redacta est multos post annos, puto, sub Domitiano, et cum jam interiissent Eprius et Crispus: nempe, cum primum vulnus orbitatis accepit Fabius.

[m] *In Britannia*] Ex hoc loco colligunt Aprum fuisse natione Gallum. Forte fuit Aper origine Gallus seu Gallicanus, non tamen Gallus proprie: sic ut et alii multi, quorum majores asciti jam olim erant in civitatem et curiam ex Gallia.

dem congiario ipsi vidistis plerosque senes, qui, se a D. quoque Augusto semel atque iterum accepisse congiarium,[n] narrabant: ex quo colligi potest, et Corvinum ab illis et Asinium audiri potuisse. Nam Corvinus in medium usque Augusti Principatum, Asinius pæne ad extremum, duravit. Nec[10] dividatis sæculum,[o] et antiquos ac veteres vocetis oratores, quos eorundem hominum aures agnoscere, ac velut conjungere et copulare potuerunt.

18. Hæc ideo prædixi, ut, si qua ex horum oratorum fama gloriaque[1] laus temporibus acquiritur, eandem docerem in medio sitam et propiorem nobis, quam Ser. Galbæ, C. Carboni, quosque alios antiquos merito vocaverimus.[2] Sunt enim horridi et impoliti[3] et rudes et informes, et quos utinam imitatus nulla parte[4] esset Calvus vester, aut Cœlius, aut ipse Cicero. Agere enim fortius jam et audentius volo, si illud ante prædixero, mutari[5] cum temporibus formas quoque[6] et genera dicendi. Sic[7] Catoni seni comparatus C. Gracchus plenior et uberior; sic Graccho politior et ornatior Crassus; sic utroque distinctior et urbanior et altior Cicero; Cicerone mitior Corvinus et dulcior et in verbis magis elaboratus.[d] Nec quæro, quis disertissimus: hoc interim probasse contentus sum, non esse unum eloquentiæ vultum,[e] sed in illis quoque, quos vocatis antiquos, plures

[d] *Castigatus, tersus.* [e] *Speciem, formam: scil. non esse unum dicendi genus.*

bus.—10 Acidalius corrigit *ne.*

1 Sic Lipsius. Prius legebatur *si qua et horum ... ac laus.*—2 Sic Mss. Vatic. quod et a Brotiero probatum: qui tamen cum Ryckio et Gronovio antiquam lectionem retinet *vocaremus.*—3 Corbinelli emendabat *incompositi.*—4 Ita Mss. Vatic. Male veteres editiones, *utinam imitatus esset.* Lipsius et recentiores emendaverant, *imitatus non esset.* Muretus, *utinam ne in illa parte.*—5 Ita veteres editiones et recentiores. In mediis quibusdam, *mutare:* quod quidem Latinum est. Sic enim Livius, XXXIX. 51. 'Mores quidem populi Romani quantum mutaverint, vel hic dies argumento erit.' *Brotier.*—6 Ita Mss. Vatic. A libris editis abest, *quoque.* Mox cap. seq. *formam quoque ac speciem.* Idem.—7 Ita Mss. Vatic. In veteribus editionibus, *sicuti Ca-*

NOTÆ

[n] *Congiarium*] Abesse possit ea vox. *Congiarium* illud datum plebi sub Vespasiano.

[o] *Nec dividatis sæculum*] Nec dividatis in duas partes idem sæculum, nempe, et quo priscos oratores, eo-

species[p] deprehendi: nec statim deterius[f] esse, quod diversum est; vitio autem malignitatis humanæ vetera semper in laude, præsentia in fastidio esse. Num[8] dubitamus, inventos, qui præ[9] Catone Appium Cæcum[q] magis mirarentur? Satis constat, ne[10] Ciceroni quidem obtrectatores[r] defuisse, quibus inflatus et tumens, nec satis pressus,[s] sed[11] supra modum exultans et superfluens et parum Atticus[12 t] videre-

[f] *Nec statim deterius esse dicendi genus, quia dissimile est.*

tori. In recentioribus, *sicut.*—8 Hoc sic a Lipsio. Prius legebatur *Nam non dub.* Mur. volebat *numnam.* Acid. *num dubitabimus—cum satis constet.* —9 Sic Groslotius malebat. Ceteri Edd. *pro Catone.* Sed Bipont. legunt *Porcio Catone.*—10 Veteres editiones, *nec Ciceroni quidem.* Emendandum *ne* recte monuit Gronovius. *Brotier.*—11 Sic Mss. Vatic. *Sed* abest a libris editis: ut a Gronov. et Ryckio.—12 In veteribus editionibus et Mss. Vatic. *parum antiquus.* Sed perperam, ut patet ex c. 22. 'priores ejus orationes non carent vitiis antiquitatis.' Lipsius optime emendavit, *Atticus.* Male

NOTÆ

rundem hominum aures agnoscere, simulque et audire nostros, *ac velut* inter se *conjungere et copulare potuerunt.*

[p] *Plures species*] Quintil. XII. 10. 'Non una omnibus forma placuit, partim conditione vel temporum, vel locorum, partim judicio cujusque atque proposito.' Infra ibid. 'In oratione vero si species intueri velis, totidem pæne reperias ingeniorum, quot corporum formas. Sed fuere quædam genera dicendi conditione temporum horridiora, alioqui magnam jam ingenii vim præferentia. Hinc sunt Lælii, Africani, Catones, Gracchique, quos tu licet Polygnotos vel Calonas appelles: [pictores illi, 'quorum simplex color.'] Mediam illam formam teneant L. Crassus, Q. Hortensius. Tum deinde efflorescat non multum inter se distantium temporum oratorum ingens proventus. Hinc vim Cæsaris, indolem Cælii, subtilitatem Callidii, gravitatem Bruti, acumen Sulpitii, acerbitatem Cassii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messalæ, sanctitatem Calvi reperiemus. In his etiam, quos ipsi vidimus, copiam Senecæ, vires Africani, maturitatem Afri, jucunditatem Crispi, sonum Trachalli, elegantiam Secundi; [puto, Julii.] At M. Tullium non illum habemus Euphranorem [qui pingendi fingendique mirus artifex] circa plurium artium species præstantem, sed in omnibus quæ in quoque laudantur eminentissimum.

[q] *Appium Cæcum*] Qui tamen longe infra Catonis eloquentiam peritis artis censebatur.

[r] *Ciceroni . . . obtrectatores*] Quintil. XII. 1. 'Quanquam neque ipsi Ciceroni Demosthenes videatur satis esse perfectus, quem dormitare interim dicit: nec Cicero Bruto Calvoque, qui certe compositionem illius etiam apud ipsum reprehendunt: nec Asinio utrique, qui vitia orationis ejus etiam inimice pluribus locis insequuntur.' Hinc agnosce Quintilianum.

[s] *Inflatus et tumens, nec satis pressus, &c.*] Statim ait Ciceronem a Calvo quidem male audivisse, 'tanquam solutum et enervem;' a Bruto autem,

tur. Legistis[13] utique et Calvi et Bruti ad Ciceronem[u] missas epistolas: ex quibus facile est deprehendere, Calvum quidem Ciceroni visum exsanguem et attritum,[g] Brutum autem otiosum atque disjunctum:[v] rursumque, Cicero-

[g] *Infirmum ac debilem.*

tentat Schurzfleischius, *parum nativus*. Brotier.—13 Sic Mss. Vatic. ac bene quidem; ut cap. sup. *divideretis seculum...vesetis eruderes.* Male libri editi,

NOTÆ

ut ipsius verbis utar, 'tanquam fractum et elumbem.' Infra: 'Otiosus circa excessus dicitur.'

[t] *Parum Atticus*] Quod Ciceroni etiam vivo objectum, et in quibusdam ejus scriptis vere. *Lipsius.*

Parum Atticus] Scil. cum diu Marcus Cicero Atticis illis limatis et emunctis oratoribus operam dedisset, postea tamen et Rhodiis et Asiaticis oratoribus aures commodavit: quorum lenti illi quidem, atque remissi; ii vero inflati, vani atque jactantes: utrique vero minores Atticis, et quasi ab iis degenerantes existimarentur. *Politian.* præf. ad Quintil.

Parum Atticus] Quintil. l. XII. 10. Ciceronem 'tamen et suorum homines temporum incessere audebant, ut tumidiorem, et Asianum et redundantem, et in repetitionibus nimium, et in salibus aliquando frigidum, et in compositione fractum, exultantem, ac pæne (quod procul absit) viro molliorem. Postea vero quam triumvirali proscriptione consumtus est, passim qui oderant, qui invidebant, qui æmulabantur, adulatores etiam præsentis potentiæ, non responsurum invaserunt ... præcipue vero presserunt eum, qui videri Atticorum imitatores concupierant, &c. Et antiqua quidem illa divisio inter Asianos atque Atticos fuit, cum hi pressi et integri, contra inflati illi et inanes haberentur: et in his nihil superflueret, illis judicium maxime ac modus deesset ... Mihi autem orationis differentiam fecisse et dicentium et audientium naturæ videntur, quod Attici limati quidem et emuncti nihil inane aut redundans ferebant: Asiana gens tumidior alloqui et jactantior, vaniore etiam dicendi gloria inflata est.' Et l. XII. 6. 'In Asiam navigavit Tullius, seque et aliis sine dubio eloquentiæ ac sapientiæ magistris, sed præcipue tamen Apollonio Moloni, quem Romæ quoque audierat, Rhodi rursus formandum, ac velut recoquendum dedit.'

[u] *Calvi et Bruti ad Ciceronem*] Ex iisdem Fabius hausit l. XII. 'Neque ipse Ciceroni Demosthenes videatur satis esse perfectus, nec Cicero Bruto Calvoque, qui certe compositionem ipsius etiam apud ipsum reprehendunt.' Adde sequentia. *Lipsius.*

[v] *Brutum autem otiosum, atque disjunctum*] Fortasse, *odiosum*: id est, affectatione quadam et asperitate dictionis molestum. Nam ex reliquiis epistolæ unius aut alterius, nihil minus quam otiosus Brutus, acer ubique et intentus. Disjunctum autem capio, quo sensu Senecam dixere, 'Arenam sine calce:' nec muto. *Lipsius.*

Itane vero? otiosus Brutus Ciceroni? Immo Cicero talis videbatur obtrectatoribus, et ipsi fortassis Bruto. 'Supra modum exultans,' inquit,

nem a Calvo quidem male audivisse, tanquam solutum et enervem: a Bruto autem, ut ipsius verbis utar, tanquam fractum[w] atque elumbem. Si me interroges, omnes mihi videntur verum dixisse. Sed mox ad singulos veniam; nunc[14] mihi cum universis negotium est.

legisti. Idem.—14 Sic bene Lipsius et recentiores. Perperam veteres editiones, *nec mihi*. Brotier.

NOTÆ

'et superfluens, et parum Atticus obtrectatoribus videbatur.' Quintilianus: 'Otiosi et supini si quid modo longius circumduxerint, jurant ita Ciceronem fuisse locutum.' Et infra, de eodem, noster: 'Otiosus circa excessus.' At Brutus intentus, gravis: Lipsius legit, *odiosus*, perperam. Scribit enim Cicero ad Att. de Bruto: 'Est enim oratio [ejus] scripta elegantissime sententiis et verbis, ut nihil possit ultra.' Præterea Attici isti, quorum sectam sequebatur Brutus, hoc præcipue agebant, ut ait in Bruto Cicero, 'ut nec inepte, nec odiose nec putide dicerent: nihilque habere molestiarum, nec ineptiarum, Atticorum erat.' Item: 'Atheniensium religioni cum serviret Orator, nullum verbum insolens, nullum odiosum ponere audebat.'

Lego, *concisum atque disjunctum*. Sic Cicero ait, 'concisum minutis numeris Thrasimachum Isocrati visum.' Quintilianus: 'Facit densitas sententiarum concisam quoque orationem: subsistit enim omnis sententia, ideoque post eam utique aliud est initium. Unde soluta fere oratio, et e singulis non membris, sed frustis collata.'

Brevitatis autem studiosi, qualis erat Brutus, evitare nequeunt, ne minutis numeris distinguatur et concidatur oratio: quod vitium *προσπταίειν πολλάκις ποιεῖ τὸν ἀκροατήν*. Inde et disjunctam esse Bruti orationem dicit. *Disjunctio* enim opponitur *conjunctioni*. 'Disjuncta est oratio, cum dure connexis aut demtis conjunctionibus,' ut ait Cicero de Oratore, 'dissolute quædam dicuntur.' Jubent autem veteres, brevitatis studiosos conjunctiones tollere, quamvis vetent dissoluta et disjuncta loqui. Est tamen hoc proximum vitium, quod ἀσύνδετα et διαλελυμένα evadant. Id igitur in Bruto notatur. Cicero in Oratore: 'Cum mutila quædam et hiantia locuti sunt, quæ vel sine magistro facere potuerunt, germanos se putant esse Thucydidas.' *Schelius*. Non videt invicem sibi obtrectasse oratores coætaneos, quod non factum recto judicio, aut ex vero, sed malignitate aut infirmitate ingenii humani. Quod et facile in tanta copia librorum et orationum, et tanta diversitate ingeniorum. Quid facilius, quam detrahere laudi etiam optimorum? quid promtius, quid magis obvium, ut est hominis indoles? Sed obtrectavit Brutus vere. Quidni veram et justam occasionem habuit quandoque? Et quid tam perfectum et absolutum, ut non id argui possit ex aliqua sui parte?

w *Fractum*] Solutum et enervem, fractum et elumbem pro eodem supponit auctor.

19. Nam, quatenus[1] antiquorum admiratores hunc velut terminum antiquitatis constituere solent, quem[2] usque ad Cassium Severum faciunt, quem primum affirmant flexisse ab illa vetere atque directa dicendi via:[3] non infirmitate ingenii, nec inscitia literarum transtulisse se ad id[4] dicendi genus contendo, sed judicio et intellectu.[x] Vidit namque, ut paulo ante dicebam, cum conditione temporum, ac diversitate aurium,[5] formam quoque ac speciem orationis esse mutandam.[6] Facile perferebat prior iste populus,[h] ut imperitus et rudis, impeditissimarum[7] [y] orationum spatia: atque id ipsum laudi[8] dabatur, si dicendo quis diem eximeret.[z] Ista[9]

[h] *Vetus scil. populus Rom. qui floruit olim stante prisca Repub. et libertate.*

1 Frustra tentat Schurzfleischius, *hactenus antiquorum*. *Quatenus* jam usurpatum vidimus supra Annal. III. 16. *Brotier.*—2 Puto emendandum, *hunc velut terminum antiquitatis constituere solent usque ad Cassium Severum, quem reum faciunt, quemque primum affirmant*, &c. Vulgata enim scriptura, *quem usque ad Cassium*, &c. est Puteolani. In editione principe, *constituere solent: qui usque ad Cassium quem reum faciunt: quem primum*, &c. In Mss. Vatic. *ad Cassium Severum quem reum faciunt, quem primum affirmant*, &c. Unde, *quem reum* videtur esse veteris scripturæ. Sed si retinetur, emendandum *quemque primum*, ne aures offendantur. In ipsa vulgata scriptura displicet *quem usque, ...quem primum*. Brotier.—3 Sic bene Mss. Vatic. Sic quoque placebat Mureto. Dure in libris editis *dicendi via directa*. [Sic autem Gronov. et Ryckius.] *Idem.*—4 Mss. Vatic. *illud.*—5 Sic Lipsius. Prius erat *conditionem temporum et diversitates auctorum*. Muretus et Ursinus dabant *ac diversitate auditorum:* non male, ut puto. *Oberl.*—6 Male veteres edd. *remutandum:* emendabat Corbinelli *ire mutandam*. Brotier.—7 Brotierus cum Ryckio et Gronov. et Bipont. *imperitissimarum*. Mureti est *impeditissimarum*.—8 In veteribus edd. et Mss. Vatic. 1862. et 1518. *id ipsum laudabat*.—9 Sic bene Schulting. Legebatur prius *ita:* [sic Gronov. Ryck. Brotier. et

NOTÆ

[x] *Sed judicio et intellectu*] Fortassis: *et delectu*. Cicero Bruto: 'Quod idem facere censores in delectu dignitatis, et judicio civium,' &c. Pro Plancio: 'Populus non delectu aliquo aut sapientia judicat.' *Gronov.*

Et intellectu] Alii, *delectu*. Sed forte discrimen sit inter *intellectum* et *delectum*. *Intellectus* in ipso Cassio; at *delectus* non in ipsius præcise potestate fuit. Pendebat forte ex mutatione temporum, et ex auditoribus, quorum animis auribusque accommodanda oratio fuit, in quo judicium excelluit oratoris et intellectus. Vox *intellectus* Quintiliani est passim.

[y] *Et impeditissimarum*] Alii leg. *imperitissimarum*. Forte, *ineptissimarum*. Attamen vox *imperitissimarum* satis respondet his quæ præcedunt, 'populus, ut imperitus et rudis.'

[z] *Eximeret*] Fortem diem aliis oratoribus, seu aliorum senatorum sententiis eximeret, auferret: diem scil. eximeret actioni, et hanc in alterum diem procrastinaret: quod maxime

vero[a] longa principiorum præparatio, et narrationis alte repetita series, et multarum divisionum ostentatio, et mille argumentorum gradus,[10] et quicquid aliud aridissimis Hermagoræ et Apollodori libris[b] præcipitur, in honore erat: et,[11] si quis, odoratus philosophiam, ex ea locum aliquem orationi suæ insereret, in cœlum laudibus ferebatur. Nec mirum. Erant enim hæc nova et incognita: et ipsorum quoque oratorum paucissimi[12] præcepta rhetorum, aut philosophorum placita, cognoverant. At Hercule pervulgatis jam omnibus, cum vix in corona[13] quisquam assistat,[c] quin[14]

Bipont.] Acidalius dabat *jam*. Oberl.—10 Sic Lipsius et recentiores. In vett. edd. *argumentorum genera*.—11 Sic Bipont. et Ryck. et Gronov. Brotierus e Mss. Vatic. dedit *quod si*.—12 Sic optime Rhenanus. In veteribus edd. *paucissima*.—13 Sic Lipsius et Bipont. Gronovius, Ryckius et Brotierus legunt *cortina*.—14 Sic Heumann. Schurzfl. et Schulzius, probante Brotiero; qui tamen cum Ryckio et Gronov. retinet *qui*.

NOTÆ

optabant oratores, qui nondum satis parati. Sic tempus et certas occasiones auferebant adversariis.

[a] *Ista vero*] Lege: *Jam vero*. Acidal. Alii, *ita vero*.

[b] *Hermagoræ et Apollodori libris*] Hermagoras Æolides, Carion cognominatus scripsit Rhetoricos libros sex de accurata oratione, de elocutione, de decore, de figuris. Docuit Romæ post Cæcilium sub Augusto. Fuerunt et alii illi cognomines, quos referre nihil attinet. *Apollodorus* Pergamenus, Cæsaris Augusti præceptor et familiaris, scripsit Rhetorica, et novæ hæreseos fuit auctor: ex Suida et Strabone. *Alciatus*.

[c] *Vix in cortina quisquam assistat*] Magis placeret *in corona*. Ursinus.

Alii, *corona* legunt: si illud rectum; non aliud ceperim, quam subselliorum juxta tribunal locum; in quo non advocati solum, sed scribæ, præcones, atque id genus operæ forenses consistebant. Severus in Ætna pro theatri incurva parte dixisse videtur: 'magni cortina theatri.' Vide etiam an non *assistere*, hic proprie de Asseclis aut Fautoribus, qui Oratori se adjungebant. Ita statim: 'Vulgus quoque assistentium et affluens et vagus auditor.' Distinguit ab auditore fortuito et incerto. *Lipsius*.

Scaliger Conjectaneis in Varronem *cortinam* interpretatur τρίποδα et λέβητα. Ea est proprie, inquit, in qua lana suffecta succos ebibit. Scribe: *cum vix in corona quisquam assistat, quin elementis studiorum, si non instructus, at certe, imbutus sit*. Rhenanus.

Cortina] Attamen Plin. Epist. VII. 17. 'Si latior scena, et corona diffusior.' Et Epist. II. 2. 'Hoc [pretio] ingens corona colligitur.'

In cortina] Quidni hic *cortina* dici potuit pro senatu, pro tribunalibus, unde oracula Themidis excipiuntur? ac forte magis placeat nonnullis, quam *corona*, quæ de quovis cœtu dici possit. Sic non satis magnifice pro suo genio de ara Themidis, et de jus-

elementis studiorum, etsi non instructus,[d] at certe imbutus sit, novis et exquisitis eloquentiæ itineribus opus est, per quæ orator fastidium aurium effugiat, utique apud eos judices, qui vi aut[15] potestate, non jure et legibus,[e] cognoscunt,[f] et[16] nec accipiunt tempora, sed constituunt,[g] nec expectandum[h] habent oratorem, dum illi libeat de ipso negotio dicere, sed sæpe ultro admonent atque alio transgredientem revocant et festinare se[i] testantur.

20. Quis nunc ferat[1] oratorem de infirmitate valetudinis suæ præfantem? qualia sunt fere principia[i] Corvini. Quis

[i] *Exordia orationum.*

15 In Mss. Vatic. 1518. et 4498. *et* pro *aut*: quod minime displicet Brotiero.—16 *Et* expungit Heumann.

1 Brotierus, duce Beroaldo, legit *feret*.

NOTÆ

titiæ adytis et penetralibus loqui videretur.

[d] *Etsi non instructus*] Sic fere Tac. lib. xv. de Egnatio Celere: 'Hic Græca doctrina ore tenus exercitus, animum bonis artibus non imbuerat.' Hoc loco *instructus* sit, doctus, et omni eruditione imbutus, ut supra habet cap. 2.: et *imbutus*, sit, utcumque informatus literis; qui scil. leviter tantum et primis labris eruditionem gustaverit. Sic infra: 'instructum et plenum his artibus animum.'

[e] *Non jure et legibus*] Plin. Epist. IV. 9. 'Et Cæpio, cum putaret licere senatui, sicut licet, et mitigare leges, et intendere, non sine ratione veniam dedit facto, vetito quidem, non tamen inusitato.'

[f] *Cognoscunt*] Judicant. *Nec accipiunt tempora*, ex legibus scil. aut institutis majorum, quæ advocatis et causidicis, reis et accusatoribus certum dicendi tempus concedebant; sicque simul et judicibus audiendi tempus præscripserant. At nunc *constituunt* ipsi judices pro nutu et arbitrio tempus advocatis et patronis; et jam fere est *pro* omni *lege voluntas*.

[g] *Nec accipiunt tempora, sed constituunt*] Plin. Epist. I. 20. 'Adsunt huic opinioni meæ leges, quæ longissima tempora largiuntur, nec brevitatem dicentibus, sed copiam; hoc est, diligentiam suadent; quam præstare, nisi in angustissimis causis, non potest brevitas.' Ibid. 'Non enim amputata oratio et abscissa, sed lata et magnifica et excelsa tonat, fulgurat, omnia denique perturbat ac miscet.' Infra: 'Si....detur electio, illam plenam orationem similem nivibus hybernis; id est, crebram, assiduam et largam, postremo divinam et cœlestem volo.'

[h] *Nec expectandum*] Nec oratorem expectare debent, dum illi libeat de ipsa sua causa dicere, ut olim stante Repub. et priscis legibus. Infra 36. 'Cum in aliquam invidiam, aut crimen vocati, sua voce respondendum haberent.'

[i] *Et festinare se*] Festinare se ad alia testantur, urgere negotia, &c.

quinque in Verrem libros expectaverit?[2] Quis de exceptione et formula perpetietur illa immensa volumina, quæ pro M. Tullio,[j] aut A. Cæcina legimus? Præcurrit[j] hoc tempore judex dicentem et, nisi aut cursu argumentorum, aut colore sententiarum, aut nitore et cultu descriptionum invitatus et corruptus est, aversatur dicentem.[3] Vulgus quoque assistentium[k] et affluens et vagus auditor[l] assuevit jam exigere lætitiam et pulchritudinem orationis; nec magis perfert[4] in judiciis tristem[l] et impexam antiquitatem, quam si quis in scena Roscii aut Turpionis[5] Ambivii[m] exprimere gestus velit. Jam vero juvenes, in[6] ipsa studiorum incude positi, qui profectus sui causa oratores sectantur, non solum audire, sed etiam referre domum aliquid illustre[n] et dignum

[j] *Occupat et prævenit animo judex ea quæ dicturus est causidicus, et fastidit, nisi nitore et amœnitate orationis retineatur.*
[l] *Squalidam, severum, incomtam, horridam.*

2 Sic correxit Puteolanus: editio princeps *expectavit.* Mss. Vatic. *expectabit*, quod recepit Brotierus: sic et Bipont.—3 Schelius, inepte repeti *dicentem* ratus, expungit. Schulz. probat. *Oberl.*—4 Sic bene Rhenanus. In editione principe *prefert:* Puteolanus *præfert.* Brotier.—5 Sic bene Lipsius. Male veteres editiones, *aut Turpionis, aut Ambivii.* Brotier. —6 Gronovius, Ryckius, Brotierus et Bipont. legunt *et in ipsa.* Præpositio *in* abest a veteribus editionibus. Schurzfleischius *et* omittendum putat: sic

NOTÆ

[j] *Pro M. Tullio*] Curius Fortunatianus l. II. Rhetor. Schol. *Pithœus.*

[k] *Vulgus quoque assistentium*] Quos sic distinguit a judicibus; nec intelligit hic, ut puto, asseclas et fautores, qui plausu composito ceteram multitudinem ad laudem et commendationem oratoris illicerent, famamque et existimationem eloquentiæ clamore et laude conciliarent, quamvis tum forte et nonnulli tales fautores dicenti assisterent. Intelligit tantum præcise turbam assistentium, quocumque animo, aut consilio assisterent dicenti.

[l] *Et vagus auditor*] Aliud agens populus, aut otiosus, ut in magnis civitatibus solet.

[m] *Turpionis Ambivii*] Unum eundemque hominem fuisse Terentianæ epigraphæ hunc et Cicero de senectute docent. Symmachus nominat Epist. I. 25. et X. 2. 'Non idem honor in pronuntiandis fabulis P. Pollioni quam Ambivio fuit; neque par Æsopo et Ruscio (*sive, Roscio*) fama processit.' Hæc verba sic lego: forte leg. et *Pellioni*, ut sit ille *Pellio* Plautinus. *Lipsius.*

[n] *Aliquid illustre*] Quod explicat statim: 'sive sensus aliquis arguta et brevi sententia effulsit, sive locus exquisito, &c. Exigitur enim jam.... poëticus decor.'

memoria volunt: traduntque invicem ac sæpe in colonias ac provincias suas scribunt, sive sensus[7] aliquis arguta[o] et brevi sententia effulsit, sive locus exquisito et poëtico cultu enituit. Exigitur[8] enim jam ab oratore etiam poëticus decor, non Attii aut Pacuvii veterno inquinatus,[p] sed ex Horatii et Virgilii et Lucani sacrario prolatus.[q] Horum igitur auribus et judiciis obtemperans nostrorum oratorum ætas, pulchrior et ornatior extitit. Neque ideo minus efficaces sunt orationes nostræ, quia ad aures judicantium cum voluptate perveniunt. Quid enim,[9] si infirmiora horum temporum templa credas,[9] quia non rudi cæmento et informi-

et Heumann. et alii.—7 Sic corrigunt Muretus, Acidalius et Freinshemius. Similiter cap. 23. et 32. Brotierus cum Ryckio, Gronov. et Bipont. veterem lectionem retinent, *sive in suis*. Pejus est Schurzfl. *insciis*. Lipsius tentarat *in sensibus suis*. Oberl.—8 Male veteres edd. *exercetur*. Brotier.—9 Forsan legendum, *Quid enim an*. Heumann. dedit *Quis enim infirmiora...credat*. Oberl.

NOTÆ

[o] *Sive in suis aliquis arguta*] Lego, *sensus aliquis*. Nec te moveat, *sensum* et *sententiam*, velut diversa jungi. Diversa quippe sunt, ut ex aliis hujus libelli locis patet. Sic infra, 'in paucissimos sensus, et angustas sententias detrudant eloquentiam.' *Acidal.*

Scribo, *sive sensus aliquis*. *Sensus* hic non communiter accipitur, sed oratorie. Quintil. Orat. 8. 'Consuetudo tenuit, ut mente concepta sensus vocaremus; lumina autem præcipueque in clausulis posita, sententias.' *Freinshem.*

In suis] Id intelligi possit de condiscipulis. Nam apud Quintil. l. II. 11. 'Fit, ut dissoluta et ex diversis congesta oratio cohærere non possit, similisque commentariis puerorum sit; in quos ea, quæ, aliis declamantibus, laudata sunt, regerunt,' &c.

[p] *Non Attii aut Pacuvii veterno inquinatus*] Sidon. Apollin. Epist. I. 1. dixit, 'veternosum dicendi genus:' l. IX. 16. 'chartulis putribus, ac veternosis:' l. VIII. ep. ult. 'Veternosus legalium quæstionum ænigmatista.' *Pichena.*

[q] *Sacrario prolatus*] Quintil. l. I. 8. 'Denique credamus summis oratoribus, qui veterum poëmata, vel ad fidem causarum, vel ad ornamentum eloquentiæ assumunt. Nam præcipue quidem apud Ciceronem, frequenter tamen apud Asinium etiam, et ceteros qui sunt proximi, vidimus Ennii, Accii, Pacuvii, Lucilii, Terentii, Cæcilii, et aliorum inseri versus, summa non modo eruditionis gratia, sed etiam jucunditatis: cum poëticis voluptatibus aures a forensi asperitate respirent. Quibus accedit non mediocris utilitas, cum sententiis eorum, velut quibusdam testimoniis, quæ proposuere confirment.' Sic Dialogum refert, exscribit, et explicat Fabius.

bus tegulis exstruuntur, sed marmore nitent et auro radiantur?[10]

21. Equidem fatebor[1] vobis simpliciter, me in quibusdam antiquorum vix risum, in quibusdam autem vix somnum, tenere. Nec unum de populo Canutium[r] aut Arrium Furniumve nominabo,[2] quique aliis[s] in eodem valetudinario[t]

—10 Lat. Latinius bibl. t. II. p. 87. legit *radiant*. Sic et Schurzfl. Sed vid. Ovid. Pont. III. 4. 103. *Oberl.*

1 Vet. edd. habent *fateor*.—2 Locus misere corruptus. Brotierus, ut Ryckius edidit, legit, *de populo Canuti, aut Aride Furnio et Toranio, quique alios, &c.* In Mss. Vatic. *Canuti aut Atti de Furnio et Coranio.* Libri editi, *Canuti aut Aride Furnio et Toranio.* Tentabat Lipsius, *nec unius de populo Arii de Furnio, &c.* Gronovius, *vix somnum tenere. Nec unum de populo Canutium, aut Arrium Furniumve nominabo, quosque alios in eodem valetudinario hæc ossa et hæc macies pro-*

NOTÆ

[r] *Nec de populo Canuti*]. Scribe *Canutii*. P. Canutium intelligit. Cicero Bruto: 'P. Canutius æqualis meus, homo extra nostrum ordinem meo judicio disertissimus.' *Schelius.*

Rescribo: *Equidem fatebor vobis simpliciter, me in quibusdam antiquorum vix risum, in quibusdam vix somnum tenere. Nec unum de populo Canutium, aut Arrium Furniumve nominabo, quosque alios in eodem valetudinario hæc ossa, et hæc macies probant.* Lego igitur, *unum de populo*, id est, aliquem ex minutis oratoribus: qui apud vulgus valuerunt, non tamen magnis sunt inserti nominibus.

Arrium discimus ex Bruto Ciceronis: 'Quod idem faciebat Q. Arrius, qui fuit M. Crassi quasi secundarum. Is omnibus exemplo debet esse, quantum in hac urbe polleat, multorum obedire tempori, multorumque, vel honori vel periculo servire. His enim rebus, infimo loco natus, et honores et pecuniam et gratiam consecutus, etiam in patronorum, sine doctrina, sine ingenio, numerum pervenerat.'

C. Furnium putamus esse, cujus ad Ciceronem meminit Cæsar l. IX. ad Attic. et cui scribit ipse Cicero fam. epist. X. 25. et 26. Ubi patronum nobilem, et sic disertorum numero fuisse, hæc verba produnt: 'O mi Furni, quam tu causam tuam non nosti, qui alienas tam facile discas.'

Canuti] Canutius an ille, cujus mentio apud Suetonium de claris rhetoribus in Epidio? 'C. Canutius objicientibus, quod in republica administranda potissimum Isaurici sectam sequeretur, Malle, respondit, Isaurici consularis esse discipulum, quam Epidii calumniatoris.'

Nec unum de populo] Sic forte legi possit: *Nec unum de populo memoraverim, ut Canutium, ut Arrium, Furnium, et Toranium, quique alias in eodem valetudinario hæc ossa et hanc maciem probant:* scil. *nec unum* de plebe oratorum nominabo. Nam oratores et disertos intelligit, non auditores, non *populum* audientem. Quod clare patet ex sequentibus statim, 'Ipse mihi Calvus,' &c. Viginti libris editis, vix uno aut altero satisfecit: in quibusdam veterum vix teneo risum, aut somnum.

[s] *Quique aliis*] Sæpe *alios.* For-

hæc ossa et hanc maciem probant.[u] Ipse mihi Calvus, cum unum et viginti, ut puto, libros reliquerit, vix in una aut altera oratiuncula satisfacit:[3] nec dissentire ceteros ab hoc meo judicio video: quotus enim quisque Calvi in Asitium[4 v] aut in Drusum legit? at Hercule in hominum studiosorum manibus versantur accusationes, quæ in Vatinium inscribuntur[5] ac præcipue secunda ex his oratio: est enim verbis ornata, et[6] sententiis auribusque judicum accommodata: ut scias, ipsum quoque Calvum intellexisse, quid melius esset, nec voluntatem, quin[7] sublimius et cultius diceret, sed ingenium ac vires, defuisse. Quid?[w] ex

bant. Schurzfleischius, *Nec unum de populo Canuti aut Arri, vel Furnii aut Toranii, quique alii sunt in eodem valetudinario hæc ossa et hanc maciem probare.* Alii aliter.—Mihi lectio a Gronovio proposita et a Schulzio paululum mutata satis placet, quam proinde expressi. Sic ad antiquam Puteolani propius accedit, quæ sic habet: *nec unum de populo. Canuti aut Aride Furnio et Troidno quique alios, &c.* Bipontini ita rem concinnant: *nec unum de populo. Canutii, aut Attii, vel Furnii, vel Curiones aliis in eod. val. hæc ossa et hanc maciem probant:* ubi Schulzio minus recte et T. Attius et Curio mediocres inter et vulgares oratores referri videntur. Is porro Excursu suo tertio aliorum quoque in hunc locum conjecturas exponit. Ceterum de *Canutio* vid. et Vell. II. 64. ubi 'continua rabie lacerasse Antonium' refert. *Oberl.*—3 Ita Mss. Vatic. et editiones veteres. Ernestus, *satisfecit.* Alii, *satisfecerit.*—4 Mallet Lipsius, *in Asinium.* Schurzfleischius, *in Fuscinium.* Nam, Charisio teste, l. II. 'Licinius Calvus in Fuscinium ambitus reum scripsit.' Totus vero hic locus forte ita refingendus. *Quotus enim quisque accusationes Calvi in Asitium* (aut *in Fuscinium*) *aut in Drusum legit? at hercule in hominum studiosorum manibus versantur, quæ in Vatinium inscribuntur, ac præcipue secunda ex his oratio.* Brotier.—5 Ita Lipsius et recentiores. In Mss. Vatic. et veteribus editionibus, *conscribuntur.* Unde mallet Schurzfleischius, *conscriptæ sunt.*—6 Copulam adjeci cum Heumann. et Schulzio. Abest in edd. *Oberl.*—7 Mss. Vatic.

NOTÆ

te sic fuit: *quique alios in eodem valetudinario, et hæc ossa et hanc maciem probant.* Nempe qui alios sui similes, parique morbo laborantes laudant.

Quique alios] Legunt, *quosque alios, &c. macies probat.* Alii, *quique alius,* vel *quique alii.*

[t] *In eodem valetudinario*] Proverbium de pluribus qui in eodem malo versantur. Seneca epist. 27. 'Non sum tam improbus, ut curationes æger obeam: sed tanquam in eodem valetudinario jaceam, de communi malo tecum colloquor.' *Pichena.*

[u] *Hæc ossa et hanc maciem probant*] Cicero Bruto: 'Attico genere dicendi se gaudere dicunt, sapienter id quidem; atque utinam imitarentur, nec ossa solum, sed etiam et sanguinem: gratum est tamen quod volunt.' *Schelius.*

[v] *In Asitium*] Anne *Asinium?*

[w] *Quid*] Lege, *quid?* vel. *quid de Cœlianis?* supple, *dicam.* Alii, *quid? ex Cœlianis.* Sunt hæ orationes Cœlii oratoris.

Cœlianis orationibus? nempe hæ placent, si non universæ, at partes earum,[8 x] in quibus nitorem et altitudinem[y] horum temporum agnoscimus. Sordes autem[9] verborum et hians[10] compositio et inconditi sensus redolent antiquitatem: nec quenquam adeo antiquarium[m] puto, ut Cœlium ex ea parte

[m] *Antiquitatis amantem, scientem, admiratorem.*

ne voluntatem ei quo sublimius, &c. Acidal. *nec ei volunt.*—8 Mss. Vatic. *Si universa parte serum in quibus, &c.* Editiones veteres, *si in universa parte fectum.* Beroaldus et alii *factum.* Emendabat Modius, *hæ placent, si non universæ, per partes attamen.* Repono cum Acid. et Heum. *si non universæ, at partes earum.* Bip. sic: *si non universæ, partim earum,* ubi *partim* substantive accipitur. *Oberl.* Gronov. et Ryckius legunt *sive in universa parte factum.*—9 Ms. Vatic. 4498. *sordes autem illæ verborum.* In ed. pr. *sordes autem et verborum.*—10 *Hians compositio* est a Rhen.: prius erat *hiatus.*

NOTÆ

[x] *Nempe hæ placent sive in universa parte factum*] Fortassis: *Neque in universum: partes tantum.* Vel *si minus universæ, partes tamen.* Schelius.

Sive in universa parte factum] Liber Mss. *sive universa parte serum.* Placet, *si non universæ, per partes attamen.* Lipsius. Scribo: *si non universæ, at partes earum.* Acidalius.

Sive in universa] Lego: *sive in universum, sive ex parte tantum.* Forte, *non universæ, sed partes earum, in quibus nitorem, &c.* Non certe possunt placere *in universum* orationes, quæ habent *sordes verborum, &c.* et inconditos sensus. Sed partes tamen earum quædam placere possunt, in quibus *nitor....horum temporum* agnoscitur.

[y] *Altitudinem*] Forte sublimitatem splendoremque orationis ac magnificentiam intellexit. Infra cap. 24. 'Eminentiorem illorum temporum eloquentiam fuisse.' Sic Plin. Epist. IX. 23. 'Incidi in materiam veram, sed simillimam fictæ, dignamque isto lætissimo, altissimo, planeque poëtico ingenio:' de Delphino amante puerum, et subeunte illum ac perferente. Paulo ante hoc dial. de Calvo: 'nec voluntatem quin sublimius et cultius diceret . . . defuisse.'

Quintil. lib. XI. 1. 'Non enim solum illa lætiora, qualia a Cicerone dicuntur, 'Saxa atque solitudines voci respondent:' sed etiam ista, quanquam plena sanguinis, 'Vos enim jam Albani tumuli atque luci, vos, inquam, imploro atque testor; vosque, Albanorum obrutæ aræ, sacrorum populi Rom. sociæ et æquales,' non conveniant barbæ illi atque tristitiæ.'

Altitudinem] Cap. 31. 'Dabunt, Academici pugnacitatem, Plato altitudinem.' Quintil. lib. XII. 10. 'Sed summam aggressus [Homerus] ut in Ulysse facundiam, magnitudinem illi junxit: cui orationem nivibus hybernis, copia verborum atque impetu parem tribuit. Cum hoc igitur nemo mortalium contendet: hunc ut Deum homines intuebuntur. Hanc vim et celeritatem in Pericle miratur Eupolis, hanc fulminibus Aristophanes comparat: hæc est vera dicendi facultas.'

laudet, qua antiquus est. Concedamus sane C. Cæsari, ut propter magnitudinem cogitationum[11] [a] et occupationes[a] rerum minus in[12] eloquentia effecerit, quam Divinum ejus ingenium postulabat: tam Hercule, quam Brutum philosophiæ suæ relinquamus.[b] Nam, in orationibus[c] minorem esse fama sua, etiam admiratores ejus fatentur. Nec forte[13] [d] quisquam aut Cæsaris pro Decio Samnite, aut Bruti pro Deiotaro Rege, ceterosque ejusdem lentitudinis ac teporis[14] [e]

11 Vet. edd. habent *cognitionis*. Lips. emendavit.—12 Ita Mss. Vatic. et edd. vett. Beroald. omisit præpositionem. Unde Illustr. Huet. tentabat *eloquentia effulserit*: vel, *eloquentiæ suffecerit*. Brotier.—13 Acidalius laborat in eo quod sequitur, et scribit: *nisique et carmina*. Sed vitium hic erat. Edidit enim auctor: *nec fere* (vel *ferme*) *quisquam*. Gronov. Schurzfl. *nec forte quisq*. Recepit Schulze. Sequor. *Oberl.* Ryckius *nisi forte*: et sic Brotier. et Bipont.—14 Sic placebat et Pithœo. Schelius mallet *torporis*. Majus ulcus hic sanavit. E libro vetere dedit *lentitudinis*; ed. pr. et Put. habent *cujus*-

NOTÆ

[a] *Propter magnitudinem cogitationum*] Velleius lib. II. de eodem Cæsare: 'Magnitudine cogitationum, celeritate bellandi, patientia periculorum, Magno illi Alexandro simillimus.'

[a] *Occupationes*] Magnæ occupationes illæ Cæsaris, quæ majori ex parte adversus Rempub. et quæ nec humanæ ante fortunam putabantur, postea divinæ et *cœlestes* dictæ sub Tiberio: tales sunt ingeniorum, rerum, fatorumque vices.

[b] *Brutum philosophiæ suæ relinquamus*] Quintilianus: 'Egregius vero [in philosophia] multoque, quam in orationibus, præstantior Brutus, sufficit ponderi rerum. Scias eum sentire, quæ dicit.'

Quam Brutum] Sic capio: Concedamus id sane C. Cæsari, et permittamus occupationibus gravissimis, *tam hercule quam Brutum philosophiæ*, seu sapientiæ suæ *relinquimus*. Sic Bruti sapientia rudis, aut certe gravis, et eloquentiæ telis non perinde munita aut exercita; quod et ante de Helvidio dixit cap. 5.

[c] *Nam in orationibus*] Forte sensus ille sit: Nam in orationibus minores esse fama sua etiam admiratores eorum fatentur. Antecedentia et subsequentia id evincere videntur. Nam statim et addit, de Cæsare scil. et Bruto, 'nisi forte quisquam aut Cæsaris [sup. orationem] pro Decio Samnite, aut Bruti pro Deiotaro Rege . . . legit.'

[d] *Nisi forte*] Legunt, *nec fere*, vel *ferme quisquam*. Sed sufficit vulgata lectio, *nisi forte*: nam infra idem pari sensu repetit, 'nisi qui et carmina eorundem,' &c.

Nisi forte] Sic sensus cohærebit. Concedamus sane C. Cæsari magnitudinem cogitationum suarum; Brutum philosophiæ suæ relinquamus: quæ causa, licet diversa utrique, fuit minus proficiendi in eloquentia, *nisi si forte* aliquis eos magnos oratores esse contendit; nisi si forte quisquam legit aut amat Cæsarem dicentem pro Decio, aut Brutum pro Deiotaro Rege. Sed quis hæc legit, nisi forte et qui satis ineptus est, ut et ipsorum carmina admiretur? At certe nemo fere novit eorum carmina, nemo talia legit.

[e] *Ejusdem lentitudinis ac teporis*] Si

libros legit, nisi qui et carmina[f] eorundem miratur:[15] fecerunt enim et carmina et in Bibliothecas retulerunt, non melius quam Cicero, at felicius, quia illos fecisse pauciores sciunt. Asinius quoque, quanquam propioribus temporibus natus sit, videtur mihi inter Menenios et Appios studuisse. Pacuvium certe et Attium non solum tragœdiis, sed etiam orationibus suis expressit: adeo durus et siccus est. Oratio autem, sicut corpus hominis, ea demum pulchra est, in qua non eminent venæ, nec ossa numerantur, sed temperatus[g] ac bonus sanguis implet membra et exsurgit toris,[h] ipsos-

dam *Lentidius temporis*, Ber. *lenti luminis*. Oberl.—15 Schurzfl. *sunt qui* . . . .

NOTÆ

quis malit, *teporis*, non repugno. Sequitur enim paulo post, 'lentus est, tarde commovetur, raro incalescit.' *Pithœus*. Recte, nisi forte placeat, *tenoris*. Lipsius.

Ego *torporis* malim. Neque enim *tepor* post *lentitudinem* vim habere videtur. Supra: 'Tarda et inerti structura in morem annalium componantur:' ut autem *tarditas* et *inertia structuræ;* ita et *lentitudo* et *torpor* libris tribuuntur. Cicero de legibus I. 'Nihil ad Cœlium, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam.' *Schelius*.

[f] *Carmina*] Plin. Epist. v. 3. meminit eorum, quorum exemplo carmina scripsisse non puderet. 'Sed ego,' inquit, 'verear, ne me non satis deceat, quod decuit M. Tullium, C. Calvum, Asinium Pollionem, M. Messalam, Q. Hortensium, M. Brutum, L. Syllam, Q. Catulum, Q. Scævolam, Ser. Sulpicium, Varronem, Torquatum, immo Torquatos, C. Memmium, Lentulum, Gætulicum, Annæum Senecam, et Lucanum et proxime Verginium Rufum, et si non sufficiunt exempla privata, Divum Julium, Divum Augustum, Divum Nervam, Tib. Cæsarem? Neronem enim transeo, &c. sæpius a bonis fiunt. Inter quos vel præcipue numerandus P. Virgilius, Corn. Nepos, et prius Ennius Acciusque.'

[g] *Sed temperatus*] Forte is sensus sit: *Sed* qua *temperatus ac bonus sanguis implet membra, et exsurgit toris;* scil. qua per toros diffunditur, et *ipsos quoque nervos* suo *rubore tegit, et decore commendat*. Nam ut corpus hominis durum, aridum et exsuccum videtur; in quo scil. eminent venæ, et ossa numerantur; et quod licet robustum, non tamen pulchrum est; et contra illud placet, in quo temperatus ac bonus sanguis implet membra, et affluens late per toros exsurgit, et ipsos etiam nervos purpureo colore exornat, ac pulchritudine commendat; ita et oratio illa jejuna et sicca, quæ habet solummodo verba, et nuda quasi argumenta, quantumvis valida. Et ea longe magis placet quæ ornata, comta, ac profluens, et quæ nitore, decore, ac jucunda varietate splendescit. Similis fere comparatio infra, 'velut in rudi ædificio firmus sane paries et duraturus, sed non satis expolitus et splendens.'

[h] *Et exsurgit toris*] Bene, *exsurgit*. Ipse enim sanguis, quantum satis ac salubre est, se accumulans exsurgit toris factis. Celsus VII. 18. 'Præterquam, quod et tumoris aliquid est, pro venarum magnitudine, et

que[16] nervos[i] rubor[17] tegit et decor[18] commendat. Nolo Corvinum insequi, quia non per ipsum stetisse, quo minus lætitiam nitoremque nostrorum temporum exprimeret, videmus,[19] in quantum[j] judicio ejus vis aut animi aut ingenii suffecit.

22. Ad Ciceronem venio, cui eadem pugna cum æqualibus[n] suis fuit, quæ mihi vobiscum est. Illi enim antiquos mirabantur; ipse suorum temporum eloquentiam anteponebat: nec ulla re magis ejusdem ætatis oratores præcurrit,[o] quam judicio. Primus enim excoluit orationem, primus et verbis delectum adhibuit et compositioni artem, locos quoque[1] lætiores[2] attentavit[k] et quasdam sententias invenit;[3] utique in his orationibus, quas senior jam et juxta

[n] *Coætaneis.* [o] *Antevertit, præcelluit.*

mirentur. Sed bene habet vulg. *Oberl.*—16 Sic Mss. Vatic. In libris editis *ipsos quoque nervos.*—17 Sic bene Mss. Vatic. et Edd. recentiores. In veteribus *robur.* Unde quidam emendarunt *rubore.* Brotier.—18 Ms. Vatic. 1518. *decorum.* Non male Edd. vett. et recentiores *decor.* In mediis quibusdam *decore* [Quidam et recipiunt *tingit* e conject. Gronov.] *Idem.*—19 Edd. vett. cum Ryckio, Gronov. Bipont. et Brotier. *viderimus inquam, judicio ejus vis aut animi aut ingenii suffecerit.* Lego, *viderimus inquam, an judicio ejus vis animi aut ingenii suffecerit.* Lipsius. Mihi vitium in *viderimus* latere videtur. *Ernest.* Sic est. Emendavit optime Freinsh. cujus conjecturam recepi, idem Schulzius, qui aliorum commenta exhibet Excursu IV. In iis Acid. *et videmus, in quantum.* Ita fere et Schulting. Ursinus volebat: *viderimus, an judicium ejus vis animi aut ingenii defecerit.* Broterius: *utinam judicio ejus vis aut animi aut ingenii sufficeret.* Oberl.

1 Sic bene Mss. Vatic. In libris editis *locosque:* [et sic Gronov. et Ryck.] *Brotier.*—2 Sic Muretus emendabat. Edd. vett. *latiores.* Male Rhenanus *altiores.* In Ms. Vatic. 4498. *lectiores.* Idem.—3 Heumann. dedit *invenit.*

NOTÆ

modo, et id prementi magis renititur, ac per ipsos venarum toros inæquale est.' *Gronovius.*

Toris] Plin. Epist. v. 8. 'Habent quidem oratio et historia multa communia, sed plura diversa, in his ipsis, quæ communia videntur. Narrat illa, narrat hæc. Sed aliter huic pleraque humilia et sordida, et ex medio petita. Illi omnia recondita, splendida, excelsa conveniunt. Hanc sæpius ossa, musculi, nervi; illam tori quidam et quasi jubæ decent.'

[i] *Ipsosque nervos*] Quintil. præf. lib. I. 'Plerumque nudæ illæ artes nimia subtilitatis affectione frangunt; atque concidunt, quicquid est in oratione generosius, et omnem succum ingenii bibunt, et ossa detegunt: quæ ut esse, et astringi nervis suis debent, sic corpore operienda sunt.'

[j] *Videmus, in quantum*] Alii legunt, *Viderimus, inquam:* Alii, *inquam an.* Alii, *et videmus an.* Forte, *viderimus in quantum:* scil. *viderimus,* pro videamus, nempe in ejus libris, quod facile, et

finem vitæ composuit, id est, postquam magis profecerat, usuque et experimentis didicerat, quod optimum dicendi[4] genus esset.[5] [l] Nam priores ejus orationes non carent vitiis antiquitatis; lentus est in principiis, longus in narrationibus, otiosus circa excessus, tarde commovetur, raro incalescit, pauci sensus apte[6] et cum quodam lumine terminantur: [m] nihil excerpere,[7] nihil referre possis: et, velut in rudi[n]

—4 Ursinus emendat, *discendi*.—5 Sic Ernest. In ceteris Edd. *est*. Schurzfleischius omnino omisit.—6 Sic bene Acidalius, Freinshemius et Schurzfleischius. Sic sæpe Tullius. In veteribus editionibus, *sensus opt. et cum.* Ms. Vatic. 4498. *optet*. Ms. Vatic. 1518. *opti*. Unde Davanzati videtur emendasse, *optime*. Ita enim vertit, 'pochi concetti termina ottimamente; e con certo splendore.' *Brotier*.—7 Sic optime Lipsius e Ms. Perperam

NOTÆ

ideo statim transit ad Ciceronem. Vel *viderimus*, pro videbimus alias, indistincte scil. et indefinite.

[k] *Locos quoque lætiores attentavit*] Recte: nam paulo infra ait: 'Nam et te Messala, video lætissima quæque antiquorum imitantem.' *Pichena*.

[l] *Quod optimum dicendi genus est*] Concinnitas orationis requirere videtur: 'quod optimum dicendi genus esset.' At sententiæ veritas vult, 'quod optimum discendi genus est.' Nam ut ait Plinius lib. XXVI. 'Usus efficacissimus rerum omnium magister.' *Acidalius*.

Quod optimum dicendi genus] Forte non malo sensu: *Postquam, &c. didicerat, quod optimum dicendi genus esset*. Sed vera sententia sit, si legas, *quod optimum discendi genus est*: quod certe non aliud est, quam didicisse *usu et experimento*. Quintil. lib. II. 17. 'Neque orator esse, qui non dicit, potest: et hos sero potius, quam nunquam didicisse, quis dixerit: quanquam Æchines ab initio sit versatus in literis, quas pater ejus etiam docebat: Demadem neque non didicisse certum sit, et continua dicendi exercitatio potuerit tantum, quantuscumque postea fuit, fecisse. Nam id potentissimum discendi genus est.'

Discendi genus] Τὸ *discendi* male referunt ad τὸ *usu et experimento*, quod sane de *discendi* modo intelligi possit; sed vox *dicendi* respicit ad ea quæ altius præcedunt, nempe, 'locosque lætiores attentavit, et quasdam sententias invenit.' Idque optimum dicendi genus, quod innuunt et sequentia: 'Nam priores ejus orationes non carent vitiis antiquitatis.'

Certe circa finem vitæ id usurpavit, et usu didicerat ille *optimum* hoc *dicendi genus*. Sed non præcise id *optimum dicendi genus*, quia usu et experimento didicisset; nam potuit absolute abuti tali usu in dicendo; et potuit esse malus usus, licet longus, ut fuit in aliis multis: neque enim omnes, qui longo usu eloquendi modum didicere, non propterea *optimum dicendi genus* assecuti sunt. Igitur felicibus 'experimentis ipse didicerat, quod optimum dicendi genus' esset. In qua re judicio antiquos superavit. Et vetus lectio retinenda Mss. Quicquid afferatur, mallem tamen hic *discendi*.

[m] *Lumine terminantur*] *Lumen* quid sit, disce ex notatis supra ad cap. 20. quo pertinent et *clausulæ*, de quibus mox. *Freinsh*.

[n] *Velut in rudi*] At ex rudi et firmo illo ædificio excerpi aliquid po-

ædificio, firmus sane paries et duraturus, sed non satis expolitus et splendens. Ego autem oratorem, sicut locupletem ac lautum[8] patremfamiliæ, non eo tantum volo tecto tegi, quod imbrem ac ventum arceat, sed etiam quod visum et oculos delectet: non ea solum instrui supellectile, quæ necessariis usibus sufficiat; sed sint in apparatu ejus et aurum et gemmæ, ut sumere in manus et aspicere sæpius libeat:[9] quædam vero procul arceantur, ut jam obliterata[o] et olentia:[10] nullum sit verbum velut rubigine infectum,[11] nulli sensus tarda et inerti structura, in morem Annalium, componantur; fugiat[12] fœdam et insulsam scurrilitatem, variet compositionem, nec omnes clausulas uno et eodem modo terminet.[13]

23. Nolo irridere 'rotam fortunæ[p] et jus Verrinum' et illud, tertio quoque sensu in omnibus[q] orationibus[1] pro

veteres editiones, *nihil ex tempore referre*. Idem.—8 Sic Lipsius, Ernest. et Bipont. In edd. Gronov. Ryck. et Brotier. *laudatum*.—9 Sic Bipont. ex conject. Rodolph. Ceteri Edd. *liceat*.—10 Acidal. volebat *exoleta*.—11 Sic Rhen. Olim legebatur *infestum*.—12 Mss. Vatic. 1862. et 4498. *fugitet*. Ms. Vatic. 1518. *fugiet*.—13 Mss. Vatic. et editiones veteres, *determinet*.

1 Sic bene Mss. Vatic. et editiones veteres. Perperam in aliis omissum,

NOTÆ

tuisse videtur. Fateor; sed quod rude, inelegans, et impolitum esset; at quod excerpere voluerunt, id illustre esse debuit, argutum, nitens, splendidum. Sic cap. 20. 'Referre domum aliquid illustre, . . . sive sensus aliquis arguta et brevi sententia effulsit.' Et infra: 'non ea solum instrui supellectile, [quæ necessaria est,] sed sit in apparatu ejus aurum et gemmæ,' &c.

[o] *Obliterata*] Quintil. lib. I. 6. 'Verba a vetustate repetita non solum magnos assertores habent, sed etiam afferunt orationi majestatem aliquam, non sine delectatione. Nam et auctoritatem antiquitatis habent; et quia intermissa sunt, gratiam novitati similem parant. Sed opus est modo, ut neque crebra sint hæc, neque manifesta; quia nihil est odiosius affectatione, nec utique ab ultimis et obliteratis repetita temporibus,' &c. Sueton. de Illustr. Grammat. 11. ubi de Ateio Philologo: 'Coluit postea familiarissime C. Sallustium; et, eo defuncto, Asinium Pollionem, &c. Miror Asinium Pollionem credidisse, antiqua eum verba et figuras solitum esse colligere Sallustio; cum sibi sciat nihil aliud suadere, quam ut noto civilique et proprio sermone utatur; vitetque maxime obscuritatem Sallustii, et audaciam in translationibus.'

[p] *Nolo irridere rotam fortunæ*] Locus notus ex oratione in Pisonem: 'Cumque ipse nudus in convivio saltaret, in quo ne tum quidem cum illum saltatorium versaret orbem; fortunæ rotam pertimescebat.' Quæ merito antiquis visa sunt ineptissima et levissima.

[q] *Tertio quoque sensu in omnibus*]

sententia positum, 'esse videatur.' Nam et hoc invitus[2] retuli,[r] et plura omisi, quæ tamen sola mirantur atque exprimunt[3] hi, qui se antiquos oratores vocant.[3] Neminem nominabo, genus hominum signasse[4][p] contentus: sed vobis utique versantur ante oculos,[5] qui Lucilium pro Horatio, et Lucretium pro Virgilio, legunt; quibus eloquentia tui[6] Aufidii Bassi, aut Servilii Noniani, ex comparatione Sisennæ aut Varronis, sordet; qui rhetorum nostrorum commentarios fastidiunt, oderunt, Calvi mirantur: quos, more prisco apud judicem fabulantes,[t] non auditores sequuntur, non populus audit, vix denique litigator perpetitur: adeo mœsti[q] et inculti illam ipsam, quam jactant, sanitatem[u]

[p] *Designasse, indicasse.* Hæc vox tota Quintiliani est. [q] *Squalidi, incomti.*

orationibus, ut recte vidit Muretus. *Brotier.*—2 Ita bene Puteolanus et deinde alii omnes. In Mss. Vatic. et editione principe, *invitatus. Hæc* quoque mallet Acidalius. *Idem.*—3 Mss. Vatic. et editiones veteres, *vocabant.* Bene Lipsius, *vocant.* Et sic passim in hoc dialogo. Schurzfleischius, *vocitant.* Brotier.—4 Ita libri omnes editi. In Mss. Vatic. *significasse.*—5 Mss. Vatic. *ante oculos isti, qui.*—6 Acidal. expungit *tui.* Schurzfl. mutat

NOTÆ

Certe aliud *sensus*, aliud *sententia.* Quintilianus: 'Consuetudo tenuit, ut mente concepta *sensus* vocaremus; lumina autem præcipueque in clausulis posita *sententias.*' Idem: 'Noveram quosdam, qui se pulchre expressisse genus illud cœlestis hujus in dicendo viri sibi viderentur; si in clausula posuissent, esse videtur.' Sic Fabium agnoscis.

In omnibus] *In omnibus orationibus.* Muretus. Forte sæpius ea clausula adhibita, quam in omnibus orationibus, forte passim, et omnibus fere locis ac clausulis. Puto, *omnibus*, de clausulis intelligi. Supra, 'nec clausulas uno et eodem modo terminet.'

[r] *Nam et hoc invitus retuli*] Rom. codex, *invitatus:* non male; quia lacessitum significat sese, ad hæc promenda, ab Messala. *Lipsius. Invitus*, quia scil. indignatur, hoc solum mirari istos in Cicerone quod palam vitiosum est.

[s] *Quæ tamen sola mirantur atque exprimunt*] Quintilianus: 'Utinam tam bona imitantes melius dicerent, quam mala pejus dicunt.'

[t] *Quos, more prisco apud judicem fabulantes*] Idem de Atticis illis, ut se dicebant, oratoribus suæ ætatis Cicero in Bruto: 'At cum isti Attici dicunt, non modo a corona (quod est ipsum miserabile) sed etiam ab advocatis relinquuntur.' *Schelius.*

[u] *Illam ipsam, quam jactant, sanitatem*] Non male in Ven. et Bas. *sanitatem, sed jejunio consequuntur.* Id est, consequuntur quidem *sanitatem*, scilicet puritatem orationis, sed structura inerti, ariditate et inopia verborum. *Pichena.*

Fabius lib. XII. 'Hi sunt, qui suæ imbecillitati, sanitatis appellationem,

non firmitate[7] sed jejunio consequuntur. Porro ne in corpore quidem valetudinem medici probant, quæ a nimia anxietate contingat:[8] [y] parum est, ægrum non esse: fortem et lætum et alacrem volo: prope[9] abest ab infirmitate, in quo sola sanitas laudatur. Vos vero,[10] disertissimi,[11] ut potestis, ut facitis, illustrate sæculum nostrum pulcherrimo genere dicendi. Nam et te, Messala, video lætissima[12] quæque[w] antiquorum imitantem: et vos, Materne ac Secunde, ita gravitate[13] sensuum[14] [x] nitorem et cultum verborum miscetis, ea electio inventionis, is ordo rerum et, quoties causa poscit, ubertas, ea, quotiens permittitur, brevitas, is compositionis decor, ea[15] sententiarum pleni-

in *Titi*.—7 Sic bene Schelius. In Mss. Vatic. 1862. et 4498. *infirmitate sed jejunio consequentur*. Editio princeps, *infirmitatem*. Puteolanus, *sanitatem sed jejunio consequuntur;* quod immerito probat Schurzfleischius. Lipsius, *infirmitate et jejunio:* [et sic Gronov. et Ryck.] Rodolphus, *non infirmitate, sed jejunio*. Brotier.—8 Mss. Vatic. *contingit* Absurde editiones veteres, *anxietati confecit*. In recentioribus emendatum fuerat, *anxietate contingat*. Idem.—9 Male vett. Edd. *proprie abest*. Brotier.—10 Edd. Vett. *vos ergo*.—11 Acidal. *dissert. viri*.—12 Rhenan. *lectissima*.—13 Sic Ernest. Ceteri habent *gravitati*.—14 Sic Mss. Vatic. Perperam omnes libri editi *summum nitorem*.—15 Ita Ms. Vatic. 1862. et 4498. et Edd. vett. Omisere *ea* recentiores cum

NOTÆ

quæ est maxime contraria, obtendunt.' *Schelius*. Sic intelligi debet: Adeo mœsti et inculti ut illam ipsam, quam jactant sanitatem, infirmitate et jejunio consequantur. Non tamen sic legi debuit: nam satis intelligitur vulgata lectio.

Sanitatem] Quintil. lib. XII. 10. 'Unde nunc quoque aridi, et exsucci et exsangues; (hi sunt enim, qui suæ imbecillitati sanitatis appellationem, quæ est maxime contraria, obtendant;) quia clariorem vim eloquentiæ, velut solem, ferre non possunt; umbra magni nominis delitescunt.'

[y] *Quæ animi anxietate contingat*] Quintil. lib. XII. 10. 'Neque enim vis summa dicendi est admiratione digna, si infelix usque ad ultimum solicitudo persequitur, ac oratorem macerat et coquit, ægre verba vertentem, et perpendendis coagmentandisque eis intabescentem. Nitidus ille et sublimis et locuples, circumfluentibus undique eloquentiæ copiis imperat: desinit in adversa niti, qui pervenit in summum.'

[w] *Lætissima quæque*] Alii, *lectissima;* sed frustra. Nam supra de Tullio, 'locosque lætiores attentavit;' et antea de Corvino, 'non per ipsum stetit, quominus lætitiam nitoremque nostrorum temporum exprimeret;' quod certe opponitur *mœstis* illis *et incultis*, de quibus agitur hic.

[x] *Sensuum*] Sic forte legendum pro vulg. *summum:* aut potius, *sententiarum*. Sic tamen et sensum habet τὸ *summum*.

tas,[16] [y] sic exprimitis affectus, sic libertatem[z] temperatis, ut etiam, si nostra judicia malignitas et invidia[a] tardaverit, verum de vobis dicturi[17] sint posteri nostri.

24. Quæ cum Aper dixisset, Agnoscitisne, inquit Maternus, vim et ardorem Apri nostri? quo torrente, quo impetu sæculum nostrum defendit! quam copiose ac varie vexavit antiquos! quanto non solum ingenio ac spiritu,[r] sed etiam eruditione et arte, ab ipsis mutuatus est, per quæ mox ipsos incesseret! Tuum tamen Messala promissum immutasse[1] non debes:[2] neque enim defensores antiquorum exigimus, nec quenquam nostrum,[3] [s] quanquam modo laudati sumus, his, quos insectatus est Aper, comparamus: ac ne ipse quidem ita sentit, sed more veteri, et alias[4] [b] vestris[5] [c] philosophis sæpe celebrato, sumsit sibi contradicendi partes. Exprome[6] nobis, non laudationem antiquorum: satis enim

[r] *Excelsa et eminens eloquentia.* [s] *Coætaneorum scil. oratorum.*

Ryckio et Gronov.—16 Sic Ms. Vatic. 1518. Brotierus dat *planitas:* et sic Ryck. et Gronov.—17 Edd. vett. *daturi.* Correxit Lipsius.

1 Perperam vett. Edd. *ita mutasse.* Brotier.—2 Mss. Vatic. 1862. et 4498. *non debet.*—3 Sic bene Acidal. Legebatur *nostrorum:* et ita Brotier. Ryck. et Gronov.—4 Sic Gronovius et Ryckius. Lipsius correxit *alias a vestris.* Brotierus e Mss. Vatic. *et a vestris.*—5 Ms. Vatic. 1862. *et a nostris.* —6 Sic bene Mss. Vatic. Corrupte ed. pr. *exprime.* Unde Puteolanus,

NOTÆ

[y] *Sententiarum planitas*] Id est, quæ non eminent extra corpus orationis. Fabius: 'Quæ crebris parvisque conatibus se attollunt inæqualia tantum et velut confragosa, nec admirationem consequuntur eminentium, et planorum gratiam perdunt.' *Schelius.*

Sententiarum] Leg. *ea sententiarum planitas:* id est, æqualitas.

[z] *Libertatem*] Scil. in dicendo *libertatem* retinetis vestra modestia. Infra 26. 'Ut lascivia verborum, et levitate sententiarum, et licentia compositionis, histrionales modos exprimant.'

[a] *Et invidia*] Plin. Epist. I. 16. 'At hoc pravum malignumque est, non admirari hominem admiratione dignissimum; quia videre, alloqui, audire, complecti, nec laudare tantum, verum etiam amare contingit.'

[b] *Et alias*] Recte *alias:* nam etsi Aper philosophiæ studio fuerit deditus, hoc tamen satis intelligitur, cum dicit, *vestris philosophis, &c.* *Alias,* id est, olim, ut Socrati, Platoni, et aliis. Vel *alias* sit, alioqui, aut aliis occasionibus.

[c] *Vestris*] *Vestris philosophis sæpe celebrato;* sic dictum phrasi Græca, pro *a vestris.*

illos fama sua laudat; sed causas, cur in tantum ab eloquentia eorum recesserimus; cum præsertim[7] centum et XX. annos ab interitu Ciceronis in hunc diem effici ratio[8] temporum collegerit.

25. Tum Messala: Sequar a te præscriptam formam, Materne. Neque enim diu contradicendum est Apro, qui primum,[1] ut opinor, nominis controversiam movit,[2] tanquam parum proprie antiqui vocarentur,[d] quos satis constat ante[3] centum annos fuisse. Mihi autem de vocabulo pugna non est: sive illos antiquos, sive majores, sive quo alio mavult nomine, appellet: dummodo in confesso sit, eminentiorem illorum temporum eloquentiam fuisse. Ne illi quidem parti sermonis ejus repugno sic, quo minus[e] fatear,[4] plures for-

Gronovius et Ryckius *exprime*.—7 Excidisse videtur *tantum*. Ernest.—8 Idem vult *ratione*.

1 Heumann. dedit *primus*.—2 Sic bene Lipsius e Ms. In vett. Edd. *non movit:* et hiatus est inter *non* et *movit*.—3 Muretus *intra cent*.—4 Bene Bip. *repugno sic, quo minus fatear:* recipio. Ingeniose quoque Schulze sic, *qua omnino fatetur,* ubi *omnino* pro nimirum. Heum. *quatenus fatetur*. Alia dabit Schulze. *Oberl.* Brotierus legit, *repugno, si quominus fatetur*. Sic Ryck. et

NOTÆ

[d] *Parum proprie antiqui vocarentur*] Quasi non proprie, aut satis vere, appellarentur *antiqui* Cicero et alii coætanei ipsius; qui tamen 'ante centum annos vixere.' Et possit hic dici de oratoribus, quod habet Tacitus de historicis supra Agric. c. 10. 'Formam totius Britanniæ Livius veterum, Fabius Rusticus recentium eloquentissimi auctores,' &c. Livius autem ante centum annos vixit, paulo tamen junior ipso Cicerone; et tamen jam ille inter antiquos auctores recensebatur. Certe qui viderant Rempub. et libertatem, jam majores et veteres, jam *antiqui* appellati sunt; præcipue comparati cum sæculo Nervæ et Trajani. Et jam alia Respub. jam alia ætas, jam alii, ut ita dicam, mortales erant.

[e] *Si cominus fatetur*] Tollendum aut mutandum illud *fatetur*. Non enim fassus erat Aper plures formas dicendi etiam iisdem sæculis extitisse, sed probaverat. Probamus, quod pro nobis facit; fatemur, quod contra nos est, et quodam modo extorquetur. Verba Apri fuerant: 'Nec quæro quis disertissimus: hoc interim probasse contentus sum, non esse unum eloquentiæ vultum, sed in illis quoque, quos vocatis antiquos, plures species deprehendi, nec statim deterius esse, quod diversum est.' Fortassis, *Si cominus spectentur*. Schelius.

Si cominus] Cod. Ven. *Si quo minus*. Legunt, *communius*. Alii, *quin omnes fatemur*. Forte, *si quidem nunc*. Et id Aper fatetur, simul et probat, nec sufficeret fateri, nisi et id probasset.

mas dicendi etiam iisdem sæculis, nedum diversis, extitisse. Sed, quo modo inter Atticos oratores primæ Demostheni tribuuntur, proximum autem locum Æschines et Hyperides et Lysias et Lycurgus obtinent, omnium autem consensu hæc oratorum ætas maxime probatur; sic apud nos Cicero quidem ceteros eorundem temporum disertos antecessit; Calvus autem et Asinius et Cæsar, et Cœlius et Brutus suo[5] jure et prioribus, et sequentibus, anteponuntur: nec refert, quod inter se specie differant,[f] cum genere consentiant. Astrictior[6] Calvus,[g] numerosior Asinius,[h] splendidior Cæsar,[i] amarior Cœlius,[j] gravior Brutus, vehementior

Gronov. nisi illi quidem habent *cominus* pro *quominus*.—5 Sic bene Lipsius et recentiores. In Mss. *sic vere*. Vett. edd. *sic jure*.—6 Sic optime Acidal. In ed. pr. *aut strictior*. Puteol. *at strictior:* et ita Ryck. et Gronov. *Brotier*.

NOTÆ

[f] *Specie differant*] Quod statim explicat, 'strictior Calvus, numerosior Asinius,' &c.

[g] *At strictior Calvus*] Lege una voce, *ad strictior*. Acidalius.

Astrictior] Id explicat c. 31. 'Sunt apud quos astrictum, et collectum, et singula statim argumenta concludens dicendi genus plus fidei meretur.... Alios fusa et æqualis, et ex communibus ducta sensibus oratio magis delectat.'

[h] *Numerosior Asinius*] Asinium Pollionem circa compositionem diligentem valde fuisse ex eo patet; quod Quintilianus adducit exordium quoddam ejus adeo Celso probatum, ut optimam in eo compositionem et legem principiorum esse duxerit. Cum tamen hic dicatur videri inter Menenios et Appios studuisse: Pacuvium certe et Attium, non solum tragœdiis, sed etiam orationibus suis expressisse: adeo durum et siccum esse: et apud Quintilianum videri Cicerone sæculo priorem, et apud Senecam epistola centesima: 'Compositio Pollionis Asinii salebrosa et exiliens, et ubi minime expectes, relictura; denique apud Ciceronem omnia desinunt, apud Pollionem cadunt.' Dubitabam, an talis scriptor, quantumvis diligens, *numerosus* recte diceretur, an potius *morosus*? 'Summa enim in eo,' ut ait Fabius, 'diligentia, adeo ut quibusdam etiam nimia videretur.' Seneca Pater, 'Strictum ejus, et asperum, et nimis ratum in dicendo judicium.' *Schelius*.

Numerosior] Velint, *morosior*. Attamen videtur auctor hic loqui de istis oratoribus per oppositionem, et comparat illorum stylum, seu compositionem inter se, ut sit *astrictior Calvus;* at *numerosior* et fusior *Asinius;* illustrior splendidiorque Cæsar; asperior et durior Cœlius; gravior et maturior Brutus; vehementior et plenior Cicero.

[i] *Splendidior Cæsar*] Cicero Bruto: 'Splendidam quandam minimeque veteratoriam, dicendi tenet rationem voce, motu, forma etiam magnifica et generosa quodammodo.'

[j] *Amarior Cælius*] Quintilianus de eodem: 'in accusando multa urbani-

et plenior et valentior Cicero; omnes tamen eandem sanitatem[7] [k] eloquentiæ ferunt:[l] ut, si omnium pariter libros in manum sumseris, scias,[8] quamvis in diversis ingeniis, esse quandam judicii ac voluntatis similitudinem[m] et cognationem.[9] Nam, quod invicem se obtrectaverunt, (et supersunt[10] aliqua epistolis eorum inserta, ex quibus mutua malignitas detegitur,)[n] non est oratorum vitium, sed hominum.

—7 Vett. edd. *sanctitatem*. Correxit Rhenanus.—8 Sic bene Lipsius e Ms, in quo erat *sciam*. In vett. edd. verbum plane deest. *Brotier*.—9 Bene Beroaldus, *cognationem*. In veteribus editionibus, *cogitationem*. Recentiores quoque emendavere, *voluntatis*. Antea legebatur, *voluminis*. Idem.—10 Brotier. e Mss. Vatic. exhibet *sunt*. In ed. pr. *et super aliqua*. Unde Puteol.

NOTÆ

tas.' Plinius Epist. VI. 8. 'Vide, attendas, ne in bilem aut amaritudinem vertat injuria.' *Schelius*.

Amarior] Quintil. VIII. 5. 'Est et amarum quoddam, quod fere in contumelia est positum, quale est Cassii. Quid facies, cum in bona tua invasero? hoc est, cum te docuero nescire maledicere.'

[k] *Sanitatem*] Hoc est quod antea explicat, 'lætum et alacrem volo . . . Illustrate sæculum nostrum pulcherrimo genere dicendi . . . . lætissima quæque antiquorum imitantem . . . nitorem et cultum verborum . . . compositionis decor;' et cetera, quæ addit. Nec sanitatem anxiam desiderat, sed pulchritudinem, decorem, lætitiam, amœnitatem, &c.

Sanitatem] Forte possit legi, *sanctitatem*; ut fuit in vett. libris. Nam Quintil. I. 8. 'Sanctitas certe [e veteribus auctoribus], et, ut sic dicam, virilitas ab his petenda; quando nos in omnia deliciarum genera vitiaque, dicendi quoque ratione defluximus.' Idem l. II. 5. 'Suaserim et antiquos legere; ex quibus si assumatur solida ac virilis ingenii vis, deterso rudis sæculi squalore, tum noster hic cultus clarius enitescet; et novos, quibus et ipsis multa virtus adest. Nec enim nos tarditatis natura damnavit: sed dicendi mutavimus genus, et ultra nobis quam oportebat indulsimus. Ita non tam ingenio illi nos superarunt, quam proposito. Multa ergo licebit eligere: sed curandum erit, ne iis quibus permista sunt, inquinemur.'

[l] *Ferunt*] Pro *praferunt*, simplex pro compos. sic passim Quintilianus.

[m] *Judicii ac voluntatis similitudinem*] Quintilianus: 'Mirabilem in illo recti generis voluntatem.' Cicero oratore: 'Quæ dicendi oratio, quæ voluntas.' *Schelius*.

Judicii] Fuit *judicii* similis ac *voluntatis* cognatio in eo, quod *eandem sanitatem*, scil. incorruptæ eloquentiæ præferrent omnes; et cum dissiderent ab invicem, et sibi obtrectarent, hoc non vitium fuit eloquentiæ, aut oratoriæ artis, sed malignitatis, aut certe infirmitatis humanæ. Quæ Quintiliani sententia est, qui totus ubique agnoscitur, licet in Instit. orat. jam gravis et maturus ætate ac sermone videatur.

[n] *Detegitur*] Forte, *colligitur*; alii velint, *deprehenditur*. Forte, *intelligitur*.

Nam et Calvum et Asinium et ipsum Ciceronem credo solitos et invidere et livere, et ceteris humanæ infirmitatis vitiis affici: solum inter hos arbitror Brutum non malignitate,[o] nec invidia, sed simpliciter et ingenue, judicium animi sui detexisse. An invideret[11] Ciceroni, qui mihi videtur ne Cæsari quidem invidisse?[p] Quod ad Ser. Galbam[q] et C. Lælium attinet, et si quos alios antiquorum agitare[r] non destitit;[12] non exigit defensorem, cum fatear, quædam eloquentiæ eorum, ut nascenti adhuc, nec satis adultæ, defuisse.

26. Ceterum si, omisso optimo illo et perfectissimo genere eloquentiæ, eligenda sit forma dicendi, malim Hercule C. Gracchi impetum,[s] aut L. Crassi maturitatem, quam calamistros Mæcenatis, aut tinnitus Gallionis:[t] adeo me-

et supersunt aliqua.—11 Mss. Vatic. 1862. et 4498. *an ille Ciceroni invideret.* Ms. Vatic. 1518. *invidere.*—12 Sic edd. vett. et recentiores. Emendavit Beroaldus *desistit;* quem sequitur Brotierus.

NOTÆ

[o] *Non malignitate*] Non pravitate animi aut invidia, ulli mortalium obtrectavit Brutus, sed simpliciter et libere proferebat quid sentiret, quid existimaret de unoquoque civium atque oratorum. 'An invideret Brutus Ciceroni eloquentiam, qui ne quidem invidit Cæsari fortunam, victoriam, imperium? ' Judicium animi citra damnum affectus proferebat.'

[p] *Ne Cæsari quidem invidisse*] Non certe invidebat; immo sorti hominis et flagitio indoluit, quod Rempub. opprimeret, seque piaculari scelere illigaret. Unus Brutus amavit, simplici et aperto pectore, Rempub. libertatem, salutemque civium: alii, aliis privatisque rationibus; ipse unus, amore boni publici, ad arma incitabatur. Neque Cassius perinde sincerus. Non vidit Philippicos campos Cato, neque totam Cæsaris victoriam: scil. eodem genio, quo Brutus tyrannum videre oculis non sustinuit.

[q] *Quod ad Ser. Galbam*] Isti antiqui oratores, et inter antiquos, istos vexavit Aper, aut vexare potuit. *Et si quos alios antiquorum* disertorum *agitare non destitit*, hoc *non exigit defensorem, cum fatear* ipse, quædam eorum eloquentiæ tum primum nascenti defuisse.

[r] *Si quos alios . . . agitare*] Quintilianus: ' Potioribus Senecam præferri non sinebam, quos ille incessere non destiterat.' *Schelius.* Forte, *et si quem alium antiquorum;* vel *si quis alius antiquos agitare, &c.*

[s] *Malim Hercule C. Gracchi impetum*] Comparat antiquiores, ut Gracchum et Catonem majorem, cum his qui post Augusti sæculum vixere; et præfert Gracchum corruptæ et fractæ deliciis eloquentiæ Mæcenatis, quam ideo assimilat *calamistris, ac fucatis*, floridisque et *meretriciis vestibus.*

[t] *Tinnitus Gallionis*] Quintilianus:

lius[1] est, oratorem vel hirta toga induere, quam fucatis et meretriciis vestibus insignire. Neque enim oratorius iste, immo, Hercule, ne virilis quidem cultus[u] est, quo plerique temporum nostrorum actores[2] ita utuntur, ut lascivia verborum[v] et levitate sententiarum[w] et licentia compositionis histrionales modos exprimant: quodque vix auditu fas esse debeat,[3] laudis et gloriæ et ingenii loco[x] plerique jactant, 'cantari saltarique[y] commentarios suos.' Unde oritur illa fœda et præpostera, sed tamen frequens, quibusdam[z] exclamatio, ut 'oratores nostri tenere[4] dicere,[a] histriones di-

1 Ita Mss. Vatic. In editione principe, *adeo melius in.* Puteolanus, *adeo melius.* Pichena emendaverat, *adeo malim.*—2 Ita bene Lipsius e Ms. *temporum nostrorum.* Male veteres editiones, *ipsorum nostrorum.* Præterea in Ms. Vatic. *auctores* pro *actores.* Brotier.—3 Mallet Muretus, *debebat.*—4

NOTÆ

'Nam timidos, et corruptos, et tinnulos, et quocumque alio cacozeliæ genere peccantes, certum habeo, non virium, sed infirmitatis vitio laborare; ut corpora non robore, sed valetudine inflantur.'

[u] *Hercule, ne virilis quidem cultus*] Quintilianus l. VIII. 'Ornatus virilis fortis et sanctus sit.' Idem lib. XI. 'Quæ lenis et quadrata, sed virilis tamen compositio.'

[v] *Lascivia verborum*] Quintilianus: 'Alios recens hæc lascivia deliciæque et omnia ad voluptatem multitudinis imperitæ composita delectant.'

[w] *Levitate sententiarum*] Petronius: 'Sententiarum vanissimum strepitum.'

[x] *Ingenii loco*] Fuere, qui in ostentatione ingenii omnem eloquentiam positam ducerent; et tamen longe minor laus, esse *ingeniosum*, quam *disertum.* Fabius de iis, qui solas petunt sententias: 'Itaque ingeniosi vocentur, ut libet; dum tamen constet, contumeliose sic laudari disertum.' Martialis: 'Cum sexaginta numeret Casselius annos, Ingeniosus homo est; quando disertus erit?' *Schelius.*

Ingenii] Facundiæ et eloquentiæ loco id ostentant: quasi eloquentia aut ingenium esset, 'plerique jactant, cantari saltarique commentarios suos.' Licentia compositionis histrionales modos exprimunt; idque tribuunt laudi et gloriæ suæ; hoc et velut ingenii ac facundiæ summam dôtem prædicant, si orationes suæ cantentur saltenturque, velut in scena.

[y] *Cantari saltarique*] Quintil. I. 10. 'Profitendum puto, non hanc a me præcipi, quæ nunc in scenis effœminata et impudicis modis fracta, non ex parte minima, si quid in nobis virilis roboris manebat, excidit: sed qua laudes fortium canebantur, quaque et ipsi fortes canebant; nec psalteria et spadicas, etiam virginibus probis recusanda: sed cognitionem rationis quæ ad movendos leniendosque affectus plurimum valet.'

[z] *Quibusdam*] Olim, *sicut his clam et excl.*

[a] *Ut oratores nostri tenere dicere*]

serte saltare,'[b] dicantur. Equidem non negaverim, Cassium[c] Severum, quem solum Aper noster nominare ausus est, si his comparetur, qui postea fuerunt, posse oratorem vocari, quanquam in magna parte librorum[d] suorum plus vis[5] habeat, quam sanguinis.[e] Primus enim, contemto[6] ordine

Ita optime Lipsius. In veteribus editionibus, *temere*.—5 Frustra tentat Gronovius, *plus iræ*. Ridicule Schurzfleischius, *plus puris*. Brotier.—6 Male

NOTÆ

Plinius id illustrat Epist. II. 14. 'Pudet referre, quæ, quam fracta pronuntiatione dicantur: quibus, quam teneris clamoribus excipiantur. Plausus tantum, ac potius sola cymbala et tympana illis cantibus desunt.' *Lipsius*. Licet quandoque laudabilis sit oratio tenera, mollis, et flexibilis, teneritudo tamen magis saltantis, quam dicentis laus est. Sicut oratoris est, diserte dicere; sic histrionis, tenere saltare. Cicer. in Pisonem: 'Samothraciam te primum, inde Tharsum cum his teneris saltatoribus, et cum Antobalo Athamante, et Timocle, formosis fratribus, contulisti.' Ideo, qui *virilem* et masculam orationem affectabant, currentibus etiam numeris, quo eos inhiberent, objiciebant; quo scil. teneram delicatamque modulandi voluptatem refugerent, ut de Pollione memorat Quintilianus. *Schelius*.

Tenere dicere] Plin. Epist. III. 18. 'Animadverti enim severissima quæque vel maxime satisfacere. Memini quidem me non multis recitasse, quod omnibus scripsi; nihilominus tamen, tanquam sit eadem omnium futura sententia, hac severitate aurium lætor. Ac sicut olim theatra male musicos canere docuerunt, ita nunc in spem adducor, posse fieri, ut eadem theatra bene canere musicos doceant.'

[b] *Diserte saltare*] Quia scil. exprimebant mimi vario saltu gestuque, clare et facunde, quod oratores tenera delicata et infracta variis modis facundia exequebantur.

[c] *Cassium*] Cassii hujus meminit Tac. I. 72. et IV. 21.

[d] *Librorum*] Scil. vocantur orationes, postquam editæ sunt, *libri*. Nam eas relegebant, retractabant, ac sæpe augebant et ornabant, postquam declamassent: nec solum auribus, sed et ingenio et oculis legentium operam dabant. Sic etiam posteris consulebant.

[e] *Plus vis ... quam sanguinis*] Fabius de eodem: 'Ingenii plurimum est in eo, et acerbitas mira, et urbanitas, et vis summa; sed plus stomacho quam consilio dedit.' *Schelius*.

Plus vis habeat quam sanguinis] Lege: *plus iræ habeat quam sanguinis*. Tac. Ann. I. 'Cassii Severi libidine, qua viros fœminasque illustres procacibus scriptis diffamaverat.' Lib. IV. 'Relatum et de Cassio Severo; qui sordidæ originis, maleficæ vitæ, sed orandi validus, per immodicas inimicitias, ut judicio jurati senatus Cretam amoveretur, effecerat; atque illic eadem actitando, recentia veteraque odia advertit.' *Gronovius*.

Vis hic et *ira* fere idem est; *vis*, id est, impetus, violentiæ, sævitiæ. Quæ certe vis, in Cassio, fuit atrocitas ingenii, ob quam in insulam amotus est. Et tamen infra, 'ipsarum virium robore,' de eodem Cassio.

Plus vis ... quam sanguinis] Emi-

rerum, omissa modestia ac pudore verborum, ipsis etiam, quibus utitur,[7] armis incompositus et studio feriendi plerumque dejectus,[8] non pugnat, sed rixatur. Ceterum, ut dixi, sequentibus comparatus, et varietate eruditionis et lepore urbanitatis et ipsarum virium robore, multum ceteros[f] superat: quorum neminem Aper nominare et velut in aciem educere sustinuit. Ego autem expectabam, ut, incusato Asinio et Cœlio et Calvo, aliud nobis[9] agmen[g] produceret, plurisque vel certe totidem nominaret, ex quibus alium Ciceroni, alium Cæsari, singulis demum singulos, opponeremus. Nunc, detrectasse nominatim antiquos oratores contentus, neminem sequentium laudare ausus est, nisi in publicum[h] et in commune: veritus, credo, ne multos offenderet, si paucos excerpsisset:[10] * quotus enim quisque scholasticorum[i] non hac sua[11] persuasione fruitur, ut[12] se non

* *Excepisset.*

veteres editiones, *contento*. Idem.—7 Sic bene Rhenanus. In veteribus editionibus, *utimur*. Brotier.—8 Sic vett. edd. Lipsius dedit *detectus*: quem sequitur Brotierus cum Ryck. et Gronov. Bipont. dant *dejectus*; sed conjectant *defectus*.—9 Sic Lipsius e Ms. Broterius aliique *novum*.—10 Pithœus *excepisset*.—11 Schurzfl. τὸ *sua* deleri vult, vel legi *suavi*.—12 Recte idem,

NOTÆ

nent scil. venæ, nervi, et ossa sustinent corpus; sed sanguis non implet toros et membra; non rubore ac decore artus commendat: id est, non habet *lætitiam* aut *nitorem* oratio illius.

[f] *Ceteros*] Coætaneos scil. et sequentis ævi oratores.

[g] *Aliud nobis agmen*] Quoad seriem et sensum, non male *novum agmen*: scil. *agmen* recentiorum, et nostri temporis oratorum; *ex quibus* scil. postquam mire laudavit eloquentiam nostri ævi, et eloquentes, *alium Ciceroni, alium Cæsari*, et sic de aliis, *opponeremus*. Cum incusasset sprevissetque Asinium, et Cœlium, et Calvum, præ oratoribus nostrorum temporum; tum etiam debuit *novum agmen* producere talium disertorum nostri ævi, quos priorum temporum oratoribus, Ciceroni, Cæsari, et aliis opponere possemus. At obtrectasse his antiquis oratoribus *nominatim* contentus, neminem posteriorum oratorum laudavit, nisi in commune: nullum nominavit seorsim, aut distinxit; forte *ne multos offenderet*, si paucos laudasset, si paucos e multorum numero excerpsisset.

[h] *In publicum*] Scil. in universum omnes, et velut *in agmen*, non singulos. Infra, 'non verebor nominare singulos.'

[i] *Scholasticorum*] Omnia generis literatos, sed præcipue hic declamatores intelligit.

Scholasticorum] Sic literatores et

quidem ante Ciceronem numeret, sed plane post Gabinianum?[j]

27. At ego non verebor nominare singulos, quo facilius, propositis exemplis, appareat, quibus gradibus fracta sit et deminuta eloquentia.

Appropera, inquit Maternus, et potius[k] exsolve promissum. Neque enim hoc colligi desideramus, disertiores esse antiquos, quod apud me quidem in confesso est, sed causas exquirimus, quas te solitum tractare,[l] paulo ante dix-

credo, sic sequentia constituit, *ut, si se non ante C. numeret, at pl. p. G.* Sufficit tamen inserere *non*, quod excidisse manifestum est, vel *non quidem.* Legebatur sic: *ut se ante Cic.* Idem. Veterem lectionem retinent Brotierus, Ryckius, et Gronovius.

NOTÆ

literati, ac declamatores Rhetoresque appellati: nam et Grammatici declamarunt olim. Distinguunt tamen, *et literatum* absolute doctum, *literatorem* vero mediocriter eruditum putant, teste Suet. de Ill. Grammaticis 4. Sic vocatur Tranquillus apud Plin. Epist. II. 24. 'Scholasticis porro, ut hic est, sufficit abunde tantum soli; ut relevare caput, reficere oculos, reptare per limitem .... omnesque viticulas suas nosse et numerare arbusculas possint.'

j *Plane post Gabinianum*] Petronius: 'Rogo,' inquit, 'Magister, quid putes inter Ciceronem et Publicum interesse? Ego alterum puto disertiorem fuisse, alterum honestiorem.' *Schelius.*

Post Gabinianum] Rhetor fuit Vespasiani ævo, de quo Eusebii Chronicon: 'Gabinianus celeberrimi nominis Rhetor in Gallia docuit.' Ita liber, qui apud me Mss. probus vetusque. Vulgo *Gabinius.* Lipsius.

Post Gabinianum] Forte Rhetor iste vocabulo Gabinius, seu *Gabinianus*, se sui ævi, aut suæ Galliæ, *Ciceronem* appellabat, quasi pro jure suo. Unde jocus et irrisus in similes, qui se Ciceroni præferrent; et qui, scil. exin Cicerones Gabiniani appellarentur. Igitur se putant ante Ciceronem, sed certe isti re vera neque vel sunt ipsi post Ciceronem, sed post et longe infra Gabinianum.

k *Potius*] Forte, *protinus.* Alii, *ocyus.*

l *Quas te solitum tractare, &c.*] Legerim, *solitum tractare paulo ante dixisti, sane mitiore eloquentia, et temporum nostrorum* (scilicet eloquentiam) *imitatus, &c.* Acidalius.

In quodam libro est: *Paulo ante dixisti.* Scribe: *Quas te solitum tractare paulo ante dixisti, plane mitior, et eloquentiæ temporum nostrorum non iratus, antequam te Aper offenderet, majores tuos lacessendo.* Non enim *miratus* fuerat Messala eloquentiam ævi illius, sed Secundum et Aprum, viros optimos et temporum istorum oratores appellaverat; nec minus probari dixerat in Secundo, quod Julii Asiatici vitam composuisset, quam in Apro, quod nondum a scholasticis controversiis recessisset; et otium suum novorum Rhetorum more, quam veterum oratorum consumere mallet.

Quæ quamvis satis mitia et benigna, adeo tamen non erant mirantis

isti, plane mitior et eloquentiæ temporum nostrorum non iratus,[1] antequam te Aper offenderet, majores tuos lacessendo.

Non sum, inquit, offensus Apri nostri[2 x] disputatione; nec vos offendi decebit, si quid forte aures vestras perstringet:[3] cum sciatis, hanc esse ejusmodi sermonum legem, judicium animi, citra damnum[4] affectus,[a] proferre.

Perge, inquit Maternus, et, cum[5] de antiquis loquaris, utere[6] antiqua libertate, a[7] qua vel magis degeneravimus, quam ab eloquentia.

28. Et Messala: Non reconditas,[b] Materne, causas requiris: nec aut tibi ipsi, aut huic Secundo, vel huic Apro ignotas, etiamsi[1] mihi partes assignatis proferendi in medium, quæ omnes sentimus.[2] Quis enim ignorat, et eloquentiam

[a] *Amicitiæ; illæsa, scil. amicitia ac benevolentia, quod animo sentias proferre, licet alii aliud censeant.*

[b] *Non occultas aut vobis incognitas causas requiritis*, etiamsi mihi *uni, &c.*

1 Olim legebatur *miratus: iratus antequam, &c.* Cum Bipont. Heum. et Schulzio recipio emendationem Schelii, qui recte τὸ *miratus* delet: sequens *iratus* delebat Rhen. Acidalius dabat *temp. nostr.* (eloquentiam) *imitatus*. Schurzfl. et Schultingii conjecturæ a vestigiis vett. editionum nimium recedunt. V. Schulze. *Oberl.* Brotierus delet *iratus;* sic et Gronovius Ryckiusque.—2 Veteres quidam libri *a prima disputat.* Ryckius cum Gronov. et Brotier. *Aprina disputat.* Gronovii *Apri nostri disputat.* recepere Bipont. et Schultze.—3 Edd. vett. *perstringit.*—4 Pithœus in suo libro legit *citra demum affectus:* inde dabat *citra dementiam*, et provocabat ad Cic. Tusc. III. 5. *Oberl.* —5 Sic bene Lipsius e Ms. A vett. edd. absunt *et cum.* Brotier.—6 Sic edd. vett. In Gryphii irrepsit *vertere*, inde Schurzfl. volebat *loquere vetere et antiqua libertate.* Oberl.—7 In Mss. Vatic. et edd. vett. deest præpositio.

1 Sic Lipsius e Ms. in quo *etenim jam si mihi.* Vett. edd. *et jam mihi.*—2 Sic ed. pr. In Put. et Ber. *sentimus* omissum est. Lipsius restituit.—

NOTÆ

novam facundiam, ut Aper longe secus acceperit: 'Non desinis,' inquit, 'Messala, vetera tantum et antiqua mirari; nostrorum autem temporum studia irridere atque contemnere,' &c. Cui deinde Messala, 'se, ne Aprum quidem aliter sentire credere, ac velle se impetratum ab aliquo eorum, ut causas hujus infinitæ differentiæ scrutetur, ac reddat, quas secum ipse plerumque conquirat.' *Schel.*

Miratus] Lipsius ex quodam libro addit, *dixisti.* Sed hujus verbi vis latet in τῷ *miratus:* pro quo reponebam, *narrabas.* Gronovius. Certe deest aliquid. Sic capio: Quas te solitum tractare paulo ante dixisti, plane mitiore, seu lætiore eloquentia, temporum, scil. nostrorum dicendi formam miratus.

[x] *Apri nostri*] Alii, *Aprina.*

et ceteras artes descivisse ab ista[3] vetere gloria, non inopia[m] hominum, sed desidia juventutis et negligentia parentum et inscientia præcipientium[n] et oblivione moris antiqui? quæ mala, primum in urbe nata, mox per Italiam fusa, jam in provincias manant: quanquam nostra nobis[4] notiora sunt. Ego[5] de urbe et his propriis ac vernaculis vitiis loquar, quæ natos statim excipiunt et per singulos ætatis gradus cumulantur: si prius de severitate ac disciplina majorum,[o] circa educandos formandosque liberos, pauca prædixero. Jam primum, suus cuique filius, ex casta parente natus, non in cella emtæ nutricis,[p] sed gremio ac sinu matris[q] educabatur; cujus præcipua laus erat, tueri domum et

3 Muretus mallet *illa*.—4 Sic satis feliciter Segrais mutat et distinguit: *Quoniam nostra nobis notiora sunt, ego de urbe, &c.* Veteres editiones, *vestra vobis*. In Mss. Vatic. et Beroaldus, *nostra vobis*. Recentiores, *nostra nobis*. Brotier.—5 Acidal. *ergo;* quod recepit Heumann.

NOTÆ

[m] *Non inopia*] Non inopia hominum idoneorum. Non quod desint homines qui id possint, aut forte etiam velint. Sed mos hic sæculi invasit homines, ut malint esse desides; ut neque jam in id incumbant juvenes, aut parentes; unde et inopia stipendii, inscitia magistrorum, dein et oblivio moris antiqui.

[n] *Inscientia præcipientium*] Quint. I. 1. 'An Philippus, Macedonum Rex, Alexandro filio suo prima literarum elementa tradi ab Aristotele summo ejus ætatis philosopho voluisset; aut ille suscepisset hoc officium, si non studiorum initia a perfectissimo quoque tractari, pertinere ad summam credidisset?'

[o] *De severitate ac disciplina majorum*] Quam severitatem revocabat pro virili portione Plinius Epist. II. 2. 'Adhuc illum [filium] pueritiæ ratio intra contubernium tuum tenuit; præceptores domi habuit, ubi est erroribus modica, vel nulla materia. Jam studia ejus extra limen proferenda sunt; jam circumspiciendus Rhetor Latinus, cujus scholæ severitas, pudor inprimis, castitas constet. Adest enim adolescenti nostro cum ceteris naturæ fortunæque dotibus eximia corporis pulchritudo; cui in hoc lubrico ætatis, non præceptor modo, sed custos etiam rectorque quærendus est.'

[p] *Nutricis*] Quintil. I. 1. 'Ante omnia, ne sit vitiosus sermo nutricibus; quas, si fieri posset, sapientes Chrysippus optavit: certe quantum res pateretur, optimas eligi voluit Et morum quidem in his haud dubie prior ratio est: recte tamen etiam loquantur. Has primum audiet puer; harum verba effingere imitando conabitur.' Jam in hac educatione juvenum agnosce plane ordinem ipsum eundem, quem tenuit, et observari præcipit Fabius in Institut. oratoriis.

[q] *Sed gremio ac sinu matris*] Taci-

inservire liberis. Eligebatur autem aliqua major natu propinqua, cujus probatis spectatisque moribus omnis cujuspiam[6] familiæ soboles committeretur,[r] coram qua neque dicere fas erat, quod turpe dictu, neque facere, quod inhonestum factu videretur. Ac[7] non studia modo curasque,[8 s] sed remissiones etiam lususque puerorum, sanctitate quadam ac verecundia temperabat. Sic Corneliam[t] Gracchorum, sic Aureliam Cæsaris, sic Atiam Augusti matrem præfuisse educationibus ac produxisse[u] principes liberos accepimus: quæ disciplina ac severitas eo pertinebat, ut sincera et integra, et nullis pravitatibus detorta, uniuscujus-

6 Sic Rhenan. Prius erat *cujusdam*. Brotierus e Mss. Vatic. dat. *ejusdem*.—7 Pro *ac* Muretus *hæc*.—8 Sic bene Mss. et editiones veteres et recentiores. Beroaldus, *morasque*. Alii, *moresque*. Brotier.

NOTÆ

tus Agricola: 'Mater Julia Procilla fuit raræ castitatis: in hujus sinu indulgentiaque educatus.' Conjungit cum sinu indulgentiam: quæ tamen pro amore materno in bonam partem hic est accipienda, ut sæpe. Cicero Verrina: 'Qui simili sensu et indulgentia filiorum commoventur.' Quamvis enim naturalis ille parentum in liberos amor modum excedat sæpe, et vitiis eorum indulgeat; tamen laudi, non vitio dari solet, quamvis reipsa sit quandoque vitiosa: mollis enim educatio *indulgentia* vocabatur, ut ait Quintilianus: 'Mollis ista educatio, quam indulgentiam vocamus.' *Schelius.*

[r] *Cujus, &c. familiæ soboles committeretur*] Sic 'committere se sanctitati' Pompeii, dicit apud Velleium Mithridates: 'Prior filius Tigranes, sed discors patris pervenit ad Pompeium; mox ipse supplex et præsens se regnumque ditioni ejus permisit, præfatus neminem alium neque Romanum, neque ullius gentis virum futurum fuisse, cujus se sanctitati commissurus foret, quam Cn. Pompeium.' Hic lege: *sanctitati*. Ab hac enim celebratur Pompeius. Velleius de eo: 'Innocentia eximius, sanctitate præcipuus, eloquentia medius.' *Schelius.*

Omnis cujuspiam, &c.] In vett. *cujusdam*. Forte, *omnis cujusquam*. Sic Tac. *omnia quæque*.

[s] *Ac non studia modo curasque*] Sic Farnes. Alius liber: 'Ac non studia solum moresque,' quod fere idem est.

[t] *Corneliam*] Sic et Quintilianus I. 1. 'In parentibus vero quam plurimum esse eruditionis optaverim. Verum nec de patribus tantum loquor. Nam Gracchorum eloquentiæ multum contulisse accepimus Corneliam matrem; cujus doctissimus sermo in posteros quoque est epistolis traditus.' Hinc Fabium agnoscis tandem: quid clarius?

[u] *Produxisse*] An intelligit genuisse, vel an sic educasse *liberos*, ut tandem *principes* in civitate existerent? vel an simpliciter educasse et aluisse *liberos* primores, id est, procerum seu

que natura, toto[v] statim pectore arriperet artes honestas, et, sive ad rem militarem, sive ad juris scientiam, sive ad eloquentiæ studium inclinasset, id solum ageret, id universum hauriret.

29. A nunc natus infans delegatur Græculæ alicui ancillæ, cui adjungitur unus aut alter ex omnibus servis, plerumque vilissimus,[1] nec cuiquam serio ministerio[2] accommodatus. Horum fabulis[w] et erroribus[3] teneri statim et rudes animi imbuuntur:[x] nec quisquam in tota domo pensi habet, quid coram infante domino aut dicat, aut faciat: quando[4] etiam ipsi parentes nec probitati, neque modestiæ, parvulos assuefaciunt, sed lasciviæ et dicacitati;[5] per quæ paulatim impudentia irrepit et sui alienique contemtus.[6] Jam[7] vero propria et peculiaria hujus urbis vitia[y] pæne in utero matris

1 Beroaldus *utilissimus*.—2 Vet. Edd. *minister*. Lipsius emendavit.—3 Schurzfl. volebat *terroribus*.—4 Ita libri omnes editi. In Mss. Vatic. *quin etiam*.—5 Vetus *bibacitati*. Omnes libri editi *libertati*. Egregie Bipont. *dicacitati;* quod recipio cum Schulzio. *Oberl.*—6 Corrupte veteres editiones, *sui contentus;* et inter utramque vocem lacuna est.—7 Edd. vett. *idem*

NOTÆ

principum filios? *produxisse*, forte pro, *eduxisse*.

[v] *Toto*] Id est, cujus nullam partem sibi seponeret ac vindicaret pravitas animi aut libido ulla; ita ut tota naturæ vis in virtutem prorsus incumberet, et ad quamcumque artem egregiam *inclinasset;* id solum ageret, et id totum atque universum toto animo et penitus hauriret.

[w] *Fabulis*] Quæ scil. aniles fabulæ, et servilis ingenii deliramenta, teneros mollesque animos statim variis *erroribus*, forte et flagitiis illiciunt irretiuntque; a quibus non facile resipiscunt juvenes.

[x] *Rudes animi imbuuntur*] Quintil. l. 1. 1. 'Nec minus error eorum nocet moribus. Si quidem Leonides Alexandri pædagogus, ut a Babylonio Diogene traditur, quibusdam eum vitiis imbuit; quæ robustum quoque et jam maximum regem ab illa institutione puerili sunt prosecuta.'

[y] *Hujus urbis vitia*] Quint. l. 1. 2. 'Utinam liberorum nostrorum mores non ipsi perderemus. Infantiam statim deliciis solvimus. Mollis illa educatio, quam indulgentiam vocamus, nervos omnes et mentis et corporis frangit. Quid non adultus concupiscet, qui in purpuris repit? Nondum prima verba exprimit, et jam coccum intelligit, jam conchylium poscit. Ante palatum eorum, quam os instituimus. In lecticis crescunt: si terram attigerint, e manibus utrisque sustinentium pendent. Gaudemus, si quid licentius dixerint: verba ne Alexandrinis quidem permittenda, deliciis, risu, et osculo excipimus. Nec mirum: nos docuimus, ex nobis audierunt: nostras amicas, nostros concubinos vident. Omne

concipi mihi videntur, histrionalis[8] favor et gladiatorum[a] equorumque studia:[a] quibus occupatus et obsessus animus quantulum loci bonis artibus relinquit? quotum quemque inveneris, qui domi quicquam aliud loquatur? quos alios adolescentulorum sermones excipimus, si quando auditoria intravimus? Ne[9] præceptores quidem ullas crebriores cum auditoribus suis fabulas habent: colligunt enim discipulos, non severitate disciplinæ, nec ingenii experimento, sed ambitione salutantium[10][b] et[11] illecebris adulationis. Transeo

vero. Lipsii est *jam vero.*—8 Ed. pr. lepide *historialis.* Oberl.—9 Sic bene Gronovius. Mss. et libri editi, *nec.* Hac in re sæpissime peccarunt librarii. *Brotier.*—10 Acidal. et Schelius malunt *salutationum.*—11 Edd. vett. *sed*

NOTÆ

convivium obscœnis canticis strepit: pudenda dictu spectantur: fit ex his consuetudo, deinde natura. Discunt hæc miseri, antequam sciant vitia esse: inde soluti ac fluentes, non accipiunt e scholis mala ista, sed in scholas afferunt.'

[a] *Histrionalis favor et gladiatorum*] Quanta hominum turba ad theatra et amphitheatra confluxerit; quanta insania spectacula secuti sint, passim apud veteres licet observare. Seneca: 'In qua tribus eodem tempore theatris viæ postulantur.' Non tantum, inquit, non sufficiunt sedes turbæ hominum spectanti: sed ne viæ quidem, in quibus stant.

[a] *Equorumque studia*] Suetonius Nerone: 'Equorum studio vel præcipue ab ineunte ætate flagravit; plurimusque illi sermo, quanquam vetaretur, de Circensibus erat: et quondam tractum Prasinum agitatorem inter condiscipulos querens, objurgante magistro, de Hectore se loqui ementitus est.'

[b] *Ambitione salutantium*] Malim, *salutationum.* Petronius: 'Nimirum in his exercitationibus doctores peccant; qui necesse habent cum insanientibus furere; nam nisi dixerint, quæ adolescentuli probent, ut ait Cicero, soli in scholis relinquentur.' Et statim: 'Quid ergo est? Parentes objurgatione digni sunt, qui nolunt liberos suos severa lege proficere. Primum enim sicut omnia, spes quoque suas ambitione donant.'

Ambitione] Scil. ambitione sua et favore erga salutantes; aut contra ambitione salutantium illiciuntur ad recipiendos juvenes, non disciplina, neque, spectatis aut exploratis prius ingeniis, discipulos temere contrahunt; eos *colligunt*, non eligunt.

Ambitione salutantium] Sic forte miscenda vitia parentum et magistrorum; ita ut parentes liberorum ineptorum solicitent optimos magistros; scil. *ambitione salutantes;* magistri vero minores ambiant patres *illecebris adulationis.* Vel, id vitium forte totum cadit in præceptores, qui omni modo expugnant parentes, ut sibi dare velint liberos educandos. *Ambitione salutantium,* id est, pari ambitione ac salutantes, et similibus adulationum illecebris.

prima discentium elementa, in quibus et ipsis parum elaboratur: nec in auctoribus cognoscendis,[c] nec evolvenda antiquitate, nec in notitia[12] vel rerum, vel hominum, vel temporum satis operæ insumitur.

30. Sed expetuntur,[1 d] quos *rhetoras* vocant: quorum[2] professio quando primum in hanc urbem introducta sit, quamque nullam apud majores nostros auctoritatem habuerit,[3] statim dicturus,[4 e] referam necesse est animum ad eam

illec. Lipsius mutavit.—12 Sic Pichena. Prius erat *in notitiam.*

1 Ita bene Lipsius et recentiores. In veteribus editionibus, *expectantur.* Brotier.—2 Editiones veteres, *ut quorum.*—3 Male libri editi, *habuit;* ut jam monuit Gronovius.—4 Brotierus et Ryckius scribunt *statim docuero:* et ita

NOTÆ

[c] *Nec in auctoribus cognoscendis*] Cicero: 'Brutum totum cognovisse Demosthenem.' Fabius: 'Auctores maximi sic diligentius cognoscuntur.' Et tu cognosce Fabium.

Cognoscendis] Evolvendis, dein et excerpendis, unde manat provenitque fructus longe amplior. Sic notos, sic familiares et amicos auctores habemus, non ut hospites tantum experimur, aut pertransimus, et statim obliviscimur.

In auctoribus cognoscendis] Quintil. l. II. 5. 'Quidam illos minores [auctores] quia facilior eorum intellectus videbatur, probaverunt: alii floridius genus, ut ad alenda primarum ætatum ingenia magis accommodatum. Ego optimos quidem et statim et semper, sed tamen eorum candidissimum quemque, et maxime expositum velim: ut Livium a pueris magis quam Sallustium, et hic historiæ majoris est auctor: ad quem tamen intelligendum jam profectu opus sit. Cicero, ut mihi quidem videtur, et jucundus incipientibus quoque, et apertus est satis: nec prodesse tantum, sed etiam amari potest, tum (quemadmodum Livius præcipit) ut quisque erit Ciceroni simillimus. Duo autem genera maxime cavenda pueris puto: unum, ne quis eos nimius admirator, in Gracchorum, Catonisque, et aliorum similium lectione durescere velit. Fient enim horridi atque jejuni... Alterum, quod huic diversum est, ne recentis hujus lasciviæ flosculis capti, voluptate quadam prava deliniantur, ut prædulce illud genus et puerilibus ingeniis hoc gratius, quo propius est, adament. Firmis autem judiciis, jamque extra periculum positis, suaserim et antiquos legere,' &c.

[d] *Expetuntur*] Sæpe *expectantur:* et sic in vett. edd. Sed *expectantur* et *expetuntur*, fere eodem sensu. *Expectantur*, scil. rhetores a juvenibus, qui desides ultro et inertes, volunt facile discere et sine ullo labore: *expectant* scil. dum notitiam historiamque omnis ævi et omnium rerum hominumque ac temporum ipsis exhibeat præsentem ac facilem vanus declamator: quasi vero ars excellentissima, et omnium artium regina, possit haberi, sine cura, sine studio, aut meditatione propria!

[e] *Statim de curiis*] Ita et vetus.

disciplinam, qua usos esse eos oratores accepimus, quorum infinitus labor et quotidiana meditatio et in omni genere studiorum exercitationes[5] ipsorum etiam continentur libris. Notus est vobis[6][f] utique Ciceronis liber, qui *Brutus* inscribitur; in cujus extrema parte, (nam prior commemorationem veterum oratorum habet,) sua initia, suos gradus, suæ eloquentiæ velut quandam educationem refert: se apud Q. Mucium jus civile didicisse; apud Philonem Academicum, apud Diodotum Stoicum omnes[7] philosophiæ partes penitus hausisse: neque his doctoribus contentum, quorum ei copia in urbe contigerat, Achaiam[g] quoque et Asiam peragrasse, ut omnem omnium artium varietatem complecteretur. Itaque Hercule in libris Ciceronis deprehendere licet, non geometriæ, non musicæ, non grammaticæ, non denique ullius ingenuæ artis[h] scientiam ei defuisse. Ille dialecticæ subtilitatem, ille moralis partis utilitatem,[8] ille[9] rerum[10]

Rodolphus Agricola, et recentiores. Corrupte in veteribus editionibus, *statim decuriis*. Pithœus, *statim audictis*. Mallet Gronovius, *statim dicturus, referam, &c.* Sic et edidere Bipont.—5 Ita Puteolanus et ceteri omnes. In editione principe, *exercitationis*. Mss. Vatic. *in omni genere assiduæ exercitationes*.—6 Sic Rhenan. Mss. Vatic. et edd. vet. *nobis;* quod et Brotierus servat.—7 Ita Mss. Vatic. In libris editis *omnis*.—8 *Utilitatem* Acidal. displicet. Schurzfl. vocem delet, et *moralis artis* accusandi casu poni arbitrabatur. *Oberl.*—9 Pithœus *mille:* perperam.—10 Sigrasius conjicit *siderum*

NOTÆ

Suspicabar, *statim decursis his*: ἐλλειπτικῶς dicam, videlicet, aut promam. Sed placet magis, *statim docuero*. Lipsius.

Lego: *auctoritatem habuerit, statim dicam prius referam necesse est animum ad eam disciplinam, &c.* Dicit c. 35. sed breviter: 'quos paulo ante Ciceronis tempora extitisse, nec placuisse majoribus nostris ex eo manifestum est; quod, M. Crasso et Domitio censoribus, cludere, ut ait Cicero, ludum impudentiæ jussi sunt.' *Acidalius.* Lego, *habuerit, statim dicturus, referam, &c.* Gronovius.

De curiis] Alii, *docuero:* forte *dicere decucrit;* vel, *disseruero.*

[f] *Notus est vobis*] Forte melius, *nobis*, ut in vett.: nam paulo ante, 'eam disciplinam, qua usos esse eos oratores accepimus:' et consequenter *notus est nobis utique liber, &c.*

[g] *Achaiam*] Achaia, regio minor Peloponnesi provinciæ ad Corinthiacum sinum, in Græcia: hodie pars major *Clarenzæ* tractus, in Morea, provincia præfecturæ Romeliæ sub Turcico imperio Europæo. *Tillemonius.*

[h] *Non ullius ingenuæ artis*] Quint. l. I. 10. 'Oratorem, qui debet esse sapiens, non geometres faciet, aut musicus, quæque his alia subjungam; sed hæ quoque artes, ut sit consum-

motus causasque, cognovit.[i] Ita enim est, optimi viri, ita[11] ex multa eruditione, ex pluribus artibus[12] et omnium rerum scientia exundat et exuberat illa admirabilis eloquentia: neque oratoris vis et facultas, sicut ceterarum rerum, angustis et brevibus terminis cluditur; sed is est orator, qui de omni quæstione pulchre et ornate et ad persuadendum apte dicere, pro dignitate rerum, ad utilitatem[j] temporum, cum voluptate audientium possit.

31. Hæc sibi illi veteres persuadebant.[1] Ad hæc efficienda[2] intelligebant opus esse, non ut[3] rhetorum in scholis declamarent, nec ut fictis, nec ullo modo ad veritatem accedentibus controversiis linguam modo et vocem exercerent; sed ut his artibus pectus implerent, in quibus de bonis ac malis, de honesto ac turpi, de justo et injusto disputatur. Hæc enim est oratori[4] subjecta ad dicendum materia. Nam in judiciis fere de æquitate, in deliberationibus de hones-

motus.—11 Alterum *ita* delet Henn.—12 Ita Rhenan. Vett. edd. *partibus*.
1 Mss. Vatic. *persuaserant*.—2 Mss. Vatic. 1862. et 4498. *ad hoc efficiendum*.—3 Mss. Vatic. *in rhetorum*. Forte scriptum olim, *ut in rhetorum*. Brotier.—4 Sic

NOTÆ

matus, juvabunt... nos mirabimur, si oratio, qua nihil præstantius homini dedit providentia, pluribus artibus eget: quæ etiam, cum se non ostendunt in dicendo, nec proferunt, vim tamen occultam suggerunt, et tacite quoque sentiuntur.'

[i] *Ille rerum motus causasque, cognovit*] Quintil. l. XII. 11. 'Vereor tamen, ne aut magna nimium videar exigere, qui eundem virum bonum esse, et dicendi peritum velim; aut multa, qui tot artibus in pueritia discendis, morum quoque præcepta, et scientiam juris civilis, præter ea quæ de eloquentia tradebantur, adjecerim: quique hæc operi nostro necessaria esse crediderim, velut pondus rei perhorrescant, ac desperent ante experimentum. Sed hi primum renuntient sibi, quanta sit humani ingenii vis; quam potens efficiendi, quæ velit; cum maria transire, siderum cursus numerosque cognoscere, mundum ipsum pæne dimetiri, minores, sed difficiliores artes potuerint. Tum cogitent, quantam rem petant, quamque nullus sit, hoc proposito præmio, labor recusandus. Quod si mente conceperint, huic quoque parti facilius accedent, ut ipsum iter neque impervium, neque saltem durum putent.' Hinc et Fabium agnosces.

[j] *Ad utilitatem*] Hoc est, ex utilitate temporum, seu Reipub. Nam *tempora*, mores, status civitatis ac Reipub. et dominantium ingenia et imperia; unde salus rerum pro eodem sunt. Sicque ibi decorum seu *honestum* in oratione, et *utile*, simulque et *jucundum* requirit.

tate[5] [k] dicimus,[6] ita ut plerumque hæc ipsa invicem misceantur: de quibus copiose et varie et ornate nemo dicere potest, nisi qui cognorit naturam humanam et vim virtutum pravitatemque vitiorum et intellectum[7] eorum, quæ nec in virtutibus, neque in vitiis numerantur. Ex his fontibus etiam illa profluunt, ut facilius iram judicis vel instiget,[l] vel leniat, qui scit, quid ira:[8] promtius ad miserationem impellat, qui scit, quid sit[9] misericordia, et quibus animi motibus concitetur. In his artibus exercitationibusque versatus orator, sive apud infestos, sive apud cupidos, sive apud invidentes, sive apud tristes, sive apud timentes dicendum habuerit, tenebit habenas[10] animorum: et prout cujusque natura postulabit, adhibebit manum et temperabit orationem, parato omni instrumento et ad omnem usum reposito.

Lipsius. Prius erat *oratoris*.—5 Urs. et Mur. intrudunt *in delib. de utilitate, in laudationibus de hon.* Sed incassum. *Oberl.*—6 Mss. Vatic. *disserimus.*—7 Schelius *delectum*, quod recepit Heumann.—8 Male editiones veteres, *quid iræ promtius, et miserationem impellat.* Brotier.—9 *Sit* durissimum est, et videtur redundare. *Idem.*—10 Ita Puteolan. ceterique omnes. In Mss. Vatic. et ed. pr. *venas animorum:* et forte non ab aurigis, sed a medicis ducta comparatio. *Brotier.*

NOTÆ

[k] *In deliberationibus de honestate*] Forte male omisit tertium causarum genus: nec sane *in deliberationibus* potissimum de honestate agitur. Muretus ergo sic legebat: *Nam in judiciis fere de æquitate, in deliberationibus de utilitate, in laudationibus de honestate dicimus.* Acidal. Hoc bene advertunt, nisi forte τῷ *æquitate* auctor comprehenderit utrumque simul, et quod justum et quod utile est. Respondet his, quæ præcesserant, 'de bonis ac malis, de honesto ac turpi, de justo et injusto.' At τῷ *æquitate*, complexus est bona ac mala, justum et injustum, et τῷ *honestate*, *honestum ac turpe*. Forte scripsit, *in deliberationibus de utilitate et honestate* dicimus.

[l] *Ut facilius iram judicis vel instiget*] Etiam ad παθητικὰ necessariam esse interiorem philosophiæ cognitionem: quæ quidem, si judices essent sapientes, supervacanea *et a re aliena* essent; sed *propter auditoris malitiam seu pervicaciam* regnant pæne in oratione. 'Quod si mihi des,' ait Quintilianus, 'concilium judicum sapientum, perquam multa recidam ex orationibus, non Ciceronis modo, sed etiam ejus, qui est strictior multo, Demosthenis. Neque enim affectus omnino movendi erunt, nec aures delectatione mulcendæ, cum etiam procemia supervacua esse apud tales, Aristoteles existimet.' *Schelius.*

Ut facilius] Scil. quibus artibus, quibus modis incitet iram, aut flectat judices ad miserationem. Nempe scit, quid sit, et unde *ira;* et qua scil. arte impellatur aut leniatur:

Sunt, apud quos astrictum et collectum,[m] et singula statim argumenta concludens dicendi genus, plus fidei meretur: apud hos dedisse operam dialecticæ proficiet. Alios fusa et æqualis, et ex communibus[11] ducta sensibus, oratio magis delectat: ad hos permovendos mutuabimur[12] aliquid a Peripateticis: hi aptos et in omnem[n] disputationem paratos

—11 Edd. vett. *omnibus*. Lipsius emendavit.—12 Sic Rhenan. Legebatur *mu-*

NOTÆ

scit, quid sit miseratio, &c. et qui, et unde nascatur.

[m] *Collectum*] Compressum scil. et intra pauca et firma verba validosque sensus restrictum; in quibus scil. nihil redundet, nihil diffluat. Sic fortius concludit, verumque ac fidem sic certius et tenacius astruit. Nam ut sunt verba, ut sunt sensus stricti ac firmi, ita et sermo arctius stringit, illigat, evincitque animos judicum; et sic validius ac constantius trahit in partes.

[n] *A Peripateticis: hi aptos et in omnem*] Valde mihi placeat cum Rodolpho Agricola, hæc omnia sic scribi et distingui: *a Peripateticis: aptos et in omnem disciplinam paratos jam locos dabunt Academici, Stoici pugnacitatem.* Lipsius.

Loci nulla ratione auferendi Peripateticis, vel et propter topica, quibus 'disciplinam inveniendorum argumentorum, ut sine ullo errore ad eam rationem via perveniremus ab Aristotele inventa contineri,' tradit Cicero in libro, quem sic ipse inscripsit. Idem in Oratore: 'In hac Aristoteles adolescentes, non ad philosophorum morem tenuiter disserendi, sed ad copiam rhetorum in utramque partem, ut ornatius et uberius dici possit, exercuit: idemque locos, (sic enim appellat) quasi argumentorum notas, tradidit, unde omnis in utramque partem traheretur oratio.'

Nec *pugnacitatem* involari sibi æquo animo ferunt ipsi Academici. Fabius lib. XII. 2. 'Academiam quidam utilissimam credunt, quod mos in utramque partem disserendi ad exercitationem forensium causarum proxime accedat.' Cicer. I. de Oratore 18. 'Carneades vero multo uberius de iisdem rebus loquebatur; non quo aperiret sententiam suam, (hic enim mos erat patrius Academiæ, adversari semper omnibus in disputando,' &c.)

A Peripateticis] Quintil. lib. XII. 2. 'Periclem ... Anaxagoræ physici constat auditorem fuisse: et Demosthenem, principem omnium Græciæ oratorum, dedisse operam Platoni. Nam M. Tullius non tantum se debere scholis rhetorum, quantum Academiæ spatiis, frequenter ipse testatus est. Neque tanta in eo unquam fuisset ubertas, si ingenium suum consepto fori, non ipsius rerum naturæ finibus, terminasset. Verum ex hoc alia mihi quæstio exoritur, quæ secta conferre plurimum eloquentiæ possit: quanquam ea non inter multas potest esse contentio. Nam inprimis nos Epicurus a se ipse dimittit, qui fugere omnem disciplinam navigatione quam velocissima jubet. Neque vero Aristippus, summum in voluptate corporis bonum ponens, ad hunc nos labo-

jam locos dabunt;[13] Academici pugnacitatem, Plato altitudinem, Xenophon jucunditatem: ne Epicuri quidem et Metrodori honestas quasdam exclamationes assumere, hisque, prout res poscit,[14] uti, alienum erit oratori. Neque enim sapientem informamus, neque Stoicorum civitatem, sed eum, qui non quasdam artes haurire,[15] sed omnes liberaliter,[16] debet.[o] Ideoque et juris civilis scientiam veteres oratores comprehendebant, et grammatica, musica et geo-

tuabimus.—13 Sic Bipont. et omnes fere libri editi cum Gronov. et Ryckio. At Brotierus e Mss. Vatic. ita locum refinxit: *ad hos permovendos mutuabimur a Peripateticis aptos, et in omnem disputationem paratos jam locos. Dabunt Acad. &c.*—14 Brotierus sine libris corrigit *poscet*. Idque jam monuerat Huetius.—15 Sic Lipsius malebat, vel *adire*. Brotierus cum Ryck. et Gronov. *audire*: et sic Bipont.—16 Lipsius, *liberales*. Schurzfl. *adire*, *sed om-*

NOTÆ

rem adhortetur: Pyrrho quidem quas in hoc opere partes habere potest, cui judices esse, apud quos verba faciat, et reum, pro quo loquatur, et senatum, in quo sit dicenda sententia, non liquebit? Academiam quidam utilissimam credunt, quod mos in utramque partem disserendi, ad exercitationem forensium causarum proxime accedat. Adjiciunt loco probationis, quod ea præstantissimos in eloquentia viros ediderit. Peripatetici studio quoque se quodam oratorio jactant. Nam theses dicere, exercitationis gratia, fere est ab his institutum. Stoici, sicut copiam nitoremque eloquentiæ fere præceptoribus suis defuisse concedant necesse est, ita nullos aut probare acrius, aut concludere subtilius contendunt.'

[o] *Qui non quasdam artes haurire, sed omnes liberaliter debet*] Sic malo, vel *adire*, pro vulg. *audire*; et *liberales*. Lipsius.

Recipio, *haurire*, et sic scribo: *qui non quasdam artes libare, sed omnes haurire liberaliter debet*. Ante hæc verba, suspecta mihi proxima vox *civitatem*. Acidalius. Forte: *qui non quasdam artes haurire, sed omnes libare debet*. Comparat sapientem seu stoicum cum oratore. Stoici sapientes unam artem, sapientiam scil. penitus animo hauriebant; at orator non sic paucas quasdam artes, aut unam solummodo scientiam penitus haurire debet, sed omnes artes liberales attingere, ut iis uti possit dicturus, non tanquam magister artis, ut alios docturus. Alioqui si penitus hauriat v. g. philosophiam, jam non orator, sed sapiens, seu stoicus ex. c, foret. Adverte ad sequentia: 'juris civilis scientiam comprehendebant' oratores, at 'geometria, musica, &c. imbuebantur.' Jus civile, ut necessarium, animo penitus hauriebant; ceteras vero artes leviter attingebant, et quasi libabant tantum.

Quintilianus lib. II. 'Interim nolo se juvenes satis instructos, si quem ex his, qui breves plerumque circumferuntur, artis libellum edidicerint, et velut decretis Technicorum tutos putent. Multo labore, assiduo studio, varia exercitatione, pluribus experimentis, altissima prudentia, præsentissimo consilio constat ars dicendi.'

metria imbuebantur. Incidunt enim causæ, plurimæ quidem ac pæne omnes, quibus juris notitia desideratur: pleræque[17] autem, in quibus hæ quoque scientiæ[18] requiruntur.

32. Nec quisquam respondeat: 'sufficit,[1] ut ad tempus simplex quiddam et uniforme[2] doceamur.' Primum enim[3] aliter utimur propriis, aliter commodatis: longeque interesse manifestum est, possideat quis, quæ profert, an mutuetur.[4] Deinde ipsa multarum artium scientia etiam aliud agentes nos ornat,[p] atque, ubi minime credas, eminet et excellit: idque non doctus modo et prudens auditor, sed etiam populus intelligit ac statim ita laude prosequitur, ut legitime studuisse, ut per omnes eloquentiæ numeros isse, ut denique oratorem etiam fateatur: quem non posse aliter existere, nec extitisse unquam, confirmo, nisi eum, qui, tanquam in aciem omnibus armis instructus,[5] sic in forum omnibus artibus armatus, exierit: quod adeo negligitur ab horum temporum disertis, ut in actionibus eorum fæx[6] quoque quotidiani sermonis,[q] fœda ac pudenda vitia, deprehendantur; ut ignorent leges, non teneant Senatus consulta, jus civitatis ultro derideant: sapientiæ vero studium et præcepta prudentium penitus reformident: in paucissimos sensus et angustas sententias detrudant eloquentiam, velut expulsam Regno suo:[r] ut, quæ olim omnium artium domina[7] pulcher-

nes liberaliter audire. Schult. *audire, sed per omnes liberales ire*, ut mox c. seq. *Oberl.*—17 Sic Rhen. prius erat *plerisque*.—18 Idem *hæ quoque scientiæ*: olim *hæc quoque scientia*.

1 Sic Puteol. cum Ryck. et Gronov. et Bipont. Ed. pr. *sufficeret*. Brotierus e Pithœo *sufficere*.—2 Ita editio princeps, et recentiores. Puteolanus ac Beroaldus, *et informe*.—3 Sic Rhenan. legebatur *autem*.—4 Pithœus mallet, *mutuemur*.—5 Egregia in his est Rhenani opera. Vet. editt. omnia turbant. Ibi legitur *aut legit ... et ut denique ... instructus sit: in forum ... ab horum ipsorum disertis ... vix q. quot. serm.* Hoc *vix* tamen tuetur Lat. Latinius. Schulzius cum Heumanno expungit, et hic *fœda*, ille *vitia* transponit. Acidalius *fæx* retinet, sed legit *fœdo ac pudendo vitio deprehendatur*: vel *vix* aut *fæx* in *fere* mutari jubet. Paulo ante Schulze legit cum Schurzfl. *oratorem esse eum fateatur*. Oberl.—6 In Mss. Vatic. *vis quoque*.—7 Ed. pr. pro *domina*

NOTÆ

p *Etiam aliud agentes nos ornat*] Quintilianus: 'Unde nos non id agentes furtim decor ille discentibus traditus prosequatur.' *Schelius.*

q *Fæx quoque quotidiani sermonis*] Castigavi, *fæx quoque quotidiani sermonis*. Rhenanus. Si *fæx* retinendum, velim scribi: *fœdo ac pudendo vitio deprehendatur*. Acidal.

r *Velut expulsam regno suo*] Cicero

rimo comitatu pectora implebat, nunc circumcisa et amputata, sine apparatu, sine honore, pæne dixerim sine ingenuitate, quasi una ex sordidissimis artificiis, discatur. Ergo[8] hanc primam et præcipuam causam arbitror, cur tantum ab eloquentia antiquorum oratorum recesserimus. Si testes desiderantur: quos potiores nominabo, quam apud Græcos Demosthenem? quem studiosissimum Platonis auditorem fuisse, memoriæ proditum est. Et Cicero, his, ut opinor, refert[9] verbis, 'quicquid in eloquentia effecerit, id[10] se non rhetorum,[11] sed Academiæ[a] spatiis[12] consecutum.' Sunt aliæ causæ, magnæ et graves, quas a[13] vobis aperiri æquum est, quoniam quidem ego jam meum munus explevi, et, quod mihi[14] in consuetudine est, satis multos offendi: qui si forte hoc audirent,[15] certum habeo dicturos, me, dum juris et philosophiæ scientiam, tanquam oratori necessariam, laudo, ineptiis meis plausisse.[16]

33. Et Maternus, Mihi quidem, inquit, susceptum a te munus adeo peregisse nondum videris, ut inchoasse tantum, et velut vestigia ac lineamenta quædam ostendisse, videaris. Nam, quibus instrui veteres oratores soliti sint, dixisti, differentiamque nostræ desidiæ et inscientiæ adversus acerrima et fœcundissima eorum studia demonstrasti: cetera expecto, ut, quemadmodum ex te didici, quid aut illi scirent,[1] aut nos nesciamus,[2] ita hoc quoque cognoscam, quibus exercitatio-

habet *dicunt*.—8 Broterius e Ms. Vat. dedit *Ego*. Non bene. Est enim clausula disputationis ac demonstrationis. *Ernest*. Bipont. præferunt *Ego*. —9 Ita Mss. Vatic. *Refert* deest in libris editis.—10 Muretus pro *id se* emendabat *ait se*.—11 Vellet Acidalius, *non in rhetorum*.—12 Sic Lipsius: prius legebatur *spatia*: Beroaldus *spatio*.—13 E Mss. Vatic. præpositio abest. —14 Vett. Edd. omittunt *mihi*. Restituit Lipsius.—15 Brot. *audierint*: Heumann. *audient*.—16 Sic emendavit Beroaldus. Legebatur *placuisse*.

1 Mallet Schurzfleischius *scierint*.—2 Structura sententiæ postulat *nesci-*

NOTÆ

de Oratore I. 'A philosophis oratorem excludi ab omni doctrina rerumque majorum scientia, ac tantum in judicia et conciunculas, tanquam in aliquod pistrinum, detrudi.' Lib. III. 'Quantis ex angustiis oratorem educere ausus es, et in majorum suorum regno collocare.'

[a] *Academiæ*] Non longe fuit a muris Athenarum urbis, et versus septentrionem, privati olim hominis ager, postea gymnasium: hodie in ruinis jacet prope Atinam recentiorem, et a Græcis hodiernis dicitur *schola Platonis*. Tillemonius.

nibus juvenes, jam[3] forum ingressuri,[4] confirmare et alere ingenia sua soliti sint: neque enim arte et scientia, sed longe magis facultate eloquentiam contineri, nec tu, puto, abnues, et hi significare vultu videntur.

Deinde, cum Aper[5] et Secundus idem annuissent, Messala, quasi rursus incipiens: Quoniam initia et semina veteris eloquentiæ satis demonstrasse videor, docendo quibus artibus antiqui oratores institui erudirique soliti sint; persequar nunc exercitationes[6] eorum. Quanquam ipsis artibus inest exercitatio, nec quisquam percipere tot reconditas, aut tam[7] varias, res potest, nisi ut[8] scientiæ meditatio, meditationi facultas, facultati vis[9] eloquentiæ accedat: per quæ colligitur, eandem esse rationem[t] et percipiendi, quæ proferas, et proferendi, quæ perceperis. Sed, si cui obscuriora hæc videntur, isque scientiam ab exercitatione separat,[u] id certe concedet, instructum et plenum his artibus animum

remus. Ernest.—3 Bipont. *jam et forum.* Mihi *et* delendum videtur. Sic et Schulze. *Obert.*—4 Sic Ms. Vatic. 1862. Brotierus ceterique Editores dant *ingressi.*—5 Brotierus a Mss. Vatic. *Aper quoque et.*—6 Ita Mss. Vatic. Libri editi *exercitationem:* sic Ryck. et Gronov.—7 Heumann. *ac tam.*—8 *Ut* Acidalius deleri volebat. Huetius, *nisi et.*—9 Acidal. *usus* pro *vis.*

NOTÆ

[t] *Eandem esse rationem*] Nempe exercitationem et meditationem continuam: qua scil. confirmentur et alantur ingenia. Nam discendis *artibus inest exercitatio,* et tot res diversas percipere non potest juvenis, quin scientiæ illi quam percipit, accedat meditatio, meditationi facilitas, et facilitati eloquentia. Discendo artes, meditamur, ex meditatione dicendi facultas oritur, ex facultate vero dicendi vis eloquentiæ erumpit. Sic *eadem ratio* est, idemque ordo et methodus discendi quæ pronunties, nempe meditando atque exercendo, et pronuntiandi quæ didiceris ac perceperis: scil. meditatione aliarum artium et cognitionum, veluti præluditur altissimæ exercitationi et nobilissimæ reginæ artium eloquentiæ.

[u] *Scientiam ab exercitatione separat*] Quia forte potest fieri, ut non concipiat, eandem esse rationem utriusque meditationis: potest fieri, ut artibus multis et variis eruditus aliquis, parum sit exercitatus dicendo, aut etiam meditando; ea scil. ratione, qua percipere et proferre apte possit quæ meditatus fuerit. Attamen qui his multis artibus plenum et instructum pectus habet, jam certe longe paratior veniet ad exercitationes oratorias.

longe parafiorem[10] ad eas exercitationes venturum, quæ propriæ curæ[11] oratorum videntur.[v]

34. Ergo apud majores nostros juvenis ille, qui foro et eloquentiæ parabatur, imbutus jam domestica disciplina, refertus honestis studiis, deducebatur a patre, vel a propinquis, ad eum oratorem,[w] qui principem in civitate locum obtinebat:[1] hunc sectari, hunc prosequi, hujus omnibus dictionibus[x] interesse, sive in judiciis, sive in concionibus, assuescebat, ita ut altercationes quoque exciperet et jurgiis[2] interesse,[3] utque sic dixerim, pugnare in prælio disceret: magnus ex hoc usus, multum constantiæ. Plurimum judicii juvenibus statim contingebat, in media luce studentibus, atque inter ipsa discrimina, ubi nemo impune stulte aliquid aut contrarie dicit, quo minus et judex respuat et adversarius exprobret, ipsi denique advocati aspernentur. Igitur vera statim et incorrupta[y] eloquentia imbuebantur:

10 Sic Lipsius. Prius *paratum*.—11 Editio princeps, *circa oratorium*: Puteolanus, et ceteri omnes, *circa oratoriam*. Mallet Lipsius, *circo oratorio*. Schelius, *circo*, vel *curæ oratorum*. Forte redundat, *circa*; et olim scriptum, *propriæ oratorum videntur*. Brotierus. *Curæ oratorum* Bipont. et Schulz. *circa oratoriam* Brotier.

1 Ita Mss. Vatic. Libri editi, *principem locum in civitate tenebat*: et sic Ryckius et Gronov.—2 Sic bene Lipsius e Ms. Farnes. restituit multa in veteribus editionibus omissa; ubi tantum, *dictionibus interesse, utque sic dixerim, &c.* Brotierus.—3 Vix crediderim a diligentissimo et accuratissimo scriptore dictum fuisse, *dictionibus interesse .... jurgiis interesse*. Existimaverim potius olim scriptum fuisse, *jurgiis immisceri*, et librariorum vitio, in-

NOTÆ

[v] *Quæ propriæ curæ oratorum videntur*] Rodolphus, *propriæ esse oratorum videntur*. Ego, *propriæ circo oratorio videntur*. Quia scil. de exercitationibus loquitur, eleganter *circum* adjungit, qui pugnis et exercitiis destinatus. *Lipsius.*

Malim, *circo oratorum*. Sic infra: 'Est aliquis oratorum campus per quem nisi liberi et soluti ferantur, debilitatur ac frangitur eloquentia.' *Schelius.* Forte non male, *circuli oratorum*: et sic vocat Quintilianus.

Quæ propriæ] Forte, *quæ propriæ artis oratoriæ videntur*. Vel, *quæ proprie circa artem oratoriam versantur*.

[w] *Ad eum oratorem*] Quintilianus: 'Juvenis, qui rationem inveniendi eloquendique diligenter exceperit, et exercitationem quoque modicam fuerit consecutus, oratorem sibi aliquem, quod apud majores fieri solebat, deligat, quem sequatur, judiciis intersit quamplurimis, sit certaminis, cui destinatur, frequens spectator.'

[x] *Dictionibus*] *Actionibus*. Attamen aliquod discrimen sit. Vox *dictionibus* Fabium clare demonstrat.

[y] *Incorrupta*] Non fracta, non corrupta deliciis seu vitiis nostri sæculi.

et, quanquam unum sequerentur, tamen omnes ejusdem ætatis patronos in plurimis et causis et judiciis cognoscebant: habebantque ipsius populi[4] diversissimarum aurium copiam, ex qua facile deprehenderent,[5] quid in quoque vel probaretur, vel displiceret. Ita[z] nec[6] præceptor deerat, optimus quidem et electissimus, qui faciem eloquentiæ,[a] non imaginem præstaret: nec adversarii et æmuli ferro, non rudibus,[7] dimicantes:[b] sed auditorium semper plenum, semper novum, ex invidis et faventibus, ut nec bene[c] dicta dissimularentur. Scitis enim, magnam illam et duraturam eloquentiæ famam non minus in diversis subselliis[d] parari, quam suis: quin immo constantius surgere ibi, fidelius corroborari. Atque Hercule sub ejusmodi præceptoribus[8]

teresse a superioribus repetitum. *Brotier.*—4 Mallet Rodolphus Agricola, *populi et diversissimarum aurium.* Lipsius, *populi, id est, diversissimarum aurium.* Retineri potest vulgata scriptura. *Idem.*—5 Ita Mss. Vatic. In editione principe, *deprehendentur.* Unde Puteolanus emendaverat, *deprehendebatur.*—6 Acidal. *Jam vero nec.*—7 Sic bene Lipsius. Hæc enim a gladiatoribus sumta. In Mss. et veteribus editionibus, *sudibus.*—8 Ita Mss. Vatic. Sic quoque volebat Gronovius. Libri editi, *præceptionibus:* et sic edidere Gro-

NOTÆ

Sana, sancta et virilis illa olim eloquentia.

[z] *Ita*] Intelligit de eo ipso oratore optimo, *qui scil. principem locum in civitate tenebat;* quem juvenis sectabatur, prosequebatur, &c.

[a] *Faciem eloquentiæ*] Id est, veram et vero prælio certantem ac vincentem eloquentiam, non vanum simulacrum eloquentiæ, non scenam scholarum, aut declamationum umbratilium; quod statim explicat: nec deerant 'adversarii et æmuli, ferro, non sudibus dimicantes,' non rudibus batuentes.

[b] *Non sudibus dimicantes*] Leg. *sudibus.* Nam hæc a gladiatoribus sumta. *Lipsius.* *Sudes* tamen et *rudes* varie a veteribus confunduntur. *Schelius.* Nihil mutandum puto.

[c] *Ut nec bene*] Alii, *ut nec male, nec bene.* Sed sic satis locus intelligitur; nam si bene dicta non silentur, a fortiori nec male dicta.

[d] *In diversis subselliis*] Nempe in variis, *in plurimis causis et judiciis,* et in publicis scil. *subselliis* eloquentia paratur melius, *quam in suis,* quam in domesticis sedibus, aut in scholis; in quibus scil. meditatur actionem, et prius se exercet orator. Nam ibi *diversissimarum aurium* auditores, respuendo, exprobrando, arguendo, etiam fautores ipsi docent quid vitandum, quid potius agendum, quid cavendum sit, quid probetur, quid minus placeat, &c. *Constantius surgit* ibi orator, et eloquentia ipsa *fidelius* firmiusque corroboratur, ut in aperto scil. veri prælii campo et circo. Tum vera eloquentiæ facies, tunc verum, tum magnum et ingens spectaculum;

juvenis ille, de quo loquimur, oratorum discipulus, fori auditor, sectator judiciorum, eruditus et assuefactus alienis experimentis, cui, quotidie audienti, notæ leges, non novi judicum vultus, frequens in oculis consuetudo concionum, sæpe cognitæ populi aures, sive accusationem susceperat, sive defensionem, solus statim et unus cuicumque[9] causæ par erat. Nonodecimo ætatis[e] anno L. Crassus C. Carbonem, uno et vicesimo Cæsar Dolabellam,[f] altero et vicesimo Asinius Pollio C. Catonem, non multo[10] ætate[11] antecedens Calvus Vatininum iis orationibus insecuti sunt, quas hodieque[12] cum admiratione legimus.

35. At nunc adolescentuli nostri deducuntur in scenas[1] scholasticorum,[g] qui *rhetores* vocantur: quos paulo ante

novius et Ryckius.—9 Ita Lipsius e Ms. In veteribus editionibus, *unicuique causæ*.—10 Ita libri omnes editi. In Mss. Vatic. *multum*.—11 Sic Rhenanus. Prius erat *ætatem*.—12 *hodieque*. Omissa in veteribus editionibus copula. In Ms. Vatic. 1862. *hodie quoque*.

1 Male editiones veteres, *in scena*. Scenas autem scholasticorum appellat, loca in quibus, velut per lusum, fucata et personata eloquentia exercebatur.

NOTÆ

[e] *Ætatis*] Quintil. lib. XII. 6. 'Agendi autem initium sine dubio secundum vires cujusque sumendum est: neque ego annos definiam, cum Demosthenem puerum admodum actiones pupillares habuisse manifestum sit: Calvus, Cæsar, Pollio, multum ante quæstoriam omnes ætatem gravissima judicia susceperint: prætextatos egisse quosdam sit traditum: Cæsar Augustus duodecim natus annos aviam pro rostris laudaverit.'

[f] *Uno et vicesimo anno Cæsar Dolabellam*] Suetonius ait in Julio c. 5. composita seditione civili. Constat autem bellum Lepidi confectum esse, M. Æmilio et D. Bruto Coss. quo anno Cæsar ad IV. Idus Quintiles quartum et vigesimum natalem celebravit.

Igitur vel vigesimo tertio anno desinente, vel vigesimo quarto incipiente, Dolabellam accusaverit. Suetonii meo animo verior est sententia. Nam Dolabella hic est ille, qui ex consulatu profectus in Macedoniam, devictis Thracibus, anno eo, quo Lepidus pulsus fugatusque est, triumphavit. Adi ad Fastos et M. Tullium in ea contra Pisonem.

More autem fecit Cæsar adolescentium ejus ætatis, qui se foro præparabant, cum militiæ forensis hoc rudimentum edidit. Vide Apuleii apologiam, et quæ ibi nuper annotavimus. *Casaubonus*. Corrigimus igitur? an, ut sæpe, dissensus est? Ego hoc malo. *Lipsius*.

[g] *In scenas scholasticorum*] Apposite appellat *scenas* loca, in quibus fucata illa et personata eloquentia exercetur velut per lusum. *Lipsius*.

In scenas] Quintil. lib. XII. 2. 'Nam ut de nostris potissimum stu-

Ciceronis tempora extitisse, nec placuisse majoribus nostris, ex eo manifestum est, quod L. Crasso[2] et Domitio Censoribus, 'cludere,' ut ait Cicero,[h] 'ludum impudentiæ' jussi sunt. Sed, ut dicere institueram,[*] deducuntur[3] in scholas, in quibus, non facile dixerim, utrumne locus ipse, an condiscipuli, an genus studiorum plus mali ingeniis afferant. Nam in loco nihil reverentiæ,[i] sed[4] in quem nemo, nisi æque imperitus[5] intrat. In condiscipulis nihil profectus, cum

[*] *Inceperam.*

Quod recte annotavit Lipsius. *Brotier.*—2 Perperam libri editi, *Marco Crasso.* Error scioli alicujus, qui Crassum censorem eundem fuisse ac Marcum Crassum, Romanorum ditissimum, credidit. Forte olim scriptum, *Crasso et Domitio censoribus*, non addito prænomine. *Idem.*—3 Ita Mss. Vatic. Non ita bene libri editi *deducimur.* [Sic autem Gronov. et Ryck.] *Brotier.*—4 *Sed* omissum vult Ernestus.—5 Ita Mss. Vatic. In libris editis, pertur-

NOTÆ

diis dicam, quid attinet tam multis annis, quam in more est plurimorum, (ut de his, a quibus magna in hoc pars ætatis absumitur, taceam,) declamitare in schola, et tantum laboris in rebus falsis consumere; cum satis sit modico tempore imaginem veri discriminis, et dicendi leges comperisse.'

In scena] Sic in vett. Forte *in scenam* fuit.

[h] *Ut ait Cicero*] Locus est lib. III. de oratore ex persona L. Crassi. 'Hoc,' inquit, 'cum unum traderetur et impudentiæ ludus esset, putavi esse censoris, ne longius id serperet, providere, quanquam non hæc ita statuo atque decerno, ut desperem eam tradi ac perpoliri; sed hominibus opus est eruditis,' &c.

Constat vero ad Ciceronem præturam usque Græce declamasse: Latine vero seniorem quoque, et quidem cum Hirtio et Pansa Coss. quos discipulos et *grandes prætextatos* vocabat: quin et *cum prætura fungeretur*, scholam quoque M. Antonii Gniphonis frequentasse, qui tum Rhetoricam ita docebat in urbe, 'ut quotidie præcepta eloquentiæ traderet, declamaret vero non nisi nundinis;' hunc vero, cum *in Gallia natus* fuerit, et quidem *ingenuus*, inter nostros Rhetores recenseri par fuit.

Ciceronis ipsius de se testimonia sunt hæc, in Bruto: 'Commentabar declamitans (sic enim nunc loquuntur) sæpe cum M. Pisone et cum Q. Pompeio, aut cum aliquo quotidie. Idque multum faciebam Latine, sed Græce sæpius.' *Pithœus.*

[i] *Nihil reverentiæ*] Contra de Junio Avito Plin. Epist. VIII. 23. 'Ita me diligebat, ita verebatur, ut me formatore morum, me quasi magistro uteretur. Rarum hoc in adolescentibus nostris. Nam quotus quisque vel ætati alterius, vel auctoritati, ut minor, cedit? Statim sapiunt, statim sciunt omnia, neminem verentur, imitantur neminem, atque ipsi sibi exempla sunt. Sed non Avitus, cujus hæc præcipua prudentia, quod alios prudentiores arbitrabatur. Hæc præcipua eruditio, quod discere volebat.'

pueri inter pueros, et adolescentuli inter adolescentulos, pari securitate et[6] dicant et audiantur. Ipsæ vero exercitationes magna ex parte contrariæ. Nempe enim duo genera materiarum apud rhetores tractantur, suasoriæ et controversiæ. Ex iis suasoriæ quidem,[j] tanquam plane leviores et minus prudentiæ exigentes, pueris delegantur; controversiæ robustioribus assignantur, quales, per[7] fidem, et quam incredibiliter compositæ! Sequitur autem, ut materiæ abhorrenti a veritate declamatio quoque[8] adhibeatur.[k] Sic fit, ut tyrannicidarum præmia, aut vitiatarum electiones,[l] aut pestilentiæ remedia,[m] aut incesta matrum, aut quicquid in schola quotidie agitur, in foro[a] vel raro[n] vel nunquam ingentibus verbis persequantur: cum ad veros judices ventum est,[o] * *[9] rem cogitare, nihil humile, nihil abjectum[p] eloqui poterat.

[a] *Sic fit ut* in foro *talia, aut nunquam, aut raro* ingentibus verbis, *ut prius in schola, persequantur.*

bato ordine *imperitus æque.* [Sic Gronov. et Ryck.] *Brotier.*—6 Sic bene Mss. Vatic. A libris editis copula deest; ut a Gronov. et Ryck.—7 Groslotius corrigebat *super fidem.* Lips. suspicatus erat leg. *per fidium,* dedit tamen *per fidem.* Prius legebatur *perfidiæ.* Bip. conjectant *præter fidem,* synonymice. *Oberl.*—8 Pithœus, *declamatio quoque similis adhibeatur.*—9 Deesse quid editor ed. pr. non senserat, nam nulla ibi lacuna, nec in Puteolani, sed Beroaldus animadvertit. Extrema sermonis Messalæ, integra Julii Secundi oratio et initium sermonis Materni desiderari videntur Broterio, qui ex ingenio supplere tentavit. *Oberl.*

NOTÆ

[j] *Suasoriæ quidem etsi*] Τὸ *etsi* redundat meo judicio. *Freinshemius.* Nihil mutandum.

[k] *Declamatio quoque adhibeatur*] Forte, *declamatio quoque par,* vel *similis,* vel *talis, adhibeatur.* Acidalius.

[l] *Vitiatarum electiones*] Recte. Respicit ad legem scholasticam, quæ raptarum dicitur, 'Rapta raptoris mortem, vel nuptias optet.' *Pithœus.*

[m] *Pestilentiæ remedia*] Petronius hæc talia in Satyrico exagitat, et diserte, 'responsa in pestilentiam data.' Quintil. XI. 10. 'Sint ergo et ipsæ materiæ, quæ fingentur quam simillimæ veritati: nam magos, et pestilentiæ responsa, aliaque magis adhuc fabulosa, frustra inter sponsiones et inter dicta quæremus.'

[n] *Quicquid in schola.... in foro vel raro, &c.*] Petronius: 'Nunc pueri in schola ludunt, juvenes ridentur in foro: et quod utroque turpius est, quod quisquam perperam discit, in senectute confiteri non vult.'

[o] *Cum ad veros judices ventum est*] Qui sequitur sermo, non jam Messalæ est, sed Materni. Itaque multa hoc loco desiderantur. *Pithœus.* Liber vetus præfert, et spatio grandi

36. Magna eloquentia, sicut flamma, materia alitur et motibus excitatur et urendo clarescit. Eadem ratio in nostra quoque civitate antiquorum eloquentiam provexit.[1] Nam, etsi horum quoque temporum oratores[2] ea consecuti sunt,[q] quæ composita et quieta et beata Republica tribui[3] fas[4] erat, tamen ista[5] perturbatione ac licentia plura[6] sibi assequi videbantur, cum mixtis omnibus,[b] et moderatore uno carentibus, tantum quisque orator saperet, quantum erranti populo persuaderi[7] poterat. Hinc leges assiduæ[8] et[9] populare[r] nomen, hinc conciones Magistratuum,[10] pæne per-

[b] *Confusis, motis, perturbatisque omnibus.*

1 Ed. vet. exhibet *pervexit.*—2 Schurzfl. *rhetores*, et provocat ad initium dialogi, et ad c. 14.—3 Male vett. Edd. *imbui*. Lipsius correxit. *Brotier.*—4 Schulting. legi jubet *fas non erat.*—5 Mss. Vatic. *illa.*—6 Male vett. Edd. *pleraque*. Lipsius correxit. *Brotier.*—7 Heumann. vult *persuadere.*—8 Idem ex ingenio dedit *leg. agrariæ.*—9 Ita bene Mss. et Edd. vett. In Lipsianis aliisque [cum Ryck. et Gronov.] male omissa copula. *Brotier.*—10 Sic

NOTÆ

interposito usque ad ea verba, *rem cogitare*, adjicit, *hic multum deficit.* Et clarum: quia sermo sequens, non Messalæ amplius, sed Materni. *Lipsius.*

Ad veros judices ventum est] Quintilian. XII. 6. 'Quantumlibet secreta studia contulerint, est tamen proprius quidam fori profectus: alia lux, alia veri discriminis facies; plusque, si separes, usus sine doctrina, quam citra usum doctrina valeat.' Ideoque nonnulli senes in schola facti, stupent novitate, cum in judicia venerunt, et omnia suis exercitationibus similia desiderant. At illic et judex tacet, et adversarius obstrepit, et nihil temere dictum perit, et si quid tibi ipse sumas, probandum est: laboratam congestamque dierum ac noctium studio actionem aqua deficit: et omisso magna semper flandi tumore, in quibusdam causis loquendum est, quod illi diserti minime sciunt.'

[p] *Nihil humile, nihil abjectum*] Cic. de fin. l. v. 'Omnium ceterarum rerum obliti, nihil abjectum, nihil humile cogitant.'

Nihil humile] Forte de quodam oratore Græco loquebatur hic Maternus. Nam statim opponit: 'in nostra quoque civitate;' Roma scil. *Ea ratio*, ea causa *antiquorum*, Latinorum scil. oratorum, *eloquentiam provexit*: alebatur, ea, scil. magnis *motibus*, contentionibus patrum et plebis, seditionibus tribunorum, &c.

[q] *Ea consecuti sunt*] Eas dignitates pop. Romani, eos honores, præturas, scil. consulatus, sacerdotia, &c. Unde et opes.

[r] *Populare*] *Populares* vocabant eos qui populi partes foverent: id civile postea dictum de principibus, qui se supra leges, aut cives non ferrent, qui scil. principatum ac libertatem optimo temperamento miscerent.

noctantium[s] in rostris,[t] hinc accusationes potentium reorum et assignatæ etiam domibus inimicitiæ, hinc procerum factiones et assidua Senatus adversus plebem certamina: quæ singula etsi distrahebant Rempublicam, exercebant tamen illorum temporum eloquentiam et magnis[11] cumulare præmiis videbantur: quia quanto quisque plus dicendo poterat, tanto facilius honores assequebatur, tanto magis, in ipsis honoribus, collegas suos anteibat,[u] tanto plus apud prin-

bene Lipsius. In vett. edd. *migrantium.* Idem.—11 Sic Lipsius. Prius erat

NOTÆ

[s] *Pæne pernoctantium*] Eadem figura *nocturni advocati* dicuntur a Petronio et Seneca in libro de brevitate vitæ: 'Quos a basilica,' inquit, 'immissi demum canes ejiciunt.' *Pithœus.*

[t] *Rostris*] Rostra, suggestus erat e rostris navium Antiatium, erant duplicia, vetera et nova. *Vetera* fuerunt ante Curiam Hostiliam in foro Romano, et in Octava regione Romæ antiquæ. *Nova* ad Palatii radices. Ferebantur autem in rostris leges, conciones habebantur, &c. *Tillemon.*

[u] *Anteibat*] Scil. aut quia hi diserti majores superioresque magistratus obtinerent, aut maturius et juniores eligerentur, aut certe quia in iisdem honoribus, ædilitate v. g. prætura, aut consulatu priores designarentur, et major honos fuit sic eligi. Nam qui primus consul designatus erat, ille primo mense fasces et lictores habuit, et major consul vocabatur; et quasi repulsæ, quasi contumeliæ instar fuit ultimo loco designari, præsertim in iis dignitatibus, quæ multos magistratus potestate pares habuere, quales fuerunt tribuni pleb. et ædiles. Sueton. Vesp. 2. 'Ædilitatis ac mox præturæ candidatus, etiam non sine repulsa, sextoque loco vix adeptus est.' Quanta gloria præcelluerit prioris electio consulis describit eleganter Ausonius in gratiarum actione pro consulatu ad Gratianum imperatorem: 'Cum prior renuntiatus sim, satis est tuum tenere judicium. Interpretes valete meritorum. Neque autem ego, sacratissime imperator, in tenui beneficio gradum nuncupationis amplector. Num est hæc gloria ignota Ciceroni? Prætorem me, inquit, populus Rom. primum fecit, consulem priorem. Ex ipsa ejus sententia intelligitur, commendabilius ei videri uni, quam pluribus, esse præpositum. Nulla enim est quidem contumelia secundi, sed ex duobus gloria magna prælati. Alexandri Macedonis hoc fertur, cum legisset illos Homericos versus, quibus, Hectore provocante, e novem ducibus, qui omnes pugnare cupiebant, unum deligi placeret .... Occiderem, inquit, illum qui me tertium nominasset. O magnanimitatem fortissimi viri. Nominari inter novem tertius recusabat, ubi certe pluribus antecelleret, quam subesset. Quanta hic verecundia gravaretur posterior de duobus! Est enim in hoc numero arduæ plena dignationis electio, cum universis mortalibus duo qui fiant consules, præferuntur. Qui alteri præponitur, non uni, sed omnibus an-

cipes[v] gratiæ, plus auctoritatis apud Patres, plus notitiæ ac nominis apud plebem parabat:[12] hi clientelis etiam exterarum[w] nationum redundabant: hos ituri in provincias[x] Magistratus reverebantur, hos reversi[13] colebant: hos et Præturæ et Consulatus vocare ultro videbantur: hi ne privati quidem sine potestate erant; cum et populum et Senatum consilio et auctoritate regerent: quin immo sibi ipsi persuaserant, neminem sine eloquentia aut assequi posse in civitate, aut tueri conspicuum et eminentem locum. Nec mirum cum etiam inviti ad populum producerentur: cum parum esset, in Senatu breviter censere, nisi quis[14] ingenio et eloquentia sententiam suam tueretur:[15] cum, in aliquam invidiam aut crimen vocati, sua voce respondendum haberent, cum testimonia quoque in judiciis[16] [y] non absentes, nec

magis.—12 Sic merito Lipsius e conjectura. Veteres Edd. *probabat.*—13 Sic Lipsius: prius erat *reversuri.* Idem et sequentia emendavit, ubi legebatur, *hi et P. et Consulatui vacare.*—14 Sic Lipsius. Vulg. *qui*, quod et Gronovius et Ryckius servant. *Nisi quis* probat Brotier, et Heumann.—15 Ernestus conjecit *qui, nisi ing. et el. s. s. tuerentur:* quod in textum suum Schulzius recepit.—16 Olim legebatur *in publicis.* Rodolphus *in publicis judiciis.* Suffecerit fortasse pro *publicis* legere *judiciis.* Ernest. Bip. *in publicis causis.* Recepit Schulze. Mihi *publicis* videtur ortum ex *judiciis:* hoc repono. *Oberl.* Brotie-

NOTÆ

tefertur.' Scil. in tacita conceptione votorum Græci cupiebant sorte eligi, vel Ajacem, vel Diomedem, vel Agamemnonem. Sic Rex *tertius* nominatus erat.

[v] *Apud principes*] Id est, apud primores civitatis, consulares, patricios, &c. Nam nemo unus eo ævo princeps proprie aut dominus rerum fuit: populus imperabat.

[w] *Exterarum*] Socios tamen intelligit. Neque enim Germani aut Parthi v. g. se clientes oratorum Romanorum faterentur. Hic intelligit præcipue de nationibus, quæ sociis regibus parerent, aut aliis etiam fœdere devinctis.

[x] *Ituri in provincias*] Quia scil. absentes, aut etiam redeuntes accusari poterant, sævitiæ, libidinum, repetundarum, &c. Quandoque et propter solam atrocitatem morum relegati in insulas summi illi proconsules.

[y] *In judiciis*] Alii, *in publicis.* Alii *in publicis judiciis.* Sed nonne omnia judicia *publica* et publice exercentur? Forte nihil desit: *in publicis*, supple, causis, in rebus forte quæ ad Rempub. spectarent. Aut forte *in publicis*, scil. locis, ut in senatu, apud prætorem, aut centumviros. Nam tribuni v. g. forte et ædiles multa levioris momenti cognoscebant *intra domum.* Quod mox tamen prohibitum est sub Nerone, teste Tacito. Vel potius *publica* hæc judicia opponit his quæ habet infra, c. 37. 'Multum interest, utrumne de furto, aut formu-

per tabellam dare, sed coram et præsentes dicere cogerentur. Ita, ad summa eloquentiæ præmia, magna etiam necessitas accedebat: et quomodo[17] [z] disertum haberi, pulchrum et gloriosum: sic contra mutum et elinguem videri, deforme habebantur.

37. Ergo[1] non minus rubore,[a] quam præmiis stimulabantur:[2] ne clientulorum[3] loco potius, quam patronorum, numerarentur: ne traditæ a majoribus necessitudines ad alios transirent:[4] ne tanquam inertes, et non suffecturi honoribus, aut non impetrarent, aut impetratos male tuerentur. Nescio, an venerint in manus vestras[5] [b] hæc vetera, quæ in antiquo-

---

rus, *in publicis*; et sic edidere Gronovius et Ryckius.—17 Brotier. cum Ryckio et Gronovio legit *accedebat, et commoda. Disertum, &c.* At Brotiero hæc *et commoda* redundare videntur, et conjicit *nec modo*. Mihi Acid. rem acu tetigisse videtur, quem cum Bip. et Schulzio sequor. *Commoda* ex *comodo* pro *quomodo* ortum. Dureau de Lamalle legit *et non modo disertum* etc. *Oberl.*

1 *Ergo* restituit Lipsius, omissum a Puteol. Beroald. et Rhenan.—2 Ita bene Rhenanus. Male Edd. vett. *stipulabantur*. Brotier.—3 Sic Gronov. Ryck. et Bipont. Brotierus præfert editque *clientelarum*. Ed. pr. et vett. Edd. *clientularum*.—4 Perperam in Mss. et Edd. vett. *transissent*. Mutavit Lipsius: omnes sequuntur. *Brotier.*—5 Male Edd. vett. *nostras*. Idem.—

NOTÆ

la, et interdicto dicendum habeas, an de ambitu comitiorum, expilatis sociis, et civibus trucidatis.' Hæc scil. ad Rempub. spectant, illa ad privatos. Sic et Fabius: quo clare fœtum hunc sibi vindicat.

[z] *Necessitas accedebat: et commoda*] Muretus hæc ita transponebat, *ad summa eloquentiæ præmia et commoda, magna etiam, &c.* Ego sic lego: *ita ad summa eloquentiæ præmia magna etiam necessitas accedebat: et quomodo disertum haberi, &c.* Acidalius.

Inepte hic commodorum mentio fit, cum jam præmiorum meminerit Lego: *Necessitas accedebat, et non modo disertum haberi pulchrum et gloriosum, sed contra mutum et elinguem videri deforme habebatur.* Confirmat hoc quod sequitur: 'Ergo non minus rubore quam præmiis stimulabantur.' *Schelius.*

Et commoda] Hæc forte sit explicatio vocis *præmia*. Vel id transpositum, ut recte notavit Muretus.

[a] *Rubore*] *Rubor*, pudor certe et flagitii instar fuit, *elinguem* et infacundum videri eo ævo.

[b] *In manus vestras*] An scil. legeritis illos libros. Hoc forte dicit, quia novi isti libri, et nuper a Muciano collecti, quamvis tamen res olim gestas continerent. Quæ scil. exemplaria descripta, manebant adhuc dispersa in *antiquorum*, et præcipue senatorum bibliothecis. Hoc vult igitur: An legeritis hæc vetera, puto, acta urbis, acta senatus, acta populi Romani, forte et epistolas veterum consulum, et edicta prætorum, et res

NOTÆ

gestas toto orbe, procerum, et ipsorum principum. Ipsa forte et senatusconsulta ac plebiscita, quibus fœdera civitatum, provinciarum, et jura sociorum et immunitates continebantur; quorum, scil. multa supererant exemplaria passim in bibliothecis, ex quibus ea colligebat Mucianus. Nam senatorum quisque sibi et suæ familiæ conficiebat commentarios, ex quibus ipsi et posteri nossent Rempub. et gentis decus. Idque gravissimi momenti fuit, tum ad cives, cum ad socios regendos, et cum sententiam proferrent ipsi patres in senatu de his quæ ad Rempub. pertinerent. An præstantissimum opus confecerit ter consul ille Mucianus, jussu Vespasiani, an sua sponte, et amore studiorum, non satis compertum. Ut ut sit, suis ipsis, et hisce commentariis bene meritus est ipse de literis et de Repub. Nam quid his utilius ad historiam rerum, et morum, atque temporum cognoscendam? Et forte his libris non solum acta senatus, aut populi Rom. non solum senatusconsulta collecta simul atque ordinata, sed et sententiæ ipsæ, juxta quas constituta erant hæc decreta, elegantissimis senatorum aut consularium orationibus testatæ, erant his annexæ: quod ex sequentibus verbis colligi possit, scil. 'Cn. Pompeium et M. Crassum, non viribus modo et armis, sed ingenio quoque et oratione valuisse.' Quæ quidem decreta omnia, cum in utramque partem agitata essent a patribus, a consularibus ac nobilissimis et facundissimis oratoribus, et quidem Reipub. ac temporum suorum peritissimis, sic quantæ auctoritatis, quantæ eloquentiæ, quam vastæ et immensæ doctrinæ opus illud fuerit, docti judicent. Ita pariter et plebiscita haud dubie testata tribunorum orationibus, aut consulum ipsis intercedentium: dignum certe opus, ter consule Muciano et eruditissimo viro suæ ætatis! O doctrinæ ac prudentiæ fontem limpidissimum et inexhaustum, si ad nos usque profluere potuisset. Vide quantæ molis et momenti fuerint *tria* ista *millia tabularum arearum*, quæ scil. dicatæ et appensæ in Capitolio simul conflagrarunt bello Vitelliano. Vide quantæ molis ac ponderis fuerint *undecim actorum libri*, et *tria epistolarum* volumina, quæ pars tantum fuit priscorum monumentorum nam adhuc contrahebat et conquirebat prisca exemplaria Mucianus: forte adhuc plura restabant componenda et edenda. O magnum *instrumentum imperii*, doctrinæ, morum, legum, temporum! O egregium exemplum juvenum, qui capesserent Rempub. quippe ex his intelligi possit, quantum *non viribus modo et armis*, sed ingenio quoque et eloquentia floruerint olim Pompeii, Crassi, Lentuli, Metelli, Luculli, Curiones, et alii proceres: nec quenquam floruisse fama, opibus, aut honoribus, qui studia et eloquentiam contemserit. Haud dubie hoc opus idem est cum eo de quo Sueton. Vespas. 8. 'Ærearumque tabularum tria millia,' (quibus scil. incisa erant fœdera, jura, immunitates cujusque nationis ac civitatis) 'quæ simul conflagraverant,' cum Capitolio, scil. quod etiam instaurabat princeps, 'restituenda suscepit, undique investigatis exemplaribus. Instrumentum imperii pulcherrimum ac vetustissimum confecit, quo continebantur pæne ab exordio urbis senatusconsulta, ac plebiscita, de societate, et fœdere, ac privilegio cuicumque concessis.' Si eadem hæc res sit, id fecerit Mucianus haud dubie consilio et jussu principis. Hæc Suetonii prorsus pertinere ad imperii et domi-

rum[6] bibliothecis adhuc manent, et cum[7] maxime a Muciano contrahuntur:[8] ac jam undecim, ut opinor, Actorum libris et tribus Epistolarum composita et edita sunt. Ex his intelligi potest, Cn. Pompeium et M. Crassum, non viribus modo et armis, sed ingenio quoque et oratione, valuisse: Lentulos et Metellos et Lucullos et Curiones, et ceteram procerum manum, multum in his studiis operæ curæque posuisse: nec quenquam illis temporibus magnam potentiam, sine eloquentia, consecutum. His accedebat splendor rerum[9] et magnitudo causarum, quæ et ipsa plurimum eloquentiæ præstant. Nam multum interest, utrumne de furto, aut formula et interdicto,[10] dicendum habeas, an de ambitu comitiorum, expilatis sociis et civibus[11] trucidatis: quæ mala sicut non accidere melius est, isque optimus civitatis status habendus est, quo[12] nihil tale patimur: ita, cum acciderent, ingentem eloquentiæ materiam subministrabant. Crescit enim cum amplitudine rerum vis ingenii, nec quisquam claram et illustrem orationem efficere potest, nisi qui causam parem invenit. Non opinor Demosthenem orationes illustrant, quas adversus tutores suos composuit: nec Ciceronem magnum oratorem P. Quinctius defensus, aut Licinius Archias, faciunt: Catilina et Milo et Verres et Anto-

6 Vulgo legitur *hæc vetera, quæ et in antiquorum bibl. &c.* Sic Brotierus; et Gronov. quidem et Ryckius, omisso *in*. At quærit Schurzfl. quæ illa sint *vetera* et qui illi *antiqui?* legitque *hæc adversaria, quæ et antiquariorum b. a. m.* Bip. omisso *hæc*, ac *et* mutato in *in*, recepere hanc lectionem. Vix audeo sequi. *Oberl.*—7 Sic editio princeps et Ernestus. Puteolanus et alii, *et nunc maxime:* et sic Gronov. Ryck. et Bipont.—8 Heumann. *protrahuntur.*—9 Ita bene libri omnes editi. In Mss. Vatic. *reorum.* Brotier.—10 Heum. et Schult. volebant *aut formula interdicti.*—11 Pro *et civibus* ed. pr. habet *et comitibus.*—12 Ita libri omnes editi. In Mss. Vatic. 1862. et 4498. *in quo.*—

NOTÆ

nationis arcanum videntur; talia scil. sunt *senatusconsulta*, et *plebiscita*, &c. At *epistolæ* priscorum consulum et proconsulum, forte et principum multæ ad res privatas et ad familiam pertinebant, quæ in libros, ut puto, non perinde diligenter collectæ sunt. Sed ad talia imperii sacraria, seu arcana, spectant, quæ scribit Plinius passim toto lib. x. epistolarum, et alia similia rescripta et epistolæ dominantium.

nius hanc illi famam circumdederunt:[c] non, quia[d] tanti fuit, Rempublicam malos ferre cives, ut uberem ad dicendum materiam oratores haberent: sed, ut subinde admoneo, quæstionis meminerimus, sciamusque, nos de ea re loqui, quæ facilius turbidis et inquietis temporibus extitit.[13] Quis ignorat, utilius ac melius esse, frui pace, quam bello vexari? Plures tamen bonos præliatores bella, quam pax, ferunt. Similis eloquentiæ[14] conditio.[e] Nam, quo sæpius steterit tanquam in acie, quoque plures et intulerit ictus et exceperit, quo major adversarius et[15] acrior, quicum pugnas[f] sibi

13 Mallet Lipsius, *existit.*—14 Schelius mallet *eloquentis.*—15 Sic Ms. Vatic. 1862. Lipsius e Ms. Farnes. in quo, *acrior per pugnas*, frustra tentat, *major adversarius et acrior, quo plures pugnas sibi asperas desumserit, tanto altior et excelsior, illis nobilitatus discriminibus.* Brotier. Ryckius, Gronov. et Brotierus dant, *eo acrior, qui pugnas sibi asperas desumserit, &c.* Latinum Latinium Bibl. t. II. p. 37. sequor cum Bip. levi correctione loco corrupto medentem.

NOTÆ

[c] *Hanc illi famam circumdederunt*] Phrasis Tacito valde familiaris. Hist. IV. 'Erant, qui principatus inanem ei famam circumdarent.' In vita Agric. 'Egregiam famam paci circumdedit.' *Acidalius.*

Ex tali loco aut similibus non probent Dialogum esse Taciti: nisi multa alia perinde affluant, et præsertim cum cetera omnia repugnant. Sunt tales quædam locutiones usitatæ eodem ævo, quas usurpant promiscue auctores in quacumque materia: ex his nihil evincitur.

[d] *Non, quia*] Non quod id tanti momenti esset Reipub. ideoque *malos ferre cives* deberet; ut scil. 'uberem ad dicendum materiam oratores haberent.'

[e] *Similis eloquentiæ conditio*] Fortassis, *similis eloquentis conditio. Nam quo sæpius steterit tanquam in acie, quoque plures intulerit ictus et exceperit. Quo major adversarius, quo acrior, quem per pugnas sibi asperas desumserit, tanto altior et excelsior, ut illius nobilitatus discriminibus in ore hominum agit.*

Per pugnas, est in veteri codice. Et *τὸ discriminibus* Lipsii est, &c. Quamvis enim eleganter dicatur accusator alterius criminibus nobilitari et hic legi videatur posse, *illius nobilitatus criminibus*, in similitudinem tamen a prælio et re militari ductam et in clausulam, qua dicitur hanc esse vulgi naturam, ut secura nolint, magis quadrat, ut hoc loco *discriminum*, quam *criminum*, fiat mentio. Sic Livius lib. XXII. 'Hæc est pugna Cannensis Alliensi cladis nobilitate par,' &c. *Schelius.*

[f] *Acrior, quicum pugnas, &c.*] Vulg. *qui pugnas.* Forte leg. *Major adversarius et acrior, quo plures.* Et statim, *illis nobilitatus discriminibus.* Lipsius. Sic lego: *Et exceperit, eo acrior; quo major adversarius, tanto altior et excelsior, qui pugnas sibi asperas desumserit, et illis nobilitatus discriminibus in ore hominum agit.* Pro *discriminibus*, an potius *certaminibus?* Acidalius.

Eo acrior] Forte, *et quo acrior; quo*

asperas desumserit, tanto altior et excelsior; et, illis nobilitatus discriminibus,[16] in ore[17] hominum agit,[g] quorum ea natura est, ut secura nolint.[18 h]

38. Transeo ad formam et consuetudinem veterum judiciorum: quæ etsi nunc aptior est civitati,[1] eloquentia tamen illud forum magis exercebat, in quo nemo intra paucissimas horas[i] perorare cogebatur, et liberæ comperendinationes

Oberl.—16 Olim legebatur *criminibus:* at cum Lipsio recipio *illis nobilitatus discriminibus.* Ita fere et Schulzius, qui alias aliorum conjecturas exponit. Bip. cum Heum. et Latinio legunt *nobilitata*, ut referatur ad *eloquentiam.* Idem.—17 Sic emendavit Lipsius pro vulg. *more.*—18 Mss. Vatic. et editiones veteres *velint;* et sic Brotierus edidit. In recentibus emendatum, *nolint.* Rodolphus Agricola supplebat, *ut dubia laudent, secura nolint:* quod ignoraret olim scriptum fuisse, *secura velint*, eodem omnino sensu. Secura enim sunt cum discrimine, tuta sine discrimine. *Brotier.*

1 Lipsius cum Gronovio et Ryckio legit *quæ et si nunc aptior est,* * *ita erit eloquentia, tanto.* Nobis corrupta hæc videbantur, aut mutila. Rodolphus autem concinnat: *etsi nunc aptior est veritati, eloquentiam tamen:* acute, si ab ingenio; feliciter, si a libro. Sic Lipsius. Acidalius non potest amplecti τὸ *veritati.* Sed vide nostra ad L. Senecam de ira II. 29. *Gronov.* Brotier. recepit *veritati*, sed id jure suo jam rejecit Acidalius; falsum enim est, aptiorem veritati et justitiæ esse formam judiciorum, in qua nimis arctis limitibus circumscripta est orandi facultas. Bipont. malunt *civitati*, cui aptior illa tranquillitas recentioris formæ. Satis accedit ad vestigia veteris scripturæ, convenit etiam iis, quæ c. 40. et 41. docentur. Proinde recepi. Cui id minus arrideat, legat cum Acid. *existimetur, eloquentia tamen*, nominandi casu: hoc bene. Sic et Bipont. Rhen. mutarat *aptior* in *arctior:* inde Lat. Latinius concinnabat: *quæ uti nunc arctior est, ita erit eloquentia. Antea illud.*

NOTÆ

scil. vehementior orator qui pugnas acres susceperit, *tanto, &c.*

g *In ore hominum agit*] Alio sensu usurpat Tacitus Hist. l. III. cui *in ore*, est in conspectu, in præsentia. At hic est, *per ora hominum ferri*, seu late spargi famam oratoris. Sic Plin. Octavio Epist. II. 10. de versibus: 'Sine per ora hominum ferantur, iisdemque quibus lingua Rom. spatiis pervagentur.'

h *Ut secura velint*] Lego, *nolint.* Rhenanus. Clausula addita, Rodolphus: *Ut dubia laudent, secura nolint.* Lipsius. Acutius videatur, *ut dubia laudent, secura malint.* Acidalius.

Secura nolint] Ut scil. pericula velint, quibus præcipue nempe illustratur ac celebratur eloquentia. Secura volunt, sed simul et spernunt. Dubia, adversa, et discrimina audacius, rebus præsentibus, inquieti suscipiunt, et avidius hæc, ut scil. de eventu anxii inquirunt, legunt, audiunt; secura et periculis vacua, ut nullius audaciæ et famæ fastidiosi aspernantur. Alii forte multi se securos volunt, et in aliis audaciam celebrant.

i *Nemo intra paucissimas horas*] Plin. Epist. VI. 2. 'Increbuit passim et invaluit consuetudo, binas vel singulas clepsydras, interdum et dimidias et dandi et petendi. Nam et qui dicunt,

erant, et modum dicendi sibi quisque sumebat, et numerus neque dierum neque patronorum finiebatur.[2] Primus,[3] tertio Consulatu, Cn. Pompeius astrinxit,[j] imposuitque veluti frænos eloquentiæ, ita tamen, ut omnia in foro, omnia[4] legibus,[k] omnia apud Prætores gererentur: apud quos quanto majora negotia olim exerceri solita sint,[5][l] quod majus argumentum est, quam quod causæ centumvirales, quæ nunc

Alii magis abludunt; de quibus v. Schulze. *Oberl.*—2 Pro *finiebatur* ed. pr. habet *favebantur;* vitiose; unde Put. *cavebatur*, quod Schurzfleischio mire placet. Mutavit Lipsius. *Idem.*—3 Sic Gronovius et Ryckius, cum Bipont. —Addit Rodolphus: *Primus hujus rei spatia tertio, &c.* Nec hæc talia sane ab ingenii fonte videntur. Ego ex eo scribam: *Primus hujusce spatia.* Lips. Brotierus dat *primus hujusmodi spatia, tert., &c.*—4 Sic bene Mss. Vatic. Perperam libri editi, *omnia in legibus.* [Ita autem Gronovius et Ryckius.] *Brotier.*—5 Perperam in libris editis *solita sunt;* ut jam monuere Latinus Lati-

NOTÆ

egisse malunt, quam agere; et qui audiunt, finiri, quam judicare: tanta negligentia, tanta desidia, tanta denique irreverentia studiorum periculorumque est. An nos sapientiores majoribus nostris? Nos legibus ipsis justiores? quæ tot horas, tot dies, tot comperendinationes largiuntur? Hebetes illi, et supra modum tardi? nos apertius dicimus, celerius intelligimus, religiosius judicamus; quia paucioribus clepsydris præcipitamus causas, quam diebus explicari solebant.... quoties judico, quod vel sæpius facio, quam dico, quantum quis plurimum postulat aquæ do. Etenim temerarium existimo divinare, quam spatiosa sit causa inaudita, tempusque negotio finire, cujus modum ignores: præsertim cum primam religioni suæ judex patientiam debeat, quæ pars magna justitiæ est. At quædam supervacua dicuntur: etiam. Sed satius est et hæc dici, quam non dici necessaria, præterea an sint supervacua, nisi cum audieris, scire non possis.' Sic et l. IV. 9. 'Egeram horis tribus, et dimidia superaret sesquihora. Nam cum ex lege accusator sex horas, novem reus accepisset, ita diviserat tempora reus inter me, et eum, qui dicturus post erat, ut ego quinque horis, ille reliquis uteretur.' Idem II. 11. 'Dixi horis pæne quinque: Nam duodecim clepsydris (quas spatiosissimas acceperam) sunt additæ quatuor.' Alibi scripsit se dixisse *horis septem;* quæ horæ longiores nostris per æstatem, hyeme breviores: nam dies durabat duodecim horis quocumque tempore.

[j] *Primus, tertio Consulatu, Cn. Pompeius astrinxit*] Addit Rodolphus: *Primus hujus rei spatia tertio, &c.* Sane etiam in hac translatione persistit; 'Quomodo nobiles equos cursus et spatia probant: sic est aliquis oratorum campus,' &c. *Lipsius.*

[k] *Omnia legibus*] Alii, *omnia in legibus.* Forte, *ex legibus.*

[l] *Solita sunt*] Forte *solita sint.* Quod majus argumentum est? quo argumento magis evincitur, scil. olim apud prætores majora negotia transacta esse, quam quod tum causæ centumvirales adeo infra gloriam et splendorem aliorum judiciorum erant, ut optimi oratores ibi agere

primum obtinent locum, adeo splendore aliorum judiciorum obruebantur,[m] ut neque Ciceronis, neque Cæsaris, neque Bruti, neque Cœlii, neque Calvi, non denique ullius magni oratoris liber, apud Centumviros dictus, legatur, exceptis orationibus Asinii, quæ *pro hæredibus Urbiniæ*[6] inscribuntur, ab ipso tamen Pollione, mediis Divi Augusti temporibus,

nius et Illustr. Huetius. *Idem.* *Sunt* retinent Gronov. et Ryck.—6 Sic bene Lipsius. Perperam in Ms. Farnes *Uriniæ*. In vett. Edd. *Ironiæ*. Brotier.

NOTÆ

causas nollent, ac spernerent?

[m] *Causæ centumvirales...splendore aliorum judiciorum obruebantur*] Cicero de oratore l. I. 'Nam volitare in foro, hærere in jure ac prætorum tribunalibus, judicia privata magnarum rerum obire; in quibus sæpe non de facto, sed de æquitate ac jure certetur: jactare se in causis centumviralibus, in quibus usucapionum, tutelarum, gentilitatum, agnationum, alluvionum, circumluvionum, nexorum, mancipiorum, parietum, luminum, stillicidiorum, testamentorum ruptorum, ceterarumque rerum innumerabilium jura versentur, cum omnino quid suum, quid alienum, quare denique civis, an peregrinus, servus, an liber quispiam sit, ignoret, insignis est impudentiæ.' Ubi bene, *ruptorum*. Nam Quintil. v. 2. 'Ut de rescissis patrum testamentis, vel contra filios confirmatis.'

Causæ centumvirales] Hoc in judicio licentiam juvenum describit, et impudentiam auditorum temere plaudentium. Nam plausum tunc pretio et mercede redimebant, ac prout opulenti, ita et diserti erant. Plin. Epist. II. 14. 'Sunt perpauci, quibuscum juvat dicere [apud centumviros.] Ceteri audaces, atque etiam magna ex parte adolescentuli obscuri, ad declamandum huc transeunt, tam irreverenter et temere, ut mihi Attilius noster expresse dixisse videatur, sic in foro pueros a centumviralibus causis auspicari, ut ab Homero in scholis. Nam hic quoque, ut illic, primum cœpit esse, quod maximum est. At Hercule ante memoriam meam, (ita majores natu solebant dicere,) ne nobilissimis quidem adolescentibus locus erat, nisi aliquo consulari producente; tanta veneratione pulcherrimum opus colebatur. Nunc refractis pudoris et reverentiæ claustris, omnia patent omnibus. Nec inducuntur, sed irrumpunt. Sequuntur auditores, actoribus similes, conducti et redemti mancipes. Convenitur in media Basilica; ubi tam palam sportulæ, quam in triclinio dantur. Ex judicio in judicium pari mercede transitur. Inde jam non inurbane σοφοκλεῖς vocantur; iisdem Latinum nomen impositum est, laudicæni; et tamen crescit indies fœditas utraque lingua notata. Heri duo nomenclatores mei, (habent sane ætatem eorum, qui nuper togas sumserunt,) ternis denariis ad laudandum trahebantur: tanti constat, ut sis disertissimus. Hoc pretio quamlibet numerosa subsellia implentur. Hoc ingens corona colligitur. Hoc infiniti clamores commoventur, cum μεσόχορος, [qui medius in choro est,] dedit signum (opus est enim signo apud non intelligentes ne audientes quidem) nam plerique non audiunt, nec ulli magis laudant .... scito eum pessime dicere qui laudabitur maxime.'

habitæ, postquam longa temporum quies et continuum populi otium et assidua Senatus tranquillitas et maximi Principis disciplina ipsam quoque eloquentiam, sicut omnia alia, pacaverat?

39. Parvum et ridiculum fortasse videbitur,[1] quod dicturus sum, dicam tamen, vel ideo, ut rideatur. Quantum humilitatis putamus eloquentiæ attulisse pænulas istas, quibus astricti et velut inclusi cum judicibus fabulamur?[n]

1 Male libri editi *videtur:* ut jam monuere Ursinus, Muretus, et Acidalius;

NOTÆ

[n] *Pænulas istas, quibus astricti et velut inclusi cum judicibus fabulamur*] Pænulas hic dat oratoribus: at Fabius l. XI. c. 3. non nisi togæ meminit; ex quo vir doctus efficit, Fabium hujus dialogi auctorem non esse. Sed cum hic sexto Vespasiani anno hos introducat loquentes, et se huic sermoni interfuisse dicat, non alios mores, quam qui Quintiliani ævo viguerunt, hic debuit describere.

Quid ergo dicemus? Quemadmodum Messala hic causas corruptæ ejus ævi eloquentiæ recensens, vitiaque exagitans, *pænularum* tantum meminit, quas improbat; non togæ, quam probat: sic Fabium, non tam quid fiat interdum, quam quid fieri debeat, docentem, togarum solarum facere mentionem. Nam utrisque pro re et loco usos ejus temporis patronos, ex his locis colligitur.

Nisi si aliquis velit a Domitiano reductas togas, cum ante pænulæ in forum irrupissent. Fabius: 'Est aliquid in amictu, quod ipsum aliquatenus temporum conditione mutatum est.. Nam veteribus nulli sinus: perquam breves post illos fuerunt. Itaque etiam gestu necesse est usos esse, in principiis eos alio, quorum brachium sicut Græcorum, veste continebatur: sed nos de præsentibus loquimur.' *Schelius.* Non malos mores omnes arguit Fabius, sed bonos novo oratori præcipit. In dialogo loquitur in utramque partem. An institutiones orat. quæ graves et maturæ ac concisæ, ea omnia referant, quæ dialogus, passis eloquentiæ velis, et ex sententia veterum oratorum profert?

Pænulas istas, quibus astricti] Plin. Epist. II. 19. 'Neque .... me præterit, actiones, quæ recitantur, impetum omnem, caloremque, ac prope nomen suum perdere, ut quæ soleant commendare simul et accendere judicum consessus, celebritas advocatorum, expectatio eventus, fama non unius actoris, diductumque in partes audientium studium: ad hoc dicentis gestus, incessus, discursus etiam, omnibusque motibus animi consentaneus vigor corporis. Unde accidit, ut qui sedentes agunt, quamvis illis maxima ex parte supersint eadem illa quæ stantibus, tamen hoc, quod sedent, [quanto magis pænulis inclusi!] quasi debilitentur, et deprimantur. Recitantium vero, præcipua pronuntiationis adjumenta, oculi, manus præpediuntur. Quo minus mirum est, si auditorum intentio languescit, nullis extrinsecus aut blandimentis capta, aut aculeis excitata.'

Pænulas] *Pænulas* hic memorat; at

quantum virium detraxisse orationi auditoria et tabularia credimus, in quibus jam fere plurimæ causæ explicantur? Nam, quomodo nobiles equos cursus et spatia[2] probant; sic est aliquis[3] oratorum campus, per quem nisi liberi et soluti ferantur, debilitatur ac frangitur eloquentia. Ipsam quin immo curam, et diligentis[4] styli anxietatem contrariam experimur: quia sæpe interrogat judex, 'quando incipias,'[o] et ex interrogatione ejus incipiendum est. Frequenter probationibus[p] et testibus silentium patronis[5] indicit: unus inter hæc dicenti ac[6] alter assistit, et res velut in solitudine agitur. Oratori autem clamore plausuque opus est, et velut quodam theatro; qualia quotidie antiquis oratoribus contingebant, cum tot pariter ac tam nobiles forum coarctarent, cum clientelæ quoque et tribus et[7] municipiorum legationes

resque ipsa suadet. *Brotier*. Gronovius et Ryckius *videtur*.—2 Quidam apud Schurzfl. *et stadia*.—3 Sic Lipsius emendavit. Ed. pr. *sic alius*. Puteol. Alciat. Rhenan. *sic latus orat.*, *&c.*—4 Sic Mss. Vatic. In Ed. pr. *deligens*. Unde Puteolanus emendavit *diligentem:* quem sequitur Gronovius et Ryckius.—5 Morabin in vers. Gall. legit *patrono indicit:* De la Monnoye *patronis*. Rejicit Brotier. conjecturam, putatque *patronum*, quasi causa satis cognita, judicibus non refragantibus, silentium indixisse probationibus ac testibus. Verum auctor mihi videtur id agere, ut ostendat, quo modo actionis cura porro turbaretur a judice. Fiebat hoc, dum probationes et testes afferri peteret, priusquam pergerent patroni. Lego itaque *patronis* et verbum refero ad *judicem*. Schulze consentit, sed legit *patrono indicitur*. Oberl. Ryckius, Gronov. et Brot. cum Bipont. *patronus*.—6 Brotierus mavult *aut alt.*—7 Sic

NOTÆ

Quintil. *togam*. Sed hic Maternus in rem suam libere et oratorie concionatur. Deprimit hic Fabius judicia et causas et causidicos sui ævi; at in institutionibus orat. juvenem oratorem docet, præparat, exornat. Forte patroni, qui nondum per ætatem senatorii erant, pænulis induti, sic fabulabantur apud judices; at non senatores, quibus in foro, non nisi togatos versari, et agere causas licuit.

[o] *Quando incipias*] Forte, *quando incipis:* quando ingrederis causam; cum incepturus es, aut cum incipis agere, tum interrogat Judex de aliqua re, quæ ad causam pertinet, et tum ab ista re incipit patronus: quod invertit totam meditationem oratoris et diligentiam; et hoc styli anxietati maxime contrarium. Et quid tum prosit diligentia, cum totus ordo concionis perturbatur? Sic jubet sæpe judex ut a re incipias, teste Fabio in instit. IV. 1. *Aliquando tamen uti, nec si velimus* (proœmio) *licet, cum judex occupatus, cum angusta sunt tempora, cum major potestas ab ipsa re cogit incipere.*

[p] *Probationibus*] Sæpe probationes et testes silere jubet patronus; ut scil. rationibus et eloquentiæ vi testimonia hæc confirmet, aut infirmet et refellat. Num potius silentium indicit patronus, ut sit spatium, quo audiat judex probationes et testes?

ac partes[8] Italiæ periclitantibus assisterent:[9] cum in plerisque[q] judiciis crederet Populus Romanus sua interesse, quid judicaretur. Satis constat, C. Cornelium et M. Scaurum et T. Milonem et L. Bestiam et P. Vatinium concursu totius civitatis et accusatos et defensos; ut frigidissimos quoque oratores ipsa certantis populi studia excitare et incendere potuerint. Itaque, Hercule, ejusmodi libri extant, ut ipsi quoque, qui egerunt, non aliis magis orationibus censeantur.

40. Jam vero conciones assiduæ et datum jus[1] potentissimum quemque vexandi atque ipsa inimicitiarum gloria, cum se plurimi disertorum ne a P. quidem Scipione, aut Sylla, aut Cn. Pompeio, abstinerent,[2] et ad incessendos[3] principes viros, ut est natura invidiæ, populi quoque[4][b] arrectioribus[5] auribus uterentur, quantum ardorem ingeniis, quas oratoribus faces admovebant! Non[6] de otiosa et quieta re loquimur, et quæ probitate et modestia gaudeat: sed est

[b] *Ut Populi Rom. auribus histriones etiam uterentur, aut potius abuterentur.*

Rhen. deleta copula ante *legationes:* Brotierus e Mss. Vatic dedit *municip, etiam legation.* deleto *et* omnino.—8 Ita Puteolanus ex ed. pr. emendavit. At Mss. Vatic. quos sequitur Brotierus, dant *pars.*—9 Brotierus *assisteret.*

1 Ita Mss. Vatic. et recte quidem. Male libri editi, *datum jus quoque;* [et sic Gronov. et Ryck.] Frustra tentabat Gronovius, *cuique.* Brotier.—2 Sic optime Mss. Vatic. Sic quoque volebat Acidalius. Male veteres editiones, *abstinuerunt:* recentes, *abstinuerint.* Idem. Gronov. et Ryck *abstinuerint.*—3 Sic bene Lipsius. Edd. vett. *incendendos.* Oberl.—4 Brotierus scribit *etiam* pro *quoque,* quod in Mss. Vatic. et editione principe *populi et;* facili librariorum errore, ut putat, qui *et* pro *etiam* sæpe scribebant. Puteolanus emendavit, *populi quoque.*—5 Bipont. conjectant *histricis auribus.* Heumann. recte sensit, histrionibus non esse hic locum, deditque *arrectioribus,* quod recipiendum censeo. Sic Virg. Æn. I. 156 *arrectisque auribus astant.* Recepit et Schulzius, cui in mentem venerat *intentioribus.* Oberl. Vulgo *histriones.*—6 Mur. malit *non enim de:* et mox delet *sed.* Heumann. lacunam hic suspicatur et legit *Nos de otiosa:* putat autem, hic excidisse finem orationis Messalæ et exordium orationis Materni. Sed bene monet Schulze, sermonem Materni hunc esse et continuari, et de-

NOTÆ

[q] *In plerisque*] In judiciis scil. quæ ad Rempub. aut ad exemplum spectarent. Si princeps judiciorum satagit, quidni et populus Rom. rerum dominus?

magna ista[7] et notabilis eloquentia, alumna licentiæ, quam stulti *libertatem* vocabant,[8] comes[9 r] seditionum, effrænati populi incitamentum, sine obsequio, sine servitute,[10 s] contumax, temeraria, arrogans, quæ in bene constitutis civitatibus[t] non oritur. Quem enim oratorem Lacedæmonium,[u] quem Cretensem[v] accepimus?[11] quarum civitatum severissima disciplina et severissimæ[12] leges traduntur. Ne[13] Macedonum quidem ac Persarum, ac[14] ullius gentis, quæ certo imperio contenta fuerit, eloquentiam novimus; Rhodii[w]

fectum supra c. 35. esse quærendum. *Oberl.*—7 Sic omnes, præter Brotier. qui dat ex Mss. Vatic. *illa.*—8 Heumann. *vocant.*—9 Acid. mavult *fomes*, ut respondeat τῷ *incitamentum*, sed si ad *alumnam* respicias, bene habere *comes*, idem notat. *Oberl.*—10 Sic editi veteres et recte quidem. Male alii dabant *sine severitate.* Male Heumann. etiam ea verba delet et jungit *sine obsequio contumax.* Idem.—11 Sic Lipsius: prius erat *accipimus.*—12 Schelius mallet *sanctissimæ.*—13 Ita recte Ernestus. Male antea *nec:* [et sic Gronov. et Ryck.] *Brotier.*—14 Sic libri editi. Brotier. cum Ernesto, ex Mss. Vatic.

NOTÆ

r *Comes*] Alii, *fomes:* sed non dicit hic, quid faciat eloquentia, sed qui et unde *oriatur.* Primo *comes*, dein et *fomes* seditionum esse potuit.

s *Servitute*] Alias, *severitate.* Recte, *servitute:* nam *obsequium* et *servitus* differunt tantum secundum magis et minus.

t *Quæ in bene constitutis civitatibus*] Cicero Bruto: 'Pacis est comes otiique socia, et jam bene constitutæ civitatis quasi alumna quædam eloquentia.'

u *Quem .... Lacedæmonium*] Cicero Bruto: 'Hoc autem studium non erat commune Græciæ, sed proprium Athenarum. Quis enim aut Argivum oratorem, aut Corinthium, aut Thebanum, scit fuisse temporibus illis? Nisi quid de Epaminonda, docto homine, suspicari libet. Lacedæmonium vero usque ad hoc tempus audivi fuisse neminem.'

Quintil. l. III. c. 8. 'Minus Lacedæmone studia literarum, quam Athenis, honoris merebuntur: plus patientia, fortitudo.'

Lacedæmonium] Lacedæmon, urbs Laconiæ tractus, in Peloponneso provincia Græciæ: hodie ruinæ visuntur prope *Misitram* urbem Tzaconiæ tractus, in Morea provincia præfecturæ Romeliæ, sub Turcico imperio Europæo. *Tillemonius.*

v *Cretensem*] Creta insula maris Mediterranei, ad orientem et meridiem Græciæ regionis: hodie *Candie* in Turcico imperio Europæo, &c. *Tillemonius.*

w *Rhodii*] Rhodus, una insularum Sporadum prope Asiam minorem: hodie *Rhodes* contra oram Natoliæ, sub præfecto Maris vel Insularum, in Turcico imperio Asiatico. *Tillemon.*

Rhodii quidam] Quintil. XII. 12. Præter genus dicendi Atticum et Asianum, 'tertium adjecerunt genus, Rhodium: quod velut medium esse, atque ex utroque mistum volunt. Neque enim Attice pressi, neque Asiane sunt abundantes, ut aliquid habere videantur gentis, aliquid auc-

quidam, Athenienses[15] plurimi, oratores extiterunt, apud quos omnia populus, omnia imperiti, omnia, ut sic dixerim, omnes poterant. Nostra quoque civitas, donec erravit,[16 x] donec se partibus et dissensionibus et discordiis confecit, donec nulla fuit in foro pax, nulla in Senatu concordia, nulla in judiciis moderatio,[17] nulla superiorum reverentia, nullus Magistratuum modus, tulit sine dubio valentiorem eloquentiam; sicuti indomitus ager habet quasdam herbas lætiores. Sed nec tanti[18 y] Reipublicæ Gracchorum eloquentia fuit, ut pateretur et leges: nec bonæ formam[19] eloquentiæ[z] Cicero tali[20] exitu pensavit.

dedit *aut*.—15 Brotier. habet *plurim. Athen.* idque putat melius quam vulg. —16 Rhenan. conjiciebat *certavit*.—17 Hæc *nulla in Senatu concordia, nulla in judiciis moderatio*, Lipsius e Ms. addidit.—18 In Mss. Vatic. *nec tuta*. Veteres editiones, *nec tuta resp.*—19 Ita libri omnes editi. Muretus mallet, *famam*. *Formam* probo propter vim et elegantiam. Potius emendaverim, *bene* pro *bonæ*. Favet Ms. Vatic. 1862. in quo quidem scriptum, *bonæ*, sed supra scriptum, *bene*. Brotier.—20 Frustra Ernestus tentat, *pari exitu*. Idem.

NOTÆ

toris. Æschines enim, qui hunc exilio delegerat locum, intulit eo studia Athenarum, quæ, velut sata quædam cœlo terraque degenerant, saporem illum Atticum peregrino miscuerunt. Lenti ergo quidem ac remissi, non sine pondere tamen; neque fontibus puris, neque torrentibus turbidis, sed lenibus stagnis similes habentur. Nemo igitur dubitaverit longe esse optimum genus Atticorum. In quo ut est aliquid inter ipsos commune, id est, judicium acre, tersumque; ita ingeniorum plurimæ formæ.'

[x] *Erravit*] Hoc est fluctuavit, ni malis, *certavit*. Rhenanus.

[y] *Sed nec tanti*] *Nec tanti* momenti Reipub. fuit eloquentia Gracchorum, ut ideo ipsa vellet, deberet, aut posset etiam pati ipsorum leges: sic Fabius l. VII. 'an etiam [reus] tanti putaverit pœnam subire.' i. e. an tanti momenti rem esse putaverit, ut ideo pœnam subire vellet.

[z] *Bonæ formam eloquentiæ*] Muretus, *famam*. Ego nihil muto. *Bonam eloquentiam* dicit salubrem et publice utilem. Qualem fuisse Ciceroni, notum est, et astipulatur Cremutius Cordus apud M. Senecam, qui rostra eum ait coluisse piis concionibus.

Pensare exitu eloquentiam, est parem eloquentiæ exitum nancisci. Potuisset dicere: Nec Respublica eloquentiam Gracchorum legibus eorundem bene pensavit: nec Ciceroni tanti fuit salubrior eloquentia, ut ob eam talem exitum faceret.

Sane τὸ *famam* adderet aliquid sententiæ, ut non modo utilitatibus, sed etiam gloria et magnitudine ejus præferretur Gracchis. Potest tamen retineri *formam*, ut sit idem quod genus dicendi.

Melius scil. fuisset Reipublicæ, Gracchos non fuisse disertos, quam facundia ad seditiosas leges ferendas uti; et melius Ciceroni, quamvis salubris eloquentiæ genere vel fama caruisse, quam propter illam sic per-

41. Sic quoque,[a] quod superest antiqui[1] oratoribus, forum non emendatæ,[2] nec usque ad votum[b] compositæ, civitatis argumentum est. Quis enim[3] nos advocat, nisi aut nocens aut miser? quod municipium in civitatem[4][c] nostram venit, nisi quod aut vicinus populus, aut domestica discordia, agitat? quam provinciam tuemur, nisi spoliatam vexatamque? Atqui melius fuisset non queri,[5][d] quam vindi-

1 Edd. dant *quod super. antiquis orat.* Sic Gronov. Ryck. et Bipont. Gronovius emendabat *antiqui.* Ego malim excidisse *ex* per finalem syllabam præcedentis verbi. Idque etiam in textu dedit Broterius. *Ernest.*—2 Sic bene Lipsius. Perperam in veteribus editionibus, *emendare.* Brotier. Sic Gronov. et Ryck.—3 Sic optime Ms. Farnes. ut recte vidit Lipsius. Pessime libri editi, *argumentum est quidem: quod nemo nos:* [quod dant Gronov. et Ryckius.] *Brotier.*—4 Pithœus, *in clientelam nostram.*—5 Mallet Muretus *non*

NOTÆ

ire. *Gronovius.*

Nec bonæ] Forte, *nec bene famam eloquentiæ Cicero tali exitu pensavit.* Forte: Nec tanti fuit bonæ forma eloquentiæ, quam Cicero reperit, ut tali exitu eam pensaret oratorum princeps. Forte: Nec formæ tam egregiæ eloquentiæ Cicero parem vicem sortitus: tali eloquentia non dignum exitum habuit, non tanti fuit id genus dicendi, licet perfectissimum, ut illud tam fatali exitu pensaret orator.

[a] *Sic quoque*] Forte, *supererat:* quod igitur abundabat antiquis oratoribus, excitabatque mire facundiam ipsorum, *forum* scil. *non emendatæ, nec usquam ad votum compositæ civitatis,* certum ideo *argumentum* est, quod nemo nunc etiam nos advocat, nisi nocens aut miser.

Vel quod superest et abundat antiquis oratoribus, forum scil. idipsum, *non emendatæ, nec usquam ad votum,* et ut *pacis interfuit,* compositæ civitatis argumentum est. *Quis enim nos advocat,* &c. Sed certe nunquam talia satis instaurabimus, quicquid efficiamus et enitamur.

[b] *Non emendare nec usquam ad votum*] Scribam: *non emendatæ, nec usque ad.* Sequentia etiam in libro Farnes. *Argumentum est. Quis enim nos advocat, nisi,* &c. Lipsius.

Sic lego: *Nec antiquis oratoribus bonæ formam eloquentiæ,* &c. *superest forum non emendatæ, nec usque quaque ad votum compositæ civitatis argumentum est. Quid enim? quod nemo nos advocat,* &c. Quid si tamen legas? *Nec antiquis oratoribus bonæ forma eloquentiæ* (scil. tanti fuit) *quam Cicero tali exitu pensavit.* Quamvis sensus tale quid requirit: *ut quo Cicero, tali eam exitu pensarent.* Acidal.

Scribe: *Sic quoque quod superest antiqui oratoribus, forum, non emendatæ, nec usque ad votum compositæ civitatis argumentum est.* Nempe conciones sustulerant Cæsares: una ratio ex tot apud antiquos occasionibus ostentandi ingenii et eloquentiæ exercendæ relicta erat, forum et causarum patrocinia. Hoc antiqui solum oratoribus supererat. Livius lib. XXXIV. 'Quod maturi erat circa, demessum et convectum est.' *Gronovius.*

[c] *In civitatem*] Alii, *in clientelam,*

cari.[6] Quod si inveniretur aliqua civitas, in qua nemo peccaret, supervacuus esset inter innocentes orator, sicut inter sanos medicus. Quo modo tamen[7] minimum usus, minimumque profectus ars medentis habet in his gentibus, quæ firmissima valetudine ac saluberrimis corporibus utuntur: sic minor oratorum[8] obscuriorque gloria est inter bonos mores, et in obsequium regentis paratos. Quid enim opus est longis in Senatu sententiis, cum optimi[9] cito consentiant?[e] Quid multis apud populum concionibus, cum de Republica non imperiti et multi deliberent, sed sapientissimus et unus?[f] Quid voluntariis accusationibus,[g] cum tam raro et tam parce peccetur? Quid invidiosis[h] et excedenti-

fieri. Sed *queri* non displicet. *Brotier.*—6 Ita Lipsius et recentiores. In veteribus edd. *judicari.*—7 Heumann. *enim* pro *tamen.*—8 Mss. Vatic. et edd. vett. addunt *horum.* Rhenan. bene sustulit. *Oberl.*—9 Frustra tentat Lipsius *cum optimis.* Rodolphus Agricola *cum optima cito censentur.* Brotier.

NOTÆ

quæ forte explicatio fuit horum: *in civitatem:* non enim venere socii aut externi *in civitatem*, nisi ut se clientelæ patrum assererent.

[d] *Non queri*] Non queri, scil. quod spoliati essent: melius certe fuisset, neque spoliari, neque queri, quam eloquentiæ telis vindicari. Hoc fatemur. Sed id necessarium, quia nulla civitas est, in qua non peccetur supervacua certe eloquentia inter insontes; et ubi nemo peccat, nemo vindicari eget.

[e] *Cum optima cito consentiant*] Alii legunt, *optimi.* Recte *optima:* sic passim Quintilianus. Vide proœmium l. VIII. 'Optima rebus cohærent;' et statim, 'optima minime accersita.'

A fine libelli, ut cuivis videre est, multa desunt, atque adeo præcipua dissertationis pars. Sed mihi, cum Deo, pausa hic et finis: cui gratia et gloria in æternum. *Lipsius.*

[f] *Unus*] Qui scilicet rerum dominus sit; vulgus impar curis publicis propter magnitudinem curarum, et ob multitudinem et inscitiam regendi, *unus*, qui sit *sapientissimus* par tantæ moli. Forte palpat hic Domitianum, ut solet in institutionibus orat.

[g] *Voluntariis accusationibus*] Sponte subire accusationes, turpe et criminosum; et sæpe nocentior, qui accusaret et vindicaret scelus, quam qui commisisset. Concessum id in Reipub. salutem, non in perniciem. Dabat quandoque senatus patronos, qui accusarent; sæpe et princeps imperabat; eligebat et senatus ex suis, qui defensionem reorum susciperent. Sed turpe talia subiisse ultro. Plin. Epist. III. 7. de Silio Italico: 'Læserat famam suam sub Nerone, credebatur sponte accusasse.' Exin patet apud Tac. Hist. l. IV. ubi de Regulo, delendum esse τὸ *ex S. C.*

[h] *Invidiosis*] Forte ex magno paratu et nimia ostentatione eloquentiæ; forte et ex magna fama talium præliorum et victoriæ. Ut quis defen-

41. Sic quoque,[a] quod superest antiqui[1] oratoribus, forum non emendatæ,[2] nec usque ad votum[b] compositæ, civitatis argumentum est. Quis enim[3] nos advocat, nisi aut nocens aut miser? quod municipium in civitatem[4 c] nostram venit, nisi quod aut vicinus populus, aut domestica discordia, agitat? quam provinciam tuemur, nisi spoliatam vexatamque? Atqui melius fuisset non queri,[5 d] quam vindi-

1 Edd. dant *quod super. antiquis orat.* Sic Gronov. Ryck. et Bipont. Gronovius emendabat *antiqui.* Ego malim excidisse *ex* per finalem syllabam præcedentis verbi. Idque etiam in textu dedit Broterius. *Ernest.*—2 Sic bene Lipsius. Perperam in veteribus editionibus, *emendare.* Brotier. Sic Gronov. et Ryck.—3 Sic optime Ms. Farnes. ut recte vidit Lipsius. Pessime libri editi, *argumentum est quidem: quod nemo nos:* [quod dant Gronov. et Ryckius.] *Brotier.*—4 Pithœus, *in clientelam nostram.*—5 Mallet Muretus *non*

NOTÆ

ire. *Gronovius.*

Nec bonæ] Forte, *nec bene famam eloquentiæ Cicero tali exitu pensavit.* Forte: Nec tanti fuit bonæ forma eloquentiæ, quam Cicero reperit, ut tali exitu eam pensaret oratorum princeps. Forte: Nec formæ tam egregiæ eloquentiæ Cicero parem vicem sortitus: tali eloquentia non dignum exitum habuit, non tanti fuit id genus dicendi, licet perfectissimum, ut illud tam fatali exitu pensaret orator.

[a] *Sic quoque*] Forte, *supererat:* quod igitur abundabat antiquis oratoribus, excitabatque mire facundiam ipsorum, *forum* scil. *non emendatæ, nec usquam ad votum compositæ civitatis,* certum ideo *argumentum* est, quod nemo nunc etiam nos advocat, nisi nocens aut miser.

Vel quod superest et abundat antiquis oratoribus, forum scil. idipsum, *non emendatæ, nec usquam ad votum,* et ut *pacis interfuit,* compositæ civitatis argumentum est. *Quis enim nos advocat, &c.* Sed certe nunquam talia satis instaurabimus, quicquid efficiamus et enitamur.

[b] *Non emendare nec usquam ad votum*] Scribam: *non emendatæ, nec usque ad.* Sequentia etiam in libro Farnes. *Argumentum est. Quis enim nos advocat, nisi, &c.* Lipsius.

Sic lego: *Nec antiquis oratoribus bonæ formam eloquentiæ, &c. superest forum non emendatæ, nec usque quaque ad votum compositæ civitatis argumentum est. Quid enim? quod nemo nos advocat, &c.* Quid si tamen legas? *Nec antiquis oratoribus bonæ forma eloquentiæ* (scil. tanti fuit) *quam Cicero tali exitu pensavit.* Quamvis sensus tale quid requirit: *ut quo Cicero, tali eam exitu pensarent.* Acidal.

Scribe: *Sic quoque quod superest antiqui oratoribus, forum, non emendatæ, nec usque ad votum compositæ civitatis argumentum est.* Nempe conciones sustulerant Cæsares: una ratio ex tot apud antiquos occasionibus ostentandi ingenii et eloquentiæ exercendæ relicta erat, forum et causarum patrocinia. Hoc antiqui solum oratoribus supererat. Livius lib. XXXIV. ‘Quod maturi erat circa, demessum et convectum est.’ *Gronovius.*

[c] *In civitatem*] Alii, *in clientelam,*

cari.[6] Quod si inveniretur aliqua civitas, in qua nemo peccaret, supervacuus esset inter innocentes orator, sicut inter sanos medicus. Quo modo tamen[7] minimum usus, minimumque profectus ars medentis habet in his gentibus, quæ firmissima valetudine ac saluberrimis corporibus utuntur: sic minor oratorum[8] obscuriorque gloria est inter bonos mores, et in obsequium regentis paratos. Quid enim opus est longis in Senatu sententiis, cum optimi[9] cito consentiant?[e] Quid multis apud populum concionibus, cum de Republica non imperiti et multi deliberent, sed sapientissimus et unus?[f] Quid voluntariis accusationibus,[g] cum tam raro et tam parce peccetur? Quid invidiosis[h] et excedenti-

fieri. Sed *queri* non displicet. *Brotier.*—6 Ita Lipsius et recentiores. In veteribus edd. *judicari.*—7 Heumann. *enim* pro *tamen.*—8 Mss. Vatic. et edd. vett. addunt *horum.* Rhenan. bene sustulit. *Oberl.*—9 Frustra tentat Lipsius *cum optimis.* Rodolphus Agricola *cum optima cito censeantur.* Brotier.

NOTÆ

quæ forte explicatio fuit horum: *in civitatem:* non enim venere socii aut externi *in civitatem,* nisi ut se clientelæ patrum assererent.

[d] *Non queri*] Non queri, scil. quod spoliati essent: melius certe fuisset, neque spoliari, neque queri, quam eloquentiæ telis vindicari. Hoc fatemur. Sed id necessarium, quia nulla civitas est, in qua non peccetur supervacua certe eloquentia inter insontes; et ubi nemo peccat, nemo vindicari eget.

[e] *Cum optima cito consentiant*] Alii legunt, *optimi.* Recte *optima:* sic passim Quintilianus. Vide procemium l. VIII. 'Optima rebus cohærent;' et statim, 'optima minime accersita.'

A fine libelli, ut cuivis videre est, multa desunt, atque adeo præcipua dissertationis pars. Sed mihi, cum Deo, pausa hic et finis: cui gratia et gloria in æternum. *Lipsius.*

[f] *Unus*] Qui scilicet rerum dominus sit; vulgus impar curis publicis propter magnitudinem curarum, et ob multitudinem et inscitiam regendi, *unus,* qui sit *sapientissimus* par tantæ moli. Forte palpat hic Domitianum, ut solet in institutionibus orat.

[g] *Voluntariis accusationibus*] Sponte subire accusationes, turpe et criminosum; et sæpe nocentior, qui accusaret et vindicaret scelus, quam qui commisisset. Concessum id in Reipub. salutem, non in perniciem. Dabat quandoque senatus patronos, qui accusarent; sæpe et princeps imperabat; eligebat et senatus ex suis, qui defensionem reorum susciperent. Sed turpe talia subiisse ultro. Plin. Epist. III. 7. de Silio Italico: 'Læserat famam suam sub Nerone, credebatur sponte accusasse.' Exin patet apud Tac. Hist. l. IV. ubi de Regulo, delendum esse τὸ ex S. C.

[h] *Invidiosis*] Forte ex magno paratu et nimia ostentatione eloquentiæ; forte et ex magna fama talium præliorum et victoriæ. Ut quis defen-

bus modum defensionibus, cum clementia cognoscentis obviam periclitantibus eat? Credite, optimi, et in quantum opus est, disertissimi viri, si aut vos prioribus sæculis, aut isti, quos miramur, his nati essent, ac Deus aliquis vitas vestras,[10] vestra tempora, repente mutasset, nec vobis summa illa laus et gloria in eloquentia, neque illis[11] [1] modus et temperamentum,[12] defuisset. Nunc, quoniam nemo eodem tempore assequi potest magnam famam et magnam quietem, bono[13] sæculi sui quisque, citra obtrectationem alterius, utatur.

42. Finierat Maternus. Tum Messala: Erant, quibus contradicerem; erant, de quibus plura dici vellem, nisi jam dies esset exactus. Fiet, inquit Maternus, postea arbitratu tuo, et si qua tibi obscura in hoc meo sermone visa sunt, de his rursus conferemus. Ac simul assurgens et Aprum complexus, Ego, inquit, te poëtis; Messala, antiquariis,[1] criminabimur. At[2] ego vos rhetoribus et scholasticis, inquit.

Cum arrisissent, discessimus.

—10 *Vestras* deest in ed. vet. Rhenanus adjecit.—11 Idem dedit *neque illis*: prius erat *neque illos*.—12 Ad *temperamentum* addit Acid. *in turbis vel certaminibus*.—13 Ita Mss. Vatic. Corrupte in vett. edd. *hujus sæculi sui*. Inde postea emendatum *bonis sæculi sui*. Brotier.

1 Vetus liber Pithœi *cum antiquariis*.—2 Schurzfl. *At Aper* vel *At ille, Ego*. Non opus. *Oberl.*

NOTÆ

datur amplissime, debent accusatores lacessi, oppugnari, repelli: debent refundi probra, convicia, flagitia in ipsos accusantes; in subscribentes, in propinquos, in testes, in amicos partis alterius: quod sine magna mole offensionum fieri non potuit. Unde invidia forte sæpe mota in ipsos dominantes, in libertos Cæsaris, in magistros dominationis, in primores civitatis; unde inimicitiæ perpetuæ, pericula, exilia, fugæ, &c.

[1] *Neque illis*] *Neque illis modus* in eloquentia *et temperamentum defuisset*, quod nunc requiritur nostris temporibus, cum jam pacata sint omnia, uno imperante, ac pacis intersit modum habere. At quia nemo nunc potest assequi simul et magnam eloquentiæ famam, et magnam in civitate quietem, jam prudentissimus quisque sæculi sui bonis et commodis, citra obtrectationem alterius ætatis, uti debet.

NOTÆ

Ibi jam tempus finem notis imponendi cum Deo, cui gloria æterna et infinita sit, nisi adhuc discutienda quæstio videretur, an vere Fabii sit hic dialogus. Quare et hic nonnulla addemus, ex quibus clare et evidenter constabit esse verum genuinum et germanum opus Quintiliani. Nam certe voces simplices eædem passim toto hoc libro leguntur ita familiares et propriæ hujus auctoris, ut vix in alio ullo reperiantur, ut *signatio*, *signasse*, *utique*, *intellectus*, *sensus*, *profectus*, *offensa*, *&c.* Ita ut ipsæ pro compositis sæpe usurpentur, quod ipsi proprium. Unum forte est quod repugnet, aut certe repugnare videatur genio illius auctoris, nempe hilarior et exultantior sermo, et tot voces synonymæ, quasi simul congestæ ac præter modum affluentes. Sed causa hinc est, quod Fabius juvenis adhuc dialogum hunc composuerit, et quia tum præcipue Tullium eloquentiæ principem et summum dicendi magistrum æmulari, referre, et velut exscribere gestiret. Et certe sic multus passim Cicero in synonymis cumulandis. Sic Epist. ad fam. IX. 23. 'Constitui ad te venire, ut et viderem te, et viserem.' Pro domo 27. 'Qui meæ saluti opem et auxilium tulisset.' Et de orat. 'Neque vero nobis cupientibus atque exoptantibus fructus otii datus est.' Ibid. 'Jam vero consilio ac sapientia qui regere ac gubernare Rempub. possent,' &c. Lib. IV. in Verrem: 'Quas illorum querimonias nolite..aspernari, nolite contemnere ac negligere.' Philipp. 5. 'Majores nostri, veteres illi, admodum antiqui leges annales non habebant.' De Univ. 34. 'Credendum nimirum est veteribus et priscis ...viris.' Epist. II. 21. 'Hanc ipsam recentem novam devoravit.' Pro Flacco 13. 'Lege hac recenti et nova.' Fam. I. 9. 'Rerum denique omnium socium comitemque habebis.' Sic et alibi passim. Sic ergo Ciceronem æmulabatur Fabius in Dialogo. Junior autem scripsit dialogum, ipsomet teste, cum scil. quinquennem filium amisit. Forte ipse tum attigerat 25. aut trigesimum ætatis annum: quare profluentior hic sermo, et quasi passim luxuriatur. Quod non mirum in juvene excellentioris indolis ac spei. Ipseque Fabius id testatur, et approbat in se et in aliis. Sic ille l. XI. 1. 'Ipsum etiam eloquentiæ genus alios aliud decet. Nam neque tam plenum et erectum et audax et præcultum senibus convenerit, quam pressum et mite et limatum, et quale intelligi vult Cicero, cum dicit orationem suam cœpisse canescere: sicut vestibus quoque non purpura coccoque fulgentibus illa ætas satis apta sit. In juvenibus etiam uberiora paulo, et pæne periclitantia feruntur.' Sic et l. XII. 1. de Tullio: 'Quanquam enim stetisse ipsum in fastigio eloquentiæ fateor, ac vix quid adjici potuerit, invenio, fortasse inventurus, quid adhuc abscissurum putem fuisse, (nam fere sic docti judicaverunt, plurimum in eo virtutum, nonnihil fuisse vitiorum: et se ipse multa ex illa juvenili abundantia coërcuisse testatur;) tamen quando nec sapientis sibi nomen, minime sui contemtor, asseruit, et melius dicere certe data longiore vita et ætate ad componendum securiore potuisset,' &c. At cum Fabius composuit institutiones oratorias, ex quibus genium ejus dignoscere et comparare cum dialogo constituimus, jam senior fuit, jam gravior, jam maturus annis, et tum par etiam oratio ejus seu præceptio fuit. Præterea longe alia ratio est elegantissimæ orationis, qua loquentes inducuntur celeberrimi hu-

NOTÆ

jus ævi oratores, et quidem 'iisdem ipsorum numeris et rationibus,' ut ipse testatur auctor, longe, inquam, alia ratio est dialogi et institutionum orator. quæ tantum præcipiunt regulas quasdam, aut certe placita ac præcepta magistrorum artis referunt; in quibus, scil. nec liberrime spatiari juvat, aut decet, ubi scil. nulla perpetua oratio, et ubi quo brevior regula fuerit, modo perspicua sit, eo melior est. Sic igitur institutiones nihil fere eloquentiæ Fabianæ præferunt, aut certe pauca admodum et exempla hæc sæpius ex antiquis oratoribus et magistris desumta, non ex ipso Fabii ingenio. Habemus tantum quædam ipsius prooemia et loca nonnulla, quæ certe nitorem et facundiam illius nobis exhibent, sed non plene, neque satis abunde, ut similitudo dialogi penitus inclarescat. At si haberemus quasdam orationes ejus continuas, ut eam quam priorem emisit, et quam apud reginam Berenicem habuit in sua causa; si haberemus etiam totum et integrum Dialogum, res longe clarius innotesceret. Sed hunc misere discerptum ac semilacerum, præcipue circa finem, nobis incuriosi antiqui reliquerunt: quod auget difficultatem judicii.

Attamen, si profluentiam illam sermonis excipias, quæ in dialogo elucet magis, re attente et sedulo perspecta, omnia similia, germana, paria; aut certe vel eadem reperies in instit. oratoriis et in dialogo isto. Ratio, ordo, modus, methodus, probationes, comparationes, similitudines, argumenta, exempla, omnia similia, aut certe eadem fere quandoque ad verbum exscripta. Comparationes et similitudines fere desumtæ ex musica, ex medicina, ex habitu corporis, ex ludo gladiatorum aut certaminibus athletarum, per comparationem scilicet cum umbratilibus declamatorum, aut veris oratorum præliis; etiam et ex spatiis et cursu equorum nobilium, aut etiam ex pictura et statuaria antiqua et nova, aut vel ex ipsa agricultura et œconomica: ex quibus facile similitudo ingenii et auctoris colligitur.

Eadem est ratio utroque libro; idem est ordo disputandi in dialogo, et præcipiendi in institutionibus oratoriis, et informandi juvenem, ut perfectus evadat orator. Nec potuit orator afferre causas corruptæ eloquentiæ, quin multa simul argueret in juvenibus, in parentibus, in magistris ipsis, et scholis declamationum, quin multa præcepta artis exhiberet, referret, et quasi instauraret, quæ scilicet jam coætanei ejus corruperant, ut et ipsam eloquentiam.

Igitur in Dialogo, c. 28. quærere incipit causas corruptæ eloquentiæ, et jam inde ab ortu et a cunis ipsis corruptos pueros urbanis vitiis ostendit. 'Quis enim,' inquit, 'ignorat et eloquentiam et ceteras artes descivisse ab ista vetere gloria, non inopia hominum, sed desidia juventutis, et negligentia parentum, et inscientia præcipientium..quæ mala primum in urbe nata, &c. Ego de urbe et his propriis ac vernaculis vitiis loquar, quæ natos statim excipiunt, et per singulos ætatis gradus cumulantur.' Et c. 29. 'Nunc natus infans delegatur Græculæ alicui ancillæ, cui adjungitur unus alter ex omnibus servis plerumque vilissimus...Jam vero propria et peculiaria hujus urbis vitia pæne in utero matris concipi mihi videntur, histrionalis favor, et gladiatorum equorumque studia..Transeo prima discentium elementa, [intelligit primas literas et pronuntiationem] in quibus et ipsis parum elaboratur, nec in auctoribus cognoscendis, nec

NOTÆ

in evolvenda antiquitate,' &c. Dein per gradus ascendit et vitia sigillatim describit. Arguit imperitos fuisse juvenes ceterarum artium, unde profluit et exuberat eloquentia, et sine quibus haberi non potest.

'In libris,' inquit, 'Ciceronis deprehendere licet, non Geometriæ, non Musicæ, non grammaticæ, non denique ullius ingenuæ artis scientiam ei defuisse. Ille dialecticæ subtilitatem ...cognovit. Ita ex multa eruditione, ex pluribus artibus, et omnium rerum scientia exundat et exuberat illa admirabilis eloquentia,' &c. Aliud vitium etiam arguit in juvenibus. 'Hæc sibi illi veteres persuadebant: ad hæc efficienda intelligebant opus esse, non ut Rhetorum scholis declamarent, nec ut fictis, nec ullo modo ad veritatem accedentibus controversiis linguam modo et vocem exercerent; sed ut his artibus pectus implerent,' &c. Infra: 'Ideoque et juris scientiam veteres oratores comprehendebant; et grammatica, musica, et geometria imbuebantur...quod adeo negligitur ab horum temporum disertis, ut in actionibus eorum fæx quoque quotidiani sermonis, fœda ac pudenda vitia deprehendantur,' &c. Hic ergo arguit juvenes, nutrices, parentes, præceptores, et ipsos dicendi magistros, simul et docet quid agere debeant. Ita pariter et in Institutionibus orat. informat juvenem, incipiens a cunis et ipsis nutricibus et mulierculis, aut pædagogis, qui intra domum docebant pueros: dein mox deducit juvenem ad scholam, et in forum, et ad oratorem urbis præstantissimum, quem sæpius adeat, comitetur, &c. Sic igitur ille c. 34. dial. 'Et apud majores nostros juvenis ille, qui foro et eloquentiæ parabatur, imbutus jam domestica disciplina, refertus honestis studiis, deducebatur a patre, vel a propinquis, ad eum oratorem, qui principem locum in civitate tenebat. Hunc sectari, hunc persequi, hujus omnibus dictionibus interesse, sive in judiciis, sive in concionibus assuescebat,' &c. c. 35. 'At nunc adolescentuli nostri deducuntur in scenas scholasticorum, qui rhetores vocantur: deducimur...in scholas, quibus non facile dixerim utrumne locus ipse, an condiscipuli, an genus studiorum plus mali ingeniis afferant. Nam in loco nihil reverentiæ, &c. Controversiæ ...quales per fidem, et quam incredibiliter compositæ! Sequitur autem ut materiæ abhorrenti a veritate [par] declamatio quoque adhibeatur.'

En vitia, en causæ corruptæ eloquentiæ, quas similiter et eodem ordine ac modo arguit et distinguit Fabius in Instit. oratoriis, et quibus remedium affert pro virili parte, informando juvenem, ab ipso ortu, eximiis eloquentiæ præceptis. Quæ similia prorsus ipse leges et agnosces in sequentibus, quæ et ideo excerpsimus ex Fabio, ut clare tandem constet verum ac proprium illud esse Quintiliani decus et opus.

Lege solummodo titulos primi libri Instit. Sic I. tit. 'Quid circa primam pueri institutionem providendum sit, et quemadmodum prima elementa tradenda sint.' Et c. 1. 'Igitur nato filio spem pater de illo primum quam optimam capiat: ita diligentior a principiis fiet...Protinus ut erit parens factus, acrem quam maxime curam spei futuri oratoris impendat. Ante omnia, ne sit vitiosus sermo nutricibus, quas, si fieri posset, sapientes Chrysippus optavit: certe quantum res pateretur, optimas eligi voluit..has primum audiet puer, harum verba effingere imitando conabitur... In parentibus vero quam plurimum esse eruditionis optaverim. Verum

NOTÆ

nec de patribus tantum loquor. Nam Gracchorum eloquentiæ multum contulisse accepimus Corneliam matrem, cujus doctissimus sermo in posteros quoque est translatus...de pueris, inter quos educabitur ille huic spei destinatus, idem quod de nutricibus dictum sit. De pædagogis hoc amplius, ut aut sint eruditi plane, quam primam esse curam velim...Nec minus error eorum nocet moribus,' &c. Etiam I. 2. 'Si bona ipsius (pueri) indoles, si non cæca ac sopita parentum socordia est, et præceptorem eligere sanctissimum quemque (cujus rei præcipua prudentibus cura est) et disciplinam, quæ maxime severa fuerit, licet: et nihilominus amicum, gravem virum, aut fidelem libertum lateri filii sui adjungere: cujus assiduus comitatus etiam illos meliores faciat, qui timebuntur...Utinam liberorum nostrorum mores non ipsi perderemus. Infantiam statim deliciis solvimus. Mollis illa educatio, quam indulgentiam vocamus, nervos omnes et mentis et corporis frangit. Gaudemus, si quid licentius dixerint. Verba ne Alexandrinis quidem permittenda deliciis risu et osculo excipimus..nostras amicas, nostros concubinos vident: omne convivium obscœnis canticis strepit, pudenda dictu spectantur.' En vitia Urbis. Mox de inscitia præcipientium sic addit XII. 11. 'Omnia enim breviora reddet ordo, et ratio, et modus; sed culpa est in præceptoribus prima, libenter detinentibus puerum; partim cupiditate diutius exigendi mercedulas; partim ambitione, quo difficilius sit, quod pollicentur; partim etiam inscitia tradendi, vel negligentia.' Dein et II. 10. 'Eo quidem res ista culpa docentium recidit, ut inter præcipuas quæ corrumperent eloquentiam, causas, licentia atque inscitia declamantium fuerit.' Quid clarius?

Et tandem post domesticam disciplinam docet, adeundum esse oratorem optimum, et qui principem in civitate locum teneat. Sic autem habet II. 3. Sunt qui 'non continuo tradendos [pueros] eminentissimo cuique [rhetori] credunt, sed apud minores aliquamdiu detinent: tanquam instituendis artibus magis sit apta mediocritas præceptoris.' Infra: 'Quod eos, qui ampliorem dicendi facultatem sunt consecuti, non putant ad minora descendere: idque interim fieri, quia fastidiant præstare hanc inferioribus curam: interim quia omnino non possint. Ego porro eum, qui nolit, in numero præcipientium non habeo: posse autem maxime, si velit, optimum quemque contendo. Primum quod eum, qui eloquentia ceteris præstet, illa quoque, per quæ ad eloquentiam pervenitur, diligentissime percepisse credibile est. Deinde quia plurimum in præcipiendo valet ratio, quæ doctissimo cuique planissima est.'

Inferius: 'Ea causa vel maxima est, cur optimo cuique præceptori sit tradendus puer, quod apud eum discipuli quoque melius instituti, aut dicent, quod inutile non sit imitari, aut si quid erraverint, statim corrigentur: at indoctus ille etiam probabit fortasse vitiosa, et placere audientibus judicio suo coget. Sit ergo tam eloquentia quam moribus præstantissimus, qui ad Phœnicis Homerici exemplum dicere ac facere doceat.' Et XII. 11. 'Frequentabunt vero ejus domum optimi juvenes more veterum, et veram dicendi viam velut ex oraculo petent. Hos ille formabit, quasi eloquentiæ parens, et ut vetus gubernator, littora et portus et quæ tempestatum signa, quid secundis flatibus, quid adversis, ratis poscat, doce-

NOTÆ

bit: non humanitatis solum communi ductus officio, sed amore quodam operis. Nemo enim minui velit id, in quo maximus fuit. Quid porro est honestius, quam docere quod optime scias? Sic se ad Cœlium deductum a patre Cicero profitetur. Sic Pansam, Hirtium, Dolabellam in morem præceptoris exercuit, quotidie dicens audiensque.' Etiam x. 5. 'Quare juvenis, qui rationem inveniendi eloquendique a præceptoribus diligenter acceperit, (quod non est infiniti operis, si docere sciant) et exercitationem quoque modicam fuerit consecutus, oratorem sibi aliquem (quod apud majores fieri solebat) deligat, quem sequatur, quem imitetur, judiciis intersit quamplurimis, et sit certaminis, cui destinatur, frequens spectator; tum causas vel easdem quas agi audierit, stylo et ipse componat, vel etiam alias, veras modo: et utrimque tractet: et quod in gladiatoribus fieri videmus, in rebus actis exerceatur, ut fecisse Brutum diximus pro Milone.' Rursus causas addit cur eligendus optimus sit præceptor II. 4. 'In primis evitandus et in pueris præcipue magister aridus, non minus quam teneris adhuc plantis siccum et sine humore ullo solum. Inde fiunt humiles statim, et velut terram spectantes, qui nihil supra quotidianum sermonem attollere audeant. Macies illis pro sanitate, et judicii loco infirmitas est: et dum satis putant vitiis carere, in idipsum incidunt vitium, quod virtutibus carent.'

Arguit etiam simulque docet multis artibus et scientiis debere instrui juvenem perfectæ eloquentiæ destinatum. Sic igitur habet Quintil. I. 10. 'In Geometria partem fatentur esse utilem teneris ætatibus; agitari namque animos, atque acui ingenia, et celeritatem percipiendi venire inde concedunt: sed prodesse eam non ut ceteras artes, cum perceptæ sint, sed cum discatur, existimant. Id vulgaris opinio est. Nec sine causa summi viri etiam impensam huic scientiæ operam dederunt.'

Idem l. I. 10. 'Quid, inquiunt, ad agendam causam, dicendamve sententiam pertinet scire, quemadmodum in data linea constitui triangula æquis lateribus possint? Aut quo melius vel defendet reum, vel reget consilia, qui citharæ sonos nominibus et spatiis distinxerit?...quibus ego primum hoc respondeo, quod et M. Cicero scripto ad Brutum libro frequentius testatur, non eum a nobis institui oratorem, qui sit, aut fuerit: sed imaginem quandam concepisse nos animo perfecti illius, ex nulla parte cessantis. Nam et sapientem formantes eum, qui sit futurus consummatus undique, et (ut dicunt) mortalis quidam Deus, non modo cognitione cœlestium vel mortalium putant instituendum, sed per quædam parva sane, si ipsa demum æstimes, ducunt, sicut exquisitas interim ambiguitates, &c. Quia illum ne in minimis quidem oporteat falli. Similiter oratorem, qui debet esse sapiens, non Geometres faciet, aut Musicus, quæque his alia subjungam, sed hæ quoque artes, ut sit consummatus, juvabunt.' Sic et de Grammatica, sic de Philosophia, et Juris civilis scientia, et aliis artibus addit, quasi absolute necessariæ sint perfecto oratori.

Sic et inertiam juvenum castigat, et de scenis scholasticorum, et de fictis declamationibus idem sentit et tradit in Institutionibus oratoriis. Sic ergo XII. 11. 'Neque enim aut tam perplexa, aut tam numerosa sunt, quæ premunt, ut non paucorum admodum annorum intentione discantur. Longam enim facit operam, quod repugnamus, &c. Cetera vero,

NOTÆ

etiamsi ætatem nostram non spatio senectutis, sed tempore adolescentiæ metiamur, abunde multos ad discendum annos habent.' Et x. 5. 'Declamationes vero, quales in scholis rhetorum dicuntur, si modo sunt ad veritatem accommodatæ, et orationibus similes, non tantum dum adolescit profectus, sunt utilissimæ, quæ inventionem et dispositionem pariter exercent, sed etiam cum est consummatus, ac jam in foro clarus. Alitur enim atque enitescit velut pabulo lætiore facundia, et assidua contentionum asperitate fatigata renovatur. Quapropter historiæ nonnunquam ubertas in aliqua exercendi styli parte ponenda: et dialogorum libertate gestiendum.....Ideoque mihi videtur M. Tullius tantum intulisse eloquentiæ lumen, quod in hos quoque studiorum secessus excurrit.' Ex quo loco etiam colligi possit Fabium amasse id genus scribendi, et composuisse dialogum de quo agitur.

Et II. 4. 'Nam fictas ad imitationem fori consiliorumque materias apud Græcos dicere circa Demetrium Phalereum institutum fere constat. An ab ipso id genus exercitationis sit inventum (ut alio quoque libro sum confessus) parum comperi: sed ne ii quidem, qui hoc fortissime affirmant, ullo satis idoneo auctore nituntur. Latinos vero dicendi præceptores extremis L. Crassi temporibus cœpisse, Cicero auctor est,' &c. Quod dicit ibi de *alio libro*, hoc, ut puto, intelligit de dialogo nostro. Sed ea pars libri fatis adversis intercepta est.

Sic autem et laudat magistros artis Hermagoram, Apollodorum, et alios similes; sic et poëtas Heroici carminis, eosdem Tragicos, Satyricos et Lyricos memorat. Sic et historicos, sic et philosophos, et oratores antiquiores utriusque linguæ, etiam et sæculi Augustei, tum et sui ævi; et simile fere discrimen affert judicii illorum oratorum, ac voluntatis, seu compositionis. Sic et de poëtico decore, quem præcipue captabant hoc ævo diserti, tradit. Sic ergo de magistris artis Quint. III. 1. 'Adeo ut Apollodorus contentus solis judicialibus fuerit.' Et infra: 'Præcipue tamen in se converterunt studia Apollodorus Pergamenus, qui præceptor Apolloniæ Cæsaris Augusti fuit, et Theodorus Gadareus,' quem audivit Tiberius Cæsar apud Rhodum. 'Hi diversas opiniones tradiderunt, appellatique inde Apollodorei et Theodorei ...sed Apollodori præcepta magis ex discipulis cognoscas,' &c.

Sic de Hermagora III. 1. 'Fecit deinde velut propriam Hermagoras viam, quam plurimi sunt secuti: cui maxime par atque æmulus videtur Athenæus fuisse.' Sic et de differentia oratorum x. 2. 'Quid tamen nocet, vim Cæsaris, asperitatem Cœlii, diligentiam Pollionis, judicium Calvi quibusdam in locis assumere?' Quid similius dici possit? Vide ergo dial. cap. 25.

Sic autem et de Calamistris Mæcenatis Quintil. l. IX. 4. 'Transgressiones .... etiam compositione vitiosæ, quæ in hoc ipsum petuntur, ut exultent atque lasciviant: quales illæ Mæcenatis, *Sole et aurora rubent plurima. Inter sacra movit aqua fraxinos. Ne exequias quidem unus inter miserrimos viderem meas.* Quod inter hæc pessimum est, quia in re tristi ludit compositio.' Et l. II. 5. 'Atque etiam qui specie capiuntur, vulsis levatisque et inustas comas acu comentibus, et non suo colore nitidis, plus esse formæ putant, quam possit tribuere incorrupta natura: ut pulchritudo corporis venire videatur ex malis moribus.' Vide dial. c. 26.

NOTÆ

Sic et de poëtico decore l. x. 1. ' Plurimum dicit oratori conferre Theophrastus lectionem poëtarum, multique ejus judicium sequuntur: neque id immerito. Namque ab his et in rebus spiritus, et in verbis sublimitas, et in affectibus motus omnis, et in personis decor petitur; præcipueque, velut attrita quotidiano actu forensi ingenia, optime rerum talium blanditia reparantur. Ideoque in hac lectione Cicero requiescendum putat.' Vide dial. c. 20.

Sic autem et de poëtis Græcorum antiquissimis Orpheo, Lino, &c. Quintil. l. I. 10. ' Nam quis ignorat musicen, (ut primum de hac loquar,) tantum jam illis antiquis temporibus, non studii modo, verum etiam venerationis habuisse, ut iidem musici, et vates, et sapientes judicarentur? Mittam alios, Orpheus et Linus: quorum utrumque Diis genitum, alterum vero, quod rudes quoque atque agrestes animos admiratione mulceret, non feras modo, sed saxa etiam sylvasque duxisse, posteritatis memoriæ traditum est. Et Timagenes auctor est, omnium in literis studiorum antiquissimam musicen extitisse: et testimonio sunt clarissimi poëtæ, apud quos inter regalia convivia laudes Heroum ac Deorum ad citharam canebantur.' Sic Dial. c. 12. Sic et de Latinis Tragicis, Accio, Pacuvio, Ovidio, Thyeste, Pomponio, &c. Quint. l. x. 1. ' Tragœdiæ scriptores, Accius atque Pacuvius, clarissimi, gravitate sententiarum, verborum pondere, et auctoritate personarum. Ceterum nitor, et summa in excolendis operibus manus, magis videri potest temporibus, quam ipsis defuisse. Virium tamen Accio plus tribuitur: Pacuvium videri doctiorem, qui esse docti affectant, volunt. Jam Vari Thyestes cuilibet Græcorum comparari potest. Ovidii Medea videtur mihi ostendere, quantum vir ille præstare potuerit, si ingenio suo temperare, quam indulgere maluisset.' Hic unus locus ubi easdem ad verbum voces dialogi repetit, probare ac demonstrare genuinum hunc esse Fabii fœtum possit, etiam si cetera omnia deessent. Vide ergo Dial. c. 13. Etiam Fabius l. x. 1. ' Eorum [Tragœdorum] quos viderim, longe princeps Pomponius Secundus, quem senes parum tragicum putabant, eruditione ac nitore præstare confitebantur.' Vide dial. c. 13.

Sic et de Satyricis Lucilio, Horatio, et Varrone (nondum forte Juvenalis libros emiserat) Quintil. x. 1. ' Satyra quidem tota nostra est; in qua primus insignem laudem adeptus est Lucilius, qui quosdam ita deditos sibi adhuc habet amatores, ut eum non ejusdem modo operis auctoribus, sed omnibus poëtis præferre non dubitent. Ego quantum ab illis, tantum ab Horatio dissentio, qui Lucilium fluere lutulentum, et esse aliquid quod tollere possis, putat. Nam et eruditio in eo mira, et libertas, atque inde acerbitas, et abunde salis. Multo est tersior ac purus magis Horatius, et ad notandos hominum mores præcipuus.' Vide dial. c. 23. Etiam l. x. 1. ' Alterum illud est, et prius Satyræ genus, quod non sola carminum varietate mistum condidit Terentius Varro, vir Romanorum eruditissimus, plurimos hic libros et doctissimos composuit, peritissimus linguæ Latinæ, et omnis antiquitatis, et rerum Græcarum nostrarumque: plus tamen scientiæ collaturus, quam eloquentiæ.'

Satius sit silere, quam pauca dicere de Heroicis Homero et Virgilio, qui scil. fastigium omne superant eloquentiæ, forte et fatum ingeniorum

NOTÆ

omnium, neque forte aliquid perfectius effici potest in hoc genere, neque unquam efficietur in omni futurorum sæculorum æternitate: quod et idem dictum semel volumus et animo præcipimus de summis oratoribus, Demosthene scilicet et Cicerone, et de philosophis divinissimis Platone et Aristotele. Pauca Fabii addemus de Lucano et Saleio Basso, ex l. x. 1. 'Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus, et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus, quam poëtis annumerandus.' Ibid. 'Vehemens et poëticum ingenium Saleii Bassi fuit, nec ipsum senectute maturum.'

Sic autem et de historicis Livio, Aufidio Basso, Servilio Noniano, et aliis Quint. x. 1. 'Nec indignetur sibi Herodotus æquari T. Livium; cum in narrando miræ jucunditatis clarissimique candoris, tum in concionibus, supra quam enarrari potest, eloquentem: ita dicuntur omnia cum rebus tum personis accommodata: sed affectus quidem, præcipue eos, qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo historicorum commendavit magis. Ideoque immortalem illam Sallustii velocitatem diversis virtutibus consecutus est. Nam mihi egregie dixisse videtur Servilius Nonianus pares eos magis quam similes: qui et ipse a nobis auditus est, clari vir ingenii, et sententiis creber, sed minus pressus quam historiæ auctoritas postulat.' Vide dial. c. 23.

De Aufidio Basso dial. c. 23. Et Quint. l. x. 1. 'Quam paulum ætate præcedens eum [Nonianum] Bassus Aufidius egregie utique in libris belli Germanici præstitit, genere ipso probabilis in omnibus, sed in quibusdam suis ipse viribus minor. Superest adhuc, [putant id dictum de Cornel. Tacito nostro,] et exornat ætatis nostræ gloriam, vir sæculorum memoria dignus, qui olim nominabitur, nunc intelligitur. Habet amatores, nec imitatores, ut libertas, quanquam circumcisis quæ dixisset, ei nocuerit. Sed elatum abunde spiritum, et audaces sententias deprehendas etiam in iis quæ manent.' Hæ certe laudes jure merito Tacito tribui debeant et possint. Sed an se ipse circumcidit Cornelius? cur et quando? et in quo opere? Haud dubie nihil scripserat Tacitus de Domitiano, ipso imperante, aut certe nihil emiserat. Restat, ut scripserit res gestas Vespasiani et Titi ipsorum principatu, aut certe, imperante Domitiano; sub quo ætatem et doctrinam idoneam scribendo jam attigerat: nam Prætor et Quindecimvir ipse affuit ludis sæcularibus Domitiani. Et cum talia scripsisset sub pravo importunoque, et studiis et artibus ac libertati infesto dominante, forte circumcidere multa hujus historiæ coactus est, postea tota libertate egressurus et erupturus felici sæculo Nervæ et Trajani, ut ipse testatur, et quo jam sentire quæ velles, et dicere quæ sentires, aperto pectore licuit. Sed in Tacito vere tribui a Fabio non satis compertum, non satis liquet de quo auctore id scripserit. Nam sub Domitiano scripsisse aut edidisse historiam, aut se ulla parte circumcidisse Tacitum, nullatenus constat ex ipso, aut ex Plinio, qui eum sæpe tamen et passim laudat in epistolis, et id haud dubie non tacuisset Plinius, cum ejus historias laudat ex professo: et his se inseri, ut operi immortali, toto studio ambit. Et quomodo dicatur *superesse adhuc* Tacitus, qui tum maxime ætate floreret? Et ille auctor scripsisse videtur ante Domitianum, sub quo *superest adhuc*. Et num tandem erumperet Tacitus sub Nerva? Num Cluvium intelligit?

NOTÆ

Sic autem scribit Fabius de philosophis Socraticis, de Platone, Xenophonte, et de Stoicis: sic ergo de Platone l. x. 1. 'Philosophorum, ex quibus plurimum se traxisse eloquentiæ M. Tullius confitetur, quis dubitet Platonem esse præcipuum, sive acumine disserendi, sive eloquendi facultate divina quadam et Homerica? multum enim supra prosam orationem, et quam pedestrem Græci vocant, surgit: ut mihi non hominis ingenio, sed quodam Delphico videatur oraculo instinctus.' Ibidem: 'Quid ego commemorem Xenophontis jucunditatem illam inaffectatam, sed quam nulla possit affectatio consequi: ut ipsæ finxisse sermonem Gratiæ videantur: et quod de Pericle veteris comœdiæ testimonium est, in hunc transferri justissime possit, in labris ejus sedisse quandam persuadendi Deam.'

Idem l. x. 1. 'De justis, honestis, utilibus, quæque sunt his contraria, et de rebus divinis maxime dicunt, et argumentantur acriter: et altercationibus atque interrogationibus oratorem futurum optime Socratici præparant. Sed his quoque adhibendum est simile judicium, ut etiam cum in rebus versemur iisdem, non tamen eandem esse conditionem sciamus litium ac disputationum, fori et auditorii præceptorum et periculorum.'

Quint. l. x. 1. 'Minus indulsere eloquentiæ Stoici veteres: sed cum honesta suaserunt, tum in colligendo probandoque, quæ instituerant, plurimum valuerunt: rebus tamen acuti magis, quam (id quod sane non affectarunt) oratione magnifici.' Vide Dial. c. 31

Sic autem habet de præcipuis oratoribus Græcis, Demosthene, Æschine, Hyperide, Lysia, &c. l. x. 1.' Sequitur oratorum ingens manus, cum decem simul Athenis ætas una tulerit: quorum longe princeps Demosthenes, ac pæne lex orandi fuit. Tanta vis in eo, tam densa omnia, ita quibusdam nervis intenta sunt, tam nihil otiosum, is dicendi modus, ut nec quod desit in eo, nec quod redundet, invenias. Plenior Æschines et magis fusus, et grandiori similis, quo minus strictus est: carnis tamen plus habet, lacertorum minus. Dulcis inprimis et acutus Hyperides: sed minoribus causis, ut non dixerim utilior, magis par.' Idem l. II. 14. 'Et Phrynem non Hyperidis actione, quanquam admirabili, sed conspectu corporis, quod illa speciosissimum alioqui, diducta nudaverat tunica, putant periculo liberatam.' Vide Dial. c. 12. 15. 25. Quint. l. x. 1. 'His ætate Lysias major, subtilis atque elegans; et quo nihil, si oratori satis sit docere, quæras perfectius: nihil enim est inane, nihil arcessitum; puro tamen fonti, quam magno flumini propior.'

Sic et de Latinis oratoribus antiquis, mediis, et recentibus, seu coætaneis. De *C. Gracchi impetu* agit Dial. c. 18. Et Quint. l. I. 10. 'Corporis quoque decens et aptus motus, qui dicitur εὐρυθμία, est necessarius: nec aliunde peti potest: in quo pars actionis non minima consistit: qua de re sepositus est nobis locus. Age, si habebit inprimis curam vocis orator, quid tam musices proprium? sed ne hæc quidem præsumenda pars est: ut uno interim contenti simus exemplo C. Gracchi, præcipui suorum temporum oratoris; cui concionanti consistens post eum musicus, fistula quam τονάριον vocant, modos quibus deberet intendi, ministrabat. Hæc ei cura inter turbidissimas actiones, vel terrenti optimates, vel jam timenti fuit.'

Et l. x. 1. 'Multa in Asinio Pol-

NOTÆ

Bene inventio, summa diligentia: adeo ut quibusdam etiam nimia videatur: et consilii et animi satis: a nitore et jucunditate Ciceronis ita longe abest, ut videri possit sæculo prior.' Ibid. 'At Messala nitidus, et quodam modo præ se ferens in dicendo nobilitatem suam, [quia sexies consul aut propter multas avorum imagines] viribus vero minor.' Ibid. 'C. vero Cæsar, si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur, tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat: exornat tamen hæc omnia mira sermonis, cujus proprie studiosus fuit, elegantia.' Idem l. II. 1. 'Est quod principes deceat, aliis non concesseris. Imperatorum ac triumphalium separata est aliqua ex parte ratio eloquentiæ: sicut Pompeius abunde disertus rerum suarum enarrator.' Et l. XII. 6. 'Neque ego annos definiam, cum Demosthenem puerum admodum actiones pupillares habuisse manifestum sit: Calvus, Cæsar, Pollio, multum ante quæstoriam omnes ætatem judicia susceperint: prætextatos egisse quosdam sit traditum: Cæsar Augustus duodecim annos natus, aviam pro rostris laudaverit.' Sic et Dial. c. 34.

Multum ingenii in Cœlio, et præcipue in accusando multa urbanitas, dignusque vir; cui et mens melior, et vita longior contigisset. Inveni, qui Calvum præferrent omnibus; inveni, qui Ciceroni crederent eum nimia contra se calumnia verum sanguinem perdidisse. Sed est sancta et gravis oratio, et castigata, et frequenter vehemens quoque. Imitator est autem Atticorum: fecitque illi properata mors injuriam, si quid adjecturus, non si quid detracturus fuit. Multa, si cum judicio legatur, dabit imitatione digna Cassius Severus; qui, si ceteris virtutibus colorem et gravitatem orationis adjecisset, ponendus inter præcipuos foret. Nam et ingenii plurimum in eo, et acerbitas mira et urbanitas et vis summa: sed plus stomacho quam consilio dedit: præterea ut amari sales, ita frequenter amaritudo ipsa ridicula est.'

Idem Quint. l. X. 1. 'Eorum quos viderim, Domitius Afer et Julius Africanus longe præstantissimi. Verborum arte ille et toto genere dicendi præferendus, et quem in numero veterum habere non timeas: hic concitatior, sed in cura verborum nimius; et compositione nonnunquam longior, et translationibus parum modicus.' Idem l. XII. 11. 'Vidi ego longe omnium, quos mihi cognoscere contigit, summum oratorem Domitium Afrum, valde senem, quotidie aliquid ex ea quam meruerat, auctoritate perdentem, cum agente illo, quem principem fuisse quondam fori non erat dubium; alii, (quod indignum videbatur) riderent, alii erubescerent: quæ occasio illis fuit dicendi, malle eum deficere, quam desinere.'

Sic et l. X. 1. 'Vibius Crispus, compositus, et jucundus, et delectationi natus, privatis tamen causis quam publicis melior. Julio Secundo si longior contigisset ætas, clarissimum profecto nomen oratoris apud posteros foret. Adjecisset enim, atque adjiciebat ceteris virtutibus suis, quod desiderari potest. Id est, autem, ut esset multo magis pugnax, et sæpius ad curam rerum ab elocutione respiceret. Ceterum interceptus quoque magnum sibi vindicat locum. Ea est facundia, in explicando quod velit gratia: tam candidum et lene et speciosum dicendi genus: tanta verborum etiam quæ assumta sunt, proprietas: tanta in quibusdam

NOTÆ

ex periculo petitis significantia. Habebunt qui post nos de oratoribus scribent, magnam eos qui nunc vigent materiam vere laudandi. Sunt etiam summa hodie, quibus illustratur forum, ingenia.' Hæc, et quæ sequuntur, intelligit haud dubie præcipue de Plinio et Tacito, quæ tum fori et judiciorum summa decora. 'Namque et consummati jam patroni veteribus æmulantur, et eos juvenum ad optima tendentium imitatur ac sequitur industria.'

Addemus adhuc et quædam loca similia ex utroque opere Fabii, partim, ut illustremus sermonem hunc; et partim clare agnoscamus tandem, verum hunc et eundem esse utrobique genium Quintiliani. Apponemus quasi notas dialogi, quibus comparabimus similia, aut certe eadem loca ex Institut. oratoriis.

Dial. c. 1. *Causidici et advocati et patroni.* Quintil. l. XII. 1. 'Quod si mediocribus etiam patronis convenit hæc, quæ vulgo dicitur *bonitas;* cur non orator ille qui nondum fuit, sed potest esse, tam sit moribus, quam dicendi virtute perfectus? Non enim forensem quandam instituimus operam, nec mercenariam vocem; nec (ut asperioribus verbis parcamus) non inutilem sane litium advocatum, quem denique causidicum vulgo vocant, sed virum cum ingenii natura præstantem, tum vero pulcherrimas artes penitus mente complexum, datum tandem rebus humanis, qualem nulla antea vetustas cognoverit,' &c.

Dial. c. 1. *Vel easdem, sed probabiles causas afferrent.* Et Quint. l. x. 5. 'An vero ipsi non bis ac sæpius de eadem re dicimus, et quidem continuas nonnunquam sententias? Nisi forte contendere nobiscum possumus, cum aliis non possumus. Nam si uno tantum genere bene diceretur, fas erat existimari præclusam nobis a prioribus viam. Nunc vero innumerabiles sunt modi, plurimæque eodem viæ ducunt. Sua brevitati gratia, sua copiæ,' &c.

Dial. c. 2. *Aper....contemnebat potius literas, quam nesciebat, tanquam majorem industriæ et laboris gloriam habiturus, si ingenium ejus nullis aliarum artium adminiculis uteretur.* Quem locum maxime exagitat Quint. l. II. 12. ubi titulus est: 'Quare ineruditi ingeniosiores vulgo habeantur.' 'Ne hoc quidem,' inquit, 'negaverim sequi plerumque hanc opinionem, ut ortius dicere videantur indocti primum vitio male judicantium, qui majorem habere vim credunt ea quæ non habent artem: ut effringere, quam aperire: rumpere quam solvere: trahere quam ducere, putant robustius. Nam et gladiator, qui armorum inscius in pugnam ruit,' &c. Ibid. 'Evenit nonnunquam, ut aliquid grande inveniat, qui semper quærit, quod nimium est; verum et raro evenit, et cetera vitia non pensat. Propter hoc quoque interdum videntur indocti copiam habere majorem quod dicunt omnia; doctis est electio et modus.' Dial. c. 8. 'Quoque notabilior paupertas,' &c. Sic Quint. l. III. 7. 'Fortuna .... quo minores opes fuerunt, eo majorem benefactis gloriam parit.'

Dial. c. 15. *Vetera tantum et antiqua miraris.* Quint. x. 1. 'Quidam solos veteres legendos putant, neque in ullis aliis esse naturalem eloquentiam et robur viris dignum arbitrantur. Alios recens hæc lascivia deliciæque, et omnia ad voluptatem multitudinis imperitæ composita delectant. Sunt etiam qui rectum dicendi genus sequi volunt. Alii pressa demum et tenuia, et quæ mi-

NOTÆ

nimum ab usu quotidiano recedant, sana et vere Attica putant.' Et hæc est *sanitas* quam jejunio et ægritudine sibi comparant; de qua Dialogus c. 23. quæ vera infirmitas est.

Dial. cap. 20. *Nisi . . . nitore et cultu descriptionum invitatus et corruptus est* [judex,] *aversatur dicentem.* Et Fabius lib. IV. 1. 'Quibusdam in judiciis, maximeque capitalibus, ut apud Centumviros, ipsi judices exigunt solicitas et accuratas actiones, contemnique se, nisi in dicendo etiam diligentia appareat, credunt: nec doceri tantum, sed etiam delectari volunt.' Et lib. IV. 2. 'Caret enim ceteris lenociniis expositio, et nisi commendetur hæc venustate, jaceat necesse est. Nec in ulla parte intentior est judex: eoque nihil recte dictum perit. Præterea nescio quomodo, etiam credit facilius quæ audienti jucunda sunt, et voluptate ad fidem ducitur.' Idem lib. V. 14. 'Nobis ad aliorum judicia componenda est oratio, et sæpius apud omnino imperitos, atque aliarum certe ignaros literarum loquendum est: quos nisi et delectatione allicimus, et viribus trahimus, et nonnunquam turbamus affectibus: ipsa quæ justa ac vera sunt tenere non possumus. Locuples et speciosa vult esse eloquentia: quorum nihil consequitur, si conclusionibus certis et crebris, et in unam prope formam cadentibus concisa, et contemtum ex humilitate et odium ex quadam servitute, et ex copia satietatem, et ex amplitudine fastidium tulerit. Feratur igitur non semitis, sed campis: non uti fontes angustis fistulis colliguntur, sed ut latissimi amnes, totis vallibus fluat, ac sibi viam, si quando non acceperit, faciat.'

Et XII. 10. '*Nam hoc ipso* proderat [Cicero] quod placebat. Ad cujus voluptates nihil equidem, quod addi possit, invenio; nisi ut sensus non quidem dicamus plures. Neque enim fieri potest salva tractatione causæ et dicendi auctoritate, si crebra hæc lumina et continua fuerint, ut non invicem offecerint,' &c.

Dial. cap. 21. '*Sed temperatus ac bonus sanguis implet membra...et decor commendat.* Sic et Quint. procemio l. VIII. 'Corpora sana et integri sanguinis et exercitatione firmata, ex iisdem his speciem accipiunt, ex quibus vires: namque et colorata et astricta, et lacertis expressa sunt: sed eadem, si quis vulsa atque fucata muliebriter comat, fœdissima sint ipso formæ labore. Et cultus concessus atque magnificus addit hominibus, ut Græco versu testatum est, auctoritatem: at muliebris et luxuriosus, non corpus exornat, sed detegit mentem. Similiter illa translucida et versicolor quorundam elocutio res ipsas effœminat, quæ illo verborum habitu vestiuntur.' Idem X. 1. 'Licet tamen in digressionibus uti vel historico nonnunquam nitore, dum in iis, de quibus erit quæstio, meminerimus non athletarum toros, sed militum lacertos esse: nec versicolorem illam, qua Demetrius Phalereus dicebatur uti, vestem, bene ad forensem pulverem facere.'

Dial. c. 23. *Tertio quoque sensu.* Et Quint. VII. 10. 'Reliqua partium est demum dispositio: et in his ipsis primus aliquis sensus, et secundus et tertius: qui non modo, ut sint ordine collocati, elaborandum est, sed et inter se juncti, atque ita cohærentes, ne commissura pelluceat: corpus sit, non membra.'

Dial. cap. 23. *Rhetorum nostrorum Commentarios.* Sic Quint. X. 6. 'Plerumque autem multa agentibus accidit, ut maxime necessaria et utique

NOTÆ

initia scribant: cetera quæ domo afferunt, cogitatione complectantur: subitis ex tempore occurrant. Quod fecisse M. Tullium commentariis ipsis apparet. Sed feruntur aliorum quoque et inventi, forte ut eos dicturus quisque composuerat, et in libros digesti, &c. Sed hi, de quibus loquor, commentarii ita sunt exacti, ut ab ipso mihi in memoriam posteritatis esse videantur compositi. Nam Ciceronis ad præsens modo tempus aptatos libertus Tyro contraxit: quos non ideo excuso, quia non probem, sed ut sint magis admirabiles. In hoc genere prorsus recipio hanc brevem annotationem, libellosque qui vel manu teneantur, et ad quos interim respicere fas sit.'

Dial. cap. 23. *Pro sententia positum.* Quintil. XII. 10. 'Ceterum hoc, quod vulgo sententias vocamus, (veteribus præcipue Græcis in usu non fuit, apud Ciceronem invenio,) dum rem contineant, et copia non redundent, et ad victoriam spectent, quis utile neget? Feriunt animum, et uno ictu frequenter impellunt, et ipsa brevitate magis hærent, et dictione persuadent. Ac sunt qui hæc excitatiora lumina, etiam si dicere permittant, a componendis tamen orationibus excludenda arbitrentur.'

Cap. 26. *Nullis pravitatibus detorta uniuscujusque natura toto statim pectore arriperet artes honestas.* Quint. XII. 1. 'Adde quod ne studio quidem operis pulcherrimi vacare mens, nisi omnibus vitiis libera, potest: primum, quod in eodem pectore nullum est honestorum turpiumque consortium: et cogitare optima simul ac deterrima, non magis est unius animi, quam ejusdem hominis, bonum esse ac malum. Tum illa quoque ex causa, quod mentem tantæ rei intentam, vacare omnibus aliis etiam culpa carentibus curis oportet. Ita demum enim libera, ac tota, nulla distringente atque alio ducente causa, spectabit id solum ad quod accingitur.'

Cap. 30. *Expetuntur quos rhetoras vocant.* Et Quint. VII. 10. 'Nemo expectet, ut alieno tantum labore sit disertus. Vigilandum ducat, iterum enitendum, pallendum: est facienda sua cuique vis, usus, sua ratio: non respiciendum ad hæc, sed in promtu habenda: nec tanquam tradita, sed tanquam innata. Nam viam demonstrare velociter ars potest, si qua est: verum ars satis præstat, si copias eloquentiæ ponit in medio: nostrum est uti eis scire.'

Cap. 31. *Astrictum et collectum... dicendi genus.* Quint. X. 1. 'Itaque... illa Sallustiana brevitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis cogitationibus judicem, et sæpius ineruditum, captanda nobis est.'

Ibid. cap. 31. *In deliberationibus de honestate dicimus.* Et Quint. II. 20. 'Nam quid orator in laudando faciet, nisi honestorum ac turpium peritus? aut in suadendo, nisi utilitate proposita et perspecta? aut in judiciis, si justitiæ sit ignarus?'

Cap. 37. *Multum interest utrumne de furto, aut formula..dicendum habeas.* Quint. IV. 2. 'Nam quid in plerisque judiciis privatis de re certa credita, locato et conducto, interdictis, habere loci potest supra modum extollens oratio?' &c. Idem XI. 1. 'Nec eodem sono publica judicia, et arbitrorum disceptationes aguntur.'

Cap. 39. *Oratori autem clamore plausuque opus est et velut quodam theatro.* Quod in foro laudaverat, idem in scholis reprehendit Quintil. lib. II. 2. 'Illa vero vitiosissima, quæ jam *humanitas* vocatur, invicem qualiacumque laudandi, cum est indecora et

NOTÆ

theatralis, et severe institutis scholis aliena, tum studiorum perniciosissima hostis. Supervacua enim videtur cura, ac labor, parata, quicquid effuderint, laude. Vultum igitur præceptoris intueri tam qui audiunt, debent, quam ipse qui dicit...At nunc proni atque succincti ad omnem clausulam non exsurgunt modo, verum etiam excurrunt; et cum indecora exultatione conclamant. Id mutuum est, et ibi declamationis fortuna.'

Cap. 40. *Datum jus potentissimum quemque vexandi.* Sic et Quint. XII. 7. 'Nam leges ipsæ nihil valent, nisi actoris idonea voce munitæ: et si pœnas scelerum expetere fas non est, prope est ut scelera ipsa permissa sint: et licentiam malis dari, certe contra bonos est. Quare neque sociorum querelas, nec amici vel propinqui necem, nec erupturas in Rempub. conspirationes inultas patietur orator: non pœnæ nocentium cupidus, sed emendandi vitia corrigendique mores. Nam qui ratione traduci ad meliora non possunt, solo metu continentur. Itaque ut accusatoriam vitam vivere, et ad defendendos reos præmio duci, proximum latrocinio est: ita pestem intestinam propulsare cum propugnantibus patriæ comparandum. Ideoque principes in Repub. viri non detrectaverunt hanc officii partem: creditique sunt etiam clari juvenes obsidem Reipub. dare malorum civium accusationem, quia nec odisse improbos, nec simultates provocare, nisi ex fiducia bonæ mentis videbantur. Idque cum ab Hortensio, Lucullis, Sulpicio, Cicerone, Cæsare, pluribus aliis, tum ab utroque Catone factum est; quorum alter appellatus est sapiens: alter nisi creditur fuisse, vix scio cui reliquerit hujus nominis locum.'

Cap. 40. *Sapientissimus et unus.* Sic Quint. VI. 1. 'Quod genus nostris temporibus totum pæne sublatum est, cum omnia curæ tutelæque unius innixa periclitari nullo judicii exitu possint.' Igitur ut ex allatis locis patet, eundem ordinem Fabius, eandem rationem eundemque modum tenuit in institutionibus oratoriis, quem jam prælibaverat et velut ostenderat in hocce dialogo. Nam eadem præscribit ibi et cavet: sed quæ breviter jam in dialogo arguerat ac damnarat inter causas corruptæ eloquentiæ, et quod quasi præcerpserat sub aliena persona, jam fusius in Instit. orat. exequitur. Haud dubie juvenis, cum scripsit dial. quasi fundamenta jaciebat magni illius operis quod in senectutem, ut magis maturam et dicendo expertam, remittebat atque destinabat. Quod si haberemus Fabii continuas orationes, si dialogum saltem integrum, quam longe res facilior, clarior, et expeditior foret! Objectant tamen a Fabio compositum esse librum quidem de causis corruptæ eloquentiæ, sed continuum et in sua persona, non vero dialogum. Sed dicunt hæc, non probant, neque probabunt. Quid clarius? quid apertius? Ipse Fabius testatur se composuisse talem librum multis locis, qualem vero, aut quali ordine, aut in qua persona non explicat, nec alius rem magis expediet. Sufficiunt ad rei veritatem ea quæ attulimus, et alia similia sibi quisque facile reperire possit. Sic igitur ille ipse l. VIII. 6. ubi de Hyperbole in fine: 'Sed de hoc satis, quia eundem locum plenius in eo libro quo causas corruptæ eloquentiæ reddebamus, tractavimus.' Reddebat nempe in ea nostri dialogi parte quæ incuria veterum et injuria temporum intercepta est.

Idem Quintil. procemio libri VI,

NOTÆ

Instit. orat. Sic loquitur: 'At me fortuna id agentem diebus ac noctibus, festinantemque metu meæ mortalitatis, ita subito prostravit, ut laboris mei fructus ad neminem minus quam ad me pertineret. Illum enim, (filium decennem) et in quo spem unicam senectutis meæ reponebam, repetito vulnere orbitatis amisi. Quid nunc agam? aut quem ultra esse usum mei diis reprobantibus credam? Nam ita forte accidit, ut eum quoque librum quem DE CAUSIS CORRUPTÆ ELOQUENTIÆ emisi, jam scribere aggressus, simili ictu feriret. Tunc igitur optimum fuit, infaustum opus, et quicquid hoc est in me infelicium literarum, super immaturum funus consumturis viscera mea flammis injicere, neque hanc impiam vivacitatem novis insuper curis fatigare.'

Primus Fabii filius quinquennis interiit paucis post mensibus quam interierat uxor ejus, undevicesimo scil. ætatis anno, cum duos enixa filios esset. Unde inferimus hunc librum de causis corruptæ eloquentiæ Fabium juvenem scripsisse, et post multos dein annos composuisse libros Instit. orat. Et maxime claret eloquentia Fabii hoc proœmio libri VI. Sed senior jam et gravior in Instit. orat. affluentiam illam sermonis represserat, aut jam oratorum veterum personam non sustinens tum magis sibi temperabat. Primum vulnus accepit, cum filium quinquennem amisit, dein *repetitum vulnus orbitatis*, amisso altero filio decenni.

FINIS C. C. TACITI OPERUM.

